

ЗБОРНИК РАДОВА
У ЧАСТ АКАДЕМИКУ ДЕСАНКИ КОВАЧЕВИЋ КОЈИЋ

ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

CONFERENCE PROCEEDINGS

Book X

SECTION OF SOCIAL SCIENCES

Book 38

CONFERENCE PROCEEDINGS
IN HONOR TO ACADEMICIAN
DESANKA KOVAČEVIĆ KOJIĆ

EDITOR IN CHIEF

Academician Rajko Kuzmanović

EXECUTIVE EDITOR

Academician Dragoljub Mirjanić

EDITOR

Academician Đuro Tošić

PREPARED BY

M.Sc. Željko Vujadinović

Banja Luka 2015

АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

ЗБОРНИК РАДОВА

Књига X

ОДЈЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 38

ЗБОРНИК РАДОВА
У ЧАСТ АКАДЕМИКУ
ДЕСАНКИ КОВАЧЕВИЋ КОЈИЋ

ГЛАВНИ УРЕДНИК

Академик Рајко Кузмановић

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

Академик Драгољуб Мирјанић

УРЕДНИК

Академик Ђуро Тошић

ПРИРЕЂИВАЧ

Мр Жељко Вујадиновић

Бања Лука 2015.

Академик
ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ КОЛИЋ

САДРЖАЈ

Академик Ђуро Тошић
ПРЕДГОВОР13

Академик Ђуро Тошић
ЖИВОТ И ДЈЕЛО
АКАДЕМИКА ДЕСАНКЕ КОВАЧЕВИЋ КОЈИЋ.....19

Славица Мереник
БИБЛИОГРАФИЈА
АКАДЕМИКА ДЕСАНКЕ КОВАЧЕВИЋ КОЈИЋ.....37

РАДОВИ ПОСВЕЋЕНИ АКАДЕМИКУ ДЕСАНКИ КОВАЧЕВИЋ КОЈИЋ

Академик Момчило Спремић
СРЕДЊОВЕКОВНЕ МЕНИЦЕ У ДУБРОВНИКУ И СРБИЈИ.
ПРАВО И ЕКОНОМИЈА. ПРОПИСИ И ПРАКСА
О ПОСЛОВАЊУ МЕНИЦАМА У ДУБРОВНИКУ
И СРБИЈИ 15. ВЕКА.....67

Medieval bills in Dubrovnik and Serbia.

Law and economy. Regulations and practice in operations
with bills in Dubrovnik and Serbia of 15th century

Академик Љубомир Максимовић
ПРОПАСТ ВИЗАНТИЈЕ У ОГЛЕДАЛУ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ83
Untergang von Byzanz im Spiegel der serbischen Geschichte

Академик Мирјана Живојиновић
ПОДАЦИ ПОВЕЉА ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА
О СВЕТОЈ ГОРИ. ПРИМЕР ХИЛАНДАРА.....95

Data from the documents of despotes Stefan Lazarević about
the holy mount. The example of the monastery of Hilandar

Академик Гојко Суботић
ПРЕПИСКА МОЛДАВСКОГ ВОЈВОДЕ СТЕФАНА ВЕЛИКОГ
И ОХРИДСКОГ АРХИЕПИСКОПА ДОРОТЕЈА.
ПОБУДЕ И ВРЕМЕ НАСТАНКА103

Correspondence of moldovan prince Stephen the Great
and the archbishop of ohrid Dorotej.
Motivations and the time of origin

Академик Василије Крестић

ОДНОСИ ИЗМЕЂУ СРБА И ХРВАТА У ВРЕМЕ
РЕВОЛУЦИЈЕ 1848–1849. ГОДИНЕ (ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ).....135
Relations between the Serbs and the Croats
At the time of 1848–1849 revolution (A tribute to history)

Академик Ђуро Тошић

СУЖЊИ НА ДВОРОВИМА БОСАНСКИХ КРАЉЕВА
И ВЕЛИКАША (ЖИВОТ С ОНЕ СТРАНЕ СЛОБОДЕ) 161
Captives at the courts of bosnian kings and noblemen
(Life on the other side of human freedom)

Prof. dr Ignacij Voje

PRIOLOG PROUČAVANJU DUBROVAČKIH
TRGOVAČKIH DRUŠTAVA175
A tribute to studying the Dubrovnik's trade companies

Prof. Paola Pinelli

FLORENTINE MERCHANTS TRAVELING EAST
THROUGH RAGUSA (DUBROVNIK)
AND THE BALKANS AT THE END OF THE 15TH CENTURY.....189
Фирентински трговци на путу према истоку преко
Дубровника и Балкана крајем 15. вијека

Prof. Francesca Bocchi

LA STORIA DELLE CITTÀ: UN VEICOLO
PER LA FORMAZIONE ALLA CITTADINANZA203
Историја града: средство за стварање грађанства

Prof. dr Peter Rokay

DER EINFLUSS DER SITUATION
VON FLORENZ AUF DIE VERHÄLTNISSE
ZWISCHEN ANCONA UND DUBROVNIK (RAGUSA)227
Утицај ситуације у Фиренци на односе
између Анконе и Дубровника (Рагузе)

Др Невен Исаиловић
ТРГОВИНСКИ УГОВОРИ ИЗМЕЂУ БОСНЕ И ДУБРОВНИКА
У СРЕДЊЕМ ВЕКУ: ДИПЛОМАТИЧКИ ОСВРТ235
Commercial treaties between Bosnia and Dubrovnik (Ragusa)
in the middle ages: a diplomatical overview

Prof. dr Nenad Fejić
DA LI SU U DUBROVNIKU KRAJEM SREDNJEG VEKA
POSTOJALE ORGANIZOVANE KOLONIJE TRGOVACA
I ZANATLIJA, POREKLOM SA PIRINEJSKOG
I APENINSKOG POLUOSTRVA?259
La commune de Dubrovnik (Raguse), accueillit-elle à la fin
du moyen age, des colonies d'artisans et de marchands
originaires d'Espagne et d'Italie?

Др Биљана Марковић
ПРАВНИ ОКВИР РАЗВОЈА РУДАРСТВА
У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ273
Legal frameworks of mining in the medieval Serbia

Др Владета Петровић
РУДАРСКИ ПРЕДУЗЕТНИЦИ
КАО ПРИЛОЖНИЦИ И ЗАДУЖБИНАРИ289
Mining entrepreneurs as donators and ktetors
of churches and monasteries

Др Бојан Миљковић
PRISTINA – REALE SEDIA299
Pristina – Reale Sedia

Проф. др Синиша Мишић
ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА ПРИЗРЕНА У 14. ВЕКУ319
Social structure of Prizren in 14th century

Prof. dr Esad Kurtović
HREBELJANOVIĆI, BALIĆIEVIĆI I OSTALI FOČANSKI
TRGOVCI U PERIODU 1469–1524. GODINE327
Hrebeljanovići, Balićievići
and other merchants from Foča (1469–1524)

<i>Др Срђан Рудић</i> ВЛАДИМИРИЋИ	373
Vladimirići	
<i>Др Марица Маловић Ђукић</i> ЈОВАН БУЋА, КОТОРСКИ ВЛАСТЕЛИН (XIV–XV ВЕК).....	381
Jovan Buca, the lord of Kotor (14 th – 15 th century)	
<i>Проф. др Драги Маликовић</i> ПОСЛОВАЊЕ ГРБЉАНА У КОТОРУ КРАЈЕМ 14. И ТОКОМ 15. ВЕКА	391
Business dealings of inhabitants of Grbalj at the end of 14 th and during 15 th century	
<i>Prof. dr Mihailo Popović</i> L'ESPACE IMPÉRIAL, L'ESPACE CONTESTÉ: LE SUD-EST DE LA MACÉDOINE ENTRE BYZANCE ET L'EMPIRE SERBE.....	409
Царски простор, оспоравани простор: југоисток Македоније између Византије и Српског царства	
<i>Др Даница Поповић, др Марко Поповић</i> МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКС У КАЛУДРИ КОД БЕРАНА. ТРАГОМ ЈЕДНЕ АНАХОРЕТСКЕ МОНАШКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ.....	427
The monastery complex in Kaludra near Berane After the trace of an anchorites monastic community	
<i>Др Станоје Бојанин</i> РАЧВАСТИ ДУБ И ГРБАВА КРУШКА: ДРВЕЋЕ И СЕГМЕНТАЦИЈА ДРУШТВЕНОГ ПРОСТОРА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ПАРОХИЈИ.....	449
Forked oak and humped pear: trees and segmentation of the social space in a medieval Parish	
<i>Доц. др Аранђел Смиљанић</i> ГРУПКО ДОБРИЧЕВИЋ = ГРУПКО ПОПОВИЋ, ДА ИЛИ НЕ?.....	473
Grupko Dobricevic = Grupko Popovic, yes or no?	
<i>Др Гордана Томовић</i> КАРТА БОСНЕ ЂАКОМА КАНТЕЛИЈА ИЗ 1689. ГОДИНЕ	493
The map of Bosnia by Giacomo Cantelli da vignola (1689)	

<i>Dr Darja Mihelič</i>	
DEMOGRAFSKA PODOBA ISTRSKEGA MESTA PIRAN OKROG LETA 1890	531
Демографска слика истарског града Пирана око 1890. године	
<i>Др Душан Т. Батаковић</i>	
СРБИЈА НА ПУТУ НАЦИОНАЛНОГ ОСЛОБОЂЕЊА: УСТАНЦИ, АУТОНОМИЈА, РЕВОЛУЦИЈА (1788–1813).....	545
Serbia on the road to national liberation: rebellions, autonomy, revolution (1788–1813)	
<i>Mr Slobodan Šoja</i>	
L'AUTRICHE-HONGRIE ET LA BOSNIE-HERZEGOVINE 1878–1918: L'HISTOIRE D'UN MALENTENDU FATAL	571
Аустроугарска и Босна и Херцеговина 1878–1918: Прича о једном фаталном размимоилажењу	
<i>Mr Душко Топаловић</i>	
ШВЕДСКИ КАПИТАЛ У РУДАРСТВУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ: АКЦИОНАРСКО ДРУШТВО „КОСМАИ” ИЗ ХЕЛСИНБОРЈА	589
Swedish capital in mining of the Kingdom of Serbia: Joint stock company „Kosmai” from Helsingborg	
<i>Жељко Вујадиновић</i>	
ВЕРТИКАЛА ЕВРОПСКО-ТУРСКИХ (ОСМАНСКИХ) СУКОБА И ПРОЖИМАЊА	601
A diachronic view of the history of confrontation and approximation between Europe and Turkey	

ПРЕДГОВОР

Академик Десанка Ковачевић Којић један је од утемељивача Академије наука и умјетности Републике Српске и њен истакнути члан. Само је, како се каже, стицај околности условио да *Зборник* у њену част не буде објављен знатно раније, већ о овом значајном јубилеју. Њена ненаметљивост и смјерност сразмјерне су препознатљивом личном и научном хабитусу. На оне са којима се сусретала и са којима се данас сусреће, већ на први поглед остављала је и оставља утисак даровитог и образованог историчара, али и изузетне личности. У народу се каже да би добре људе требало „чувати као сјеме”, а за сјеме се одувјек најбоље остављало. Заиста су добри људи „срећа овог света”. Са великанима историјске науке – Владимиром Ћоровићем, Владиславом Скаринем, Васиљем Поповићем, Милорадом Екмечићем – Десанку Ковачевић Којић не повезује само херцеговачко поријекло, већ и разноврстан научни опус трајне вриједности. Богато и изузетно научно стваралаштво било јој је најбоља препорука за чланство у АНУ БиХ, САНУ, АНУРС-у. Њени научни дometri превазишли су националне границе и увели је у Међународну комисију за историју градова. Највећи дио радног вијека Десанка Ковачевић Којић провела је на Филозофском факултету у Сарајеву, од чега је преко двадесет година, у звању редовног професора, предавала Историју народа Југославије у средњем вијеку и, повремено, Помоћне историјске науке.

Приређивач овог *Зборника* има велико задовољство да се дуго познаје и да дуго сарађује са академиком Десанком Ковачевић Којић. У знатној мјери, она је утицала на његова професионална одређења. Био је њен студент, асистент, на крају и радни колега на Филозофском факултету у Сарајеву и у Историјском институту у Београду. Сасвим природна, уравнотеженог односа ума и духа, увијек је била отворена за савјет и за помоћ, уважавајући особености саговорника. И данас, Десанка Ковачевић Којић доминира снагом мисли и радном енергијом. Стога бројни њени радови показују да је историја стални дијалог садашњости са прошлосту, који подстиче на нова истраживања и на допуну постојећих сазнања, без којих би се тешко могло сналазити у праћењу историјског процеса. Тако је критичко проматрање прошлости постало задатак, обавеза и суштинска вриједност струке којом се бавимо. Отуда је, како кажу, човјек рођен да свом народу буде од помоћи и користи. Управо таква је била и остала академик Десанка Ковачевић Којић. Племенити и ваљани људи су ријетки, али их, ипак, има. Таква је и наша лауреаткиња, за коју би се могло рећи да је синоним наше на-

ционалне историје – као судионик у њеном настајању, с једне, и тумач њеног садржаја, са друге стране.

Аутори прилога у *Зборнику* већином су пријатељи, колеге и сарадници професорице Десанке Ковачевић Којић коју су је, што лично, а што ли преко објављених радова, врло добро познавали. Њихови радови су, непосредно или посредно, кроз своју научну аргументацију, проткани темама и појединостима из професоричиног богатог научног стваралаштва. Увјерени смо да ће овако успјешно и конзистентно састављен и саткан *Зборник* академика Десанке Ковачевић Којић омогућити пун увид у ауторкино комплексно стваралаштво, те јавни, друштвени и наставнички рад. У свим својим монографијама и научним радовима, ова велика историчарка „од нерва” слови као неприкосновена личност, научник, педагог, несебичан човјек са пуно живота и неисцрпне енергије у себи, који оставља видан траг на историјској мапи и на широком пољу њеног јавног живота.

Све наведено најбоље осликава *Зборник* који је пред нама. Као карика у ланцу публикација истог карактера, које је Академија наука и умјетности Републике Српске посветила својим истакнутим члановима, окупила је дугогодишње сараднике Десанке Ковачевић Којић, али и много млађе поштоваоце и познаваоце њеног дјела. Ради се о значајном броју прегалаца из више научних центара, са разних говорних подручја (Université des Antilles et de la Guyane, Institut für Byzantinistik und Neogräzistik – Universität Wien, Stockholms stad. Centrum för modersmål och minorites språk, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Università di Bologna, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Историјски институт у Београду, Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Косовској Митровици, Филозофски факултет у Новом Саду, Византолошки институт у Београду, Балканолошки институт у Београду, Археолошки институт у Београду, Филозофски факултет у Сарајеву, Филозофски факултет у Бањој Луци). Неколицина их је са професорицом Ковачевић Којић дуго сарађивала, а између њих је успостављен чврст однос узајамног поштовања и пријатељства. Неколицина су и њени много млађи бивши студенти, у пуном стваралачком замаху, док један дио аутора професорицу Ковачевић Којић углавном познаје преко њеног научног дјела. Највише је, разумљиво, медијевишта, а неколико аутора стручњаци су за каснија историјска раздобља. У тематски разноврсним прилозима уврштеним у *Зборник*, преовлађују они из социјалне и економске историје, поља на којем је и Десанка Ковачевић Којић дала највећи и за будуће истраживаче незаобилазан научни допринос. Заступљени су, такође, и радови о средњовјековном праву, црквеној историји, историји умјетности, демографији, историји

властеоских и трговачких породица. Углавном су то оригинални научни прилози настали истраживачким радом њихових аутора, а у знатно мањој мјери осврти на поједина конкретна дјела или питања којима се бавила професорица Ковачевић Којић, односно на њену педагошку дјелатност. Како је то уобичајено у издањима овога типа, на почетку су дати детаљнији осврт на живот и дјело лауреаткиње и исцрпна библиографија њених радова.

Овим *Зборником* АНУРС изражава своје дубоко поштовање и трајну захвалност свом члану, академику Десанки Ковачевић Којић.

Академик Ђуро Тошић

*БИОГРАФИЈА
АКАДЕМИКА ДЕСАНКЕ КОВАЧЕВИЋ КОЈИЋ*

ЖИВОТ И ДЈЕЛО АКАДЕМИКА ДЕСАНКЕ КОВАЧЕВИЋ КОЈИЋ

Академик Десанка Ковачевић Којић рођена је 3. октобра 1925. године, од оца Душана и мајке Љубице Салатић, у Сарајеву, а данас живи и ради у Београду. Основно и средње образовање стекла је у Сарајеву, а студије је завршила на Групи за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (1950). Убрзо након дипломирања изабрана је, исте године, за асистента на Филозофском факултету у Сарајеву, на Катедри националне историје у средњем вијеку.

На Филозофском факултету у Београду одбранила је 1956. и своју докторску тезу под насловом *Трговина у средњовјековној Босни*. Као млада и амбициозна, полетна и жељна нових сазнања, ова перспективна, између десетина других одабрана историчарка се, по препоруци својих бивших београдских професора (Јорја Тадића и Михаила Динића), школске 1957/58. године нашла и на стручном усавршавању у Паризу код Фернана Бродела, неспорно једног од најпознатијих свјетских медиевиста у прошлом вијеку, на *L'École pratique des hautes études*. Истраживачки пут, започет још у Дубровачком архиву, одатле ју је водио ка појединим библиотекама и архивима одређених италијанских градова (Венеција, Фиренца, Милано), са чијом је латинском палеографијом и средњовјековним италијанским језиком имала прилике да се упозна још у вријеме својих студентских дана преко приступачне јој дубровачке грађе. Упоредо са живом и плодном научноистраживачком дјелатношћу, академик Десанка Ковачевић Којић је „текла” и своју, ништа мање важну и занимљиву наставничку каријеру, прошавши кроз сва наставничка звања – почев од асистента (1950) па све до редовног професора (1969) – за предмет Историја народа Југославије у средњем вијеку, уз који је повремено предавала и Помоћне историјске науке.

Пред нама се данас читује заиста блистава и сјајна каријера једног од универзитетских професора, који ни у деведестој није заборавио на своје оштро и бритко перо којим је исписао и ексцерпирео на хиљаде и хиљаде архивских фолија и тиме задужио и свјетску и нашу домаћу медиевистику. Тешко је, заиста, рећи ко би се то у стручном и стваралачки надахнутом заносу, забиљеженом у хиљадама списа старе дубровачке канцеларије, могао сигурније и компетентније суочити са латинском палеографијом, на први поглед неприкосновеног архивског

писара, као што је то од самог почетка чинила, а и данас није престала да чини професорица Ковачевић Којић. Јако старе, ситне и похабане, а понекад и намјерно уништаване, па стога на много мјеста нечитљиве и на крају једноличне и стереотипне биљешке, и такве су повремено отварале врата своје „архивске утробе”, како би могло да их види и запази бистро, испрено и палеографски извјежбано око историчара. Рођена са предиспонираним даром за то, с једне, и помно подучавана забиљеженим вијестима старога „мештра” писане ријечи с друге стране, радознала и досјетљива историчарка је временом отворила и мноштво нових „историјских мајдана”, чијим се плодовима није користила сама, већ их је у виду чврсто склопљених „колоплета” слагала са резултатима других, њима блиских и сродних историјских извора.

Као најпрецизније постављена формула за то послужила јој је неколицина тематских области, међу којима су главне: трговина, рударство и градови, у првом реду Србије и Босне, као и њихове привредне везе са Дубровником и Медитераном. Ако је судити према учесталости коришћења преосталих архивских извора, академик Десанка Ковачевић Којић је с пуним правом усредредила пажњу детаљном проучавању историје градова, облицима привређивања, сликовито и живо приказаним дубровачким насеобинама, уређењу и све монолитнијој, чвршћој и стабилнијој друштвеној структури, и за то вријеме уобичајеног начина живота и, на крају, досад ријетко испитиваним односима села и града. Тако је данас, са њених девет (што самосталних, што у коауторству) писаних монографија, видимо у самом врху српске и босанске медијистике. Аутор им је већ од давнина изузетно познат, па и на ширим просторима научно признат историчар, испод чијег се имена ређају наслови сљедећих књига: *Босна и Херцеговина у средњем вијеку* (1954), *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni* (1961), *Градска насеља средњовјековне босанске државе* (1978), *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države* (поглавље у књизи *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I*, 1987), *Трговачке књиге браће Кабуџић/Сабога/ (1426–1433)* (1999), *Старо српско рударство* (у коауторству са Симом Тирковићем и Ружом Ђук, 2002), *Градски живот у Србији и Босни: XIV–XV век* (2007), *Средњовјековна Сребреница: XIV–XV вијек* (2010) и *La Serbie et les Pays Serbes: L’Economie Urbaine XIVE–XVe siecles* (2012).

Пуна научног и личног поштовања према професорима и колегама, задржавајући право на пријатељску, добронамјерну и основану критику, написала је петнаестак приказа монографија, чланака и издања извора проистеклих из пера домаћих и страних средњовјековаца, као и неколико осврта на живот и дјело великана балканске медијистике (Анте Бабића, Грегора Чремошника, Богумила Храбака). Уче-

ствовала је и не престаје да учествује и у изради великих лексикографских издања, као што су *Енциклопедија Југославије*, *Лексикон српског средњег вијека* и *Српска енциклопедија*.

У свом пребогатом животопису списатељица се, иако скромна и ненаметљива, ипак, у неколико наврата, враћа оном „златном добу” од 1979. до 2004, када је била у сталном и непромијењеном статусу члана и сарадника „Међународне комисије за историју градова”. Градском агломерацијом – од најранијег помена, преко даље политичке, привредне, социјалне и културне историје – успјешно и систематски се бавила од почетка научне каријере. И сада, у зрелијим годинама и са знатно више искуства сакупљеног од најраније младости, доприноси раду и дјелатности ове међународне асоцијације. О општем значају и бројним специфичностима у раду наведене научне комисије свједочи и чињеница да је у њој и даље наставила своје дјеловање у виду почасног члана.

Као врстан, до краја формиран и зрео научник домаћег националног, балканског, а у појединим областима историје свакако и свјетског формата, академик Десанка Ковачевић Којић је готово редовно позивана на најпрестижније свјетске историјске конгресе и друге научне скупове. Без обзира на године, а понекад и неке породичне недаће, није се преомишљала дуго, већ би се међу првима појавила тамо. Као шармантни и симпатични, добродушни, али не и наметљиви српски полиглота и алтруиста, брзо је и без муке успостављала контакте који су лако прелазили и израстали у нова, трајна и ријетко чиме помућена пријатељства. Захваљујући својој смиреној, благородној и добронамјерној природи, била је склона да сваком, а посебно оним млађим, још несигурним и тек стасалим учесницима првих научних скупова, буде при руци и од сваке помоћи. Једном ријечју, академик Десанка Ковачевић Којић је цијелим својим бићем онај човјек за којег се у народу обично каже да те „од њег неће никада забољети глава”, али који притом добро зна и по некој природној интуицији непогрешиво осјећа гдје почиње једно, а гдје се завршава друго. Све што је чинила није чинила за то да би је други славили и хвалили, већ је то напросто био „животни кредо” једне патријархалне херцеговачке породице. Сви су одреда хтјели и жељели да се упознају и прослове коју са ауторком дотад непревазиђене књиге о градским насељима средњовјековне босанске државе о којој се писало свуда и готово на сваком мјесту. Прави циљ у исправно постављеној мети, најбоље је и најпрецизније погодио бугарски историчар и изврсни познавалац балканског града у XV вијеку Николај Тодоров својом кратком и на први поглед безначајном, али зато у сјећању пажљивог читаоца дубоко урезаном и метафорички сложеном реченицом: „Десанке је написала чудовишну књигу”. И данас се на радном столу многих „књигољубаца”

поред ове „чудовишне” налазе још „чудовишније” књиге које су у међу-времену изашле, а на опште задовољство, ни данас не престају да излазе из старог пера, али све сигурније руке наше ауторке, која се и сада радо среће са старим пријатељима и знанцима, примајући њихове искрене и неизвјештачене комплименте на рачун њене младалачке енергије и непролазне менталне свјежине.

Осим научноистраживачког, наставничког и стручног рада, бавила се, како би се то некада рекло, и пословима од посебног друштвеног интереса. Највише пажње посветила је најприје редовном, а потом и почасном чланству у већ поменутој „Међународној комисији за историју градова”, а била је и остала дугогодишњи члан више различитих одбора из области историје и мноштва редакција стручних часописа. Посебно се истиче у раду Одбора за историју Босне и Херцеговине при Српској академији наука и уметности. Од априла 1993. спољни је сарадник Историјског института у Београду и као таква је неколико година провела у Научном већу тога института. Члан је Савета Вукове задужбине. Од 1975. била је дописни, а од 1981. године редовни члан Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине. За редовног члана Српске академије наука и умјетности изабрана је 27. октобра 1994, а 1996. Постала је члан Академије наука и умјетности Републике Српске ван радног састава. Представљала је САНУ на свечаности посвећеној десетогодишњици оснивања АНУРС-а, одржаној 8. децембра 2006. године. Добитник је награда: „Веселин Маслеша” за научни рад, Двадесетседмојулске награде за књигу *Градска насеља средњовјековне босанске државе* (1979) и награде „Владимир Ћоровић” за животно дјело (2002).

Као историчар класичног истраживачког метода који се одликује акрибичношћу, темељитошћу, методолошком прецизношћу, јасноћом изложених мисли, модерношћу приступа и избора тема, као и чврстим ослонцем на егзактне, махом до сада необјављене документарне изворе, академик Десанка Ковачевић Којић учествовала је на многобројним домаћим и страним научним скуповима, чије је резултате касније објављивала у виду посебних радова. Поменимо само неке: *Европа и Срби* (Београд, децембар 1995), *Југоисточна Европа – раскрсница цивилизација* (Париз, фебруар 1998), *Разарање и обнова градова* (Спа, Белгија, септембар 1998), *Косаче: оснивачи Херцеговине* (Гацко, септембар 2000), *Међународни конгрес историје рударства* (Штајнхаус, Италија, октобар–новембар 2000), *Друштво и културни идентитет Пљеваљског краја од средњег вијека до новијег времена* (Пљевља, новембар 2000), *Србија и Италија у средњем вијеку* (Венеција, новембар 2001), *Земља Павловића* (Рогатица, јун 2002), *Слика и перцепција града* (Беч, октобар 2003; Минстер, септембар 2004), *Западни Балкан, Јадран и Венеција између*

13. и 18. вијека (Беч–Венеција, септембар 2006), *Пад Српске деспотовине 1459. године* (Београд, новембар 2009), *Живот и дело академика Богумила Храбака* (Косовска Митровица, октобар 2011).

Учествовала је и још учествује, као спољни сарадник, на пројектима Историјског института у Београду, а при Српској академији наука и уметности водила је и самостални пројекат *Сребреница у средњем вијеку*, који је 2010. крунисан монументалном монографијом. Посебно је занимљиво и корисно њено учешће у, ко зна да ли икада у будућности превазиђене, *Историје српског народа*, у чијем је другом тому систематски и увјерљиво приказала успон Србије и њено стицање статуса највећег „мајдана” сребра и злата.

Започињући своја деценијска истраживања балканске привреде у средњем вијеку, још као млади доктор, Десанка, тада још увијек само Ковачевић, прославила се у круговима европске и свјетске медијевистике својим радом *Dans la Serbie et la Bosnie Médiévales: Les Mines d’or et d’argent (U srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni: Rudnici zlata i srebra)*, објављеним 1960. у чувеном француском часопису *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, гласилу надалеко знане, и у то вријеме револуционарне школе „аналиста”.

Ако изузмемо кратак, али веома драгоцјен, прецизан и користан преглед средњовјековне прошлости Босне и Херцеговине, Десанка Ковачевић објавила је своју прву књигу у Сарајеву, у издању Научног друштва НР Босне и Херцеговине, 1961. године, под непромијењеним насловом *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, коју је пет година раније одбранила као своју докторску дисертацију. Подијелила ју је у три, „по закону просторне хеуристике” не баш сасвим уједначе, „на дијела: Први дио: *Развој трговине до краја XIV вијека – Почети трговинске размјене*; Други дио: *Развој трговине до почетка XV вијека – Улога Дубровника у босанској трговини* и Трећи дио: *Анализа трговине од почетка XV вијека до 1463. – Значај рударства у трговини*. На све прецизнијој и архивски богатијој и садржајнијој грађи дубровачке провенијенције, академик Десанка Ковачевић Којић је, „као историчар од нерва”, отворила неколико нових и интересантних питања која би могла бити од кључне користи и помоћи истраживачу-историчару да у што бољем, потпунијем, комплекснијем и јаснијем свјетлу сагледа и прикаже трговину средњовјековне босанске државе. Поменимо нека од тих новоприспјелих питања, као што су: предмети и обим трговинске размјене, носиоци трговине у привредним плановима Твртка II и других босанских владара, дубровачке колоније и њихов привредни и правни положај као саставни дио једне монолитније и, наизглед, непромјењиве цјелине, посредничка улога Дубровника између Медитерана и балканског

залеђа, политички и правни положај страних и домаћих трговаца, процес производње и топионичарство, путеви и дажбине и, на крају, новчани промет у привредним токовима земље. Посматрано са становишта босанског увоза и извоза, Десанка Ковачевић Којић дошла је до увјерљивог и непорецивог закључка да је Босна у средњем вијеку имала позитиван трговински биланс, што ће рећи – већи извоз од увоза у току свога пословања.

Тако се ова вриједна и даровита жена нашла једнога дана и у предсобљу Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине, а што се, вјерујем случајно, практично поклопило и са изласком оне њене „чудовишне” књиге из штампарије. Било је, дакле, двоструког разлога за славље, пошто је професорица Ковачевић заслужно постала академик, а њена „чудовишна” књига добила Двдесетседмојулску награду и проглашена књигом године. Међутим, од очекиваног славља готово да није ништа било, пошто академик Десанка Ковачевић Којић није вољела пуно „халабуке” око себе. А, да! Не заборавимо још нешто рећи. Кад год би јој студенти које је „пазила и мазила” као рођену дјецу, на шта сам – морам признати – био помало и љубоморан, честитали за неку научну и стручну награду (а за оне друге није ни марила), она им је тихо и смирено, попут свештеника испред црквеног олтара, али са пуно професорског шарма и људске озбиљности, одговарала: „Хвала вам, дјецо! И ја вама желим толико љубави и среће колико сам је и сама осјећала и колико је осјећам и сада.” Вјерујемо да наша добра и према сваком до краја сусретљива, те самопријегорна у помоћи професорица и не помишља да своје волуминозно стваралачко и инвентивно научно дјело „приложи на помен вјечни свога рода и порода”. Зауставимо се код овог посљедњег и замијенимо га ријечима вјечног и непролазног Андрића, које веома често понавља и наша професорица: „Тешко је оном кога нема ко да чека иза затворених врата”.

Да не бисмо створили прави „дар-мар” у глави и онако бог зна чиме све не збуњеног читаоца, покушали смо објаснити како је и на који начин официјелни наслов о *Градским насељима средњовјековне Босне* добио и алтернативни назив „чудовишне” књиге, управо због „чудовишне љепоте” своје унутрашње садржине. Настала и саткана по сличном и безмало истом књишком „шниту” и ова, као и друге предстојеће књиге, била је и остала утемељена и постављена по изричито јасном тематском принципу. Дијелила се у четири дијела неједнаке дужине коју су диктирали количина садржине и степен искоришћене архивске грађе: Први дио: *Појава и развој градских насеља – привредне прилике у Босни до краја XIII вијека*; Други дио: *Привреда градских насеља – рударство*; Трећи дио: *Друштвене и управне*

структуре – становништво и етнички састав и Четврти дио: *Градска средина – топографија градских насеља*. Мора да је сталожена, смирена и трпељива професорица морала утрошити неизмјерну и физичку и умну енергију док је сабрала и сакупила грађу на истом мјесту, извршила неопходну критику сакупљених извора и на крају кренула у минуциозну анализу њиховог садржаја. Та свестрана анализа дубровачких извора, већ на први поглед је указала на појаву, развој, успон и ширење градских насеља у XIV и XV вијеку. Њеном оштром оку и бритком погледу нису могле промаћи ни поједине краљевске и феудалне области као што су краљева централна Босна (*contrata del Re*), те Горње Подриње и Полимље и Хумска земља с приморским крајевима. Посебну научну пажњу привлачила јој је трговина са домаћим и страним трговцима и све профитабилнијим рударством тога времена. Ништа мање научног и стручног интересовања није показивала ни у блиском сусрету са социјалном, црквеном и културном историјом, већ је са истим „стваралачким жаром” храбро и зналачки приступала изучавању становништва и његове етничке структуре, топографији градских насеља, црквеном градитељству, а посебно средњовјековној Босни у историјском огледалу европских градова.

Не знамо колико нас архивска грађа вара, или је било заиста тако да је привредни развој средњовјековног босанског села заостајао за развојем трговине, рударства и занатства насталог у градском амбијенту. Тим се проблемом забавила (у коауторству са Антом Бабићем и Симом Ћирковићем) и академик Десанка Ковачевић Којић у свом поглављу у књизи *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države* (1987), с убједљиво и прецизно „упртим прстом” на привредне прилике до краја XIII вијека, њихово поновно буђење и „васкрснуће” и временом све снажији и експлозивнији развој градских насеља удругој половини XIV вијека. Око градске привреде испреплетала се сваким даном све једрија и чвршћа „паукова мрежа” у којој су се нашли трговина, рударство и занатство, а око привреде села пронашли одговарајуће мјесто: властелинство, земљорадничко господарство и власи-сточари. Поменимо на крају и два кратка и концизно писана поднаслови овог поглавља (о односу села и града и општем осврту на привредни развој средњовјековне босанске државе) који и сада одишу свјежином казивања свог препознатљивог и оваквој врсти приповиједања бескрајно склоног аутора.

Прије више година Десанка Ковачевић Којић се, са дужим или краћим прекидима, почела бавити трговачким књигама дубровачке браће Кабужића, које је случајно пронашла у депоу Дубровачког архи-

ва. Новопронађене књиге се састоје од *Главне књиге (Quaderno)*, *Дневника (Giornale)* и *Подсјетника (Squarço)*. Ове неуобичајене и дотада на овим просторима потпуно непознате трговачке књиге датирају од 15. XII 1426. до 25. V 1433. Уз њих је и краћи Дневник из 1437–1438. године. Рекосмо, дакле, да то нису само најстарије већ у суштини до данас и једине сачуване књиге вођене по систему двојног књиговодства на подручју јужнословенских земаља. Као привредни, у првом реду трговачки посредници између Србије, Босне, Дубровника и Италије, Кабужићи су водили своје трговачке књиге које се односе управо на овај и на овакав начин територијално омеђен простор. Оне, према убједљивој тврдњи академика Десанке Ковачевић Којић, чврсто и непобитно свједоче о врло развијеној и разгранатој трговини и високој трговачкој техници Дубровчана током прве половине XV вијека, те као такве пружају широке могућности за темељно истраживање усмјерено у више различитих привредних праваца. Гледано са становишта садржаја, ауторка новостеченог драгоцјеног сазнања покушала је да пронађе рјешење у привредној снази српске државе и њеној чврстој повезаности са Европом тога доба, а посебно са Италијом.

Од сачуваних трговачких књига браће Кабужић, за издање су приређени и објављени *Главна књига* и *Дневник*, док *Подсјетник*, због свога карактера није узет у обзир, као ни *Дневник (1437–1438)*, будући да је и временом и садржајем удаљен од основних књига. Одазивајући се позиву на сарадњу, познати италијански историчар Федерико Мелис је поређењем трговачких књига браће Кабужић са млетачким књигама двојног књиговодства онога времена поближе одредио и веома високо оцијенио начин и постигнути ниво технике њиховог вођења. Тако је, уз пуно пажње и искрене људске колегијалности, помогао приређивачу поменутих књига, академику Десанки Ковачевић Којић, да лакше и брже савлада технику двојног књиговодства.

Помало је чудна и загонетна судбина књига Кабужића које су на предлог Фернана Бродела требало да буду публиковане у Паризу, у издању *L'École pratique des hautes études*. Да су предвиђени послови били већ пошли у правом смјеру свједочи и припремљена уводна студија Јорја Тадића, постхумно објављена под насловом *Историја Дубровника до половине XV века*, у Историјском часопису XVIII (1971). Стицајем неких, барем писцу ових редака непознатих околности, њихово објављивање је остварено тек 1999. године, под насловом *Трговачке књиге браће Кабужић*, као посебан број Споменика САНУ.

Академик Десанка Ковачевић Којић се, недуго затим, још једанпут огледала као врхунски и неприкосновени зналац привредне историје балканског залеђа. У коауторству са Симом Ћирковићем и Ружом

Ћук учествовала је у писању књиге *Старо српско рударство* (Нови Сад, 2002) и у своја четири поглавља, по бог зна који пут, али сада далеко детаљније него раније, вратила се омиљеној теми која се односи на рударство средњовјековне Србије и Босне. Посебно су је заинтересовали нови рудници у првој половини XV вијека, улога рударства у привредном успону земље, те српски рудници у помало успореној и посусталој европској производњи сребра и рудници у другој половини и поткрај XV вијека. Тиме је отворила нове и дотад непознате путеве за изучавање рударских центара у првим годинама турске владавине.

Већ у предратним годинама професорка Ковачевић почела је све више да се занима, најприје са становишта уже топономастике, а потом и цјелокупне и шире прошлости, за средњовјековну Сребреницу и њену ближу и даљу околину. Настављајући путем свог захвалног учитеља, још у научној јавности готово непревазиђеног, па чак и у свијету познатог и признатог медиевисте Михаила Динића (кога су његови студенти од миља звали „чика Мика“), намјеравала је да пробуди његове „уснуле“ архивске исписе и поново им удахне нови живот „у стваралачку душу“. Иако у књизи *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, изузев неколико успут и овлаш дотакнутих питања, Сребреница није детаљно и систематски обрађивана, с обзиром на чињеницу да је у доба највећег успона у првој половини XV вијека била у саставу српске државе, њена је изразита предност, у односу на остала градска насеља у средњовјековној Србији и Босни, што је имала најснажнију дубровачку насеобину. Тога је била свјесна и ауторка сјајног и раскошног ума, те је одлучила да склопи потпунију и јаснију слику о средњовјековној прошлости Сребренице. Тако је настала монументална монографија *Средњовјековна Сребреница: XIV–XV вијек* (Београд, 2010).

Као по неком устаљеном правилу, пошла је од појаве и развоја насеља и стигла до успона привреде (рударство, трговина, занатство и остала занимања). Пут је надаље водио до дубровачких грађана које су, изгледа великим дијелом, ако не и највећим, чинили припадници домицилног сребреничког становништва са дубровачким правним статусом који им је био од велике помоћи приликом завршавања неких послова у граду испод Срђа. А што се тиче укупног броја становника у Сребреници, ауторка ове цјеловите и модерно конципиране књиге је, на основу литературе и необјављене архивске грађе, с пуним правом закључила да се од случаја до случаја мијењао и разликовао: према резултатима Јорја Тадића, крајем XV вијека износио је пет до седам хиљада житеља, а Стјепан Кривошић такође је показао да је град, заједно са предграђем, од средине XV до средине XVI вијека могао имати око 6.000 становника, о чему не бисмо даље. Када је ријеч о конфесионалној структури

становништва у Сребреници, тамо је највише било католика (из дубровачке и саске колоније) и фрањевачких редовника из чувеног конвента Св. Марије, док је православних било неупоредиво мање (калуђер Милобрат, поп Радивој и „porchoviza” тј. попадија Љубисава), закупац царине Турчин Јусуф и (поменимо га куриозитета ради) Радојко Циганин, који је „животарио” од неке симболичне и безначајне трговине.

У Сребреници је било и топионица руде, смјештених каткад у самом центру насеља, о чему свједоче и жалбе Дубровчана деспоту Ђурђу Бранковићу, због загађености ваздуха и угрожавања здравља грађана, инсистирајући на томе да топионичка кола која су се налазила у средишту насеља буду измјештена из града, што су први и најстарији подаци о проблемима загађивања човјекове средине. Сребреничани су остали чувени и по томе што су први покушали да изграде канализацију у свом граду. И тако док су једни даноноћно и исцрпљујуће радили, други су се неумјерено „гостили и уживали”, испијајући ни сами не знајући коју, у таверни познатог и чувеног „табернара” Вукашина или у „пивници” (pivniza) Андрије Бобаљевића и Јакова Водопије.

Међу представницима Градског вијећа, у изворима се најчешће срећу: пургари, кнезови, војводе, цариници, пристави, телали или путали и писари. Слично другим нашим градским насељима, ни у Сребреници није било градске вијећнице која је у осталим европским градовима представљала виши облик самоуправе, па отуда и увјерљив закључак академика Десанке Ковачевић Којић да је кнез дијелио правду у својој кући. Надаље, од градских установа са одређеном санитарном функцијом у Сребреници се помињу и лепрозорији за смјештај и изолацију губаваца у карантину при фрањевачком самостану, а издржаваних прилозима боље стојећих суграђана. Домаћи кнез је имао свог писара, а постоји могућност да је радила и канцеларија са ћирилским писарима, будући да је ћирилица била главно писмо у градовима Србије и Босне. У прилог претпоставци да је Сребреница, попут приморских градова, имала висок степен развијене аутономије, говори и постојање градског печата. Са нешто мање извјесности дало би се говорити и о градском статуту. Средином XV вијека дубровачки посланици су се пред деспотом Ђурђем позивали на Сребренички закон који није имао снагу аргумената статута, какву су имале одредбе о градском праву Новобрдског законика деспота Стефана. У изворима се помињу и локалне *uzance*, о којима ауторка ових занимљивих редака размишља као о неписаном обичајном праву.

Носиоци цјелокупног градског преображаја најчешће су били домаћи и страни мајстори: кројачи, подстригачи сукна, обућари, кожари, крзнари и клобучари. У све напреднијем животу локалног тржишта у

Сребреницу су се увозиле скупоцјене и разнобојне тканине италијанског и дубровачког поријекла, стакло, накит, дијелови одјеће, оружје и други предмети из Дубровника или појединих италијанских градова. Треба имати на уму и то да су бројни Дубровчани, својим начином живота и другим навикама утицали на средину у којој су живјели, како то логично закључује професорица Десанка Ковачевић Којић. Тако и данас, живописно осликане личности у своме пуном сјају зраче на странама ове лијепо и колоритно писане књиге. И док су једни од таквих тешко и уз велику муку „таворили” некако и проводили дан за даном, другима је било до свирке и весеља. Академик Десанка Ковачевић Којић је међу старим дубровачким папирима пронашла много појединаца који су својом глумом, игром и музиком забављали и увесељавали сребреничке становнике жељне забаве и провода, као и оне у другим градовима тог доба. Не гријешимо душу, већ „прозборимо” коју и о духовном животу каквим га је видјела ауторка књиге у контексту милодара за подизање нових и обнављање старих, често рушених, богомоља у Сребреници и њеној околини. Да ни књига није била заиста на одмет, показује богата и добро и раскошно опремљена библиотека Николе Которанина, канцелара српских деспота, састављена од одабраних дјела античких писаца, филозофа, као и савремених хуманиста, те она драгоцјена књига коју је завјештао Стефан Гучетић драгом пријатељу Јунију Марина Градића. Сребреничка средина је изњедрила и једног Ђуру Драгишића, истакнутог филозофа и теолога, који је рођен у овом граду и провео вријеме до свога „дјечаштва”, да би, на предлог старијих фрањеваца, отишао на школовање и прокрстарио „диљем” Италије, те се скрасио у Фиренци, уз чувену породицу Медичи и на крају по други пут се вратио у Дубровник који га је прихватио и пригрлио као своје рођено дијете.

Попут хитре и неуморне пчеле која врви и бруји у затвореној кошници, видимо, метафорички речено, амбициозног и помало нервозног истраживача који ужурбано тражи нешто између књишких корица. Слично таквој „пчели радилици” и ауторка овога рада доноси мноштво нових и досад непознатих архивских података на којима заснива нову – нека то други процијене! – да ли и другу књигу „чудовишне љепоте” насталу из још непосусталог и незанемоћалог пера академика Десанке Ковачевић Којић.

Научна „баштина” професорице Ковачевић Којић не завршава се на књигама и поглављима у монографијама, већ обухвата и велики број чланака из домена привредне (рударска производња, металургија, новчарство, трговина и трговачко књиговодство, занатство, царине), урбане и руралне (градски живот, сеоски живот, градска управа), вјерске, културне,

али и политичке историје. Као солидна подлога за проучавање историје средњовјековне Босне служи управо она архивска грађа о којој је писала професорица Десанка Ковачевић Којић у свом раду о дубровачком архиву као извору средњовјековне босанске државе, апострофирајући посебно на књиге браће Кабуџића које бацају ново свјетло на рударство, трговинску размјену и друге теме њеног богатог научног опуса.

Послије свега овога, читаоцу би остало да се запита чиме се то све није бавила и не бави вриједна, савјесна и акрибична историчарка, али су јој, по свему судећи, рударство, трговина и градови били и остали најомиљенија тема њеног стваралаштва. Још средином XV вијека византијски историчар Михаило Критовул је забиљежио да је читава област Трибала (тј. Србија) имала „боље наслаге подједнако злата и сребра него Индија”. Не знамо зашто баш Индија, али зато знамо да је, према прорачунима академика Десанке Ковачевић Којић, производња на врхунцу „била не мања од 10 тона годишње”, а понекад и знатно већа од тога. Како то приповиједа један наративни извор, само у Новом Брду почетком XV вијека износила је више од 200.000 дуката. Пошто је највећи дио рударске производње био усмјерен на извоз, отуда и масовно присуство Дубровчана којих је било 100 у Приштини, а 300 до 500 у Сребреници и Фојници. У бројним својим радовима ауторка указује и на узроке речене привредне експанзије, налазећи их у оновременој кризи производње племенитих метала у земљама Западне Европе.

Идентификујући руднике сребра и злата, академик Десанка Ковачевић Којић забиљежила их је тридесетак у Србији, највише у копаоничкој области и сјеверозападном дијелу земље. Најзначајнији међу њима били су Ново Брдо и Сребреница, коју је краљ Жигмунд Луксембуршки поконио 1411. српском деспоту Стефану Лазаревићу. Добијане су разне врсте сребра: плико, фино, вело и гламско сребро (у латинским и италијанским изворима називано: *argentum de glama*, *argentum auro*, *argentum indorato*, *argento che tiene oro*), са одређеним процентом злата и зато је било око три пута скупље од обичног сребра. Рударску производњу започели су средином XIII вијека њемачки стручњаци Саси, да би у XIV вијеку постајала све обимнија, а у првој половини XV вијека достигла врхунац у произведеној количини и усавршавању технологије употребљаване у даљем процесу производње. Посебно нам се доима егзактна трговачка трансакција у којој је, према казивању професорице Ковачевић Којић, у времену 1426–1432. било извезено и продато у Венецији око 1.129 литара, односно око 376 килограма пликог сребра (*pliche de Bosna* или само *argento di Bosna*), а 1426–1429. у континуитету 350 килограма. Тиме се посебно издвајају 1427. година – 146 килограма и 1433. – 133 килограма сребра.

Ауторка је на основу трговачке књиге Михаила Лукаревића из тридесетих година XV вијека саставила списак занимања оних лица која су учествовала у експлоатацији српских рудника: рупари (*foxeri*), гварци, урбурари, хутмани, те они који су се називали према врсти посла који су обављали: плакаоничари, шмиочари и други. Ако би се овима додало преко педесет домаћих занатлија са укупно тринаест разних струка, већи број Саса и Дубровчана, углавном трговаца, па до оне обичне свјетине жељне „хљеба и игара” (*panem et circenses*) – игара на претек, а хљеба, богами, како коме... Уколико би све било баш тако, не би нам требало бољег и кориснијега рада о друштвеној структури рударских насеља од овог који нам је подарила академик Десанка Ковачевић Којић.

У свом најновијем раду професорица Ковачевић Којић уочила је да је поступком пречишћавања пликог, још недовољно чистог сребра, добијано фино сребро (*argento fino*), једино употребљавано за ковање новца и прорачунала да се разлика у цијени између финог (око 7,5 дуката) и непречишћеног сребра (око 6,5 дуката) креће око једног дуката, који је рачунала као трошкове пречишћавања и тиме ријешила још једну непознаницу у енигми званој Књига Кабуџића.

Готово у свим иоле значајнијим босанским трговима налазили су се фрањевци: Сребреница, Олово, Зворник, Подвисоки, Фојница, Крешево и други, који су се нарочито истицали својом покретљивошћу. Отуда је, илустрације ради, и наша историчарка навела случај десеточланог фрањевачког братства у Сребреници, које је током четири године било практично преполовљено јер их је од десет остало само пет у сребреничком конвенту Св. Марије, а осталих пет служили су по другим самостанима (Стон, Лаб, Олово и Зворник).

Поред трговине и рударства, становници средњовјековне Србије и Босне најчешће су се бавили занатством. Међу таквима било је: златара, ковача, подстригача сукна, месара, кожухара-крзнара, обућара, ткача, клобучара, бријача и других поријеклом из Сребренице и Новог Брда и околине. У потрази за бољим животом, много је и оних младих „ђетића” одлазило у Дубровник да би изучили неки занат. Са мноштвом имена таквих натурализованих Сребреничана и Новобрђана сусретала се и професорка Ковачевић Којић док је прелиставала старе и похабане архивске папире о њиховом животу и раду. И, најзад, захваљујући комбинацији дубровачке грађе и турских пописа, запазила је тек по неко зрно новог сазнања о развоју земљорадње и сточарства које би доспјело на маргину историјског истраживања. Све сложеније и слојевитије пословање уз снажнији новчани промет, водило је настанку и развоју дубоке и оштрије тензије између кредитора Дубровчана и дужника Срба. На озбиљност ситуације упућује чак и лична интервен-

ција српског деспота Ђурђа Бранковића да враћање дуга не може прећи једну трећину прихода кредитиране особе.

Њени радови о учешћу босанског војничког одреда предвођеног војводом Влатком Вуковићем у Косовском боју, преко босанско-турских односа у посљедње двије деценије босанске државне самосталности, па све до пада Босне под Турке (1463) према дубровачким изворима, говоре да се бавила и данас се бави и политичком историјом. Академик Десанка Ковачевић Којић често се међу својим старим и трошним папирима и попут воска пожутјелим пергаментима сусретала са власима-сточарима, чије су главешине – попут Обрада Боројевића, катунара из катуна Угарци и Ненка Крајсаљића, катунара из катуна Бурмаза – полагали вјерност пред војводом Сандаљем Хранићем, што говори о све тјешњој повезаности влаха-сточара и крупних феудалних магната на територији босанске државе. Они су се често, као и остали власи, бавили транспортом робе, кредитним пословима, узгојем коња и слично.

У једном од својих најранијих радова о постанку и организацији царина, показала је да су цариници у почетку били само у служби владара и утицајне властеле, а доцније све чешће постајали и сами закупци царине, што је био уносан и врло профитабилан посао. Да бисмо добили једну јаснију и комплетнију слику о привредном и друштвеном животу средњовјековне Босне, ауторка се дала у потрагу за ковницом новца босанских владара. Према посебној повељи краља Томаша из 1449, босанска трговина могла се одвијати само у Сплиту, Фојници, Јајцу и налогом Краљевој комори да изда 6.000 дуката, у дукатима или сребру, на рачун склопљеног „предузећа” између краља и кнеза Николе Трогиранина, нашла се на „домаку” траженог рјешења. С обзиром на то да је Комора – смјештена у Фојници – као највиша финансијска установа државе, у којој се налазила ризница и ковница новца, то је Фојница сама по себи донијела позитиван одговор који је као „зрела крушка” пао у крило радознале ауторке. Не знамо, међутим, колико је то, како би то данас „вајни” економисти рекли „убризгавање здравог новца”, утицало на привредне токове и свеколики развој земље.

Поједине студије наша лауреаткиња је посвећивала и знаменитим појединцима. Тако је, уколико није преслободно рећи, син сиромашног которског каменара Жоре Бокшић, постао временом „заштитни знак” успјелог човјека који је стигао из Дубровника у Босну и у њој пронашао нови „Eldorado” за прављење блиставе политичке, привредне и личне каријере. Од закупца сребреничке царине (1376) вртоглаво је напредовао као вичан и способан трговац, који је, захваљујући стеченом искуству и урођеној способности за практичне ствари, постао и протовестијар (министар финансија) и миљеник на дворовима босанских краљева. Овај очито сна-

лажљив и по свој прилици човјек огромне радне енергије, вјешт у опхођењу са људима, примљен је чак и у редове босанске властеле, са имањем у доњем току ријеке Неретве и у Олову, те се стога нашао и међу живописним ликовима у дјелу наше ауторке. Зато не треба да чуди ни тестаментом остављени износ од десет хиљада дуката и читавим низом различитих драгоцености које је убрзо након очеве смрти „похарчио” његов расипни син Никола и запао у велику биједу и силне дугове јер, како то обично бива, оно што читавог живота зараде и стичу једни, други то за тили час „проћердају” и потроше.

Браћа Никола и Лука Кабужић обављали су можда и највећи дио послова преко својих пословних партнера, од којих је двојицу – Николу Твртка Главића и Николу Живолиновића – неуморна професорка Ковачевић Којић „извела” на својеврсну историјску сцену, уз озбиљно упозорење читаоцу на несразмјеру стеченог капитала и обима обављених послова у књизи Кабужића, с једне, и остале дубровачке грађе, с друге стране. Ни другу двојицу – Бартоломеја Зопију и Франческа Ардовинија – није послужила срећа док су извозили велике количине воска од Дубровника према Венецији, пошто су се суочили са низом проблема: немирно море, грамзиви цариници и промјенљиве цијене, те су морали да се врате необављеног посла. Не заборавимо ни на каталанске трговце који су пролазили „стазама и богазама” балканских врлети зарад трговине све траженијом вуном.

У свом, и просторно и временски широком и свеобухватном научном опусу, академик Десанка Ковачевић Којић није заборавила ни на развој културе. Она је, како то и доликује историчару њеног формата, сагледала нове облике живота и рада, као вијеснике једног новог доба и једне нове културе, готово у „темељу” различите од оне феудалне. Било је то, у ствари, вријеме када су се јавили нови духовни покрети – хуманизам и ренесанса. Да би их сагледала у свој својој дубини, професорка Ковачевић Којић је инкорпорирала елементе културне историје у привредне, друштвене и вјерске токове средњовјековне Босне и тиме учинила да њено излагање постане још чвршће и конзистентније. Нарочито су је интересовале економске везе и културни утицаји између босанске државе и италијанских градова. Стављајући тежиште на посљедњи дио наслова закључимо да је културни утицај италијанских градова био, а у понекима и остао, у области архитектуре, скулптуре и у предметима умјетничког занатства.

Обједињујући резултате својих вишегодишњих, мултидисциплинарних истраживања на једном мјесту, академик Десанка Ковачевић Којић објавила је и двије збирке чланака и саопштења са научних скупова. Прва, под насловом *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, објављена

је 2007. у издању Историјског института, а у склопу едиције „*Studia Historica Collecta*“, у којој се поново објављују најзначајнији радови еминентних српских историчара. Ова књига синтетичке вриједности подијељена је на четири цјелине (*Градска насеља, Градски амбијент, Фактори урбанизације и Друштвена и економска подлога урбанизације*) и обухвата 31 рад, од којих су неки по први пут преведени на српски језик, док је један (*Слика Београда у дјелима савременика 1403–1521*) доживио своје прво издање. Друга збирка, објављена у издању Балканолошког института САНУ и Завода за уџбенике носи наслов *La Serbie et les pays serbes : l'économie urbaine, XIVe-XVe siècles* (*Србија и српске земље: градска привреда, XIV–XV вијек*) и садржи искључиво радове објављене (или преведене) на француском и италијанском језику. Чине је двије веће цјелине: Економски развој српских земаља: рударска производња, трговина, занатство, те Градови и градска култура, којима је обухваћен укупно 21 чланак, од којих се један објављује по први пут (*Улога регулативе у формирању нових градова у Србији и Босни од XIV до XV вијека*). Изузев поменуте збирке, професорица Ковачевић Којић је на страним језицима изворно објавила скоро 20 радова, углавном на француском, али и понеки на италијанском и енглеском језику.

Кажимо на крају и то да се наша слављеница – у маниру старе и васпитане београдске историјске школе – готово у сваком свом раду искрено и топло захваљује због указиване свесрдне помоћи, несумњиво највећем научном ауторитету српске и босанске медијевистике академику Сими Ћирковићу, кога, нажалост, нема више међу нама. И данас је видимо како са својих деведесет, као и прије више година, можда управо из пијетета према њему, сједи смирено, сталожено и потпуно прибрано за својим радним столом у „друштву“ бројних ликова из њене богате и надахнуто писане научне приче. Међутим, ријетко „збори“, али када „прозбори“ имаш шта и да чујеш, посебно ако расправља о најесенцијалнијим питањима из историјске науке. И сада се сјећамо да је, док је била ангажована у настави, ишла без иједног јединог папира као подсјетника јер, како то рече један од седам грчких мудраца, ако му је вјеровати, да „*Sapiens omnia sua secum portant*“ („Мудрац све своје са собом носи“). Зато би можда и главној јунакињи наше приче најбоље пристајала она стара народна:

»КРВ ЈУНАЧКА, ДУША ДЈЕВОЈАЧКА!«

Академик Ђуро Тошић

*БИБЛИОГРАФИЈА
АКАДЕМИКА ДЕСАНКЕ КОВАЧЕВИЋ КОЈИЋ*

БИБЛИОГРАФИЈА АКАДЕМИКА ДЕСАНКЕ КОВАЧЕВИЋ КОЈИЋ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

1954.

1. Босна и Херцеговина у средњем вијеку / Десанка Ковачевић. – Сарајево: Народна просвјета, 1954. – 39 стр.; 17 см. – (Мала библиотека за народно просвјетивање; 13).

1961.

2. Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni / Desanka Kovačević. – Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1961. – 216 str.; 24 cm. – (Djela / Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine; 18. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka; 13).

Sadržaj: Uvod, 5; *Prvi dio: Razvoj trgovine do kraja XIV vijeka*: I Počeci trgovinskih veza: 1. Promet s Jadranskim primorjem, 9–12; 2. Predmeti i obim razmjene, 12–14; II Napredak trgovine u XIV vijeku: 1. Trgovački odnosi sa stranim gradovima, 15–18; 2. Počeci rudarstva, 18–19; 3. Trgovinska razmjena, 19–22; 4. Proširenje trgovinskih odnosa, 22–25; 5. Proširenje trgovinske razmjene, 25–34; 6. Nosioc trgovine, 34–36; 7. Privredni planovi Tvrтка I, 37–40; *Drugi dio: Razvoj trgovine od početka XV vijeka do 1463*: III Uloga Dubrovnika u bosanskoj trgovini: 1. Trgovinski odnosi između Bosne i Dubrovnika, 43–51: a) vladara i Dubrovnika, 44–48; b) feudalaca i Dubrovnika, 48–51; 2. Predmeti dubrovačke trgovine, 51–60; 3. Organizacija dubrovačke trgovine, 60–64; IV Dubrovačke kolonije u Bosni, 65–88: 1. Počeci i razvitak dubrovačkih kolonija, 66–79; 2. Privredna aktivnost u kolonijama, 79–82; 3. Pravni položaj kolonija, 83–85; 4. Život u dubrovačkim kolonijama, 85–88; V Uloga ostalih stranih gradova u bosanskoj trgovini: 1. Srednjodalmatinski gradovi, 89–91; 2. Posrednička uloga Dubrovnika (talijanski trgovci), 91–93; Bosansko-mletački trgovinski odnosi, 93–97; VI Učešće bosanskih vladara i feudalaca u trgovini: 1. Neposredno učešće vladara i feudalaca u trgovini, 98–101; 2. Trgovinska politika: a) vladara, 102–103; b) vladara u odnosu na položaj Dubrovčana, 104–105; c) feudalaca, 105–107; VII Domaći trgovci, 108–136: 1. Učešće domaćih ljudi u trgovinskom prometu: a) na području cijele Bosne, 109–112; b) u pojedinim mjestima, 112–116;

2. Predmeti trgovine domaćih trgovaca, 116–124; 3. Obim poslova domaćih trgovaca, 125–128; 4. Organizacija poslova domaćih trgovaca, 128–132; 5. Pravni i društveni položaj domaćih trgovaca, 132–136; *Treći dio: Analiza trgovine od početka XV vijeka do 1463*: VIII Značaj rudarstva u trgovini: 1. Proizvodnja bosanskih rudnika, 139–142; 2. Proizvodi bosanskih rudnika, 142–146; 3. Rudarsko pravo i organizacija rada, 146–149; 4. Strani i domaći rudari, 149–152; 5. Proces proizvodnje i topioničarstvo, 152–157; IX Trgovački putovi i dažbine: 1. Trgovački putovi, 158–161; 2. Dažbine, 161–164; X Osvrt na trgovinski promet od početka XV vijeka do 1463, 165–189: 1. Izvoz, 166–177; 2. Uvoz, 177–185; 3. Proizvodi bosanske privrede i evropsko tržište, 185–186; 4. Novčani promet, 186–189; 5. Zaključak, 189; Résume: Le commerce dans la Bosnie médiévale, 190–200; Registar, 201–216.

1978.

3. Градска насеља средњовјековне босанске државе / Десанка Ковачевић Којић. – Сарајево: „Веселин Маслеша”, 1978. – 421 стр.; 25 см – (Библиотека Културно наслеђе).

Садржај: Предговор, 7–8; Увод, 9–13; *Први дио: Појава и развој градских насеља*: I Привредне прилике у Босни до краја XIII вијека, 17–27; II Појава и развој градских насеља у XIV вијеку, 29–53; III Успон и ширење градских насеља у XV вијеку: 1. Рудници и рударски тргови, 55–77; 2. Средња Босна, 77–86; 3. Горње Подриње и Полимље, 86–112; 4. Хумска земља и приморски крајеви, 112–125; 5. Западна Босна, 125–132; IV Називи градских насеља, 133–142; *Други дио: Привреда градских насеља*: V Рударство, 145–157; VI Трговина: 1. Дубровачки трговци, 159–167; 2. Домаћи трговци, 167–191; 3. Градска насеља – центри размјене, 191–199; VII Занатство, 201–222; *Трећи дио: Друштвене и управне структуре*: VIII Становништво и етнички састав, 225–244; IX Градска насеља у оквирима феудалне државе, 245–257; *Четврти дио: Градска средина*: X Топографија градских насеља, 261–279; XI Црквено градитељство, 281–304; XII Материјална и духовна култура, 305–343; Средњовјековна Босна у историји европских градова, 345–352; Résumé: Les agglomérations urbaines dans l'état médiéval bosniaque, 355–371; Извори и литература, 373–389; Регистар, 391–418.

1987.

4. Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I: Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države = Contributions to the History of Bosnia and Hercegovina I: Society and Economy of the Medieval Bosnian State / ured-

nik Enver Redžić. – Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987. – 264 str.; 25 cm. – (Posebna izdanja / ANU BiH; 79. Odjeljenje društvenih nauka; 17).

[Десанка Ковачевић Којић аутор поглавља:] *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*: I Privredne prilike do kraja XIII vijeka, 89–93; II Privredno buđenje, 95–105; III Uspon privrede i razvoj gradskih naselja u drugoj polovini XIV vijeka, 107–113; IV Privreda sela: 1. Vlastelinstvo, 115–120; 2. Zemljoradničko gazdinstvo, 120–138; 3. Vlasi, 138–144; V Gradska privreda: 1. Rudarstvo, 145–150; 2. Trgovina, 151–165; 3. Zanatstvo, 165–169; VI Uspon i širenje gradskih naselja, 171–182; VII Odnos grada i sela, 183–186; Osvrt na privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države, 187–188; Résumé: Le développement économique de l'état bosniaque médiéval, 189–190.

ISBN 86-7123-009-0

1999.

5. Трговачке књиге браће Кабуџић (Saboga): 1426–1433 = Account Books of the Saboga (Kabužić) Brothers: 1426–1433 / Десанка Ковачевић Којић // Споменик / САНУ. Одељење историјских наука. ISSN 0354–1479. 137–11 (1999) 1–366.

Садржај: Предговор, 9; *Кабуџићи и њихове трговачке књиге*: I Кабуџићи у привредном животу Дубровника, 11–15; II Књиговодство у Дубровнику XV вијека, 15–19; III Трговачке књиге браће Кабуџић – техника двојног књиговодства, 19–26; IV О овоме издању, 26–28; *Дневник (Giornale) браће Кабуџић* (1426–1433), 29–145; *Главна књига (Quaderno) браће Кабуџић* (1426–1433), 146–363; Summary: Account Books of Saboga (Kabužić) Brothers (1426–1433), 355; Riassunto: I libri contabili dei fratelli Saboga (Kabužić) (1426–1433), 356; Index nominum, 357–363; Index materiae, 364–366.

2002.

6. Старо српско рударство / Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић, Ружа Ћук. – Београд: Вукова задужбина; Нови Сад: Прометеј, 2002. – 262 стр.; 25 cm. – (Библиотека Историја).

Из садржаја: [Поглавља:] VII: *Нови рудници у првој половини XV века*, 95–111; VIII: *Српски рудници у европској производњи сребра*, 113–121; IX: *Рударство у привреди земље*, 123–144; X: *Рудници у другој половини XV века* / Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић, 145–157.

ISBN 86-7639-659-0

2007.

7. Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) = *The Urban Life in Serbia and Bosnia (14th–15th Century)* / Десанка Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007. – 494 стр.; 25 см. – (*Studia Historica Collecta* / Историјски институт; 2).

Садржај: Предговор, 9–10; I *Градска насеља*: 1. О Јањеу у доба средњовјековне српске државе, 13–23 (№ 11); 2. Зворник (Звоник) у средњем вијеку, 25–43 (№ 22); 3. О средњовјековном тргу на мјесту данашњег Сарајева, 45–55 (№ 25); 4. Приштина у средњем вијеку, 57–91 (№ 36); 5. О насељу Дријева и његовом положају, 93–101 (№ 37); 6. Фојница у средњем вијеку, 103–139 (№ 50); 7. Пљевља у урбанизацији Полимља и Горњег Подриња, 141–146 (№ 72); 8. Насеља у земљи Косача, 147–159 (№ 73); 9. Борач – средиште земље Павловића, 161–177 (№ 74); 10. Градови у Босни и Херцеговини, 179–181 (№ 46); 11. Средњовјековни градови Србије и Босне прије и после успостављања османлијске власти, 183–191 (превод рада № 56); II *Градски амбијент*: 12. Слика Београда у дјелима савременика (1403–1521), 195–201 (саопштење „L’image de Belgrade dans les oeuvres des contemporains (1403–1521)” на научном скупу Међународне комисије за историју градова „Bild und Wahrnehmung der Stadt”, одржаном у Минстеру, 22–25. септембра 2004. године; објављује се први пут; № 9/14); 13. Изглед Сребренице у дубровачким изворима (1352–1460), 203–218 (№ 78); 14. Здравствене прилике у средњовековној босанској држави / Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић, 219–224 (№ 24); 15. Трговци као претече католичких црквених организација на Балкану (XIII–XV вијек), 225–235 (№ 79; превод рада № 67 и 9/8); 16. Фрањевци у градским насељима средњовјековне Босне, 237–252 (№ 62); 17. Дубровачка насеобина у Смедереву у доба Деспотовине, 253–275 (№ 23); 18. О кнезовима у градским насељима средњовјековне Босне, 277–291 (№ 29); 19. Друштвена структура рударских градова, 293–309 (№ 57); 20. О библиотеци Николе из Котора, канцелара на двору српских деспота, 311–315 (№ 31); III *Фактори урбанизације*: 21. Улога рударства у привредном развоју градских насеља Србије и Босне током прве половине XV вијека, 319–327 (№ 27); 22. Економски развој градских насеља на територији Југославије од XIII до краја XV вијека, 329–336 (на француском № 30); 23. Односи рударских центара и села у Србији и Босни у средњем вијеку, 337–341 (превод рада № 48); 24. Разарење српских градова у XV вијеку, 343–349 (превод рада № 69); IV *Друштвена и економска подлога урбанизације*: 25. Прилог проучавању занатства у средњовековној Босни, 353–369 (№ 14); 26. Прилог проучавању занатства у

Новом Брду и околини, 371–380 (№ 20); 27. Дубровчани занатлије у средњовјековној Сребреници, 381–403 (№ 21); 28. Истакнутији Дубровчани у Сребреници у доба Деспотовине, 405–416 (№ 58); 29. Домаћи становници – дубровачки грађани у градским насељима средњовјековне босанске државе, 417–427 (№ 59); 30. О домаћим трговцима у средњовјековној Сребреници, 429–438 (№ 61); 31. Гдје је била ковница новца босанских владара, 439–447 (№ 10); Регистар, 449–494.

ISBN 978-86-7743-059-7

2010.

8. Средњовјековна Сребреница: XIV–XV вијек = Medieval Srebrenica XIV–XV Century / Десанка Ковачевић Којић. – Београд: Српска академија наука и уметности, 2010. – 312 стр.; 25 см. – (Посебна издања / САНУ; 668. Одељење историјских наука; 29).

Садржај: Предговор, 9–10; *Први дио: Настанак и привредни развој*: I Појава и развој насеља: 1. Појава насеља, 13–22; 2. О развоју насеља, 23–25; II Успон привреде: 1. Рударство, 27–42; 2. Трговина, 42–58; 3. Занатство, 58–62; 4. Остала занимања, 62–66; *Други дио: Становништво и друштвене структуре*: III Удио Дубровчана: 1. Дубровачке насеобине, 69–79; 2. Властела, 80–83; 3. Пучани, 83–95; IV Домаће становништво: 1. Домаћи становници – дубровачки грађани, 97–104; 2. Састав и раст становништва, 104–108; *Трећи дио: Урбани амбијент*: V Изглед насеља, 111; VI Уређење и култура: 1. Градско уређење, 123–129; 2. Материјална и духовна култура, 130–139; 3. О вјерским приликама, 139–150; Сребреница у историји балканских градова, 151–158; Прилози: Дубровчани у Сребреници: Увод, 161–162; Властела: Прилог 1, 163–169; Пучани: Прилог 2, 171–227; Извори и литература, 229–239; Summary: Medieval Srebrenica XIV–XV Century, 243–247; Résumé: Srebrenica médiévale XIVe–XVe siècle, 249–254 (прештампано у књизи: La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012. Str. 245–264); Регистар, 255–312.

ISBN 978-7025-529-6

2012.

9. La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / Desanka Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012. – 335, XVI str.; 25 cm. – (Édition Studia Serbica).

Sadržaj: Préface, 7–8; *I L'essor économique des pays serbes: l'industrie minière, le commerce, l'artisanat*: 1. Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent, 11–27 (№ 15); 2. Le rôle de l'industrie minière dans le développement des centres économiques en Serbie et en Bosnie pendant la première moitié du XVe siècle, 29–38 (№ 26); 3. L'apogée économique: la Serbie, mines, d'argent et d'or, 39–55 (превод рада № 40); 4. L'économie naturelle et la production marchande dans l'espace Yougoslave (XIIIe – XVe siècles) / Sima Ćirković, D. Kovačević Kojić, 57–72 (№ 41); 5. Les métaux précieux de Serbie et de Bosnie: estimation de la production (XIVe – XVe siècles), 73–85 (№ 75); 6. Les métaux précieux de Serbie et le marché européen (XIVe – XVe siècles), 87–103 (№ 76); 7. La Serbie dans l'économie de Venise au XVe siècle, 105–122 (№ 85); 8. Les marchands, précurseurs des organisations catholiques dans les Balkans (XIIIe – XVe siècles), 123–131 (№ 67; на српском № 7/15 и 79); 9. Les livres de commerce des frères Kabužić (Caboga): source pour l'étude de l'économie de la Serbie médiévale, 133–146 (превод рада № 65); 10. Les Catalans dans les affaires de la compagnie Caboga (1426–1433), 147–156 (№ 80; на српском № 83); 11. I libri contabili dei fratelli Caboga (Kabužić) (1423–1433) fonte importante per la storia dei rapporti economici fra la Serbia e Venezia (comprese le città marchigane), 157–168 (№ 81); *II Les villes et la culture urbaine*: 12. Janjevo dans la Serbie médiévale, 171–182 (превод рада № 11; № 7/1); 13. Priština au Moyen Âge, 183–222 (превод рада № 36; № 7/4); 14. L'image de Belgrade dans les oeuvres des contemporains (1403–1521), 223–230 (на српском № 7/12); 15. Smederevo: un centre économique, 231–237 (превод рада № 89); 16. La bibliothèque de Nikola de Kotor (Cattaro), chancelier à la cour des despotes serbes, 241–244 (превод рада № 31; № 7/20); 17. Srebrenica médiévale, XIVe – XVe siècles, 245–264 (резиме књиге № 8); 18. Le rôle de la réglementation dans la formation de nouvelles villes dans la Serbie et la Bosnie du XIVe au XVe siècle, 265–276 (саопштење са Међународног конгреса историјских наука, одржаног у Мадриду, 1990; објављује се први пут); 19. Relazioni fra i centri minerali e le campagne in Serbia e in Bosnia nel medioevo, 277–282 (№ 48; на српском № 7/23); 20. La destruction des villes serbes au XVe siècle, 283–291 (№ 69; на српском № 7/24); 21. Les villes médiévales de Serbie et de Bosnie avant et après l'instauration du pouvoir ottoman, 293–304 (№ 56; на српском № 7/11); Annexes, 305–312; Index des noms de personnes, 321–328; Index géographique et ethnique, 329–335.

ISBN 978-86-17-18055-1

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

1952.

10. Гдје је била ковница новца босанских владара / Десанка Ковачевић // Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине 4 (1952) 269–276. ISSN 0350–1981.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 439–447.

11. О Јањеу у доба средњовековне српске државе / Десанка Ковачевић // Историски гласник 1–4 (1952) 121–126. ISSN 0021–2644.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 13–23.

Преведено у књизи: La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 171–182.

1954.

12. Развој и организација царина у средњовјековној Босни / Десанка Ковачевић // Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине 6 (1954) 229–248. ISSN 0350–1981.

13. Трговачке књиге Николе и Луке Кабужића / Десанка Ковачевић // Historijski pregled 1–1 (Zagreb 1954) 46–48.

1959.

14. Прилог проучавању занатства у средњевјековној Босни / Десанка Ковачевић // Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине 10 (1959) 279–295. ISSN 0350–1981.

Résumé: Apport à l'étude de l'artisanat dans la Bosnie médiévale.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 353–369.

1960.

15. Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: Les mines d'or et d'argent / Desanka Kovačević // *Annales: Économies Sociétés Civilisations* 15–2 (Paris 1960) 248–258. ISSN 1774–2234.

Прештампано у књизи: *La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles* / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 11–27.

1961.

16. Prilog pitanju ranih bosansko-turskih odnosa / Desanka Kovačević // *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 11 (1960) [1961], 257–263. ISSN 0350–1981.

Zusammenfassung: Ein Beitrag zur Frage der frühen bosnisch-türkischen Beziehungen.

1963.

17. Žore Bokšić, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva / Desanka Kovačević // *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 13 (1963) 289–310. ISSN 0350–1981.

Zusammenfassung: Žore Bokšić ein Handelsmann aus Dubrovnik und Provestijar der bosnischen Könige.

18. Средњовјековни катуни по дубровачким изворима / Десанка Ковачевић // Симпозијум о средњовјековном катуну, одржан 24. и 25. новембра 1961. г. / уредник Миленко С. Филиповић. Сарајево: Научно друштво СР Босне и Херцеговине, 1963, 121–140. (Посебна издања / Научно друштво СР БиХ; 2. Одјељење историјско-филолошких наука; 1).

Zusammenfassung: Die mittelalterlichen Katune nach den Quellen des Archivs in Dubrovnik.

1964.

19. Пад босанске средњовјековне државе по дубровачким изворима / Десанка Ковачевић // *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине* 14 (1963) [1964], 205–220. ISSN 0350–1981.

Zusammenfassung: Der Fall des bosnischen Staates im Lichte der dubrovniker Quellen.

20. Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини / Десанка Ковачевић // Зборник Филозофског факултета 8–2 (Београд 1964) 525–532 (Споменица Михаила Динића). ISSN 0352–5546.

Résumé: Contribution aux recherches concernant l'artisanat à Novo Brdo et ses environs.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 371–380.

1966.

21. Dubrovčani zanatlije u srednjovjekovnoj Srebrenici / Desanka Kovačević // Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 15 (1964) [1966], 25–45. ISSN 0350–1981.

Zusammenfassung: Die ragusaner Gewerbetreibenden im mittelalterlichen Srebrenica.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 381–403.

1967.

22. Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku / Desanka Kovačević // Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 16 (1967) 15–35. ISSN 0350–1981.

Résumé: Zvornik (Zvonik) au Moyen Âge.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 25–43.

1970.

23. Дубровачка насеобина у Смедереву / Десанка Ковачевић // Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. године: зборник радова приказаних на научном скупу Српске академије наука и уметности поводом прославе 100-годишњице ослобођења градова / уредник Васа Чубриловић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1970, 103–120.

Résumé: Colonie ragusaine à Smederevo à l'époque du despotat.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 253–275.

24. Zdravstvene prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi / Desanka Kovačević Kojić, Sima Ćirković // Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae 10–2 (1970) 93–98. ISSN 0352–7778.

[Résumé:] Conditions médicales dans l'état bosnien du Moyen Age.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 219–224.

25. О средњовјековном тргу на мјесту данашњег Сарајева / Десанка Ковачевић Којић // Зборник Филозофског факултета 11–1 (Београд 1970) 353–362 (Споменица Јорџа Тадића). ISSN 0352–5546.

Résumé: Du marché médiévale sur la place de Sarajevo d'aujourd'hui.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 45–55.

26. Le rôle de l'industrie minière dans le développement des centres économiques en Serbie et en Bosnie, pendant la première moitié du XVe siècle / Desanka Kovačević Kojić // Studia balcanica 3 (Sofia 1970) 133–138.

Прештампано у књизи: La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 29–38.

27. Uloga rudarstva u privrednom razvoju gradskih naselja Srbije i Bosne tokom prve polovine XV vijeka / Desanka Kovačević Kojić // Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 18 (1970) 257–263. ISSN 0350–1981.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 319–327.

1971.

28. О извозу воска из средњовјековне Србије и Босне преко Дубровника / Десанка Ковачевић Којић // Историјски часопис 18 (1971) 143–153. ISSN 0350–0802.

Zusammenfassung: Wachsausfuhr über Dubrovnik aus Bosnien und Serbien im Mittelalter.

29. O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne / Desanka Kovačević Kojić // Radovi Filozofskog fakulteta 6 (Sarajevo 1971) 333–345. ISSN 0581–7447.

Résumé: Les knez (comites) dans les agglomérations urbaines de la Bosnie médiévale.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 277–291.

1972.

30. Le développement économique des agglomérations urbaines sur le territoire actuel de la Yougoslavie du XIIIe au XVe siècle / Desanka Kovačević Kojić // Actes du IIe congrès international des études du sud-est européen: (Athènes, 7–13 mai 1970) 2: Histoire. Athènes: Association internationale des études du sud-est européen, 1972, 167–176.

Преведено у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 329–336.

31. O библиотеци Николе из Котора, канцелара на двору српских деспота / Десанка Ковачевић Којић // Radovi Filozofskog fakulteta 7 (Sarajevo 1972) 415–419 (Spomenica Salka Nazečića). ISSN 0581–7447.

Résumé: La bibliothèque de Nikola de Kotor, chancelier à la cour des despotes serbes.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 311–315.

Преведено у књизи: La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 241–244.

1973.

32. Косово од средине XII до средине XV века = Kosova nga gjysma e shekullit XII gjer në gjysmën e shekullit XV / Десанка Ковачевић Којић // Косово: некад и данас = Kosova: dikur e sot / уредник Михаило Малетић. Београд: НИП Борба. Економска политика, 1973, 109–128.

33. Обавезе на вјерност двојице катунара Сандаљу Хранићу / Десанка Ковачевић Којић // Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 19 (1973) 229–233. ISSN 0350–1981.

Résumé: Promesses de fidélité de deux chefs des Valaques au duc Sandalj Hrančić.

1974.

34. Анто Бабић: in memoriam / Десанка Ковачевић Којић // Историјски гласник 1–2 (1974) 179–180.

35. La laine dans l'exportation des matières premières de la Bosnie médiévale / Desanka Kovačević Kojić // La lana come materia prima: i fenomeni della sua produzione e circolazione nei secoli XIII–XVII: atti della "prima Settimana di studio" (18–24 aprile 1969) / a cura di Marco Spallanzani. Firenze: Leo S. Olschki, 1974, 289–290. (Pubblicazioni; Serie 1. Documenti).

1975.

36. Приштина у средњем вијеку / Десанка Ковачевић Којић // Историјски часопис 22 (1975) 45–74. ISSN 0350–0802.

Résumé: Priština au Moyen Age.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 57–91.

Преведено у књизи: La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 183–222.

1976.

37. О насељу Дријева и његовом положају / Десанка Ковачевић Којић // Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 21–27 (1976) 29–36. ISSN 0350–1981.

Rezime: Sur l'agglomération Drijeva et sa position.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 93–101.

1979.

38. Dubrovački arhiv kao izvor za istoriju srednjovjekovne bosanske države, Zbornik Historijskog arhiva u Dubrovniku / Desanka Kovačević Kojić // Arhivist 29/1–2 (Beograd 1979) 69–73. ISSN 0350–2856.

Résumé: Les Archives de Dubrovnik en source historique de l'état de Bosnie au Moyen Âge.

1981.

39. Arhivsko-istorijska istraživanja Gornjeg Podrinja / Desanka Kovačević Kojić // Naše starine 14–15 (Sarajevo 1981) 109–125. ISSN 0547–3136.

Rad na projektu „Drina u doba Kosača” autora Desanke Kovačević Kojić, Vljaka Palavestre i Zdravka Kajmakovića.

1982.

40. Историја српског народа. Књ. 2, Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537) / написали Димитрије Богдановић, Раде Михаљчић, Сима Ђирковић... Десанка Ковачевић Којић. – Београд: Српска књижевна задруга, 1982. – 597 стр., [134] стр. с таблама; 23 см.

[Десанка Ковачевић Којић аутор поглавља:] Привредни успон, 100–108; Србија, мајдан сребра и злата, 268–277.

2. изд. 1994.

ISBN 86-379-0477-7

3. изд. 2000.

ISBN 86-379-0717-2

Преведено у књизи: La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 39–55.

1983.

41. L'économie naturelle et la production marchande aux XIIIe – XVe siècles dans les regions actuelles de la Yougoslavie / Sima Ćirković, Desanka Kovačević Kojić // Balcanica 13–14 (1982/83) 45–56. ISSN 0350–7653.

Прештампано у књизи: La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 52–72.

42. Srednji vijek / Desanka Kovačević Kojić // Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine: (1945–1982) [Sarajevo, 11. i 12. II 1982] /

urednik Nedim Filipović. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, 31–36. (Posebna izdanja / ANU BiH; 65. Odjeljenje društvenih nauka; 12).

43. О рударској производњи у средњовјековној Босни / Десанка Ковачевић Којић // Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 34 (1983) 113–122. ISSN 0350–1981.

Résumé: De l'industrie minière dans la Bosnie médiévale.

44. Učešće Vlaha u trgovinskoj razmjeni tokom XIV i XV vijeka // Radovi / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Odjeljenje društvenih nauka 73–22 (1983) 79–84. ISSN 0350–0020.

Саопштење са симпозијума „Власи у XV и XVI вијеку”, одржаног у Сарајеву, 13–16. новембра 1973.

1984.

45. Ekonomske veze i kulturni uticaji između bosanske države i talijanskih gradova u XIV i XV vijeku / Desanka Kovačević Kojić // Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 35 (1984) 35–44. ISSN 0350–1981.

[Riasunto:] Legami economici e influssi culturali fra lo stato bosniaco e le città italiane nel XIV e nel XV secolo.

1986.

46. Gradovi. Bosna i Hercegovina: srednjovjekovna država / Desanka Kovačević Kojić // Enciklopedija Jugoslavije 4. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1986, 507–508.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 179–181.

47. Примјеве на текст „Средњовјековна босанска држава” / Десанка Ковачевић Којић // Институт за историју. Прилози 21–22 (Сарајево 1986) 261–262. ISSN 0350–1159.

Дискусија о историографским текстовима у сепарату „СР Босне и Херцеговине” из II издања Енциклопедије Југославије, Загреб 1983, вођена 29. маја 1984. године.

48. Relazioni fra i centri minerali e le campagne in Serbia e in Bosnia nel medioevo / Desanka Kovačević Kojić // Storia della città: Rivista internazionale di storia urbana e territoriale 36 (Roma 1986) 91–94.

[Summary:] Relation between mining centers and rural areas in Serbia and Bosnia during the Middle Ages. [Résumé:] Relations entre les centres miniers et les campagnes en Serbie et en Bosnie médiévale. [Zusammenfassung:] Beziehungen zwischen den Bergwerksgebieten und den Land gebieten in Serbien und Bosnien im Mittelalter. [Resumen:] Relaciones entre los centros mineros y los campos en la Serbia y en la Bosnia medioevales.

Преведено у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 337–341.

Прештампано у књизи: La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 277–282.

1987.

49. О рукопису дефтера за Херцеговачки санџак из 1477. године / Милан Васић, Десанка Ковачевић Којић // Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 38 (1987) 123–127. ISSN 0350–1981.

50. Fojnica u srednjem vijeku. – Fojnica: Skupština opštine; Sarajevo: „Veselin Masleša”, 1987. – 534 str.; 29 cm.

[Poglavlje:] Fojnica u srednjem vijeku / Desanka Kovačević Kojić, 35–61.

[Summary:] Fojnica in Middle Ages.

ISBN 86-21-00183-7

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 103–139.

1988.

51. Dvojno knjigovodstvo u Dubrovniku i Benko Kotruljević / Desanka Kovačević Kojić // Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 39 (1984) 57–64 (Ekmečićev zbornik). ISSN 0350–1981.

52. Humska zemlja / Desanka Kovačević Kojić, Ante Babić // Enciklopedija Jugoslavije 5. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1988, 466–467.

1989.

53. Кулинова повеља и босанско-херцеговачки односи / Десанка Ковачевић Којић // Осамсто година повеље босанског бана Кулина: 1189–1989. / уредник Асим Пецо. Сарајево: Академија наука и умјет-

ности Босне и Херцеговине, 1989, 37–44. (Посебна издања / АНУ БиХ; 90. Одјелење друштвених наука; 23).

Summary: The Charter of Kulin Ban and the Relations between Bosnia and Dubrovnik.

ISBN 86-7123-025-2

54. O učešću bosanskog odreda u Kosovskoj bici: [obilježavanje 600 godina Kosovske bitke] / Desanka Kovačević Kojić // Naši dani: list Saveza socijalističke omladine BiH (Sarajevo). 36–970. Nova serija 40 (23. jun 1989) 42.

1990.

55. Il commercio raguseo di terraferma nel Medio Evo / Desanka Kovačević Kojić // Ragusa e il Mediterraneo: ruolo e funzioni di una Repubblica marinara tra Medioevo ed Età moderna: Atti del Convegno internazionale di studi su Ragusa e il Mediterraneo, ruolo e funzioni di una repubblica marinara tra Medioevo ed età moderna, Bari, 21–22 ottobre 1988 / a cura di Antonio Di Vittorio. Bari: Caccudi editore, 1990, 61–78.

1991.

56. Les villes médiévales de Serbie et de Bosnie avant et après l'instauration du pouvoir ottoman / Desanka Kovačević Kojić // La culture urbaine des Balkans (XVe – XIXe siècles) 3: La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen Age jusqu'au début du XXe siècle: recueil d'études. Belgrade: Paris: Institut des études balkaniques, 1991, 9–16. (Editions spéciales / Institut des études balkaniques. Académie serbe des sciences et des arts; 46).

Rezime: Gradovi srednjovjekovne Srbije i Bosne prije i poslije uspostavljanja otomanske vlasti.

ISBN 86-7179-010-X

Саопштење са првог научног скупа Балканолошког института, одржаног у Београду, 5. јануара 1999.

Преведено у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 183–191.

Прештампано у књизи: La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 293–304.

1992.

57. Друштвена структура рударских градова / Десанка Ковачевић Којић // Социјална структура градских насеља (XII–XVIII век) / уредници Јованка Калић, Милосав Чоловић. Смедерево: Музеј у Смедереву; Београд: Одељење за историју Филозофског факултета, 1992, 35–49.

Résumé: La structure sociale dans les villes minières.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 293–309.

1994.

58. Истакнутији Дубровачани у Сребреници у доба Деспотовине / Десанка Ковачевић Којић // Ваљево – постанак и успон градског седишта: саопштења са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева у историјским изворима, одржаног 8–10. октобра 1993. године у Ваљеву / главни и одговорни уредник Сениша Бранковић. Ваљево: Народни музеј; Београд: Одељење за историју Филозофског факултета, 1994, 122–132. (Истраживања; 7).

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 405–416.

1995.

59. Домаћи становници – дубровачки грађани у градским насељима средњовјековне босанске државе / Десанка Ковачевић Којић // Босна и Херцеговина: од средњег века до новијег времена: међународни научни скуп, 13–15. децембар 1994. / одговорни уредник Славенко Терзић. Београд: Историјски институт САНУ; Нови Сад: Православна реч, 1995, 149–158. (Зборник радова / Историјски институт САНУ; 12).

Summary: Local Population – Citizens of Dubrovnik in Medieval Bosnian Towns.

ISBN 86-7743-007-5

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 417–427.

60. Никола Твртка Главић и Никола Живолиновић у Трговачким књигама браће Кабужић / Десанка Ковачевић Којић // Историјски часопис 40–41(1995) 5–18. ISSN 0350–0802.

Summary: Nikola Tvrтка Glavić and Nikola Živolinović in the Account Books of the Kabužić Brothers.

61. О домаћим трговцима у средњовјековној Сребреници / Десанка Ковачевић Којић // Зборник за историју Босне и Херцеговине. ISSN 0354–9461. 1. Београд: Српска академија наука и уметности, 1995, 57–65.

[Summary:] Domestik Merchants in Medieval Srebrenica.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 429–438.

62. Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne / Desanka Kovačević Kojić // Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost 3 (Sarajevo 1995) 33–44. ISSN 1330–2922.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 237–252.

1996.

63. Српско сребро и злато у европској производњи (XIV–XV вијек) / Десанка Ковачевић Којић // Европа и Срби: међународни научни скуп, 13–15. децембра 1995. / одговорни уредник Славенко Терзић. Београд: Историјски институт САНУ; Нови Сад: Православна реч, 1996, 165–173. (Зборник радова / Историјски институт САНУ; 13).

Summary: Serbian Silver and Gold in European Production (14th–15th Centuries).

ISBN 86-7743-009-1

1997.

64. Чremoшник, Грегoр / Десанка Ковачевић Којић // Енциклопедија српске историографије / приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 1997, 713.

ISBN 86-80269-35-2

1998.

65. Трговачке књиге браће Кабужић: извор за привреду средњовјековне српске државе: (приступна беседа одржана на посебном скупу СА-

НУ 31. маја 1995. године) / Десанка Ковачевић Којић // Глас / САНУ. Одељење историјских наука 384–10 (1998) 33–42. ISSN 0351–4765.

Résumé: Les livres de commerce des frères Kabužić – source pour l'étude de l'économie de l'état médiéval Serbe.

Преведено у књизи: La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 133–146.

1999.

66. Лексикон српског средњег века / приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 1997. – XI, 832 стр.; 29 см.

[Десанка Ковачевић Којић аутор одредница:] Гостионица, 122; Катун, 286–287; Катунар, 287; Кредит, 326–326; Лепра (губа, проказа), 366; Лепрозориј, 366–367; Подграђе (suburbium), 534–535; Стан (albergo), 696; Стањанин (albergar), 699; Трг, 737–739.

ISBN 86-83233-01-4

67. Les marchands, précurseurs des organisations catholiques dans les Balkans du XIIIe au XVe siècle / Desanka Kovačević Kojić // Actes de la Conférence "Le Sud–Est européen, carrefour de civilisations" (Siège de l'UNESCO, Paris, 9 et 10 février 1998) / éd. Răzvan Theodorescu. Bucuresți: Editura Enciclopedica, 1999, 75–81. (Bulletin. Association internationale d'études du Sud – Est européen. 28 (1998–1999)).

Прештампау у књизи: La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 123–131.

На српском № 7/15 и 79.

68. O rudarskoj proizvodnji u srednjovjekovnoj Bosni / Desanka Kovačević Kojić // Radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka, [Zenica, 8–11. XI. 1973.]. Zenica: Muzej grada Zenice, 1999, 177–183.

Résumé: La production minière en Bosnie médiévale.

ISBN 9958-9413-0-9

2000.

69. La destruction des villes serbes au XVe siècle / Desanka Kovačević Kojić // Stadtzerstörung und Wiederaufbau: Zerstörung durch die Stadtherrschaft, innere Unruhen und Kriege = Destruction and Reconstruction of Towns: Destruction by the 71. Lord's Power, Internal Troubles and Wars =

Destruction et reconstruction des villes: Destruction par le pouvoir seigneurial, les troubles internes et les guerres. 2 / M. Körner Hrsg./Ed.; N. Bartolome, E. Flückiger Redaktion. Bern: Stuttgart: Wienn: Paul Haupt, 2000, 179–188.

ISBN-10 3258061416

ISBN-13 978-3258061412

Преведено у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 343–349.

Прештампано у књизи: La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 283–291.

70. Prilog o historiografiji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine / Anto Babić, Desanka Kovačević // Most: časopis za obrazovanje, nauku i kulturu 26–131 (42 – nova serija) (Mostar, oktobar/listopad 2000).

Доступно на: <http://www.most.ba/042/073.htm>

71. Разговори на крају вијека: Зидови далматинских градова изграђени су од српског сребра: [интервју] / Десанка Ковачевић Којић // Дан 2–391 (Подгорица, 16. фебруар 2000) 10–11. ISSN 1450–7943.

2001.

72. Пљевља у урбанизацији Полимља и Горњег Подриња / Десанка Ковачевић Којић // Гласник Завичајног музеја 2 (Пљевља 2001) 21–26. ISSN 1450–8559.

Summary: Pljevlja in the Process of Urbanization of the Regions of Polimlje and Upper Podrinje.

Саопштење са научног скупа „Друштво за културни идентитет пљевалског краја: од средњег вијека до новијег времена”, одржаног у Пљевљима, 17–19. новембра 2000.

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 141–146.

2002.

73. Насеља у земљи Косача / Десанка Ковачевић Којић // Српска проза данас: Косаче оснивачи Херцеговине / Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи, Научни скуп историчара у Гацку; [приређивач

Радослав Братић]. Билећа: Просвјета; Гацко: Просвјета; Београд: Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић”, 2002, 363–377.

ISBN 99938-621-2-6

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 147–159.

2003.

74. Борач – средиште земље Павловића / Десанка Ковачевић Којић // Земља Павловића: средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа Рогатица, 27–29. јуна 2002. Бања Лука; Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2003, 47–64. (Научни скупови / АНУРС; 5. Одјељење друштвених наука; 7).

Summary: Borač – Center of the Land of Pavlović's.

ISBN 99938-631-1-4

Прештампано у књизи: Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек) / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 161–177.

2004.

75. Les métaux précieux de Serbie et de Bosnie: Estimation de la production (XIVe – XVe siècle) / Desanka Kovačević Kojić // Der Tiroler Bergbau und die Depression der europäischen Montanwirtschaft im 14. und 15. Jahrhundert: Akten der internationalen bergbaugeschichtlichen Tagung Steinhäus / herausgegeben von Rudolf Tasser und Ekkehard Westermann. Innsbruck: Wien: München: Bozen: Studien Verlag, 2004, 87–93.

ISBN–10 3706518872

ISBN–13 978-3706518871

Прештампано у књизи: La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 73–85.

76. Les métaux précieux de Serbie et le marché européen (XIVe – XVe siècles) / Desanka Kovačević Kojić // Зборник радова Византолошког института 41 (2004) 191–203. ISSN 0584–9888.

[Резиме:] Племенити метали Србије и Босне и европско тржиште (XIV–XV вијек).

Прештампано у књизи: *La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles* / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 87–103.

77. Писмо Бартоломеја Зопија и Франческа Ардовинија браћи Кабужић у Пезару 26. јула 1426. године / Десанка Ковачевић Којић // Мешовита грађа (*Miscellanea*), књ. 22. Београд: Историјски институт, 2004, 111–116. ISSN 0350–5650.

2005.

78. Изглед Сребренице у дубровачким изворима: (1352–1460) / Десанка Ковачевић Којић // Споменица Милана Васића / приредио Раде Михаљчић. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, 79–98.

Résumé: Aspect de Srebrenica dans les sources ragusaines (1351–1460).

ISBN 99938-631-6-5

Прештампано у књизи: *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)* / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 203–218.

79. Трговци као претече католичких црквених организација на Балкану: (XIII–XV вијек) / Десанка Ковачевић Којић // *Истраживања 16 (Нови Сад 2005)* 103–112. ISSN 0350–2112.

Summary: Merchants as Forerunners of Catholic Church Organizations in the Balkans (XIII–XV Century).

Прештампано у књизи: *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)* / Д. Ковачевић Којић. – Београд: Историјски институт, 2007, 225–235.

Превод рада „*Les marchands, précurseurs des organisations catholiques dans les Balkans du XIIIe au XVe siècle*”. Вид. № 9/8 и 67.

80. *Les Catalans dans les affaires de la compagnie Caboga: (1426–1433)* / Desanka Kovačević Kojić // *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 26 (Barcelona 2005) 759–766. (Homenatge a la professora Dra Carmen Batlle I Gallart) ISSN 0212–2960.

Прештампано у књизи: *La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles* / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 147–156.

На српском № 83.

2006.

81. I libri contabili dei fratelli Caboga (Kabužić) (1426–1433) fonte importante per la storia dei rapporti economici fra la Serbia e Venezia (comprese le città marchigiane) / Desanka Kovačević Kojić // Глас / САНУ. Одељење историјских наука 404–13 (2006) 107–118. ISSN 0351–4765.

Резиме: Трговачке књиге браће Кабужић (Caboga) (1426–1433) значајан извор за историју економских односа између Србије и Венеције (укључујући градове Марке).

Саопштење са научног скупа „Serbia e Italia nel medioevo (sec. X–XVe)” („Србија и Италија у средњем веку (X–XV век)”), одржаног у Венецији, 18–20. новембра 2001.

Прештампано у књизи: La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 157–168.

82. Poslovne knjige dubrovačkih trgovaca (XV vijek) / Desanka Kovačević Kojić // Med srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik / uredio Saso Jerse. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU: Odelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006, 451–461.

[Summary:] Business Books of the Merchants of 15th-Century Dubrovnik. ISBN 978-961-6568-3

2008.

83. Каталонци у пословима браће Кабужић (Caboga) 1426–1433 / Десанка Ковачевић Којић // Историјски часопис 56 (2008) 39–48. ISSN 0350–0802.

Summary: Catalans in the Caboga (Kabužić) Brothers' Business (1426–1433).

Превод рада „Les Catalans dans les affaires de la compagnie Caboga: (1426–1433)”. Вид. № 9/10 и 80.

84. Poslovne knjige dubrovačkih trgovaca (XV stoljeća) / Desanka Kovačević Kojić // Računovodstvo, revizija i financije 18–8 (Zagreb 2008) 155–159. ISSN 0353–8087.

2009.

85. La Serbie dans l'économie de Venise au XVeme siècle / Desanka Kovačević Kojić // Balcani occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII

secolo = Der westliche Balkan, der Adria-raum und Venedig (13–18. Jahrhundert) / a cura di / herausgegeben von Gherardo Ortalli e / und Oliver Jens Schmitt. Venezia: Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften 2009, 39–52. (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-historische Klasse. Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti. Schriften der Balkan-Kommission; 50).

Саопштење са истоименог међународног научног скупа, одржаног у Бечу и Венецији, 25–29. септембра 2006.

ISBN 978-3-7001-6501-9

ISBN 978-3-7001-6718-1

Прештампано у књизи: *La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles* / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 105–122.

2010.

86. Pliko srebro iz Srednje Bosne u trgovačkim knjigama braće Kabužić (1426–1433) / Desanka Kovačević Kojić // *Spomenica akademika Marka Šunjića: (1927–1998)*. Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010, 59–68.

Summary: Auriferous Silver from Central Bosnia in the Accounting Records of the Kabužić (Caboga) Brothers (1426–1433).

ISBN 978-9958-625-14-5

2011.

87. Племенити и обојени метали у радовима Богумила Храбака / Десанка Ковачевић Којић // *Живот и дело академика Богумила Храбака: међународни тематски зборник* / [уредили и приредили Драги Маликовић, Марко Атлагић, Далибор Елезовић]. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2011, 235–241.

Саопштење са истоименог међународног научног скупа, одржаног у Косовској Митровици, 6–8. октобра 2011.

ISBN 978-86-80273-68-6

88. Племенити и обојени метали у радовима Богумила Храбака / Десанка Ковачевић Којић // *Зборник апстракта / Међународни научни скуп Живот и дело академика Богумила Храбака*, Косовска Митровица, 6–8. октобар 2011; [организатор] Универзитет у Приштини, Филозофски факултет; [уредници Драги Маликовић, Драгана Спасић] = *Book of Abstracts / International Scientific Conference Life and Work of Academician Bogumil Hrabak*, Kosovska Mitrovica, October 6–8, 2011; [organizer]

University of Pristhina, Faculty of Philosophy; [editors Dragi Malikovic, Dragana Spasic]. Kosovska Mitrovica: Faculty of Philosophy, University of Pristhina, 2011, 41–42.

ISBN: 978-86-80273-64-8

89. Смедерево као привредни центар / Десанка Ковачевић Којић // Пад Српске деспотовине 1459. године: зборник радова са научног скупа одржаног 12–14. новембра 2009. године / уредник Момчило Спремић. Београд: Српска академија наука и уметности, 2011, 257–262. (Научни скупови / САНУ; 134. Одељење историјских наука; 32).

Summary: Smederevo as a Centre of Trade.

ISBN 978–86–7025–543–2

Преведено у књизи: *La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles* / D. Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: Institut des Études balkaniques, 2012, 231–237.

90. Србија у економији Венеције (XV вијек) / Десанка Ковачевић Којић // Споменица академика Симе Ђирковића / главни и одговорни уредник Срђан Рудић. Београд: Историјски институт, 2011, 15–27. (Зборник радова / Историјски институт; 25).

Résumé: *La Serbie dans l'économie de Venise au XVème siècle.*

ISBN 978–86–7743–091–7

91. Српска енциклопедија. Том I, књ. 2, Београд – Буштрање. – Нови Сад: Матица српска; Београд: САНУ: Завод за уџбенике, 2011. – 690 стр.; 31 см.

[Десанка Ковачевић Којић аутор одредница:] Богдан, војвода, 243; Бранко, кефалија Приштине / Милош Благојевић, Десанка Ковачевић Којић, 492.

ISBN: 978–86–7946–097–4

2012.

92. *L'image de Belgrade dans les œuvres des contemporains (1403–1521)* / Desanka Kovačević Kojić // *Bild und Wahrnehmung der Stadt / herausgegeben von Peter Johanek*. Wien: Köln: Weimar: Böhlau Verlag, 2012, 99–104. (Städteforschung Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster. Reihe A: Darstellungen; 63).

English Summary.

ISBN 978-3-412-20595-9

93. Однос града и села у XV вијеку: Примјери Новог Брда и Сребренице / Десанка Ковачевић Којић // Глас / САНУ. Одељење историјских наука 420–16 (2012) 139–146. ISSN 0351–4765.

Summary: Relationship between Town and Village in XV Century on the Examples of Novo Brdo and Srebrenica.

2013.

94. О саставу и обради племенитих метала из српских средњовјековних рудника / Десанка Ковачевић Којић // Зборник радова Византолошког института 50–2 (2013) 853–861 (Mélanges Ljubomir Maksimović) ISSN 0584–9888.

Summary: About the Composition and Processing of Precious Metals from the Serbian Medieval Mines.

2014.

95. On the Composition and Processing of Precious Metals from the Serbian Medieval Mines // Balcanica 45 (2014) 97–106. ISSN 0350–7653.

ОСВРТИ, КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ

1952.

96. Др. Василије Симић, Историјски развој нашег рударства, Београд 1951 / Десанка Ковачевић // Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине 4 (1952) 301–304. ISSN 0350–1981.

1954.

97. Анали Хисторијског института у Дубровнику / Десанка Ковачевић // Преглед 10 (Београд 1954).

1956.

98. Анри Пирен (Henri Pirenne), Повијест Европе / Десанка Ковачевић // Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине 8 (1956) 350–351. ISSN 0350–1981.

1962.

99. B. Krekić, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age, École Pratique des Hautes Études – Sorbonne VIe section, Mouton et Co. la Haye, Paris 1961, str. 440. / Desanka Kovačević // Jugoslovenski istorijski časopis 1 (1962) 90–95. ISSN 0350–2902.

1963.

100. M. Dinić, Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni I, posebno izdanje SAN, Beograd 1955, 109; Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni II, posebno izdanje SAN, Beograd 1962, str. 109 / Desanka Kovačević // Jugoslovenski istorijski časopis 2 (1963) 104–108. ISSN 0350–2902.

101. M. Dinić, Iz Dubrovačkog arhiva, knj. I, Posebno izdanje SAN, Beograd, 1957, 114. / Desanka Kovačević // Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 13 (1963) 389–391. ISSN 0350–1981.

1964.

102. Ж. Калмет, Феудално друштво, Сарајево 1964, 182 / Десанка Ковачевић // Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 14 (1964) 292–293. ISSN 0350–1981.

103. Tadeusz Roslanowski, Recherches sur la vie urbaine et en particulier sur le patricia dans les villes de la moyenne Rhénanie septentrionale (Fin du XI – début du XIV siècles), Instytut historii kultury materijalnej polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1964, 137 / Десанка Ковачевић // Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 14 (1964) 295–296. ISSN 0350–1981.

1968.

104. Sima Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba, Posebno izdanje SAN, Beograd 1964, 309 / Desanka Kovačević Kojić // Jugoslovenski istorijski časopis 7/1–2 (1968) 121–123. ISSN 0350–2902.

1969.

105. Jovanka Kalić Mijušković, Beograd u srednjem veku, SKZ. Beograd 1967, 503 / Desanka Kovačević Kojić // Jugoslovenski istorijski časopis 8/1–2 (1969) 240–243. ISSN 0350–2902.

1987.

106. Đuro Tošić, Trg Drijeva u srednjem vijeku. Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, 324. / Desanka Kovačević Kojić // Prilozi. Institut za istoriju 22–23 (Sarajevo 1987) 227–229. ISSN 0350–1159.

1997.

107. Сима Ћирковић, Срби у средњем веку, Идеа, Београд 1995, 271 // Историјски часопис 42–43 (1997) 423–427. ISSN 0350–0802.

2014.

108. La Serbie et les pays serbes: l'économie urbaine: XIVe–XVe siècles / Desanka Kovačević Kojić. – Belgrade: Maison serbe d'édition de livres scolaires: ASSA, Institut des Études balkaniques, 2012 // Трибина Библиотеке САНУ 2–2 (2014) 86–88. ISSN 2335–0121.

Реч Десанке Ковачевић Којић на промоцији књиге, одржане у Београду, 28. маја 2013.

Славица Мереник

*РАДОВИ ПОСВЕЋЕНИ
АКАДЕМИКУ ДЕСАНКИ КОВАЧЕВИЋ КОЈИЋ*

СРЕДЊОВЕКОВНЕ МЕНИЦЕ У ДУБРОВНИКУ И СРБИЈИ.
ПРАВО И ЕКОНОМИЈА. ПРОПИСИ И ПРАКСА О ПОСЛОВАЊУ
МЕНИЦАМА У ДУБРОВНИКУ И СРБИЈИ 15. ВЕКА

Академик Момчило Спремић
САНУ Београд

Апстракт: У средњем веку било је мало новца, па су у финансијским пословима преовлађивали кредити. Један од начина кредитирања било је пословање меницама. Меница („*lettera di cambio*“) поникла је у Италији, а проширила се у позном средњем веку на балканске земље, нарочито на градове источне јадранске обале. Меница је садржавала две операције: кредит и промену валуте и омогућавала да се новац не преноси из места у место, што је у средњем веку било скопчано с великим ризицима. Менице су у 14. и 15. веку нашле примену у Дубровнику, а Бенко Котуљевић, дубровачки економски теоретичар и практични трговац 15. века, посветио јој је у своме делу *О трговини и савршеном трговцу* једну главу. Употреба меница се из Дубровника проширила на Србију. Дубровачка општина је меницама долазила до новца у Српској деспотовини, нарочито на двору деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву. Меницама су се користили и њени поданици, послујући по српским градским и рударским насељима. Менице су у Србији писане не само на латинском већ и на српском језику.

Кључне речи: кредит, меница, Дубровник, Србија, Бенко Котруљевић, новац, Италија, валута, Ђурађ Бранковић, Смедерево.

Академик Десанка Ковачевић Којић бави се првенствено привредном историјом средњовековне Србије и Босне на основу дубровачких архивских докумената. Они омогућавају да се сагледа употреба вредносних папира у трговачким трансакцијама. У договору с Десанком Ковачевић Којић, за *Зборник* који ће јој бити посвећен прилажем рад о коришћењу меница, како би се подстакла даља истраживања ове проблематике. Под насловом *Право и економија. Прописи и пракса о пословању меницама у Дубровнику и Србији 15. века* овај рад је објављен у публикацији „Средњовековно право у огледалу историјских извора“, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, Београд 2009, 165–178. У средњем веку било је мало новца, па су у финансијским пословима прео-

влађивали кредити чија је улога била пресудна за трговину и уопште за привреду.¹ Доћи до новца није било лако, како свету малих људи, тако и трговцима који су били укључени у међународну трговину. У позном средњем, веку новац је позајмљиван уз прилично висок интерес, на пример, у Фиренци од 10 до 15%, а у Каталонији чак уз 25 до 30%.² У Дубровнику је новац даван на зајам уз зараду од 10 до 12%.³ Управо због оскудице у новцу, продаја на кредит постала је општа појава. Наравно, кредити су могли бити робни и новчани. Дубровчанин Бенко Котруљевић, економски теоретичар и практични трговац, написао је у 15. веку у своме делу *О трговини и савршеном трговцу*: „нестало би сваке трговине међу трговцима, пропала би струка, те би пропале не само породице трговца него и државе” да нема продаје робе на кредит.⁴

Један од начина кредитирања било је пословање меницама. Меница („*lettera di cambio*”) поникла је у Италији, у Фиренци (Бенко Котруљевић), у 13. веку, а добила је ширу примену у 14. веку.⁵ Иако је Константин Јиречек написао: „Менице (*litterae cambii*) помињу се у Дубровнику изреком тек од 1398, у саобраћају с доњом Италијом, Србијом и Турском”, данас се зна да се јављају у Дубровнику већ у двадесетим годинама 14. века. Коришћене су у трговини са странцима, а 1368. написана је прва меница у којој су партнери били искључиво Дубровчани.⁶ Бенко Котруљевић је у свом поменутом делу посветио једну главу меници, из које из-

¹ Н. Perenne, *Histoire économique de l'occident médiéval*, Brugges 1951, 106.

² Cl. Carrère, *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés, 1380–1462*, Paris – La Haye, 1967, 845; А. Saporì, *I mutui dei mercanti fiorentini del Trecento a l'incremento della proprietà fondiaria*, *Studi di Storia economica medievale*, Firenze 1940, 49.

³ I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976, 170.

⁴ Benedetto Cotrugli Raguseo, *Il libro dell'arte di mercatura, a cura di Ugo Tucci*, Venezia 1990 (даље: U. Tucci) 150; *O trgovini i o savršenom trgovcu* четри књиге Gospara Bene Kotruljevića, Dubrovčanina, (preveo Ž. Muljačić, pogovor A. Runjić), Dubrovnik 1989 (даље: Ž. Muljačić) 118–119; М. Zebić, *Život i rad Dubrovčanina Benka Kotruljića i njegov spis o trgovini i o savršenom trgovcu* (даље: М. Zebić), Titograd 1963, 130. Уп. М. Вујић, *Прво научно дело о трговини Дубровчанина Бенка Котруљевића*, Глас СКА, 80 (1909) 25–124; D. Kovačević Kojić, *Dvojno knjigovodstvo u Dubrovniku* i Benko Kotruljević, *Godišnjak DI BiH*, 30 (1988) 57–64; М. Spremić, *Benedetto de Cotrugli, un Raguseo del secolo XV: mentalità e potere, Forme e tecniche del potere nella città (secoli XIV–XVII)*, *Annali della Facoltà di Scienze Politiche, a.a. 1979–1980*, 16, *Materiali di Storia* 4, Perugia 1981, 190–199. О досадашњим издањима Бенкове књиге: *Računovodstvo, revizija i finansije* 8, Zagreb 2008, 154–155. *О разним аспектима личности и дела Бенка Котруљевића: Dubrovčanin Benedikt Kotruljević, hrvatski i svjetski ekonomist XV stoljeća*, Zagreb 1996, I–XXIV, 1–383.

⁵ К. Јиречек, *Историја Срба 2*, Београд 1952, 205.

⁶ К. Јиречек, н. д. 2, 205; I. Voje, *Kreditna trgovina*, 156.

двајамо следећу тврдњу: „Мењање је згодан проналазак и готово саставни део и круна свих трговачких послова. Без њега не може постојати трговина... Говорим о мењању што се врши меницама из места у место”. Аутор истиче „да је меница веома моћан и трговини веома потребан елемент и да се без ње трговина не може обављати”.⁷ Менично пословање састојало се у томе што је зајмодавац уступао неку суму новца, уз одређени проценат зараде, другом пословном човеку, а овај се обавезивао да му је врати обично у другом месту и у другој валути. Према томе, у меници су садржаване две операције: кредит и промена валуте.⁸ Пословање меницом обухватало је, дакле, два плаћања: позајмљивање у једном и враћање новца у другом месту. Овом операцијом обично су биле обухваћене четири особе: две приликом позајмљивања и две приликом враћања новца. Поменути четири лица су: „il traente” – онај који налаже исплату, „il trattario” – онај коме се врши исплата, „il beneficiario” – онај у чију се корист врши исплата и „il numerante” – онај који врши исплату.⁹ Поред кредитирања и промене валуте, меницом је омогућавано да се новац не преноси из места у место, што је у средњем веку било скопчано с великим ризицима. Бенко Котруљевић у свом поменутом делу изричито каже: „Мењање је корисно и нужно људима који хоће да путују из места у место и имају потребу валуте земље у коју одлазе, а вољни су дати у замену новац земље из које одлазе. То су прелати, витезови, студенти, војници и сличан свет, који не може пренети новац из Сицилијске краљевине у Бриж у Фландрији итд., па траже меницу и притом дају ову валуту, а примиће одговарајућу вредност у оној, јер би најчешће било немогуће на други начин пренети новац”.¹⁰

Наводећи пример напуљског трговца који је купио сукно за 1.000 дуката у Барселони, Бенко Котруљевић истиче да он не би могао понети тај новац, јер је било забрањено да се износи из Напуљске краљевине. „А када би се и могли [новци] извести, питање је да ли би се то могло

⁷ U. Tucci, 165; Ž. Muljačić, 170–171; M. Zebić, 139.

⁸ R. De Roover, *L'evolution de la lettre de change*, 14–18 siècle, Paris 1953, 43; G. Cassandro, *Vicende storiche della lettera di cambio*, Bollettino dell'Archivio storico del Banco di Napoli (1956–1957) 7. После спора међу привредним историчарима преовладало је мишљење о томе да је меница и инструмент кредита и замена валуте. J. Kulišer, *Opća ekonomska povijest srednjeg i novog vijeka*, Zagreb 1957, 273–331; *The Cambridge economic history of Europe III*, Economic organization and policies in the Middle Ages, Cambridge 1963, 95; G. Luzzato, *Ekonomska povijest Italije I*, Zagreb 1960, 331–333.

⁹ G. Cassandro, *Cambiale (Premessa storica)*, Enciclopedia del diritto V, Milano 1959, 83; G. Cassandro, *Vicende*, 39; H. Lapeyre, *Alphonse V et ses banquiers*, Le Moyen Age, 67 (1961) 97.

¹⁰ Ž. Muljačić, 176–179; M. Zebić, 141; Уп. U. Tucci, 155.

учинити на сигуран начин и у погодно време с обзиром на толики пут”. Зато је потребно наћи трговца у Барселони коме је потребан новац у Напуљу. Положиће му 1.000 дуката у Напуљу, а добиће тај новац у Барселони у тамошњој валути. Трговац се мора обавестити колико у томе новцу кошта сукно у Барселони. Цела операција своди се на „размену новца”. С друге стране, трговац мора знати колико кошта сукно у Напуљу и шта би то чинило у Барселони у њеној монети. На све то треба додати остале трошкове, као што су „најам брода и осигурање”, и знаће се колико ће бити корисна продаја сукна у Напуљу. При томе, суштина целе операције састоји се у размени новца барселонског и напуљског. У ствари, зарада на меници заснива се на курсу валута и интересу на позајмљени новац. Зато трговац мора бити добро обавештен о курсу новца, односно мора непрестано добијати „писма и обавештења из места у место о кретању курса”. Осим тога, „мора уживати добар кредит у оним градовима у којима намерава мењати”. У супротном, може уместо добитка претрпети штету.¹¹

Средњовековна меница био је кратак докуменат којим је тражена исплата неког новца узетог на зајам обично у другом месту. Навешћемо пример менице коју је 13. марта 1445. поднео Бенко Котруљевић Аниелу Чикапеше: „A tergo. Domino Anieli Cichapesse in Ragusi. Jesus Maria, a di 5 decembris 1444 in Venexia. Pagate per questa prima mia de cambio vista, a uno mexe, ducatos cento doro a ser Benedeto de Cotruglio, zoe ducatos C per altrotanto ho avuto de qua da ser Marin de Dimitri et al tempo li fati bon pagamento et meteti a mio conto, che Cristo vi guardi. Andrea de Grezi saluti.”¹² Дакле, Андреа де Греци налагао је из Венеције Аниелу Чикапеше у Дубровнику да исплати Бенку Котруљевићу 100 дуката које је поменути Андреја добио у Венецији од Марина Димитровог. Међу именима особа укључених у новчану трансакцију најпре се налази име дестинатара, затим датум и место издавања менице, рок исплате, сума новца, која је могла бити поновљена, име налогодавца. Као и у другим средњовековним документима, почетак и крај красе инвокативни изрази „Jesus Maria” и „che Cristo vi guardi”.

У наведеном случају сума новца изражена је у дукатима. Понекад је, додуше ретко, налагано да се исплата меницом обави у млетачким дукатима. Тако је каталонски трговац Јован де Рода тражио, у јуну 1445. године, од Јоханеса Спартеријуса да исплати Ивану Бунићу преко ме-

¹¹ U. Tucci, 165–166; 2. Muljačić, 172–173; M. Zebić, 139–140.

¹² Historijski arhiv u Dubrovniku. Diversa Notariae (даље: Div. Not.) XXIX, 70.

нице „тридесет два дуката венецијанска”.¹³ Али, и када то није посебно наглашавано, опште монетарно мерило био је млетачки дукат, који је у 15. веку доминирао тржиштем Средоземља, а поготово Јадранског мора. Када је исплата вршена у другим валутама, унапред је утврђиван однос обрачунског новца према млетачком дукату. Ако би се курс у међувремену променио, дужник се обавезивао да исплату изврши у ефективним млетачким дукатима или да надокнади разлику у курсу. Тако се Матеј Ђурђевић обавезао 15. децембра 1452. године да најкасније за годину дана исплати барселонском трговцу Михаилу Пикеру („Picher”) „duc. 919 ad sol. XVI de Barcelona pro ducato qui sunt libr. 735 et sol. 4 de Barcelona”. Дужник ће за ову суму, ако се у међувремену промени курс монетама „que current ad presens in Barcelona”, исплатити меницом „ducatos venetos bonos et iusti ponderis pro admontantia dictorum denariorum secundum quod valebunt cambia a Napulis Barcelone”.¹⁴ Дакле, меница се куповала и продавала по важећем курсу.¹⁵ Дешавало се, додуше ретко, да исплата меницом није обављана у новцу него у роби. Дубровчанин Фрањо Стефанов налагао је меницом, писаном 1457. године, Петру Стефана Каселе („Caselle”) да Ивану Живулиновићу преда три пече сукна.¹⁶ Пошто су трговци били повезани међусобним дуговањима, понекад су уступали један другом своја менична потраживања.¹⁷

Већина меница доспелих у Дубровник писана је у Италији, пре свега у Венецији, привредно најснажнијој држави у Средоземљу. Управо у 15. веку Риалто је био финансијски и банкарски центар Европе. Затим су менице стизале из јужне Италије, највише из Апулије, онда са Сицилије, углавном из Сиракузе, па из Барселоне, такође са Леванта, превасходно из Цариграда. У трговини с Левантом, у Дубровнику су менице користили најчешће Италијани.¹⁸ Наравно, из Дубровника су слате

¹³ Div. Not, XXIX, 106.

¹⁴ Ово је једна од ретких меница у којој је утврђен курс барселонског обрачунског новца према дукату. Сличан уговор истовремено је склопио с Михаилом Пикером и Бенко Котруљевић. I. Воје, *Kreditna trgovina*, 158–159; Н. Фејић, *Шпанци у Дубровнику у средњем веку*, Београд 1988, 76.

¹⁵ Н. Фејић, 69, 76.

¹⁶ Div Not, XLI, 99–100.

¹⁷ *Debita Notariae* (даље: *Deb. Not.*), XXX, 167’.

¹⁸ В. Крекић, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Paris – La Haye, 1961, 76, br. 421, 563, 642, 895, 942, 969, 1232, 1329, 1422, 1423; Исти, *La Puglia tra Dubrovnik (Ragusa) e il Levante nell'epoca Angioina*, Per una storia delle relazioni tra le due sponde Adriatiche, Bari 1962, 68; Б. Храбак, *Пословање Каталонаца из Манфредоније у Дубровнику од 1420. до 1520. године*, ИЧ 56 (2008) 92, 98–99.

менице у Италију, опет највише у Венецију,¹⁹ затим у Каталонију, на првом месту у Барселону. Њима су Дубровчани и Каталонци исплаћивали вуну и њен довоз. Тако је, на пример, Божичко Бунић 3. новембра 1451. године исплатио меницом 305 1/9 дуката Матеју Капелу на име возарине за вуну коју је добио из Каталоније.²⁰ Већи број меница написан је у Италији и послат у Дубровник, него што је из Дубровника упућено у италијанске државе, зато што су се Италијани мање задуживали код Дубровчана, чији су, у ствари, били повериоци. Исто тако, приметно је да је више меница коришћено на релацији Дубровник–Запад него на линији Дубровник–Левант.

У Дубровнику је посебно узело маха менично пословање Каталонаца. Као што је поменуто, у њиховој отаџбини владала је несташица у новцу и менице су нашле широку примену.²¹ Каталонци су баш преко меница развили обимно пословање у подручју Јадранског мора. Скоро целокупна трговина вуном с далеком Каталонијом обављана је у Дубровнику преко меница, при чему су исплате врло често вршене каталонским трговцима у Венецији.²² Меницама је највише пословао каталонски велетрговац Јоханес Спартеријус, конзул Каталонаца и арагонских поданика, који је живео у Дубровнику од 1439. до 1469, дакле пуних тридесет година. Продавао је вуну са Пиринејског полуострва и жито са Сицилије, али је још значајније то што је био највећи кредитор у граду. Током свога боравка потраживао је најмање 67.287, а дуговао

¹⁹ I. Воје, *Kreditna trgovina*, 156 нап. 344, 152 нап. 206, 207, нап. 55, 349, 350; Б. Храбак, *Дубровачко сребро у Италији и Каталонији у 14, 15. и 16. веку*, ИГ 1–2 (1980) 67.

²⁰ Div. Not, XXXVI, 61. Уп. Н. Фејић, 173.

²¹ М. Del Treppo, *I mercanti Catalani e l'espansione della Corona Aragonesa nel secolo XV*, Napoli 1967, 66–75; А. Е. Sayous, *Les méthodes commerciales de Barcelone au XV siècle d'après des documents inédits de ses archives. La bourse, le prêt et l'assurance maritimes, les sociétés commerciales, la lettre de change, une banque d'Etat*, *Revue historique de droit français et étranger*, année 15, Nr. 2 (1936) 274–286; А. Е. Sayous, *Note sur l'origine de la lettre de change et les débuts de son emploi a Barcelone (XIV siècle)*, *Revue historique de droit français et étranger*, année 13, Nr. 2 (1934) 316–318; *Cl. Carrère*, 69–70, 792, 844.

²² То су чинили и браћа Никола и Лука Кабужић, који су од 1426. до 1433. године у Италији, највише у Венецији, извезли сребра и злата у вредности око 100.000 дуката из Србије и у мањим количинама из Босне. Они су, на пример, исплатили Каталонцима у Венецији 16.093 дуката, што у готовини што у меницама. Д. Ковачевић Којић, *Каталонци у пословима браће Кабужић (Caboga) 1426–1433*, ИЧ 56 (2008) 43–46. Уп. . *Diversa Cancellariae* (даље: Div. Cane.), LXV, 72'–73, 78; Div. Not, XXXV, 182'; XXXVI, 61; XXXVII, 159'; XLV, 35; Deb. Not, XXXII, 105'. О трговачким књигама браће Кабужић: Д. Ковачевић Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Caboga) 1426–1433*, Споменик САНУ 137, Одељење историјских наука 11, Београд 1999.

свега 1.580 дуката. Приспелу вуну из Каталоније често је исплаћивао меницама, а и већина Дубровчана плаћала му је вуну такође преко меница.²³ Марко Бунић и Ламприца Цријевић добили су од њега вуну по цени од 2.296 дуката и 14 гроша. Марко је од новца који је имао у Венецији преко „*litteram cambii*” одмах исплатио 800 дуката.²⁴ Зна се да се 13 меничних операција Спартеријуса односило на преко 2.700 дуката.²⁵ Захваљујући меничном пословању, Дубровник је, заједно са Венецијом, био најзначајнији центар финансијских операција каталонских трговаца у басену Јадранског мора.

Као што је посредно наговештено, и сами Дубровчани су, по угледу на странце, временом почели да обављају меницама међусобне финансијске операције. Тако је, на пример, Антоније Округлић тражио меницом написаном 22. октобра 1480. у Барлети од Петра Радељиног да Симону „*de Chalistis de Ragusio*” плати 54,5 дуката, које је Антоније добио од Михаила „*de Chalistis*”.²⁶ И сама Дубровачка општина задуживала се у Италији преко меница. По њеном одобрењу, поклисари Јуније Градић и Паладин Гундулић, који су 1459. године ишли напуљском краљу Ферантеу, задужили су се меницом у јужној Италији код Петра Гучетића на 240 дуката да би купили коње на којима су одјахали у краљев логор. Наравно, општина је исплатила Гучетићу поменуту меницу у Дубровнику.²⁷

Суме новца исплаћиване меницама кретале су се обично од неколико десетина до неколико стотина дуката. Није био мали број меница написаних на свега 20, 30, 40 или 50 дуката. Тако је, на пример, Каталонац Мартин Видал наложио 1475. Андреји Антонијевом да меницом исплати Матеју Бунићу 25 дуката.²⁸ Велике суме на меницама написане су за куповину вуне од каталонских трговаца. Мартол Цријевић обавезао се у октобру 1458. да за купљену вуну плати меницом у Венецији Матеју „*de Campis*” из Тортозе 1.760 дуката.²⁹ Матеј Ђурђевић платио је крајем 1445. године, додуше, два меницама чак 2.089 дуката.³⁰

²³ Div. Not, XXXVI, 70; XXXIX, 12–12', 19–19'; XLI, 73'–74.

²⁴ Д. Дитић Кнежевић, Тканине у привреди средњовековног Дубровника, Београд 1982, 97.

²⁵ М. Spremić, *Johannes Sparterius da Saragozza, console aragonese a Ragusa*, X Songreso de historia de la Corona de Aragon, Zaragoza 1984, 549–559; Исти, *Дубровник и Арагонци 1442–1495*, Београд 1971, 71–73, 121; Н. Фејић, 155–158.

²⁶ Div. Not, LXV, 52–52'. Уп. Б. Храбак, *Вуна са Пиринејског полуострва у Дубровнику у 15. веку*, ИЧ 27 (1980) 77–78.

²⁷ Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље 2–1*, Београд 1935, 622–625.

²⁸ Div. Not, LIX, 144–144'.

²⁹ Deb. Not, XXXII, 105'. Уп. Н. Фејић, 185.

³⁰ Div. Not, XXIX, 158'.

Већина меница садржала је рок до кога је исплата морала бити извршена.³¹ Тај рок је могао бити изражен на два начина: или од дана до-ставе примаоцу или од датума писања менице. Први начин исплате више је практикован у Дубровнику. Бенко Котруљевић навео је податак о томе да је рок „за исплату менице из Рима у Напуљ осам дана по пријему, из Напуља у Рим десет, из Напуља у Венецију петнаест, из Напуља у Барселону тридесет дана”.³² За места из Напуљске краљевине исплата се морала обавити у Дубровнику у року од 8 дана. Иван Ђурђевић наложио је у јуну 1446. године меницом писаном у Транију Флорентинцу Балдасару Ђентили да исплати у Дубровнику Павлу из Урбина 40 дуката у року од 8 дана по пријему менице – „et vista a di 8 fate li bon pagamento”.³³ Менице слате из Дубровника у Венецију исплаћиване су за 8 или 10 дана.³⁴ Наравно, било је меница приспелих у Дубровник чија је исплата тражена за 10, 15, па и за 30 дана.³⁵ Било је случајева, истина ретких, да је то чињено за три, па и за два дана.³⁶ Марин Котруљевић је чак налагао крајем 1454. године меницом писаном у Катанцару своме брату Андрији да „одмах” исплати Радану Радвановићу 1.264 дуката, које је Марин добио у Калабрији од Радановог брата Ђурђа.³⁷ Ако је рок исплате текао од датума писања менице, онда је дужина рока зависила од међусобне удаљености два места између којих се преносила меница. За менице слате из Венеције у Дубровник тражена је исплата за месец или два, а за оне из Апулије – до 40 дана од датума писања.³⁸ У саобраћају између Дубровника и Барселоне менице су исплаћиване у року од 70 дана, па и касније. Већ помињани Божичко Бунић исплатио је меницом Каталонцу Матеју Капелу 3. новембра 1451. Преко фактора Антонија Фонта 305 1/9 дуката, на име возарине за довоз вуне из Каталоније. Рок за исплату био је 70 дана.³⁹ Иначе, менице писане у Апулији уручиване су примаоцима у Дубровнику прилично брзо – за две до три недеље, па чак и за неколико дана.⁴⁰

Приликом уручивања менице, прималац је изјављивао да ли је прихвата или не. Ако је прихватао, стављао је свој потпис према обичају

³¹ R. De Roover, 47.

³² Z. Muljačić, 176–177; M. Zebić, 141.

³³ Div. Not. XXX, 89’.

³⁴ I. Воје, *Kreditna trgovina*, 156 nap. 344, 152 nap. 206, 207, nap. 55, 349, 350.

³⁵ Div. Not, XXVI, 64’; XXIX, 49–49’; XLIII a tergo. Уп. Н. Фејић, 185.

³⁶ Div. Cane, LXII, 263; Div. Not, XXXIX, 6.

³⁷ Div. Not, XXXIX, 168.

³⁸ Div. Not, XXIX, 51, 70, 58; XLII, 32–33.

³⁹ Div. Not, XXXVI, 61. Уп. Н. Фејић, 173.

⁴⁰ Div. Not, LIX, 144–144’; LXV, 92–92’. Уп. Н. Фејић, 191.

– „acceptare et subscribere secundum usum et morem” – и обављао исплату у предвиђеном року.⁴¹ Међутим, већина меница у Дубровнику, о којима смо обавештени, није прихваћена. Како је показао Г. Касандро (G. Cassandro) за Италију, најчешћи разлог неисплаћивања био је тај што „il numerante”, тј. онај који је вршио исплату, није поседовао ништа од новца или робе онога ко је налагао исплату. Тако је било и у Дубровнику. Николин Цријевић је тражио меницом писаном 1457. у Транију од свога брата Јакова да исплати Константину Робертовом из Транија 111 дуката. Јаков је одбио исплату, јер „non habet in se aliquas pecunias dicti Nicolini eius fratris” како је изјавио.⁴² Проучавајући менице у Барселони 15. века А. Е. Сају (A. E. Sayous) је показао да су оне могле бити прихваћене и делимично, зависно од тога колико је „il numerante” имао новца или робе од свога пословног партнера.⁴³ Марин Димитров је у мају 1457. године пристао да исплати Божичку Бунићу 403, а не 550 дуката, колико је меницом написаном у Напуљу налагао Иван де Флорио, изјавивши да од имовине поменутог Ивана има само 403 дуката.⁴⁴ У Европи је меницу могло пратити и писмо, којим је њен аутор тражио од примаоца да изврши исплату. Неуручивање тога писма коришћено је за одбијање исплате.⁴⁵ Никола Пуцић је у октобру 1456. године одбио да исплати меницу Јоханесу Спартеријусу, правдајући се да уз њу није добио и „lettera de aviso”.⁴⁶

Када меница не би била прихваћена, трговац који није добио новац изнајмљивао је нотара. Овај је уз доношење садржаја менице, обично у присуству сведока, писао протест против имовине и лица које је одбило исплату или аутора менице, а понекад против обојице, стављајући им на терет све трошкове који проистекну због неприхватања менице. Када Јоханес Спартеријус у јулу 1442. године није хтео да прихвати меницу и исплати новац Томи Наљешковићу, опуномоћенику Млечанина Николе Јустинијана, Тома „dixit et protestatus fuit et dicit et protestatur de omni damno, dispendio, interesse et expensis que dicto domini Nicolao Justiniano sequentur vel ipse pacietur et passurus est ex eo quod dictus ser Johannes Expartieri dictam litteram cambii et cambium ipsum non accepavit nec accepit”.⁴⁷ Протест је могао бити учињен тек по истеку времена озна-

⁴¹ Div. Not, XXVI, 64’.

⁴² Div. Not, XLI, 107–107’; G. Cassandro, Vicende, 43–44.

⁴³ A. E. Sayous, *Les méthodes commerciales*, 283–284.

⁴⁴ Div. Not, XLI, 161–162.

⁴⁵ G. Cassandro, Vicende, 44.

⁴⁶ Div. Not, XLI, 73–74.

⁴⁷ Div. Not, XXVI, 64’.

ченог као рок исплате менице. Када је Матеј Бунић у новембру 1475. године протествовао против Андрије Антонијевог зато што није прихватио меницу коју је у Манфредонији написао Каталонац Мартин Видал, Андрија је одговорио да се протест не може још чинити јер није истекао рок за исплату.⁴⁸ Међутим, протест се могао улагати и када је меница прихваћена, али је исплата обећавана после рока назначеног у њој. Матеј Рањина је протествовао у августу 1473. године против Живулина Чикапеше, иако је овај пристајао да му исплати меницу, али је, с обзиром на то да није имао новца, тражио да се исплата одложи.⁴⁹

Да би осигурали исплату менице, њени аутори су понекад преузимали обавезу да сами исплате меницу ако је не прихвати онај коме је била упућена. Влахо Рањина се у новембру 1450. године обавезао да плати 884 дуката „cum omnibus damnis et interesse” једном каталонском трговцу ако овоме не исплати поменути новац у Венецији Марин Димитров, коме је Влахо упутио меницу.⁵⁰ На исто лице падала је исплата менице, ако не буде на време достављена дестинатару. Како је скоро сваки дужник, који се обавезивао да меницом врати узети новац, морао имати јемца, овај је био дужан да исплати меницу ако то не учини њен аутор.⁵¹ Спорове настале око неприхватања меница у Дубровнику су решавали изабрани арбитри. Проучавајући менично пословање у Барселони 15. века, А. Е. Сају је закључио да смо обавештени о протестованим меницама, које су на захтев оштећених странака записивали нотари, док менице исплаћене без спорова нису ни записиване.⁵² Тако је било и у Дубровнику. Зато познате менице чине само део од целокупног меничног пословања. Оно је у Дубровнику почивало на истим принципима као у Италији, Каталонији и другим земљама Средоземља.

Већ у 15. веку постојало је више врста меница. Бенко Котруљевић каже: „праве се и 'суве менице'”. Мењач не састави меницу, не пише, не плаћа мешетаре, нити троши за провизије и курире, већ само рачуна текући курс и колико се може зарадити. Све су то лихварски уговори, па се узето мора вратити. Устајући против лихвара, истицао је да они потурају такве операције „дворским људима, прелатима и племићима, који се у тај посао не разумеју”.⁵³ Треба одмах рећи да нам данас није све јасно о меницама 15. века. Али, није било јасно ни самим људима тога

⁴⁸ Div. Not, LIX, 144–144’.

⁴⁹ Исто, LVII, 90’.

⁵⁰ Исто, XXXV, 182’.

⁵¹ Sentenze di Cancellaria, XXXII, 6–6’.

⁵² А. Е. Sayous, *Les méthodes*, 277, 285–286.

⁵³ U. Tucci, 199–200; Ž. Muljajic, 277; M. Zebić, 163.

времена. Бенко Котруљевић додаје: „Ја сам трговац и разумем се у свој посао, па ипак сам се две године с тим бавио док сам успео схватити, а имао сам више него осредњи таленат, вољу и жељу да разумем”. „Меница је”, наставља он, „користан изум за оне који су се њоме умели служити. Разумљиво, меницама су се служили велики трговци, а не пиљари, ’трговчићи јегуљиних кожа’”, каже он. Она је циркулисала не у малим местима, већ у великим и познатим тржиштима.⁵⁴ Развила се нарочито са удаљеним градовима и прекоморским тржиштима.

Не помињући никога поименично, Бенко Котруљевић наводи да „многи савременици и други у прошлости осуђују мењање као недопуштени посао”. Затим додаје да „нема сумње да они који су дали такав суд нису предмет познавали”. Као учен и побожан човек, познавао је ставове канониста о кредитним пословима и уопште о трговини. Цитирајући Св. Тому, бранио је зараду на меничном послу на бази тржишног течаја. Наводећи да се меницама мења новац и преноси из једног места у друго уз изванредан постотак, истицао је да новац може поскупети, што је доносило зараду, али може и појефтинити, што је доводило до губитка. Постоји, дакле, неизвесност, а уз то труд и трошкови, па је зарада оправдана.⁵⁵ У сваком случају, желео је да покаже да менично пословање није у супротности с хришћанским моралом.

Дубровчани су преносили организационе облике пословања средоземних земаља у балканско залеђе. Устројство њиховог система кредита, трговачких друштава, јемства, пословања преко фактора били су исти у залеђу као и у самом Дубровнику, у Италији и у другим земљама. Како су у балканској унутрашњости Дубровчани највише трговали у Србији и Босни, у сваком значајнијем месту имали су своје колоније. Њихова трговина у Србији почивала је, пре свега, на систему кредита. Српски трговци долазили су у Дубровник и узимали на кредит робу и новац. Међу робом су најчешће биле тканине. Према Ј. Тадићу, годишња вредност извоза тканина из Дубровника у Србију и Босну у првој половини 15. века достигала је вредност од најмање 250.000 дуката годишње.⁵⁶ Трговци из залеђа враћали су дугове у новцу или у роби, највише у сребру. Кредитна трговина у Дубровнику пратила је развој рударства у Србији и Босни. Наравно, кредите су узимали и од Дубровчана у Србији, а највише су их давали Соркочевићи и Котруљевићи. Дубровачки кредитори често су условљавали вра-

⁵⁴ Ž. Muljačić, 177–179; M. Zebić, 141–142.

⁵⁵ Ž. Muljačić, 179–183; M. Zebić, 141–144, 163.

⁵⁶ Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини 15. века*, ЗФФ 10–1 (1968) 535.

ћање дуга у сребру, јер су тако долазили до драгоценог метала. У систему раширеног кредитирања, Дубровчани су били повериоци, али понекад и дужници Срба, Грка, па чак и Турака. Број дужника дубровачких трговаца у Србији био је тако велики да су о њима водили посебне књиге. То најбоље показује пример Михаила Лукаревића који је трговао у Новом Брду. Његов вредан спис је, у ствари, књига дужника, са тачно назначеном висином дуга. Књига наводи имена преко хиљаду дужника, а сачињавао их је мали свет, рудари, топионичари, занатлије и обичан сеоски живаљ. Књига М. Лукаревића није никакав изузетак, само је једна од ретких сачуваних, какве су водили и остали трговци у Србији. Међу дужницима Дубровчана било је добростојећег света, српских војвода и достојанственика самих деспота. Крупне личности дуговале су крупне своте, мали свет мале суме.⁵⁷

Најтеже је било наплатити дугове. Повериоци су судски гонили дужнике, пленили њихову имовину, бацали их у затворе и окивали. Дешавало се да се исцрпу сва законска средства, а да се дугови не могу наплатити. Или домаћи свет није био солвентан или су ратна времена, тада тако честа, реметила мирнодопске послове. Није био редак случај да су тутори наслеђа продавали покретну и непокретну имовину умрлих лица само да би наплатили дугове. Дубровчани су понекад улагали у трговачка друштва робу и новац које су имали код дужника у Србији или завештавали наследницима потраживања у земљи српских деспота. Каткада су кретали из Дубровника само са циљем да наплате потраживања, а понекад су препуштали део новца ономе ко успе да га добије. Због наплате дугова Дубровчани су се обраћали српским деспотима, који су, колико су могли, штитили своје поданике. Увукавши становништво Србије у своје кредитне послове, Дубровчани су користили и пљачкали богатства Деспотовине у њеним најтежим данима, пред пад под турску власт.

Ипак, житељи Српске деспотовине су се, кроз трговину с Дубровчанима, јаче укључивали у трговачки промет и његове модерне облике. Робно-новчани односи су све више овладавали Србијом, на помолу је била владавина капитала, па и коришћење вредносних папира, међу које спадају и менице. Као што је дубровачка комуна меницама долазила до новца у Италији, исто тако је долазила и у Србији. Крајем 1431. године наложила је својим посланицима да у Приштини меницом дођу до новца, купе коње и оду на Порту.⁵⁸ У децембру 1441. овластила је своје поклицаре код султана

⁵⁷ I. Voje, *Kreditna trgovina*, 228–258.

⁵⁸ *Lettere di Levante*, XI, 58–61.

да у Једрену преко менице позајме било новац било метал од Ђеновљана, Млечана, Флорентинаца или од „оних који носе сребро из Србије у Роменију”, уз интерес од 8%, уз додатак неопходних трошкова. Послала им је одговарајуће документе за добијање новца, „uno in volgar schiavo, l'altro per gramatica latina”. Ако до новца не могу да дођу у Једрену, нека га траже у Новом Брду или Приштини.⁵⁹ Крајем 15. века дужници у Дубровнику су се обавезивали да ће новац исплатити у време поласка поклисара с харачем на Порту – „ad tempus caratii mictendi per dominium ad portam imperatoris”. Новац би се посредством менице исплатио посланицима или у Дубровнику или у неком месту у Турској, најчешће у Скопљу или у Софији. Тако се једном приликом, дужник обавезао да ће вратити кредитору 100 дуката „aut pro eo in Turchia oratoribus communis Ragusii qui de proximo ibunt ad portam cum tributo”, односно у другом случају – „in hinc modum et ad hos terminos videlicet: ducatos 50 pro ipso ser Junio primis oratoribus ituris ad portam cum charaz per unam litteram cambii dirigendam per dictum ser Junium”. Дакле, поклисари нису морали да носе са собом новац већ меницу, коју су наплаћивали у Турској.⁶⁰

Дубровачка комуна је преко меница долазила у Србији до пара за поклоне. У марту 1452. ставила је у дужност својим поклисарима и племићима у Смедереву да нађу сребра у вредности око 1.000 дуката за дарове на Порту, обавезавши се „Quod infra dies XV postquam presentate fuerint lettere cambii dominationi nostre debeanti fieri solutio”.⁶¹ Шест година касније, њени посланици су овлашћени да меницом дођу до неколико стотина дуката за поклоне и подмићивање Махмуд-паше Анђеловића, који се налазио у Србији.⁶² Када је Јаков Гундулић ишао на двор деспота Ђурђа Бранковића, меницом је набавио две стотине дуката, које му је јула 1453. влада признала као неопходне трошкове.⁶³ Комуна је долазила до новца или сребра код својих поданика у Србији, ук-

⁵⁹ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades au XV siècle* II, Paris 1899, 384; В. Крекић, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, 325 (бр. 971). У мају 1451. дубровачки Сенат послао је меницу Вуку Бобаљевићу, своме амбасадору код византијског цара у Цариграду, да се задужи на 25 дуката, који ће бити намирени у Дубровнику. В. Крекић, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, 371–372 (бр. 1216, 1217).

⁶⁰ I. Воје, *Kreditna trgovina*, 132–133, 158.

⁶¹ Acta Consilii Rogatorum XII, 259. Ортаци једног трговачког друштва предвиђали су да тргују гламским сребром, с тим што ће продавати у Дубровнику или у Венецији „vel cum cambiis secundum cursum et per cursum ut sit“. Гламско сребро било је из Србије. И. Воје, *Argentum de glama*, ИЧ 16–17 (1970) 32.

⁶² Б. Недељковић, *Дубровачко-турски уговор од 23. октобра 1458. године*, ЗФФ 11–1 (1970) 376–377.

⁶³ Acta Minoris Consilii (даље: Cons. Minus), XIII, 139.

ључујући и оне на деспотовом двору. „Челник ризнички” српског деспота, Паскоје Соркочевих, дао је њеном амбасадору сребро, написавши меницу у Смедереву, обавезавши је „de solvendo ser Damiano de Sorgo argentum quod dedit ser Pasqualis Ceonich nostro ambassiatori Smedrevi per litteram cambii”.⁶⁴ Дамњан је био његов брат, а исплата се имала обавити у Дубровнику. Према томе, комуна се задуживала меницама у Србији, а дугове је, у одређеном року, враћала у Дубровнику, радећи са Србијом на исти начин као што је радила с Италијом.

Меницама су се служили и поједини трговци. Дубровачке власти су августа 1436. наложиле тројници својих поданика у Београду да новац од заоставштине Милоша Велојевића пошаљу „in nostre man e del nostro officio over per lettera di cambio per quella piu segur via et modo vi pare-ra”.⁶⁵ Следеће године, настојале су да се намири дуг неком Флорентинцу, предвиђајући могућност да брат једног дужника који је трговао у Београду исплати дуг меницом.⁶⁶ Изгледа да се тим видом плаћања служио помињани Михаило Лукаревић у Новом Брду. Наиме, када би меница била исплаћена, кредитор је, по добијању обавештења преко „lettera de aviso”, наређивао да се задужница поништи. М. Лукаревић у својој књизи помиње такво „писмо” више пута.⁶⁷

Извори, дакле, недвосмислено сведоче о томе да су се менице употребљавале у Србији 15. века. Оне су у Србији писане, укључујући и саму смедеревску престоницу, у њу су стизале и из ње одлазиле у Дубровник и друге земље. Мада изворни подаци не пружају много података о меничном пословању у Деспотовини, види се да је било уобичајено у привредним везама с Дубровником. Највише се односило на задуживање дубровачке комуне. Она је на тај начин долазила до новца потребног за мисије својих амбасадора. И поред оскудности изворних података, зна се да су менице писане у Србији исплаћиване у Дубровнику у року од 15 дана од дана пријема. Интерес на позајмљени новац износио је око 8%.⁶⁸ Меница из 1441. године садржи још значајније податке. Написана је у Дубровнику у два примерка, „uno in volgar schiavo, l'altro per gramati-

⁶⁴ Исто, XIII, 116’.

⁶⁵ М. Динић, Грађа за историју Београда у средњем веку II, Београд 1958, 38.

⁶⁶ Исто, 40–41.

⁶⁷ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, Београд 1967, 58; I. Воје, *Kreditna trgovina*, 157–158.

⁶⁸ Стефан Цријевић узео је 1470. од Матеја Бунића 560 дуката, уз обавезу да новац врати преко менице један Флорентинац у Једрену. Стефан се обавезао да лично подмири 560 дуката „et de pluri ducatos 50 pro suo interesse” ако Флорентинац не преузме меницу, што показује да је интерес износио 8,9%. I. Воје, *Kreditna trgovina*, 173.

са *latina*”. Латинска верзија била је намењена или Ћеновљанима или Млечанима или Флорентинцима, ако се од њих добије новац. Српски текст био је намењен онима „који носе сребро из Србије у Роменију”, а нарочито онима у Новом Брду и Приштини. Менице су, дакле, не само коришћене у Србији 15. века већ су и писане на српском језику.⁶⁹

У све обимнијем раду с новцем узимали су маха и банкарски послови. Почетком 1448. године дубровачка влада је одлучила да пошаље у Приштину Ђурђу Големовићу, достојанственику деспота Ђурђа, „*ducatos illos centum nonaginta duos qui alias despositati fuerunt in bancho*”.⁷⁰ Када је, исте године, завршен рад једног трговачког друштва, чији су ортаци пословали у Србији, подмирени су рачуни, али ликвидација није обухватила 43 литре и 10 унчи сребра и 54 дуката „*existentibus sequestratis et depositatis in banco canzelarie mandato domini*”.⁷¹ Иначе, у то време у Венецији је радило више банака, са којима су Дубровчани били у пословним везама. Из трговачких књига браће Кабуџић, како је показала Десанка Ковачевић-Којић, види се да су каталонски трговци из Венеције и Дубровника сарађивали са „*bancho di ser Goane Horsini e chompagni*” и „*bancho di Priuli*” у Венецији.⁷² Хватали су маха жирантски послови, јер су трговци имали своје рачуне у банкама. Имао га је и помињани Михаило Лукаревић, који је трговао у Србији. У својој књизи дужника изричито помиње свој „конто” у Венецији – „*e si do rag conto mio de Venexia*”.⁷³

Дубровник, град држава на источној јадранској обали, није био посредник само у размени добара између средоземног подручја и балканског залеђа већ и посредник у формама трговачког пословања. Његови поданици преносили су из Италије, у 15. веку привредно најразвијеније земље Европе, нове облике рада, који су поспешивали трговачки промет. Па и помињани Бенко Котруљевић био је дете италијанског Кватроћента. Међу тим новим облицима рада било је и коришћење меница. Оне су, уз кредит и замену валуте, искључивале преношење новца не само између Италије и Дубровника већ и између Дубровника и балканске унутрашњости. Како је у ту целокупну трговину била укључена и Србија, њу су, преко приморских трговаца, крајем средњег

⁶⁹ Радоња Миобратовић добио је 25 дуката од Николе Пуцића, уз обавезу да их врати у року од 15 дана. Радоња је изјавио „...*quo sunt pro una littera cambia manus Radoe fratri mei scripta in litera sclaua in Neapoli sub die 3 junii 1488 et michi directa de dicta quantitate*”. I. Воје, *Kreditna trgovina*, 158 нап. 355.

⁷⁰ Cons. Minus XI, 161’.

⁷¹ Deb. Not XXIII, 53. Уп. И. Воје, *Argentum de glama*, 35–36.

⁷² Д. Ковачевић Којић, *Каталонци у пословима браће Кабуџић*, 44.

⁷³ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 60.

века додиривали најновији облици трговачког пословања. Дубровачко коришћење меница у Деспотовини сведочи о томе да је на помолу био нови привредни развој, који је, међутим, замењен турским ропством.

Momčilo Spremić
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

MEDIEVAL BILLS IN DUBROVNIK AND SERBIA.
LAW AND ECONOMY. REGULATIONS AND PRACTICE IN OPERATIONS
WITH BILLS IN DUBROVNIK AND SERBIA OF 15TH CENTURY

Summary

One of the ways of activity of crediting in the Middle Ages has been the dealing with bills of exchange. This instrument (*lettera di cambio*) was a brief document by which a lender provides a certain amount of money, stipulating a percentage of profit for himself, to another man of business, while the latter one assumes the obligation to repay it, usually at another place and in other currency. Two operations are included in the bill of exchange: providing credit and currency exchange. In addition, this was the practical way of not carrying money from place to place, which in the Middle Ages was a risky venture. The profit in this kind of deal was based on the currency rate of exchange and the interest calculated for the money that was lent. The Dubrovnik Commune contracted debts in Italy through bills of exchange, usually when its plenipotentiaries travelled in order to realize some mission. Majority of bills of exchange included the indication of strict deadline for paying off. At its presentation, the one to receive it declared whether he accepted it or not. Should he refuse the acceptance, a tradesman suffering loss hired a notary public who wrote the protest for nonpayment against the property and person who refused the payment.

The citizens of Dubrovnik have transferred the organizational forms of business operation from Mediterranean countries into the Balkan hinterland. Similarly to Dubrovnik Commune providing money it needed in Italy by using bills of exchange, Serbia as well was engaged in this sort of financial activity. The money was necessary for paying the poll-tax to Porte, for gifts and for bribery. Bills of exchange served to individual tradesmen as well. They were written in Serbia and were coming to Serbia, and also went to Dubrovnik and to other countries. When issued in Serbia, they were paid in Dubrovnik within fifteen days counting from the day of acceptance, while the interest against the money lent in this way amounted to about eight percent. A specific bill of exchange made in 1441 for the purpose of borrowing money in Turkey or Serbia included significant information. It was issued in Dubrovnik in two copies – *uno in volgar schiavo, l'altro pergramatica latina*. Consequently, bills of exchange have not only been in use in the 15th century Serbia, but were also written in Serbian language.

ПРОПАСТ ВИЗАНТИЈЕ У ОГЛЕДАЛУ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

Академик Љубомир Максимовић
САНУ Београд

Апстракт: Крајем 13. и у првој половини 14. века Византија је била зашла у дубоку друштвену, економску и политичку кризу. То је време у којем, сасвим супротно, Србија константно јача, одузимајући простране територије од Византије и преузимајући знатан број њених институција и функционера. Тако је Србија закорачила на пут који ће је одвести покушају да преузме традиције Царства. Али са прераном смрћу Стефана Душана и кризом у коју је запало његово царство наступило је време када су и Византија и Србија морале да се суоче са претњом сопственом опстанку. Обе земље пролазе кроз период политичких дезинтеграција, али упркос томе српски владари прве половине 15. века упиру очи у Цариград, тражећи тамо потврду владарског статуса. Страх за сопствену судбину био је помешан са страхом, и повремено њиме надјачаван, за судбину Константинопоља као екуменског средишта ортодоксије. Из оновремених извора јасно проистиче веровање да би пад византијске престонице означио не само крај Царства, него и крај српске државе.

Кључне речи: криза, дезинтеграција, есхатолошки страх, Османлије, Царство.

Крајем 13. века запажају се први озбиљни знаци кризе Византијског царства, да би у првој половини 14. века наступили дубоки друштвени, економски и политички поремећаји.¹ Појављују се и први знаци дезинтеграције јединственог државног механизма.² То је време у којем Србија константно јача, одузимајући простране територије од Византије и преузимајући знатан број њених институција и функционера.³ Тако је Србија закорачила на пут који ће је одвести покушају да преузме традиције Царства. На крају овог пута, средином 14. века, изгледало је да ће нека врста интеграционих процеса, културних и других, надвладати непријатељску компоненту српског односа према Византији. Граница између двеју православних држава била би избрисана успос-

¹ Cf. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963³, 394.

² Љ. Максимовић, *Генеза и карактер апанажа у Византији*, Зборник радова Византолошког института (ЗРВИИ) 14–15 (1973) 103–154.

³ *Историја српског народа (ИСН)*, Београд 1981, I, 468 (С. Ћирковић).

тављањем јединственог Царства са центром у Константинопољу и српским владаром Стефаном Душаном на челу.⁴ Али, овај процес је био више везан за цареву личност, него за систематско изграђивање институција, чији је развој био ометен царевом прераном смрћу и кризом у коју је запало његово царство.

Душан је умро (1355) непосредно после ступања Османлија на европско тло. Наступило је време када су и Византија, у самом свом средишту, и Србија, на својим источним границама, морале да се суоче са претњом сопственом опстанку. У том времену губи се и непосредан додир на заједничкој граници, иако неким византијским територијама владају српски принчеви.⁵ Физичко удаљавање због повлачења српске државе ка северу није, међутим, омело ни духовну блискост ни сличност политичких прилика. Криза која је одавно постала византијска свакодневица погоршана је у грађанском рату 1341–1347, али је и српска политичка сцена десетак година касније почела да доживљава потресе који су збрисали ранију супериорност Србије у њеном сучељавању са Византијом.⁶

У ствари, сучељавања више није ни било. Током друге половине 14. века потпуно су престали сукоби који су у великој мери обележавали претходна столећа византијско-српских односа. Објашњење се не може тражити само у географској раздвојености двеју земаља. Једнако је важна и чињеница да, иако је уобичајено да се говори о Византији и Србији тога доба, јединственог државног механизма више нема ни на једној страни. И Византија и Србија пролазе кроз период политичких дезинтеграција које су обе земље претварале у некакав облик конфедерације.⁷ Али, док је у Византији такво стање владало све до пропасти Царства, у Србији је процес био заустављен на прелазу у 15. век. Упркос овој разлици, српски владари прве половине 15. века упиру очи у

⁴ Cf. Lj. Maksimović, *L'Empire de Stefan Dušan: genèse et caractère*, Travaux et mémoires (Mélanges Gilbert Dagron) 14 (2002) 415–428.

⁵ Сер: Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 18 сл.; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV веку*, Београд 1994, 63–112; Тесалија: Р. Радић, *Ο Συμεών Ούρεσις Παλαιολόγος και το κράτος του μεταξύ της βυζαντινής και της серβικής αυτοκρατορίας*, *Byzantium and Serbia in the 14th Century*, Athens 1996, 195–208; Епир: Ch. Matanov, *The Phenomenon Thomas Preljubović*, *Πρακτικά Διεθνούς Συμπόσιου για το Δεσποτάτο της Ηλείρου*, Агта 1992, 63–68.

⁶ Уп. Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975.

⁷ Lj. Maksimović, *Η ανάπτυξη. κεντρόφυγων ροπών στις πολιτικές σχέσεις Βυζαντίου και Σερβίας τον 14^ο αιώνα*, *Byzantium and Serbia in the 14th Century*, Athens 1996, 282–290.

Цариград, тражећи тамо, као у давна времена, своју титулу и потврду владарског статуса.

Први пут се од краја 12. века дешава да неки српски владар, и то двојица заредом – Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић, тражи и добија од Цариграда највишу византијску дворску титулу.⁸ Добијена деспотска титула, која долази одмах после царске, изузетно ретко је додељивана некоме изван владарске породице.⁹ Почаст је несумњива, али је титула деспота, припадајући хијерархији Царства, имплицирала идеалну покорност српског владара Константинопољу. Разлика је била упадљива у односу на претходна два столећа када су српски владари, било краљеви или цареви, по пропасти Српског Царства макар „само“ кнежеви, самостално долазили до свог владарског достојанства, чак и у временима када је Византија још увек у овој или оној мери контролисала балканске прилике.¹⁰ Разлика је упадљива и стога што је Византија на прелазу из 14. у 15. век представљала конгломерат међусобно неповезаних територија, невеликих по обиму и материјалним могућностима, чији су господари били турски вазали.¹¹ Таквој Византији одрицао је поданичко поштовање московски велики кнез Василије, иако је руска црква била непосредно инкорпорирана у Цариградску патријаршију.¹² Са Србијом су ствари стајале другачије. Важно је учити развојни пут српске посебности, јер се тако може објаснити однос према Византији у предвечерје пада Константинопоља.

Почетком 15. века Србија је за собом имала два века развитка самосталне и међународно признате државе са сопственом аутокефалном црквом. Био је то својеврстан пут развитка испуњен противречностима. С једне стране, очевидно је да је византијска компонента српске цивилизације била врло снажна, и то не само у њеном духовном, ортодоксном аспекту, укључујући пратеће феномене у књижевности, архитектури и сликарству, него и у начину организовања државе и друштва.¹³ Ово је нарочито било видљиво на територијама освојеним од

⁸ ИСН II, Београд 1981, 64 (Ј. Калић), 218 (М. Спремић); С. Ћирковић, *Срби међу европским народима*, Београд 2004, 92.

⁹ Уп. Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 9.

¹⁰ М. Благојевић, *Историја српске државности I*, Нови Сад 2000, 87, 122, 206; Ћирковић, нав. дело, 40, 61, 80.

¹¹ Cf. G. Ostrogorsky, *Byzance. État tributaire de l'Empire turc*, ZRVI 5 (1958) 49–58.

¹² Ostrogorsky, *Geschichte*, 457.

¹³ G. Subotić, Lj. Maksimović, *La Serbie entre Byzance et l'Occident*, у: *Dossiers Byzantins 2 – Byzantina-Metabyzantina, La Périphérie dans le temps et l'espace*, Actes de

Византије, на којима се затечено уређење готово није мењало у организационом погледу, а врло или релативно мало у персоналном. С друге стране, западна компонента, иако на први поглед мање изражена од византијске, аутохтоно је живела у приморским, католичким крајевима српске државе. Истовремено, та је компонента у разним облицима умјетничких и привредних комуникација, као и сталним присуством странаца у рударским (пре свега Немци) и трговачким колонијама (пре свега Рагужани и Венецијанци), јачала до мере која се може дефинисати као конститутивни део српске средњовековне цивилизације.¹⁴ Најзад, аутохтони корени те цивилизације, развијајући се у одмеравању са византијским и западним светом, ударили су снажан печат разним сферама живота друштва, привреде и државе.¹⁵

Специфична за балканске прилике била је и идеолошка потка оваквог развоја државе и друштва. Симфонија световне и духовне власти, дефинисана у доба стварања самосталне државе (1217) и аутокефалне цркве (1219), у својој суштини почива на византијским узорима.¹⁶ Али, у српској интерпретацији била је, с једне стране, наглашенија уравнотеженост овог двојства. С друге стране, предност су имали, као у Византији, световни владари који су, за разлику од Византије, не само релативно брзо после смрти бивали појединачно канонизовани, него је и читава династија Немањића била сматрана светородном у старозаветном смислу.¹⁷ Копча са Византијом је несумњива, поготово због заједништва у православљу, али исто тако је несумњива и самосвојственост српског „модела”.

Значај наведених околности огледа се у томе што су оне условиле да „византинизам” Србије садржи снажна локална обележја, иако неке његове културне вредности, као што је нпр. монументално сакрално сликарство, улазе у ред највиших општих достигнућа византијске цивилизације.¹⁸ Како Србија генетски није била „производ” те цивилизације, била је упућена на прихватање или прерађивање византијских узора, како преузиманих кроз дуготрајне контакте, тако и оних који су затицани као живи организми на територијама освојеним од Царства. С

la 6e Séance plénière du XXe Congrès international des Études byzantines (Paris 2003) 169–184.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Cf. B. Vojović, *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Âge serbe*, Roma 1995, 681.

¹⁷ Ibid., 301; Lj. Maksimović, *Οι άγιοι σέρβοι βασιλείς*, The Heroes of the Orthodox Church: The New Saints, 8th–16th Centuries, Athens 2004 [ed. 2005] 107–122.

¹⁸ B. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 6, 31.

обзиром на то да је земља у привредном погледу углавном била упућена на Запад, а у друштвеном чувала аутохтону структуру и институције, не изненађује што је разлика између постепено преузиманих и на терену затечених „византинизама” била видљива. Први припадају основним цивилизацијским вредностима и структурирају веру, цркву, политичку теорију, велики део правне теорије и друштвеног погледа на свет, укључујући књижевност и ликовне уметности,¹⁹ а други представљају неке од конкретних институција византијске државе и друштва.²⁰ Први се могу сматрати трајним вредностима, други су у великој мери били временски ограничени присуством Србије на традиционалном византијском тлу, мада су неки од њих били пренети и у старе српске области.²¹ Што се тиче трајних вредности, које српску средњовековну културу формирају у византијском контексту, њихов основни духовни изворник јесте Света Гора. Тако је било још од времена када су Стефан Немања, родоначелник династије Немањића, и његов син Сава основали манастир Хиландар (1198),²² тако је остало кроз читав 13. и 14. век, што се нарочито добро види по снажном утицају исихазма на духовне прилике у Србији.²³

Последица оваквог историјског развоја и положаја Србије била је да се њен византијски профил углавном манифестовао у прихватању православља, а тек у много мањој мери у примању оних феномена који такође творе Византију и које називамо римском државношћу и хеленском културом.²⁴ У целини посматрано, Србија се у том погледу није битно разликовала од осталих земаља византијског културног, православног круга. Њена специфичност, па према томе и специфичност њеног односа према Византији, огледала се, као што је већ речено, у постојању многих битних елемената устројства државе и друштва, који нису припадали тзв. византијском моделу. Али, ствари су почеле да се мењају на путу претварања Србије у царство. Освајање пространих византијских територија у време краља Милутина (1282–1321) и краља, потом и цара, Стефана Душана (1331–1355) није само значило преузимање „на терену” многих византијских институција и њихових носилаца и представника, него и стварало предуслове да Србија, као некада

¹⁹ Subotić–Maksimović, op. cit., passim.

²⁰ Уп. Љ. Максимовић, *Македонија у политици средњовековне Србије*, Глас САНУ 404 (2006) 39, 45.

²¹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 56, 147, 246.

²² Уп. М. Живојиновић, *Историја Хиландара*, Београд 1998, 42.

²³ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 164.

²⁴ Cf. Ostrogorsky, *Geschichte*, 22.

давно Бугарска, посегне за Царством.²⁵ То се и десило за Душанове владе 1345/46. године, али не у смислу стварања некаквог српског Царства.

Српски владар је искористио своје учешће у византијском грађанском рату 1341–1347. године и преузео царско достојанство да би имао равноправну позицију са својим опонентима у том рату.²⁶ Као што су показала новија истраживања, земља је напустила дотадашње државно-правне традиције, иако српска династичка компонента није могла бити занемарена.²⁷ Покушај идентификовања са Византијом није успео из више разлога, у које овде не можемо улазити, али треба подвући да кругови које бисмо могли назвати носиоцима јавног мњења у Србији тога доба, нису имали симпатија за проглашење Царства.²⁸ Стиче се утисак да је земља била затечена оваквим исходом дугогодишњих напора у потискивању Византије на бојном пољу, с једне стране, и прихватању њених образаца понашања и организације, с друге стране. Преображај је био сувише радикалан и сувише везан за личност владара. Када се све то има у виду, симптоматично је да је Душан почео да стиче ореол великог владара у српском народу од 17. века, да би тек од епохе романтизма у 19. веку почео да бива сматран и највећим српским владарем, заслужним да коначно буде и канонизован.²⁹ Симптоматично је такође да је деспот Јован Угљеша, први српски владар који је уочио непосредну опасност од Османлија у тренутку када Душаново царство престаје да постоји (1371), био и први српски владар који је покушао да оствари трајно измирење са Византинцима, одричући се јавно Душановог дела (1368).³⁰

Тако је Србија ушла у период распадања државног јединства са свешћу да уздизање на Царство није представљало прави пут за земљу. Деценије освајања и подражавања водиле су идентификацији са Византијом, а када је до те идентификације дошло, колико год она била ефемерна, показала се као непотребан терет. Сада, са нестанком Царства, изгледало је као да је наступило време кажњавања и искупљивања за погрешну политику из претходног периода. Током деценије и по, српски и грчки великаши који су се осамосталили распадом Душанове

²⁵ Maksimović, *L'Empire de Stefan Dušan*, 415.

²⁶ Ibid., 422.

²⁷ Ibid., 423.

²⁸ Уп. *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Београд 1986, 269, н. 125 (Б. Ферјанчић); Војовић, *op. cit.*, 105, 182.

²⁹ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан, краљ и цар (1331–1355)*, Београд 2003, 325.

³⁰ Уп. Острогорски, *Серска област*, 134.

творевине, долазили су један за другим у вазални положај према османлијском емиру.³¹ Ако је српски пораз на Марици (Евросу) 1371. године, у превентивном рату који је повео Јован Угљеша, отворио овај процес,³² нови пораз на Косову 1389. запечатио је његове резултате.³³ Однос према Византији, посебно у контексту османлијске опасности, добио је у том периоду онај облик који ће се задржати све до времена заједничке пропасти. Тиме је била само до краја потврђена чињеница да је однос Србије према Турцима увек имао димензију која је била одређена византијско-српским односима.

Тако је за владавине Андроника II (1282–1328) учени Теодор Метохит, који је постао и царев први министар, у тексту *О Скитима (Турцима)* први јавно указао на опасност која долази са Истока,³⁴ док је српски краљ Милутин, царев таст, послао један одред да помогне Византинцима у Малој Азији (1312/13).³⁵ Учешће краља и цара Стефана Душана у византијском грађанском рату, праћено освајањем византијских територија, довело је Србе два пута до оружаног сукоба са Турцима који су такође користили немирне прилике у Византији за своје циљеве. До оба сукоба (Стефанијана – 1344, Дидимотика – 1352) дошло је готово случајно. У тактичком погледу они су донели Србима поразе, у стратегијском нису били од значаја, али је Душан схватио њихов упозоравајући смисао за будућност. И као што је од Венецијанца тражио подршку за освајање Цариграда (1350), при чему је себе могао видети на престолу византијских царева,³⁶ тако је од папе тражио, очевидно у истом контексту, да буде именован капетаном опште хришћанске борбе против Османлија (1355).³⁷

По нестанку Душановог царства, са српским властодршцима као османлијским вазалима, ни Византији више нема војничке помоћи оног типа који је виђен у доба краља Милутина, а поготово нема и више не може бити покушаја заузимања места Византије и обрачуна са Турцима са те позиције, жељене а неостварене у доба Душана. Осећања која преовлађују јесу беспомоћност, страх пред непосредном судбином

³¹ Ћирковић, *Срби међу европским народима*, 80.

³² Ostrogorski, op. cit., 127–146.

³³ Ћирковић, нав. дело, 86–91.

³⁴ C. Müller, Th. Kiessling, *Theodori Metochitae Miscellanea philosophica et historica*, Leipzig 1921 (Neudr. Amsterdam 1966) 723–734.

³⁵ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960³, 100–120; L. Mavromatis, *La fondation de l'Empire serbe. Le Kralj Milutin*, Thessaloniki 1978, 70.

³⁶ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1978³, 227.

³⁷ Исто, 233; ИСН I, 554 (С. Ћирковић, Р. Михаљчић).

и појачана религиозност са есхатолошком конотацијом.³⁸ Одмах након битке на Марици појављују се и у Србији, као и у Византији од раније, јасни изрази оваквог психолошког стања у друштву. Српски монах Исаија, преводилац Дионисија Ареопагита, написао је тада чувену реченицу о добу „када су живи завидели мртвима”.³⁹ Парафразирао је, у ствари, не знајући да то чини, Нићифора Григору у описивању пада Трала 1284. године, у малоазијској катастрофи која је наступила много пре балканске.⁴⁰ Вазални однос према турском емиру, у који доспевају српски и византијски владари и обласни господари после Марице, није представљао гаранцију безбедности, као што је неку деценију касније показала замало остварена жеља Бајазитова да побије своје балканске вазале, у највећем броју византијске и српске, које је сазвао на састанак у Серу (зима 1393/94).⁴¹

Наступило је време „великог страха”, у коме више није било, у политички разједињеној Србији, никаквог простора за суревњивост према такође разједињеној Византији. Рекло би се да на обе стране најраширенија реакција на османлијску претњу представља обдаривање светогорских манастира, као нека врста залога за искупљење. За српске властодршце ова пракса била је нарочито популарна, било да се радило о господарима српских земаља, као што су кнез Лазар, господин Константин Драгаш и други, или о господарима византијских територија, као што је деспот Јован Угљеша пре Маричке битке (Сер) или Тома Прељубовић у годинама које су уследиле (Епир). Јача него икад постала је духовна везаност за исихастичку Свету Гору, што није подизало и учвршћивало религиозну брану само према Турцима, него и према Западу. Оживели су стари критички тонови у односу на византијске преговоре о Унији, тако да деспот Ђурађ Бранковић неће ни послати свог представника на концил у Ферари и Фиренци.⁴² У том сложеном и бременимом опасностима политичком контексту, Срби неће узети учешћа у последњим великим крсташким походима 1396. и 1444. године, али

³⁸ Cf. Lj. Maksimović, *To télos tou Mesaiōna sta Balkánia ws ideologikē antimetóπιση της καταστροφής: η περίπτωση των Σέρβων*, *The Balkans and the Eastern Mediterranean, 12th – 17th Centuries*, Athens 1998, 141–149.

³⁹ Изд. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* III, Београд 1905 (репр. 1984), № 4944, стр. 41–44. Најбоља студија: В. Мошин, *Житие старца Исаии, игумена Русского монастыря на Афоне*, Сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии 3 (1940) 125–167. Уп. и Богдановић, *Историја* 188.

⁴⁰ *Nicéphori Gregorae Byzantina Historia* I, ed. L. Schopen, Bonn 1829, 142.

⁴¹ Уп. И Ђурић, *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога (1392–1448)*, Београд 1984, 69, 84.

⁴² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 224.

ће зато, с друге стране, морати да прате султана Бајазита у његовим сукобима са Влашком (1395) и Тамерлановим Монголима (1402).⁴³ Потоње мешање у десетогодишње сукобе унутар османлијске владајуће породице било је само очајнички покушај да се добије на времену.⁴⁴

Привремено обједињена током прве половине 15. столећа, држава Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, који су деспотске титуле добили из Византије, иако у географском и привредном погледу удаљена од Константинопоља (Солун је већ дуго у страним рукама, млетачким или турским), инсистира на културном заједништву са Византинцима. Духовна блискост и заједнички страх пред непосредном судбином резултирали су широким отварањем српске државе према византијским избеглицама које преносе неке од кључних вредности „Ренесансе Палеолога” и, чак, граде нову српску престоницу – Смедерево.⁴⁵ По први пут у историји Србије није се радило само о преузимању религиозних аспеката византијске културе, него и одређених делова њеног античког културног наслеђа.⁴⁶

Сличност византијских и српских животних прилика и геополитичких позиција је евидентна и битне разлике у судбини двеју земаља није могло бити. Основни животни токови били су диктирани спољним притиском. Ако је деспот Ђурађ Бранковић и успео својим новцем да обнови део зидина Константинопоља,⁴⁷ био је принуђен да у одлучујућем тренутку, против бранилаца тих истих зидина, упути султану помоћну трупу од 1.500 војника.⁴⁸ Само су веће богатство Србије због експлоатације рудника,⁴⁹ њено повремено непосредно ослањање на Угарску и удаљенији положај у односу на путеве османлијског продирања, могли да стварају привид да ће се земља дуже одржати од Византије. Страх за сопствену судбину био је помешан са страхом, и повремено њиме надјачаван, за судбину Константинопоља као екуменског средишта ортодоксије. Из оновремених српских извора јасно проистиче веровање да би пад византијске престонице означио не само крај Цар-

⁴³ Јиречек, *Историја* I, 331, 334, 336, 369.

⁴⁴ ИСН II, 68, 82 (Ј. Калић); Спремић, нав. дело, 302, 338.

⁴⁵ Уп. Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији прве половине XV века*, ЗРВИ 26 (1987) 173–216.

⁴⁶ Љ. Максимовић, *Значење речи „Грк” и „Јелин” у српским средњовековним изворима*, ЗРВИ 38 (1999/2000) 223.

⁴⁷ Ј. Калић, *Η Σερβία και η πτώση της Κωνσταντινουπόλεως, Η άλωση της Πόλης*, Athen 1994, 198.

⁴⁸ Спремић, нав. дело, 361, 402; Калић, *op. cit.*, 199.

⁴⁹ С. Ћирковић, Д. Ковачевић Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 95, 113, 123, 145.

ства, него и крај српске државе.⁵⁰ Пад Константинопоља (1453) оплакан је у свим друштвеним слојевима и био је пропраћен деспотовим вишедневним повлачењем из јавности и вођења државних послова.⁵¹ И заиста, Смедерево је ову катаклизму надживело само шест година (1459). Дуготрајна испреплетаност животних прилика двеју земаља дошла је тако до заједничког краја. Било је неминовно да тај крај буде профилисан на сличан начин – ишчезавањем државних и опстанком црквених институција, што је била једна од основица тадашње османлијске политике на Балкану.

Akademienmitglied Ljubomir Maksimović
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

UNTERGANG VON BYZANZ IM SPIEGEL DER SERBISCHEN GESCHICHTE

Zusammenfassung

In der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts geriet Byzanz in eine schwere Krise. In dieser Zeit wird dagegen Serbien immer stärker, es entreißt Byzanz immer größere Teile seines Territoriums und übernimmt zahlreiche Institutionen und Amtsträger. Zum Schluss sollten kulturelle und sonstige Integrationsprozessen stärker sein als die feindliche Komponente der serbischen Beziehung zu Byzanz, so dass später die Grenzen zwischen diesen beiden orthodoxen Staaten verwischt werden sollen, um ein einheitliches Kaiserreich zu bilden. Dieser Prozess hing jedoch mehr mit der Persönlichkeit des Kaisers Stefan Dušan zusammen als mit einem systematischen Aufbau jener Institutionen.

Dušan Starb (1355), unmittelbar nachdem die Osmanen europäischen Boden betreten hatten. In der kommenden Zeit mussten sich sowohl Byzanz, im Herzen des Staates, als auch Serbien, an seinen Ostgrenzen, mit der Bedrohung der eigenen Existenz auseinandersetzen. Ähnlicherweise durchlebten Byzanz wie Serbien eine Zeit der politischen Desintegration und dennoch richteten die serbischen Herrscher der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts ihren Blick nach Konstantinopel, da sie dort, wie in alten Zeiten, ihren Titel und die Bestätigung ihres Herrscherstatus bekamen. Die geistige Nähe und die gemeinsame Angst vor dem unmittelbar bevorstehenden Schicksal hatten

⁵⁰ Cf. Maksimović, *Το τέλος του Μεσαίωνα*, 147.

⁵¹ Lj. Maksimović, *Η εποχή της Άλωσης και οι Σέρβοι*, 1453. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους, Herakleion 2005, 203.

eine große Offenheit des serbischen Staates gegenüber byzantinischen Flüchtlingen zur Folge.

Es konnte gar keine wesentlichen Unterschiede im Schicksal der beiden Länder geben. Unter diesen Umständen kam der alte Widerwille der serbischen Elite gegen die byzantinischen Verständigungsversuche mit dem Westen wieder zum Ausdruck, als einziges übrig gebliebenes Missverständnis zwischen Byzanz und Serbien. Die Angst um das eigene Schicksal war gleichwohl vermischt mit der Angst um das Schicksal Konstantinopels als ökumenischer Mittelpunkt der Orthodoxie. Aus den Quellen geht eindeutig der Glaube hervor, dass der Untergang der byzantinischen Hauptstadt nicht nur das Ende des Reiches bedeuten würde, sondern auch das Ende des serbischen Staates. Der Fall Konstantinopels (1453) wurde in allen gesellschaftlichen Schichten betrauert, und Smederevo überdauerte diese Katastrophe nur noch sechs Jahre lang (1459). Die länger als hundert Jahre währende Verflechtung der Lebensumstände dieser beiden Staaten fand somit ein gemeinsames Ende.

ПОДАЦИ ПОВЕЉА ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА О СВЕТОЈ ГОРИ. ПРИМЕР ХИЛАНДАРА*

Академик Мирјана Живојиновић
САНУ, Београд

Апстракт: Агонија Византије изазвана продором Турака утицала је на то да су се монаси светогорских манастира све више окретали најпре српским обласним господарима, и потом деспотима. У исто време, Света Гора је још увек изгледала као сигурно место где су куповином аделфата многи угледни људи, међу њима и деспот Стефан Лазаревић, обезбеђивали себи сигурно уточиште. Губитак метоха највећих светогорских манастира у областима које су Турци освојили, поменути обласни господари, као и сам деспот Стефан, настојали су да им надокнаде прилагањем значајних поседа у својим областима. И док су монаси, првенствено Хиландарци, тиме добијали велику материјалну помоћ, заузврат су дародавцима пружали подршку како би били признати за наследнике Немањића и ктиторе Хиландара, а тиме и за владаре још увек неосвојених делова Српске државе.

Кључне речи: Света Гора, монаси, метох, Турци, повеља, аделфат, старац, ктитор, болница, даровати.

Промене које су настале током последњих деценија 14. и првих деценија 15. века у животу Свете Горе и, посебно државā у њеном широком залеђу, биле су у вези са продором Турака на Балканско полуострво. Пораз српске војске на Марици (26. септембра 1371) значио је потпуни слом подухвата серског деспота Угљеше и његовог брата српског краља Вукашина да се одупру Турцима. У исто време, погибија обојице и пропаст њихове војске, била је најзначајнија победа Турака са најдалекосежним последицама до 1453. године. Прилике после битке на Марици (26. септембра 1371) веома сликовито је описао старац – монах Исаија:

„По убијању мужа овог храброг деспота Угљеше просуше се Измаилићани, и полетеше по свој земљи, као птице по ваздуху и једне хриш-

* Прва верзија овог рада објављена је под насловом *Στοιχεία των εγγράφων του δεσπότη Στεφάνου Lazarević για το Άγιον Όρος. Το παράδειγμα της μονής του Χιλανδαρίου, Το Άγιον Όρος στον 15^ο και 16^ο αιώνα. Πρακτικά Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2012, 155–162.*

ћане мачем клаху, друге у ропство одвођаху. А они који су остали смрт прерано поже. А они који су од смрти остали глађу погубљени бише. Јер таква глад би по свим крајевима, каква не би од постанка света... А оне које глад не погуби, ове допуштењем божијим вуци ноћу и дању нападајући ждераху... Уистину тада живи оглашаваху за блажене оне који су раније умрли... ”¹

И без обзира на то што је после битке на Марици византијски деспот Манојло, управник Солуна, брзо запосео део серске државе погинулог деспота Угљеше, пораз на Марици означио је почетак агоније Византијског царства. Осетили су то и светогорски монаси и све више су се за помоћ обраћали господарима распарчаног Српског царства, а овима, да би њихова власт била призната за легитимну, била је потребна подршка најутицајнијег српског манастира. Од оснивања Хиландара, његови ктитори су увек били актуелни владари династије Немањића. Изумирањем те династије, право да буду хиландарски ктитори и добротворитељи још неких светогорских манастира стекли су (захваљујући својим издашним даровима, као и чињеници да су себе, не без разлога, сматрали потомцима Немањића) представници најмоћнијих породица обласних господара – Вук Бранковић, Константин Драгаш и кнез Лазар.

Када је кнез Лазар погинуо у Косовској бици 28. јуна 1389. године, његов старији син Лазар имао је око 12 година, док је Вук био још млађи, тако да је њихова мајка, кнегиња Милица, преузела вођење државних послова. Она је у томе показала завидну способност и вештину. Мир са Турцима био је брзо склопљен, али је најмлађа Лазарева ћерка Оливера, дата у харем султана Бајазита. Стефан Лазаревић је отпустио сестру и приликом те своје посете султану 1390. или 1391. године, прихватио је вазалне обавезе. У настојању кнегиње Милице да учврсти легитимитет власти свога најстаријег сина значајну улогу имало је благонаклоно држање Лазаревића према светогорским манастирима – Великој Лаври, Светом Пантелејмону и посебно према Хиландару. Најистакнутији представници тих манастира долазили су у Србију да би, изложивши тешкоће у којима су се налазили њихови манастири, добили помоћ од поменутих Бранковића, Драгаша и Лазаревића – било добијањем села са свим привилегијама и имунитетским повластицама или редовног дохотка значајне количине сребра од Новог Брда. Овде ћемо обратити пажњу на однос Лазаревића, првенствено кнеза и деспота Стефана са Хиландаром.

¹ Запис инока Исаије из 1371. г. у *Писац и преводилац инок Исаија*, (уводна реч, издање, превод и коментар Ђ. Трифуновић), Крушевац–Багдала, 1980, 85.

Отприлике у исто време када су са историјске позорнице отишли Константин Драгаш, који је погинуо у бици на Ровинама 1395. године, и Вук Бранковић, чију су моћ Турци скршили 1396. године (умро је 1397), успостављена је ближа сарадња између кнеза и потом деспота Стефана Лазаревића и Хиландара. Тих година (негде 1392.–1396 ?) кнезу Стефану су стигли „најчаснији међу иноцима старац кир” Герасим² и са њим хиландарски старци Јаков и поп Силвестар, као и игуман орашачки Симон и пренели му молбу хиландарског братства како би поклонили њиховом манастиру раније обећану цркву Ваведења на Ибру.³ Кнез Стефан, у договору са мајком кнегињом Милицом, братом Вуком и државним сабором, испунио је жељу Хиландараца.⁴ Даровањем поменути цркве, којој је приложио још два села и неколико заселака и уступањем Хиландару свих пореза и работа које су дуговали њихови становници, као што су то чинили и претходни владари, кнез Стефан Лазаревић се показао као легитимни наследник кнеза Лазара. То произлази и из његове интитулације: „Ја, у Христу Богу правоверни господар Срба, Посавине и Подунавских области”.⁵

Вероватно у пролеће 1402. из Хиландара су стигли у Србију игуман Григорије, старешина Василијевог пирга Теодосије, старци Герман Илић и Макарије и са њима поп Теодосије, да би добили помоћ за поменути пирг у Хрусидији. Лазаревићи – замонашена кнегиња Милица, као монахиња Јевгенија, са синовима кнезом Стефаном и Вуком прило-

² Великосхимник Герасим, брат Вука Бранковића, премда је тада по свој прилици боравио у обновљеном манастиру Светог Павла, задржао је блиске везе са Хиландаром и по потреби заступао његове интересе; О томе види Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла у XIV веку*, ЗРВИ 22 (1983) 224.

³ Ту цркву је на својој баштини подигао властелин кнеза Лазара Обрад Драгосаљкић и уз кнежеву сагласност приложио јој своје баштинско село Кукањ са три засека: повеља кнеза Лазара (јануар 1388) у изд. А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд–Чигоја, 2003, XII, 201–206, где су наведена њена ранија издања; цит. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*. Обрад је одлучио да цркву дарује Хиландару, што је, очигледно, кнез Лазар одобрио. Међутим, по свој прилици због припреманог похода против Турака прилагање није реализовано. После Косовске битке, незадовољан држањем Стефанове мајке, кнегиње Милице, према Турцима, Обрад је изневерио кнеза Стефана, те му је овај одузео баштину. О томе се сазнаје из хрисовуље кнеза Стефана Лазаревића, којом је поменути цркву даровао Хиландару: в. нап. 4.

⁴ Последња издање те хрисовуље са опширним коментаром и бележењем ранијих издања дали су: М. Шуица у *Стари српски архив* 3 (2004) 107–123; А. Младеновић, *Повеље деспота Стефана*, Београд – Чигоја, 2007, II–1, 155–162; цит. Младеновић, *Повеље деспота Стефана*. Хрисовуља није датирана; на вероватно време њеног издавања указује помињање кнегиње Милице, јер она се после замонашења (негде после 6. августа 1392. до 1396) у документима спомиње као монахиња Јевгенија.

⁵ Младеновић, *Повеље деспота Стефана* II–1, 6–7;

жила је Василијевом пиргу село Ливочу на Биначкој Морави. Пре него што је сачињен даровни акт, Лазаревићи су на молбу хиландарских стараца утврдили спорне међе између Ливоче и земље (села) Пасијана, као и део међе Липљанског хиландарског метоха.⁶

Само пар месеци доцније, браћа Стефан и Вук са двојицом својих сестрића, као турски вазали кренули су у Малу Азију, да би се на страни султана Бајазита супродставили монголској Тимуровој војсци. После пораза Бајазитове војске код Ангоре (Анкаре), 28. јула 1402. године, Стефан је са Вуком и сестрићем Ђурађем стигао у Цариград, где му је, августа месеца, Јован VII Палеолог доделио титулу деспота.⁷

Као деспот (царство ми = η βασιλει, α μου) Стефан почиње издавати повеље самостално, док се мајка, монахиња Јевгенија, и брат Вук само узгред и формално спомињу. Тако је деспот Стефан даровао у лето 1405. године (6913, индикт 13) деспотици кира Јевпраксији, испуњавајући њену жељу, село Јабучје у жупи Левач са засеоком, са целом територијом и свим правима, како би га она даровала Хиландару.⁸ Премда је Јабучје Хиландар добио у потпуно поседовање, што значи да су сви порези убирани у корист светогорског манастира, због тешких прилика у којима се земља налазила, житељима села није било лако да одговоре свим пореским обавезама, а ни да скупљени новац и намирнице доставе манастиру.

Изгледа да је и због тога Хиландар, попут већине светогорских манастира, оскудевао у новцу. Поред уобичајених трошкова, монасима је новац био потребан за оправку разрушених и изградњу нових заштитних објеката, као и за издржавање манастирских болница чији је капацитет, нарочито у 14. веку, порастао. Због тога је и потреба за лековима, санитарским материјалом и другим неопходним предметима за болеснике постајала све већа. О томе сведоче настојања да се помогне болницама при највећим атонским манастирима – Великој Лаври,⁹ Ва-

⁶ Исто II–2, 163–173. Повеља није датирана. Податак да је Григорије игуман Хиландара поуздан је доказ да је повеља издата у првим годинама 15. века, свакако пре битке код Ангоре; види, Вл. Мошин, Ал. Пурковић, *Хиландарски игумани средњег века*, (приредила и допунила М. Живојиновић), Београд 1999², 112–113.

⁷ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 182–187.

⁸ Младеновић, *Повеље деспота Стефана II–3*, 175–181.

⁹ Из хрисовуље којом је цар Јован V Палеолог потврдио, децембра 1342. године, дарове које је Великој Лаври учинио царев духовни отац, патријарх Нифон, сазнаје се да се патријарх постарао да у болници буде 70 кревета, да се на Светој Гори засаде виногради и маслињаци за прехрањивање и издржавање оних који у њима леже; уз то је обдарио болницу са више непокретних добара у Цариграду, од којих је

топеду¹⁰ и Хиландару. Споменимо да се још цар Душан побринуо за обнављање хиландарске болнице и да је, потом, обезбедио да се сваке године даје за потребе болесника из царске благајне 200 венецијанских перпера¹¹ и, најзад, да је приликом боравка царске породице на Светој Гори купио од Алипијског манастира ловиште туњева.¹²

Прилике у српским земљама су биле другачије када је кир Герасима, 1379/1380. године, пренео кнезу Лазару молбу хиландарског братства да помогне манастирску болницу. Лазар очигледно није могао да обезбеди редован новчани приход болници па се, по савету игумана Неофита и хиландарског братства и у споразуму са њима, сагласио да се даје за потребе хиландарске болнице сваке године 100 унчи које је Хиландар годишње добијао од Протата.¹³ Да би манастиру надокнадио тај новац, кнез Лазар му је дао два села – Јелшаницу Ђурђа Ненишића и Јелшаницу Градислава тепчије,¹⁴ са црквом која се у том селу налазила, са засеоцима и свим осталим правима тих села.¹⁵ Можемо само претпоставити да је споразум о помоћи хиландарској болници остао на снази и за време деспота Стефана, па и доцније.

приход био 200 перпера; од тог новца 100 перпера је требало утрошити за куповину шећера, мелема и других продуката који се тешко налазе на Атону и који би били послати у Лавру за болеснике манастирске болнице итд.: *Actes de Lavra III, de 1329 à 1500*, (éd. par P. Lemerle et al.), Paris 1979, n° 123, l. 134–155.

¹⁰ Стефан Радинос, ο' εαπλ. τῆς τρολεξῆς, кефалија Солуна 1358. године, даровао је Ватопеду своје баштинско имање у близини Цариграда. У акту којим је потврдио то даровање 1366. године, Радинос је одредио да од целог годишњег дохотка који ће монаси Ватопеда имати од тога имања, 50 перпера буде намењено за куповину онога што је потребно за манастирску болницу: *Actes de Vatopédi II de 1330 à 1376*, (éd. dipl. J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros et K. Smyrlis), Paris 2006, n° 126, l. 13–16.

¹¹ Ст. Новаковић, *Зконски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 420, V–VII.

¹² Хрисовуља цара Душана за Карејску ћелију, издата у Прилепу, после априла 1348, изд. Д. Живојиновић у *Стари српски архив* 1, Лакташи 2002, 72–73, р. 36–38.

¹³ Новац који је Хиландар добио из Меси био је део који му је припадао од тзв. „царске“ или „заједничке роге“. У питању је била новчана сума коју су цареви од 10. века редовно слали светогорском протату; његова равномерна расподела атонским монасима била је у надлежности прота; види. М. Живојиновић, *Рога и друга новчана давања атонским манастирима*, Историјски часопис, у штампи.

¹⁴ У време када кнез Лазар прилаже та села Хиландару она су била део његовог поседа, тј. била су део државне земље. Имена су, по свој прилици, имала према својим бившим власницима. Дужност тепчије било је утврђивање међа; ако су били у питању земљопоседи владара, међе је утврђивао велики тепчија, види, М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 25–30.

¹⁵ Младеновић, *Повеље кнеза Лазара* V, 129–138, где су наведена ранија издања и литература о овој повељи.

Међутим, друго прилагање Хиландару које је кнез Лазар учинио одредивши да се сваке године даје 100 литара сребра од новобрдске царине, брзо је престало. Деспот Стефан га је обновио, пошто су га у јесен 1406. године о томе обавестили „најчаснији међу монасима старац кир Јован и најчаснији међу јеромонасима поп кир Теодор”. Био је то велики дар захваљујући коме деспот Стефан својом интитулацијом: „Милошћу...Исуса Христа, заступништвом пресвете Богородице и молитвама светих ми господара, отаца и прадедова – ктитора Симеона и Саве, доброверни деспот Стефан, господар свих Срба и Подунавља и великог српског царског манастира на Светој Гори Атонској, најоданији ктитор”,¹⁶ показује да је он себе сматрао јединим легитимним наследником свих ктитора српског светогорског манастира и да су га за таквог признавали и монаси Хиландара. Да су Вука Бранковића, Константина Драгаша и кнеза Лазара Хиландарци сматрали за ктиторе свога манастира, јер они се као такви не спомињу у повељама које су издавали Хиландару, показују њихова имена у белешци *Романовог типика* о помињању манастирских ктитора.¹⁷

Колико је Света Гора изгледала сигурно уточиште свима онима који су могли себи обезбедити улазак у неки од светогорских манастира најбоље показује чињеница да је деспот Стефан, и поред тога што је монахиња Јевгенија са синовима уговорила 20 аделфата у манастиру Светог Пантелејмона још 1395/1396. године, склопио споразум о аделфатима и са монасима Хиландара 8. јуна 1411. године. Стефан је приложио Хиландару око Новог Брда и у жупи Левач четири села са њиховим засеоцима и осталим правима. Уступајући све работе и порезе од дарованих поседа манастиру, деспот Стефан је због растуће опасности од Турака задржао само оне намењене издржавању војске („војница и данак господства ми”); уз то одредио је да, у случају неке потребе, становници тих села треба да раде оно што би им деспот наредио преко „црквеног економа”, тј. монаха кога су Хиландарци послали да управља тим имањима. Деспот је заузврат у Хиландару добио шест аделфата и потврдио раније добијено право да користи тзв. герасимовске келије.¹⁸

¹⁶ Младеновић, *Повеље деспота Стефана II-4*, 1–5; о тој повељи в. исто, 183–199.

¹⁷ Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 3, Београд 1905, фототип. изд. Београд 1984, 5008–5011 (1382).

¹⁸ Младеновић, *Повеље деспота Стефана II-5*, 191–199. Претпоставља се да је у поменутих келијама становао, када је боравио у Хиландару, брат Вука Бранковића Радоња – монах Роман, великосхимник Герасим. Могуће је да се у њима упокојио

Да резимирамо: Са агонијом Византије светогорски манастири се све више окрећу најпре српским обласним господарима и потом деспотима. И док су атонски манастири задржавали своје поседе у од Турака освојеним подручјима Византије, тако није било са поседима у областима некадашњег Српског царства. После Косовске битке, метоси око Скопља, Струмице и Брегалнице, били су заувек изгубљени. Поменути моћни обласни господари давањем великих поклона угледним светогорским манастирима, на првом месту Хиландару, добијали су од њихових монаха подршку да буду признати за наследнике Немањића, као и за ктиторе Хиландара, а тиме и за владаре делова Српске државе које Турци још нису освојили.

Academician Mirjana Živojinović
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

DATA FROM THE DOCUMENTS OF DESPOTES STEFAN LAZAREVIĆ ABOUT THE HOLY MOUNT

The example of the monastery of Hilandar

Summary

In the years when the Turks were penetrating the Balkan Peninsula, after the Battle at the Maritza in September 1371, the conquest of Serres (1383) and Thessaloniki (1387) and, particularly after the Battle of Kosovo, on June 28, 1389, the monasteries of the Holy Mount began more and more frequently, to seek assistance from the rulers of the fragmented Serbian Empire. In the efforts by those rulers to enlarge their lands and, especially to win recognition as legitimate successors of the Nemanjić dynasty, their connections with the monasteries on the Holy Mount, to which they were very generous, had great influence. Apart from that, fearing the arrival of the Turks, the members of the ruling and prominent noble families, by donating the churches and villages they had inherited, or money from customs duties and the mines in Novo Brdo, secured for themselves a refuge within the strong monastery defence walls of Athos. The Holy Mount still seemed like a safe and enduring institution, where not only those, who purchased the so-called *adelp-hata* - a share in the brotherhood, earning the right to enter the monastery as *adelp-hatarioi*, would take refuge, but the Holy Mount, if they joined, would ensure the

син Вука Бранковића Гргур као монах Герасим († 13/14.март 1408). Деспот Стефан их је могао добити са правима ктитора, који се помиње у његовој повељи из 1406. године, в. овде, нап. 16.

continued existence of impoverished and abandoned churches – the guardians of Orthodoxy in the face of advancing Islam.

In this paper, we focus particularly on the example of the monastery of Hilandar in which Despot Stefan Lazarević secured six *adelphata* (June 8, 1411), having made a very precise agreement with the monks about how they would be used.

ПРЕПИСКА МОЛДАВСКОГ ВОЈВОДЕ СТЕФАНА ВЕЛИКОГ
И ОХРИДСКОГ АРХИЕПИСКОПА ДОРОТЕЈА
Побуде и време настанка*

Академик Гојко Суботић
САНУ Београд

Апстракт: На последњим празним листовима рукописа Синтагме Матије Властара из 1466, са познатим Поговором дијака Дмитра (данас у Григоровичевој збирци Румјанцевског музеја), сачувана су наводна писма охридског архиепископа Доротеја и молдавског војводе Стефана Великог. Преписка се односила на устоличење новог молдавског митрополита који због султановог војевања против Скендер-бега, не може да дође у Охрид. Војвода зато моли архиепископа да му пошаље свог представника у Румунију да то обави у његово име. И Доротеј, међутим, очекује да, по одлуци султана, са једним бројем клирика и бољара буде пресељен у Константинов град, па препоручује да се у самој Румунији изабере митрополит *по уставу светих отаца*, и да га рукоположе тамошњи архијереји. Вести су се у многоме подударале са подацима које је у свом Поговору донео дијак Дмитар, али многе нису биле тачне. Занимљива садржина дубоко је поделила стручњаке у питању веродостојности, при чему је изражена и претпоставка да последњи део рукописа не потиче из истог времена. У међувремену, колегиница Биљана Стипчевић утврдила је да водени знаци *три брда и полумесеца са крстом* на Григоровичевим листовима *несумњиво припадају раздобљу у којем је настао препис дијака Дмитра*. С друге стране, анализа текста, пре свега наведених титула охридског поглавара, показала је да оне не одговарају томе времену: молдавски владар се обратио *архиепископу Прве Јустинијане и свим Бугарима и Србима и дакијским земљама*, а он сам се у одговору потписао *Доротеј милошћу Божијом архиепископ Прве Јустинијане и свим Бугарима и Србима и северним странама и другим*. Достојанства слична овим, са поменом северних крајева, први пут су се јавила тек када је на њено чело дошао архиепископ Прохор (сца 1525–1550), који се трудио да увећа Охридску дијецезу. Познат је при томе и његов неуспели покушај

* Основни текст, у сажетијем виду, без закључног дела, напомена и литературе, објављен је на грчком након излагања на научном скупу посвећеном Д. А. Закитиносу 14–15. јануара 1994, у Атини, под називом *Η ἀλληλογραφία τοῦ Μολδάβου βοεβόδα Στεφάνου τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Ἀχρίδας Δωροθέου. Πρωτοβουλίες ὑποκινήσεις καὶ χρόνος ἐμφάνισης*, Βαλκάνια καὶ Ἀνατολικὴ Μεσόγειος, 12^{ος}–17^{ος} αἰώνες, Ἰνστιτούτο βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Τὸ Βυζάντιο σήμερα 2, 199–206.

да јој прикључи епископију Сервије на југу, а затим и, 1544, настојање да пред Портом докаже да су влашка и молдавска епархија биле подложне Охридској цркви. Очеvidно је да су и писма на последњим листовима охридског рукописа састављена у оквиру припрема да се поткрепе тврдње да је Молдавска митрополија припадала охридској дијецези. Није познато да ли је архиепископ Прохор након састављања наводне преписке улагао и друге напоре да оснажи претензије Охридске цркве, или је каснији развој догађаја зауставио остварење његових амбиција. Али, сачувана и у овом виду, преписка сведочи о настојањима архиепископа Прохора да увећа углед и прошири границе охридске дијецезе.

Кључне речи: архиепископ Доротеј, војвода Стефан Велики, Молдавија, Охрид, архиепископ Прохор, Синтагма Матије Властара, дијак Дмитар.

У лето 1844. отиснуо се бродом из Одесе ка Цариграду млади слависта Виктор Иванович Григорович с намером да у балканским деловима Турског царства сакупи непознату грађу о књижевном и духовном наслеђу православних народа.¹ Са пута се вратио следеће године не само са белешкама чије је сведочење умногоме стекло вредност извора него и са бисагама препуним драгоцених књига из манастира и цркава које је посетио. Рукописи су образовали значајну збирку која је под његовим именом похрањена у Румјанцевском музеју у Москви² и рано изазвала занимање филолога и историчара старе књижевности. Међу њима су запажено место добила писма војводе Стефана Великог и охридског архиепископа Доротеја из XV века у вези са посвећењем новог молдавског митрополита. Као што је познато, занимљива садржина ових докумената унела је велике недоумице и дубоко поделила стручњаке у питању њихове веродостојности.³

¹ В. И. Григорович, *Очерк путешествия по Европейской Турции*, Москва 1877², 7; опширније в. *Донесения В. И. Григоровича об его путешествии по славянским землям*, изд. Отделения русского языка и словесности ИАН, Казан 1915, 18–35, 43 et passim; А. Гавриловић, *Словенска путовања*, Београд 1922, 159 и д.

² А. Е. Викторов, *Собрание рукописей В. И. Григоровича, Отчет московского Публичного и Румянцевского музеев*, за 1876–1878 г., Москва 1879, 3.

³ Спорна садржина писама је више пута издавана, понекад уз веома опширне коментаре: В. И. Григорович, *Памятники XV столетия. Два письма Стефана Воеводы Молдовлахийского и Дорофея, Архиепископа первой Юстинианы т. е. Охридского*, Временник Императорского московского общества истории и древностей российских V (Москва 1850) 34–36; Ј. Шафарик, *Грађа за србску историју. Дописивање између Стефана воеводе, великог Молдавског Господара, и Доротеа Архиепископа прве Јустинијаније, лета 1456-тог*, Гласник ДСС VII (1855) 177–179; А(рхимандрит) П(артений) З(ографски), *Документи за българската църковна история*, Български книжици № 9 (Цариград 1858) 26–28; В. И. Григорович, *О Сербии и ея отношении к соседним дер-*

Писмо молдавског владара и одговор поглавара Охридске цркве, подсетимо се, припадали су последњем делу једног данас загубљеног рукописа *Синтагме Матије Властара* из шездесетих година XV века, коју је по жељи архиепископа Доротеја преписао дијак Дмитар из Кратова. Сачувани одломак од десет листова, у Григоровичевој збирци заведен под бројем 1707, садржи, испред поменутих писама, завршетак црквеног Законика и, у вези с њим, преглед архиепископија и митрополија подређених Цариградској патријаршији, а затим још један речник латинских израза и веома опширан *Поговор* кратовског писара, богат подацима важним за разумевање црквених и друштвених прилика у седмој деценији XV века.⁴

У своме писму војвода Стефан је молио архиепископа Доротеја да му пошаље представнике који би у Молдавији устолочили новог митрополита на месту преминулог Висариона и објашњавао тешкоће које су спречавале да се тај обред обави у Охриду. „Не можемо тамо послати другог да га рукоположиш – писао је Стефан Велики – због дужине пута и страха од насиља муслиманског”, јер су стигли гласови да султан ратује „у западним странама”.⁵ У свом одговору, Доротеј је обавестио молдавског владара о тешким приликама у Охриду, због којих ни он није у могућности да му упути особе које би поставиле новог епископа, до-

жавам в XIV–XV в., Казан 1859, Прибавления, 41; А. Л., *Архиепископия Первой Юстинианы Охридская и ея просветительное влияние на Южных Славян, Болгар и Сербов*, Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете IV (1866) 56–57; Episc. Melchisedec, *Cronica Romanului I*, București 1874, 112–117; S. Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV–XVI*, București 1905, 126–129, 226–229.

⁴ Поговор је у изводима више пута објављен: В. И. Григорович, *О Сербии*, 41–42; А. Л., *Архиепископия Первой Юстинианы*, Чтения IV (1866) 20–21; А. Е. Викторов, *Собрание*, 20–21; В. Каџановскиј, *Njekoлико spomenika za srbsku i bugarsku poviest, 3. Bilješka đakona Mite и posleslovju Nomokanona god. 1466*, Starine XII (1880) 254–257; Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902, 98–102, број 328; I. Bogdan, *Documente false atribuite lui Ștefan cel Mare, I, Corespondența lui Ștefan cel Mare cu arhiepiscopul din Ohrida, an 1456/57*, Buletinul Comisiei istorice a României 1 (București 1915) 117–120; Ђ. Рadoјићић, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, Beograd 1960, 198–200, а у преводу на бугарски В. Киселков, *Нов лъч врху книжовната дейност на Владислава Граматик*, Известия на Българското историческо дружество XXII–XXIV (1948) 172–178, где се шире говори о дијаку Дмитру и његовом *Послесловију*. В. такође Ђ. Рadoјићић, *Antologija*, 344–345; В. Киселков, *Проуки и очерти по старобългарската литература*, София 1956, 304–307.

⁵ В. И. Григорович, *Памятники XV столетия*, 35.

дајући да би, иначе, и сам радо дошао у његову земљу.⁶ Подигла се 'нека крамола између бољара нашега града и клира црквеног', јављао је, па је султан, на повратку из Албаније, „наредио да нас преселе у Константинов град”. Доротеј је зато препоручивао да се у Молдавији изабере митрополит 'по уставу светих отаца' и да га рукоположе тамошњи архијереји, а да се за ту прилику позове и влашки митрополит Макарије”.⁷

Вести су се умногоме подударале са подацима које је у свом дугом запису, на претходним страницама, донео дијак Дмитар, а одговарале су и приликама у време познатог похода Мехмеда II Освајача против Скендер-бега. У лето 1466. султан је заузео и опустошио све његове области изузев Кроје, након чега је албански ратник морао да потражи уточиште у Италији.

С обзиром на догађаје које помиње, преписка би требало да потиче из 1466. године. На поруци Стефана Великог, међутим, назначен је био април 6974 (1456), уз индикт 14, а на одговору архиепископа Доротеја октобар 6974 (1455) са индиктом 1. Необични хронолошки подаци, чија је неодрживост уочена, били су предмет многобројних и замршених претпоставки у расправама које су настојале да их ускладе и, уз одређене промене, сместе у могуће историјске оквире. Њима се, међутим, не би требало овде бавити, тим пре што су поједини бројни знакови – факсимили то јасно показују – касније преиначавани, па се њихове првобитне вредности могу само претпоставити.

Недавно се сазнало да је Григорович, свестан значаја ових докумената за историју молдавске цркве, њихове преписе начинио већ новембра 1845. у Букурешту,⁸ где се на повратку задржао.⁹ Као и у рукопису, он је навео и варијанте година у загради, дописавши, изгледа, оне које је сматрао историјски прихватљивим.¹⁰

Вреднији је пажње неспоразум у вези са местом где је Григорович нашао писма. Не знамо да ли у забуни коју је изазвало богатство

⁶ Исто.

⁷ Исто, 35–36.

⁸ J. Vogdan, *Documente false*, у прилогу.

⁹ П. Михаил, *К вопросу о переписке молдавляхйского воеводы Стефана Великого с архиепископом Первой Юстинианы Дорофеем*, *Revue des études Sud-Est européennes* IV/1–2 (Bucarest 1966) 239–246.

¹⁰ У Влашку је стигао 20. јула и, због болести, остао преко четири месеца, до 26. новембра 1845, углавном у Букурешту – В. И. Григорович, *Донесения*, 218–219. Његови преписи писама молдавског господара и охридског архијереја доспели су касније, стицајем прилика, у архив метоха Светог гроба у Цариграду, заједно са другим документима и рукописима из секуларизованих манастира у Румунији (П. Михаил, *К вопросу*, 239).

утисака са дугог пута или из неких посебних разлога, Григорович је и сам допринео збрци која је касније отворила пут различитим тумачењима. Већ у препису који је својеручно начинио у јесен 1845, пола године након посете Охриду, забележио је да је листове са писмима *добрио* у манастиру Светог Јована Рилског, додавши да су се они налазили на крају Синтагме Матије Властара.¹¹ То је поновио и у извештају послатом из Беча у пролеће следеће године,¹² а затим и у прегледу књига из Рилског манастира, у опису свог путовања по Турској, први пут штампаном 1848. у ограниченем броју примерака.¹³ Најзад, то је навео и приликом издавања преписке војводе Стефана и архиепископа Доротеја, две године касније.¹⁴ Међутим, у старој библиотеци Охридске архиепископије која је била похрањена у тадашњој митрополијској цркви Богородице Перивлепте и, према Григоровичу, имала 69 грчких и 23 словенске књиге, на последњем месту је наведена Синтагма Матије Властара, преписана, по његовим речима, у *XV веку, у време архиепископа Доротеја*.¹⁵ Управо тај податак, као што се зна, садржало је *Послеловије* дијака Дмитра, уз које су била пришивена писма молдавског владара и поглавара Охридске цркве.¹⁶ Последње листове Синтагме, које је због занимљиве садржине одвојио од целине и понео са собом, Григорович, дакле, *није нашао у Рилском манастиру, него у Охриду*. То је потврдио и А. Е. Викторов, кратко назначивши у каталогу Григоровичеве збирке да је одломак No 1707 са завршетком Законика, прегледом митрополија и архиепископија потчињених Цариградској патријаршији, латинским речником, *Поговором* дијака Дмитра и писмима молдавског војводе и охридског архиепископа, био „из Охрида”.¹⁷

Данас није сачуван ниједан од словенских рукописа овог Законика из старе охридске књижнице,¹⁸ нити нам је познат примерак из Риле.¹⁹ С

¹¹ Исто, рис. 3.

¹² Исто, 241, рис. 3.

¹³ В. И. Григорович, *Донесения*, 200.

¹⁴ Исти, *Очерк*, 158.

¹⁵ Исти, *Памятники XV столетия*, 36. Пре тога, преписка је била објављена само у преводу на румунски.

¹⁶ Исти, *Очерк*, 156.

¹⁷ Григорович је чак назначио место у охридској катедралној цркви где су се старе књиге налазиле – у орману на јужном зиду *прве припрате* (првобитног трема који је касније затворен) – исто, 155.

¹⁸ А. Е. Викторов, *Собрание*, 19.

¹⁹ У Охриду су сачувана два преписа Синтагме, али на грчком, од којих је старији из XIV века – В. Мошин, *Ракописи на Народниот музеј во Охрид*, Зборник на трудови, Народен музеј 87 (Охрид 1961) 173, 181, 237–238. Вероватно је овај старији

обзиром на то да је начин писања дијака Дмитра, преписивача високе културе, добро познат, није искључено да ће се загубљени рукопис са збирком црквених правила Матије Властара негде пронаћи.²⁰

Важност вести коју је преписка донела одмах је уочена и њена садржина се већ 1845. појавила у Букурешту у преводу на румунски језик.²¹ Пет година касније писма је, видели смо, у изворном облику објавио сам В. Григорович.²² У нашој средини их је доста рано, али само посредно – превевши их са румунског – издао Ј. Шафарик,²³ а поузданије, по сопственом, врло добром препису, и В. Качановски.²⁴ У обимном прегледу словенских текстова Матије Властара, приложеном уз превод на наш савремени језик, није уочен примерак који би се могао узети за препис дијака Дмитра са *Поговором* на последњим листовима, које је Григорович понео са собом.²⁵ Одјек руских издања могао се опазити у *Историји православних цркава* Е. Голубинског који је прихватио да је молдавска црква средином XV столећа била подложна Охридској архиепископији.²⁶ Епископ Мелхиседек је, међутим, већ 1874. приметио да на челу молдавске митрополије у ранијој прошлости није било личности по имену Висарион и претпоставио да је у питању био један архијереј из Романа.²⁷ Без подозрења, наводе из писама усвојио је Х. Гелцер, објавивши и њихове преводе на немачки,²⁸ а поверење им је поклонио, бавећи се пре свега књижевним наслеђем, и И. Јацимирски.²⁹

рукопис имао у виду архиепископ Доротеј када је дијаку Дмитру рекао да *Законик* нема у својој Саборној цркви исписан на српском, него само на грчком језику – Б. Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература*, 265.

²⁰ Е. Спространов, *Опис на ръкописите в Рилския манастир*, София, 21.

²¹ У часопису *Magasinul istoric pentru Dacia I* (1845) 277–278.

²² Исти, *Памятники XV столетия*, 35–36.

²³ Ј. Шафарик, *Дописивање између Стефана воеводе VII, великог молдавског господара, и Доротеа Архиепископа прве Јустинијаније, лета 1456-тог*, Гласник СУД VII (1855) 177–178.

²⁴ В. Качановскиј, *Njekoliko spomenika*, 253–254.

²⁵ *Синтагма Матије Властара*, изд. Татјане Суботин, Београд 2014.

²⁶ Е. Голубинский, *Краткий очерк истории православных церквей*, Москва 1871, 385.

²⁷ Ер. Melchisedec, *Chronica Romanului*, 113.

²⁸ М. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrída. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902, 21–23. В. исправке читања са коментарима у приказу С. Јигеџек, *BZ XIII* (1904) 200.

²⁹ А. И. Яцимирский, *Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности*, С. Петербург 1904, 293, 295.

Сумњу у поједине податке из ових докумената први су изразили Н. Јорга³⁰ и Н. Добреску,³¹ али је питање њихове веродостојности темељно претресао тек искусни издавач румунских аката XV и XVI века Ј. Богдан. Он је на више места утврдио несклад између вести које се доносе и историјске стварности. Није му, пре свега, као ни Мелхиседеку, промакло да имена архијереја не одговарају особама за које се поуздано зна да су у то време биле на челу румунских митрополија. Године 1466, када је према писму Стефана Великог требало да буде постављена нова личност на молдавски духовни престо, још је у животу био митрополит Теоктист.³² Штавише, те године је војвода Стефан, управо под утицајем овог угледног архијереја, отпочео грађење великог манастира Путне у Буковини,³³ чији је храм три године касније Теоктист и осветио,³⁴ а у њему, према натпису на надгробној плочи, 18. новембра 1476. и умро.³⁵

Препуштајући домаћем клиру да сам обави устоличење новоизабраног архијереја, Доротеј је у свом одговору војводи препоручивао да се за ту прилику позове и митрополит Макарије из Влашке. У то доба се, међутим, и на челу угровлашке митрополије налазила друга личност.³⁶ Ниједна од вести која се односила на архијереје, дакле, није била тачна, па је Ј. Богдан с разлогом закључио да преписка молдавског господара са охридским архиепископом – бар у облику у којем се наша у Григоровичевом рукопису – није могла настати шездесетих година XV века.³⁷ Томе је одговарала и околност да су писма, очувана на листовима пришивеним за последњи кватернион рукописа кратовског писара, била исписана курзивом, другом руком и другачијим мастилом, штавише,

³⁰ N. Iorga, *Istoria bisericii românești (și a vieții religioase a Românilor)*, I, Vale-nii-de-Munte 1908, 85 и д.

³¹ N. Dobrescu, *Din istoria bisericii românești in secolul al XV-lea*, București 1910, 16, 29.

³² I. Bogdan, *Documente false*, 111–112.

³³ N. Jorga, *Geschichte des rumänischen Volkes in Rhamen seiner Staatsbildungen* I, Gotha 1905, 337.

³⁴ I. Bogdan, *Vechile cronici moldovenești până la Urechia. Texte slave cu studiu, traduceri și note*, București 1891, 145; N. Jorga, *Istoria bisericii românești*, I, 91, n. 2.

³⁵ I. Bogdan, *Vechile cronici moldovenești*, 146 (наводи 8. новембар 1476, рачунајући почетак године /6985/ од 1. септембра); Episcopul Melchisedec, *O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina*, Revista pentru istorie, arheologie și filologie I, vol. I (1883) 253; И. А. Яцимирский, *Григорий Цамблак*, 287 (држи се мишљења да је година почињала 1. јануара и бележи 18. новембар 1477).

³⁶ I. Bogdan, *Documente false*, 111.

³⁷ Исто, 112.

мислило се, и на млађој хартији.³⁸ Карактер писма, сматрао је Богдан, одговарао је XVII, а можда и XVIII веку.³⁹

С друге стране, подаци о ратовању Мехмеда Освајача у Албанији и распрама међу властелом и клиром у Охриду, које су се завршиле прогоном архиепископа Доротеја са једним бројем његових суграђана у Цариград, очевидно су били преузети из текста дијака Дмитра у истом рукопису.⁴⁰ Писма је, према Богдану, могао да састави неки монах, вероватно из друге половине XVII века, који је са дивљењем прочитао његов Поговор и, надахнут, написао један оглед.⁴¹

Белешка В. Григоровича да је исправка у хронологији Доротејевог одговора начињена у Влашкој, послужила је Богдану као доказ да Григорович није узео рукопис из Манастира Св. Јована Рилског (како је и сам у разним приликама истицао), него из једног од влашких манастира, можда из Бистрице. Писма је, према томе, сматрао је Богдан, највероватније саставио и додао иза Поговора један румунски калуђер.⁴²

Основни мотив преписке – позив поглавару Охридске цркве да рукоположи молдавског митрополита – почивао је на сазнању да је претходног архијереја, Теоктиста, поставио пећки патријарх Никодим. Сматрало се, наиме, да је српски духовни поглавар био иста личност са охридским архиепископом Никодимом, споменутим 1451/2. у натпису манастира Лешана код Охрида,⁴³ тј. да се посредно, касније, образовало предање да је Молдавија била подређена Охридској архиепископији.⁴⁴ Са своје стране, Охридска црква је у следећим столећима заиста полагала право на румунске земље и оне су истицане у титулама њених архијереја.⁴⁵

Критика ових необичних извора из пера Ј. Богдана ипак није била усвојена једнодушно. Јацимирски је тражио да се изложи одређенији разлози који су могли да доведу до састављања преписке, истичући да би, у случају да она није аутентична, сувише наивна била њена појава

³⁸ Исто, 109.

³⁹ Исто, 109–110.

⁴⁰ Исто, 112–113.

⁴¹ Исто, 113–114.

⁴² Исто, 114–115.

⁴³ Ю. Трифонов, *Съединението на Ипекската патриаршия с Охридската архиепископия в XV в.*, Списание на Българската академия на науките, III, Клон историко-филологичен и философско-обществен 2 (София 1912) 12–42.

⁴⁴ I. Bogdan, *Documente false*, 113.

⁴⁵ Исто, 113, 115.

непосредно иза састава дијака Дмитра: поређењем њихове садржине лако би се могло закључити да су документи кривотворени.

Својеврсни отпор – без правих доказа који би оспорили закључке Ј. Богдана – показало је и више других научника који су се овим питањем бавили.⁴⁶ И они су махом полазили од уверења да је већ молдавског (сучавског) митрополита Теоктиста рукоположио архиепископ Никодим и у томе налазили једноставну потврду да је Молдавска митрополија била суфраган Охридске цркве.

Овде се не треба поново бавити старим претпоставкама о посебном односу између Српске патријаршије и Охридске архиепископије, заснованим на уверењу да су се на њиховом челу налазиле личности истог имена. Сам М. Ласкарис је био најближи решењу ове загонетке када је изразио сумњу у натпис из 1451/2, једини који је споменуо архиепископа Никодима на охридском престолу.⁴⁷ А тај натпис је, чудном случајношћу, управо Виктор Григорович нашао у малом храму Свих светих у Лешанима када је обилазио споменике у околини Охрида. Питање је још сложенијим учинила околност да је натпис касније, приликом преградње цркве, уништен, због чега је Григоровичево читање остало једино сведочанство о његовој садржини. Загонетка је, ипак, недавно разрешена опаском да се у Велестову крај Охрида нешто пре тога, 1450/1, у ктиторском натпису спомиње архиепископ *Никола*, личност која се, према Житију патријарха Нифона I, на охридском престолу налазила и годину-две после пада Цариграда (1453).⁴⁸ То показује да је име архијереја у касније изгубљеном натпису Григорович погрешно прочитао: у Лешанима 1451/2. није био споменут *Никодим*, него *Никола*. Архиепископ охридски по имену Никодим уопште није постојао.⁴⁹

⁴⁶ Ю. Трифонов, *Зависимост на Молдавската црква от Охридската в половината на XV в.*, Македонски преглед V–1 (1929) 45–70; И. Снегаров, *Към въпроса за зависимостта на Молдавската црква от Охридската през XV в.*, Македонски преглед V–3 (1929) 53–62; Еп. Иларион (И. Зеремски), *Српска црква под Охридском архиепископијом*, Гласник Српске православне патријаршије XI–11 (Сремски Карловци 1930) 168–169; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископија–патриаршија от падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394–1767 г.)*, II, София 1932, 15.

⁴⁷ M. Lascaris, *Joachim, métropolitte de Moldavie et les relations de l'Église moldave avec l' Patriarcat de Peć et l'Archevêché d'Achris au XVe siècle*, Bulletin de la Section historique de l'Academie Roumaine XIII (Bucarest 1927) 155.

⁴⁸ K. Dukakis, *Μέγας συναξαριστής πάντων τῶν ἁγίων τῶν καθ' ἅπαντα τὸν μῆνα αὐγουστον ἑορταζομένων*, Atina 1894, 158; *Афонский патерик или жизнеописание святых на Святой Горе просиявших*, II, Москва 1897, 128–129.

⁴⁹ Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, ЗРВИ XXI (1982) 224–232 (са старијом литературом).

Митрополита Теоктиста је хиротонисао, разуме се, српски патријарх Никодим, највероватније у другој половини 1453. године. Наиме, након пада Цариграда била је изгубљена нада да ће моћи, као и раније, из највећег духовног средишта православног света да се добије благослов за избор новог архијереја, па се молдавски клир обратио поглавару најближе самосталне цркве, патријарху у Смедереву.⁵⁰

У расправе о положају Молдавске митрополије, чија је прошлост највише занимала румунске и бугарске научнике, уплео се још 1927. године својом бритком и духовитом мишљу Михаило Ласкарис.⁵¹ Широки познавалац балканске историје најпре се позабавио контроверзном личношћу Теоктистовог претходника, митрополита Јоакима и осветлио његову судбину у годинама распри између унијатске и ортодоксне струје у Цариграду пред сам његов пад. Сукоб се, као што је познато, пренео и у Молдавију и завршио прогоном митрополита Јоакима у Пољску.⁵² Ласкарис је, иначе, поклонио веру изворима који су забележили да је митрополита Теоктиста рукоположио српски патријарх у време деспота Ђурђа, а посебну пажњу је посветио – послужимо се изразом који се већ одомаћио у стручним расправама – легенди о зависности Молдавске митрополије од Охридске архиепископије.⁵³

Истражујући разлоге који су могли да доведу до каснијег састављања писама румунског војводе и охридског ахијереја, М. Ласкарис је приметио да је у издању Номоканона (*Indreptarea Legii*) из 1652. било сачувано предање о зависности молдавске цркве од Охридске архиепископије и при томе као извор била наведена Синтагма Матије Властара. Одговарајуће место Ласкарис ни у једној верзији Синтагме није нашао, па је неспоразум, сматрао је, могао настати због погрешног схватања Сто тридесете Јустинијанове новеле чији је текст Синтагма садржала. По њеним речима, дијецези Прве Јустинијане припадала је, поред осталих, Дакија Медитеранеа: управо њу су познији писци, знајући да се њихова земља некада називала Дакијом, могли да поистовете са облашћу северно од Дунава.⁵⁴ Такво објашњење М. Ласкариса чинило се прихватљивим, јер је спис Матије Властара у Влашкој и Молдавији до XVII века био званични зборник канонског права и тумач црквеног устројства.

⁵⁰ Исто, 218.

⁵¹ M. Lascaris, *Joachim, métropolit de Moldavie*, 129–159.

⁵² Исто, 129–133.

⁵³ Исто, 133 и д.

⁵⁴ Исто, 139–148.

Аргументи М. Ласкариса нису оспоравани, али се у појединим прегледима црквене историје и даље остало при уверењу да су румунске митрополије у XV веку биле подређене охридском средишту. За потпуну подвојеност у мишљењима стручњака карактеристичне су биле речи Н. Јорге да о овом питању не би требало више расправљати и да се њиме можда никада није ни требало бавити.⁵⁵ Сасвим неочекивано, нове податке у већ напуштану полемику унео је Михаи Максим, доказујући да је не само молдавска него и влашка митрополија била подређена Охридској цркви четрдесетих година XVI века, у време када је на њеном престолу седела снажна личност архиепископа Прохора.⁵⁶ У свом расуђивању М. Максим се, духовито је сам рекао, обратио *трећем разбојнику* – турским изворима. У архиву Високе порте, међу документима који су бележили све њене одлуке и зато Ијубоморно били чувани, нашао је преписе фермана које је велики везир 1544, у име Сулејмана Величанственог, упутио владарима Влашке и Молдавије у вези са приходима Охридске цркве са подручја њихових митрополија.⁵⁷

Из првог фермана, састављеног 10. јуна, види се да се архиепископ Прохор тада лично појавио пред Диваном и објаснио да заостали црквени данак у Влашкој и Молдавији није у целости могао да прикупи, јер су га у томе омели домаћи митрополити. Султанова наредба је зато наложила да војводе са својим клиром размотре постојеће обавезе, како ниједна аспра не би остала неизмирена, и тражила да се митрополити не мешају у сакупљање прихода Охридске архиепископије.⁵⁸ Још ближе објашњење спора и његове позадине донео је ферман издат три месеца касније, 22. септембра 1544. Из њега се сазнаје да је Прохор, тежећи да прошири подручје охридске дијецезе на Влашку Молдавију, дао пешкеш стотину дуката већи од Цариградске патријаршије која је до тада плаћала 4.000.⁵⁹ Незадовољан таквом одлуком власти, пред Портом се појавио и патријарх Јеремија са старим бератом у рукама, који је доказао права Велике цркве на ове митрополије и изразио спремност да убудуће царској благајни уплаћује увећани износ од 4.100 дуката. Вој-

⁵⁵ N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, București 1928², 46.

⁵⁶ M. Maxim, *Les relations des pays roumains avec l'Archevêché d'Ohrid à la lumière de documents turcs inédits*, Revue des études Sud-Est européennes XIX 4 (1981) 653–671.

⁵⁷ Исто, 653–655.

⁵⁸ Исто, 655–658. Ферман је сачуван и у својој реплици, сачињеној уз мале измене шест дана касније, 16. јуна 1544; први акт је био намењен молдавском, а други влашком господару – исто, 658, нап 25.

⁵⁹ Исто, 658–661.

водама Влашке и Молдавије била су зато послата нова царска писма којима је ранија одлука о потчињености румунских митрополија Охридској архиепископији била поништена.⁶⁰

Предање о зависности влашке и молдавске цркве од Охрида није, дакле, била легенда, него стварност, иако је ова потчињеност била познија и привремена.⁶¹ Потврдило се мишљење А. Елијана да су у XVI веку неоспорно постојале одређене канонске везе, али да не треба претеривати са истицањем њиховог значаја.⁶²

Своје вредно откриће М. Максим је пропратио анализом прилика у којима је дошло до препуштања румунских земаља Охридској архиепископији. Наметање одговарајућих обавеза њиховим господарима није Порти било могућно пре него што је Молдавија, 1538–1541, доспела у вазални однос према Отоманској царевини. С друге стране, и Прохор је тек након окончања сукоба са смедеревским митрополитом Павлом, који му је оспоравао власт над српским епархијама, дакле после 1541, могао да посегне за подручјем северно од Дунава.⁶³ Шире узевши, Прохорови захтеви да му се уступе румунске митрополије могли су бити прихваћени између 1541. и 1544. године. Међутим, имајући у виду праксу турских пореских власти, М. Максим је с основом претпоставио да се то десило тек крајем 1543. или почетком следеће године. Представници Охридске цркве у Румунију су могли да стигну, по свој прилици, негде у пролеће, пред Ђурђевдан 1544, али су наишли на отпор клира и прикупили само део средстава. Они су о своме неуспеху известили Прохора, који се због тога сам запутио у Цариград и већ 10. јуна добио ферман. Као што се види, влашке и молдавске земље биле су потчињене Охридској архиепископији можда само неколико месеци, али је то оставило дубоког трага у доцнијој свести о њиховим односима.⁶⁴

Ширење Охридске дијецезе, макар и краткотрајно, помаже да се објасни и повремено присуство северних крајева у титулама њених архијереја у XVI и XVII веку.⁶⁵ То, међутим, није морало бити једино упориште претензија Охридске цркве на ова подручја, које су се у веома

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Исто, 663.

⁶² А. Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe de la întemeiere până la 1800*, Biserica Ortodoxa Română 7–10 (1959) 909–910.

⁶³ М. Maxim, *Les relations*, 654, 663–665, 670.

⁶⁴ Исто, 667–670.

⁶⁵ И. Снегаров, *История II*, 379–380.

различитим варијантама исказивале. Наиме, намеће се питање да ли је и у неком другом времену Охридска црква успела својој власти да подреди пределе северно од Дунава или бар располагала одређеним списима на које се могла ослонити у тумачењу права на њих. Ниједан од докумената из ближе прошлости – ако привремено оставимо по страни древну традицију да је Дакија, по Сто тридесетој новели Јустинијановог законика, припадала Охридској архиепископији – не указује на пукотину у неспорној потчињености Влашке и Молдавије Цариградској патријаршији. Изузетак је, видели смо, чинила само вест да је молдавског митрополита Теоктиста, у једном тренутку кризе престоничке духовне власти, рукоположио српски патријарх Никодим. Вреди се зато вратити поменутом једином старијем извору који је упућивао на везе Молдавског војводства са Охридском црквом, кореспонденцији између Стефана Великог и архиепископа Доротеја. При томе не треба доводити у питање закључак да ови документи нису веродостојни и да свакако не припадају шездесетим годинама XV века када није ни било потребе да се на молдавски духовни престо постави нова личност.

Посебне разлоге да се још једном размотри ово питање пружа низ драгоцених непознатих података са којима ме је упознала колегиница Биљана Јовановић Стипчевић, саветник Археографског одељења Народне библиотеке у Београду. Прегледајући Григоровичеву заоставштину у Москви, она је као искусан познавалац рукописне грађе дошла до сазнања која су ранијим испитивачима измакла. Дугујем јој топлу захвалност што ми је пријатељски допустила да њена опажања овде и објавим.

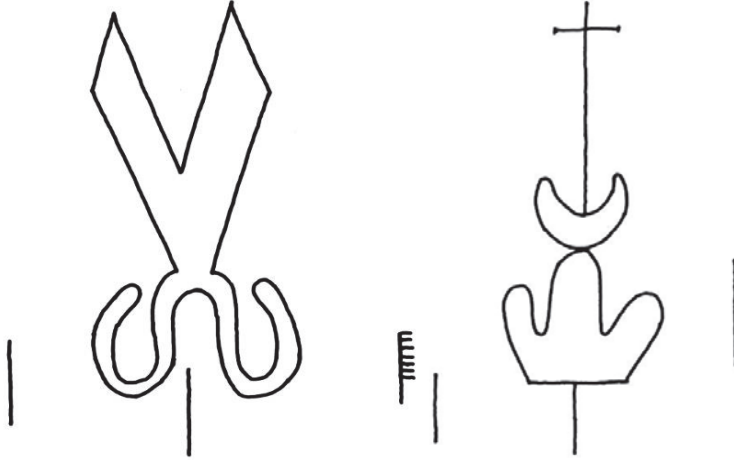
Поткрепљући своје сумње у писма војводе Стефана и архиепископа Доротеја, Ј. Богдан је, поред осталог, навео и да их је исписала друга рука *и то на хартији млађој од претходних листова*.⁶⁶ Налази Б. Јовановић Стипчевић казују сасвим другачије. Завршетак Синтагме са поговором дијака Дмитра и другим прилозима налази се на папиру у који је утиснут филигрански знак *три брда и полумесеца са крстом*, какав је, према Брикеу, био у употреби 1463. године,⁶⁷ док последња два листа са спорном преписком имају утиснуте маказе у облику који се сретао 1459/60.⁶⁸ Њихова хартија је у основи била иста: управо наведени водени знаци заједно су се јављали и у низу других рукописа кратовског и охридског круга XV века. Рукопис Синтагме Матије Властара је, дак-

⁶⁶ I. Bogdan, *Documente false*, 114.

⁶⁷ Ch. M. Briquet, *Les filigranes I–IV*, Genève 1907, No 11734.

⁶⁸ Исто, No 3685.

ле, у овом виду – са задњом свешчицом од осам листова којима су, по честом обичају, била придружена још два, уз корице – могла да буде повезана одмах по довршетку преписа, вероватно 1467. године. На жалост, не знамо како је она изгледала у целини и какве је филигранолошке елементе садржао њен први део са данас загубљеним текстом саме Синтагме.

Водени знаци на листовима из Григоровичеве збирке

Врста папира, види се, показује да писма молдавског војводе и охридског архиепископа нису потицала тек из XVII или чак XVIII века. Последњи листови, иза поговора који је написан вероватно тек у Охриду, свакако су остали извесно време празни.

У свом дугом запису дијак Дмитар је живо описао околности у којима се прихватио преписивања Синтагме и подсетио се судбине архиепископа Доротеја. Обилазећи *села и градове по области државе своје*, у настојању да среди прилике у дијецези, охридски поглавар је посетио и *богохранимо место* Кратово, где је одржао сабор на којем се саветовао са клиром и *првим од бољара* о свештеним правилима и њиховом поштовању. Том приликом је позвао дијака Дмитра да му препише Законик, јер ту књигу нема *Саборна црква охридска исписану на српском језику*.⁶⁹

Кратовски писар се вероватно одмах прихватио обимног посла, али су се околности измениле, јер је архиепископ Доротеј у јесен 1466. протеран у Цариград, а на охридски духовни престо био постављен

⁶⁹ Љ. Стојановић, *Затиси* I, 99–100, број 328.

бивши цариградски патријарх Марко Ксилокаравис. Дијак Дмитар се зато, довршивши препис, у *Поговору* молитвом обратио новом архијереју и подсетио га на Доротејево обећање да ће се њему и његовим сродницима чинити помен на богослужењима у Саборном храму.⁷⁰ Нема сумње да се рукопис налазио при Архиепископији, где је остао све до Григоровичеве посете, маја 1845, и да су, према томе, наводна писма молдавског војводе и архиепископа Доротеја састављена у Охриду.

Када је на последњим, слободним страницама Синтагме могла бити дописана замишљена преписка између молдавског војводе и охридског архијереја и да ли је она била само књижевни оглед, подстакнут живим казивањем дијака Дмитра? Анализа писама показала је да личности којих у његовом *Послесловију* нема, нису постојале уопште или бар нису припадале времену на које су се писма односила. Да ли су онда и све вести у вези са архиепископом Доротејом биле тачне? У његовом случају се, наиме, непознати писац могао обратити и другим изворима, због чега не би било необично да је из њих преузео извесна места и навео историјски прихватљиве чињенице.

Ако оставимо по страни године и индикте који су, поред осталог, мењани, а размотримо само назначене месеце, види се да су при састављању преписке коришћене и вести са других страна. Своју молбу охридском архиепископу војвода је, наводно, упутио у априлу, а Доротеј на њу одговорио у октобру. Последњи податак је, као и у неким другим случајевима, преправљен, па се не види који је месец овде првобитно био написан. У сваком случају, морао је бити један од ранијих, чак не ни септембар, јер би по византијском рачунању времена – с обзиром на исту годину у оба писма – произлазило да је Доротејев одговор кренуо пре него што му се војвода обратио. Месец октобар је, међутим, накнадно стављен због тога што се знало да је тада Доротеј са једним бројем клирика и властеле прогнан из Охрида. Два рукописа из збирке Хлудова, четворојеванђеље бр. 192 и пролог за септембар–фебруар бр. 2/19, сачували су чак тачан датум овог догађаја: *2. октобар, дан св. Кипријана и Јустине*.⁷¹ Не знамо да ли је сам писац или неко други, касније, сазнао за месец када су Охриђани били пресељени у Цариград, а затим га унео у првобитну верзију писма. У сваком случају, ни тако исправљен датум није био вероватан. Превидело се да је у том случају Доротеј само 1. октобра, јединог дана у том месецу пре него што су Охриђани пре-

⁷⁰ Исто, 100–101.

⁷¹ А. Попов, *Описание рукописей библиотеки А. И. Хлудова*, Москва 1872, 382; Б. Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература* III, София 1978, 180, 204.

сељени, могао да одговори молдавском господару и изложи невоље које су их задесиле.

Какав је, иначе, био однос ове преписке према другим примерима епистографије XV и XVI века? За последње питање чине се посебно занимљивим титуле архиепископа Доротеја. У свом кратком писму војвода Стефан се обратио *Блаженејшему архиепископу Прве Јустинијане и свим Бугарима и Србима и дакијским земљама оладатељу*, док се у одговору њему охридски архијереј потписао *Доротеј милошићу Божијом архиепископ Прве Јустинијане и свим Бугарима и Србима и северним странама и другим*.

До сада није опажено да постоји и једна аутентична титула архиепископа Доротеја, на грчком, нешто старија од ових. Сам Доротеј се 31. јануара 1465. потписао зеленим мастилом на крају белешке на последњој страни једног охридског рукописа: † Δωρόθεος ἐλέω Θε(εο)ῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ Πάσης Βουλγαρίας †.⁷²

Титула је, види се, била једноставна и традиционална по облику, сасвим различита од оних у наведеним писмима.⁷³ Дијак Дмитар, сав-

⁷² Доротејева белешка се налази у једном пентикостару пореклом из Болнице краља Милутина у Цариграду, преписаном настојањем и трошком њеног главног лекара архонта Теодора Ласкара (σπουδῆ μὲν καὶ ἐξόδω κироῦ Θεοδώρου ἄρχοντα Λάσκαρη τοῦ νοσοκόμου) – В. Мошин, *Ракописи на Народниот музеј во Охрид*, Зборник на трудови, Охрид 1961, 210–211. С обзиром на то да је запис издат касно, ову аутентичну титулу архиепископа Доротеја нису у својим расправама могли да узму у обзир старији истраживачи. Види се да је Краљев ксенон, стари манастир Петра у којем су, поред грчких, обитавали и српски монаси, опстао и готово до самог краја Царства увећавао своју библиотеку којој је некада припадао и чувени бечки Диоскоридов рукопис из VI века. Изгледа у време пада престонице, пентикостар је из ове угледне каритативне и васпитне установе доспео у посед једног Охриђанина, Ратка, који је нешто касније умро, па је архиепископ Доротеј од његове удовице и деце откупио књигу и даровао је Великој цркви. Своју опширну поруку на грчком завршио је необично сроченом и веома дугом санкцијом. Рукопис је до краја остао у књијници Архиепископије, а данас се чува у збирци Народног музеја у Охриду (број 45).

⁷³ Чињеница да је запис на грчком не говори да се архиепископ Доротеј није у другим приликама служио и потписивао словенски као Прохор (И. Снегаров, *История II*, 378). Већ је указано на Доротејево старање да се библиотека охридске Велике цркве попуни потребним словенским преводима грчких дела. Образовани клир је у то време упоредо неговао оба језика и писма. У једном рукопису охридског порекла, који се данас чува у атинској Народној библиотеци, млади схедограф Константин је 1430/1. оставио молитвени запис на матерњем, словенском језику, и један мали састав у стиховима на грчком – вежбу у оквиру школског програма (Р. Станчев, А. Џурова, *Археографски бележки от Национална библиотека в Атина*, Старобългарска литература 9 (София 1981) 64; L. Politis, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, ἀρ. Atina 1991, 426) У Охриду је при Архиепископији постојало училиште ко-

ременик Доротејев, такође га је у своме Поговору помињао само као *блаженог архиепископа бугарског и архиепископа охридског*, који га је подстакао да препише *Законик Великој цркви охридској Првој Јустинијани*.⁷⁴ Није, дакле, било речи о духовној власти над Србима и северним странама или дакијским земљама које су тек у следећем столећу постале актуелне и помињане као области на које Охридска црква полаже права.

Достојанства слична Доротејевом из преписке са молдавским господаром први пут су се јавила тек када је на њено чело дошао архиепископ Прохор, најистакнутија личност на духовној сцени покорених балканских земаља у првој половини XVI века. Широких погледа и веома борбен, он се преко четврт столећа, од 1523–1524. до смрти 1550. године, трудио да увећа Охридску дијецезу, мењајући, у складу с приликама, и титулу традиционално везану за престо *Прве Јустинијане*. Пре свега, Прохор је настојао да под власт врати српске земље које су Охридској архиепископији припадале пре 1219. године. Ове тежње су, као што је познато, наишле на жилав отпор смедеревског митрополита Павла, решеног да брани права Српске цркве, али је након битке на Мохачу (1526) ослабила и подршка последњих српских великаша на које се домаћа традиција могла ослонити.

Сукоб охридског архиепископа са митрополитом последње српске престонице дуго је и дубоко потресао духовни живот Балкана. У несрећна збивања су се очевидно од почетка уплели и представници турских власти, а учешћа су, наводно, поред многобројних подручних архијереја, узели и поглавари других православних цркава на челу са цариградским патријархом Јеремијом. Основни след догађаја, драматичних и потресних, може се разабрати само из писама подршке (у извесним деловима спорних) архиепископу Прохору и одлука донесених на саборима сазваним у вези са непоштовањем канонских правила и *отцепљењем* Српске цркве. Јасно је да се већ на почетку спора на Прохоровој страни нашао велики број српских владика и да је митрополит Павле – и поред неочекиваних обрта: Прохор се чак у једном часу нашао у тамници – са својим присталицама био осуђен и лишен чина. Након неколико столећа српске црквене самосталности, охридски архиепископ је у своју титулу унео и власт над српским епархијама. Учинио је то по-

је се, према натпису на печату из 1516, називало Κοινὸν μουσεῖον τοῦ ἀγιωτάτου καὶ ἀποστολικῆς θρόνου τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρῖδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας † (G. Subotić, M. Lazović, *Μουσείον de l'Archevêché d'Ohrid*, Resumé des communications II, XVIIIe Congrès international des études byzantines, Moskva 1991, 1131).

⁷⁴ Б. Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература* II, 64–65.

мињањем *Срба и Бугара*, а неретко и *Поморја* или *Западног Поморја*, чиме је било замењено старо звање *архиепископа Прве Јустинијане и целе Бугарске*.

Већ у једном од првих докумената везаних за јачање ауторитета Охридске цркве и њен сукоб са смедеревским митрополитом, у саборској одлуци из 1528/9, забележено је **ТОГДА ЗВѢ ПРѢСТОЛЪ СЪДРЖЕЩЕМОУ ... ВЪ СЕЧЕСТНОМЪ АРХІЕПИСКОПЪ СВЕТЪІЕ И ВѢЛКІЕ ЦРЪКВЕ ПРВІЕ ІВСТИНІАНІЕ БЛЪГАРОМЪ ЖЕ И СРЪБЛКЪМЪ И ЗАПАДНОМЪ ПОМОРИЪ КЪР ПРОХОРОЪ**⁷⁵, а у писму које је охридском поглавару упућено 1530. године наведено је **Прохоръ, милостію вожією архієпископъ Првїе Івстиніаніе пап(а) Блѣгаромъ и Срѣблемъ и Поморіѣ и прочіимъ**.⁷⁶

Титуле које је архиепископ Прохор носио срећу се, међутим, не само у исправама и писмима него и у записима на књигама, понекад са његовим потписима, у натписима на уметнички обрађеним предметима и споменицима чији је био ктитор. Поједине од бележака биле су везане за његова путовања. У Лаври, октобра 1539, приликом једне од посета Светој Гори, у грчком рукопису Типика св. Саве Освећеног А 87, потписао се † Прόχορος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος ἁ Ἰουστινιανῆς καὶ Πάσης Βουλγαρίας, Σερβίας καὶ τῶν λοιπῶν,⁷⁷ додавши још својом руком, такође на грчком, на претходној страни истог листа, преглед атонских манастира.⁷⁸

На украшеном владичанском трону у цркви Богородице Перивлелте, где је из Свете Софије било премештено седиште Охридске архиепископије, урезан је натпис: † **ПРОХОРОЪ МИ(ЛОСТ)ІЮ ВОЖІЄЮ АРХІЕПСКПЪ ПРВІЄ Ю(СТИНИАНИ)...**⁷⁹. Година израде, назначена на крају, различито је читана,⁸⁰ али је у питању вероватно била 1539/40, блиска

⁷⁵ П. Костић, *Документи о буни Смедеревског митрополита Павла против потчињавања Пећке патријаршије архиепископији Охридској*, Споменик LVI (С. Карловци 1922) 35.

⁷⁶ Исто, 37.

⁷⁷ M. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrída*, 194.

⁷⁸ Најпре је забележио да је Јерисос (стара) Аполонија (Ἡ ἱερισός ἦτοι Ἀπολωνία), а затим навео Протат и имена манастира – Кутлумуш, Ивирон, Пантократор, Русик, Ксиропотам, Филотеј, Каракал, Ватопед, Ксенофон, Дохијар, Кастамонит, Симонопетра, Григоријат, Дионисијат, Свети Павле, Зограф, Есфигмен, Хиландар и Лавра (M. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrída*, 104–105).

⁷⁹ Ђ. Иванов, *Български старини из Македонија*, 40, број 12.

⁸⁰ Натпис је први објавио Архимандрит Антонин [*Из Румелии*, Санкт Петербург 1886, 40], који је прочитао годину 1528. Потпун преглед досадашњих издања са различитим датовањима донела је у својој вредној студији В. Хан [*Интарзија на подручју Пећке патријаршије, XVI–XVIII вијек*, Нови Сад 1966, 34–40, сл. 1] са исцрпним опи-

времену када су изведена и друга дуборезна дела сродних уметничких особина, једним делом настала и залагањем управо овог угледног мецене.⁸¹ Као што се види, крупним словима, технички скромно изведен натпис у плитком, данас готово истрвеном рељефу, помиње у овој титули само Прву Јустинијану, без других одредница које су променљиво изражавале обим и претензије Охридске архиепископије.⁸²

Највећи број Прохорових титула потиче из последње деценије његовог живота, до краја посвећеног не само црквено-политичким питањима него и подстицању уметничке и књижевне делатности. Један од рукописа из збирке В. Григоровича са Библијским књигама, број 1684, на резу листова има запис: **Прѡхорѣ прѣосвещены архіепископѣ Прѣвѣа Юстиніанѣ Блѣгаромѣ и Срѣвѣкѣмѣ и Западнею Поморію.**⁸³ Готово истоветан запис недавно је опажен и на књижном блоку тзв. Довољског четворојеванђеља (рукопис број 638 у Народној библиотеци Србије): **Прѡхорѣ прѣосвещены архіепископѣ Прѣвѣа Юстиніанѣ Блѣгаромѣ и Срѣвѣкѣмѣ и Западнею Поморію.**⁸⁴ Рукопис је настао нешто пре 1547/8, када је добио сребрни оков. Белешка са Прохоровим именом и титулом на њему говори да је четворојеванђеље припадало његовој библиотеци или представљало поклон. У оштећеном натпису, чији се само део може прочитати, истиче се залагање протопопа Луке, а затим наводи да је рукопис поклоњен једном манастиру и, у наставку, спомиње храм Ваведења и место Топоница.⁸⁵ Књига је преписана залагањем архие-

сом, уоченим техничким одликама (особито у вези са обрадом кости), стилском анализом и аналогјама које пружају други уметнички обрађени предмети ове врсте.

⁸¹ Ц. Грозданов, *Охридскиот архиепископ Прохор и неговата дејност*, Студије за охридскиот живопис, Скопје 1990, 152–154.

⁸² Од титуле је наведено само њено језгро, можда и због тога што дужи натпис не би одговарао расположивој површини.

⁸³ Први део овог рукописа преписао је монах Сисоје, а други, према колегиници Б. Јовановић Стипчевић, један непознат писар из охридског круга; монах Сисоје је себе овде поменуо тајним писмом – Отчет Московског публичног и Румянцевског музејев за 1876–1878 г., Москва 1879, 3; Љ. Стојановић, *Затиси I*, 167, број 520.

⁸⁴ Према читању Б. Јовановић Стипчевић којој и овде изражавам топлу благодарност на препису и тумачењима која следе.

⁸⁵ Љ. Штавланин Ђорђевић, М. Гроздановић Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Београд 1986, 311 (са старијом литературом). О протопопу Луки и везама Кратова са манастирима у демир-хисарском крају, које је дизао и богато даривао кратовски кнез Димитрије Пепић в. Ј. Радонић, *Епистоляр манастира Продрома (Слепче) из XVI века*, Споменик XLIX (1910) 57 и д.; Г. Суботић, *Најстарије представе светог Георгија Кратовца*, Зборник радова Византолошког института 32 (Београд 1993) 192–197.

пископа Прохора⁸⁶, који ју је даровао охридској Великој цркви септембра 1543.⁸⁷

Обилазећи градове своје увећане дијецезе, охридски поглавар је посетио Јањево и 11. априла 1548, у једном четворојеванђељу, оставио белешку са потписом **Πρωχορ милостію вожією архієпискωп ѿ Ιβстиніаніе всѣм Блѣгарωм Срѣвλκм и прочим.**⁸⁸

Из тих година потичу и рукописи које је архиепископ Прохор даровао приликом посете Светој Гори.⁸⁹ По његовом налогу, за потребе Дохијара тада су преписани празнични минеји на грчком од којих се део целине – за март, април, мај, јуни и јули – и данас чува у манастирској библиотеци. По завршетку првог рукописа, у опширном запису чију је садржину поновио и на крају других, преписивач Димитрије истакао је заслуге архиепископа Прохора као новог ктитора манастира:

Ἐγράφησαν καὶ ἐτελειώθησαν τὰ παρόντα βιβλία ὃ τε μὴν μάρτιος καὶ ἀπρίλλιος, διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ μακαριωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς α΄ ἰουστινιανῆς κυρίου προχόρου, καὶ νέου κτήτορος, τῆς σεβασμίας καὶ βασιλικῆς μονῆς τοῦ δοχειαρίου τῶν ἁγίων ἀγγέλων, ἀφιερώνει δὲ αὐτὰ ἐν αὐτῇ τῇ μονῇ, εἰς μνημόσυνον αἰώνιων μετὰ καὶ τῶν ἐτέρων' καὶ ὁ βουλόμενος ἀποξενῶσαι αὐτά, ἐκ τῆς αὐτῆς ἁγίας βασιλικῆς μονῆς, ἐχέτω τὰς ἀρὰς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτῶ θεοφόρων π(ατέ)ρων, ὁποῖος ἄρα εἴη. ἐν ἔτει ᾿ζνεφ ἔτος, ἐν μηνὶ δεκεμβρίῳ. †θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ δημητρίου πόνος.⁹⁰

Због угледа који је уживао, за Прохора је везана и традиција да је Дохијару даровао сребром оковани крст са честицама Часног дрвета. У том смислу је на посебној сребрној плочи урезано да је крст поклон архиепископа, *новог ктитора* Прохора. Новија испитивања су, међутим, показала да је у питању млађи рад. Голес је, наиме, утврдио да је крст

⁸⁶ У запису монаха Сисоја стоји да је *палеја* преписана **тρωζдом и потъцаніемъ прѣосвещен'наго архієпископа кѣрѣ Прохора** – Љ. Стојановић, *Затиси I*, 167, број 520.

⁸⁷ **Приложихъ сію книгѣ палею светые и великіе цркви ... въ лѣто · љ·н·в·, мѣсеца сѣк** – Љ. Стојановић, *Затиси I*, 167, број 521.

⁸⁸ Рукопис из збирке А. И. Хлудова, број 24, данас у Државном историјском музеју (ГИМ) у Москви – А. Попов, *Описание рукописей библиотеки А. И. Хлудова*, Москва 1872, 21; Љ. Стојановић, *Затиси I*, 176, број 547; Б. Ангелов, *Из старата бѣлгарска, руска и срѣбска литература III*, Софија 1978, 180–181. Према Прохоровом запису, књигу је тада кир Петар Герзиѿ приложио цркви Архистратига Михаила и Гаврила у Плаканичкој махали.

⁸⁹ П. Успенский, *Второе путешествие по Святой Горе Афонской ... в годы 1858, 1859, и 1881, и описание скитов афонских*, Москва 1880, 75.

⁹⁰ D. Pantos, *Ἁρχιεπίσκοπος Ἀχρίδας Πρόχορος (᾿-1550) καὶ οἱ σχέσεις τοῦ μετῇ μονῇ Δοχειαρίου (πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα)*, Atina 2009, 58–63.

настао у Румунији у XVIII веку и затим доживео прераде, као и да је поменути натпис такође из познијег доба.⁹¹ У сваком случају, манастир је чувао различите дарове, поред осталог и већи број икона које спомиње Успенски.⁹² Најзначајнији Прохоров подухват у Дохијару је свакако била обнова трпезарије, о којој говори монументални натпис испод кровног венца, на спољној западној страни грађевине, видљивој са мора:

ΠΡΟΧΩΡΟΣ ΕΛΕΩ Θ(ΕΟ)Υ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΠΡΩΤΗΣ
ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΗΣ.⁹³

Крупног слога, у опеци, он је изгледом подсећао на познати натпис на западној фасади охридске Свете Софије. Очеvidно је Прохор, дижући светогорско здање, имао за узор стару саборну цркву која је тада већ била исламска богомоља. Још видљива на њој, древна порука, казана архаичним стилем и негованим језиком, сведочила је о култури архиепископа Григорија I, који је у другој деценији XIV века раскошном спољном припратом са галеријом на спрату, у градитељство Охрида унео дух удаљене престонице Царства.

На великом бронзаном полијелеју Богородице Перивлепте у Охриду, изливеном 1548/9, стајало је † Прохωρ млстию вжию архієпкпъ Пръви ѳстїниани Българом и Сръвлкъм и Грωч въ лѣтѣ ,звз,⁹⁴

⁹¹ Опис, анализу и закључке у вези са тим донео је N. Γκιολές, *Η μεταλλοτεχνία, Παρουσία Ἱερὰς Μονῆς Δοχειαρίου*, 2001, 376–377.

⁹² П. Успенский, *Второе путешествие*, 75–76.

⁹³ D. Pantos, *Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδας Πρόχορος*, 73 (према препису који је објавио Δ. Β. Γόνης, *Ἱστορικὸ διὰγραμμα τῆς Ἱερὰς Μονῆς Δοχειαρίου*, Παρουσία Ἱερὰς Μονῆς Δοχειαρίου, 2001, 57). Сличну варијанту донео је Ἴ. Ε. Ταβλάκης, *Ἡ Τράπεζα*, Παρουσία Ἱερὰς Μονῆς Δοχειαρίου, 321. Раније, П. Успенски и Г. Смирнакис другачије су читали текст: П. Успенский, *Второе путешествие*, 80; G. Smyrnakis, *Τὸ Ἅγιον Ὅρος*, Atina 1903, 570. На трпезарији су пре неколико деценија изведени конзерваторски радови и изложена су занимљива запажања о њој: Pl. Theoharidis, G. Tavlakis, *Ἐρευνες στὴν παλιὰ Τράπεζα τῆς Μ. Δοχειαρίου Ἁγίου Ὁρους*, Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Арχαιολογίας καὶ Τέχνης, ΧΑΕ, Atina 1982, 29–30. О карактеру архитектуре в. Ц. Грозданов, *Охридскиот архиепископ Прохор*, 97.

⁹⁴ Ђ. Иванов, *Български старини из Македонија*, 39–40, број 11. Нешто другачије преписе донели су П. Н. Милуков, *Христианския древности Западной Македонии*, Известия Русского археологического института в Константинополе IV–1 (София 1899) 91 (уп. Љ. Стојановић, *Записи I*, 177, број 552, према Милукову: † Прохωρ, млостию вожию архієпископъ пръвиѣ ѳстїниани Българом и Сръвлкъм и Гр(κ)ω(м), въ лѣт(ѳ) ,ѣ ѿ ѣ); Ђ. Иванов, *Български старини из Македонија*, София 1906, 213, No 7 (уп. Љ. Стојановић, *Записи IV*, Сремски Карловци 1923, 53, број 6270, према првом издању Ј. Иванова: Прохωρ, м(и)л(ѳ)стию в(ѳ)жию архієп(ис)к(ѳ)пъ Пръви

док је на надгробној плочи под којом је лежао св. Климент, у истом храму, назначено да је *господин архиепископ кир Прохор* преминуо 1. јула 1550, при чему уз његово име није била наведена пуна титула.⁹⁵

Већ је примећено да је значајну новост у Прохоровом звању представљало помињање *Бугара и Срба*, а посебно *Поморја* или *Западног Поморја*.⁹⁶ Сами изрази Западне стране и Поморје били су охридској средини и раније познати. У скици једног писма чији је само почетак очуван – одломка, иначе, важног за познавање историје Охрида у драматичним збивањима крајем XIV века – игуман манастира Светог Климента обратио се Карлу Топији, господину *западних страна и поморских*.⁹⁷ Изрази *Западне стране* и *Поморје* овде су обележавали крајеве у власти овог истакнутог велможе и одговарали су *Поморју* и *Западном поморју* из касније Прохорове титуле, иако је она до њих доспела посредним путем. У њој су, наиме, ове одреднице чиниле целину са осталим деловима карактеристичним за интитулацију српских владара и црквених поглавара.⁹⁸

Поморске крајеве је већ Доментијан поменуо као подручје у саставу Српске цркве, називајући светог Саву архиепископом *све српске земље и поморске*, а својим потписима су их на исти или сличан начин истицали и његови наследници на духовном престолу све до средине XIV века.⁹⁹ Пред само уздизање Српске цркве на степен Патријаршије, негде у јесен 1345, Јоаникије је, јављајући се можда последњи пут са титулом архиепископа, на западном зиду дечанске припрате означен као

ѠСТЇНИАНИ БЪЛГАРОМ И СРЪВЛКМЪ И ГР(К)ШМ, ВЪ ЛѢТ(О) , њ̄ њ̄ њ̄) и Г. Трайчев, *Манастирите в Македония*, Софија 1933, 31–32: Прохор, млстию Б'жию архиепкпъ пръви ѠСТЇНИАНИ БЪЛГРОМ И ГРШ ВЪ ЛѢТ , њ̄ њ̄ њ̄. Полијелеј је заједно са више других охридских драгоцености у време Првог светског рата однесен у Софију (Ц. Грозданов, *Охридскиот архиепископ Прохор*, 151, нап. 11), али нема сумње да је у натпису након помена Бугара и Срба стајало *и прочим*, а не *и Грком* – формула која се, иначе, јављала у српским владарским титулама од четрдесетих година XIV века.

⁹⁵ В. Григорович, *Очерк*, 116–117; Ђ. Иванов, *Бъгарски старини из Македония*,² 40, број 14.

⁹⁶ Ц. Грозданов, *Охридскиот архиепископ Прохор*, 157–158.

⁹⁷ В. Мошин, *Ракписи на Народниот музеј во Охрид*, 229; Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 21.

⁹⁸ Ц. Грозданов, *Охридскиот архиепископ Прохор*, 158, нап. 61.

⁹⁹ М. Југовић, *Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских*, Богословље IX–3 (Београд 1934) 254–256.

прѣ̀хсвѣ̀щени а[рхиеп(и)с(ко)]пѣ̀ вѣ̀ Іван(н)икик все срь[вѣ̀]скик
з(ε)мле, [грѣ̀чки]к и помор(ѣ̀)скик.¹⁰⁰

Нови облик достојанства које су касније носиле личности на српском духовном престолу пратио је овде промене у српској владарској титули овог времена. За то је, поред примера које пружа дипломатичка грађа, довољно погледати натписе уз портрете на другим местима у истом храму.¹⁰¹

Након проглашења Царства, 1346, Душан се називао царем Срба и Грка, често додајући уз то и поједине области на које је проширио своју власт: **западниѣ̀и странѣ̀, рѣ̀кѣ̀ же Ялванїи и Поморию и вѣ̀семоу Дисоу или поморьских земаљ рѣ̀кѣ̀ же Ялванїи и западнии странѣ̀ и великом дисоу** и сл.¹⁰² Према М. Динићу, називи Поморје и Западне стране овде нису означавали приморске делове српских земаља из времена краљевства, него нове тековине српске државе на југу.¹⁰³ У Прохоровој титули оне су свакако имале смисао из средине XIV века, али је природно претпоставити да су потицале из одговарајућег звања српског духовног поглавара, а не цара.

Први архијереј са новим достојанством на престолу Српске цркве, Јоаникије, потписивао се само као патријарх српски, али једна белешка из 1354/5, у четворојевандељу библиотеке Британског музеја, доноси његову пуну титулу: књига је била преписана у дане **патрїарха прѣ̀ваго Срьвљкѣ̀ и Грькомѣ̀ кир Іваникиа**.¹⁰⁴

С обзиром на то да је Јоаникије преминуо већ почетком године, 3. септембра 1354, запис је могао да настане само последњих дана његовог живота или нешто касније, свакако пре него што је до преписивача књиге стигла вест о његовој смрти. И Јоаникије је, дакле, био *патријарх Срба и Грка*,¹⁰⁵ а такву титулу је носио, види се из потписа, и његов наследник патријарх Сава IV.¹⁰⁶ Касније личности на српском духовном престолу су се, као што је познато, због спора са Цариградском црквом, вратиле старијем облику и једноставно наводиле да су патријарси

¹⁰⁰ Г. Суботић, *Прилог хронологији дечанског зидног сликарства*, Зборник радова Византолошког института 20 (1981) 127.

¹⁰¹ Исто, 125–132.

¹⁰² М. Динић, *Српска владарска титула за време Царства*, ЗРВИ 5 (1958) 10; Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, ЗРВИ 12 (1970) 63–64.

¹⁰³ М. Динић, *Српска владарска титула*, 10–11.

¹⁰⁴ М. Југовић, *Титуле*, 257.

¹⁰⁵ М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 94–95.

¹⁰⁶ М. Југовић, *Титуле*, 258.

всѣмъ Срѣвлемъ и Поморію или Срѣвлемъ и Поморію и по инимъ странамъ.¹⁰⁷

Права која је полагао на пространа подручја Српске цркве Прохор је, види се, бранио титулом чије је елементе преузео из њене традиције и придружио достојанству архиепископа Прве Јустинијане. При томе је стари облик *целе Бугарске* заменио поменом *Бугара и Срба* (понекад *Срба и Бугара*), а затим је у титулу увео и поједине области – одреднице какве су одликовале само звање српског патријарха. Пажљиво састављена, сложена и по потреби мењана, титула је у том виду одговарала Прохоровом црквено-политичком програму и представљала упориште његовом настојању да придобије за себе српске архијереје чије старо средиште није више могло да их држи на окупу.

Не знамо да ли је Прохор, у време када је Охридској архиепископији придружио *дакијске* или *северне земље*, у својој титули истицао и нове суфрагане. Ни за један од сачуваних потписа нисмо сигурни да потиче из оног кратког раздобља у којем је Охридска црква, по одлуци Порте, под својом влашћу имала Молдавију и Влашку. Након септембра 1544, када су јој новим царским декретом румунске митрополије биле одузете, архиепископ Прохор их у свом достојанству до смрти 1550. године није више помињао. Има, међутим, основе за претпоставку да су у неким актима, које је Прохор могао да изда у време док је дијецеза била проширена, *северне стране* или *дакијске земље* у његовој титули биле назначене. На то посредно упућују каснији елементи у звању охридског архијереја, за које је основу пружала привремена власт над румунским крајевима 1544. године. Верујемо, наиме, да су неки од охридских поглавара, знајући ову епизоду, у историјско подручје Архиепископије уврстили крајеве који се, иначе, све до времена *Доротејеве преписке* у њиховим титулама нису сретали. Тако их, на пример, иако под другим називом, тридесетак година касније, у свом потпису наводи Гаврило: ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρειδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας, Σερβίας, Ἀλβανίας, Μολδοβλαχίας καὶ τῶν λοιπῶν.¹⁰⁸

С друге стране, занимљиво је да су се након Прохорове смрти управо поједини делови таквих титула – као да је у питању било повратно дејство – јавили у звањима поглавара обновљене Српске цркве која је после 1557. своје границе проширила на неке крајеве из времена успона српске државе у XIV веку. У натпису из 1565, у припрати Пећке патријаршије, наведено је да су зидне слике обновљене **тpоyдwмъ и оyсpьд-**

¹⁰⁷ Исто, 259.

¹⁰⁸ И. Снегаров, *История II*, 379.

їемь прѣвсвещѣннаго и блажкнненіаго архїе(п)ск(о)па кѣрь Макарія, прѣваго патріарха по вѣторѣ вѣновленни ч(е)стнѣмоу и с(вє)томѣ семоу прѣстолау, всєи срьвѣскыє зємли, западѣнаго поморїа и сєвѣрнїимь странами,¹⁰⁹ а у натпису из 1570. да је спољни нартекс Грачанице исликан повелѣніемь прѣвс(вє)щеннагѣ архїе(п)ск(о)па пєксааго и патриарха всѣмь Срьвлкь и севернїимь странами и прочимь кѣр Макарія Пєксааго.¹¹⁰ Запис у једном триоду, преписаному Пећи 1568, спомиње патріарха всѣмь Срьвлємь и Бѣлгаром и западнѣаго поморїа и севернїимь странами кѣр Макарія Пєксааго.¹¹¹

Титуле пећких патријараха истицале су, дакле, не само власт над Србима и Бугарима него и над северним странама. Под њима је, међутим, требало подразумевати области преко Дунава у којима је досељено српско становништво остало везано за своју цркву и било подређено средишту у Пећи, а не епархије Влашке и Молдавије које су биле суфрагани Цариградске патријаршије.

Сличност титула везаних за архиепископа Доротеја са звањима архиепископа Прохора свакако није била случајна, особито ако се има у виду да је непознати састављач преписке морао бити један од клирика из Охрида где је рукопис Синтагме све време чуван. Намеће се, наиме, закључак да су писма са титулом, у формули каква је уведена тек у складу са Прохоровом политиком, била дописана управо у његово време на последњим, празним страницама Синтагме. На ово тумачење упућује и брижљива археографска анализа Б. Јовановић Стипчевић.

У изложеном сплету историјских подударности враћа нам се у сећање давна примедба И. Јацимирског, упућена Богдану, да се морају пружити одређенији разлози за позније састављање ових писама. Да ли су, заиста, спорни текстови били само једна књижевна вежба, непосредно инспирисана текстом писара Димитрија, начињена без посебног циља?

Истражујући околности у којима је архиепископ Прохор истакао своје право на румунске земље, Т. Симедреа скренуо је пажњу да су у један препис Синтагме из Прохоровог доба била унесена два историјско-географска тумачења дакијских земаља – једно Димитрија Кантакузина, писца из друге половине XV века, и друго, хиландарског игу-

¹⁰⁹ Љ. Стојановић, *Записи IV*, 60, број 6310.

¹¹⁰ Исто, 71, број 6350.

¹¹¹ Исто, 69, број 6340.

мана Макарија,¹¹² састављено негде 1526–1529. године. Оба текста су имала задатак да ближе објасне одговарајуће место у Законику и била су важна за питање јурисдикције Охридске цркве. У Номоканон их је – посебно је вредно пажње – 1534/5. године уврстио Никанор, митрополит Новог Брда и блиски сарадник Прохоров, ставивши их у преглед суфрагана Архиепископије Прве Јустинијане.¹¹³

Вероватно је рукопис са оригиналном Никаноровом белешком или један његов препис убрзо доспео и у Охрид. У сваком случају, међу охридским клирицима била је жива идеја да Влашка и Молдавија одговарају некадашњој Дакији која је припадала дијецези Прве Јустинијане. То је одговарало претензијама Охридске цркве да прошири своју власт на румунске митрополије, па су у Синтагму, залагањем новобрдског архијереја, приврженог Прохору, били убачени састави који су говорили о *Дакијама*.

Тумачење хиландарског игумана Макарија могло је српској и охридској средини постати познато и преко живих веза са Светом Гором, које је неговао особито Прохор. Нема се, при томе, утисак да је Макаријев састав настао *ad hoc* као непосредна подршка настојању охридског архиепископа да својој власти подреди митрополије на северу: стари хиландарски игуман је добро познавао румунске земље, у њима је више пута боравио и приказ је највероватније настао из жеље да о њима обавести монахе Свете Горе. То потврђује и околност да се *Тлкованије*

¹¹² Т. Simedrea, *Unde și când a luat ființa legenda despre atârnarea canonică a scaunelor mitropolitane din Țara Românească și din Moldova de Arhiepiscopia de Ohrida*, BOR (Biserica ortodoxă română) LXXXV 9–10 (1967) 977–1002; cf. M. Maxim, *Les relations*, 664–665.

Наведени састави Димитрија Кантакузина и игумана Макарија налазили су се на посебним листовима, исцепљеним из једног Номоканона Матије Властара из збирке Д. Вуксана. Ова занимљива географско-историјска објашњења под општим називом *О књизи Птоломеја, о Охридској епархији*, Д. Вуксан је уступио Ђ. Радојичићу који их је објавио после његове смрти – Ђ. Радојичић, *Два примера Руварчеве тачности*, Споменница Илариону Руварцу, Београд 1955, 9–11; исти, *О књизи Птоломеја. Два стара српска тлкованија*, Историски часопис VI (Београд 1956) 55–63, где у прилогу доноси и саставе Димитрија Кантакузина и игумана Макарија; уп. исти, *Књижевна збивања и стварања код Срба и средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967, 284–291, где је последњи рад још једном објављен, али са прилогом наведених састава у преводу на савремени језик. Текстовете је, према Радојичићу, у поглављу *Пътеписни съчинения, 3. Географско описание от Димитар Кантакузин*, издао и Б. Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература II*, Софија 1967, 242–243.

¹¹³ Сам препис Синтагме у којем су *Тумачења* сачувана начинио је нешто касније презвитер Јован и при томе убаченим објашњењима неспретно пресекао излагање Е-састава 130. Јустинијанове новеле (у ствари, 131. новеле, главе 3).

Макаријево односи на шире подручје – опис северних земаља није се, наине, ограничио само на области које су тада могле бити црквено-политички актуелне, али је он и у том обиму унесен у *Синтагму*, јер је корисно сведочио у прилог Прохорове тезе. Тада је свакако и његов наслов, тачније, његов други део ...w Охрид'скои епархии био дописан.

Садржину Макаријевог исписа, иначе, означавају речи које следе: Сїе тьлкованїе игоумена хулан'дар'скааго т(а)ха Макарија, послѣд-нааго въ с(ве)щен'нвиноцѣх(ь), w земляхъ дакуискихъ и w междахъ ке.¹¹⁴

Први део Макаријевог састава од непосредног је значаја за питање којим се бавимо:

Прваа Дакїа. wt(ь) сѣверныхъ странъ межда до Малїе Роуsie и до Хацага досежоуции. wt(ь) запада же межда до Тисѣ рѣцѣ, иже съходитъ wt(ь) землк гл(агол)кме гер'ман'ские иже есть оугрская. wt(ь) полоуднѣ межда великаа и славнаа рѣка Двнаи, wt(ь) Тисѣ рѣцѣ икоже нисходитъ къ Чьрмномоу Мороу до Нистра. wt(ь) вѣсточные странѣ межда Нистрь, великаа рѣка, иже теченїе ее раздѣляетъ Татарѣ и Дакѣе, иже есть земля мѣл'довлахїискаа и оугровлахїискаа, иже и Планини наричют' се.¹¹⁵

Пуна вредност овог казивања и начин на који је оно придружено Синтагми откривају се тек поређењем са кратким *Тумачењем* Димитрија

Кантакузина, које такође вреди донети у изворном облику:¹¹⁶

Тьлкованїе Димитрија Катакоузина w земляхъ Дакѣахъ

Сїа Дакѣа въ землкмр'ныхъ книгахъ обрѣтаеть же се начинауции идѣже съходитъ wt(ь) планинѣ, и томъ планинѣмъ до Моришь, и Рьшавомъ до Доунава, и Доунавомъ до мора, и моремъ до Нистра. Сїа к(стѣ) прваа епархїа охридская, иже и Планини гл(агол)кмаа кс(тѣ).

Сїе писахъ азъ смѣренїи митрополитѣ новшврдскїи Никанорѣ, въ лѣт(о) з̄ м̄ г̄ ...

¹¹⁴ Ђ. Радојичић, *О књиже Птоломеја*, 62.

¹¹⁵ Исто.

¹¹⁶ О личности и делу писца в. Ђ. Трифуновић, *Димитрије Кантакузин*, Београд 1963, са обимном старијом литературом и преводом *Тумачења* на савремени језик (стр. 173–174).

По свему судећи, Никанор није написао само последњу реченицу него и претходну: **Сїа кс(тѣ) прѣва епарѣїа охридська, иже и Планини гл(агол)кмаа кс(тѣ)**. Она, наиме, никако није припадала кратком објашњењу Димитрија Кантакузина. Напомена да је Дакија *прва охридска епархија* није имала смисла у изводу из *земљемерних књига*, а њено млађе порекло потврђује и поређење завршних делова једног и другог *Тумачења*: иста опаска о Планинама налази се и у географском објашњењу хиландарског игумана Макарија, такође сачуваном у изводу митрополита Никанора – у приказу „Прве Дакије“ каже се да Дњестар својим током **раздѣлает Татарѣ и Дакѣ**, која је **земља молдовлаѣйскаа и оугровлаѣйскаа**, а на крају бележи **иже и Планини наричют се**.¹¹⁷

Суштина поруке коју носи додатак новобрдског митрополита постаје јасна када се Макаријево објашњење да је Дакија молдовлашка и угровлашка земља доведе у везу са напоменом иза Кантакузиновог *земљемерног* описа да је *Дакија прва епархија охридска*: Влашка и Молдавија, дакле, припадају Охридској дијецези.

Нема сумње да је и преписка између молдавског војводе Стефана и охридског архиепископа Доротеја сачињена с циљем да се *старијим* документима посведочи право које је Охридска архиепископија полагала на румунске митрополије и остварила 1544. године. Непосредну везу ових писама не само са Прохоровим настојањима него и са саставима других аутора који су у то време коришћени показују управо титуле приписане Доротеју, и то у обема предоченим варијантама. Молдавски суверен је, подсетимо се, писмо наводно упутио

† **Бл(а)женнѣишемъ архїеп(и)ск(о)пѣ прѣвїе Івстинїанїе и вѣсѣмъ Бѣлгарѣм(ъ) и Сръвкѣмъ и дакїискѣмъ землямъ владателю**¹¹⁸ док је у одговору потпис охридског архијереја гласио: † **Дорѣдеи м(и)л(о)стїю в(о)жїею архїеп(и)ск(о)пѣ прѣвїе Івстинїанїе вѣсѣмъ Бѣлгарѣм(ъ) и Сръвкѣм(ъ) и севѣрным(ъ) странамъ и прочим(ъ)**.¹¹⁹ Уз помен *Бугара и Срба*, који је, видели смо, био карактеристичан за Прохорове титуле, овде нису, као у другим приликама, истакнуте западне епархије. Уместо њих наведене су – звањима охридског поглавара до тада непознате – *дакијске земље и северне стране*, које су у овом случају подразумевале Влашку и Молдавију.

¹¹⁷ Ђ. Радојичић, *О књиге Птоломеја*, 62.

¹¹⁸ Исто.

¹¹⁹ Bogdan, *Documente false*, у прилогу.

Истоветни називи за њих налазили су се управо у Макаријевом *Тума-чењу*, временски врло блиском (састављеном вероватно 1526–1529) и ускоро додатом збирци канонских текстова Матије Властара (1534/5). До охридског клира у чијој је средини преписка састављена, овај кратки текст хиландарског игумана могао је стићи и непосредно из Свете Горе, али се он с његовом садржином највероватније упознао преко нове верзије Синтагме чији је један препис доспео до Охрида.

У текстовима Димитрија Кантакузина и игумана Макарија, које је митрополит Никанор унео у зборник црквених закона, М. Максим је с разлогом видео Прохорово припремање историјских аргумената који би могли да увере Диван у право Охридске архиепископије да румунске земље – у повољним околностима, у случају да их Отоманско царство покори или да допадну у вазални однос – придружи својој дијецези.¹²⁰ Из истих побуда, коришћењем елемената из земљописних дела настала је и *вежба* из епистографије на крају Синтагме коју је преписао дијак Дмитар. Писма су, међутим, састављена касније, у измењеним политичким приликама, када је о духовној надлежности над румунским војводствима одлучивала Порта.

Документи ове врсте били су за архиепископа Прохора вредни и пажљиво су припремани, с обзиром на то да је он у ранијим подухвати-ма имао и лоших искустава. Покушај амбициозног охридског поглавара да на сличан начин прошири границе своје дијецезе није био први; са истим цариградским патријархом Јеремијом, који га је иначе, изгледа, подржавао у сукобу са смедеревским митрополитом Павлом, Прохор је неколико година раније изгубио спор када је покушао да Охридској цркви подреди епископију у Сервији. Он се тада, приповеда хроничар XVI века Манојло Малакс,¹²¹ појавио пред Диваном са царским хрисовуљама (без сумње Василија II), које су показивале да је епископија некада била у саставу Охридске архиепископије и изразио спремност да за њу царској благајни плаћа 100 златника годишње. Патријарх Јеремија је, међутим, као и неколико година касније када је избио спор у вези са румунским митрополијама, располагао документима који су противречили Прохоровим наводима, па је затражено се прибави фетва. По мишљењу највиших тумача закона, права остваривана током последњих сто година морала су се уважавати. С обзиром на то да је спорна епархија више од триста година припадала Цариградској патријаршији, Прохоров покушај завршио се неуспехом. С друге стране, патријарх Јере-

¹²⁰ Исто.

¹²¹ М. Maxim, *Les relations*, 665.

мија је, иако су му била призната права, морао да прихвати обавезу да плаћа данак у износу од сто дуката, који је Царском дивану понудио охридски поглавар.

Објављујући фермане из 1544. године којима је Охридској архиепископији најпре била призната, а затим поништена надлежност над молдавским земљама, М. Максим је истакао изненађујућу сличност између ових збивања и ранијег Прохоровог покушаја да своју власт прошири на епископију Сервије.¹²² Читав поступак у тражењу права, износи које је требало уплаћивати царској благајни, начин доказивања, обрти у току спора и, на крају, исходи – били су подударни. Прохор је, дакле, након неуспелог покушаја да дијецези придружи области на југу, морао брижљиво припремити доказе који би поткрепили његове захтеве и уверили Царски диван у права Охридске цркве на епархије на северу.

Academician Gojko Subotić
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

CORRESPONDENCE OF MOLDOVAN PRINCE STEPHEN THE GREAT
AND THE ARCHBISHOP OF OHRID DOROTEJ
Motivations and the time of origin

Summary

In the summer of 1844 the young Slavacist Viktor Ivanovic Grigorovic came from Odessa to Tsarigrad with an intention of gathering, in the Balkans parts of the Turkish Empire, the unknown material about the literary and spiritual heritage of Orthodox peoples. He returned from the trip the next year not only with precious notes but also with the saddle bags full of books from the monasteries and the churches that he visited. The manuscripts formed a significant collection that was deposited, under his name, in the Rumjancevs Museum in Moscow and very early provoked interest of philologists and historians of old literature. Among them were the sheets from the Slav translation of Matija Vlastar's (Matthew Blasteres) *Syntagma*, which was copied by the scribe Dmitar from Kratova in 1466, following the wish of Archbishop Dorotej from Ohrid. The manuscript contained the well known scribe's Epilogue with a note that the bishop of Ohrid had studied that book, because the Great Church did not have it in *the Serbian language*. In addition, the blank

¹²² Малакс је грешком навео да је у питању епископија Верије, а не Сервије. Према атинском епископу Мелетију и Комнину Ипсилантису Верија је у то време припадала Митрополији Солуна. Опширније, са одговарајућим изворима и литературом: D. Pantos, *Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδας Πρόχορος*, 107, σπμ. 41.

pages of the Syntagma contained the correspondence between the Duke Stephen the Great and the archbishop of Ohrid Dorotej on the need to ordain a new Metropolitan in Moldova in the place of the deceased one. However, at that time, due to the Sultan's warfaring against Skanderbeg, the future High Priest could not come to Ohrid, therefore, the duke asked the archbishop Dorotej to send a representative who would do that on his behalf. On the other hand, Dorotej himself expected to be transferred, according to the sultan's decision, with a certain number of clergymen and noblemen, to the city of Constantine, so he recommended that a metropolitan be seated in Moldova *by the constitution of saint fathers* who would be ordained by the High Priests there. The news very much corresponded with the data presented by the scribe Dmitar in his Epilogue, however much of that data was not true, so the interesting contents deeply divided the experts around the issue of authenticity.

In Grigorevic's description of the library of the Cathedral Church in Ohrid, that he found in the Church of Most Holy Mother of God of Perivlepta, Matthew Blasteres' Syntagma was cited the last, copied, according to him, in 15th century, *at the time of archbishop Dorotej*. However, the manuscript from which the torn sheets could have originated is not known today. But given the scribe Dmitar's manner of writing of scribe Dmitar, a copier of high culture is well known, it is not excluded that the lost manuscript would be found. In the meantime, Mrs. Biljana Stipcevic, the adviser of the Archeographic Department of the National Library in Belgrade, confirmed that the water (filigree) sign that represented *three hills and crescent with the cross*, signs of Grigorovic's sheets, belong to the years in which the copy of the scribe Dmitar originated.

An internal text analysis may contribute to determining the time and motivations leading to making of the alleged correspondence between the Moldavan Duke and the head of the Ohrid church. In that correspondence the Moldavan ruler turned to *the archbishop of Justiniana Prima and all the Bulgarians and Serbs in Dachia countries*, and in the answer he signed as *Dorotej, by mercy of God archbishop of Justiniana Prima and to all the Bulgarians and Serbs and Northern Parts and others*. However, the authentic title of this Archbishop in Greek has been preserved: † Δωρόθεος ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ Πάσης Βουλγαρίας † which do not mention the northern areas. The dignity similar to that of Dorotej from the correspondence with the Moldavan ruler appeared the first time only when archbishop Prohor became its head (about 1525-1550) – he tried to expand the Diocese of Ohrid, changing, according to circumstances, the title traditionally associated to the throne of *the Justiniana Prima*.

The new data in the debate was introduced by Mihai Maksim, proving that at that time not only the Moldavan but the Vlachs Metropolitanate were actually subordinated to the Church of Ohrid. He found the imperial edicts sent to the rulers of Vlachia and Moldova relating to the dispute with archbishop Prohor. The first one, issued on 01 June 1544, confirmed the rights of the Church of Ohrid – these rights were, however, contested by the new documents as soon as on 22 September, after testimony of the patriarch himself Jeremiah before the Porta that the Romanian Metropolitanates were subordinated to the Ecumenical Patriarchate of Constanti-

nople. This suited the already failed attempt of archbishop Prohor to attach the episcopacy of Servia to his Diocese. Therefore, after his failed attempt to annex the areas in the South to the Diocese, he had to carefully prepare the proofs that would substantiate his demands and convince the Imperial Council (divan) of the rights of the Church of Ohrid to the eparchies in the North. In that sense, the titles of archbishop Prohor in different circumstances had the elements taken from the earlier titles of Serb church heads.

We do not know whether, after these preparations, noted on the sheets that Grigorovic took with him, archbishop Prohor still attempted to prove the right of the Church of Ohrid to Moldavan Metropolitanate or the later turn of events thwarted the realization of these ambitions. But, preserved even in this form, as a basis of the attempts of archbishop Prohor to enlarge its power at the religious-political plan, the alleged correspondence between the Roman Duke and the head of the Church of Ohrid testifies of an extraordinary skill with which archbishop Prohor ruled with its Diocese and his efforts to enlarge it with new eparchies.

ОДНОСИ ИЗМЕЂУ СРБА И ХРВАТА
У ВРЕМЕ РЕВОЛУЦИЈЕ 1848–1849. ГОДИНЕ
(Прилог историји)

Академик Василије Ђ. Крестић
САНУ, Београд

Апстракт: Овим радом у основним линијама приказани су сви видови односа између Срба и Хрвата у време револуције 1848–1849. године. Показано је како је на самом почетку револуције Србима у Дубровнику и Загребу запретила опасност да их Хрвати побију. Потом је изнето више података о томе како су, због заједничке опасности која је Хрватима и Србима запретила од Мађара, и једни и други настојали да се повежу и одбране од северног суседа. С тим у вези показано је како су Хрвати прихватили одлуке Мајске скупштине у Карловцима и како су патријарх Ј. Рајачић и бан Ј. Јелачић, као и Главни одбор народа српског, улагали напоре да стану на пут верским размирицама. Саопштени су многи подаци који говоре о несугласицама до којих је дошло између Рајачића и Јелачића због тога што су Срби, војно угрожени од Мађара, очекивали помоћ од Хрвата, али она, упркос сталним обећањима бана није пристизала. Посебна пажња поклоњена је понашању бана Јелачића и барона Кулмера према Србима, које не само да нису волели већ су их мрзели и чинили све за добро јединствене Монархије и Хрвата против српских националних интереса и циљева.

Кључне речи: Јосиф Рајачић, Јосип Јелачић, барон Фрања Кулмер, Илија Гарашанин, Људевит Гај, Српска Војводина, Главни народни одбор, верски сукоби, Мађари.

На самом почетку револуционарних збивања односи између Срба и Хрвата нису били пријатељски, а најмање су били братски. До које мере је део хрватског друштва био антагонизован према Србима, чак и у Далмацији, где су међусобни односи били сношљивији од оних у Хрватској и Славонији, сведочи писмо Ђорђа Николајевића, проте дубровачког, упућено владики далматинском Јеротеју Мутибарићу из Дубровника, 22. марта 1848. године. Николајевић је писао: „Овом приликом само укратко усуђујем се саопштити, како смо ми овдје у Дубровнику, одкако је конституција проглашена, умјесто веселја величајши страх поднијели, будући су нам јавно и у очи пријетили, да ће нас на најмање комадиће исећи. Истина да се данас и од синоћ мало ути-

шава, но ако и најмања искра букне, ми смо пропали.” На срећу, када се о претњама сазнало у Боки, Срби у Дубровнику били су спасени. Николајевић је о томе написао: „Глас овај стигне у Котор, гдје су православни Срби много претежнији. Которски Срби поруче Дубровчанима да не тичу тамошњу браћу, јер ако такну и једнога, они ни једног католика у животу оставити неће. Но и ова претња разјарене Дубровчане није могла укротити, док им не стигне другиј глас, који у случају обистињена не би имао шале, да се под градом Будвом укрцало у брод десет иљада Црногораца, који долазе Дубровчанима у походе, и да их питају, шта ће они са Србима.”

И у самом Загребу Србима је 1848. године запретила велика опасност. По сведочењу Анастаса Поповића, познатог и угледног загребачког трговца и председника тамошње српске православне црквене општине, критичан тренутак по Србе наступио је у часу када се у Загребу сазнало да су Срби на Мајској скупштини у Сремским Карловцима изабрали војводу. Тим поводом у Загребу је завладало велико незадовољство и скоро је „до тога хтело доћи да све Србе покољу“. Покољ је запретио и српским депутатима који су се после Мајске скупштине нашли у Загребу. Познати лекар и јавни делатник Константин Пејчић је о томе записао: „Моја је заслуга што сам смирио у Загребу сержане (пандуре) Шокце, који су нам Србима депутирцима вартоломејску ноћ спремали били, зато да им бана Јелачића шизматички патријарх наш не иншталира и не повлаши (посрби).”

Док је Србима у Дубровнику и Загребу запретила смртна опасност, на самом почетку револуције из Кнежевине Србије, посредством београдских *Србских новина*, Србима у Угарској стигао је савет да се сложе и обједине у борби против Мађара и да у тој борби иду заједно са Хрватима. У исто ово време, приликом боравка у Бечу, митрополит Рајачић састао се с Људевитом Гајом, Иваном Кукуљевићем Сакцинским и Амброзом Врањичанијем. Ти хрватски политичари изјаснили су се за потпуни прекид државноправних веза с Мађарима, спремни у свему да се ослоне на Аустрију. Гај је тада позвао митрополита да се прикључи Хрватима и да стане на чело српскохрватског покрета. Ту понуду Рајачић је одбио зато што није желео да доноси било какве одлуке без Српског народног сабора у Карловцима, али је на том састанку закључено да Срби и Хрвати иступају заједно и да се међусобно испомажу.

Кад су се заоштрили неспоразуми између Срба и Хрвата с једне, а Мађара с друге стране, и када је било јасно да ће између њих доћи до рата, бан Јелачић и патријарх Рајачић истински су се потрудили да

превазиђу све хрватско-српске размирице, којих није било мало, и да успоставе јединство и слогу ради заштите сопствених националних и политичких интереса. Као доказ таквог настојања може да послужи Јелачићев проглас из априла 1848. године упућен „Народу хрватском и србском у Троједној краљевини”, који је штампан латиницом и ћирилицом, а настао је поводом његовог именовања за бана Далмације, Хрватске и Славоније и за врховног команданта војске у Војној граници. У њему Јелачић готово кликће: „Крепка нам воља сада треба; а крепке воље не може бити без слоге. Зато слога и братимство нека буде међу нама без разлике вјерозакона, брат нек се не туђи више од брата. Та сваки је узрок досадашње мржње и распре међу једнокрвном браћом већ престао. Разлика вјере и цркве не чине више међу браћом и удима једнога народа бедеме у друштвеном животу; једнакост је изречена.”

Јанко Шафарик, који је у то време боравио у Загребу, запазио је да „сви без разлике важност Србства припознају”, да се слажу у томе да Хрвати „без Срба не могу ништа”, да „веру восточну и азбуку кирилску врло почитују, као своју и свију Славена изворну и праву” и да од суревњивости неке „нема више ни трага у Загребу”. Шафарик је нагласио да и „сами каноници тако мисле” и да Хрвати „са Србима желе најтешњи братски сојуз на основу савршене једнакости”. По виђењу Шафарика тада су сви Хрвати, па и сам Јелачић, мислили и говорили „о томе, да с временом мора од свију југословенски земаља постати једна сојузна држава, које глава ће бити у Београду а средоточје у Србији [...]” Преносећи утиске из Загреба и изјаву једног познатог Србина, адвоката из главног града Хрватске, Димитрије Матић писао је Стефану Стефановићу Тенки, „попечитељу правосудија и просвештенија” Србије, да су се раније „изјашњавали Хрвати о нашем Србском народу са неким малоуважањем” а да сада, због ратне опасности и угрожености од Мађара, „су принуђени, па се у правом смислу братиме с нама, пружају нам руку и желе се с нама слагати”.

Уочи одржавања Мајске скупштине, Јован Суботић се једним летком обратио „родољубивим Србима” с предлозима које треба да усвоји скупштина. Његови предлози имали су више тачака. Најпре је предложио да се Троједна краљевина Далмација, Хрватска и Славонија уједини с Војводством српским, које треба да чине провинцијални и гранични делови Срема, Бачке и Баната, као и Барање. Предложио је да бан Троједне краљевине буде „уједанпут и војвода србски”, да бан и војвода буду „на изменце једанпут римокатолик, други пут православни”; да Троједна краљевина и Војводство имају једно министарство и

један народни сабор; да министарство буде састављено равномерно од православних и римокатолика; да и званичници у нижим управним властима буду заступљени равноправно, а тамо где су Срби у већини да службено и „училишно” писмо буде ћирилично, све донде „докле се сви једном не сложимо на једно писмо за наш народни и одсад једини пословни језик.” Суботић је предложио да народна скупштина закључи да свака народност у Троједној краљевини и Војводству буде загарантована у свему и да „инородцима” буде слободно да се служе својим језиком у цркви, својој школи и код земаљских власти. Што се тиче Војне границе, ако је нужно да она и даље постоји, Суботић је сматрао да она мора да буде преуређена тако да служи само војним потребама, а да граничари у грађанском и политичком погледу у свему буду изједначени са становницима Провинцијала. На крају својих предлога Суботић је нагласио да се само по себи подразумева да у уједињеном Војводству и Троједној краљевини мора да постоји једнакост вере и цркве.

Осим Суботића једним штампаним летком огласио се више дана пре састанка Мајске скупштине и један Србин из Хрватске. Због мађарског насиља, због гажења српских права и непризнавања српске националне посебности, он је позвао Србе да се на предстојећој скупштини прогласе народом „под круном угарском”, да ступе „у братински савез као народ са побратимским народом хрватским” и да пошаљу једно посланство краљу, који би потврдио народне жеље. Своју поруку Србима, уочи народне скупштине, Србин из Хрватске завршио је речима: „Иштите једнакост, коју Мађари у свет трубе, и својој народности у свему и свачем; па тако покажите, да нисте кукавна раја Мађара, него да сте народ раван мађарскоме; – притећи ће вам у помоћ словом и делом браћа Хрвати и остала браћа славјанска, која на вас, као на једно важно удо славенства очи упиру. – Или то браћо Србљи, или копајмо унапред гроб себи као народу – и својој народности: другог спасења нема!”

На Мајској скупштини проглашен је „политички савез Војводоине Србске са Троједном краљевином Хрватске, Славоније и Далмације „на темељу слободе и савршене једнакости” с тим да се услови тог савеза „на истом темељу израде и у живот приведу”. Главни народни одбор, који је изабран на скупштини, био је овлашћен да њене одлуке поднесе владару и Хрватском сабору.

Иако је већина Срба била одушевљена закључцима Мајске скупштине, било је и оних који њима нису били задовољни. У такве је спадао и Јован Хаџић, који је незадовољан њеним закључцима напустио скупштину уверен да њене одлуке не воде добру и да ће српском наро-

ду навући велику несрећу, како у материјалном тако и у друштвеном погледу. Хаџић је сматрао да није мудро то што се Срби одвајају од Мађара и што се олако, без претходног уговора и одлуке Хрватског сабора, везују за Хрвате. Не без разлога, он се бојао да ће Срби у савезу са Хрватима доћи у подређену улогу, а веровао је да се легалним путем, а не револуцијом, могло доћи до споразума са Мађарима. Угледници Срби из Вуковара нису били задовољни одлукама Мајске скупштине зато што је на њој изабран војвода. Сматрали су да ће тај избор изазвати несугласице са Хрватима и да ће ослабити српско-хрватски фронт према Мађарима.

У Хрватској су одлуке Мајске скупштине прихваћене двојако. Демократски опредељена интелигенција и омладина поздравили су савез Војводине с Троједном краљевином и остале одлуке скупштине. Конзервативни кругови били су критични према том савезу, као и према избору војводе и одлуци да Срем чини саставни део Војводине. Бан Јелачић није хтео да заоштрава односе са Србима о тим спорним питањима зато што је желео да сачува јединство Срба са Хрватима у Војној граници, којој је предстојао обрачун са Мађарима. Штавише, да би показао своју наклоност према Србима, пристао је да га српски патријарх свечано уведе у банску част.

После Мајске скупштине Срби су успоставили тесне везе и савез са Хрватима. Кад је један одбор Срба из Војводине, предвођен патријархом Рајачићем, Хрватском сабору поднео одлуке Мајске скупштине, Сабор је те закључке прихватио. У законском чланку VII, који се тиче Војводине и Троједне краљевине, Хрватски сабор је одлучио „[...] савез троједне краљевине са војводином Србском, из Сриема с границом, Барање, Бачке с бечејским дистриктом и шајкашким батаљоном, и Баната с границом и дистриктом кикиндским састојећим, на темељу слободе и савршене једнакости основани, прима, и све жеље народа србског за своје сопствене признаје, чега ради ће их и код приестола њих[овог] величанства и на сваком мјесту подупирати и у живот увести трудити се [...]” Истим законским чланком Хрватски сабор је прихватио предлог Мајске скупштине да „устав међусобних одношајих” Војводине и Троједне краљевине буде уређен договором посебног српског и хрватског одбора.

Главни одбор народа српског је с уважавањем примио вести из Загреба, па је пожурио да о томе посебно штампаним огласом, објављеним 10. маја, обавести српску јавност, да је охрабри доказом да Срби нису усамљени, да су наишли на пуно разумевање браће Хрвата. Из истих разлога Главни одбор је обавестио народ да је бан Јелачић наре-

дио да се II батаљон Петроварадинске регименте, који је већ пошао за Италију, паробродом врати у Варадин; да је Хрватски сабор одлучио да у Војводину, као свог комесара, пошаље грофа Алберта Нужана са четом сержана; да је Јован Стојчевић постављен за привременог великог жупана Сремске жупаније и да ће Јелачић предводити српску депутацију код цара, од којег ће тражити потврду свих одлука Мајске скупштине.

Заступници Хрватског сабора су средином јуна (15. и 18. VI) изјавили: „Искрено исповедамо, да ми у случају оном ако се Војводство Сारбско установило буде, нити хоћемо, нити можемо се противити, да се Војводству Сарбском сва иста она власт повери, и изручи, која њему полаг стародавних Народа Сарбскога повељах толи у прекодунавских краинах, *толи у Срему припада*, већ се и с њима једнодушно молимо, да се исто Војводство онако, како је народ у петицији својој посебној жељу своју изразио опет уведе, и установи.” Овакав став о Срему никад раније а ни касније нису изнели ни бан ни Банско веће. Они су непрестано чинили све да из Срема потисну српску, војвођанску упарву и заведу хрватску, која је била ближа сремско-славонским мађаронима и србофобски опредељеном римокатоличком становништву.

О потреби уједињења са Србима ради заштите од мађарске агресије у Гајевим *Новинама* понајбоље је писао Богослав Шулек. На дан одржавања Мајске скупштине у Сремским Карловцима, која је донела одлуку о склапању политичког савеза Војводине србске с Троједном краљевином, Шулек је поручио да су се Мађари заклели да униште Хрвате, јер виде да могу само на развалинама хрватске народности да уздигну престо свог азијатског деспотизма. Због тога Хрватима не остаје друго већ да се спремају за рат и да потраже верне савезнике. Међутим, нагласио је Шулек, савезнике не треба тражити. Они већ постоје, а то су Срби, „браћа по крви, роду и језику, браћа по историји, круни и уставу”, с којима Хрвати имају исте интересе, исти душевни живот и исту будућност, али, што је најважније, и истог непријатеља. Шулек је закључио да Хрвате са Србима све везује а да су бедеми који су их делили, посебно разлике у вери, порушени у часу кад је проглашена не само верска једнакост већ и светост вере, у коју нико не сме да дира.

Врхунац слоге Срба и Хрвата достигнут је 5. јуна 1848. приликом свечаног устоличења Јосипа Јелачића за бана. У одсуству загребачког бискупа Јурја Хаулика, који се ради личне безбедности склонио из Загреба, бан је положио заклетву пред српским патријархом да ће ра-

дити само у интересу народном. Један очевидац о томе је написао: „[...] Викање, кликовање, плескање руку, бацање капа и шешира у висину не може се описати. Хрвати љубише се са Србима, свештеници једне и друге цркве у усхићењу своје слатко су се међу собом грлили; од радости, од нежности сви смо сузе пролили [...].”

Хрватски песник Иван Трнски, и сам понет родољубивим осећањима, одушевљен догађајем, испевао је поздравну песму српском патријарху. Његови стихови, који верно дочаравају ондашње душевно стање загребачке средине, гласе:

„Озебо је сунца жељан жарка
Ми смо жељни српске сложне руке
И да сродне побратимске пуке
Благослови српски патриарка.

Хвала Теби Боже неумрли
Да си мени данас дао дости
Гледат славу, плакат од радости
Ђе Хрвата Србин братац грли

Што још више да видети могу
Ђе јуначки Јелачићу бане
Пред српскием патриарком стане
Испод гране присизати Богу [...].”

У духу прокламоване једнакости и слоге радио је и Сабор Хрватске. Више говорника, Хрвата, нашло је за потребно да нагласи колико су велике заслуге Срба за Хрватску и Хрвате. Тако, између осталих, на седници од 6. јуна 1848. године, Иван Кукуљевић Сакцински о Србима у Хрватској изјавио је: „[...] Овај нам је народ у најважнија времена, кад смо стењали под аристократијом, латинизмом и германизмом, нашу чисту народност сачувао [...].” На истој саборској седници препородитељ духовног живота хрватског народа Људевит Гај о Србима у Хрватској је рекао: „Будући да се будућност наша на братимству Српства и Хрватства оснива [...] усуђујем се (приметити – В. К.) [...] господо, да овај народ има за нас многе заслуге; промислимо, да све мишице на Кордуну, које нас бране, сами су Србљи [...].” Доследно тој изјави, приликом састављања саборске представке за аустријског надвојводу Јохана, Иван Мажуранић посебно је нагласио да Сабор поставља исте захтеве и „за нашу српску браћу [...]; јер, са Србима смо ми један народ и тако чврсто стопљени, да нас ништа више на свијету раздружити неће моћи [...].”

Кад је реч о успостављању добрих и пријатељских односа између Срба и Хрвата нужно је поменути и Друштво српског напретка, које је

у својим иступима 1848/49. године запоставило верске и друге разлике а знатну пажњу је обраћало зближавању јужнословенских и балканских народа. Друштво је сматрало да, ако од Јадранског до Црног мора народи не буду уједињени и не постану „једна душа, једно тело“, ни Срби, а ни остали неће имати будућност, јер ће их непријатељи и угњетачи, пре свега Турска и Аустрија, једног по једног лако прогутати. У складу с таквим ставом, чланови Друштва залагали су се за сарадњу с Хрватима, заузимајући у многим питањима српско-хрватских односа слична или иста становишта као и политичари окупљени око загребачког листа *Славјански југ*. Не узимајући много у обзир етничко сродство и братски однос Срба и Хрвата, припадници Друштва залагали су се за то да та два народа успоставе сарадњу на реалној основи, да склопе јасну погодбу о савезу, која ће задовољити и једну и другу страну.

После многих, често и еуфорично изливаних осећања љубави, братства, слоге и јединства, из дана у дан почеле су се ређати несугласице. Основни разлози за несугласице били су верског карактера. Све учесталије ширени су гласови да Срби намеравају да „повлаше“ Хрвате. Тај неосновани и злонамерно расприривани страх од „повлашавања“ сејали су конзервативно-клерикални кругови чије средиште је било у Загребу, на Каптолу. Кључни човек, који није крио да је против прокламоване верске толеранције, био је бискуп Хаулик. Уз њега и његове следбенике, у пределима Славоније и Срема кампању против Срба и страх од „повлашавања“ ширили су официри-католици, посебно они који су били протерани из Петроварадинске пуковније. Њима су се придружили и сви мађаронски настројени официри, који су Србе и српски покрет у Војводини приказивали као антихрватски и противкатолички. Кад је убачено семе раздора по верској основи јавила су се неслагања и размимоилажења и око неких других питања, као што су: припадност Срема Троједној краљевини или Српској Војводини, надлежност хрватског бана и српског војводе и, посебно, благовремено слање војне помоћи Хрвата Србима у Војводини, који су били у рату с Мађарима.

У време када се у Срему била битка између народњака и мађарона, запретила је опасност од верског и националног сукоба између Срба и Хрвата. Да би стао на упут ремећењу тих односа, Главни одбор је током јуна објавио проглас српском народу, штампан ћирилицом и латиницом, с упозорењем да нашим непријатељима, Мађарима, веома смета савез склопљен између Срба и Хрвата и да свим силама настоје та два народа да заваде. С том намером, речено је у прогласу, они шире гласове да је бан влах, да га је патријарх повлашио и да ће Срби сав на-

род западне вере да повлаше. С друге стране, непријатељ лажима подбада незлобиви народ тврдњама „да је патријарх и депутација србска у Загреб зато дошла, да се са црквом римском сједини, т. ј. да се поунити”. Проглас је завршен следећим упозорењем: „Браћо! Тежко нама, ако оваковим ђаволским измишленима народи славенски узверују. Да вам је видити било, како је православни патријарх чујући ове демонске лажи, само онда одважио бану заклетву прочитати, кад су безбројне депутације хрватске за трајања једнога само сата, најпосле и од римског свештенства к њему изаслана, на то га не намолиле, но нагониле, говорећи: да се иначе од сабраног многочисленог, оружаног народа при иншталацији, који је на то спремљен, и који је то једнодушно овде кроз своје представнике закључио, страшни следства бојати, и да ће народу нарочито за то дух клонути, што ће мислити, да патријарх тајно какво упутствије против бана има [...] Не послушајте дакле супостате наше! Свештенике и друге, који би вам противно говорили, као убице наше моралне из средине ваше изгоните! Та бана је браћо патријарх пред нашом великом депутацијом и пред безбројним народом хрватским на пијаци заклео, пак смо сви скупа најпре у римској, пак онда у православној цркви Богу благодејаније принели.”

Иако се не може порећи чињеница да савез склопљен између Срба и Хрвата није одговарао Мађарима, не може се олако прихватити ни тврдња Главног одбора да су они сејали раздор између православних и римокатолика. Неповерење између Хрвата и Срба постојало је и без мађарске пропаганде. Оно је, како је већ речено, повремено добијало видљиве и опасне размере, али је српска страна, предвођена Главним одбором и патријархом Рајачићем, за разлику од представника Хрватске римокатоличке цркве, улагала велике напоре да стане на пут раздорима и сукобима ширих размера. Тако је, примера ради, Главни одбор 13. јула 1848. упутио две одвојене прокламације штампане латиницом, једну „На Славјане римокатолике у Срему и Славонији” а другу на „Браћу у Барањи и Бачкој”, тј. на Хрвате, Шокце и Буњевце. Обема прокламацијама био је циљ да оспоре тврдње „да Славјани источне цркве” иду на то да повлаше римокатолике. О томе је речено: „Ево ми, у име ваше и у име свијух наших једновјераца, увјеравамо вас живим богом и свим његовим свјетима да на то никад ни помислили нисмо. Ми поштујемо сваку вјеру, а особито ону коју рођена наша по крви браћа изповједају. Ми не држимо оне за поштене људе који насрћу на вјеру ма коју, а особито на вјеру браће своје. Ми дајемо вама поштену риеч и вјеру Божју да ћемо ми вас бранити братски против свакога који би на вјеру вашу насернуо тако исто као што ћемо бранити нашу

ако какав душманин на њу насерне. Будите, браћо мирни, без бриге, што се вјере ваше тиче и не вјерујте онима који лажи плету и раздор праве и гледе да браћу заваде, да тако опћи душманин лакше нас обадве стране надвлда [...] Угледајте се у Сабор наш у Загребу како су ондје браћа обе вјере братски се сложила да домовину своим силама одбране и сачувају. Слушајте преузвишенога бана који је те гласове лажне прогласио [...]” Одбацујући све сумње о било каквом насртању Срба на римокатоличку веру Хрвата, Шокаца и Буњеваца, Главни одбор им је поручио: „Зато, браћо не вјерујте лажима и потворама, него познајте у нама праву и рођену вашу браћу. Љубите ви нас ко што ми вас љубимо. Пружите нам вашу руку, као што ми нашу пружамо вама. Устаните с нама заједно против наших и ваших душмана, који нама и вама прете упропастити све што нам је најмилије и најсветије, језик, име и народност, који права наша, који су нам праотци наши кервљу сердца свога придобили, отимају и газе, који на то иду да нам буду окрутни господари, а ми да будемо њихови робови и слуге.”

У Хрватском сабору бан Јелачић одлучно је захтевао да се позову бискупи загребачки, сењски и ђаковачки да „свештеницима налог даду да пук гледе верозакона, пошто ниједном од наших церкава никаква погибелъ не прети, умире”. Убрзо после тога Сабор је изгласао XIV чланак Закона „О препречењу лажљивих гласовах као да римокатоличкој цркви каква опасност прети”. Закон су у целини објавиле Гајеве *Новине* (5. VIII 1848), а достављен је свим надлежним чиновницима, у првом реду црквеним. Тај Закон заиста је особит печат времена, који говори о разорним силама, које се, како је написао Виктор Новак, увек појављују кад се усталаса „народна воља за сједињењем хрватско-српским без обзира на верску подвојеност Срба и Хрвата”. Најважнији и најубедљивији доказ оних који су уносили забуну, правили метеж и ширили верски раздор у необавештене и непросвећене ниже слојеве народа римокатоличке вероисповести било је злонамерно приказивање учешћа патријарха Рајачића у свечаном устоличењу бана Јелачића.

Није познато да ли су и како су реаговали римокатолички бискупи на позив да окружним писмима одмах обавесте своје вернике о неоснованости и штетности лажних гласова који уносе немир и раздор. Међутим, зна се да се самоиницијативно, с пуно љубави, добре воље и племенитих намера, у страху да у револуционарним метежима Срби у Хрватској и Срему не учине неки пренагљени корак, да не изазову спор с римокатолицима, да, којим случајем, не покушају на силу да изборе нека прикраћена верска, национална, друштвена или друга права, да у еуфоричним заносима, које је собом носила револуција, не насрну

на своје суседе друге вере и изазову крвопролиће, патријарх Рајачић обратио 5. септембра 1848. штампаним прогласом „Народу србском православне цркве у Србској Војводини”. Патријарх је поручио: „Опечалило се срце моје, кад сам разумео, да се синови православне цркве са браћом својом, који римској цркви припадају, свађају, раздиру, и протерују. Опечалило се срце моје, јер ако икада, то је заиста оно време, кад сва браћа једне крви, једног језика треба тако да мисле, тако да говоре, тако да раде, као да су једно тело, и као да у свима једна душа живи, а да ником ни на ум не падне запитати брата, у коју он цркву иде. Свакиј треба своју цркву из свега срца да љуби, као највеће добро да цени, и из свију сила да брани: али зато на брата свога мрзити, на њега викати и насртати, што он у другу цркву иде, што се оном истом Богу другим начином моли, то није лепо, нити християнски, нити је људима, нити Богу угодно! И зато се опечалило срце моје, кад сам разумео, да су се гдекоји између моји православни нашли, који се Богу, цару и мени мрзко дело учинили. Спаситељ наш и искупитељ љубио је једнако људе, ма које вере они били; Спаситељ наш налаже нам светим својим речма, да љубимо и ми људе, ма које они вере били: па зар ћемо ми против свете његове науке и заповести мрзити, и нападати на рођену браћу због њихове вере, због њихове цркве? Не то несме бити ни од Бога ни од људи. И зато Ја, као Патријарх и као Управитељ народа, најстрожије забрањујем свако насртање на браћу нашу римске цркве, било то речима, било делом, и заповедам као отац и власт свима, да браћу исту у љубави предусретате, да с њима у миру и слогџ живите. Та није ли обштиј душманин пред вратима куће наше? Не грози ли обштиј душманин пред вратима куће наше? Не грози ли он и једном и другом пропашћу и убијством? Сајединити треба силе, да га изпред куће одгонимо, а не раздирати; а ако се ми између себе цепамо, олакшавамо њему посао, дајемо му нож у руке, да нас обе стране у срце прободу. Тешко нама и нашој деци, ако са неслоге зло по нас буде; кости оних несрећника, који раздор сеју, неће ни у гробу мира имати, били они синови православне, били римокатоличке цркве, кад иј деца и унуци клети стану, уздишући у окови бесног душманина, који им најсветије благо, милу народност ногама гази, и спомену се њиови праотаца руга! Зато, чада, послушајте Мене, љубите браћу, а не нападајте на њи, тако ће вас Бог благословити, тако ће вас срећним успехом свете наше војне наградити, коју за слободу, срећу и благостање наше и наши праунука водимо!”

Овај текст антологијске вредности, који је, на жалост, и данас веома актуелан и многим политичким челницима и верским поглавари-

ма могао би да послужи као узор и путоказ у раду, није остао без одзива. Патријарх је својим ауторитетом стао на пут свим ексцесима који су били на помолу. Успех је био утолико већи што се мудрим, благим, достојанственим и хришћанско племенитим апелима српског патријарха и „привременог управитеља народа” само два дана касније придружио и бан Јелачић прогласом штампаним у Загребу 7. септембра ћирилицом и латиницом, а који је разаслат по читавој Хрватској и Славонији. Бан се обратио „Свим духовним и световним поглаваром и частником као и свему осталоме народу по Хорватској и Славонији”. Проглас је написан уочи Јелачићевог поласка у рат с Мађарима, па је због тога од свих којима се обратио захтевао да одржавају ред, мир и слогу, јер, писао је он, „то је домовини нашој најбоље потребно, ако хоћемо докучити жељени циљ”. „Особиту скрб” – истицао је бан – „препоручам вама свештеницима једне и друге цркве! Ваша се власт протеже на срдца и на душе, ви имате равнати пук и подучавати га: равнајте га на корист домовине, уништујте у њему братску мржњу поради разног верозакона и подучавајте га о потребама времена овога [...]”

Разложни и благовремени апели српског патријарха и бана Хрватске, који су, судећи по готово истовременом настанку и сличном садржају, написани споразумно, уродили су жељеним резултатом. Већи сукоби и изгреди ширих размера између Хрвата и Срба, римокатолика и православних, нису избили. За то су највише заслужни бан и патријарх, који су хрватски и српски покрет, и поред свих разлика, успели да обједине и усмере га према заједничком северном непријатељу, који их је подједнако угрожавао. Схватајући тежину положаја у којем су се нашли Срби и Хрвати 1848/49. године, Рајачић и Јелачић нису дозволили да их понесу верске и националне страсти. Колико је патријарх респектовао припаднике римокатоличке вере и хрватског народа – толико је бан поштовао православне вернике па Србе у Хрватској, Славонији и Далмацији није називао „пучанством”, што је чињено крајем двадесетог века, већ народом, јер га је у свему сматрао једнаким и равноправним с народом хрватским. Стога се и обратио у једној од поменутих представки „Народу хрватском и српском у Троједној краљевини”. Да су за њега Срби у Хрватској били „пучани” а не народ, готово је сигурно да се у приликама какве су биле у време револуције 1848/49. године сукоб између Хрвата и Срба по верској и националној основи, који је иначе био на помолу, не би могао избећи и да би по обе стране неминовно имао трагичне последице. Али, када је револуција окончана, када више није било мађарске опасности, многе несугласице између Хрвата и Срба, посебно оне које су се тичале територијалних

претензија, избиле су на површину и изазвале су спор између двеју нација.

*

Иако је Јелачић, као царски генерал, био веран војник Хабзбуршке династије и огорчени противник Мађара, Фердо Шишић је дошао до закључка да је баш Гарашанин био тај „који је 1848. године сложио Хрвате и Србе у заједнички фронт против Маџара”, да је Јелачић тек под снажним утицајем Гарашанина „стекао ону потребну смелост да у опонирању против маџарских аспирација пође до крајњих граница”. Штавише, Шишић је сматрао да је и Јелачићев проглас „Народу хрватскоме и српск' оме у Троједној краљевини [...]” од 26. априла 1848, у којем се zaloжио за братство без разлике верозакона, настао под утицајем политичких ставова Илије Гарашанина. Изјаву бана Јелачића, када је рекао: „Ми смо један народ (југословенски); оставимо Србе и Хрвате”, као и закључак тог Сабора да „прима савез Троједне Краљевине са Српском Војводином, основан на темељу слободе и савршене једнакости, а тако и све жеље српског народа признаје за властите”, Шишић је довео у везу с политичким ставовима Гарашанина и њиховим утицајем објашњава званичну политику Хрватске под вођством бана Јелачића.

У време револуције Србија је показала да је њој било стало до тога да Мађари не прелазе границе Троједне краљевине зато што би тиме, како је изјавио Гарашанинов емисар Матија Бан, и Кнежевини запретила опасност. Да се то не би десило, кнез Александар био је спреман да утиче на Србе у Аустрији да заједно са Хрватима устану у одбрану ако би их напали Мађари. Јелачић је био обавештен да је Србији стало до уједињења свих делова Троједне краљевине и до савеза Срба из Угарске са Хрватима. Уз одређене услове Србија је обећала оружану помоћ Хрватима уколико зарате с Мађарима.

Гарашанин је у време револуције, као своје емисаре слао у Хрватску, Босну и Далмацију Матију Бана, Павла Чавловића, Стевана Херкаловића и Тому Ковачевића. Њихов задатак био је да раде на припремању споразума о заједничкој акцији Срба и Хрвата против Мађара. Са своје стране Јелачић је, пак, послао у Србију као изасланике Ивана Кукуљевића и Стевана Херкаловића. Они су обавестили Гарашанина да је Хрватима циљ „да се саједињење учини са свима Словенима јужним и да се једно царство образује”. Гарашанин се сагласио са тим њиховим идејама, али је о томе написао Стојану Симићу: „Ја сам ову идеју за сад одобрио [...], јер не треба друкчије са овим људима ни говорити, а особито сад кад и са Обреновићима посла опасног имати можемо.” Херкаловић је казао Гара-

шанину да међу Хрватима има и таквих који би желели да се Хрватска сједини само с Босном а не и са осталим јужнословенским областима, али да су такви у мањини, без изгледа и утицаја. Већина добро схвата да би мале државе биле изложене притисцима великих сила, па су стога за уједињење. Без много хвала за Јелачића, Гарашанинови саговорници су нагласили да „Србију Гај сваком препоручује као средоточје овог царства”, а у чему је с њим сагласна већина његових следбеника. Кад је увидео да у кругу око Гаја, поред сукоба с Мађарима, у исто време помишљају да крену и у акцију против Турака, Гарашанин их је убеђивао „да нипошто Турке не драже противу себе док с Маџарима на раскрсте”, обећававши да ће после „у договору о томе радити”. Саговорници су се сагласили да треба нешто порадити и на придобијању великих сила, на шта су делегати изјавили да Хрвати намеравају своје људе да пошаљу у Француску, Русију и Енглеску. Како је за остварење многих планова био потребан новац, а Хрватима је он недостајао, затражили су од Гарашанина помоћ у висини од 20.000 дуката. Свесни да је то позамашна сума, молили су да им се одмах да 5.000 дуката а остатак да им се исплати у ратама. Гарашанин је добро знао да је то превелико финансијско оптерећење за државну благајну, али, имајући у виду чињеницу да је Милош Обреновић тада био притворен у Загребу, а страхујући од неких његових планова и акција, сматрао је да треба удовољити финансијским захтевима Хрвата, који су, предвођени Гајем, били спремни да спрече Милоша у његовим намерама. Стога је Гарашанин тражио од Стојана Симића да се делегатима из Хрватске одмах исплати 5.000 дуката. Од Херкаловића и Кукуљевића је тражио да се с Милошем строго поступа, а Гају је написао „упутствованије да Милош не иде из Загреба нипошто, јер, ако то буде, да ће он непрестано у сојузу с Маџарима нашу ствар припјатствовати”.

Кад је реч о односу Гарашанина с Хрватима у време револуције, његове ставове и намере понајбоље исказује његова забелешка у којој каже: „Циљ је соједињеније свију и овамо и онамо. Најпре свршетак онамо па после даље.” Другим речима, Гарашанин је био присталица уједињења не само Срба већ и осталих Јужних Словена, једнако оних под аустријском, као и под турском влашћу. Међутим, кад је избио рат с Мађарима сматрао је да се свим расположивим средствима треба најпре заложити за његово успешно окончање, па тек онда кренути у акцију за ослобођење и уједињење нових подручја.

*

Иако су у смиривању националних и верских несугласица Рајачић и Јелачић наступали сагласно и успешно, није међу њима, посебно

у време војних операција, када су Срби очекивали помоћ Хрвата, и када је револуција привођена крају, однос увек био искрен и пријатељски. О томе ћемо навести више доказа.

Своје антисрпско расположење Јелачић је отворено испољио приликом доласка у Митровицу 19. јула 1848. На том путу од Винковаца до Митровице бан је примао делегације сремских римокатолика Шокаца, „који су оптуживали Србе и Главни одбор Војводине због рушења старе војне власти у Петроварадинској регименти и анархије која је, наводно, завладала у целом Срему”. На те оптужбе Јелачић је одговорио „да неће имати толико штрађака колико ће их требати у Митровици.” Кад је стигао у Митровицу, пред делегацијом граничара исказао је своје негодовање и бес због свега што је чуо и видео у Срему. То бахато понашање бана изазвало је велико нездовољство код Срба у Сремској војној граници, па је, према неким изворима, на њега припреман и атентат.

До спора између Јелачића и Главног одбора дошло је због тога што је бан желео да у Сремској војној граници обнови стари предреволюционарни поредак и да је отргне од власти Главног одбора. Уз то, бан је изазвао незадовољство Срба и тиме што је у жупанијску управу Сремске жупаније на власт вратио највеће конзервативце, прикривене мађароне и противнике Главног одбора. Када су Срби протестовали, незадовољни таквим поступцима Јелачића, бан им је одговорио: „Какав Одбор, какав патријарх и какав војвода и Војводина, кад је Срем част /део/ Бановине”.

Имајући у виду такво понашање бана, Главни одбор је 25. јула 1848. написао Рајачићу „да долази у сумњу велику и неповерење, да ће све то на добро изићи и да ће нам сојуз наш с Троједном краљевином, који смо толико желели, и ког смо ради много досад жртвовали и прегорели вешчествене /стварне/ користи принети. Јер, искрено говорећи бан овамо једно заповеда, а овамо друго испада тако, да се двапут промишљати морамо, шта нам чинити ваља /.../.” Одбор је писмо завршио речима: „Не допада нам се што су се код нас две власти, банова и народно-српска увукле и што се намјера банске власти тако одзива у народу Троједне краљевине, како правично сумњати морамо.”

Јелачићев боравак у Срему подстакао је тамошње римокатолике да му се пожале на Србе, тврдећи да се они налазе у раљама „побеснелих вукова”, Срба, и „оностраних пуштаија”, Србијанаца, који говоре да ратују у име цара и бана, а запарво намеравају да извојују „царство сербско”, и желе да им при томе и ми помогнемо, „како би нам после лакше главе дошли.” Молили су бана да верује само њима, католици-

ма, а не Србима, који „нити бога нити цара нити бана /не/ препознају.” Поводом ових жалби Јелачић је 12. августа затражио од команданта Митровице, Теодора Радосављевића, да испита да ли су истините жалбе католика и да настоји да угаси „и најмању искрицу несретне верозаконске разпре.” С тим у вези написао је: „нека моли и вјерује сваки у свог бога, како га је мати учила, само нека буде домовина сретна и слободна.” Десетак дана касније написао је патријарху: „Сад нам треба слоге, и проклет био раздор под каквим год видом!”

Како је непрестано претила опасност од верских сукоба, патријарх је у писму послатом Јелачићу августа 1848. оптужио сремске мађароне, који, кријући своје праве намере, народ плаше да ће се повлаштити и раде на томе да заваде Србе и католике а Мађарима „пут у нашу средину отворе.” Рајачић је написао бану да су Срби разочарани зато што се усамљени боре против Мађара, па су понеки чак закључили да је читав религиозни раздор настао упливом „неке господе хрватске.” Била је то јасна алузија на баново понашање и на његово подржавање мађаронске и конзервативно-клерикалне политике у Срему.

О незадовољству с понашањем Јелачића и о тињајућим неспоразумима с Хрватима сасвим отворено Константин Богдановић, члан Главног одбора, написао је Људевиту Гају 11. августа: „Нас, т.ј. Србе, ваш Госп. Бан упропасти. Овде се код нас рат велики на све стране води, а Бану је добро у Загребу гледати и ћутати /.../ На кратко, стоимо с Баном на точки краиног *развеза*. Ми ако паднемо, остаће поштење на гробу; али ако при тој шпекулацији *гадној* падну Хрвати, какав ће њин крст бити”.

У исто ово време (22. августа) неповољну оцену о Јелачићу изрекао је и Атанасије Николић, начелник Министарства унутрашњих дела Србије. Стога што је бан тврдио да не прави разлику између хрватске и српско-војвођанске ствари а истовремено није био спреман да нападне Мађаре „док они на њега не навале”, није му сметало да од Срба тражи новчану помоћ како би их помогао против Мађара. Такво Јелачићево понашање Николић је оценио као „чудесну работу”.

Колико су били затегнути односи између Срба и римокатоличког становништва Срема током јесени и зиме 1848. године, сведоче следеће речи патријарха Рајачића: „Ја ни преко прогласа, као ни преко добронамерних к њима често слатих једноверника /католика/, нисам могао ништа изградити. Али нисам ни хтео никакве оштре мере против њих предузимати, јер би се тиме између присталица обе вероисповести посејало семе живог раздора. Ограничавао сам се на претње, хитно сам настојао да српско становништво задржим од сваког непријатељства,

што ми је, Богу хвала, до данас успело. Историја овог грађанског рата имаће да покаже многи жалосни и варварски акт од ових унутршњих српских непријатеља.”

Срби нису без разлога сумњали у добре намере бана Јелачића. А да је он према њима био неискрен доказује чињеница да је, крајем јула 1848, на преговорима вођеним у Бечу с председником мађарске владе Лајошем Баћањијем, Јелачић изјавио „да одбацује српски покрет и да нема с њим никакве везе”.

У више наврата Рајачић је у писмима пребацио Јелачићу да оклева у пружању помоћи Србима, да помоћ обећа али је не пошаље, па да их таквим понашањем излаже великим опасностима. Огорчен због тога Рајачић је 12. августа написао Јелачићу да ако не крене у рат против Мађара да ће сматрати да су Хрвати уговорени савез са Србима погазили. Рајачић је ово писмо завршио речима: „Ово означавам за историју, за потомке наше.” У писму од 19. августа патријарх је поручио бану: Ви видите „да смо ми једини у историји сојузници, који сами ратујемо, и то не дан два но од два месеца.” Затим је изразио сумњу да ће Хрвати и Аустријанци коначно напасти Мађаре, па је о прелазу Хрвата преко Драве написао: „ако и кад год заиста пређете”. Само неколико дана касније, 23. августа, прекорно је написао Јелачићу: „Господине Бане! Ми смо Срби сад на тој точки, да због Вас пропадамо. Опростите што Вам овако казати морамо: али дела претежнија су од сви уверителни речи.

Ваше уверение, које сте нама до сада шиљали, само нам је шкодило; јербо да сте Ви за времена одрекли се нас, ми би другчије наше силе расположили; не би се пуштали к Белој Цркви, него би заиста од Ердута к Илоку утврдили се.

Ја Вас о томе уверавам, свештеном мојом совешћу, да ни онда, кад би управо на нас ударили, не би Ви толико пријатељство Мађарима указали [...] Ја Вас и о том уверавам да сам уши моје са свим затиснуо за свако будуће било изговарање, било уверавање. На мојој совести тежак камен лежи, а тај је камен савез са Хрватском.

Само кад једно предпоставите Господине Бане, да има јошт једна искра разума у Србском свету: таки ћете видети, да би било са свим неплодно хотети кога о противном уверити.

Само узмите ове мале ствари: Обећали сте нам циндере пре 5 недеља, да ћете нам послати, и да их много имате; ми зато нисмо циндере набавили: а Ви нам их не посласте; сад су нам празне руке.

Обећали сте нам пре 5 недеља 2 батаљона; ове хтели смо горњим Сремом посадити; Ви нам их не посласте, сад је Срем оголео [...].

Допустите ми, Господине Бане, да прекинем ово числење. Ја Вам кажем да ме стид попада, што сам тако дуго умео, смео, и могао се надати, особито кад помислим, шта је са обећаним прелазом преко Драве догодило се, шта с Г. Нужаном, и његовим посолством. Колико је ту термина било? Колико после препона? И какви препона!

Овде је час, и то жалости час, у ком је свака моја надежда ишчезла. Но будите уверени, да ће доћи час, гди ће Хрвати за овај поступак са Србима велики одговор дати и Богу и свету! Нисте верујте далеко, да народ хрватски дуг тај и политичним мненијем, и самим битијем народним плати. – Жао ми је ако јошт то за невозможно, или бољма рећи, ако то не држите за сасвим веројатно.

Једна се из целе ове заплетене трагедије вије истина, и та је истинна велика, света, чиста: да кад Србина нестане то неће ни Хрвата поред Мађара бити.

Само ће та разлика у падању бити: Срби кад падну пашће због поштења; али кад у овој игри падну Хрвати, шта ће на њином гробу остати?

Вашој Преузвишености сад остаје то једно предупредити!

Ја ништа више од Ваше Преузвишености искати не могу; јербо би се онда опет надати, изчекивати морао; а то је оно, што је до сад мени шкодило, то је оно, што више на моју совест узети не смем.

Радите сад како најбоље знате.

Мене само имајте извињена, ако ме нужда приволе, нужда сохрањениа себе самог и народа, да оним путем потражим нама помоћи, који је права Хрватима одмоћ.

Закључујући ово писмо, које ништа више није но изражај стања нашег, и мишљења Србског, душа ми моја заповеда, да и опет изјавим, да ја јошт тврдо остајем при Савезу док ме осим Ваши дела не разреши јавност, вика света, и глас мога народа.”

Када је Јелачић затражио од Рајачића да испуни неке молбе голу-биначких Хрвата, патријарх му је одговорио да „никад ни за какве, ни писмене ни устмене” молбе Голубинчана није чуо, али да је то доказ како религиозни „подривачи оно што сами раде, другима подмећу”, па је додао: „У обште није дело Срба на друге религије нападати; јер је њихова рола и досада са свим противна била; а сад имају посла на пољу ратном, – сад ни о форми суда, и власти, ни о форми религије нема питања, но о војни.”

У исто то време кад је патријарх исказивао неповерење према Јелачићу, учинио је то и Илија Гарашанин. У писму од 27. августа упућеном Авраму Петронијевићу, Гарашанин је написао: „Бан и Мајерхофер

са Двором заједно врло су ми подозрителни. Могу они Мацаре тући, али ни Србима бољег добра не желе него Мацарима. Све се бојим најпре ће Мацаре, па после и Србе и зато ми је врло жао што ова два народа не умједоше да певају за душу нашој комшиници.” У писму Стојану Симићу од 8. Септембра, Гарашанин је још неповерљивији и оштрији у осуди Јелачића и његовог понашања према Србима. У њему он каже: „До овог часа немам информације да је бан противу Мацара ударио. Ви сте сигурно читали у новинама како је он писао Патријарху да се војска купи и да се већ креће, али нигде не вели у који ће баш дан и гди на Мацаре напасти. Страшно лаже овај бан. Он просто лаже и сасвим у духу дворском ради. Многи сумњају овако о њему, но ја не само што сумњам, но чисто видим све његове и Мајерхоферове лагарије.” Више месеци касније, кад се револуцији ближио крај, Гарашанин није променио мишљење о Јелачићу. Сматрао је да је он као аустријски генерал дужан да најтешње сарађује с Двором, да буде одан династији.

С намером да приволи Јелачића на отпочињање рата с Мађарима, чиме би ослабила њихова снага према Србима, лист *Вестник* је сумњичио бана да је у дослуху с Мађарима и надвојводом Јоханом. Претио је Јелачићу да ће се Срби у Хрватској, пре свега граничари, побунити ако не зарати с Мађарима и не прискочи у помоћ њиховој браћи у Војводини. Оптужујући бана, уредник листа Константин Богдановић с пуно топлине писао је о хрватском народу. Наглашавао је да бан не заступа интересе хрватског народа, а да, за разлику од Јелачића, народ жели слогу и залаже се за поштовање уговора о савезу са Србима. Када је Јелачић са својим трупама коначно прешао Драву, *Вестник* је о њему, Хрватској и Хрватима, као и о њиховим предводницима увек писао с пуно похвалних речи, у духу искрене братске слоге, разумевања и сарадње, наглашавајући да су Хрвати и Срби „две гране једног народа”.

*

Кад је 2. децембра 1848. дошло до смене на престолу, у новој дворској камарили значајно место имали су бан Јелачић и барон Фрањо Кулмер. Рајачић је очекивао да ће, коначно, тада бити испуњени и српски захтеви. Међутим, и он и чланови српске депутације брзо су схватили да највеће препреке у испуњавању српских захтева постављају Хрвати на челу са бароном Кулмером, који је својим антисрбизмом моћно утицао на понашање бана Јелачића. Кад је 15. децембра цар Франц Јозеф Рајачићу признао патријаршијско достојанство, а Шупљикцу звање српског војводе, а избегао да одреди надлежности Војводине и да обележи њене границе, Рајачић је оштро осудио као дволичну не-

мачку политику. У писму од 17. децембра послатом Јелачићу следећим речима патријарх је жигосао хрватску политику према Србима: „Није ми на Немца жао, него ми је жао на мога рођеног брата, који ми јаму копа и у њу ме турити хоће. Да се Срби нису Мађаром ополчили /сукобили/, или да су се с њима држали, шта би с вама и Троједном Краљевином до сада било? А јоште више да сам ја хрватске Србе, који су сад ваша једина подпора, од вас одвратио? [...] Тежње барона Кулмера Срем од Војводине отргнути, увиђам ја и из других јавни делања које и ви видите и знате”.

На ово писмо Јелачић није одговорио. После битке код Мора, код које је победио Мађаре, он се надао да ће постати генералисимус царске војске у Угарској и да ће, после напрасне смрти Стевана Шупљикаца, постати српски војвода. Упркос томе 6. јануара изјавио је да је против тога да српски војвода добије овлашћење да буде и војни командант Срба. Сматрао је да би то било стварање државе у држави. По оценама Јелачића и Кулмера, српски покрет имао је сепаратистичке циљеве. Стога су они били против Срба и њихових захтева. Кулмер не само да није волео него је мрзео Србе. Он је тврдио да су Срби нетолерантни према католицима, „да нијесу пријатељи Хрватима и да само тако дуго хине пријатељство, док требају њихову помоћ”. Јануара 1849. он је подстицао Јелачића да са војском оде у Банат и „учини крај српском сплеткарењу и србијанском пачварењу”. Зато што је потребно „да овај тако звани српски рат за слободу докрајче *царске краљевске чете*”, написао је Јелачићу да то нико не може учинити брже и боље од њега. Две недеље касније саопштио је Јелачићу да од Војводине не очекује ништа добро. Зато је написао: „Српски је народ добар, али његови вође с ријетким изнимкама припадају у категорију наших стеклиша, и нијесу ни за што”. Четири дана касније написао је да Срби „немају паметних, честитих људи”, да је код њих „комунистички пролетаријат преотео власт”, па сумња „да је могућа таква Војводина какова постоји у главама садашњих /српских/ вођа и агитатора”.

За однос Јелачића и Банског већа у Загребу према Србима, значајан је њихов став према српском језику и ћирилици као службеном језику и писму у администрацији Петроварадинске регименте. Јелачић је, супротно ставу патријарха Рајачића и Главног одбора, сматрао да у регименти треба задржати немачки, а не уводити српски језик и ћирилицу. Банско веће у Загребу јавило је Окружном одбору у Земуну „да би добро било да се у својим дописима не служи народним /српским/ језиком”. Земунски Окружни одбор је овакав захтев из Загреба с презиrom одбио.

Колико је Кулмер као Јелачићев саветодавац мрзео Србе, види се из његових речи упућених бану, када је просто закликтао: „Бог нек чува Хрватску од тијесне везе са Србима”. Сматрајући да би та веза по Хрвате и Хрватску била штетна, Кулмер је написао „осим ако хоћемо доћи с коња на магарца и ако хоћемо да и ми подносимо владу попова”. Што се тиче Срба у Хрватској, барон је тврдио да они играју исту улогу као калвини према католицима у Мађарској, да нападају бискупа Хаулика, побијају католичку веру и деморалишу католичко свештенство.

Упркос одбојном држању према Србима и њиховим настојањима која су се тичала испуњавања захтева о Војводини, Јелачић је у одређеним тренуцима, кад му је то било потребно, лепим речима знао да их придобије и убеди да им је наклоњен, да је спреман да испуни њихове жеље. С том намером се 15. маја обратио Србима као борцима за Монархију, обећавајући им да ће „на пољу крви јунака наши процветат плод слободе и среће наше”. Том приликом истако је своју верност цару и краљу, своју оданост свом народу, којег је позвао на јединство у борби против непријатеља, наглашавајући да би то требало да „буде почетак непорушине слоге и братског савеза између синова једне матере: Славе наше”. После овог позива завађени и разједињени Срби понадали су се да Јелачић може да им помогне у њиховим споровима. Стога су му се обратили за помоћ и Рајачић и његови противници. На Рајачићеву молбу бан није одговорио а опозицији је претећи изјавио да он признаје само Аустрију и целокупност Монархије, а ко је против тога биће његов непријатељ против којег ће се борити док му је глава на раменима.

Увиђајући сву Јелачићеву притворност и слаткоречивост и његове стварне намере, Гарашанин је 3. јуна написао Книћанину: „Збиља, како нам липи Брат Бан од Хорватске? Чини ми се право је о њему говорио пролетаријат. Он је како се види најзадовољнији ако је угодни за доста дужностима солдата пуког и неотесаног. Ја би рекао он још незна да је Бан Хрватски, а уверен сам да не би име генерала дао за оно име Бана [...] Он мисли кад уме лепа слова говорити и ласкава писма писати да је све испунио што је дужан [...] За бога! Зашто се људи не окану лагати? Та боље је нека кажу шта мисле и оћеду, него што шепртљају кад ји свет сав позна гди лажу.”

Бомбардовање Новог Сада, које се десило 12. јуна 1849, и велико страдање Новосађана које се тада догодило, многи су с разлогом приписивали у грех Јелачићу, који је као војсковођа морао да претпостави да ће присуство његове војске у Новом Саду изазвати артиљеријске нападе са Петроварадинске тврђаве. Али, да Јелачић није марио за Србе, да их је мрзео, не потврђује само његова небрига за Нови Сад и Ново-

сађане, већ и његова преписка са Кулмером. Не дуго после новосадске трагедије, Кулмер је 3. јула написао Јелачићу: „Што ми пишеш о Војводини, то је већ од дужег времена моје мишљење. За њу не постоји права симпатија, њу су само умјетно створили бунтовници и пролетери у фраку, а патријарх је подупире ради свог одржања и честољубља. Све што није Србин, с правом неће ништа да зна о пројектованој Војводини и све ће прије покренути, него да подноси управу под утјецајем нетолерантних и сурових рацких попова и цинцара. Да сам ја у оном крају, ја бих од тога учинио животно питање, па бих се радије иселио, него да ова фукара нада мном влада. Прост српски народ је добар, али попови и с ријетким изнимкама све што је литерат, до зла бога је лоше. Патријарх је увијек био честохлепан глупан, окружен самим бунтовницима. Ја нисам био споразуман с његовим именовањем за царског комесара, то је Мајерхоферово дјело. Ако тако остане, имат ће влада великих неприлика. Против српских тенденција које су неспојиве с јединством Аустрије, треба одмах сада, код окупације тамошњих крајева, одлучно иступити. Ако опет одбори стану владати и управљати, онда агитацијама никад неће бити краја [...] Надам се да ће се скоро нешто збити.”

Кулмер је био у праву. Врло брзо се то нешто, што је он очекивао, и збило. Пошто је Јелачић крајем јуна обавестио владара о томе да је стање у VII војном округу, којим су управљали Мајрехофер и Рајачић, веома лоше, влада је 11. јула разрешила патријарха дужности „особито опуномоћеног императорског повереника” за Војводину и позвала га у Беч да учествује у саветовањима о положају Срба у Монархији. Истовремено Јелачићу је као команданту Јужне армије поверено да спроведе привремену грађанску и војну организацију у Војводини. Лишен положаја царског комесара за Војводину, Рајачић је 20. јула о томе обавестио српски народ и пожелео да се испуне његови захтеви изнети на Мајској скупштини 1848. године. После тога написао је: „Што се бана Троједне краљевине Јелачића тиче, тврдо држим, да поштено с тобом мисли, да те у блату оставити неће, но да ће толиким својим искренога к србском народу пријатељства и писменим и устменим изражењима непоколебимо веран остати, закљученија и твога и Троједне краљевине сабора јуначки бранити, и да се обистине, са свом сангом настојати. Он је таки муж, о ком се оно славног Римљанина рећи може: *Si fractus illabatur orbis impravidum ferient ruinae*. Скрушен да се на њег' сруши свиет, неустрашима покрити ће развалине! Под његовим шти- том стећи ћеш ти твоју Војводину и твога војводу [...].”

С разлогом се може поставити питање да ли је патријарх заиста био уверен у то да ће Јелачић поштено поступати са Србима и да ће им, како

је написао „непоколебимо веран остати”, да ће настојати да испоштује и оствари закључке Хрватског сабора и Мајске скупштине, или је то био дипломатски покушај да бана подсети на обавезе које је имао према Србима, на то шта они од њега као команданта Јужне армије и заповедника целокупне грађанске и војне власти у Војводини очекују. Имајући у виду дотадашње њихове односе, посебно понашање бана према Србима у време ратних операција, када им је његова помоћ била неопходна, али је она изостајала, склони смо да тврдимо да му патријарх није много веровао, али да је јавним исказивањем поверења желео да га одобровољи и обавезе да нешто добро учини за Србе. Уз то, јавним исказивањем поверења у хрватског бана патријарх је желео да утеша и умири Србе, да им пусти зрачак наде у часу када су све наде биле покопане.

Веома брзо се испоставило да је Јелачић као свемоћни управљач Војводине био далеко од сваке помисли да испуни Рајачићева очекивања и удовољи најосновнијим захтевима Срба. Он је имао задатак да ради против српских одлука прихваћених на Мајској скупштини 1848. године зато што су оне биле супротне интересима јединствене Монархије. Због тога је бан предузимао мере да ликвидира народну власт и све тековине српског народног покрета. Да би сачувао привид народне власти, дозволио је да до краја 1849. године, док није донета коначна одлука о државноправном статусу Војводине, у Земуну тавори, без значаја и утицаја, Правитељство српске Војводине. За све то време Рајачић се налазио у Бечу, без било каквог утицаја, више као интернирани грађанин него као црквени поглавар и политички предводник српског народа. Јелачић, у којег се патријарх, бар привидно, поуздавао, чинио је све да припреми терен да, супротно одлукама Хрватског сабора и Мајске скупштине, Срем припадне Хрватској, а не Војводини.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив САНУ у Београду, Дејанија, св. III, бр. 2690;
- Архив САНУ, Ср. Карловци, Српски народни покрет; Напредак 1848, 1849; Весник 1848, 1849.
- Thim József, *A magyarországi 1848–49-iki fölkelés története*, Budapest 1930. и 1935. том II и III;
- Фердо Шишић, *Југословенска мисао*, Београд 1937;
- Јован Радонић, *Патријарх Јосиф Рајачић*, у: *Слике из историје и књижевности*, Београд 1938;
- Joseph baron Neustädter, *Le ban Jelačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848*, Zagreb 1942;

- Vaso Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49*, Zagreb 1949;
- Јован Радонић, *Патријарх Јосиф Рајачић и генерал Ђуро Рукавина*, Глас САН, Одељење друштвених наука 96, Београд 1949;
- Гргур Јакшић, *Претиска Илије Гарашанина*, књ. I, Београд 1950;
- Славко Гавриловић, *Срем у револуцији 1848–1849*, Београд 1963;
- Миховил Томандл, *Живот и рад Константина Пеичића*, Нови Сад 1966;
- Viktor Novak, *Magnum tempus. Ilirizam i katoličko sveštenstvo. Ideje i ličnosti 1830–1849*, Београд 1987;
- Василије Ђ. Крестић, *Леци на српском језику (1848–1849)*, Нови Сад 1998;
- Славко Гавриловић, *Хрватски бан Јосип Јелачић и српска револуција 1848–1849*, Зборник Матице српске за историју, бр. 63–64, Нови Сад 2001, 57–82;
- Василије Ђ. Крестић, *Геноцидом до велике Хрватске*, Јагодина 2002;
- Драгољуб Павловић, *Србија и српски покрет у Јужној Угарској 1848. и 1849.*, Београд 2009;
- Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013.

Academician Vasilije Đ. Krestić
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

RELATIONS BETWEEN THE SERBS AND THE CROATS
AT THE TIME OF 1848–1849. REVOLUTION
(A tribute to history)

Summary

With this paper the author tried to outline all the forms of relations between the Serbs and the Croats at the time of 1848–1849. revolution. He first proved how at the very beginning of the revolution, the Serbs in Dubrovnik and Zagreb were at a threat to be killed by the Croats. Then he moves on to state a number of data on how, due to the common danger that both the Croats and the Serbs had from the Hungarians, both tried to get together and defend themselves against the northern neighbour. With regards to that, the author shows how the Croats accepted the decisions of the May Assembly in Karlovci and how the patriarch J. Rajacic and ban J. Jelacic, as well as the Main Board of the Serbian people made efforts to put an end to religious quarrels that were supported by some Roman-Catholic priests, conservative-clerical imperial and royal officers, who served in Srem and Slavonia, and by the Hungarian propaganda too.

The paper presents the data portraying disagreements taking place between the Rajacics and the Jelacics because the Serbs, threatened militarily by the Hungarians, expected the help from the Croats, which, despite ban's constant promises failed to happen. Special attention was paid to the way that ban Jelacic and baron Kulmer treated the Serbs, whom not only they did not like but hated and did everything for the wellbeing of the unified Monarchy and the Croats against the Serb nationalistic interests and goals.

The author also points out how Ilija Garasanin wanted to have cooperation with the Croats, expecting them to prevent duke Milos Obrenovic from taking advantage of the revolutionary events to come back to Serbia. Garasanin looked at ban Jelacic as a faithful imperial-royal officer loyal to the Dynasty of the Habsburgs, of whom he expected nothing great or good for the Serbs. Because ban Jelacic promised the help to the Serbs and never provided it, Garasanin maintained that ban was lying a lot and that he was not to be trusted.

СУЖЊИ НА ДВОРОВИМА БОСАНСКИХ КРАЉЕВА И ВЕЛИКАША (Живот с оне стране људске слободе)

Академик Ђуро Тошић

Академија наука и умјетности републике Српске

Апстракт: На основу расположиве литературе, те објављене, а посебно необјављене грађе из Дубровачког и Которског архива, у раду је приказано сужањство на дворовима босанских краљева и великаша, у чијим је затворима могао завршити готово сваки човјек, од заробљеног владара па до малог и безначајног појединца ухапшеног у ратном походу. Широка је круг оних који су располагали тамницама, а још шири круг узрока због којих се могло доспјети у тамнице: од „невјере” према владару па до дуговања приватним кредиторима. Тешки услови живота у владарским и племићким „*casamatima*”, од стављања у „челичне окове” зване „негве”, па до глади која је пријетила смрћу, најбоље илуструју мрачну и туробну свакодневницу средњовјековне Босне. Црква је била једина званична институтција која је, руковођена начелима хришћанске побожности, тражила и проналазила један хуманији пут који ју је водио с оне стране затворских зидова гдје је, у границама своје духовне „компетентности”, помагала несрећним заточеницима.

Кључне ријечи: краљеви, великаши, Косаче, Павловићи, затвор, сужњи, окови, тамница, таоци.

Биографије великих и моћних људи, понајвише владара и крупних феудалаца, често су попуњавале странице бројних и садржајем веома богатих историјских монографија, док је живот малог, обичног, најчешће обесправљеног и законом незаштићеног појединца, у виду кратких и каткад једва примијећених напомена, доспијевао на крајње маргине научног интересовања посвећиваног њему и невољама о које се спотицао у тешкој и туробној свакодневници средњег вијека. Зато ће и овај рад бити намијењен животној судбини управо таквих страдалника који су, понекад ни криви ни дужни, проводили добар дио живота с оне стране људске слободе. У средњовјековној Босни су као у каквој „земљи чуда”, поред оних продатих у робље, у затвор (грехон) босанских краљева и њихових велможа често пристизали бројни политички противници и други непослушни поданици, па чак понекад и странци. Доспјети у такав владарев или феудалчев затвор значило је бити „око-

ван тешким ланцима” (*pesanti cateni carici*), уз крајњу неизвјесност да ли ће затвореник окајати почињене „гријехе” у складу са неком пресудом, или ће чамити у затвору док владар или феудалац не одлуче другачије о томе. Остаће, нажалост, непознато када се и из којег разлога нашао тамо Стагиус, син Антонија из италијанског града Ферма, али је сигурно знано да је „сужњавао” извјесно вријеме у затвору босанског краља Твртка I.¹ За разлику од овог невољног Италијана, за дубровачке грађане, Павла и Петра Гижлиће, познато је да их је још босански бан Стјепан II Котроманић везао и држао затворене због неисплаћених дугова на име закупнине царина у мјестима: Дријева, Остружница, Градац и Двориште.² У том необичном и у тадашњој јавности проскрибованом послу, посебно се истицао краљ Остоја у борби са бројним политичким противницима: од познатог Павла Клешића, па до Павла Радишића који је, као рођак владајуће куће Котроманића, био већ виђен у улози новог босанског краља. Он је, последице ослобађања из Сандаљевог затвора, стигао у Дубровник, не да би остао тамо, већ да би потражио заштиту угарског краља, и дошавши до Сплита није могао даље због великих смутњи у земљи, те се поново вратио у град подно Срђа и остао у њему до избијања рата између Остоје и Дубровника 1403. године.³ Отуда и све учесталији Остојини захтјеви Дубровчанима, уз отворене пријетње, да му изруче траженог Радишића, чији се један брат већ налазио „у краљевом затвору” (*a p̄rehoп suo*), а други „једући његов хљеб ... усред Босанског краљевства” (*manzava lo pan vostro ... in meço del so reame*), безбједно проводио дане у једној патаренској кући заштићен „слобоштином патарена” (*per la franchicia dei patareni*) пред прогоном озлојеђеног краља. Дубровчани су итекако цијенили такав однос краља према „патаренској слобостини”, али су зато очекивали да поштује и „слобоштину Дубровника” којом се користио његов поданик „у зидинама окруженом граду” (*a città murada*).⁴

¹ М. Анчић, *Politička struktura srednjovjekovne Bosne*, Na rubu zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne, Zagreb 2001, 49–50, нар. 112.

² Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/I (ССПП I/I)*, Београд 1929, 71, бр. 76, 19. V 1355. Упор. Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, 49. Искрпном анализом овог писма у последње вријеме позабавио се и професор С. Ћирковић, *Писмо бана Стјепана II Котроманића кнезу и општини дубровачкој о дугу дубровачких трговаца*, Грађа о прошлости Босне I, Бања Лука 2008, 23–35.

³ J. Gelcich, L. Thallóczy, *Raguza és magyarország összeköttetésekének oklevéltára (Dipl. Rag.)*, Budapest 1887, 151, бр. 99, 19. XII 1403. О томе види опширније: Е. Куртовић, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009, 115–116.

⁴ С. Ћирковић, *Верна служба и вјера господска*, Зборник Филозофског факултета у Београду VI–2/1962, 107, нар. 53; Исти, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilo-

Ствари су се мијењале вртоглавом брзином па је с јесени 1416. и сам Остоја, окривљен са жупаном Драгишом Дињичићем за убиство кнеза Павла Раденовића, требало да, по одлуци Државног сабора сазваног на иницијативу султана Мехмеда I, буде „свезан” и утамничен, али су се обојица, сазнавши за то, спасили бјекством у Приморје.⁵ Ни најближи чланови његове породице нису увијек били поштеђени затворске грозоморе. Тако је дубровачко Мало вијеће средином јула 1419. „с боли у души дознало” да је Остојина друга жена и доскора босанска краљица „госпођа Јелена затворена” (*dominam Helenam (esse) carceratam*) од свога пасторка и новог босанског краља Стефана Остојића.⁶ Најмање разлога за „тугу” имао је познати дубровачки племић Михоч Растић који је, по одобрењу владе, годинама бесплатно становао у краљичиној кући коју јој је на уживање оставио први муж Хрвоје Вукчић.⁷ Са ништа мање „душевног бола”, Дубровчани су почетком марта 1423. примили и вијест да је још прије годину дана умрла, односно била убијена несрећна краљица.⁸ Да ли је у питању у „паклу мржње” запретана сујета остављене прве Остојине жене, бивше краљице Кујаве, или можда нека политички скована завјера против уморене краљице Јелене, због наслеђа преостале Хрвојеве имовине, тешко да бисмо могли нешто више рећи о томе.⁹ Ако завиримо мало иза кулиса средњовјековне босанске позорнице, забљеснуће нас тужни приказ жестоког окршаја између легитимног босанског краља Твртка II Твртковића и вјечног претендента на владарски пријесто, протукраља Радивоја, у којем је Твртко, остављен од најближе властеле, силом прилика „тамновао” у једној од својих тврђава из које није могао изаћи.¹⁰ Ни прет-

зи за историју Bosne i Hercegovine I: Друштво i привреда Srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1987, 225, нар. 118 и Р. Ћошковић, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Sarajevo 2005, 131, нар. 31.

⁵ *Dipl. Rag.*, 261, br. 173, 12. X 1416. Упор. М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955, 29 и Ј. Мргић, Северна Босна 13-16. век, Београд 2008, 111.

⁶ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle II*, Paris 1899, 173, нар. 4. Упор. D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi, Filozofski fakultet Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest 20 (1987) 192.

⁷ С. Рудић, *О кући Хрвоја Вукчића Хрватинића у Дубровнику*, Историјски часопис LVI (2008) 359.

⁸ *Dipl. Rag.*, 289, br. 187, 4. III 1423. Упор. *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, Sarajevo 1942, 460 и Ј. Мргић Радојчић, *Доњи Краји, крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 114–115.

⁹ Опширније о томе: D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti: (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387–1463*, Zagreb–Sarajevo 2006, 450.

¹⁰ Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković i Radivoj Ostojić (Sukob dvaju kraljeva)*, Iz srednjovjekovne Bosne i Huma, Osijek 2002, 134.

последњи босански краљ Стефан Томаш не би се могао похвалити бог зна како толерантним односом према својим заточеницима. Да би показао приврженост католичкој вјери, он је средином 1461. затворио тројицу истакнутих босанских племића – Јурја Кучинића, Стојслава Твртковића и Радмила Вјенчинића, који су припадали босанској цркви, а потом их, у пратњи нинског бискупа, послао везане папи у Рим да буду поучени у хришћанској догми. Послије поучавања у педесет тачака хришћанског учења, према абјурацији кардинала Ивана Torquemade, ови „конвертити” су поново враћени душебрижном босанском краљу, при чему су двојица остали у новој вјери, а трећи је, „вративши се попут пса на своју бљувотину”, на путу до краља побјегао његовом тасту и заклетом противнику херцегу Стефану који је био дубоко утонуо у бездан крстјанске јереси.¹¹

По узору на своје владаре, и босанске велможе су, а посебно они из реда „русашке господе”, такође држале затворе при својим дворовима. Ни престижна титула босанског великог војводе и високи положај генералног викара краља Ладислава за Далмацију, нису спречавали Хрвоја Вукчића Хрватинића да у своје затворске ћелије смјести неке шибенске пучане, чак због пола вијека раније узетог учешћа у прогонима локалне властеле из града.¹² Надаље, у жестоком и крвавом обрачунају најугледнијег босанског племства из редова „русашке господе” у мјесту Парена пољана надомак средњовјековног Бобовца, живот су изгубили четворица људи, међу којима и кнез Павле Раденовић, док је његов старији син Петар био ухапшен и у оковима спроведен у Бобовац, гдје је, према злослутном предвиђању Ивана Гундулића, могао бити и ослијепљен.¹³ Остали чланови Раденовићеве пратње имали су нешто више среће од свога господара: Браило (Тезаловић!) доспио је „у затвор Вука Хранића” (a prexon de Voch Cragnich) а Прибисав Муржић „у затвор других” (a prexon d'altri),¹⁴ док је преостали Павлов пратилац

¹¹ F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13. i 15. st.)*, Zagreb 2003, 115 и 117. Упор. P. Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, 51, 95 и T. Vukšić, *Papa Pio II i kralj Stjepan Tomaš*, Fenomen “krstjani” u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, Zbornik radova, Sarajevo–Zagreb 2005, 298–300.

¹² M. Brković, *Isprave bosansko-humskih srednjovjekovnih vladara Šibeniku*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Zagreb–Zadar 2008, 44.

¹³ „... li taglo la testa al dicto conte Polo et rimase morto ... Conte Piero e ligato e menato a Bobovac ... penso ... sara inorbito.” Ђ. Тошић, *Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића о смрти кнеза Павла Раденовића (Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића)*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 359–360.

¹⁴ Исто, 360.

и један од главних савјетника, припадник „цркве босанске” Влатко Тумурлић, нашао уточиште код фрањеваца у Краљевој Сутјесци и ту, уживајући „право азила” (*ius asily*), заједно са Дубровчанином Иваном Гундулићем – аутором овог извјештаја о немилу догађају – сачекао освитање мирнијег дана.¹⁵ Тада је, вјероватно, под окриљем ноћи покупио беживотно тијело свога господара и пренио га у Врхбосну, у мјесто по њему прозвано Павловац, југоисточно од Сарајева (на подручју данашњег Касиндола) и ту га сахранио у некрополи Павловића.¹⁶ Ухапшени син несрећног Раденовића, Петар, иако му се Гундулић није надао у очињи вид, остао је, ипак, неослијепљен и успио се домоћи слободе, те само неколико дана послје очеве смрти у Конавлима организовао војску против оцеубице Сандаља,¹⁷ а и Тезаловић и Муржић су, такође, изнијели „живе главе” из затвора и након, свакако, преживљеног шока, поново се укључили у живот уобичајене свакодневнице.¹⁸

Иако, очито, садрже доста претјеривања, ипак нису лишене сваког основа тврдње Дубровчана да је Павлов син Радосав „змија која уједа сву Босну”, чија ријеч „не вреди често од данас до сутра”, док му је „лаж” средство које ће, без пуно размишљања, „употребити кад год му затреба”. Таквог га је отприлике упознао и дубровачки властелин Паладин Гундулић када се, враћајући се из Зворника кући, навратио у Павловићев главни град Борач да поздрави старог и доброг пријатеља. Али тамо су га, умјесто очекиваног гостопримства, дочекали пријеки погледи и изненадни захтјев осорног домаћина да му исплати неки

¹⁵ „Vlatcho Tumarlich patareno se reduxe al mio albergo, zoe alli frari per suo salvamento.” Ђ. Тошић, *Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића*, 359.

О Тумурлићевом боравку код сутјешких фрањеваца и праву на “азил” опширније је писао Р. Ђоковић, *Krstajnin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403–1423) (Krstjanin Vlatko Tumurlić)*, *Croatica Christina Periodica*, 35, Zagreb 1995, 30–32.

¹⁶ „ando al corpo de Pavle et farlo portar a Varchboxaine.” Ђ. Тошић, *Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића*, 359.

¹⁷ „... exercitu ... quando castra metabatur contra Sandalium, per aliquod dies ... post mortem comitis Pauli.” N. Jorga, *Notes et atraits pour servir a'l' histoire des croisades au XV siecle, II (Notes et extraits II)*, Paris 1887, 170, 23. II 1419.

О свему што се дешавало, а посебно у вези са војводом Петром Павловићем и његовим ратовањем против Косаче у Конавлима, види знатно опширније: Ђ. Тошић, *Vojvoda Petar Pavlović, Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka*, ЈИС 1–2 (Београд 2001) 38–39 и М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, *Историски часопис*, књ. IX–X (1959) Београд 1960, 143.

¹⁸ О учешћу Браила Тезаловића и Прибисава Муржића у јавном и пословном животу средњовјековне Босне послје Павловићевог убиства види: Р. Ђивковић, *Економско социјалне промјене и босанском друштву у XIV и XV stoljeću*, Tuzla 1976, 48–56, 60, 61.

новчани дуг његовог брата Циве о којем Паладин није знао ништа. Тиме се разјарени и одувијек вјероломни Павловић одлучио на, у односу пословних партнера и старих пријатеља, дотад нечувен корак и непозваног госта ни крива ни дужна „стрпао у затвор”, што ни по каквом праву или уговору није, по оцјени Дубровчана, утврђено и уобичајено да један човјек одговара за дугове другог, па чак ни брат за брата.¹⁹ Такво Радосављево непримјерено и сурово држање вјероватно су подстицале и ријечи Налка, сина дубровачког трговца Влахоте Хранковића, присутног разговору вођеном између Павловића и неких његових племића, да још боље и чвршће „прибрави” заточеног Гундулића, јер ако га из било којег разлога пусти на слободу, неће никада примити ни једног јединог динара ни од Паладина ни од било којег другог Гундулића.²⁰ Очито затечени и забринути због свега што се дешавало тамо, Дубровчани су у Борач послали и посебно посланство којем је, у случају да не успије изгладити ствар са Павловићем, наређено да о томе писмено обавијести босанског краља Твртка II и замоли га да нареди свом вазалу да ослободи њиховог невиног властелина, о чему су, ради веће сигурности, требали обавијестити и остале босанске великаше: Сандаља Хранића и браћу му Вукца и Вука, кнеза Вукосава и војводу Вукмира Златоносовића. Ни новопристигли дубровачки поклисар, Петар Лукаревић, није успио учинити ништа друго у разговору са Павловићем, осим што му је овај дозволио да се лично састане са утамниченим Паладином, који није био за то да се шаље поменуто писмо босанском краљу и тражи посредовање других војовада, пошто би то могло још више иритирати ионако гњевног Павловића и произвести више штете него користи.²¹ Иако се не зна тачно да ли је својим уплитањем у читаву ову ствар свјесно или несвјесно радио против Статута и законских норми свог родног града, лакомислени Хранковић није, изгледа, размишљао о томе да ће се „кад ли тад ли” морати појавити пред судом да објасни разлоге свог понашања. У то нас увјерава и друга тужба Паладиновог брата Марина Гундулића управљена против њега почетком фебруара 1424. године, пошто је и даље „лобирао” за Павловића с којим је, како сам казује, био „интимни пријатељ” (*valde intrin-*

¹⁹В. Ђоровић, *Како је војвода Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавље*, Годишњица Николе Чупића, књ. XXXVI, Београд 1927, 75, 85.

²⁰Historijski arhiv Dubrovnik (HAD): *Lamenta de Foris* (Lam. de For.) V fol. 241, 14. XII 1423. Упор. Ђ. Тошић, *Dubrovačka porodica Hranković*, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti JAZU*, Sv. XXVI, Dubrovnik 1988, 85–86.

²¹В. Ђоровић, *Како је војвода Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавље*, 93, 95.

сес). Тако је крајем љета или почетком јесени, пролазећи поред спонзе, позвао Паладиновог синовца Дамјана (сина Ивана Гундулића) и упитао га: „Зашто не извучете Паладина из затвора војводе Радосава Павловића”, на шта му је млади племић смјерно одговорио: „Не противим се ја томе, већ се противи сер Марин стриц мој.” На то му је Налко, правећи се незаинтересован, узвратио: „Знам ти рећи толико, пошто сам у тијесном пријатељству с војводом Радосавом, да се без новца ни на један начин не може извући из руку војводе Радосава и ако сер Паладин не буде брзо откупљен биће стављен у челичне окове.” Послије ових, очито двосмислених и у корист свога „интимног пријатеља” Павловића изговорених ријечи, „душебрижни” Налко је наставио својим путем. Дату изјаву Паладиновог синовца Дамјана потврдио је, у улози свједока, готово од ријечи до ријечи Михаило Бобаљевић рекао да је, док је стајао с Дамјаном испред радње Марина Менчетића, наишао поменути Налко и рекао Гундулићу: „Боље ће Вам бити откупите сер Паладина него да стоји како стоји.”²²

Вријеме је пролазило, а Паладин је „стајао како је стајао” у Радосављевом затвору. Нису помогла ни дубровачка „мудровања” да „ни по божијем ни по иједном свјетском закону није право да страда човјек, који сам ништа није крив” пошто се нису ни најмање дотицала, очито, на туђу муку имуног и по природи неосјетљивог Павловића. Тек када је почео да поболијева, породица је, забринута за његово здравље, продала неки посјед у Стону и за добијени новац откупила несрећног човјека који је заиста, без икакве личне кривице, неколико година чамιο у борачком „*casamatu*”.²³ Усред Паладиновог тамновања, ред је дошао и на његовог подказивача Налка Хранковића, који је, противно законским одредбама свог града, учинио неку врсту „невјере”, оптужујући невиног суграђанина Гундулића у туђој земљи и пред туђим господарем, због чега је доспио, не у Павловићев, већ у дубровачки затвор.²⁴ А до када је недужни Гундулић остао у Радосављевим затворским одајама није нам познато, али сигурно у њима није боравио 1432, када се Павловић, закључивши мир са Дубровчанима, обавезао да ће ослободити из окова званих „негве”, сваког „сужња или тамничара” и

²² HAD: Lam. de For. V fol. 241', 9. II 1424.

²³ В. Ћоровић, *Како је војвода Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавље*, 93, 95.

²⁴ HAD: Acta Consilium Rogatorum (Cons. Rog.) III fol. 195, 13. XII 1423; fol. 196, 2. I 1424; fol. 202, 25. I 1424.

то без „преузме и откупа”.²⁵ То се потпуно уклапа у обичај, по којем су господа и угледни ратници држани у сужањству док се не отплати за њих откупнина, а мали и безначајни људи често постајали робови, одвођени у далеке земље и тамо продавани.²⁶ Да иронија буде још већа, и Павловићев „интимни пријатељ” Налко Хранковић се, поред дубровачког, упознао и са Радосављевим затвором, када је заједно са заповједником дубровачке војске Марином Гучетићем, био заробљен у Конавоском рату 1430. године.²⁷ Не знамо да ли му је и колико помогло пријатељство са озлоглашеним Павловићем да изађе из затвора, али знамо да се убрзо нашао на слободи и наставио са кријумчарењем соли на Неретви.²⁸

Након што се по трећи пут оженио удовицом зетског господара Ђурђа Балшића и кћерком српског кнеза Лазара Хребелјановића, Јеленом, и измирио се са њеним сином Балшом III, Сандаљ Хранић је започео дугогодишњи рат са Котором који је трајао од 1412. до 1423. године. Тај рат је оставио дубок траг у сјећањима Которана који су бројне, за њихов живот важне догађаје дијелили на оне који су се дешавали „прије Сандаљевог рата и послје Сандаљевог рата” (*ante gueram Sandaly et post gueram Sandaly*), а родитељи новорођеној мушкој дјечи, у знак сјећања на извојевану ратну побједу, надијевали неуобичајена имена, какво је носио и син которског нотара Антонија Гевезија (*Antonio de Sancto Gevesio*) и његове слушкиње, а потом и вјенчане жене Љубиславе – Винчигвера (*unus filius cui nomine posuit Vinciguera*), што у преводу на српски језик значи Виктор или (дословно преведено) Побједник рата.²⁹ Како је вријеме одмицало, Которани су, исцрпљени ратом, почели тражити мир, те су средином 1414. године упутили четворицу својих племића (Зонка, Зуана Мекше и Симка, Марина Мекше,

²⁵ Ђ. Ђекић, *Окови и Сужањ*, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 468, 723–724.

²⁶ Ђ. Ђекић, *Сужањ*, Лексикон српског средњег века, 723–724.

²⁷ „... zoe ser Marin Ni. de Goze capitano et Nalcho fiol de Vlachota Crancovich i quali son presoni”. HAD: Lettere e Commissioni di Levane (Lett. di Lev.) X fol. 157', 14. VI 1430. Упор. Е. Kurtović, *Pljačke i nasilja Dobrovojevića, ljudi vojvode Sandalja Hranica sa prostora Vrsinja*, Godišnjak ANU BiH, knj. XXXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 32, Sarajevo 2005, 283.

²⁸ Види о томе: Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 200–201; исти, *Dubrovačka porodica Hranković*, 94.

²⁹ Istorijski arhiv Kotor (IAK): Sudsko-notarski spisi (SN) V, 451, 6. II 1432; 602, 19. VII 1436; 603, 19. VII 1434.

О ванбрачној, а потом и о брачној заједници између поменутих Антонија и Љубиславе види опширније: L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 299–301.

Матеја, Михе Буће и Николу, Лампре Болице) на Сандаљев двор да преговарају о томе. Косача их је дочекао са тешким условима, а најтежи међу њима био је захтјев да му дају 12.000 дуката као гаранцију да ће се поштовати будући споразум, због чега је „задржао четворицу затворених њихових грађана” (*retinet captiuos quatuor suos ciues*), не допуштајући им да оду кући док њихова влада не испуни овај услов.³⁰ Да се Сандаљ уистину није шалио када је поручивао млетачкој Сињорији да ће заточени которски племићи због учињене „невјере” морати „понести сваку муку”, увјериће нас и неколико доле писаних редака.³¹ Зар их је могла задесити већа „мука” од оне да су непуну деценију прочамили „у дну једне куле” (*in fondo a una torre*), смјештене „на Сандаљевом двору” (*in curia de Sandaly*), ништа мање него „тешким ланцима” (*di pesanti catene*) окованих „руку и ногу” (*inferadi per le mane e per i piedi*).³² Додамо ли томе и страх њихових најближих да могу „помријети од глади” (*morano da fame*) и молбу млетачком провидуру да са нешто новца „субвенционира њихову исхрану” (*debeat eis subuenire ... pro uictu*), не треба нам ни једне више рећи о ужасу кроз који су пролазили ови сироти сужњи, о којем најсликовитије свједоче оне у очају забиљежене ријечи Рајчина Судића у затвору ћесара Војихне: „Ох, ох, што ми је тужно у тјескоби овој и у смраду овом!” и жалопојке свештеника Николе који је сједио у Кознику, у затвору кнеза Лазара: „гладан”, „жедан” и „промрзао” у великој невољи.³³ А сада да видимо шта су Которани чинили да ослободе своје невољне суграђанине. Нису, разумије се, сједили скрштених руку, већ су преко представника својих

³⁰G. Valentini, *Acta Albaniae Veneta, VII*, ed. Trofenik, München 1970, 115–116, br. 1872, 5. V 1414. Упор. М. Ђунјић, *Bosna i Venecija (Odnosi XIV-XV st.)*, Sarajevo 1996, 140; I. Stjepčević, *Prevlaka*, Arhivska istraživanja Boka Kotorske, Perast 2003, 125, нар. 129 и М. Маловић Ђукић, *Которска породица Мекиа у средњем веку*, Историјски часопис, књ. LVI, Београд 2008, 233, нап. 120, 235, нап. 129.

³¹F. Miklošić, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii (Monumenta Serbica)*, Viennae 1858, 238, br. CCLXXXIV, 1. XI 1423 упор. Ђ. Ђекић, *Таоци*, Лексикон српског средњег века, 726.

³²IAK: SN. III, 408, 10. VII 1420; Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, VIII (Listine VIII)*, Zagreb 1886, 88, 21. IV 1421.

³³G. Valentini, *Acta Albaniae Veneta, XI*, ed. Trofenik, München 1977, 277–278, br. 2771, 9. VII 1423: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902, 42, бр. 118, око 1360.

О сужњима на дворовима српских обласних господара види опширније: Ђ. Ђекић, *Запис Рајчина Судића као историјски извор (Запис Рајчина Судића)*, Зборник Матице српске за историју, 55, Нови Сад 1997, 25–48 и И. Јастребов, *Додатак мојим белешкама из Старе Србије*, Гласник Српског ученог друштва (СУД), књ. LI, Београд 1880, 60.

власти дужду и његовој влади повремено писали писма у којима су, вјероватно, ситуацију приказивали и мало драматичнијом него што је она, у ствари, и била, молећи их да учине нешто за њихово ослобађање (*pro liberatione predictorum*) из Сандаљевог пакла.³⁴ Иако су вербално саосјећали са таоцима, Млечанима се очито није журило, па је „дипломатско надмудривање” између Сињорије и босанског племића потрајало пуних девет година. Ништа ново није донио ни отворени протест изражен приликом организованог дочека Пјетра Лоредана 1420. у Котору, током којег је најгромогласнији био Лампре Болица, отац једног од затворених талаца, Николе Болице, који је, забринут за судбину сина, покушавао преко сер Симона, сина Георгија де Роса, да уз помоћ новца, откупи несрећног Николу из Сандаљевог „*casamata*”.³⁵ Као противник млетачке власти и припадник деспотове странке, Лампре је тврдио „да је боље правити и најмршавије уговоре са деспотом неголи подносити очајну запостављеност Сињорије”, због чега је био протјеран из града и лишен цјелокупне имовине.³⁶

Млечани су, уистину, увјеравали Сандаља како је „противно свакој човјечности и праведности” (*contra omnem humanitatem et equitatem*) да држи људе у заточеништву, а посебно нагласивши да није у реду да је „с њима у миру” (*nobiscum in pace*), а у затвору „држи њихове поданике из Котора” (*teneret ... cives Catarinos captivos*).³⁷ Међутим, ни њихов покушај да услове подизање неког његовог депозита у Венецији пуштањем Которана на слободу није натјерао тврдокорног Косачу на узмицање.³⁸ Таквом његовом чврстом и непопустљивом ставу често су додуше доприносила и млетачка попуштања у преговорима, уз истицање својих властитих проблема у први план. Тек када је Благајским уговором с краја 1423. године ријешено питање Котора и закорачио у ново пријатељство са Венецијом, Сандаљ је, у знак добре воље, упркос учињеној „невјери”, на којој је раније упорно инсистирао, препустио речене Которане млетачком изасланику Зуану Зорзи да их преда „дужду и опћини бнетачкој”.³⁹ Када су стигли у

³⁴ Š. Ljubić, *Listine VIII*, 196, 4. X 1442; 247–248, 6. VIII 1423. Упор: *Историја Црне Горе*, II–2, Титоград 1970, 150–151.

³⁵ IAK: SN. III, 408, 10. VII 1420. Упор: А. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom*, Zagreb 1934, 21.

³⁶ R. Kovijanić, I. Stjepčević, *Kulturni život staroga Kotor (XIV–XVIII vijek)*, Pe-rast 2003, 148.

³⁷ G. Valentini, *Acta Albaniae Veneta*, XI, ed. Trofenik, München 1971, 89, br. 2585, 28. IV 1423; 317, br. 2800, 6. VIII 1423.

³⁸ О томе опширније: М. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 153–154.

³⁹ F. Miklošić, *Monumenta Serbica*, 238, br. CCLXXXIV, 1. XI 1421. Упор: *Историја Црне Горе*, II–2, 151.

град на лагунама у друштву поменутог Зорзија, жељни сунца и мјесеца, и голи и боси, зрачећи неизмјерном тугом и потпуном изгубљеношћу, млетачке власти ријешиле су да, у знак сажалења према њима, на државни трошак одјену „четворицу сиромашних племића” (*quatuor pauperes nobiles*) и тако их, „како то и доликује господи” (*sicut uidebitur dominio*), упуте својим кућама у Котор.⁴⁰

Послије пристизања дуго очекиване и, најзад, дочекане слободе, рођаци Зонко и Симко Мекше и Марин Бућа наставили су да живе у Котору, док је четврти члан овог „злосрећног квартета” Никола Болица напустио родни град у који се можда није ни вратио, већ се, идући стопама ратоборног и правдољубивог оца, одмах скрасио у Италији и као „становник Падове” (*habitor in Padua*) учествовао у освајању града Бреше, при чему је, како свједоче сачувани извори, показао задивљујућу војничку храброст.⁴¹ Иако се не зна када су и како которске власти одлучиле да овим таоцима (у латинским изворима називаним: „*hostagi*” и „*obsidis*”, а у ћирилским: „таоци” или „талићи” и „таоници”) дају због преживјеле „патње” (*fatiga*) у Сандаљевом затвору неку врсту годишње новчане надокнаде, али се зна да су Мекше и Бућа већ 1432. године имали код себе износ од 1.281 перпера на име годинама пристизале помоћи, заборавивши на свога „сапатника” Болицу који је преко свог рођака Лоренца Болице путем суда морао затражити свој дио на „муци” стеченог новца. Узалудни су били њихови покушаји да докажу да су још раније исплатили Николи његов дио новца, а уз то имали и извјесне трошкове око регулисања читаве ствари. Међутим, Болица је био одлучан и непопустљив у свом захтјеву да му се даде његов дио новца, а што се трошкова тиче „овај тужни сирак, без игдје икога”, с правом је тврдио да он, живећи „овдје у Падови непрекидно” (*qua a Padua continuo*), није могао учествовати нити је учествовао у њиховом настајању.⁴² Како се и када ријешило спор између Сандаљевих талаца, цитирани извор нас оставља без одговора, али се, са друге стране, сазнаје да су Мекше и Бућа „обесправљеном” Николи, преко његових прокуратора и блиских рођака још неколико наредних година исплаћивали дио новца који му припада. Новчани износи били су различити и кретали су се од 46 перпера и 2 гроша, исплаћених крајем 1436, преко 70 перпера средином 1432, па до 142 перпера дозначена крајем јула 1436.

⁴⁰ G. Valentini, *Acta Albaniae Veneta*, XI, ed. Trofenik, München 1971, 9, br. 2844, 20. I 1424.

⁴¹ G. Gelcich, *La Zedda e la Dinastia dei Balšidi*, Spalato 1899, 300.

⁴² IAK: SN. IV, 671–672, 31. III 1423; 672, 5. V 1432.

године.⁴³ Да се није десила ова, по ко зна који пут у животу малициозног Болице забиљежена неприлика приликом наплате тешко и крваво зарађеног новца, остали бисмо ускраћени за одговор на питање гдје су и како живјели которски сужњи након што су се ослободили Сандаљевог затвора. Да је Сандаљ знао бити и још суровији него што је био према которским таоцима, показује случај Радича Санковића којег је затворио и, колико је вјеровати дубровачком хроничару Ј. Лукаревићу, ослијепио у затвору.⁴⁴

Напокон, и Сандаљев синовац и насљедник Стефан Вукчић Косача није изневјерио „породичну традицију”, већ је дуго низ година, још од 1442, а можда и годину-двје раније, као таоца на свом двору држао Ивана Црнојевића, обезбјеђујући на тај начин „вјерност” његовог оца Стефанице Црнојевића у борбама са српским деспотом Ђурђем Бранковићем око посједа у горњој Зети.⁴⁵ Послије дугих и упорних млетачких молби, он је коначно ослободио овог зетског кнежевића, којег је почетком септембра 1452. довело посебно херцегово посланство у Венецију и предало га Сенату, на шта му се Сињорија, у име дужда, владе и цијеле Републике, захвалила „cum amplioribus et conventioribus verbis”.⁴⁶ Тешко ћемо икада сазнати да ли је осионом и строгом херцегу тада било и на крај памети да ће му овај, пред њим снисходљиви и понижени талац једног дана постати зет, оживевши се, додуше три године послје тастове смрти, његовом најмлађом кћерком Маром.⁴⁷ Поучен непријатним искуством понесеним из херцеговог затвора, Иван је у

⁴³ IAK: SN. IV, 743, 18. VII 1432; SN. VI, 2, 30. VII 1436; 66, 16. XI 1436.

Не заборавимо напоменути и то да је Јелуша, кћерка покојне госпође Анукле, а сестра поменутог Матка Буће, примила преко свога прокуратора Dragoja de Macho, 70 перпера „super collectum obsidium Bosnia”, које је требала подићи, уз сагласност брата, њена мајка Анукла, али ју је смрт спријечила у томе. IAK: SN. VI, 65, 15. XI 1436.

⁴⁴ *Copioso ristretto de gli annali di Rausa di Giacomo di Petro Luccari, Venetia 1605, 78.*

О томе, као и о Радичевом тамновању у посљедњој деценији XIV вијека због продаје Конавала Дубровачнима опширније види: Ј. Мијушковић, *Хумска властeosка породица Санковићи*, Историјски часопис књ. XI (1960) Београд 1961, 41–42, 48–49.

⁴⁵ Š. Ljubić, *Listine o одношajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, IX, Zagreb 1890, 451–452, 26. X 1452. Упор. С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 199, нап. 65.

⁴⁶ М. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 269.

⁴⁷ У вези са тим Дубровчани су средином 1469. одлучили (ad nuptias Mare sororis sue desponsate vovode Juanis Crnoevich) да пошаљу херцегу Влатку на поклон животних намирница у вриједности 60 перпера. HAD: Acta Consilium Rogatorum (Cons. Rog.) XX, f. 169, 7. VII 1469. Упор. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979, 52.

једном од бројних сукоба са својим шураком Влатком Косачом бесмучно бјежао да га овај не би ухватио и по ко зна који пут поново смјестио у затвор.⁴⁸ У херцеговој земљи, у Благају јужно од Мостара, зубу времена дуго је одолијевао оштећени натпис на зиду, који „писа Врсан Косарић сужањ који се нерадује”, а како би се и радовао ако је ту био заточен или притијешњен, сам ће Бог знати да ли од Косачиног сина Владислава, босанског краља или од Турака.⁴⁹

Тако је бројним беспомоћним и обесправљеним, ко ће знати да ли баш увијек и колико „грешним” босанским сужњевима, остајала још једина нада да се докопају некако слободе или прве, што је могуће ближе, крстјанске хиже, или, пак, фрањевачког самостана, гдје су, користећи „право азила” (*ius asily*), упркос скученом и самостанским зидовима ограниченом простору, уживали дражи, послије здравља човјеку најважније – људске слободе. Том и таквом животном привилегијом имали су среће да се послуже Остојин протукандидат Радишић и Раденовићев „вјерни пратилац и поузданик” Влатко Тумурлић када су под окриљем „слобоштине патарена” (*franchicia dei patareni*) и у људском и топлом гостопримству гвардијана фрањевачког самостана у Краљевој Сутјесци, нашли спокој пред помахниталим насртајем краља Остоје и његове „русашке господе”.⁵⁰ У тим мјестима од посебног и великог безбједносног повјерења (*loci credibili*), с правом „екстериторијалности” у земљи, нису их смјели узнемиравати ни краљ ни властела, а шта им се могло десити већ сутра, када напусте овај „законом заштићени простор”, ни до јуче брижни и љубазни домаћини нису им могли гарантовати ништа, пошто су и сами, када би се нашли изван властите хиже, попут храброг и одважног Тумурлића у сутјешкој трагедији, стрепили за свој сопствени живот. Ни православна црква није заостајала у хуманом односу према овим невољницима, већ је, у складу с начелима хришћанске побожности, слала чланове своје хијерархије, понајчешће епископе, да заједно са свјетовним достојанственицима, сриједом и петком, у дане када пада пост посјећују тамнице и помажу сужњима, у чему је предњачио византијски цар, за којег кажу да је на Велики четвртак лично силазио у мрачне тамничке одаје и прао ноге „везаним” и „окованим” несрећницима.⁵¹

⁴⁸ В. Атанасовски (*Пад Херцеговине*, 110, нап. 170) сматра да је до *фаталног разилажења* између шурака и зета морало доћи прије мјесеца јуна 1476. године.

⁴⁹ С. Косановић, *Српске старине у Босни*, Гласник СУД, књ. XII, Београд 1871, 160.

⁵⁰ М. Вркочић, *Srednjovjekovna Bosna i Hum*, Identitet i kontinuitet, Mostar 2002, 190 и D. Kogać, *Vjera u Humskoj zemlji*, Mostar 2008, 104.

⁵¹ Ђ. Бекић, *Затис Рајчина Судића*, 42 и исти, *Тамница*, Лексикон српског средњег века, 725–726.

Academician Ђуро Тошић
Academy of sciences and arts of the Republic of Srpska

CAPTIVES AT THE COURTS OF BOSNIAN KINGS AND NOBLEMEN
(Life on the other side of human freedom)

Summary

The courts of the Bosnian rulers (Ban Stjepan II and Kings Tvrtko I, Ostoja and Tomas) and of the most prominent regional rulers (the Hrvatinics, the Pavlovics and the Kosačas), along with other institutions, contained numerous prisons. Vane struggle for domination, infidelity committed against a master, debts unpaid on time, human vanity and jealousy, were just some of the reasons why the people ended up there. Thus „shackled” in this way or bound by „thick chains”, they spent the best years of their lives in prisons, while many of them were enslaved and lived long enough only to die in notorious Bosnian „Casamata”. Only after receiving the requested sum of money or ransom, or, on account of their activity, having accomplished some of their political goals, the owners of those ‘houses of horrors’ that they opened as they might, would release the poor prisoners who, after so many years spent in captivity, did not know what to do with their acquired freedom. Only those would be considered lucky who managed to get to some of *patarini* houses, catholic convents or orthodox churches and lived, enjoying the right to asylum, in serene peace from the „hunters” on their freedom.

PRIOLOG PROUČAVANJU DUBROVAČKIH TRGOVAČKIH DRUŠTAVA

Prof. dr Ignacij Voje
Istoričar

Apstrakt: Na osnovu građe Dubrovačkog arhiva prikazani su neki oblici poslovanja trgovačkih društava u srednjovjekovnom Dubrovniku, kao i njihova terminologija. Izneseni su dokazi protiv teze koja ocjenjuje komendu ili socijetas kao jedan od načina kreditiranja. Naprotiv, u okviru poslovanja trgovačkih društava razvija se specifičan oblik kreditnog poslovanja.

Ključne riječi: Trgovačko društvo, „commenda”, „collegantia”, „societas”, „socius stans”, „socius tractans”, *Debita notariae*, notar, zadužnica, dužnik, vjerovnik, zajam, lucrum.

U posljednjim stoljećima srednjeg vijeka, u Dubrovniku, kao i u svim trgovačkim centrima Europe, vršili su se trgovački poslovi pomoću trgovačkih društava. U okviru trgovačkih društava, za kraće ili duže vreme, povezivali su se dva ili više ortaka iz redova trgovaca ili pomoraca. Ovo povezivanje imalo je namjeru da se udružuju finansijska sredstva i da se izbjegava rizik kod poslovanja. Trgovačka društva išla su kroz različite faze razvitka od komende do kolegance i kompanije. Ovi organizacioni oblici udruživanja trgovaca i pomoraca u Dubrovačkoj republici značili su viši stupanj privrednog razvitka Dubrovnika.

U svjetskoj, kao ni u dubrovačkoj istorijskoj literaturi, nemamo još cjelovitog prikaza i djelovanja trgovačkih društava u srednjem vijeku. Djelovanje trgovačkih društava bilo je djelimično obrađeno ili vremenski ograničeno, i to na osnovu nepotpune arhivske građe. Zanemarena su bila neka pitanja ekonomsko-formalnog-pravnog karaktera. U ovom smislu radi se o pitanjima međusobnih odnosa između ortaka. Strana literatura o trgovačkim društvima, prije svega o komendi (commenda), je vrlo opsežna a stanovišta pojedinih istraživača su vrlo dijametralna.¹

¹ Da spomenemo neke temeljne radove: Goldschmidt L, *Universalgeschichte des Handelsrechts*, Stuttgart 1892; Sayous E. A., *Der moderne Kapitalismus* de W. Sombart, et *Gènes aux XII et XIII siècles*, *Revue économique et sociale*, april 1929; isti, *Le capitalisme commercial et financier dans les pays chrétiens de la Méditerranée occidentale depuis la première croisade jusq'à la fin du moyen âge*, *Vierteljahrschrift für Soc. u. Wirtschaftsge-*

Bogata dubrovačka arhivska građa pruža odgovore na brojna pitanja razvitka dubrovačkih trgovačkih društava. Mnoge teme su otvorene ali postoje razmimoilaženja. Do danas nemamo cjelovite slike o ovom vrlo značajnom obliku trgovačkih odnosa u srednjovjekovnom Dubrovniku. Prvi koji se dohvatio ovog pitanja bio je historičar Gregor Čremošnik,² jedan od najboljih poznavalaca Dubrovačkog arhiva. Prije svega su ga interesirale pravne odredbe i propisi koje je tražio u statutima srednjovjekovnih dalmatinskih komuna i, posebice, u *Dubrovačkom statutu* iz 1272. godine. Jelena Danilović³ je sa pravnog stanovišta obradila ugovor „collegantia” u dubrovačkom pravu i utvrdila da postoji veća veza sa vizantijskim pravom, nego sa mletačkim pravnim propisima. Komendom kao pomorskom institucijom bavili su se V. Brajković⁴ i A. Marinović.⁵ Za proučavanje dubrovačkih trgovačkih društava vrlo je značajna sedma knjiga *Dubrovačkog statuta*, koju je preveo Zdravko Šundrica⁶ i komentirao one članove koji spominju različite oblike trgovačkih društava.

Bariša Krekić je kompleksnije, na osnovu arhivske građe, obradio dubrovačka trgovačka društva.⁷ Nije se upuštao u teoretska pitanja. Njegova namjera bila je prikazati obim i vrednost trgovačkog prometa na relaciji Dubrovnik–Levant u periodu od 1320. do 1460. Utvrdio je uzroke oscilacija u prometu u pojedinim razdobljima, interesovali su ga broj ortaka, rokovi djelovanja, obim uloženog kapitala, odn. vrednost trgovačke robe, investicije i slično. Na sličan način djelovanje trgovačkih društava na području srednjovjekovne Srbije obradio je Momčilo Spremić.⁸ Ograničio se na period od početka vladavine Đurđa Brankovića, od godine 1421. do pada Smedereva 1459. Neke interesantne

schichte 29, 1936; Asuti G., *Origini e svolgimento della Commenda fino al secolo XIII*, u zbirci *Documenti e studi per la storia commercio e del diritto commerciale italiano* 3, Torino 1933; Saponi A., *Le compagnie meercantili toscane del dugento e dei primi el trecento*, *Studi si storia economica*, Firenze 1955; Luzzatto G., *La commenda nella vita economica de secoli XIII e XIV con particolare riguardo a Venezia*, *Studi di storia economica veneziana*, Padova 1954.

² Čremošnik Gregor, *Naša trgovačka društva u srednjem vijeku*, Glasnik Zemljskog muzeja XXXVI, Sarajevo 1929, 61–69.

³ Danilović Jelena, *O ugovoru „collegantia” u dubrovačkom pravu u periodu mletačke vlasti*, Zbornik Filozofskog fakulteta XI–1, Beograd 1970, 289–305.

⁴ Brajković V., *Razvoj pomorskog prava na našoj obali*, Pomorski zbornik, 1961, 439.

⁵ Marinović A., *Pomorsko pravni rpopisi sredovječnog dubrovačkog statuta*, *Pomorski zbornik*, 1963, 413.

⁶ Šundrica Zdravko, *Prijevod sedme knjige Dubrovačkog statuta*, Dubrovnik 1972.

⁷ Krekić Bariša, *Trgovačka društva u srednjovjekovnom dubrovačko-levantskom saobraćaju*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu IV, Novi Sad 1959, 11–28.

⁸ Spremić Momčilo, *Dubrovačka trgovačka društva u despotovini Đurđa Brenkovića*, Zbornik Filozofskog fakulteta XIII–1, Beograd 1976, 85–102.

pogleda na poslovanje dubrovačkih trgovačkih društava na području Srbije i Bosne u XV vijeku iznio je u svom pregledu dubrovačke istorije Jorjo Tadić.⁹ Poslovanje trgovačkih društava na području Balkanskog poluostrva u osamdesetim i devetdesetim godinama XV vijeka, kad se ponovo oživlja kopenska trgovina sa osmanskom državom, obradio je Ivan Božić.¹⁰ Upozorio je na različite oblike međusobnog povezivanja između ortaka.

Desanka Kovačević Kojić je udruživanje dubrovačkih trgovaca u trgovačka društva obradila na više mjesta u svojim radovima¹¹ koji su vezani za proučavanje dubrovačke trgovine u Bosni i Hercegovini. U svojim radovima podvukla je da je udruživanje trgovaca u trgovačka društva bio vrlo omiljen i rentabilan oblik trgovine. Imeđu ostalog, nju je interesovalo uključivanje domaćih trgovaca iz Bosne i Hercegovine u ovaj oblik poslovanja. Mirjana Popović Radenković¹² nastavila je vremensko proučavanje trgovačkih društava na području Bosne i Hercegovine u periodu od 1480. do 1500. Na neke specifičnosti u vezi sa poslovanjem dubrovačkih trgovačkih društava na području Balkanskog poluostrva u drugoj polovini XV vijeka upozorio je Ignacij Voje.¹³

Na problematiku dubrovačkih trgovačkih društava nailazimo i u studijama u kojima autori obrađuju dubrovačku trgovačku mrežu na području Italije. Momčilo Spremić¹⁴ naveo je mnogo novih podataka o poslovanju dubrovačkih trgovačkih društava na području južne Italije (Aragonska kraljevina) sredinom 15 vijeka. Rezultate istraživanja dubrovačke arhivske građe prikazao je u više tabela. Ignacij Voje¹⁵ namjeravao je da skrene pažnju na specifičnosti poslovanja trgovačkih društava na području južne Italije, Marake i Venecije od tridesetih godina XV vijeka pa do kraja stoljeća.

Prvi koji se prihvatio teoretskog proučavanja problematike osnivanja i djelovanja trgovačkih društava uopšte, bio je Ferdo Gestrin¹⁶ i to na osnovu

⁹ Tadić Jorjo, *Istorija Dubrovnika do polovine XV vijeka*, Istorijski časopis XVIII (Beograd 1971) str. 26, 27.

¹⁰ Božić Ivan, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV vijeku*, Beograd 1952, 273–276.

¹¹ Kovačević Desanka, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961, 62–64 i 130–132.

¹² Popović Radenković Mirjana, *O trgovačkim odnosima Dubrovnika sa Bosnom i Hercegovinom (1480–1500)*, Istorijski glasnik 1–4, Beograd 1951, 16–18.

¹³ Voje Ignacij, *Poslovanje dubrovničkih trgovskih družb na Balkanskom polotoku v drugi polovici XV. stoljetja*, Zgodovinski časopis XXVIII/3–4 (Ljubljana 1974), 215–222.

¹⁴ Spremić M., *Dubrovnik i Aragonci (1442–1459)*, Beograd 1971, 109–118.

¹⁵ Voje I., *Trgovske zveze med Dubrovnikom in Markami v 14. in 15. stoljetju*, Zgodovinski časopis XXVIII (1974) 215–222; *ibid.*, *Poslovanje dubrovničkih trgovskih družb v srednji in južni Italiji v 15. stoljetju*, Jugoslovenski istorijski časopis 3–4 (Beograd 1980) 237–250.

¹⁶ Gestrin Ferdo, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoljetja*, Ljubljana 1965.

arhivske građe Piranskog arhiva. Trgovačka društva najprije se spominju u pomorskoj trgovini, a tek kasnije u kontinentalnom trgovačkom prometu. Kako u Pirani, tako se i u Dubrovniku spominje trgovačko društvo koje ima karakter komende („commenda”). Komenda je bila u početku raširena na području Mediterana. Za komendu je značajan ugovorni odnos između dva partnera. Jedan partner – „socius stans” isporučuje drugom partneru – „sociusu tractansu” gotov novac ili trgovačku robu sa namjerom da obavi posao u pomorskoj trgovini po uputstvima prvog partnera – „stansa” u korist obiju ugovorenih stranaka. Treba naglasiti da se u dubrovačkoj arhivskoj građi ovaj oblik udruživanja upotrebljava naziv „collegantia”, isto kao u Veneciji. Iz dubrovačkog Statuta možemo utvrditi da se ovakav ugovor sklapa isključivo u vezi sa pomorskom trgovinom. U *Statutu* se navodi isključivo jednostrana kolegancija. Kapital ulaže samo jedan partner – stans. Istovremeno se u Veneciji primjenjuje dvostrana kolegancija – kapital ulažu oba partnera – stans i traktator. Tek iz druge polovine XIV vijeka u Dubrovniku su poznati podaci o dvostranoj koleganciji. Onda već možemo govoriti o trgovačkom društvu – „societas” gdje se ortaci obavezuju jedan drugome i u ugovor čak uključuju zajedničku imovinu.¹⁷ Iz sačuvanih podataka možemo utvrditi da su Dubrovčani u XIV vijeku imali praktičan smisao da postojeće pravne norme modificiraju u skladu sa svojim potrebama.

Komenda je postepeno gubila svoj prvobitni karakter. Sve veće proizvodne mogućnosti u Dubrovniku tražile su veće investiranje u trgovinu. Zbog toga je došlo do povezivanja trgovaca u prava trgovačka društva. Vrlo je teško na osnovu arhivske građe utvrditi kada je došlo do prelaza iz komende u pravo trgovačko društvo – „societas”. Trgovačka društva u Dubrovniku imaju različite oznake kao: „societas sive collegantia” ili „societas et collegantia”. U pravim trgovačkim društvima traktator nije više imao prvobitno značenja, zbog toga otpada svaki oblik iskorišćavanja tuđeg rada, a profit se djeli na jednake djelove. Ciljevi pravih trgovačkih društava bili su: olakšati poslovanje, načiniti bolje organizacione oblike u trgovini i omogućiti njeno finansiranje.¹⁸

Treba je skrenuti pažnju na pitanje koje se često pojavljuje u istoriografiji u vezi sa trgovačkim društvima. Mnogi istoričari ocjenjuju komendu ili koleganciju kao jedan od načina kreditiranja. U vezi sa ovim postavlja se pitanje da li možemo stansa, koji je uložio kapital u koleganciju (komendu),

¹⁷ Gestrin F., *Piranska komenda v 14. stoletju, Prispevijek k problemu tehnike trgovine v srednjem vijeku*. Razprave SAZU (Hauptmannov zbornik) V, Ljubljana 1966, 241–268.

¹⁸ Voje I., *Prispevijek k proučavanju dubrovačke komende*, Gestrinov zbornik, Založba ZRC SAZU, Ljubljana 1999, 73–78.

označiti kao kreditora, a traktatora kao dužnika. Momčilo Spremić odgovara na ovo pitanje trdnjom da su Dubrovčani redovito upisivali ugovore o trgovačkim društvima u notarsku knjigu dugova – *Debita notariae*. Iz ovoga zaključuje da su na taj način pismeno registrovali međusobne kreditne obaveze.¹⁹ Prvi svjetovni notar u Dubrovniku, Tomasino de Savere, zaista je krajem XIII vijeka registrirao ugovore o trgovačkim društvima pored zadužnica u knjigu *Debita notariae*. Kasnije, sve do tridesetih godina XV vijeka, ovoga principa se nisu pridržavali notari, sljedbenici Tomasina de Savere. Notar Johannes de Finis, koji je u Dubrovniku djelovao u tridesetim godinama XV vijeka, nije uvažio princip vođenja notarijata kao Tomasino de Savere. Vodio je samo jednu notarsku knjigu i pored zadužnica i ugovora trgovačkih društava upisivao i ostale notarske ugovore. Tek u drugoj polovini XV vijeka notari striktno bilježe ugovore o trgovačkim društvima u seriju *Debita notariae*.²⁰

Analiza strukture teksta zadužnice i strukture ugovora o trgovačkom društvu potvrđuje da ugovor o trgovačkom društvu nije ugovor o kreditiranju. Ovu razliku notar u nekim primjerima naročito podvlači. Na primjer, vjerovnik je 21. septembra 1363. predložio dubrovačkom knezu da presudi spor do kojeg je došlo sa dužnikom. Vjerovnik je tražio isplatu 1.580 dukata kao ostatak duga u visini 2.000 dukata. Vjerovnik se poziva na „unum instrumentum publikum scriptum manu Soffredi notario'...” Ovaj instrument je zadužnica registrovana 24. jula 1359.²¹ Staratelji pokojnog dužnika su priznali dug, ali su ipak naglasili da je dužnik „habuisse dictas denarios ab ipso Marino de Vitagne (vjerovnik) in collegantia sive societas et non in debito.” To znači da je ipak postajala pravna razlika što se tiče obaveze između ugovora o koleganci i ugovora o dugu. Iako se u ovom primjeru zaista radi o kreditnom ugovoru, sud daje mogućnost dužniku, odn. starateljima ostavštine, da traže od vjerovnika da se zakletvom izjavi da li se u ovom primjeru radi o dugu ili o koleganciji.²² Sličan primjer srećemo i u sporu kad Junije Gradić izjavljuje „dictum instrumentum fuisse societatis et non debiti”.²³

Sa pravnog stanovišta je značajna izjava da zadužnica ni u jednoj klauzuli ne prejudicira „cartam societatis”. Ovakvu odluku nalazimo u kreditnom ugovoru koji je bio sklopljen između Frana Rastića i Pala Rastića. Frane je od

¹⁹ Spremić M., *Dubrovačka trgovačka društva u despotovini*, 85–102; *ibid.* *Dubrovnik i Aragonci*, 109–118.

²⁰ Voje I., *Knjige zadolžnic, posebna notarska serija Dubrovniškoga arhiva*, Zgodovinski časopis XXII/3–4 (Ljubljana 1968) 207–223.

²¹ Povijesni arhiv Dubrovnik (PAD) *Debita notariae* IV, fol. 75v.

²² PAD, *Diversa notariae* VIII, fol. 51v.

²³ PAD, *Debita notariae* VII, fol. 124,12. I 1368.

Pala uzeo na kredit 500 perpera. Jednaku klauzulu nalazimo u narednoj zadužnici u kojoj se kao dužnik spominje Sima Rastić. I on je od Pala uzeo na kredit 500 perpera.²⁴ Sva trojica se pojavljuju kao ortaci u trgovačkom društvu koje su sklopili 22. septembra 1335. U društvo su uložili vrlo velike sume: Frane je uložio 1.780 perpera, Pale 1.900 perpera i Sima 1.780 perpera. Trgovačko društvo je djelovalo 3 godine.²⁵ Pale Rastić je, dakle, za vreme djelovanja trgovačkog društva, kreditirao obojicu ortaka, Frana i Simu.

Iz nekih korektura u tekstu notarske imbreviature je evidentno da je notar shvatio suštinu teksta formulara zadužnice u odnosu na tekst formulara trgovačkog društva. Imamo primjer gdje je notar počeo upisivati tekst zadužnice, ali nije završio do kraja. Na margini je zabilježio "cassa quia sequitur infra". Nastavlja tekst ugovora o trgovačkom društvu sa istim partnerima koji se spominju u nezavršenoj zadužnici.²⁶ U nekom drugom primjeru, notar je počeo pisati formular zadužnice, koju je prekrizio i umesto nje zapisao ugovor o trgovačkom društvu.²⁷

Uprkos svim nedosljednostima, ostaje serija notarskih knjiga *Debita notariae* koje su osnovni izvor za proučavanje dubrovačkih trgovačkih društava. Po sadržaju su vrlo bogate notarske knjige u Dubrovniku koje notari vode pod imenom *Diversa notariae*. I ove knjige je potrebno imati u evidenciji prilikom proučavanja trgovačkih društava. Dubrovački notari, što smo već podvukli, nisu se striktno pridržavali principa koji je u Dubrovniku uveo notar i kancelar Tomasino de Savere. Zbog toga često nalazimo ugovore o trgovačkim društvima u seriji *Diversa notariae*. U ovu seriju su notari obično uveli ugovore trgovačkih društava u skraćenom obliku (kao imbreviaturu) i u prisustvu svjedoka. U XV vijeku su notari u ovu notarsku seriju upisivali isključivo one ugovore trgovačkih društava, koje su ortaci sklopili privatno, van notarijata ili negdje na terenu, a notar je ugovor kasnije registri-
rao. Obično je podvučeno da je ugovor napisan na komadu hartije, na talijanskom jeziku („in vulgo sermone”).²⁸

²⁴ Ibid. II, fol 192, „Et volo quod hec carta in nulla clausula debeat preiudicare carte societatis quam habeo cum dicto Palle et Syme fratri suo”.

²⁵ Ibid. II, fol. 53v.

²⁶ Ibid. XII, fol. 14v, 169.

²⁷ Ibid. XIV, fol. 386; još jedan primjer: „Ego Malchus Pribilovich confiteor quod super se et omnia mea bona (obligo me dare et solvere Dobromano Dabixinovic oleario ducatos auri sex) – ovaj tekst, koji je tekst obligacije u zadužnici, je precrtan – tekst nastavlja: „...quod habui et recepi a Dobromano Dabixinovich in societate...”, ibid. XXIII, fol. 10, 17. III. 1447.

²⁸ PAD *Diversa notariae* XXIII, fol. 1–5, 5. II 1440; ugovor je bio sklopljen u Novom Brdu 21. III 1436, registriran jula 1440, *Div. not.* XXIII, fol. 96v–97; LIV, fol. 87v–88v, 21. III 1470.

Diversa cancelariae pretstavlja najobimniju seriju Dubrovačkog arhiva. U knjigama ove serije nalazimo mnogo dragocjenih podataka u vezi sa kreditnim poslovima i sa poslovanjem trgovačkih društava. Prije svega, kancelari su u ovim knjigama beležili zaključke različitih sudskih institucija koji se odnose na sporove među partnerima u kreditnim poslovima.²⁹ Ovi ugovori razlikuju se po svojoj strukturi od onih koji su upisani u *Debita notariae* i *Diversa notariae*. Razlika je prije svega u tome, što se upis u knjige *Diversa cancelarie* vršio bez prisustva svjedoka. Postavlja se pitanje zašto su ugovori o trgovačkim društvima jedanput upisani u notarsku, drugi put u kancelarsku knjigu? Za sada je vrlo teško dati jasan i precizan odgovor. Vjerojatno je da se u pozadini nalaze određeni pravni postupci. Moguće je da je upis u kancelarske knjige bio brži i jednostavniji.

Zbog toga je nemoguće tačno izračunati broj sklopljenih ugovora o trgovačkim društvima u pojedinoj godini i ukupne sume uloženog kapitala, odn. trgovačke robe. Naime, ni u jednom članu *Dubrovačkog statuta* nije podvučeno da se ugovori trgovačkih društava moraju registrirati u notarijatu, kao što je određeno za kreditne poslove (zakon od 1275. je propisao da svaki kreditni ugovor koji pređe 10 perpera treba registrirati u notarijatu).³⁰ Za mnoga trgovačka društva doznajemo tek u trenutku kad je došlo do spora.

Kao što smo već naglasili, ugovori trgovačkih društava nemaju karakter kreditnih ugovora uprkos tome što su upisani u *Debita notariae*. Ipak, postoji u praksi neka povezanost između kreditnih obaveza i poslovanja trgovačkih društava. Naročito ćemo skrenutu pažnju na one kredite koji su bili sklopljeni sa namjerom da postaju kapital trgovačkog društva. U svim

²⁹ PAD *Diversa cancelariae*XII, fol. 2v, 1334; fol. 52v, 173v (na molbu Francisca spečiarria rješenje kneza i njegovog suda bilo je sljedeće: Elija zlatar mora u roku od tri dana u ime Marinka Dimitrija isplatiti vjerovniku Franciscu 14 perpera ili robu u odgovarajućoj vrednosti), 1335; LXVIII, fol. 139 (nalog civilnog suda: zadužnice i ostali notarski instrumenti, koji su u rokama Frana Rastića, nisu prenosivi), 1459; LXXIV, fol. 136–136v, 1470.

³⁰ Dubrovačka vlada izdala je 8. juna 1275. odredbu na osnovu koje su se morali svi kreditni ugovori, koji su bili sklopljeni za poslove više od 10 perpera, zaključiti pismeno. Dužnik je morao dati vjerovniku u roku od osam dana „cartam notarii” o dugu. Ovim zakonom dubrovačka vlada nastojala je dati pravnu zaštitu trgovačkom poslovanju. Pri tome morala se postarati i pronaći oblik na koji način bi se mogla eventualno izgubljena zadužnica ponovo izdati. Ovo je postigla na taj način da su se zadužnice registrirale u specijalne imbreviaturne knjige zvane *Debita notariae*. Liber statutorum civitatis Ragusii (izdanje V. Bogišić, K. Jireček), liber VIII, cap XXII. Mon hist. jur. Slav. Merid. IX, Zagreb 1904, 78. G. Čremošnik, *Dubrovačka kancelarija do god. 1300 i najstarije knjige dubrovačke arhive*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXXIV–2, Sarajevo 1927, 240.

ovim primjerima dolazi do izražaja povezanost kreditne trgovine i poslovanja trgovačkih društava.

Visoki stupanj u razvitku poslovanja trgovačkih društava, a istovremeno odraz međusobne zaduženosti, pokazuju primjeri kolegancija u kojima ortaci u trgovačko društvo nisu uložili samo novac ili trovačku robu, nego su uložili i sume koje su bile date različitim osobama kao kredit. Dakle, ove sume morali su najprije naplatiti da bi postale kapital društva. Ove još neisplaćene sume bile su prilično visoke.³¹ Naročito ćemo istaći one kreditne ugovore koje su sklapali dužnici sa namjerom da dug ulože kao svoj doprinos poslovanju trgovačkog društva. Magister Antun kožar, Pribeta Cvitanović i Radovac Zorenović osnovali su trgovačko društvo 8. VI 1390. Društvo je poslovalo 6 mjeseci. Antun je uložio „de suis propriis denariis” 66 dukata i 5 groša, a ostali udio ortaka bio je: „ispis tres socii in dicta societate mercatias in credentia pro ducatis 256 pro quibus sunt obligati in Ragusio pluribus mercatoribus”.³² U *Debita notariae* pronašli smo dvije zadužnice u kojima se spominju ortaci upisani kao dužnici. Obe zadužnice registrovane su 7. VI, to jest jedan dan prije registrovanja trgovačkog društva. Od Stjepana Lukarevića dobili su na kredit 130 dukata, a od Paula Okcinića 60 dukata.³³ I ovi podaci dokazuju da su dužnici uzeli na kredit robu i da se iza suma izraženih u nekoj moneti sakriva trgovačka roba.

Ovakvih primjera mogli bismo navoditi još mnogo, ali spomenućemo samo još neke, koji su prilično karakteristički. Vuk Milević i Jurko Živković bili su ortaci u trgovačkom društvu registrovanom 16. IX 1401. Jurko je uložio sopstvenih 129 perpera, a zajednički kapital predstavljao je „aliis quos receperunt in credenciam.”³⁴ Na njihovo ime notar je upisao četiri zadužnice. Četrnaestog septembra dobili su kredit kod Simona Gučetića u visini 178 dukata, 15. septembra kod Simona Pucića – 122 dukata, isti dan

³¹ Kapital trgovačkog društva iznosi 15.270 dukata, a udio „in debiti del tempo pasato” 2230 perpera. Dodat je spisak dužnika. *Div. not.* XVI, fol.60–61v, 4. IV 1429; Niko Nalješćević uložio je u trgovačko društvo 12.304 perpera „delli quail denari e in debiti e pegni ypp. 2900”, a Nikolai Jakov Radulinović uložili su 3.500 dukata „li dicti ducati ancora in debito”, *Debita notariae* XIV, fol. 217v–218, 2. VIII 1429; Ortaci ulažu u trgovačko društvo kapital u visini 4.150 dukata i ovo „in raubis, mercantiis et debitoribus qui sunt in Venetiis, in Marchia et Ragusio.” U ugovoru je podvučeno da ortaci za vreme poslovanja ne smiju davati na kredit. *Ibid.* XXVI, fol. 49v, 6. XI 1450; ortaci ulažu u trgovačko društvo sledeće: „inter denarios contatos et debitores qui sunt in Bosna... in torum duc.au. 390, ”*ibid.* XXXVIII, fol. 193, 15. V 1470; jedan od socija navodi za svoj udeo: „...in ducatis 141 de quibus Vitichus de Primo et debitor mei Nicolai yperperos 300 quos habere debeo a ser Steffano Ni. de Črieva..., ” *ibid.* XLVIII, fol. 98v, 29. III 1481.

³² PAD *Div. canc.* XXIX, fol. 104v, 8. VI 1390.

³³ PAD *Deb. not.* X, fol. 68.

³⁴ PAD *Div. canc.* XXXIV, fol. 16.

kod Martola Gučetića – 182 dukata i 16. septembra kod Vita Rastića – 192 dukata.³⁵ U trgovačko društvo uložili su, dakle, 601 dukat koje su uzeli na kredit. Kapital društva predstavljao je gotov novac (“...e nostris propriis denariis in contatis posuimus duc. au. 400”) i roba koju su ortaci uzimali na kredit („... et mercantiis et mercibus quas Ragisii ad credentiam accipiemus tenemur...”), kako se navodi u ugovoru jednog trgovačkog društva.³⁶ U ugovoru trgovačkog društva se koji put navodi ime vjerovnika kod koga su ortaci uzeli kredit. Franko Gučetić i Radosav Bogančić sklopili su 13. X 1449. ugovor o trgovačkom društvu koji će biti na snazi jednu godinu. Ortaci ulažu 373 perpera „quos habuimus hodie a ser Nicola Mar. Ra. de Goze pro quibus sumus ei obligati” (ova zadužnica nalazi se upisana u XXV knjizi *Debita notariae*, fol 63). Ovim kapitalom trgovače u Dubrovniku i „in Sclavonia”.³⁷

O uzimanju zajma s namjerom da se kao kapital uloži u trgovačko društvo, saznajemo koji put iz samog kreditnog ugovora. Radosav Vukasović uzeo je 12. I 1495. kredit kod Mihajla Glavoševića u visini od 17 dukata i ovom prilikom izjavio: „quod suprascripti duc. 17 sunt in societate cum quibus dictus Radossaus debet mercari pro ut sibi melius videbitur pro utilitate presentis societatis”³⁸ Izgleda da nekim partnerima nije bila dovoljna garancija za uloženi kapital samo izjava u ugovoru trgovačkog društva, nego su morali traktatori sklopiti poseban kreditni ugovor za preuzeti ulog sa stansom.

Mnogi kreditni ugovori se sklapaju sa namjerom da se trgovačka roba, koja je uzeta na kredit, ulaže u trgovačko društvo kao kapital društva. Godine 1490. uloženo je u trgovačko društvo 110 dukata ”qui sunt expositi in

³⁵ PAD *Deb. not.* XII, fol. 31, 32; zaključak ortaka prilikom registracije trgovačkog društva: „... inter nos solutes debitis que acceperimus in credenciam...,” *ibid.* XII, fol. 256, 22. VI 1405; Ortaci ulažu u koleganciju 400 dukata i to: „...duc. au. 300 in quibus Dobrassinus et Marinus sint obligati Johanni Nicole dicto Gabro sub. die 31. X. et ducatos 100 de propriis denariis dicti Dobrassini...”Svrha ove kolegancije biće: „...facere et exercere artem lane”. Ortaci se obavezuju: „...nihil ipsis panni dari possint in credenciam...”, *ibid.* XXXIII, fol 187v, 9. II 1459; Kolegancija je utemeljena u svrhu „...laborando artem lane...” Jedan od ortaka izjavljuje da je „...debitor pluribus personis pro lanis et alliis rebus acceptis in credenciam...” Utvrdili smo da je ovaj ortak dobio zajmove kod različitih vjerovnika: 11. VIII dobio je zajam kod Lucijana Bunića u visini 355 dukata, 31. VIII kod Luke Frankovića u visini od 217 dukata, *ibid.* XXXIX, fol. 39, 49, 1470.

³⁶ *Ibid.* XVI, fol. 265v, 31. VIII 1434.

³⁷ *Ibid.* XXV, fol. 63v, 13. X 1449.

³⁸ *Ibid.* LVII, fol. 2v, 12. I 1459; Radat Velirković „perlabuchius” iz Dubrovnika i Ivan Kitović „de Bagna” uzeli su kredit kod Petra Milatovića u visini 90 dukata. U zadužnici se spominje uzrok zaduženja: „...pro totidem aliis quos habuimus et recepimus a dicto Petro ibi presente et nobis de suis propriis denariis dante ad societatem pro eundo in Bosnam ad emendum animalia,” *ibid.* LI, fol. 119v, 23. VI 1487.

tantis pannis de Ragusio”. Ovaj kapital vezan je na kreditni ugovor koji je isti dan registrovan u notarijatu. Dužnici Klapac Stanihnić iz Trebinja i Radoj Radičević, cimator iz Dubrovnika, zadužuju se kod Jakova Milišića cimatora za 110 dukata.³⁹ U zadužnici se sukno uopšte ne spominje. U ugovoru trgovačkog društva, koji je bio sklopljen 1491, potvrđuju traktatori Ljuboje Radohnić i Radoslav Pribilović, krojači, da su primili od Nikole Radojkovića 75. dukata „qui ducati 75 sunt in manibus Radossau in tanta quantitate pannorum de Ragusio”. Isti dan je sklopljen i kreditni ugovor. Ljuboje i Radoslav zadužuju se kod Nikolaja za 75 dukata.⁴⁰ Sociji krojači, Marko Radonjić i Ivan, sin magistra Tome Georgija, koji imaju namjeru da sa suknom trguju u Vrhbosni, uložili su u društvo kapital u visini 385 dukata i 34 groša i to „in pannis triginta pergamentibus”. Istog dana, uzeli su na kredit ovu sumu, koja predstavlja kapital društva, kod Ivana Lu. Sokočevića i magistra Thome Georgii.⁴¹

Da su sociji pomoću kredita stvarali kapital za funkcioniranje društva i da se čitava trgovačka djelatnost bazirala na kreditnoj osnovi, najbolje možemo uočiti na jednom jedinstvenom primjeru trgovačkog društva. Radoje Stepanović („ex una parte”) i njegov nećak Živan Radeljević („ex altera parte”) sklapaju 26. IV 1500. ugovor o trgovačkom društvu („societas et collegantia”). Društvo će biti aktivno „ad voluntatem nostrum”. Živan u društvo ulaže svoj vlastiti kapital u visini od 198 dukata, dok zajednički kapital iznosi 1.228 dukata i 20 groša. Za ovaj kapital kažu da „sunt per nos ambos accepti ad credentiam in tanta quantitate pannorum a diversis personis quibus nos ambos summus obligati ut constat in debitis notariae”. Sa novcem i suknom obojica idu „in Serviam et ibi vel alibi in locis Turchorum debemus dictos pannos finire et mercari ac trafficare pro ut nobis videbitur pro utilitate presentis societatis”⁴² Tražili smo u *Debita notariae* zaduženja obojice socija i u vremenskom razdoblju od 11. III do 26 IV 1500. pronašli smo 5 kreditnih ugovora sklopljenih sa različitim partnerima. Ukupna suma zaduženja u ovim zadužnicama iznosi 1.144 dukata.⁴³ U zadužnicama se navodi suma zaduženja samo u dukatima, dok se u ugovoru trgovačkog društva tačno kaže da je uzeto na kredit sukno. Na drugoj strani, ugovor trgovačkog društva ostavlja nas bez objašnjenja u koju robu će ortaci dobit od prodaje

³⁹ Ibid. LIII, fol. 105, zadužnica je bila kasirana 26. VIII 1490.

⁴⁰ Ibid. LIV, fol. 1–1v, 17. II.

⁴¹ Ibid. LVI, fol. 161v, 4. X 1494.

⁴² Ibid. LX, fol. 60v–61.

⁴³ Ibid., fol. 47 – vjerovnik Johannes Lu. de Sorgo et Luce And. de Sorgo duk. 354; fol. 49v – vjerovnik Junio Mar. de Gradi – duk. 184; fol. 53v – Laurentino de Radoe Pribissalich – duc. 239; fol. 54 – Rado Georgii dicto Bosna – duc. 140; fol. 61 – Laurentio de Radoe Pribissalich – duc 27.

sukna investirati u Srbiji. Odgovor na to pitanje opet nam daju marginalne bilješke kod kreditnih ugovora. U zadužnicama u kojima se kao vjerovnik spominje Lovro Radoja Pribisalić, i u priznanicama dobijenim prilikom vraćanja kredita, navodi se da su dužnici podmirili svoj dug u vosku.⁴⁴ To znači da su sociji investirali dobit od prodaje sukna u vosak.

Na isti način možemo povezati kreditni ugovor i ugovor trgovačkog društva u nekim drugim primjerima, iako u ugovorima nije ovo naročito podvučeno. Socija Nikola Bratosaljić i Vukota Dabišinović uzeli su 21. VIII 1329. kredit kod Martola Zamanjića i Stjepana Zamanjića u visini od 348 dukata. Sljedeći dan, sociji su osnovali trgovačko društvo sa namjerom da trguju u Bosni. Kapital društva iznosio je 1.500 perpera.⁴⁵ Kreditirana suma sigurno predstavlja dio kapitala društva. U ovo ne možemo sumnjati s obzirom to da je primjer vrlo sličan gornjem. Drugog IV 1489. Luka Stjepana Božičković, tkač, dao je na kredit kaparu Ivanu Radeljiću i Nikoli Ruskoviću 784 dukata. Još isti dan kreditirana suma bila je uložena u trgovačko društvo.⁴⁶

U mnogim zadužnicama kredite uzimaju dva ili više dužnika zajedno. Vrlo često upisani su sa oznakom „socii”. Čini nam se da možemo sve kreditne ugovore, u kojima se kao dužnici spominju „socii”, vezati na poslovanje trgovačkih društava. Naime, suma koja označava kredit bila je ulog u trgovačko društvo. Ovdje ne možemo sumnjati da se radi o robnim kreditima, to jest da su dužnici uzimali na kredit robu, a dug podmirivali drugom robom, koja je bila predmet investicije.

Suma u zadužnici je mogla predstavljati dio neporavnatih obaveza koje proilaze iz poslovanja trgovačkih društava. Ugovor o trgovačkom društvu na taj način se poništava, a na snagu stupa kreditni ugovor. Ovo se vrlo lijepo vidi iz primjera koji omogućava uvid u čitavo poslovanje ugovorenih stranaka. Ivan Miloradović i Luka Đurđević sklopili su 5. V 1487. sljedeći kreditni ugovor: Ivan mora u roku „ad voluntatem creditoris” isplatiti Luki „duc. au. 7 cum dimidio, item aspros 3.000, item pannos duos de Vencentia”. Dodato je objašnjenje obojice za 3.000 aspri „qui sunt extractis panne ipsius Luce cum dictis duobus pannis”, što je primio Ivan od Luke prilikom osnivanja trgovačkog društva. U kreditnom ugovoru se spominje da je „societas” bila registrovana u knjizi *Debita notariae* 30. VII 1486. i da ovaj ugovor poništava („cassa”) ugovor o trgovačkom društvu. (vidi: Deb. not. L, fol 193). Iz ugovora o trgovačkom društvu od 30. VII 1487. proizlazi da je Luka uložio 425 dukata „in pannis vicentinis et brisiensis et in contatis”. Ivan će sa robom i novcem

⁴⁴ Ibid., fol. 53v, fol. 61.

⁴⁵ Ibid. XIV, fol. 325–325v; fol. 431–431v, 18. XI 1430.

⁴⁶ Ibid. LII, fol. 144v, 2. IV 1489.

ići „in Serviam et in illos locos turcorum...” i tamo će sukno prodati, trgovati i investirati u drugu robu. Iz marginalnih bilježaka se vidi kako je posao išao. Već 12. VIII 1486, Ivan je povratio Luki od spomenutog novca („pecuniis”) 90 dukata („pro parte”), a istovremeno je Ivan primio od Luke „pannos sex de Vincentia” da ih proda za račun Luke. Nakon četiri dana (16. VIII) Ivan izjavljuje da je ponovo primio od Luke 33 dukata kao ulog u društvo. U zadnjoj bilješci, koja je upisana 5. V 1487, kaže se da je „societas 'cassa’”.⁴⁷ Dalji odnosi između socija rješavali su se u okviru kreditnog ugovora. I ovdje možemo iz marginalnih bilježaka pratiti međusobno poslovanje. U prvoj priznanici od 11. V 1487. Luka izjavljuje da je primio od dužnika „pro parte suprascriti debiti suprascritos duc. au 7 cum dimidio”, a u drugoj, od 18. V 1487, potvrđuje se da je Ivan isporučio, posredstvom Cvjetka Miotoševića, „suprascritos duos pannos”. Zadužnica je bila poništena 24. IX 1487. („cassa”). Ortaci su ispunili svoje obaveze u cjelini.

Dobitak („lucrum”), koji je bio rezultat dobrog poslovanja trgovačkog društva, podjelio se prema ugovoru između ortaka. Obično se djelio na pola. Djelio se prilikom likvidacije društva, jer se tada pravio čitav obračun. U slučaju da traktator nije bio u stanju da dobitak isplati, onda je ovo predstavljalo motiv za sklapanje kreditnog ugovora. Na ovaj način morao se Frane Lucić obavezati kreditnim ugovorom Luju Žurgoviću da mu isplati 19 dukata „et hoc pro parte lucri spectante ipsi ser Aloisio pro anno finito 27. VII presenti de societate qua est inter nos.”⁴⁸

Skrenuli smo pažnju i djelomično obradili jedan oblik kreditnog poslovanja, koji je bio u Dubrovniku vrlo često primjenjivan u trgovačkim krugovima, a dokazuje vrlo visok stupanj u poslovanju trgovačkih društava. Ortaci često uzimaju na kredit robu, pa je onda ulažu kao svoj doprinos u trgovačka društva. U ugovorima trgovačkih društava često se naglašava da ortaci u okviru ovog poslovanja mogu prodavati robu na kredit ili im se to zabrinjuje. Dakle, u okviru poslovanja trgovačkih društava, razvija se specifičan oblik kreditnog poslovanja, što dokazuju sačuvani spiskovi dužnika pojedinih trgovačkih društava ili se spominju poslovne knjige u koje su ortaci registrirali svoje dužnike. Problem povezanosti kreditne trgovine sa poslovanjem trgovačkih društava traži naročita istraživanja arhivske građe o djelovanju trgovačkih društava u srednjevjekovnom Dubrovniku.

⁴⁷ Ibid. LI, fol. 99v.

⁴⁸ Ibid. XLVIII, fol. 127v, 9. VII 1481; XXXIV, fol. 6, 11. XII 1459.

Prof. Ignacij Voje, Ph.D.
Historian

A TRIBUTE TO STUDYING THE DUBROVNIK'S TRADE COMPANIES

Summary

Like in all trading centers of Europe, in the Medieval Dubrovnik too, trading affairs were done through trade companies. This association of tradesmen aimed at joining financial resources and avoiding the operating risk. Trade companies underwent different development phases from *commenda* to *collegantia* and company (society). These organizational forms of association of tradesmen and seafarers in the Republic of Dubrovnik represented a higher degree of economic development of Dubrovnik, which can be followed from the end of 13th century onwards. The author points out at some fundamental papers/works on trade companies in the world and Dubrovnik historical literature.

At their beginning, the companies in Dubrovnik were mentioned in seafaring trade, and only later in continental trading transactions. At the beginning, the company in Dubrovnik has the character of *komende* (*commenda*) although this name is not used in Dubrovnik – from the beginning they used the word *collegantia* instead... Archive materials provide very little proof of when the *commenda* was transferred to the actual trade company – *societas*. Different conflicting opinions exist about trade companies and many problems of theoretical studies still remain unsolved. Many historians evaluate the *commenda* or *societas* as one form of lending business. The analysis of the text of the debenture and the text of the contract of companies confirm that the contract on trade company does not have the value of a lending agreement despite the fact that it was recorded in the notary books *Debita notariae*. Numerous examples were presented of the notaries making clear difference between trade companies contracts and lending contracts (*debentures*). However, in practice there is some sort of a link between the lending obligations and operations of trade companies. Very often the partners take the commercial goods on credit and then invest it as their contribution in the company. Also, a specific form of lending operations is developed within the operations of companies, which is proved by the list of debtors of certain companies, or by mentioning the business in which the debtors were recorded by the partners.

FLORENTINE MERCHANTS TRAVELING EAST THROUGH RAGUSA (DUBROVNIK) AND THE BALKANS AT THE END OF THE 15TH CENTURY

Prof. Paola Pinelli

Università di Firenze, Dipartimento di Scienze per l'Economia e l'Impresa

Abstract: Various unpublished letters and merchants' memoirs dating from the late 15th century Tuscany have enabled us to investigate the reasons for the lack of a network of major European trade companies in the Balkans. Western operators chose to trade with the merchants of Ragusa (Dubrovnik). Consequently, Ragusa assumed a dominant position in both the land trade routes with inland regions and in the land trade routes between East and West.

Keywords: Ragusa (Dubrovnik), the Balkans, land trade routes, 15th century.

The discovery of some unpublished letters and memoirs of Florentine merchants who made the long journey to Constantinople through Ragusa (Dubrovnik) and the inland regions of the Balkans at the end of the 15th century, has led us to develop certain theories relating to the role that the city of Ragusa played in trade relations between East and West. This is especially true in terms of the economic relations with the inland regions of the Balkans. These sources have enabled us to approach the subject from a totally new perspective. Historiography has in fact usually been drawn from the reports and testimonies of travellers, pilgrims and diplomats from western Europe that crossed the Slavic countries heading East, especially to the Holy Land, therefore travelling mainly for spiritual or political purposes. The documentation consulted for this essay however, is instead of a mercantile nature. It was produced by traders who engaged in long, dangerous and arduous journeys to reach, through Ragusa and the inland regions of the Balkans, the most important Byzantine markets, primarily Constantinople, bringing goods such as woollen fabrics that were suitable for those markets. On the way back these traders mainly transported silks and a whole range of other luxury products to European cities. Fernand Braudel claimed that cities cannot exist without roads and that they feed on movement¹. Ragusa was in a fortunate position, squeezed between the sea and the land,

¹ F. Braudel, *Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II*, Torino 1953, p. 330.

open to the intense movement of people and goods in the Mediterranean. Dubrovnik was also a privileged outlet for a number of land routes that led to the most important regions and towns of Serbia and Bosnia, enabling merchants to reach the rich market of Constantinople (Fig. 1).

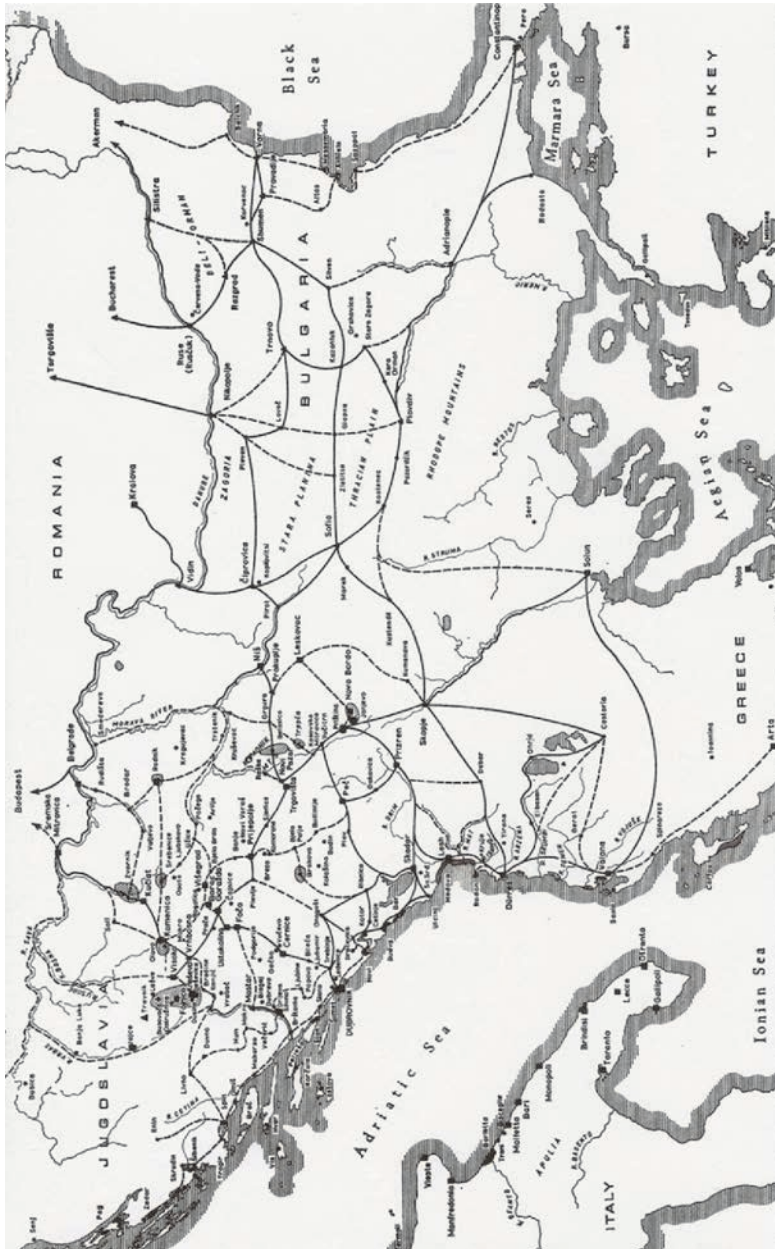

Figure 1.

The main route was the one that passed from Ragusa to the Serbian city of Niš, crossing one of the most important business routes that descended from Hungary². Exiting east through the Ploče gateway, the road climbed from Mount Sergio to Bergatto, the frontier of Dubrovnik that was located on a ridge between the valleys of Breno and Gionchetto. A few minutes further on there was the Slavic customs station of Ledenica: then, after a downhill march of five to six hours, the road led to the fertile valley of Trebinjčica reaching Trebinje. The journey continued until Ljubomir and Bileća; then, through dense forests, the road headed to Crnica, where since 1380 the trading colony of Ragusa had been, and went beyond the castle of Ključ. Later, passing through the gorge of Sutjeska, where in the 15th century there was an important customs office and the road was so narrow that even a handful of men could hold off an entire army, the road reached the river Drina, where there were many castles and commercial stations including Foča. In a day's walk the road met Goražde; heading southeast through the forested mountain pass of Metalka, the road reached Pljevlja and then Prijepolje, the Dubrovnik merchants' favourite resting place. After another day's walk, the road reached Sjenica, meeting another road coming from the northeast of Bosnia. The joint road split at Raška, just beyond Novi Pazar, home to another important Ragusa colony. From here, the road to the valley of the Ibar proceeded through the mining district of mount Kopaonik, often referred to as *Argentario* in the documents of the period; after passing through Toplica and Prokuplje, the road finally arrived in Niš. With favourable weather, up to this point the trip normally required about fifteen days. From Niš, via Sofia, caravans reached Constantinople in another fifteen days.

Another route that was frequently used started at the mouth of the river Neretva. The merchants of Ragusa came here from the sea through the Pelješac peninsula (Sabbioncello) or via Ston (Stagno). A customs office was located here and there were many commercial warehouses, of which the most important was the „*Forum Narenti*”, also called Drijeva, later replaced by another one named Gabela. Following the course of the river, the caravans came from Neretva to Blagaj, near Mostar, then to Konijc, then headed to Visoko and Vrhbosna, present day Sarajevo, where the road forked towards Olovo or Borać. In Olovo the road divided into three more branches: one went northward reaching Tuzla; the second one reached Zvornik and finally Belgrade; and the third went east arriving at Srebrenica and

² L. Villari, *The Republic of Ragusa. An Episode of the Turkish Conquest*, London 1904, pp. 130–141.

Rudnik. From Niš it was possible to reach Constantinople by passing through both Borać and the mining district.

In the documents the two roads are referred to as „*via de Bossina*”. The roads that departed from the coast south of Ragusa were instead called *via de Zenta*. With the latter route, ships from Dubrovnik had to unload their cargo in Bar (Antivari) or Ulcinj (Dulcigno) reaching Sveti Srgj (now Obotti) via a river route. After a very difficult route through the Albanian mountains, the caravan headed to Scutari and Prizren, which was Dubrovnik’s main business post in Albania. The whole journey took more than thirty hours on foot. After Prizren the road met the fertile plain of Kosovo until Janjevo, from where it reached Novo Brdo and then, via Skopje, Constantinople. A second „*via de Zenta*” that started from Antivari and passed through the mule track that went to Cetinje via Kotor, led to Budva, Podgorica and lake Plav, where the mining centre of Brskovo was located. The road then reached Peć, where another important Ragusa colony was located, and from Peć, via Novoselo, the road led to Priština, Skopje and Plovdiv (Filippoli) and reached the Bosphorus in eighteen days.

The merchants of Ragusa ruled these routes. Italian merchant Piero Pantella, stationed in Dubrovnik, wrote in 1433 to his agent Giuliano Marcovaldi that he had the feeling that Ragusa was like a maze („*me pare essere in uno lanbarinto e parme essere legato a non me sapere voltare a nulla banda e però non ti so dare consiglio nè prendere per me e basta*”)³. Using this image of a maze, he described the city as a place where even the most experienced traders and entrepreneurs felt disorientated.

Insecurity arose mainly from the fact that Ragusa had the inland regions of the Balkans as the main business partners; Serbia and Bosnia appeared in the eyes of European merchants as still unexplored places, wild, sparsely populated and urbanized, dangerous from every point of view. In addition the overland route connecting Ragusa to Constantinople through the inland regions ran along a rugged terrain, characterized by poor roads and impervious mountains where, as reported in a letter by the Dubrovnik merchant Pietro di Bogdano, one could have unpleasant encounters and be victims of frequent robberies⁴. In reality the most significant difficulty was the western traders’ ignorance of the Slavic language.

³ Archivio di Stato di Prato (hereafter ASPO), *Ospedale*, 7028, 566, Ragusa-Fortore, Piero Pantella e compagni a Giuliano di Marco Marcovaldi, 28 gennaio 1433.

⁴ J.Gelcich (ed.), *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum 1301–1336*, V, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XXIX, Zagreb 1897, p. 90.

Instead, Dubrovnik merchants knew that world intimately and partly shared the customs and lifestyle of the inland regions of the Balkans. In a Venetian report of 1555 it was stated that in the city of San Biagio the inhabitants spoke Slavic fluently („*la lingua loro natia è schiava, con la quale parlano li altri Dalmatini*”)⁵. The Florentine Serafino Razzi, while describing the language used in the churches of Ragusa, noticed how the women that were attending Mass in St. Dominic and St. Francis, spoke Slavic⁶. In Dubrovnik people wrote and spoke in Slavic and Vulgar Italian in addition to Latin⁷ and the local Romance language. And if Italian was the language of commerce⁸, in the second half of the 15th century, Slavic became the language in common use at every level⁹.

In addition it should be noted that the merchants of Ragusa had large economic power in those regions, especially by controlling the production and trade of silver from Serbia and Bosnia¹⁰. In the inland regions of the Balkans, Ragusa as we have seen, could also count on many trading posts, where its merchants enjoyed a special tax regime, judicial autonomy. They were also able to use their own money and to exercise Catholic worship¹¹. When the Balkan regions fell under Turkish domination, Dubrovnik, which realized the extent of the danger early and tried to establish contact with the Turkish authorities, obtained extensive guarantees for its merchants. Even in the 17th century, Matteo Gondola, a member of one of the most important families of the Republic of Ragusa and ambassador to Constantinople, wrote that the citizens of Dubrovnik enjoyed fiscal exemption in the Ottoman

⁵ S. Ljubić (ed.), *Commissiones et relationes venetae* III, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XI, Zagreb 1880, p. 74.

⁶ S. Razzi, *La storia di Ragusa*, Bologna 1980 (anastatic reprint of the 1595 Lucca edition), pp. 193–194.

⁷ Latin was used above all in the justice courts and official correspondence.

⁸ J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, pp. 205–208; I. VOJE, *L'attività dei commercianti italiani a Ragusa nel Medioevo (secc. XIV-XV) e il loro adattamento alle nuove condizioni di vita*, in P. F. Palumbo (ed.), *I rapporti demografici e popolativi*, Congressi sulle relazioni tra le due sponde adriatiche 2, Roma 1981, pp. 111–127. In the 15th century Italian increasingly became the language of law and diplomacy, surviving the fall of the Republic in 1808.

⁹ B. Krekić, *On the Latino-Slavic Cultural Symbiosis in Late Medieval and Renaissance Dalmatia and Dubrovnik*, *Viator* 26, 1995, pp. 321–332, pp. 323–324.

¹⁰ P. Pinelli, *Tra argento grano e panni. Piero Pantella, un operatore italiano nella Ragusa del primo Quattrocento*, Firenze 2013, pp. 1–15.

¹¹ D. Kovačević Kojić, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961, pp. 22–23. Regarding the privileges given to merchants from Dubrovnik in Serbia and Bosnia in the late 1300, see F. MIKLOSICH (ed.), *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Wien 1858, *passim*.

lands, with the exception of Constantinople, Adrianople and Bursa where they had to pay a small 2% tax („sono esenti da gabelle e da dogane ed altri pesi già imposti, e da imporsi in futuro, le robe e i beni stabili e le persone loro in qualsivoglia parte dell’Imperio; eccettuate le città regie di Costantinopoli, Adrianopoli e Prussa, ove pagano solamente due per cento delle robe, colle quali trafficano”)¹².

It should not be forgotten that in the Balkans, competition between local traders was virtually non-existent and that the merchants of the mining centres struggled to reach the cities of the Adriatic coast and would not have dared to venture beyond the sea¹³. Unlike the coastal zone, the inland regions of the Balkans were less developed and urbanized¹⁴. Only in the 16th century did merchants from these areas, particularly Bosnians and above all those from Olovo and Goražde, emancipate themselves and begin to trade outside the Balkan peninsula, especially with Venice¹⁵. Ragusa merchants were instead long time world-class traders, with contacts with the most important trading powers of the time and with the main Italian trading centres, from which they assimilated both commercial and financial tools and techniques, such as the accounting system. As we have attempted to demonstrate in our recent work, Ragusa operators gained an absolute mastery of the double-entry method¹⁶. In describing the merchants of Ragusa the aforementioned Piero Pantella used, in a letter of 1432, a rather colourful expression that is very indicative of the unbridled competition and the qualities that distinguished the operators of the market, calling Ragusa merchants very diplo-

¹² F. M. Appendini, *Notizie storico-critiche sulle antichità storia e letteratura de’ ragusei* I, Ragusa 1802, p. 231.

¹³ S. Cirković, *Ragusa e il suo retroterra nel Medioevo*, in A. Di Vittorio (ed.), *Ragusa e il Mediterraneo. Ruolo e funzioni di una Repubblica marinara tra Medioevo ed Età Moderna*, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Bari 21–22 ottobre 1988, Bari 1990, pp. 15–26, p. 22.

¹⁴ Idem, *Sviluppo e arretratezza nella penisola balcanica fra il XIII e il XVI secolo*, in A. Guarducci (ed.), *Sviluppo e sottosviluppo in Europa e fuori d’Europa dal secolo XIII alla Rivoluzione Industriale*, Atti della X Settimana di Studi dell’Istituto Internazionale di Storia Economica „F. Datini”, Prato 7–12 aprile 1978, Firenze 1983, pp. 291–314, pp. 299–300.

¹⁵ M. Popović Radenković, *O trgovačkim odnosima Dubrovnika i Bosne i Hercegovine (1480.–1500.)*, Istorijski glasnik 1–4, 1952, pp. 3–20.

¹⁶ P. Pinelli, *Between Two Shores: the Accounts of the Merchant Companies in Ragusa (Dubrovnik) in the First Half of the Fifteenth Century*, Conference Proceedings III Balkans and Middle East Countries Conference on Accounting and Accounting History, Istanbul 19–22 giugno 2013, Istanbul 2013, pp. 866–877. See also D. Kovačević Kojić, *Poslovne knjige Dubrovačkih trgovaca (XV vijek)*, in S. JERŠE (ed.), *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik*, Ljubljana 2006, pp. 451–461.

matic, but at the same time fierce („à lo mele in bocha e rasoio a cintola”)¹⁷. This description matches that of the Venetian diplomat Benedetto Ramberti who stayed in Ragusa in 1533 during a trip from Venice to Constantinople. Ramberti depicted the merchants of Ragusa as rich and mean, devoted only to profit, but worthy of praise because they had made a fortune and developed large commercial opportunities despite the wild and rugged land that surrounded them („Gli raghusei universalmente sono ricchi e avari. Come il più delli mercanti [...] attendono solamente a far denari contanti. Sono superbissimi di modo, che non credono che altro sapere o nobiltà sta al mondo che la loro; [...] ma meritano invero grandissima laude che, essendo posti in uno sito aspero et stretto sopramodo, si habbiano aperta la via di ogni comoditate con la sola virtù et industria loro, si può dire al dispetto di natura”)¹⁸. Benedetto Cotrugli also defined Ragusa merchants as very capable, also because they were trading goods with a high velocity of circulation such as silver, lead, copper, wax, skins and crimson („molto acti [...] sì perché loro mercantie che usano sono leste, come argento, oro, pionbo, rami, cere, chermisi, chuori et simili, et sì etiamdio per la dextrezza dello ingegno che hanno”)¹⁹. The skill and cunning that drove the action of the merchants of Ragusa and the limits that they were able to impose on foreign traders are once again very clear, although inexasperated tones, in the words of Prato merchant Michele di Giovannino in 1421, when he described the conduct of Dubrovnik merchants as extremely dishonest („non potrò sostenere a tanti manchamenti e veghomi disfatto in tutto. [...] Essi fanno beffe di pagare se noe chon bugie e tenghonsi gentili huomeni e buoni e grandi”)²⁰; „Sono tanti

¹⁷ ASPo, *Ospedale*, 7028, 552, Ragusa-Fortore, Piero Pantella a Giuliano di Marco Marcovaldi, 26 aprile 1432.

¹⁸ B. Ramberti. *Delle cose de' Turchi. Libri tre. Delle quali si describe nel primo il viaggio da Venetia a Costantinopoli, con gli nomi de' luoghi antichi et moderni. Nel secondo la Porta, cioè la corte de soltan Soleymano signor de' Turchi. Nel terzo et ultimo il modo del reggere il stato et imperio suo*, Venezia 1541, pp. 4–5.

¹⁹ U. Tucci (ed.), *Benedetto Cotrugli raguseo. Il libro dell'arte di mercatura*, Venezia 1990, p. 160. We have dedicated specific studies to these goods, as well as some in depth comments in the cited volume, P. PINELLI, *Tra argento grano e panni*, cit.). In particular see Eadem, *L'argento di Ragusa, Storia Economica*, 3, 2005, pp. 549–573; Eadem, *The Florentine Company of Francesco Neroni and Trade with Dubrovnik (Ragusa) in the First Half of the 15th Century*, in S. Rudić (ed.), *Spomenica Akademika Sime Ćirković/Hommage to Akademician Sima Ćirković*, Beograd 2011, pp. 159–175; Eadem, „E s'egli regha arienti o cera ...”: prime indagini sul commercio della cera a Ragusa (Dubrovnik) fra XV e XVI secolo, in the soon to be published in „Mélanges de l'École française de Rome”.

²⁰ ASPO, *Ospedale*, 7028, 483, Prato-Ragusa, Michele di Giovannino e compagni a Giuliano di Marco Marcovaldi, 17 giugno 1421.

chativi che m'àno diserto cho gl'inghanni e tradimenti che m'ànno fatto; e se v'è de' buoni, sono pochi"²¹.

Foreign merchants found significant obstacles in trading with the inland regions of the Balkans. Insecurity is evident, for example, in the recommendation made to Antonio dei Medici, heading East by land, not to venture into those areas without having found someone from Ragusa to act as a guide („*una persona pratica [...] secondo il consiglio et parere del quale possi dirizare il proprio viaggio*"²²). In his tax cadastral, Prato woollen cloth merchant Michele di Giovannino expressed, once again a little overly dramatically, the fears and anxieties related to trade in those countries. He drew up a long list of money believed to have been lost because the debtors had gone to the wild and the impenetrable lands of Serbia and Bosnia, and lost their way²³. Aware of that, Ragusa merchants themselves often pretended to be employed in those areas in order to settle their debts („*io son impaçado in Sclavonia e non poso eser a lo chomandamento de la vostra Signoria*"²⁴).

All the insecurity, fear and the inability of the western merchants inventuring into the Balkan regions is also reflected in some letters and a book of memoirs by Bonsignore Bonsignori, which are kept at the Florence National Library.

Bonsignore left Florence for the East on 3 August 1497, along with Bernardo Michelozzi, a humanist and son of the sculptor and architect Michelozzo, and the merchant Giovanni Maringhi²⁵.

Because of the spread of a plague, Bonsignore and his traveling companions were forced to reach Pesaro through Rimini. They stayed in Pesaro a month, waiting for a ride to Ragusa. It was not until 5 September that he was given the opportunity to board a caravel bound for Dubrovnik. Due to bad weather, they were forced to stay at sea for eight days. Once landed, they decided to stay in Ragusa for more than a week, in order to stock up on

²¹ ASPO, *Ospedale*, 7028, 487, Prato-Ragusa, Michele di Giovannino e compagni a Giuliano di Marco Marcovaldi, 20 agosto 1421.

²² F. Naitana, *I beni dei Pazzi all'indomani della congiura. Un „passaporto” per la storia delle relazioni fra Firenze e Dubrovnik nel tardo Medioevo*, «Quaderni medievali», 47, 1999, pp. 41–75, p. 69.

²³ Archivio di Stato di Firenze (hereafter ASFi), *Catasto*, 134, c. 769 r.

²⁴ Državni Arhiv u Dubrovniku (hereafter DAD) II, *Reformationes* 9, Marino Luccari al conte e giudici di Ragusa, 8 febbraio 1330.

²⁵ Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze (hereafter BNCfi), *Mss. Magliabechiani*, XIII, 93; *Mss. Ginori-Conti*, 29, 99, cc. 2-5. The documentation is mentioned in the studies of art history by E. BORSOOK, *The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in the Levant (1497–98)*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes” 36, 1973, pp. 145–197, with reference above all to Bernardo Michelozzi.

all that was needed for the trip, including 114 working animals. Other merchants, mainly from Tuscany, soon joined the company. Altogether they transported 120 „some” of woollen cloth to Constantinople²⁶.

Interestingly Bonsignori, in describing Dubrovnik, laid particular stress on the fact that the inhabitants spoke the „*stiavona*” language, the same used in the inland regions of the Balkans, implying that language was a crucial element to deal with this kind of travel, and that it was therefore necessary to collaborate with the inhabitants of Ragusa („*La lingua loro naturale è stiavona [...]. Son tutti gran merchanti et ricchi et passa la lingua stiavona per tutta la Grecia et la Turchia largamente*)²⁷.

Departing from Ragusa on 20 September, Bonsignori began to write a travel diary. He and his companions stayed in the open countryside as far as Sofia, which means for the most of the route. In those areas there were no refreshment places or taverns. At most they found shelter in caravanserais, which were very primitive poor and dirty hotels. On the way he saw nothing but mountains and silver mines, no towns, and only gypsies and peasants. The landscape and population only changed once they reached Thrace („*sempre allogamo alla campagna et maxime che, per insino in Andrinopoli, non si trovano mai hosterie nè alloggiamenti, altro che casali tutti di capanne. Per otto o dieci giornate sempre andamo per montagne et non vi si trova chosa notabile salvo che vi si trovano fodine d'argento le quali fa exercitare el turcho et talvolta le vende o alloca. Et questa parte hoggi la chiamano Murlachia, dove sono homini che tutti paiono zinghani et villani. Da poi dicono che si entra nella Bossina, che a me par tutto sia una, cioè che la Murlachia sia parte delle Bossina. [...]. All'ultimo si trova una terra che si domanda Nissa, assai bona, et dicono lì s'entra in Servia, a me par se ne escha. Di lì dopo certe giornate si trova un'altra terra detta Sophia, dove si comincia a tohare la Tracia et trovansi belli paesi et da man dextra è il monte Olimpo di Tessalia*”)²⁸.

The group reached Constantinople on 16 November, after spending nearly a month in Adrianople. As explained in the letters of Bonsignori, the route that the Florentines faced was the first of the two we have mentioned, the most frequented by western merchants. This route, as we have seen, offered many stopping places where Ragusa had its own trading colonies. Nevertheless, the words of Bonsignori reveal the fear of facing this type of journey, because of the roughness of the landscape, with its tones and patt-

²⁶ BNCFI, *Mss. Magliabechiani* XIII, 93, c. 9v.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ BNCFI, *Mss. Magliabechiani* XIII, 93, c. 10v.

erns that were very different from those of the peaceful and rolling hills and plains of Tuscany. In the eyes of Bonsignori, the inhabitants of those places appeared barbaric, savage and uncouth as well as possessing unknown tastes, customs and habits.

Bonsignori had been forced to give up everything he was used to, and that distinguished the western way of life: he could only drink water because he could not find any wine; he could not eat normal bread, only coarse and unleavened flatbread; he was not able to attend Mass („*ò beuto aqua per non havere trovato onde havere vino; et messer Bernardo dua sere se ne andò a llecto senza cena per non bere aqua [...]. E manchatoci el pane che togliamo a Raugia, habiamo mangiato stiacciate non lievite cotte sotto la brace, che così usano questi huomini, se si possono chiamare huomini, che a me pare sia conveniente chiamargli bruti, senza religione alchuna, né sanno se si sono di Dio o del diavolo [...]. Messa non ci s'ode perché non ci si dice; a chiese non si va perché non s'odono le chanpane che ci chiamino*")²⁹.

In our opinion, Bonsignori's words should not be interpreted as being derogatory. They are rather indicative of a deep fear and strong disorientation that westerners felt when they ventured into the inland regions of the Balkans, an almost totally unknown environment, which was, and still is, wild, untamed, with the typical features of a poorly urbanized area of which the habits and language were unknown.

The same kind of feelings are evident in the accounts book of another Florentine merchant, Daniele Strozzi, who travelled to Constantinople through Ragusa and the Balkans in 1523, taking woollen cloth for eastern markets³⁰. Despite being extremely concise and dry, the accounts book with the records of expenses incurred during the different stages of the trip, shows the length and effort of the journey, which lasted, stops included, more than four months. Daniele Strozzi left Florence in early December of 1523 for Ancona, where he stayed until the 27th of the month; on 29 December he was in Ragusa, where he remained until February 22. He also took the busiest route. In fact, he was in Trebinje on 25 February and in Tjentište on 4 March; on 5 March he crossed the river Drina heading towards Foča. On 17 March he dismissed the caravan and, between 1 and 4 April, he arrived in Adrianople. He finally arrived in Constantinople on 14 April 1524.

The records also show how perilous and insidious Strozzi's journey was, since the merchant demanded the traders who had entrusted him the

²⁹ BNCFI, *MSS. Ginori-Conti*, 29, 99, c. 5.

³⁰ ASFI, *IV Serie Strozziiane*, 82, cc. 1-7.

cargo – to be precise, 50 bales for a total of 200 pieces – pay a refund of 8,083 „*aspri*” on a total value of the goods estimated at 32,960 „*aspri*”. Transport costs through the Balkan peninsula were thus equal to 24.52% of the value of the goods themselves, very high compared to the most popular routes frequented by western merchants³¹. To give just one example, in his studies on documentation regarding Francesco Datini, Federigo Melis shows that at the end of the 14th century, the cost for the transportation of woollen cloth from Prato to Mallorca, was just over 3% of the final revenue³². Luciana Frangioni, again with reference to the business of Datini, estimated an average incidence of transport costs from Milan to Avignon at around 10%³³.

All this shows, in our opinion, the reason for the lack of a network of large trade companies in the Balkans, especially Italian ones³⁴, and the need for western operators to lean on the merchants of Ragusa³⁵. In our studies on the economic and commercial relations between Ragusa and Florence, the sources that we used have not revealed, at least with respect to the first half of the 15th century, cases of Italian companies formed with the intention of trading directly with the inland regions of the Balkan Peninsula. We were only able to find that in 1429 Benedetto Schieri, a merchant from Prato, took shares in a company from Dubrovnik for importing Bosnian silver, investing 1,000 ducats³⁶.

Venice itself did not consider it essential, as part of its commercial design, to have a constant and official presence in those regions and did not invest resources and expertise for stable diplomatic consulates, but used to

³¹ ASFi, IV Serie Strozziiane 82, c. 4r.

³² F. Melis, *La formazione dei costi nell'industria laniera alla fine del Trecento*, in F. MELIS, *Industria e commercio nella Toscana medievale*, Firenze 1989, pp. 212–307, p. 262.

³³ L. Frangioni, *Milano e le sue strade: costi di trasporto e vie di commercio dei prodotti milanesi alla fine del Trecento*, Bologna 1983, pp. 182–184.

³⁴ See also D. Kovačević Kojić, *La Serbie dans l'économie de Venise au XVme siècle*, in G. Ortalli, O. Jens Schmitt (ed.), *Balceni occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo/Der Westliche Balkan, der Adriaarum und Venedig (13.-18. Jahrhundert)*, Venezia–Wien, 2009, pp. 39–52, p. 42; in addition A. Ducellier, *La place des Toscans et des Italiens du Nord dans le commerce balkanique au XVme siècle: l'apport des sources ragusaines*, *Byzantinische Forschungen*, 11, 1987, pp. 299–314, p. 303.

³⁵ See also R. Čuk, *Delatnost dubrovačkog trgovca Luke Milanovića dvadesetih godina XV veka*, *Istorijski časopis* 38, (1991), pp. 19–30; A. Ducellier, *La penisola balcanica vista dall'osservatorio veneziano nei sec. XIV e XV*, in S. Gensini (ed.), *Europa e Mediterraneo tra Medioevo e prima Età Moderna: l'osservatorio italiano*, Pisa 1992, pp. 297–314.

³⁶ DAD, XXXVI, *Debita Notariae*, 14, c. 353v. The company was made up of Luca Radossaglich, Nicola di Marino Nale e Nicola Radulinovich.

send its delegates only when necessary. In 1626, when the Senate asked the *Cinque Savi* if there were Venetian trade posts in the Balkans like those from Ragusa, they responded negatively³⁷.

The search for a strategy aimed at enhancing trade with the inland regions became a major concern for Ragusa. Many of its merchants chose to limit their reach to controlling land trade in the inland regions of the Balkans and to Constantinople: therefore, they were not widespread in the European markets following the Florentine or Catalan model. By doing so, they forced foreign operators interested in earning opportunities related to goods that passed from Dubrovnik to rely on them, even informally, limiting their action in the area by binding them to their own interests. The contractual instrument which foreigners had to resort to more frequently in order to do business with Ragusa was the *colleganza* or *commenda* which, the fruit of a legal tradition linked to maritime trade, was common in trading cities such as Dubrovnik and Venice, but alien to the Italian inland regions.

From an organizational point of view, most of the foreign companies did not constitute subsidiaries in Ragusa. It would have been too risky to invest permanently in commercial activities which were beyond their control and whose flows were determined by the merchants of that city. The solution was to use *fattori*, a sort of agent who, without the support of a corporate structure and without exclusivity, looked after and administered - continuously and with full power - commercial relationships on behalf and in the name of a company. These agents had a wage determined on an annual basis and the reimbursement of expenses incurred. The *fattori* that operated in Ragusa were never shareholders of the companies they were representing, nor was their role similar to that of the commissionaire, the operator who, with reference to a specific deal, acted on behalf of the client but using his own name, on payment of a commission determined by the size of the transaction. These agents were usually people sent from the motherland or, as in the case of the afore mentioned Giuliano Marcovaldi, were people who had emigrated a long time before and had built up extensive experience and expertise in the affairs of Ragusa. In some cases local operators were chosen whose skills and reliability were acknowledged through the testimonies of other compatriots.

The position of foreigners was very different when, in the first half of the 15th century, attracted by the favourable economic regime of the Repub-

³⁷ Archivio di Stato di Venezia, *Cinque Savi alla Mercanzia* II serie, *Ragusi*, busta 141, 2 dicembre 1626.

lic of Ragusa, they were involved in the creation of the textile district³⁸. The wool merchants, mainly Italians, who migrated to Dubrovnik, found themselves operating in an environment that only had experience of the domestic production of low quality woollen cloth, and in which the skills and capabilities necessary to start production aimed at a broader market than the local one, had not yet been developed.

Therefore, unlike the commercial sector, in the productive sector foreigners enjoyed a position of superiority and did not suffer major limitations or constraints. The first wool companies that set up in the area of Ragusa were handled exclusively by foreigners, who sometimes even invested permanently in the activity, keenly aware of the control they exerted on the industry. When local operators entered the market, they were limited to providing warehouses and capital, while companies were managed and guided by foreigners.

Проф. Паола Пинели

Универзитет у Фиренци, Факултет за економију и пословну економију

ФИРЕНТИНСКИ ТРГОВЦИ НА ПУТУ ПРЕМА ИСТОКУ ПРЕКО ДУБРОВНИКА И БАЛКАНА КРАЈЕМ 15. ВИЈЕКА

Резиме

Откриће неких необјављених писама и мемоара фирентинских трговаца довело нас је до различитих теорија о улози коју је град Дубровник (Рагуза) имао у трговинским односима између Истока и Запада. Ово је нарочито случај кад су у питању економски односи са унутрашњим дијеловима Балкана. Тим путевима су владали дубровачки трговци. У очима европских трговаца Србија и Босна изгледале су као још неистражена мјеста, дивља, ријетко насељена и слабо урбанизована, опасна у сваком погледу. Насупрот томе, дубровачки трговци добро су познавали тај свијет и дјелимично су имали исте обичаје и начин живота као становништво у унутрашњости Балкана. Осим тога, они су имали велику економску моћ у тим подручјима, нарочито зато што су контролисали производњу и трговину сребра, а конкуренција локалних трговаца практично није ни постојала. За разлику од приобалних подручја, унутрашњост Балкана била је неразвијенија и мање урбанизована. Тек су се у 16. вијеку трговци из ових подручја, нарочито Босанци и они из Олова и Горажда, еманциповали и почели да тргују и изван Балканског полуострва, нарочито са Венецијом.

³⁸ P. Pinelli, *Tra argento grano e panni*, cit., pp. 37–51.

Све ово, по нашем мишљењу, представља разлог недостатка мреже великих трговачких компанија на Балкану, нарочито италијанских, и потребу западних пословних људи да се ослањају на дубровачке трговце. У нашем проучавању економских и комерцијалних односа између Дубровника и Фиренце, извори које смо користили нису открили, бар кад је у питању прва половина 15. вијека, случајеве да су италијанске компаније биле формиране са намјером да директно тргују са унутрашњим дијеловима Балканског полуострва.

Тражење стратегије чији је циљ проширење трговине са унутрашњим дијеловима, постало је главни интерес Дубровника. Многи његови трговци одлучили су да ограниче своје снаге на контролисање копнене трговине у унутрашњим дијеловима Балкана и на Константинопољ: они стога нису били широко раширени на европским тржиштима по узору на фирентински или каталонски модел. Тиме су присилили стране оператере, који су били заинтересовани за добијање прилика у погледу робе која је долазила из Дубровника, да се ослањају на њих, чак неформално, ограничавајући њихово дејство у региону, тако што су их везивали за своје властите интересе. Положај странаца увелико се разликовао када су, у првој половини 15. вијека, привучени повољним економским режимом Дубровачке Републике, били укључени у стварање текстилне области. Трговци вуном, углавном Италијани, који су одселили у Дубровник, нашли су се у окружењу које је имало искуство само у домаћој производњи нискоквалитетне вунене одјеће, и у којем се вјештине и умијећа потребна за почетак производње за једно шире тржиште, а не за локално, нису још биле развиле. У производним секторима странци су имали надмоћнији положај, те нису имали нека већа ограничења ни сметње.

LA STORIA DELLE CITTÀ: UN VEICOLO PER LA FORMAZIONE ALLA CITTADINANZA

Prof. Francesca Bocchi

Centro *Gina Fasoli* per la storia delle città Università di Bologna

Abstract: La consapevolezza dei meccanismi che una società elabora per soddisfare i propri bisogni consente all'uomo moderno di vivere con equilibrio il rapporto con la città. Questa constatazione non propone di trasformare un centro storico in un museo. La capacità politica di chi governa deve essere quella di progettare il futuro rispettando le radici, di creare un equilibrio fra il rinnovamento e la tradizione, in modo che ogni cittadino si senta portatore di valori elaborati dalle generazioni che lo hanno preceduto. I due esempi brevemente esposti in questo saggio, sono due facce diverse fra loro, ma appartenenti alla medesima medaglia, perché raccontano la stessa storia: o per scelta dei governanti o per scelte personali, una città è veramente una *civitas*, quando i cittadini si riconoscono in essa e sanno dare il loro contributo alla vita comunitaria.

Parole chiave: Storia delle città, Acqua potabile, Siena, Perugia, Bologna portici.

1. INTRODUZIONE

La storia delle città, intesa come analisi/sintesi dell'insieme delle trasformazioni urbanistiche e dell'evoluzione della società che ha generato quelle trasformazioni, costituisce un valore che comprende in sé tutti gli aspetti della vita comunitaria.

Le varie *storie* – politica, sociale, economica, culturale, religiosa – nel loro insieme sono un complesso inscindibile, perché la città le contiene tutte in sé e nessuna può essere comprensibile senza le altre. Tutte costituiscono la base per comprendere le trasformazioni della città di pietra. A sua volta, la città di pietra è la testimonianza parlante – se la si sa interrogare – degli sviluppi, ma anche dei ritardi, che la società ha vissuto, talora come protagonista delle trasformazioni, talaltra come soggetto passivo delle decisioni prese da altri.

La complessità della storia di una città, che solo lo studio attento e approfondito delle fonti storiche e archeologiche permette di ricostruire, è uno strumento di consapevolezza per i cittadini di oggi e per quelli di domani,

perché fornisce loro la capacità di vivere con equilibrio i rapporti comunitari e interpersonali, rispettosi delle persone e delle cose, delle mura, delle case povere e di quelle ricche, dei palazzi, degli edifici religiosi, dei fiumi, dei canali, delle strade su cui hanno camminato i nostri antenati, i quali hanno creato le condizioni affinché ne potessimo usufruire, con il compito di conservarle per consegnarle alle generazioni future.

Per illustrare questi concetti presento alcuni esempi di come le città comunali italiane (XII–XIV secolo) abbiano elaborato delle politiche adatte a fornire le infrastrutture necessarie allo sviluppo economico, come le città comunali abbiano messo in atto delle norme molto precise per disciplinare lo sviluppo della città e rendere la struttura urbana – ereditata dal mondo antico e passata attraverso la grande crisi tardoantica destrutturandosi – al passo con i tempi, fornendo quei servizi che consentirono di rendere *moderne* le città (manutenzione delle strade e dei canali, smaltimento delle acque reflue e dei rifiuti domestici, sistemazione dei servizi igienici, fornitura dell’acqua potabile...). Questi temi sono di grande portata, non solo per la loro importanza intrinseca, dato che riguardano la qualità della vita delle persone, ma anche perché richiedevano una visione politica lungimirante, per individuare le priorità e i problemi da risolvere, così come la scelta delle risorse da investire.

Per queste ragioni, nell’ambito di un saggio breve come è questo, e per non banalizzare le riflessioni se si privilegiassero solo quei pochi dati che risultano uniformi per la maggior parte delle città,¹ si sono individuate due tematiche, fra le tante che potrebbero essere analizzate: un argomento che ha riguardato tutte le città e un altro che è caratteristico di una sola città.

2. LA CITTÀ ASSETATA: RIFORNIMENTO IDRICO E ACQUA POTABILE

Roma imperiale era celebre per la grandiosità della rete di acquedotti che adduceva l’acqua alla metropoli.² Le conseguenze della crisi tardoantica si sono manifestate anche su quegli impianti. Non essendo garantita con continuità la manutenzione, molti acquedotti hanno subito danni, ma potero-

¹ Francesca Bocchi, *Per antiche strade, Caratteri e aspetti delle città medievali*, Roma 2013.

² Cfr., oltre alla sterminata bibliografia su questo tema, il sito web *Aquae Urbis Romae: the Waters of the City of Rome* (<<http://www3.iath.virginia.edu/waters/first.html>>) dell’Università della Virginia (direttore del progetto, ricerche, sviluppo e produzione: Katherine Wentworth Rinne), in cui è prodotto e utilizzabile un GIS provvisto di scala del tempo (*timeline*) riguardante tutte le strutture idriche della città di Roma dal IX secolo a. C. fino al XVIII.

no comunque essere utilizzati per molti secoli successivamente, sebbene solo parzialmente o con qualche interruzione.³

L'acqua è un bene insostituibile, necessario alla vita e non è possibile immaginare interruzioni nel rifornimento. Ebbero quindi diffusione sistemi alternativi agli acquedotti. Infatti cominciò ad essere sempre più frequente la costruzione di pozzi privati, ma non mancarono anche le cisterne pubbliche, grandi riserve di acqua potabile per il consumo domestico e per alimentare le terme pubbliche e quelle residenziali. La cisterna più famosa è la spettacolare Yerebatan Saray di Istanbul, dell'epoca di Giustiniano, ma ce ne erano anche a cielo aperto, nei pressi della città, per garantire il rifornimento idrico alla metropoli.

Sia pur fra alterne vicende, anche i papi dell'alto Medioevo hanno provveduto a restaurare gli impianti di Roma che la crisi tardoantica aveva mandato in rovina e ancor più gli acquedotti danneggiati in conseguenza dell'assedio del re longobardo Astolfo (756).⁴

In età medievale le strutture più diffuse per il rifornimento di acqua potabile per usi domestici furono i pozzi, che con semplici cavità cilindriche raccoglievano le acque di falda e quelle piovane. Anche questo sistema con il tempo si perfezionò. In superficie restò solo la vera del pozzo, come si vede ancora oggi nei *campi* di Venezia, da cui si attingeva l'acqua piovana, raccolta nelle camere impermeabili situate nel sottosuolo e filtrata per mezzo di sabbia fluviale. (Fig. 1).

Fig. 1. Canaletto, *Campo Sant'Angelo* (1732), collezione privata. Sono evidenti le due vere da pozzo che consentono di attingere l'acqua raccolta nel sottosuolo

³ Letizia Ermini Pani, *Condurre, conservare e distribuire l'acqua*, in *L'acqua nei secoli altomedievali*, Atti della LV Settimana di studio della Fondazione Centro italiano di studi sull'alto medioevo (2007), Spoleto 2008, I, pp. 389-428, in particolare p. 402.

⁴ *Ibidem*, pp. 399-401.

I palazzi nobiliari avevano strutture più complesse, come il grande pozzo con scala d'accesso alla camera sotterranea di deposito del trecentesco Palazzo Steri di piazza Marina a Palermo, costruito nel secolo XIV.⁵ Come ha tramandato nel secolo X Ibn Hwqal, molte case di Palermo avevano dei pozzi domestici, soprattutto quelle dell'espansione islamica: „gli abitanti di questi popolosi quartieri sollevano dissetarsi quasi esclusivamente con l'acqua dei pozzi scavati all'interno delle loro case”.⁶

Esigenze liturgiche hanno determinato la presenza di pozzi all'interno delle cattedrali e, per motivi alimentari, anche nei monasteri, nei conventi, nelle canoniche. Gli archeologi hanno trovato nella cattedrale di Palermo un pozzo del secolo X, che risale quindi all'epoca in cui l'antica cattedrale paleocristiana era stata trasformata in grande moschea, pozzo destinato agli usi liturgici della religione islamica.⁷

Nei secoli centrali del Medioevo il rifornimento urbano di abbondante acqua potabile è stata una delle attività che ha impresso la spinta alla *modernizzazione* delle città. Nel periodo dei Comuni, non appena si presentarono condizioni economiche favorevoli, non si perse l'occasione per realizzare le strutture necessarie.

Nelle città in cui per la configurazione orografica era difficile approvvigionarsi di acqua potabile, in breve tempo furono costruiti gli acquedotti: il primo fu quello di Perugia (1254–56), a cui ne seguirono molti altri. Il più grandioso sistema medievale di adduzione dell'acqua potabile è quello sotterraneo dei bottini di Siena (Bottino Maggiore, 1334), stupefacente realtà di tecnica idraulica e di simbolo cittadino, come si dirà più avanti.

Fornire beni e servizi indispensabili alla comunità era il metodo che determinava il successo dei governi comunali e in particolare di quelli popolari. L'adduzione dell'acqua a sua volta induceva interventi sulla viabilità urbana, dato che spesso il rifornimento era situato in luoghi decentrati e talvolta anche fuori dalle mura.⁸

Il rifornimento di acqua potabile non fu però una prerogativa delle sole città comunali. Anche nelle città che non hanno conosciuto la fase dell'autonomia furono realizzati dei sistemi complessi. Palermo musulmana

⁵ Pietro Todaro, *Utilizzazioni del sottosuolo di Palermo in età medievale*, in *Palermo medievale*, VIII Colloquio medievale, Palermo, 26-27 aprile 1989, a cura di C. Roccaro, Palermo 1996 (Schede Medievali, 30-31), pp. 109–128, in particolare p. 119.

⁶ Ibn Hawqak, *Libro delle vie e dei reami*, in Michele Amari, *Biblioteca arabosicula. Raccolta di testi arabi che toccano la geografia, la storia e la bibliografia della Sicilia*, rist. anast., Caltanissetta s.d., I, pp. 10-24.

⁷ Todaro, *Utilizzazioni del sottosuolo*, p. 118.

⁸ Alessandro Furiesi, *L'acqua a Volterra. Storia dell'approvvigionamento idrico della città*, Siena s.d., p. 81.

conobbe la realizzazione di canalizzazioni dalla tecnologia sofisticata originaria della Persia, i *qanat*, che in percorsi sotterranei portavano le acque di falda e quelle sorgive dal territorio circostante fino agli edifici della città, collegati mediante numerosi pozzi.⁹

L'acquedotto di Salerno risale all'epoca longobarda. Le sue arcate poderose richiamano quelle romane e attraversano ancora oggi una zona della città.¹⁰ (Fig. 2).

Fig. 2. Salerno, Acquedotto di via Arce

L'acquedotto di Sulmona, città sede del *giustiziere* all'epoca del regno di Manfredi di Svevia (1250–1266), fu necessario e utile per la città, ma anche celebrativo per il re che lo aveva promosso: le sue grandi arcate evocavano gli archetipi politici e istituzionali grandiosi dell'Antichità. (Fig. 3).

Fig. 3. Sulmona, Piazza Garibaldi, Acquedotto di re Manfredi.

⁹ Todaro, *Utilizzazioni del sottosuolo*, pp. 109–128.

¹⁰ Ersilio Castellucci, *Gli Acquedotti medioevali di via Arce. L'Anfiteatro di Salerno (o Berolais)*, Salerno 1955.

Fonti per attingere acqua ad uso domestico, per abbeverare gli animali e lavare i panni, ce n'erano anche in città minori della Toscana, come S. Gimignano,¹¹ Volterra e Massa Marittima, nelle Marche e in Umbria. Il ponte-acquedotto di Spoleto (Fig. 4) recupera i modelli architettonici classici, trasmessi attraverso il *De Architectura* di Vitruvio – mai dimenticato per tutto il Medioevo – e a sua volta con le sue imponenti arcate richiamava l'antica pubblica utilità.¹²

Fig. 4. Spoleto, Ponte-acquedotto, detto Ponte delle Torri, percorso stradale. L'alto muro contiene il canale per l'adduzione dell'acqua.

Un acquedotto, con la relativa fontana urbana, carico di simbolismo e di patriottismo cittadino è quello che a L'Aquila porta l'acqua alla *Fonte delle Novantanove cannelle*.¹³ L'Aquila è una città formatasi nel XIII secolo, grazie

¹¹ Giovanna Casali, *Elementi del repertorio architettonico tardo medievale toscano a Vico Pisano, Castelfranco di Sotto, Cascina e S. Gimignano*, in *D'une ville à l'autre: structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes (XIII-XVI siècle)*, Actes du Colloque organisé par l'École Française de Rome, Rome, 1-4 décembre 1986, a cura di Jean-Claude Maire-Vigueur, Rome 1989, pp. 741–757, in particolare pp. 756–757.

¹² Il pilone centrale del grandioso manufatto spoletino raggiunge la profondità di circa 80 metri ed è lungo 230. Con ogni probabilità ripete il percorso di canalizzazioni e di attraversamenti stradali di epoca antica, di cui conserva le fondamenta di alcuni piloni (*Spoleto: argomenti di storia urbana*, a cura di Guglielmo De Angelis d'Ossat e Bruno Toscano, [Milano] 1985). Nella sua *facies* attuale non è fuori luogo attribuirlo a Matteo Gattaponi (circa 1300–1383), l'architetto che ha costruito anche la Rocca di Spoleto per il cardinale Egidio d'Albornoz e, probabilmente, l'altrettanto formidabile piazza pensile di Gubbio.

¹³ Fabio Redi, *L'Aquila: infrastrutture idrauliche e ruolo socio-economico dell'acqua in una città di fondazione medievale*, in *Medioevo letto, scavato, rivalutato. Studi in onore di Paolo Peduto*, a cura di R. Fiorillo, C. Lambert, Firenze 2012 (*Medioevo scavato*, VII), pp. 331–350.

alla volontà delle comunità del contado che hanno preso la decisione, con il concorso dei sovrani, di costruire una nuova città. La nuova città però non annullò i valori dei luoghi d'origine. Infatti si costituirono tanti nuclei, chiamati *locali*, ciascuno con la chiesa dedicata al proprio santo e con una forte coesione interna. La tradizione vuole che i *locali* fossero 99. Il definitivo decollo urbano dell'Aquila avvenne dopo l'intervento del re Carlo I d'Angiò (1265), che assegnò le parcelle di terreno alle famiglie per la costruzione della casa, nel rispetto dell'unità di provenienza. Da quel momento in poi tutti gli aquilani insieme, ormai consapevoli di far parte di un organismo unitario, ma senza dimenticare le origini, fecero interventi per dotare la città delle infrastrutture necessarie. Una di queste infrastrutture fu appunto l'acquedotto (1272) che portava l'acqua in città, un'opera collettiva che si manifestò attraverso la costruzione della fonte. La fonte però non fu solo lo strumento per attingere l'acqua, ma fu anche la celebrazione di un'impresa civica che, pur mantenendo vivo e visibile il legame con i luoghi d'origine, faceva degli abitanti dei singoli *locali* dei cittadini aquilani. (Fig. 5).

Fig. 5. L'Aquila, Fonte della Rivera, detta delle 99 Cannelle, particolare.

I sovrani angioini hanno dedicato attenzione al rifornimento di acqua potabile per la città di Napoli. Nel maggio 1300 re Carlo II d'Angiò fece costruire delle fontane nella zona angioina della città di nuova urbanizzazione, per esempio nella *rua Sellariorum* e al Capo di Piazza (1305–1306),¹⁴ organizzando un apposito ufficio per la manutenzione dei condotti "aquarum fluentium per fontes et puteos civitatis Neapolis".¹⁵

¹⁴ Camillo Minieri Riccio, *Studi storici fatti sopra 84 registri angioini dell'Archivio di Stato di Napoli*, Napoli 1876, pp. 83 e 119.

¹⁵ Camillo Minieri Riccio, *Notizie storiche tratte da 62 registri angioini dell'Archivio di Stato di Napoli*, Napoli 1877, p. 60, anno 1343: destinazione delle rendite della gabella *bonidenari* della città di Napoli per l'appalto *super mundatione meatum aquarum burcalium et cantarorum fontanarum dicte civitatis*.

La fontana di Piazza delle Erbe di Verona presenta un carattere particolare. Nel 1368 Cansignorio della Scala, signore di Verona, fece sgorgare acque potabili nella piazza del mercato da una nuova fontana. Per realizzare questo manufatto fu utilizzata una statua romana antica, a cui furono aggiunte le braccia e la testa che mancavano,¹⁶ una corona radiata e le fu messo tra le mani un nastro su cui è inciso il motto del Comune: "Est iusti latrrix urbs hec et laudis amatrix". La simbologia è completata con il basamento in cui sono scolpite le teste dell'imperatore Vero che avrebbe fondato Verona, del re longobardo Alboino e del re Berengario, tutti personaggi che, secondo la leggenda, hanno fatto grande la città. Popolarmente viene chiamata "Fontana di Madonna Verona"¹⁷ e con questo nome è indicata in tutte le guide turistiche. Cansignorio volle rappresentare la personificazione della città, insieme alla funzione della sua storia. È importante notare che è stato utilizzato un reperto archeologico: era questa infatti l'epoca del pieno sviluppo del gusto per la classicità che avrebbe dato i suoi frutti più noti nel secolo successivo.¹⁸ (Fig. 6).

Fig. 6. Verona, Piazza delle Erbe, fontana detta di „Madonna Verona”.

¹⁶ Questi interventi trecenteschi sono stati recentemente attribuiti allo scultore veronese Giovanni di Riginò e alla sua bottega (Ettore Napione, *Le arche scaligere di Verona*, Venezia 2009, pp. 192–193).

¹⁷ Luigi Simeoni, *Verona. Guida storico-artistica*, Verona 1913, pp. 3-4; Maria Monica Donato, *I signori, le immagini e la città. per lo studio dell' 'immagine monumentale' dei signori di Verona e di Padova*, in *Il Veneto nel Medioevo: le signorie trecentesche*, a cura di Andrea Castagnetti, Verona 1995, pp. 379–454.

¹⁸ Francesca Bocchi, *Imago urbis. Images of Italian Cities from the 12th to the 16th centuries*, in *Von Menschen, Laendern, Meeren. Festschrift fuer Thomas Riis zum 65. Geburtstag*, a cura di G. Fouquet, M. Hansen, C. Jahnke, J. Schluermann, Tönning 2006, pp. 221–241.

2.1. Fonti e bottini di Siena

Siena è una città di collina, portare l'acqua in alto è un problema fra i più impegnativi, ma la città lo ha risolto brillantemente, costruendo un sistema idrico complesso che si evidenzia ancora oggi negli imponenti edifici, chiamati *Fonti*, di alta qualità architettonica – risalenti per la maggior parte al XIII secolo – per il rifornimento dell'acqua, come Fontebranda, Fonte della Pescaia, Fonte del Casato, Fonte di Ovile, Fonte Nuova d'Ovile, Fontanella e la Fonte di Follonica, situata fuori dalle mura. (Fig. 7).

Fig. 7. Siena, Fontebranda, ai piedi del convento di S. Domenico

Nella piazza del Campo si trova la monumentale Fonte Gaia, adorna delle sculture (quelle originali oggi sono nel Museo) di Jacopo della Quercia (1409–1419), che però non si presenta con un edificio come quelle dei secoli precedenti, in quanto nella piazza si utilizzava la fonte solo per attingere l'acqua potabile.

Le fonti di Siena sono degli edifici che riparano tre vasche, la cui acqua era destinata ad usi diversi, utilizzando una soluzione tecnica per evitare l'inquinamento. Dal bottino giungeva nella prima vasca, più alta delle altre, l'acqua pulita per l'uso potabile. Da questa vasca l'acqua traboccava nella seconda dove venivano abbeverati gli animali, a sua volta più alta, rispetto alla terza, dove si lavavano i panni.

Alle fonti arrivava l'acqua per mezzo di un complesso sistema di canali sotterranei fin dal Duecento, chiamati *bottini*,¹⁹ alimentati dall'infiltrazione

¹⁹ I cunicoli si presentano, in generale, voltati a botte, con un'altezza di m 1,80 e una larghezza di 80 cm. Alla base del cunicolo si trova una doccia di terracotta (*gorello*) nella

dell'acqua piovana, e da sorgenti situate nel territorio circostante.²⁰ È un sistema che percorre circa 25 km, costruito dal governo comunale. Particolarmente complesso fu lo scavo del "bottino maestro", per alimentare la Fonte Gaia del Campo, situata ad una quota più alta rispetto alle altre fonti. (Fig. 8).

Fig. 8. Siena, Bottino di Fonte Gaia. Le sinuosità del gorello consentivano il rallentamento del flusso dell'acqua e il deposito delle impurità più pesanti (Balestracci, La memoria dell'acqua, p. 162).

Eeguire dei lavori alle fonti richiedeva grande esperienza, per non rischiare di interrompere il delicato equilibrio idrogeologico che ne consentiva l'efficienza. Infatti nel 1295, quando il Comune ritenne necessario costruire la Fonte Nuova d'Ovile, fu dato l'incarico ad una commissione costituita da personaggi illustri fra cui lo scultore Giovanni Pisano e il pittore Duccio di Boninsegna, ambedue artisti impegnati a lavorare per il Comune,

quale è convogliata l'acqua. Lo scavo dei bottini è stato consentito dalla particolare natura del suolo su cui sorge la città. Il bottino maestro di Fonte Gaia, scorre a circa 10/12 metri di profondità media. Misura 15.604 metri, di cui 1.600 entro le mura. Il suo volume di vuoti totali è di 22.470 metri cubi (si veda il saggio geologico Antonio Maria Baldi, *Gli antichi bottini senesi*, <http://sgg.it/publicazioni_tutti.php>).

²⁰ Duccio Balestracci, Laura Vigni, Armando Costantini, *La memoria dell'acqua*, Siena 2006, p. 26.

che hanno lasciato a Siena e al mondo testimonianze impareggiabili della loro arte.²¹

2.2. La Fontana Maggiore di Perugia

Garantire abbondante acqua potabile alla popolazione è sempre stato un servizio primario. Nelle città comunali fu anche la testimonianza evidente della solidità e del buon governo del Comune. Il Comune di Perugia affrontò il problema nel 1254 progettando un acquedotto distante 4000 passi dalla piazza del mercato in cui sarebbe stata costruita la fontana pubblica.²² Fu un'opera che richiese molto tempo per le difficoltà tecniche da superare, per le sospensioni dei lavori e per le modifiche introdotte nel Trecento. Ma alla fine il lavoro fu completato. (Fig. 9).

Fig. 9. Perugia, Via Acquedotto, resti dell'acquedotto medievale (XIII secolo)

L'acquedotto era una struttura imponente con lunghe arcate per superare gli avvallamenti, con percorsi sotterranei e condutture di piombo, ma era delicata e ancora più delicata era la fontana da cui scaturiva l'acqua.

Si tratta della celebre Fontana Maggiore della piazza pubblica, realizzata tra il 1277 e il 1278 da fra' Bevignate da Cingoli, responsabile del can-

²¹ Maria Monica Donato, *Il pittore del Buon Governo: le opere „politiche” di Ambrogio in Palazzo Pubblico*, in *Pietro e Ambrogio Lorenzetti*, a cura di Chiara Frugoni, Firenze 2002, pp. 201–208.

²² Giuliano Romalli, *L'acquedotto medievale di Perugia e l'adduzione idrica nelle realtà comunali centroitaliane*, in *Arnolfo di Cambio e la sua epoca. Costruire, scolpire, dipingere, decorare*, Atti del convegno internazionale di studi, Firenze-Colle Val d'Elsa, 7-10 marzo 2006, a cura di Vittorio Franchetti Pardo, Roma 2006, pp. 317–330. Si veda inoltre Attilio Bartoli Langeli, Lorian Zurlì, *L'iscrizione in versi della Fontana Maggiore di Perugia, 1278*, Roma 1996.

tiere e uomo di fiducia del Comune, dall'idraulico veneziano Boninsegna, dagli scultori Nicola e Giovanni Pisano e da Rosso Padellaio, il bronzista che fuse le tre statue e la tazza da cui sgorga l'acqua. Fu un'opera complessivamente molto costosa, tanto che per concluderla furono imposti prestiti forzosi a tutta la cittadinanza, alle comunità del contado e anche agli enti ecclesiastici. (Fig. 10).

Fig. 10. Perugia, Fontana di Piazza.

Gli statuti di Perugia del 1342 dedicarono al complesso idraulico molte rubriche del quarto libro: "De la fonte de la piazza. E del conducto d'essa. E de le cisterne da fare".²³ Nella lunga rubrica degli statuti i provvedimenti sancirono l'uso esclusivo della fonte per il prelievo delle acque potabili, per cui non dovevano in alcun modo essere inquinate. Inoltre con apposite sanzioni, protessero l'integrità del condotto e di coloro che accedevano alla fonte. Fu quindi individuata una zona di rispetto del raggio di tre passi attorno ai gradini che circondavano la fontana. In questo anello si dovevano costruire cinque o sette vasi di pietra, nei quali dovevano essere lavati l'interno e l'esterno delle brocche e degli altri recipienti che servivano per attingere l'acqua. Alla fontana ci si poteva anche dissetare: fu deliberata l'esecuzione di tredici tazze di rame, stagnate all'interno, da legare ciascuna con una catena di ferro ad ogni cannella da cui sgorgava l'acqua, per consentire a tutti di bere l'acqua della fonte e di riempire i recipienti, però solo con l'esclusivo uso delle tazze di rame. Si vietava espressamente di attingere l'acqua con

²³ *Statuti di Perugia dell'anno MCCCXLII*, a cura di Giustiniano Degli Azzi, in *Corpus statutorum italicorum*, II, Roma 1916, pp. 263–268.

botti che potessero essere intrise di olio o di mosto, né si poteva abbeverare gli animali, fare il bucato, lavare il cibo, usare le acque per fare la calce, o lavorare i pellami.

Anche le celebri sculture dei Pisano furono protette dalla legislazione, che sanzionava con il pagamento di cento lire, o l'amputazione della mano destra se il colpevole non fosse stato in grado di pagare, chi con pietra, ferro o legno "romperà ... alcuna de l'emmagene sculpite" o le cannelle, o i catini.²⁴ Inoltre si proteggevano anche le donne che si recavano alla fontana: "niuno huomo faccia alcuna engiuria overo violentia ad alcuna femmena andante overo retornante da l'acqua trare".

Il responsabile del buon funzionamento della struttura era il Podestà, il quale, dopo un sopralluogo fatto con il Capitano del Popolo, con i Priori delle Arti e con due delegati per ogni quartiere, ogni mese doveva "zaminare [revisionare] el viaggio e 'l lecto del l'acqueducto e del canelato de la fonte de la piazza". Le finanze del Comune erano a disposizione per la manutenzione ordinaria e straordinaria "a ciò che l'acqua abundantemente s'aggia e benga ne la fonte predicta".

3. L'ARCHETIPO DELL'EQUILIBRIO DEI RAPPORTI FRA SINGOLI E COMUNITÀ: I PORTICI DI BOLOGNA

Nel Medioevo tutte le città in Italia e in Europa conobbero l'esistenza di portici (Fig. 11, 12), ma in nessuna sono giunti fino ad oggi portici tanto numerosi come a Bologna. Quelli ancora superstiti all'interno delle mura del XIII secolo si sviluppano per 38 km (Fig. 13), a cui si possono aggiungere quelli del XVII secolo che permettono di salire dalla città fino alla collina, dove si trova la basilica di S. Luca in un percorso completamente coperto di 4 km (Fig. 14). I portici oggi presenti in Bologna sono quasi tutti relativi ad un'edilizia che è stata sostituita nel corso dei secoli e quindi appartengono ad edifici costruiti fra il XIII e il XXI secolo.

I portici medievali erano costituiti da robuste colonne lignee portanti (Fig. 15), di cui in città attualmente restano pochi esemplari (Fig. 16, 17). Con il trascorrere del tempo sono stati sostituiti con strutture murarie per scongiurare il pericolo di incendio.²⁵ Già nel secolo XIII, gli edifici pubblici, come i palazzi

²⁴ *Statuti di Perugia*, 1342, p. 265. Anche il danneggiamento dell'intero percorso dell'acquedotto prevedeva la stessa pena, che diventava pena capitale se il danno bloccava completamente il deflusso delle acque.

²⁵ Le ripetute ordinanze effettuate a partire dal XIV secolo non sempre hanno conseguito i risultati attesi, poiché non solo sono pervenuti fino ad oggi edifici con il portico ligneo appartenenti ai secoli precedenti, ma addirittura ne sono stati costruiti anche suc-

comunali, o quelli di qualche famiglia straordinariamente ricca, presentavano il portico *in voltis*, cioè architettonicamente strutturato nell'edificio in muratura con colonne o pilastri su cui erano impostati gli archi di sostegno della facciata, mentre le case private in generale continuarono a mantenere il portico di legno.²⁶

Fig. 11. Berna (Svizzera), Fonte medievale.

*Fig. 12. Mirepoix (Francia, Midi-Pyrénées, Dipartimento d'Ariège).
Città nuova della fine del XIII secolo.*

cessivamente. Il codice dell'Ospedale di S. Maria della Vita (Archivio di Stato di Bologna, *Demaniale*, Campione, serie X, 14 (248)) del 1585-1601 presenta le miniature di edifici costruiti nel XV-XVI secolo in cui il portico ha la struttura lignea di tipo medievale, mentre l'alzato è chiaramente tardogotico: per esempio alla c. 214 (208). Cfr. Francesca Bocchi, *L'edilizia civile bolognese fra Medioevo e Rinascimento. Le miniature del Campione di S. Maria della Vita (1585-1601)*, Bologna 1990, pp. 6-90.

²⁶ In Bologna sono rimasti solo sette edifici con il portico di legno.

Fig. 13. Bologna, Pianta del centro storico. Con tratto evidenziato gli attuali portici della città (I Portici di Bologna e l'edilizia civile medievale, p. 74-75.).

Fig. 14. Bologna, Ultimo tratto del portico seicentesco che dalla città conduce al santuario di San Luca, con un percorso di circa 4 km.

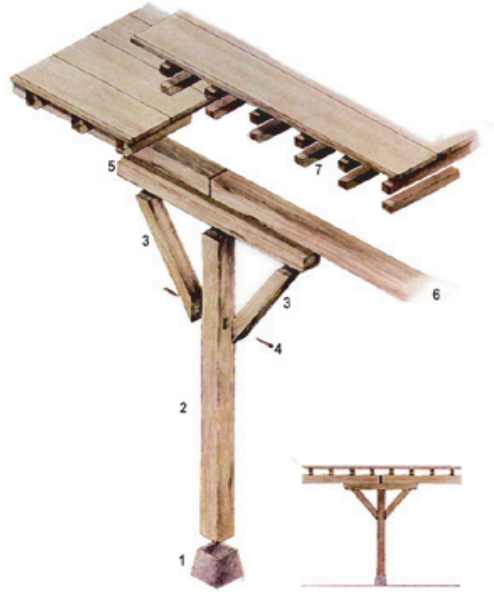

Fig. 15. Struttura del portico ligneo medievale: 1 – isolante lapideo (gesso); 2 – colonna (castagno); 3 – puntoni; 4 – cavicchi lignei; 5 – capitello; 6 – architrave (asennare); 7 – travetti correnti; 8 – solaio.

Fig. 16. Bologna, Strada Maggiore, Casa Isolani (sec. XIII-XIV), facciata, foto della prima metà sec. XX (Fototeca della Fondazione Cassa di Risparmio in Bologna).

Fig. 17. Bologna, Strada Maggiore, Casa Isolani, strutture portanti interne.

Per comprendere le ragioni per le quali a Bologna i portici non solo si sono sviluppati, ma si sono mantenuti nei secoli nonostante l'edilizia sia stata più volte sostituita, sono da ricercare nelle decisioni di politica urbanistica prese dai governi comunali bolognesi nel Duecento.

Nelle città dell'Italia centro-settentrionale l'affermazione del Comune, come Stato in grado di esercitare il pieno controllo politico sull'organismo urbano, si manifestò, fra l'altro, con la capacità di regolamentare il rapporto fra spazio pubblico e spazio privato. Infatti nei secoli precedenti l'edilizia privata era cresciuta occupando anche parte dello spazio della strada, nell'incapacità di un potere che non era in grado, o non era interessato, ad esercitare il controllo sul suolo pubblico. Già all'inizio del XIII secolo si ordinò l'abbattimento di portici abusivi e di scale esterne che invadevano il suolo pubblico e ostacolavano il traffico,²⁷ con lo scopo di rendere la città più efficiente e più adatta

²⁷ Si veda per esempio Giovanni Da Schio, *Decreto edilizio emanato a nome del Comune di Vicenza l'anno 1208 posto in luce con illustrazioni ed un cenno sulla storia dei cimbri*, Padova 1860; Bortolo Brogliato, *Il centro storico di Vicenza nel Decreto Edilizio del 1208*, Vicenza 1979; Franco Barbieri, *L'immagine urbana*, in *Storia di Vicenza*, II, *L'età medievale*, a cura di Giorgio Cracco, Vicenza 1988, pp. 247–293.

alla fase di sviluppo economico che si stava attraversando. Non tutti gli edifici non a norma furono abbattuti, probabilmente quelli che con il portico invadevano il suolo pubblico, ma non recavano intralcio, furono conservati. Furono interventi che dimostrano la forza di governi in grado di prendere anche decisioni impopolari, perché andavano a toccare interessi consolidati.

Se in un certo senso fu condonata una parte dell'edilizia "storica", non si accettarono però deroghe per il futuro. Infatti furono predisposte delle regole che, con il passar del tempo, divennero sempre più precise e rigorose. Quasi ovunque fu proibito costruire un portico sulla suolo della strada, sancendo definitivamente la fine dell'uso privato del suolo pubblico, dato che, se si voleva costruire un portico, era necessario chiedere la "licenza edilizia" per ottenere il consenso ad utilizzare il suolo della via o della piazza. La conseguenza fu che in quasi tutte le città non si costruirono più le case con il portico. Ma non a Bologna.²⁸

Per quello che riguarda i portici, Bologna aveva avuto una storia assai simile a quella delle altre città, solamente però fino alla fase in cui si proibì l'occupazione del suolo pubblico da parte dei privati. Il passo successivo di Bologna non fu quello di ottenere il permesso di utilizzare il suolo pubblico, fu invece di obbligare i proprietari privati a costruire la propria casa con il portico sul suolo privato, ma ad uso dell'intera comunità. Il portico, che si era formato per soddisfare le esigenze degli abitanti, occupando la via pubblica, a Bologna divenne di uso pubblico utilizzando il suolo privato. Per vedere questo obbligo sancito in una legge bisogna aspettare il 1288,²⁹ ma già da più di due secoli, nelle aree di nuova urbanizzazione, molte case erano state costruite con il portico che insisteva sulla proprietà privata,³⁰ (Fig. 18), e anche negli statuti della metà del XIII secolo moltissime rubriche furono dedicate alla sistemazione e all'allargamento delle vie, con conseguente intervento sui portici.

²⁸ *Bologna*, 4 voll., a cura di Francesca Bocchi, Bologna 1995–1998 (Atlante storico delle città italiane, *Emilia-Romagna*, 2), vol. II: Francesca Bocchi, *Il Duecento*, Bologna 1995.

²⁹ Si veda qui nota 34.

³⁰ Francesca Bocchi, *Trasformazioni urbane a Porta Ravegnana (X-XIII secolo)*, in *Piazze e mercati nel centro antico di Bologna. Storia urbanistica dall'età romana al medioevo*, a cura di Roberto Scannavini, Bologna 1993, pp. 13-44, nella tabella in appendice. Sempre nella lottizzazione di S. Stefano ne sono testimoniate altre su strada Castiglione (1101), nel borgo di S. Stefano (1107). La testimonianza più antica è un contratto del 1041.

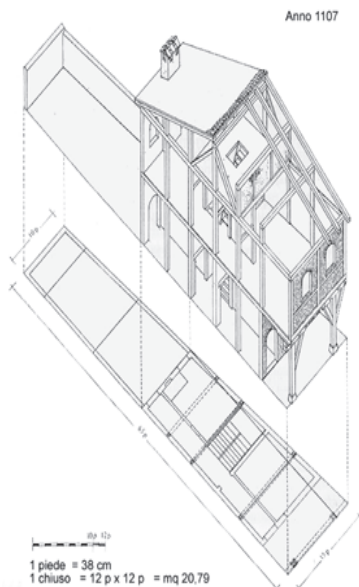

Fig. 18. Ricostruzione grafica di un edificio costruito sul terreno del monastero di S. Stefano, realizzata sulla base del contratto d'affitto del 1107. Il portico insiste sul terreno della proprietà (disegno di Paolo Nannelli).

Per esempio, nel 1250 fu emanata una norma generale, diretta a rendere la città più ordinata. Riguardava la possibilità che ogni contrada della città, con la maggioranza di almeno due terzi degli abitanti, potesse decidere di fare dei miglioramenti alla via, per esempio predisponendo il sistema fognante, oppure sistemando il selciato, o arretrando gli sporti delle case. Le spese sarebbero state a carico di tutti gli abitanti, anche di quelli che non avevano approvato la decisione. Una volta deliberati i lavori e approvati dal Comune, essi venivano inseriti nello statuto e dovevano poi essere eseguiti.³¹ Altre disposizioni avevano lo scopo di allargare e bonificare le vie presso edifici pubblici o religiosi, come presso la chiesa di S. Ambrogio, luogo di grande rispetto per il santo cui era dedicata e perché era stata la più antica sede del governo comunale. Anche nello slargo che c'era davanti alla cattedrale di S. Pietro e lungo la strada (*platea maior*) che proseguiva fino a Piazza Maggiore si doveva fare il selciato, mentre i portici e le scale esterne invadenti il suolo pubblico dovevano essere rimossi e mai più ricostruiti.

Perché i cittadini bolognesi del Medioevo hanno accettato di rinunciare ad una parte della loro proprietà per metterla a disposizione dall'intera comunità? Le ragioni sono spiegate dalla miniatura del codice degli statuti

³¹ Frati, 1250, II, p. 358, libro IX, rubrica 19.

dei Falegnami del 1248 che ritrae il falegname Nicholaus mentre lavora con questa didascalìa: "Costui è maestro Nicholaus de Rasiglio, che ogni giorno lavora sotto il portico di casa sua, nei giorni feriali e in quelli festivi".³² (Fig. 19).

Fig. 19. Archivio di Stato di Bologna, Statuto dei Falegnami, 1248: „Iste est magister Nicholaus de Rasiglio qui cotidie laborat sub porticu domus sue diebus feriatis et non feriatis”.

Infatti i portici offrivano riparo a coloro che potevano svolgere il proprio lavoro anche fuori dalla loro bottega alla luce del giorno, soprattutto se costruivano oggetti ingombranti. Il portico infatti era una specie di prolungamento della casa e della bottega, funzionale ad essa, apprezzato tanto quanto i contadini apprezzavano e utilizzavano le logge delle loro abitazioni campestri. Fu la constatazione di tutti i benefici del portico che deve aver portato gli amministratori bolognesi alla svolta decisiva del mantenimento e dell’obbligo del portico, perché sapevano che non avrebbero incontrato opposizione.

In conseguenza dello sviluppo economico molto forte vissuto dalla città di Bologna nel Duecento, grazie alle capacità imprenditoriali dei suoi abitanti e grazie anche alla presenza dello *Studium* (l’Università medievale), che richiamò a Bologna migliaia di studenti ogni anno da ogni parte d’Italia e d’Europa, fu necessario riorganizzare l’uso dei portici, vietando di ingombrarli con oggetti di qualsiasi tipo.

A partire dal 1250 gli statuti cittadini di Bologna sono stati concepiti come veri e propri strumenti urbanistici. Le norme che contengono sono generali e valide per tutti e per tutta la città, ma vi sono anche numerosissime disposizioni riguardanti singole vie ed edifici specifici, dato che in quella fase era necessario sistemare una città in cui l’edilizia era vecchia di secoli e non si poteva azzerare del tutto la sua storia.

³² Archivio di Stato di Bologna, *Statuto della Società dei Falegnami*, 1248, Cod. min. 2.

La prima norma generale riguardava l'altezza dei portici: dovevano essere alti almeno sette piedi (circa 2,70 m), per potervi transitare anche a cavallo.³³ Negli edifici in cui il portico non aveva tale misura, il proprietario della casa doveva metterlo a norma entro la primavera successiva, alzando il solaio del primo piano della casa, ma senza scavare l'impiantito, che in caso di pioggia si sarebbe danneggiato. È evidente che, sebbene il suolo, il portico e l'edificio appartenessero ai privati, era il Comune che dettava le regole su questo tema.

Sempre negli anni attorno alla metà del Duecento, furono emanate disposizioni relative a singoli edifici o vie, che riguardavano la pulizia dei portici e che mostrano come la gestione dei portici cittadini fosse completamente e irreversibilmente nelle mani dell'amministrazione pubblica, indipendentemente dalla proprietà del suolo su cui erano costruiti. Si normò infatti il modo di far passare sotto l'impiantito del portico i condotti di scarico delle acque domestiche per convogliarle verso i collettori fognari; si dettarono le norme per la manutenzione; si ribadirono i divieti di occupazione con materiali per mantenere libero il passaggio.

La disposizione legislativa generale, riguardante l'intera città, che sancì l'obbligatorietà della costruzione del portico è contenuta negli statuti di Bologna del 1288,³⁴ dove si mise per iscritto una consuetudine ormai secolare, condivisa dalla popolazione. Lo statuto del 1288 infatti obbligò tutti coloro che erano sottoposti alla giurisdizione del Comune di Bologna, i quali nella città e nei borghi possedevano case e aree fabbricabili in strade che erano già porticate, se ancora non avevano il portico, erano obbligati a costruirlo e a farne in perpetuo la manutenzione. Questo dispositivo ha avuto molto successo, perché è ancora in vigore, applicato in edifici di tutte le epoche, dal XIII secolo a oggi.³⁵

³³ *Statuti di Bologna dall'anno 1245 all'anno 1267*, a cura di Luigi Frati, in "Monumenti storici pertinenti alle provincie della Romagna", s. I, 3 voll., Bologna 1869-1877, statuto del 1250, vol. I, libro I, rubrica 26, p. 188: "...Et porticus omnes civitatis et suburbiorum sint altitudinis VII pedum a terra supra, ita quod quilibet possit sub eis equitare, et ille cuius fuerit porticus teneatur ipsum elevare et non fodere..."

³⁴ *Gli statuti di Bologna dell'anno 1288*, a cura di Gina Fasoli e Pietro Sella, 2 voll., Città del Vaticano 1937 e 1939 (Studi e Testi, 73, 85), vol. II, p. 163, libro X, rubrica 52: "De porticibus faciendis per civitatem et burgos: Statuimus quod omnes obedientes et etiam stantes ad mandata comunis Bononie habentes in civitate vel burgis domos vel casamenta sine porticibus que solita sunt habere portichus, ipsas portichus si facte non sunt teneantur facere fieri et compleri, silicet quilibet pro sua testata cum una sponda muri versus casamentum pena et banno arbitrio potestatis. Si autem facta sunt manuteneantur perpetuo expensis eorum cuius sunt casamenta predicta". I borghi erano le vie situate fra le Mura dei Torresotti (XII sec.) e le Mura della Circla (sec. XIII).

³⁵ *I Portici di Bologna e l'edilizia civile medievale*, a cura di Francesca Bocchi, Bologna 1990, pp. 74-75.

In quella disposizione, che giungeva a conclusione di una lunga elaborazione della normativa urbanistica e della formazione del consenso, non c'è traccia di alcuna giustificazione, né per la pubblica utilità, né per il decoro della città: furono poche righe, espresse da un governo che sapeva bene che cosa faceva, poche righe che hanno definitivamente segnato il volto di Bologna per i secoli futuri.

C'è stato però un periodo della storia di Bologna durante il quale la norma, per la quale le case dovevano avere il portico, ha subito delle eccezioni. Si tratta dei secoli durante i quali la città ha perduto la propria autonomia ed è entrata a far parte dello Stato della Chiesa (1506–1796). Il governo era saldamente nelle mani del Legato pontificio, mentre un numero chiuso di famiglie nobili sedeva nel Senato, un organo rappresentativo della città, ma con poteri limitati. Le famiglie senatorie però godevano di privilegi, il più evidente e simbolico era quello che consentiva loro di costruire il proprio palazzo in città senza l'obbligo del portico (Fig. 20).

Fig. 20. Bologna, piazza dei Tribunali, Palazzo Ranuzzi (palazzo senatorio senza portico), sec. XVI.

In questo modo si sottolineava la supremazia nobiliare nei confronti del resto della popolazione, che invece doveva sottostare a quella norma. Ma non tutte le famiglie senatorie vollero abitare in un palazzo che finiva per isolarle e non fu per loro motivo di essere considerate meno potenti e ricche se si mescolavano con gli utenti del portico, uniformandosi all'edilizia consuetudinaria. Molti grandiosi palazzi rinascimentali hanno dei bellissimi portici e sono inseriti nell'edilizia della via su cui si affacciano (Fig. 21).³⁶

³⁶ Carlo del Angelis, *Istituzioni e società sino alla fine del Seicento*, in *Bologna* (Atlante storico delle città italiane, *Emilia-Romagna*, 2), vol. III, Bologna 1997, pp. 76-80.

Fig. 21. Bologna, piazza S. Stefano, Palazzo Amorini Salina (palazzo senatorio con portico), sec. XVI (foto Carlo Pelagalli).

Solo con la fine del governo pontificio (sec. XIX), la normativa urbanistica non fu più uno strumento sociale discriminatorio, ma mal tollerato, tanto che, appena possibile, l'obbligo della costruzione del portico, in tutte le case prospicienti le vie in cui c'era la consuetudine del portico, tornò ad essere quello medievale e lo è tuttora. (Fig. 22).

Fig. 22. Bologna, via Roma (attuale via Guglielmo Marconi). La grande arteria fu aperta all'interno del centro storico negli anni Trenta del Novecento. Tutti gli edifici sono muniti di portici su ambo i lati della via (Genus Bononiae, Musei nella città, fondo fotografico Brighetti).

ИСТОРИЈА ГРАДА: СРЕДСТВО ЗА СТВАРАЊЕ ГРАЂАНСТВА

Резиме

Свест о постојању механизма које друштво развија да задовољи сопствене потребе омогућава савременом човеку да има уравнотежен однос са градом. Ова констатација не предлаже да се историјско језгро града претвори у музеј. Политички капацитети оних који владају морају бити такви да се будућност планира поштујући корене, да се нови елементи ускладе са традицијом, тако да се сваки грађанин осећа баштиником вредности генерација које су му претходиле.

Познавање антике, која није запостављена ни у једном тренутку кроз цео средњи век, како кроз поштовање архитектонских и уметничких структура које нам је оставила у наслеђе, тако и кроз симболичке вредности које су јој приписиване, својеврсни је културни код који је обележио читаву историју Италије, чак и онда када није било могуће задржати велике инфраструктуре и јавне споменике, нити урбане структуре које су постале превелике у односу на реалне потребе.

Упркос томе, иновација није недостајало нити се смањила склоност ка новим стамбеним решењима која су изражавала и потребе живота у заједници и идентитет града. Свесно се одрицати ствари које су у потпуности биле у нашем власништву у корист заједнице појава је на коју не наилазимо нигде друго до у претходно приказаним приликама. Аркаде у Болоњи су карактеристичне за град утолико што су, као феномен, присутне у целој урбаној структури. Оно што је, међутим, веома важно и значајно јесте то што не само да су настале и развијене у средњем веку, већ су успеле издрже притисак времена и постану део идентитета града, где куће, јавне зграде, па чак и цркве имају и данас трем који је у складу са другима у улици и на њих се наставља. Овај континуитет било могуће је одржати управо зато што аркаде у Болоњи представљају елемент идентитета града и његових становника, оне су културни феномен који прожима и произлази из обичаја и стила живота и рада заједнице који никада није нестао.

Овим се такође да објаснити и особина болоњских грађана коју препознају и виде и они становници овог града који нису родом из Болоње, а то је да рођени болоњежани лако налазе равнотежу у међуљудским односима и у развоју социјалне интеграције и толеранције, у складу са начином живота који је се формирао током дуге историје града.

У два примера кратко изложена у овом есеју, приказане су две различите стране исте медаље, будући да причају исту причу: било због избора власти било из личних опредељења становника, сваки град заиста постаје *civitas* онда када се грађани у њему препознају и дају свој допринос животу заједнице.

DER EINFLUSS DER SITUATION VON FLORENZ AUF DIE VERHÄLTNISSE ZWISCHEN ANCONA UND DUBROVNIK (RAGUSA)*

Prof. dr Peter Rokay, Historiker
Fakultät für Philosophie, Novi Sad

Abstract: Der Handelsverkehr zwischen Dubrovnik (Ragusa) und Ancon im Mittelalter, hängt von mehreren ökonomischen und politischen Faktoren ab. Zwischen ihnen auch von der Situation in am bedeutendsten Handelszentrum Mittelitalien, der Stadt Florenz. Dubrovnik (Ragusa) war schon immerher auf Einfuhr der Victualien aus Italien gedrungen. Ihre Bedürfnisse, hatte er (sie) teilweise in der Markt Ancona befriedigt. Dafür war aber die Erlaubnis der Behörden, des Papstes und der lokalen Herren von diesen Gegend nötig. Wenn sich die Verhältnisse zwischen diesen und Ancona gut waren, das bedeutete kein Problem, als sie aber verschlechterten, entstanden in ihnen Schwierigkeiten.

Schlüsselworte: Florenz, Mark-Ancona, Dubrovnik (Ragusa), Situation, Ökonomische-Politische, Verhältnisse, Mittelalter, Handelsverkehr, Mittelmeerraum.

Der Handelsverkehr zwischen Ancona und Dubrovnik (Ragusa) hing im späten Mittelalter von mehreren ökonomischen und politischen Faktoren ab. Von den letzteren sollte am ersten Platz die Politik der wichtigsten See- und Handelsmacht des Mittelmeerraumes in diesen Zeitalter, der Republik von Venedig erwähnt werden.¹ Unmittelbar, oder mittelbar übten aber ein gewisser Einfluss auf die Handelsverhältnisse von Ancona und Dubrovnik (Ragusa) auch die ökonomische und politische Verhältnisse in anderen italienischen Städten, unter

* Dieser Beitrag darstellt den unveränderten Text meines Aufsatzes gehalten deutsch am Weltkongress der ökonomischen Historie in Mailand am September 1994. Inzwischen sind zwei Bücher mit dieser Thema erschienen mein über die Verhältnisse Dubrovnik- (Ragusa)-s mit dem Ankonitanischen Mark, wessen Angaben ich hier ausschliesslich zitiere, und Radmilo Pekić die Frientiner am Balkanhalbinsel (Пекић Радмило, *Фирентинци на Балкану 1300–1600*, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица. das aufgrund breiten archivalischen Quellengrund, ausführlich behandelt diese Problematik.

¹ Rokai Petar, *Dubrovnik i Ankonitanska marka u srednjem veku*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, Monografije 32, Novi Sad, 1995, 23, 29, 32, 34-36.

anderen die in wichtigsten Gewerbestätten des Appenninen Halbinsels und bedeutendsten Handelszentrums von Mittelitalien; der reichen Stadt Florenz aus.²

Die Stadt Dubrovnik (Ragusa) die in unfruchtbaren Gegend von Dalmatien liegt, war immer auf Victualieneinfuhr angewiesen. Sie hatte ihre Bedürfnisse, besonders im Korn (Weizen) teilweise in der Mark Ancona befriedigt. Die Ausfuhr des Kornes (Weizens) war aber im Mittelalter Regalienrecht und so war dafür die Erlaubnis des Herrschers notwendig. Der allerhöchste Herr der Mark Ancona war seit des Anfangs des XIII. Jahrhunderts der Papst. So war für die Ausfuhr des Kornes aus dieser Provinz seine Erlaubnis notwendig.

Diese Erlaubnis hiess lateinisch "extractum bladii", italienisch aber nur einfach "la trata".³ Bis zur Mitte des XIV. Jahrhunderts verkauften der Heilige Stuhl diese Erlaubnis den grössten guelfischen Handels- und Bankier Familien in Florenz, wie die Bardi, Acciaiuoli und Peruzzi waren. Die haben mit dem Kauf der Erlaubnis für die Ausfuhr eigentlich das Monopol des Korn (Weizen)-handels erworben. Die Ragusaner haben ihre Bedürfnisse durch diese grosse Firmen in der Mark Ancona befriedigt. Durch seine Filiale in Ancona verkauften zum Beispiel das Haus Acciaiuoli im Jahr 1303 der Kommune von Ragusa 5.177 Staren von Korn (Weizen).⁴

In der Mitte der vierzigsten Jahren des XIV. Jahrhunderts kam aber bekannterweise zum Sturz (Bankrott) dieser florentinischen Bankier- und Handelsfirmen.⁵ Der Fall dieser Häuser beeinflusste auch die Bedingungen der Korn (Weizen)-Ausfuhr aus der Mark Ancona nach Dubrovnik (Ragusa). Die Kommune von Dubrovnik (Ragusa) sollte jetzt die Ausfuhrerlaubnis, zunächst von lokalen Behörden der Kommunen, wie Ancona und Herrschaften wie die Varrano und die Malatesta suchen. So suchte die Kommune zum Beispiel 1349 durch Vita de Gozze (Gučetić) von Ankonitanischen Behörden Zeugnis darüber, dass die Ragusaner in Ancona keine "trata" brauchen bezahlen.⁶

In den Gegenden jedoch die auch weiter unter der unmittelbaren Herrschaft des Papstes standen, die Erlaubnis für Korn- Weizenausfuhr gab der Kardinal-Legat für die Marke der seinen Sitz in Bologna hatte. Die komplizierte Situation um die Erwerbung der Erlaubnis für die Ausfuhr des Kornes (Weizens) nach dem Fall der florentiner Bankierhäuser illustriert eine Anweisung, der die Kommune von Dubrovnik (Ragusa) 1374 ihren Boten (Sindicus) Miltin Pribojevic gegeben habe sehr gut. Sie befahl ihm, dass er die Erlaubnis für die Ausfuhr des Kornes (Weizens) zuerst von den Herren von

² Rokai, n. d., 25, 26, 29.

³ Rokai, n. d., 120.

⁴ Rokai, n. d., 120.

⁵ Rokai, n. d., 120.

⁶ Rokai, n. d., 120.

Camerino Rodolfo Varrano, und von Rimini Galeotto Malatesta suche. Im Fall dass sie ihm die Ausfuhr nicht erlauben würden, sollte sich Miltin für Erlaubnis dem Kardinal-Legaten für die Marke wenden.⁷ Die Wirtschaftskrise in Florenz in der Mitte des XIV. Jahrhunderts hatte also einen gewissen Einfluss auf die Organisation des Korn – Weizenhandel zwischen Dubrovnik (Ragusa) und der Mark Ancona ausgeübt.

Die nächste Veränderung die die Haltung der Kommune von Florenz auf die verhältnisse zwischen Ancona und Dubrovnik (Ragusa) ausgeübt hatte eintraf, zur Zeit der grossen Schisma, die 1378 mit der doppelten Papstwahl ausgebrochen hatte. Während Florenz den Papst Klemens VII. annerkannt hatte, waren Ancona und Dubrovnik dem anderen Papst; Urban VI. weiter treu geblieben. Wegen ihren Haltung, hatte Urban VI. die Florentiner exkommuniziert und den christlichen Völker den Handel mit ihnen verboten. Das päpstliche Verbot hatte auch Ancona und Dubrovnik (Ragusa) verpflichtet den Handel mit Florenz aufzugeben. Das verursachte natürlich einen Rückgang im Handelsverkehr zwischen Dubrovnik (Ragusa) und Florenz und demzufolge auch zwischen der erstgenannten Stadt und Ancona. Aber dieser Zustand dauerte nicht lange. Florenz hatte schon 1386 Urban VI. als rechtmässigen Papst anerkannt.⁸

Wie wohl bekannt ist, bildete die Strecke zwischen Dubrovnik (Ragusa) und der Mark Ancona einen Teil des Handelswegs der Mittelitalien mit dem Balkanhalbinsel und weiter mit der Levante durch das Adriatische Meer am kürzesten verband. Diese Strecke bedeutete sogleich die Verlängerung der berühmten Via Emilia, die die Blühenden Handels- und Gewerbestädte Mittelitaliens an der ersten Stelle Florenz in südöstlichen Richtung mit der Adriaküste verband. Diese Handelstrasse bedeutete für diese Städten im Binnenland den kürzesten Weg zum Meer und weiter nach Dubrovnik (Ragusa). Diese Stadt darstellte das südwestliche Tor des Balkanhalbinsels und wichtigen, besser gesagt die wichtigsten Station an dem Seeweg nach dem östlichen Mittelmeerraum, – allgemein genannt Levante.

Als wichtige Umlageplätze betätigten sich Dubrovnik (Ragusa) und Ancona im grossen Mass am Verkehr der sich längs dieses Wegs entwickelt hatte. Das führte zur Entwicklung der Handelsbeziehungen zwischen dieser beiden Seestädte. Der Ausgangspunkt, oder Endziel mehreren Fahrten die zwischen Ancona und Dubrovnik (Ragusa) in beider Richtungen fuhren waren Florenz's Messeplatz oder ihre Werkstätte.

Florenz aber, obwohl man sie zu den grössten Kaufmannstädte Italiens

⁷ Rokai, n. d., 120.

⁸ Rokai, n. d., 25.

zählte, hatte einen grossen Nachteil gegenüber den anderen wichtigen Handelszentren Italiens, der sie in dieser Hinsicht nicht nur hinter Venedig und Genua, sondern sogar nach Pisa hinterstellte. Florenz lag nämlich nicht an der Küste. Zu Florenz war am nächsten der Hafen von Pisa; Porto Pisano, aber mit der Nachbarkommune von Pisa war Florenz durch dem Mittelalter sozusagen ständig verfeindet.

Diese ungünstige Umstand der Lage von Florenz war um so segenhafter für Ancona, den nächsten grösseren Hafen am westlichen Ufer des Adriatischen und ihren Partner an der östlichen Küste, vor allem für Dubrovnik (Ragusa).⁹ Dieser Zustand dauerte aber nicht ewig. Nach erbitterten Widerstand eroberte Florenz am 9. oktober 1406 Pisa und hatte sich so an der Küste des Tyrrhenischen Meers befestigt. Jetzt hatte Florenz einen eigenen Seehafen. Die Wirkungen von diesen Umstand bleiben nicht lange aus. Der Verkehr zwischen Florenz und der Adriatische Küste verminderte sich rasch. Das hatte natürlich schwerwiegende Folgen auch für die Verhältnisse von Ancona und Dubrovnik (Ragusa) die teilweise von der Lage Florenz's abhängen.¹⁰

Dazu kamen auch einige Störungen die den Verkehr zwischen Dubrovnik (Ragusa) und Florenz durch die Mark Ancona beunruhigten. Der Hauptausfuhrartikel So, zum Beispiel gleich am Anfang des nächsten Jahres nach der Eroberung Pisas durch die Florentiner, am Ende Jänner 1407 beschlagnahm Giovanni Brancaleoni, der Herr (Signore) von Casteldurante, oder Castrodurante, einer kleinen Herrschaft (Signorie) der sich am Weg zwischen Florenz und Ancona befand, 470 Pfund Silber den die Ragusaner durch seine Herrschaft nach Florenz fuhren. Auf die Drohungen mit Repressalien von der Florentinische Kommune, die für Intervention auch den Papst Innozenz VII. Bewegen hatte, gab Brancaleoni das Silber den Ragusaner nach langen hin und her zurück.¹¹ Es geschah ähnlich als das Silber das die Ragusaner 1422. nach Florenz fuhrten. Dann hatten das, der Herr von Urbino Guidantonio Montefeltre und der von Pesaro Malatesta de Malatestis beschlagnamt. Die Ragusaner bekamen ihr Silber erst im nachstes Jahr (1423) zuruck.¹² Die Unsicherheit des kontinentalen Wegs hatte bestimmt gegen die Verbindung zwischen Florenz und Dubrovnik (Ragusa) durch die Mark Ancona gewirkt, obwohl diese die kürzeste war.

Im XV. Jahrhundert aber änderte sich die Situation nochmals. Die Erscheinung der Türken im westlichen Teil des Balkanhalbinsels im unmittelbaren

⁹ Rokai, n. d., 23.

¹⁰ Rokai, n. d., 52.

¹¹ Rokai, n. d., 29, 142–143.

¹² Rokai, n. d., 143.

Hintergrund von Dubrovnik (Ragusa) verursachte eine ganze Reihe der Veränderungen in den Verhältnissen zwischen Dubrovnik (Ragusa) und Mittelitalien. Die Beziehungen der allen drei hier erwähnten Kommune zu dem Osmanenreich waren ungefähr bis zur Mitte des Jahrhunderts verhältnismässig gut, aber nach dem Fall Bosniens unter der Türkenherrschaft 1463 verschlechterten sie sich.

Dieser Umstand hatte doch merkwürdigerweise zur Belebung des Verkehrs zwischen Dubrovnik (Ragusa) und Florenz, durch Ancona geführt. Die Florentiner hatten nämlich teilweise unter dem Druck der öffentlichen Meinung in Westeuropa und noch mehr wegen der Furcht von Venetianer, die mit dem Osmanenreich im Krieg waren und darum den Seehandel mit der Türkei zu stören, die florentinische Schiffe, die nach dem türkischen Gebieten segelten kapperten, die unmittelbare Schifffahrt nach diesen Gebieten unter der Gewalt des Halbmonds nach 1467 abgeschafft.¹³

Seit dieser Zeit bevorzugten die florentinische Kaufleute wieder den alten Weg nach dem Balkanhalbinsel durch die Strecke zwischen Ancona und Dubrovnik. Als Folge dieser Veränderungen in der Haltung der Kommune von Florenz gegenüber den Osmanen belebte sich der Seehandel zwischen den Häfen dieser zwei Städte an der beiden Küsten des Adriatischen Meeres. Nach 1479, als die Venetianer mit dem Sultan Mohammed II. Frieden geschlossen hatten, kehrten die Florentiner zu dem unmittelbaren Seehandelsverkehr mit den Ländern unter türkische Herrschaft zurück.

Das dauerte jedoch nicht lange. Als Mohammed II. 1481 starb verschlechterten die Verhältnisse unter seinem Sohn Bajezid II die bis dahin gute Beziehungen zwischen Florenz und dem Reich des Halbmonds nochmals. Wie früher wählten nun die erfahrene Kaufleute aus der Arnostadt den schon lange her ausprobierte Handelsroute, die teilweise durch Ancona und Dubrovnik (Ragusa) führte. So kamen im März 1482 Dominicus Leoni und seine Kompagnions aus Florenz durch Ancona mit einem Schiff beladen voll mit Stoff und Leinwand (400 Pezen) die einmal schon 72 Peza geführt haben nach Türkei fahrend nach Dubrovnik (Ragusa). Neben Florentiner kamen Kaufleute durch Ancona auch aus anderen Städte Mittelitaliens.

Die Florentiner waren wie in Ancona als auch in Dubrovnik (Ragusa) begünstigt. In der letztgenannten Stadt hatten sie Zollbegünstigungen, wie die Verschiebung der Bezahlung des Zolls bekommen. In Ancona 1499, als die Verhältnisse zwischen dieser Stadt und Dubrovnik (Ragusa) ihren Tiefpunkt erreicht hatten könnten einzig die Florentiner im Hafen von Ancona die Schiffe der Ragusaner, ohne die neueinführten Taxen zu bezahlen, mieten (pachten).

¹³ Rokai, n. d., 33, 64, 67, 136, 143.

Die jede andere Nation, in der ersten Reihe selbstverständlich die Ragusaner bezahlen sollten.¹⁴

Der intensive Handelsverkehr zwischen Florenz, Ancona und Dubrovnik (Ragusa) führte zur Mischung der Bevölkerung. Die Mark Ancona spielte auch in dieser Hinsicht eine Vermittlerrolle. Es gab Florentiner die in der Marke lebten und durch ihren Landsleuten in Dubrovnik (Ragusa) als Kaufleute tätig waren. Das war zum Beispiel der Fall mit Antonio Michieli aus Florenz, der 1470 in Dubrovnik (Ragusa) Vertreter (Procurator) seines Landsmannes Pietro Allei, der in Rechanati in der Marke lebte, war.¹⁵

Neben den Kaufleuten aber, in der Migration der Bevölkerung nahmen auch andere Schichten der Population beider Regionen teil. Nicht in der letzten Reihe die intellektuelle Elite. Wir erwähnen hier nur einen charakteristischen Beispiel. Den Fall von Tyddeo Acciarini. Acciarini war Herkunft nach aus Florenz. Er ist aber in San Elpidio, kleinem Ort in der Mark Ancona geboren. Als Erwachsener trat er in den Dienst der Sforza von Pesaro und Mailand. Nachher siedelte er sich nach Dalmatien über. Nach langen Wanderungen kam er nach Dubrovnik (Ragusa) wo er Schulmeister, und Lehrer der berühmten humanistischen Dichter Ilija Crijević und Šiškorić wurde.¹⁶

So pflanzte ein in der Marke Ancona geborener Florentiner die Ideen des Humanismus, die vielleicht zuerst in dieser Stadt entstanden an die andere Küste des Adriatischen Meeres über. Die Marke Ancona bedeutete also wie in wirtschaftlichen als auch in kulturellen Hinsicht eine Brücke zwischen die beiden Küsten des Adriatischen Meeres. Andererseits hatte die geistige Entwicklung in Florenz, in der Wiege des Humanismus, durch die Marke auch nach Dubrovnik ihren unaufhaltsamen Weg gefunden. Die allgemeine Entwicklung Florenz's hatte also wie in materiellen so auch in geistigen Bereich auf die Verhältnisse zwischen Ancona und Dubrovnik (Ragusa) ausgewirkt.

¹⁴ Rokai, n. d., 136.

¹⁵ Rokai, n. d., 115, 155.

¹⁶ Rokai, n. d., 159,160.

Проф. др Peter Rokay, историчар
Филозофски факултет, Нови Сад

УТИЦАЈ СИТУАЦИЈЕ У ФИРЕНЦИ НА ОДНОСЕ ИЗМЕЂУ АНКОНЕ И ДУБРОВНИКА (РАГУЗЕ)

Резиме

Трговачки промет између Дубровника и Анконе зависио је у касном средњем веку од више економских и политичких чинилаца, међу њима и најзначајнијег трговачког центра у средњој Италији, богатог града Фиренце. Дубровник, који лежи у неплодној области Далмације, био је одувек упућен на увоз прехрамбених производа. Он је своје потребе за увоз жита подмиривао делимично у Анконитанској марки. Почетком века, за извоз жита у овој области, била је потребна дозвола њеног врховног господара – папе. Папе су то своје право почетком XIV века продали великим банкарским кућама у Фиренци, тако да су Дубровчани морали од њих да је прибаве. Од средине века, због пропасти ових фирми, Дубровчани су морали да је прибаве од папског легата у Болоњи и господара у овој области. Када је, међутим, однос између папе и Фиренце погоршао и поглавар Западне цркве забранио трговину са Фиренцом, то је погодило и Дубровник. Деоница између Дубровника и Анконе представљала је најкраћи пут за Фиренцу, која до 1406. године није имала излаз на море према Леванту. Од ове године су, пошто су освојили Порто Пизано на Тиренском мору, фаворизовали поморски пут око Италије. То је утицало и на односе Анконе и Дубровника, јер су локални господари хтели да умањене прихода надокнаде на њихову штету. Најважнији увозни артикал из Дубровника за Фиренцу, преко подручја Анконитанске марке, представљало је сребро из Босне и Србије. Међутим, превоз овог метала, због његове вредности, ометали су локални великаши, како са овог подручја, тако у залеђу Дубровника. Појава и стабилизација Турског (Османског) царства у залеђини Дубровника, после пада Босне 1463. године, довело је до поновног оживљавања копненог трговачког промета између Фиренце са овим градовима. Интензивни економски односи утицали су и на успостављање духовних веза, путем којих су се преносили идејни утицаји хуманизма.

ТРГОВИНСКИ УГОВОРИ ИЗМЕЂУ БОСНЕ И ДУБРОВНИКА
У СРЕДЊЕМ ВЕКУ: ДИПЛОМАТИЧКИ ОСВРТ

Др Невен Исаиловић
Историјски институт, Београд

Апстракт: Дубровачка општина имала је развијене односе са земљама у своме окружењу који су се, пре свега, заснивали на трговинској размени. Век и по пре него што су постали непосредни суседи, Босна и Дубровник су уређивали своје односе писаним исправама. Први уговори регулисали су управо питања трговине и заштите дубровачких трговаца у Босанској бановини. Та пракса се наставила и касније, а питања трговинских односа решавана су или у склопу већих и начелних међудржавних споразума свечаног карактера, или кроз мање повеље које су у потпуности биле посвећене проблему царина, слободе трговаца и промета робе и које су се тицале текућих прилика. Овим радом се анализирају дипломатичке особености тих исправа.

Кључне речи: Дубровник, Босна, уговори, трговина, дипломатика, формулари, средњи век.

Дубровачка комуна је током средњег века стекла благостање и обезбедила релативну независност својом привредном делатношћу, а пре свега трговином са балканским залеђем.¹ Највећу размену је имала са државама у непосредној близини – Србијом и Босном.² Током више векова, Дубровник и његове поседе окруживале су земље временом интегрисане у државу Немањића (Травунија и Захумље). Босанска бановина налазила се испрва у даљем залеђу, али је са њоме одржавана

¹ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. godine I*, Zagreb 1980; *Лексикон српског средњег века* (=ЛССВ), (пр. С. Ћирковић, Р. Михаљчић), Београд 1999, 741–745 (С. Ћирковић).

² За ову тематику незаобилазне остају монографије и збирке студија Десанке Ковачевић Којић: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961; D. Kovačević Kojić, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I – Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1987, 89–190; Иста, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007; Иста, *La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles*, Belgrade 2012.

трговинска размена најкасније од краја XII века.³ Она никада није прекидана, сем у периодима ратовања у региону, а интензивирана је када је Босна постала непосредни сусед Дубровника средином 1320. године, након што је бан Стјепан II Котроманић преотео Хум Немањићима и њиховој властели. Расапом области Николе Алтомановића (1373) и повлачењем Балшића (1377), Твртко I је на копненом подручју, са свих страна окружио општину Св. Влаха својим краљевством.⁴ Од тог тренутка, па све до османског освајања у другој половини XV века, Босна и њене области били су главни пословни партнери Дубровчана, иако су повремено улазили са њима и у оштре сукобе, па и ратове.

Босна и Дубровник су имали веома разноврсне пословне односе, посебно од половине XIV века. Дубровчани су закупуљивали трговишта, права на експлоатацију рудника, приходе од разних царина и друга регална права, док су босански владари и великаши улагали свој новац и драгоцености на добит у Дубровачкој општини, те узимали зајмове од дубровачких трговаца и банкара.⁵ Из ових пословних односа произашли су бројни документи који су и данас сачувани – уговори, изјаве о дуговањима, признанице и разрешнице, белешке о покладима (депозитима).⁶ Међутим, најважнији и најтрајнији пословни однос између Босне и Дубровника, као државâ, била је трговина. Њено нормално одвијање било је тесно скопчано са функционисањем оба политичка субјекта. Дубровчани су у Босну углавном увозили луксузну робу, платно, морску со, разне прерађевине, а из ње извозили сировине (метале –

³ D. Kovačević, *Trgovina*, 9–14; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* (=С. Ћирковић, *Историја Босне*), Београд 1964, 46–49; *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina, 1189–1989* (ур. А. Ресо), Сарајево 1989. (посебно рад: Д. Ковачевић Којић, *Кулинова повеља и босанско-херцеговачки односи*, 37–44).

⁴ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 88–92, 133–135; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 55–73.

⁵ D. Kovačević, *Trgovina*, 15–40; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I–II*, Београд 1955–1962; I. Воје, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnoj Dubrovniku*, Сарајево 1976; ЛССВ, 273–274 (С. Ћирковић), 326–329 (Д. Ковачевић Којић); С. Ћирковић, Д. Ковачевић Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад, 2002; Н. Лемајић, *Душанка Динић Кнежевић (30. новембар 1935 – 2. април 2005) (био-библиографија)*, Истраживања 16 (2005) 11–21; С. Мереник, А. Фостиков, Н. Исаиловић, *Библиографија радова Руџе Ћук*, Историјски часопис (=ИЧ) 56 (2008) 15–20; Е. Куртовић, *Из историје банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку. Улагање новца на добит*, Београд 2010.

⁶ Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, 124–129, 135–140; Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009, 35–45, 157–165, 209–214; Н. Порчић, *Дипломатички образци средњовековних владарских докумената: српски пример*, Београд 2012. (докторска дисертација); Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*, Београд 2014. (докторска дисертација).

сребро, олово, бакар, затим минерале, дрво, восак, коже, вуну, разне животињске производе).⁷ Временом су дубровачко грађанство примали и поједини Босанци који су се бавили трговином, занатством, закупима или банкарством.⁸ Предмет наше студије биће управо уговорни и привилегијални документи којима су босански владари или обласни господари регулисали трговинске односе са Дубровачком општином.⁹ Неки владари су закључивали и уговоре о трговини са појединцима, мада нам је сада познат само документ који је краљ Томаш издао Николи Трогиранину (1449), док су слични уговори склопљени са дубровачким трговцима као приватним лицима или са трговачким друштвима, најалост, изгубљени.¹⁰ Сачувани су само међудржавни јавно-правни споразуми и сви се они, осим једног, данас налазе у Државном архиву у Дубровнику.¹¹

⁷ D. Kovačević, *Trgovina*, 12–14, 19–34, 51–60, 116–125, 165–186; Д. Ковачевић Којић, *О извозу воска из средњовековне Србије и Босне преко Дубровника*, ИЧ 18 (1971) 143–153; Ista, *La laine dans l'exportation des matières premières de la Bosnie médiévale*, in: *La lana come materia prima: i fenomeni della sua produzione e circolazione nei secoli XIII–XVII: atti della prima Settimana di studio* (18–24 aprile 1969), a cura di M. Spallanzani. Firenze 1974, 289–290; Д. Динић Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982; Н. Лемајић, *Душанка Динић Кнежевић*, 11–21; D. Kovačević Kojić, *Les métaux précieux de Serbie et de Bosnie: Estimation de la production (XIVe–XVe siècle)*, in: *Der Tiroler Bergbau und die Depression der europäisch-ent Montanwirtschaft im 14. und 15. Jahrhundert*, her. von Rudolf Tasser und Ekkehard Westermann, Innsbruck–Wien–München, 2004, 87–93.

⁸ С. Мереник, А. Фостиков, Н. Исаиловић, *Библиографија радова Руже Ђук*, 15–20.

⁹ D. Kovačević, *Trgovina*, 9–18, 22–25, 33–34, 39–40, 43–51; ЛССВ, 362–363, 756–758 (С. Ђирковић). Напомињемо да, са друге стране, неће бити речи о исправама које су дубровачке власти издавале босанским владарима.

¹⁰ *Старе српске повеље и писма* (=ССПП) I–2, (пр. Љ. Стојановић), Београд – Сремски Карловци, 1934, 481; Д. Ковачевић, *Гдје је била ковница новца босанских владара*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине (=ГИД БиХ) 4 (1952) 275–276; Ista, *Trgovina*, 98–107; М. Ђунјић, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo 1996, 335–337.

¹¹ У Архиву САНУ у Београду налази се четврта повеља босанског бана Матеја Нинослава Дубровнику. Док се два примерка Кулинове повеље чувају у Дубровнику, један се налази у Руској академији наука у Санкт Петербургу. Иако се тај примерак сматра оригиналом, у науци постоје спорења о његовом статусу. Видети: J. Vrana, *Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, Paleografsko–jezična studija o primjercima isprave iz g. 1189.*, *Radovi Staroslavenskog instituta* 2 (1955) 5–57; Ista, *Koji je od triju sačuvanih primjerala original iprave Kulina bana?* *Radovi Zavoda za slaven-sku filologiju* 4, Zagreb 1961, 73–86; G. Čremošnik, *Original povelje Kulina bana (Prilog pitanju ovjeravanja naših listina srednjeg vijeka)*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (=GZM) nova serija (= n. s.) 12 (Istorija–Etnologija) (1957) 195–213.

Увидом у корпус доступних средњовековних докумената босанских владара и великаша може се утврдити да се нешто мање од 30 докумената на неки директнији начин односи на међудржавне трговинске односе. Прва сачувана аутентична босанска повеља управо је заклетва бана Кулина којом се обавезује да ће бити пријатељ Дубровчанима и штитити њихове трговце који долазе у Босну са својом робом.¹² Одредбе Кулинове повеље задржале су важност и после његове смрти и вероватно је управо то разлог због чега се каснији свечани привилегији и уговори, настали за време бановине, нису искључиво бавили питањима трговине, већ су настајали првенствено због регулисања општих правних односа и територијалних питања.¹³ Као краљ и зачетник новог државног устројства Твртко I посвећује велику пажњу трговини у својој повељи Дубровнику из 1378. Међутим, слично не чине његови наследници пошто они само потврђују одредбе које је прописао оснивач краљевства. Када је дошло до озбиљније децентрализације власти у Босни и обласни господари су, са своје стране, регулисали трговинске односе са Дубровчанима.¹⁴

За разлику од свечаних уговорних повеља које су подразумевале екстензиван текст, више тематских ставки, богатство формула и језика, као и раскошније спољашње особености, уговори о трговинским питањима који су настајали „ad hoc”, услед текућих потреба, били су једноставнијег формулара, концизнији и тематски конкретнији. Док су свечани уговори обично закључивани у важним приликама (почетак владавине, важне промене у држави, даровање територија, закључивање мира), дотле су они „обични” настајали према потреби (због конкретних спорова, ради обнове важности свечаних споразума или као вид додатне заштите, као гест политичке добре воље и сл.). Неколицина повеља односи се искључиво на ослобођење од царина или на посебне трговинске повластице. Ове исправе су, по својим укупним обележјима, стајале негде на пола пута између свечаних привилегијалних и „обичних” трговинских повеља.¹⁵

¹² *Зборник средњовековних ћириличких повеља и тисама Србије, Босне и Дубровника I*, 1186–1321 (=Зборник), (пр. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик), Београд 2011, 49–52; *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina*, passim.

¹³ М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13. века*, Глас СКА 123 (1927) 1–65; D. Kovačević, *Trgovina*, 9–12, 15–25, 43–48.

¹⁴ D. Kovačević, *Trgovina*, 48–51; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 166–306; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti (Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387–1463)*, Zagreb–Sarajevo, 2006, 83–338.

¹⁵ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 511–517.

Како ни о једном од ових типова докумената није опширније писано у јужнословенској историографији, наш ће задатак бити да размотримо шта је одликовало трговинске уговоре, као и општије уговоре који су садржали одредбе од значаја за одвијање редовне и безбедне трговинске размене, које су средњовековни босански владари и обласни господари издавали Дубровнику, као своме најважнијем комерцијалном партнеру.

*

Опширни међународни уговори између Босне и Дубровника представљали су, дипломатички посматрано, свечане привилегијалне повеље којима су босански банови, краљеви и обласни господари својим партнерима даровали извесне повластице или уступали одређене земљишне поседе у замену за пријатељство, услуге или прописану (једнократну или, чешће, вишекратну) накнаду. Дубровачке обавезе биле су дефинисане кроз поштовање правних обичаја и плаћање трибута, а питање царина које су трговци били дужни да плаћају помиње се релативно често, посебно у XV веку.¹⁶

Чак и ако изуземо накнаде или трибуте које су Дубровчани плаћали према „старим српским обичајима”, као и због уступања Стона са Пељешцем, Сланског приморја и Конавала, град Св. Влаха имао је вишеструк финансијско-дипломатски значај за Босну и њене области.¹⁷ Већ је истакнуто да су дубровачки трговци били закупци владарских резервата, кредитори и банкари, али је кључно било одржавати пријатељство са овом приморском комуном због тога што се преко ње одвијао највећи део промета робе из Босне, односно у Босну. Иако је неправедно занемарен значај трговинске сарадње са општинама средњег Јадрана, Дубровник је, чини се, у сваком тренутку, имао примат.¹⁸ Стога су бројни међудржавни уговори садржали одредбе везане за питања дубровачке трговине у Босни.

Од трговине је, заправо, све и почело. Повеља бана Кулина позива Дубровчане да слободно тргују, не бојећи се никакве штете или

¹⁶ М. Динић, *Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провизиун браће Влатковића*, Глас СКА 86 (1935) 203–257; D. Kovačević, *Trgovina*, 15–25, 43–51, 161–164; С. Рудић, *Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*: зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009, Београд 2009, 217–232.

¹⁷ М. Динић, *Дубровачки трибути*, 205, 209–226, 231–250.

¹⁸ D. Kovačević, *Trgovina*, 89–97; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 303–341.

присилног одузимања робе.¹⁹ Све четири исправе бана Нинослава, настале у периоду 1232–1249, садрже одредбе о трговини, иако су неједнаке дужине и репрезентативности, а нису сасвим јасне ни околности њиховог настанка. Основна одредба је била да Дубровчани могу слободно ходити по Босни са својом робом, без узнемирања и узимања десетка (10% царине).²⁰ Последње две су, већим делом, настале у Дубровнику где су их саставили општински писари. Имајући ту чињеницу у виду, можемо без дилеме закључити да су власти града Св. Влаха имале јасан интерес и жељу да обезбеде несметано пословање са једном државом у унутрашњости Балкана, каква је тада била Босна. Већ Нинослављеве повеље укључују и неке друге, са трговином делимично повезане ставке које се тичу уређења правних односа Босне и Дубровника (пљачке, спорови, питање одговорности, понашање за време ратног стања и слично).²¹ У време бановања Стјепана II, повеља о дубровачким повластицима (1332) регулише практично само правна питања, вероватно зато што су други односи већ били дефинисани важећим одредбама ранијих уговора. Трговина се помиње само посредно, и то у контексту решавања спорова насталих око дуговања или у вези са случајевима пљачке Дубровчана у Босни.²²

¹⁹ ...вси дѣрвовчане кире хѡде по моемѡ владанию трѣгѡвѡке, гѡдѣ си кѡто хоке крѣвати, годѣ си кто мине, правовѡ вѣровѡ и правымѡ срѣцемѡ дрѣжати е безѡ вѡсакое зѡледи, разѡвѣ що ми кѡто да своиноѡ волоѡв поклонѡ, и да имѡ не вѡде вѡдѡ моихѡ чѡстѡвниковоѡ силе, и до колѣ ѡ мене вѡдѡ, дати имѡ сѡвѣтѡ и помокѡ, какоре и сѡвѣ, коликоре моге, безѡ вѡсега зѡлога примысѡла (*Зборник*, 49–52).

²⁰ ...да ходе власи свободно, ихѡ добиткѡ, тако како соѡ ѡ бана Коѡлина ходили, безѡ все хабе и зѡеди: а ѣ коѡдѣ овлада, тоѡдѣ си ходите пространо и здраво, а ѣ приѣти какоре самѡ сѡвѣ, и навкѡ давати од все зѡеди (прва – *Зборник*, 139–140); ...и да свободно ходите ѡ моеи земли, да ви нѣ десетка никогаре (друга – *Зборник*, 141–142); ...и по земле и владание мое и моихѡ сынѡ да си ходите свободѡно и пространо бесѡ вѡсакѣ десѣцине и бесѡ никерѣ инѡне дание, и паче да мои кѡмети и мои людие и мои владальци да ви любе и да ви хране вѡдѡ зла сѡ правовѡ веромѡ (трећа и четврта – *Зборник*, 153–155, 181–183). Ослобађање од царина у првим вековима босанско-дубровачке економске сарадње било је вид стимулације трговине.

²¹ ...и ако некѡто вѡдѡ моихѡ кѡмети или вѡдѡ моихѡ людие чине ви кривинѡ, да се при предѡ мноѡвѡ, и та да имѡ сѡдѡ прави сѡдѡ, и тако ви та правинѣ не чинѡ, то то та кривѡ, и ако сѣ разѡратитѣ сѡ кралѣмѡ рашьки, да васѡ не дамѡ ни вашѡ добитекѡ, паче да ви ѡхранѡ сѡ вѡсѣмѡ вашимѡ добиткомѡ; и що се чинило пре и послѣ, да сѣ при, и да не изѡма (*Зборник*, 182). Видети и: М. Кос, *Дубровачко-српски уговори*, 46–53; J. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke cirilske isprave*, *Slovo* 6–7–8 (1957) 311–334.

²² ...и ако Бошинанинѡ ѡзѡме добитакѡ дѡвровачки на верѡ, а книга вѡде ѡ дѡвровници, ако кнезѡ и сѡдиѡ пошло да кѡ книга права, да кѡ верована, да плати

Начелна повеља бана Твртка, коју је издао почетком своје владавине (1356) на латинском језику и која потврђује до тада важеће законе и обичаје, као и права Дубровчана да тргују у Босни, издата је на молбу тадашњих млетачких власти у Дубровнику, а за време рата између Угарске и Венеције.²³ Са проглашењем краљевства, Твртко је одлучио да изнова уреди односе са градом испод Срђа, а нови уговор из 1378. је, поред ставки везаних за дохотке, имао опширне одредбе везане за трговину. Оне се ослањају на раније уговоре: Дубровчани су били слободни да тргују у Босанском краљевству, а краљеви службеници и поданици их нису смели узнемиравати или пљачкати. Свака штета требало је да буде надокнађена, јер је, примајући трибуте, Твртко био дужан да штити дубровачке трговце.²⁴ Посебно је наглашено стицање нових територија у суседству Дубровника који је од 1377. био сасвим окружен Босном.²⁵

ДѢрвочанинѢ и безѢ прѣставштине; ако ли татѢ или хѣсарѢ ѡзме ДѢрвочанинѢ ѡ бановѢ владаню, тко се ѡвѣ, да плати ДѢрвочанинѢ и безѢ прѣставштине, а гвсподинѢ банѢ всаки ѣѢ волова на свою главѢ и да се не врате. Яко ратѢ вѢде, часа БогѢ ѡлиши, мегю БоснѡмѢ з ДѢрвочанинѡмѢ, да да гвсподинѢ банѢ СтепанѢ рокѢ ДѢрвочанинѡмѢ ѣѢ мисеца, да си погю ѡ ДѢрвочанинѢ слободно (ССП I-1, Београд – Сремски Карловци 1929, 43–45). Видети и: Р. Поповић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника*, Стари српски архив (=ССА) 6 (2007) 35–54.

²³ ...nos vobis obligamus quod omnes mercatores vestre civitatis cum suis mercantiis ad fidem et gratiam, protectionem nostram suscipimus(!) et vestram comunitatem servare in iuribus, libertatibus, consuetudinibus, protectionibus, prout a prefato Stephano bano, predecessore nostro, novimus vobis concessum et conservatum (Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године*, ССА 6 (2007) 139–150).

²⁴ ...и записахъ и вѣновихъ и больше испльнихъ вѣвсакѢ свободоѢ и чистотоѢ, да си имаю тези ѡвѣте и законе и повелк и тръговчѣкѢ свободе тврѣде и непотворене и никимѢ шѣкмакѣ...да има ходити дѢрвочѣкѢ трѣгѢ и трѣжѣци свободоно и никимѢ не вѣзбранѣно по всои земли и дрѣжавѣ кракѣвѣства ми, да не има никто за нѣхѢ ни за нѣхѢ трѣгѢ похвѣтити или чимѢ забавити, ни властелинѢ ни властеличиѢ ни кто люво ни малѢ ни великѢ: ако ли кто дрѣзне и потвори слово кракѣвѣства ми, и ѡзме имѢ што вѢ власти кракѣвѣства ми, да има нимѢ платити кракѣвѣство ми и своѢ коморе, а кривца того да иште кракѣвѣство ми; и вѣештава се кракѣвѣство ми, да имамѢ нѣхѢ владаникѢ вѣлѣсти и вѣвѣаровати вѣдѢ гѢсе, шѣ тадѣбе, вѣдѢ всаке злобе и силе; и кѣсе се вѣѣтѣкѢ кракѣвѣство ми, ако кто име што говорити или насилѡвати градѢ ДѢрвочанинѢ за сизи дохѡдѣкѢ, кои имаю давати кракѣвѣствѢ ми, да има кракѣвѣство ми шѣ тога нѣхѢ вранити, и помагати, да им се нѣкоѢ чѣтѢ ѡ владаню или оѢ трѣговѢ не ѡчини за то (ССП I-1, 75–83). Видети и: D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 614–723.

²⁵ И ѡца БогѢ не даи, и слѡчи се нѣкоѢ вѣѣме, и не вѢде сиѡзи землѢ ѡ власт(и) кракѣвѣства ми, ТрѣбинѢ и Конавли и Драчевице, волѢ кракѣвѣство ми не сѣврѣши и не вѣправи више речѡга и не плати трѣжѣцѢ, годѣ не вѣвѣаровати владаниѢ, или нагѢ

Каснији босански краљеви само су сумарно потврђивали Тврткову повељу, те о трговини није било ни речи. Но, ставке су задржале валидност и биле су укључене у општу фразу о потврђивању и учвршћивању ранијих повластица и уговора.²⁶ Изузимајући исправе о ослобађању од неправедно наметнутих царина, једини босански краљ, након Твртка I, који је у свечаној уговорној повељи Дубровнику поменуо трговину је последњи владар из династије Котроманића – Стефан Томашевић (1461). Он је, међутим, био мотивисан конкретним питањем са којим се суочио – проблемом извоза неболаног (нежигосаног) сребра из Босне у Дубровник, што је практично било кријумчарење. Уговором се предвиђа одузимање искључиво сребра без жига о плаћеној царини, те забрањује колективна одговорност трговаца за штету коју је нанео појединац.²⁷

Након смрти Твртка I (1391) одређени великаши, суседи Дубровника, искористили су прилику да иступе самостално. Тако су браћа Санковићи прво уступила Дубровчанима Конавле, а затим им је војвода Радич издао гаранције слободе трговине у његовој области.²⁸ Оба

нихъ нѣкога четета за шнѣ дохѡдѣкъ, да краљѣвство ми не има питати ѡд нихъ онога дохѡтка ни кто ини по краљѣвствѣ ми, ни шни да сѣ дрѣжани давати га (ССП I–1, 80).

²⁶ ...како да бисмо и миї по шбичаю речене госпѡде нѣмъ потврѣдили и ѡстановити прѣвихъ нашихъ швѡбѡдѣшине, закѡне и ѡвѣте и повѣкѣ госпѡде срѣбъске, рашке и бѡсанъске (ССП I–1, 172–175). Видети и: С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабиче Дубровнику*, ССА 6 (2007) 167–182.

²⁷ ...що би годи нихъ трѣговци или нихъ слѣге сребра носили из нашега рѣсага ѡ Дѡбровникъ или инѡде, кѡде имъ драго, що би се годи нашло ѡ кога нихъ трѣговацъ или слѣга сребра неболана, да мѡ се не море ино ѡзети сребро него шнолико само, колико се наиде сребра неболана, а шнои, що ѣ болано, да понесе на слѡбѡднѡ или мѡ ѡ Дѡбровникъ или инѡда, кѡда мѡ драго, без ниѡдне забаве краљѣвства ми ни властѡу моишъ и ни власника ни цариника нашихъ...да ѡдѣ сада напрѣда не бѡде никадаръ веќе ѡ нашемъ рѣсагѡ ниѡдномѡ дѡбровчанинѡ ни слѣгамъ нихъ ниѡднога прѣѡзма ни за едно тѡѣ прѣѡзжне, него да се наиде по законѡ, тко бѡде дрѣжанъ, шнаи истацъ да има платити, а да се правомѡ не може ѡзети за кривога ниѡдно имание правога (ССП I–2, 162–165). Видети и: D. Kovačević, *Trgovina*, 46–48, 102–105; С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића Дубровнику*, Грађа о прошлости Босне (=ГПБ) 2 (2009) 153–168.

²⁸ Нека од ових питања покренуо је већ казнац Санко у свом писму Дубровчанима (насталом око 1359/1361. године) у коме је тражио протекцију у виду смањења цена, али је први прави уговор о трговинским повластима сачинио тек његов син војвода Радич Санковић (1391). ССП I–1, 103–104, 123–127; С. Мишић, *Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику*, ССА 7 (2008) 113–127; А. Смиљанић, *Повеља војводе Радича Санковића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 75–86; Исти, *Писмо жупана Санка Милтеновића Дубровчанима*, ГПБ 2 (2009) 35–44.

чина су била својеврсна узурпација краљевских и државних права, а цела ствар је имала и симболички одраз у употреби црвеног воска за отисак великашких печата.²⁹ Радич је укинуо и царине, а дароване повластице ослањао је на обичаје ранијих босанских банова, али и српских и хумских господара.³⁰ Иако су Санковићи нападнути због оваквих акција, већ 1397. и кнез Павле Радиновић издаје сличну повељу Дубровчанима, а основано је претпоставити да није изостао ни сличан акт Сандаља Хранића. Павле се, међутим, задржао на изјавама о слободи трговања и заштити трговаца, не помињући укидање царина.³¹ Да су царине постојале сведоче не само подаци из других извора, већ и неке касније повеље краљева, Павловића и Косача.

Од свих родова обласних господара, Павловићи су у скоро свим својим свечаним уговорним повељама издатим Дубровнику регулисали и питање трговине, чак и у неким које су се примарно тицале питања уступања Конавала. У томе је предњачио војвода Радосав Павловић. Одредбе везане за ово питање биле су прилично опште и на трагу ранијих – гарантована је слобода кретања трговаца са робом, као и заштита „од сваке забаве”.³² Дубровчани који су имали спор са његовим покој-

²⁹ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. II A. Bosanske povelje*, GZM n.s. 4–5 (1949–50) 129–196; Isti, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. III Humske povelje i pisma. A. Kancelarija Sankovića. B. Kancelarija Jablanića*, GZM n.s. 6 (1951) 84–89; Isti, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena*, Sarajevo 1976, 75–81; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 230–233.

³⁰ ...да vsаки ДѢрвовчанинѸ ходи с трѣгомѸ и всѸ трѣга своводно по всемѸ моѸмѸ владанию и гди годи Ѹ ѡзмомѸ дохитити [... ...] ни царине нѸ силе нии кдне неправде, него ли да имѸ сѸ вси доб[... ...] стипана и Ѹ бана стипана и Ѹ Тврѣтка [... ...] опѸкини ДѢрвовачкои Ѹ все повеле и свовоч[... ...] госпoде срѣпске и босанске и хомске (ССП I–1, 126–127). Видети и: А. Смиљанић, *Повеља војводе Радича Санковића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 75–86. Радич је био једини великаш који је укинуо царине Дубровчанима.

³¹ ...да самѸ ДѢрвовникѸ приѸтељ виранѸ и да приѸемѸ градѸ ДѢрвовникѸ и да свавѸдамѸ ниѸ трѣговце и ниѸ трѣгѸ вдѸ vsакога зла всѸдѸ кѸди вѸдѸ моѸки досѸки и да моѸ ниѸ трѣговци своводно дохoдити с трѣзми и с потрѣвами по всои моѸи дрѣжавѸ и по всихѸ кои насѸ слѸшаю стоѸти колико имѸ вѸде лѸпко, и пакѸ своводно поѸки са вснемѸ беза vsаке забаве свавѸдени и свбаровани (ССП I–1, 245). Видети и: А. Смиљанић, *Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 99–110. Овај документ је, по неким својим обележјима, својеврсни претеча „обичних” повеља о заштити трговаца и слободe трговине.

³²и свѸтова госпoство ми бит_имѸ срѣчани прѸтељ и вѸрѸни до вѸка, и ниѸ трѣговце и люди толико га вoнда РадосавѸ колико мои последни и тко мене слѸша свавѸдати и свбарати вѸда свaке злобе и шѸте по свои моиои дрѣжаве и вѸзде, дге вѸдѸ моки досѸки (1420 – ССП I–1, 567–568); ...и свѸтѸе госпoство ми бити имѸ срѣдчани и вирѸни приѸтељ до вѸка и ниѸ трѣговце и лѸди и иманѸ свавѸдати по свои

ним братом Петром су амнестирани (1421). Чак се и уговором о миру после Конавоског рата (1432), који се тицао територија, а не трговине, посредно наводи да су Дубровчани слободни да ходе по Радосављевој земљи.³³ Од важнијих Радосављевих повеља, само се у даровници његовог дела Конавала из 1427. године, где је фокус био на територијалном уступку и дубровачкој накнади, не наводи питање заштите трговаца.³⁴ Док се у потврди уговора коју је издао војвода Иваниш Павловић (1442)³⁵, из неког разлога, трговина непосредно не помиње, она поново налази своје место у уговорној повељи последњих Павловића – Петра и Николе из 1454. Ту се јављају и нове одредбе: о „правим царинама”, као и о року од 6 месеци који се мора оставити Дубровчанима да са својом имовином напусте земљу Павловића у случају рата.³⁶ Сличну меру је исте године, уз двоструко краћи рок, предвидео и мировни уговор између херцега Стјепана Вукчића Косаче и Дубровника.

Уговори Косача и Дубровника оскудни су у подацима о питању трговине. Вероватно је тачна Чремошникова мисао да је Сандаљ зак-

мочи држави, и всѣди, кѣди наша моѣь море досеѣи, и всакѣ, тко насѣ слѣша да ихѣ саваѣда и шварѣе ѡда всакое злобе и щете...И всакое врѣсте чловикѣ дѣбровачки и с иманѣемѣ да е волањѣ ходити по нашои држави слободно и шпетѣ походитѣ са всимѣ бе забаве како и ваѣда (1421 – ССПП I–1, 573–577); ...да смѡ дѣбровникѣ добри и вѣрни и срѣчани пригательк, и да нихѣ трѣговци и нихѣ благо саваѡдамѡ, и да нихѣ властеле дѣбровачке и нихѣ сѡгѡк за ниеднога чловика волю ни за страхѣ ни за пѣнезк, за ниеднѡ продаиствѡ завѡ до днѣ и до виека да не вставишѡ за всакѡ подобнѡ дѣлѡ (1423 – ССПП I–1, 585–591).

³³ ...да може стоѣати и ходити слободно по земли госпоцтва ми какоѣо всаки дѣбровчанинѣ... (ССПП I–1, 617–627).

³⁴ ССПП I–1, 592–606.

³⁵ ССПП I–2, 100–104.

³⁶ ...швѣтова госпоцтво ни...да нихѣ трѣговци и нихѣ лѣдне слободно бѣдѣ ходити по нашеѣ рѣсагѣ и стати и трѣговати и ѣ инк рѣсаге миновати з главами и с иманиемѣ нихѣ, да се не бое ниеднога хѣдога ни заврѣтицк ни посишного дара ни коега прѣѣзма али прѣдѣѣжнѣ еднога за дрѣгога, да не може искати неголи истацѣ, кои би дѣжанѣ биш, плаѣкаѡѣе праве царине, кое сѣ биле за врѣмена кнеза Павла и господина воеводе Петра и господина воеводе Радосава и господина воеводе Иваниша. Шѣце имѣ швѣтова госпоцтво ни...ако би се догодило коѡе годѣе размирие мегѣ наами с властели дѣбровачцими...да не можемо ни хоѣемо посеѣи наа нихѣ дрѣжавѣ ни на нихѣ лѣди ни наа нихѣ имание ни наа нихѣ трѣговце, шѡ имѣ не приповѣмо прѣво тога на ѣ мѣсеца по нашихѣ покѡисарихѣ, а ѣ швиѣи ѣ мѣсеца да могѣ миновати своимѣ благоѣмѣ по нашеѣ рѣсагѣ слободно безѣ ниедне забавкѣ (ССПП I–2, 148–151). Овакву одредбу садржи и повеља бана Стјепана II из 1332. године. Видети нап. 22.

ључио неки општи уговор о пријатељским односима са Дубровником, који је био фокусиран управо на трговину. Та повеља је, као што смо рекли, могла настати када и она Павла Радиновића (1397), али није сасвим јасно како је изгубљена и зашто се на њу директно не реферише у каснијим исправама.³⁷ Односе Косача и града Св. Влаха оптерећивали су дугогодишњи спорови око трговине сољу у Новом, али су они тек доцније нашли свој одраз у дипломатичкој грађи.³⁸ Свечане повеље којима су се регулисали уступање дела Конавала и опште повластице не помињу трговање Дубровчана у области Косача.³⁹ Тек уговор о савезу кнеза Владисава Херцеговића (1451) и уговор о миру са херцегом Стјепаном Вукчићем Косачом (1454) садрже опширне одредбе о трговини. Док се Владисав обавезује да он и његови људи неће узнемиравати трговце који долазе у његову област, нити наметати царине на продају соли осим на четири од давнина предвиђена места⁴⁰, дотле херцег Стјепан поред опште слободе трговине, без узнемиравања и уз плаћање само „правих царина”, гарантује Дубровчанима и да ће им у случају рата (било да је избио по наређењу турског цара или спонтано) дати три месеца да се са робом повуку из његове области.⁴¹ Такође је регулиса-

³⁷ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. III Humske povelje i pisma. C. Kancelarija Kosača – 1. Hranići i 2. Vlatkovići. D. Kancelarija Nikolića – Vukosalića. E. Bosanski feudalski – kancelarija Hrvatinića*, GZM n.s. 7 (1952) 273–274.

³⁸ С. М. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, према регистру (со, солане); Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hrančić Kosača*, Sarajevo 2009, 345–377.

³⁹ ССПП I–1, 293–297, 309–313; ССПП I–2, 35–41; Р. Поповић, *Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала*, ГПБ 4 (2011) 97–109.

⁴⁰ ...да нѣсамъ воланъ ни да могъ никадаре забранити ни ѡставити ниедне мое люди ни Влахе ни Срѣвле слободно ходити ѡ Дѡвровникъ тръговати тако соли како ине трърге и все ине свое после слободно вправати, паче ни ине госпде люди да нѣсамъ воланъ прико нашега котара ѡставити ни бранити ходити слободно своими тръзи и с инѣми своими вправами ѡ Дѡвровникъ...да нѣсамъ воланъ ни да могъ ѡчинити габелъ втъ продае соли ни гдиръ ѡ всемъ нашемъ котаръ разма вдь внихъ, гди сѡ наредила господа стара прѣва босанска и срѣпска, а тои естъ едно на Дривихъ а дрѡго ѡ Дѡвровникъ, третие ѡ Которъ, четвѣрто ѡ Зети ѡ светога Срѣѣа на Бѡгани (ССПП I–2, 124–127). Видети и: D. Kovačević, *Trgovina*, 33–34, 39–40.

⁴¹ ...да не вѡде приѡзма вдь госпцтва ми ни вдь нашихъ люди ниедномъ дѡвровчанинъ, него кон е чимъ дѡжанъ, да таи плаѣа; и тако имъ потвѣрдихъ и потвѣрѣю, да нихъ тръговци и ини нихъ людѣ ходе слободнѡ прико рѡсага и по рѡсагъ госпцтва ми са всациемъ тръгомъ, плаѣае праве царине, кое сѡ прѣво плаѣали за вѣременъ нашихъ родителъ и за мене до рати, не вѡе се ниеднога хѡда ни вдь когаръ, тко не би изванъ волк и послѡха нашега...ако ли би се када згодилоу госпцтвѡ ми

но питање учешћа херцегових људи у служењу дубровачких каравана на територији земље Косача.⁴²

Будући да су, посебно у XIV и XV веку, одредбе о трговини углавном биле интегрални део већих и свеобухватнијих свечаних исправа, не можемо говорити и посебним дипломатичким особеностима трговинских повеља, већ само навести основне карактеристике свечаних међудржавних уговора Босне и Дубровника уопште. Они су сматрани репрезентативним документима и исписивани су готово искључиво на листовима пергаментa и оверавани viseћим воштаним печатима, најчешће највећег доступног промера (што није увек подразумевало велики печат пречника преко 8 cm).⁴³ Да се општем изгледу ових докумената придавао велики значај сведоче и одредбе у којима се ауктори извињавају зато што нису употребили свој велики печат.⁴⁴ Врпце којима су печати причвршћивани су на свечаним уговорима углавном биле различитих нијанси црвене боје, мада су забележене и двобојне, црве-

размирити се с кнезомъ и властели дѣрвовачцими...тѣи рать ниеднѣ да не хоѣмомъ ни можемо ѣчинити, не приповидѣвшѣ и не шповидѣвшѣ по нашиехъ поклицарихъ кнезѣ и властеломъ ѣ Дѣрвовникѣ вѣдѣ тогаи дне, по коле вѣдемѣ шповидѣти, до три мѣсеце ни ѣчинити имъ кварѣ, ни хъ градѣ ни ни хъ рѣсагѣ ни ни хъ людемъ ни ни хъ иманью, к томѣ да не имамѣ ни хоѣмомъ посегнѣти ни едниемъ хѣдниемъ на ни хъ трѣговце ни на ни хъ иманья ни на инѣ ни хъ люди, кои би се нашили ѣ рѣсагѣ и власти нашии, или коимъ би се згодилоу прѣко нашега рѣсага минѣти за врѣеме више реченноу вѣдѣ три мѣсеце, докла годѣ би се испратили и средили са всиемъ благѣмъ ни хъ изъ земле госпоцтва ми ѣ Дѣрвовникѣ, и инѣднѣ кѣдѣ би комѣ вола поѣи, да имъ не вѣде ниеднаа заврѣтица ни забава ни вѣднѣтъа блага ни хъ до рченнога рока (ССП I–2, 72–75).

⁴² ...тко се годѣ ѣговори Дѣрвовчанинѣ али трѣговацѣ дѣрвовачки за понесенѣ карвана али кога годѣ поноса, да га ниѣ воланѣ сврѣѣи дрѣги ни Вла хъ ни Срѣбинѣ до мѣста, докла се шни вѣде наимиш, тко ѣ из нашега рѣсага поносникѣ, а свѣга ѣ нашѣ: тко ли би се нашав ѣрвати товаре коимъ посиљемъ али зарѣчити до мѣста ѣговорнога, докла ѣ ѣговореноу, да плати госпоцтвѣ ми .ѣ. дѣкать (ССП I–2, 74). М. Ј. Динић, *Дубровачка средњевековна караванска трговина*, Југословенски историјски часопис 3 (1937) 119–146; ЛССВ, 281–282 (Ђ. Тошић). Видети и нап. 56.

⁴³ Р. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970; Ј. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti i teoriji i praksi*, Zagreb 1972, 14–17; G. Čremošnik, *Studije*, 19–117; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 27–30; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 152–153, 187–195, 219–240. Повеља Павла Радиновића једина је релативно свечана повеља написана на папиру и уједно једина босанска исправа на овом материјалу опскрбљена viseћим печатом.

⁴⁴ И не вѣше моѣ печати велиѣ, одѣнесена вѣше, да този ѣ моѣ печатѣ, ка ѣ при кнѣзи (Зборник, 142). G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka*. A. Bosanske povelje, GZM n.s. 3 (1948) 117.

но-жуте врпце.⁴⁵ Док су прве уговорне повеље биле мањих димензија због скупоће пергаментa, и естетски несавршене због слабијег образовања писара, каснији примерци, посебно они из периода краљевства, имали су знатно већу површину. Обласни господари су тежили да надиђу чак и краљеве, па се повеље Косача, а нарочито Павловића убрајају међу највеће и најрепрезентативније јужнословенске повеље средњег века.⁴⁶

Киноварна (црвена) слова била су један од обичаја српске дипломатичке праксе који је пренет у Босну 1377. године. Она су остала владарски резерват и користили су их само краљеви у свечаним исправама, али не доследно, између осталог и зато што је сваки писар давао свој „лични печат” канцеларијској пракси.⁴⁷ Међу анализираним повељама налазе се на краљевским привилегијама из 1378. и 1461, те на исправи о укидању сланица из 1382. То су уједно и једине повеље са калиграфским потписом. Није постојала нијанса мастила за главни текст које је сматрана свечанијом од других. У употреби су била мастила смеђе, црне и тамноплаве боје. Ова последња боја је карактеристична за босанске канцеларије и не среће се у дипломатичкој пракси других јужних Словена.⁴⁸

Обрасци обликовања унутрашњих састојака тј. формула свечаних уговорних повеља били су независни од врсте одредби које су ти документи садржали. Важност исправе и њеног садржаја желела се дочарати њеном репрезентативношћу, односно њеним спољашњим особеностима (калиграфско писмо, увећани иницијали или одређена слова, монументалне димензије, илуминације – углавном везане за иницијал или крст симболичке инвокације, велики печати, шире маргине).⁴⁹ Унутрашњи састојци су пак имали двојаку улогу. Спољашњи, материјални раскош морао је пратити и вербални, посебно у протоколу, прецизније у аренгалним деловима повеља. Са друге стране, опширност је

⁴⁵ Двобојне врпце забележене су на повељама бана Твртка из 1356. и 1375, Павла Радиновића из 1397. и Гргура Вукосалића из 1418, дакле не на најсвечанијим исправама. G. Čremošnik, *Studije*, 95–106.

⁴⁶ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 119, 151, 154, 157, 169, 172, 174; *Isto* (1951) 97, 103, 109, 113; *Isto* (1952) 276, 278, 281, 286, 295; *Isti*, *Studije*, 27–29, 39–42; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 132, 199–202.

⁴⁷ G. Čremošnik, *Studije*, 47, 76–80; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 212–215.

⁴⁸ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1952) *passim*; J. Stipišić, *Potočne povijesne znanosti* 26; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 207–212, 217–218, 507–509.

⁴⁹ J. Stipišić, *Potočne povijesne znanosti*, 153–155; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 187–243.

имала и конкретнији повод и сврху – важни међудржавни уговори имали су обично више ставки, а морали су обилovati и гарантним формулама којима су се договорене одредбе штитиле.⁵⁰

Раскошна титулатура, а од краја XIV века и аренга, имале су за циљ да ауктора, било да се ради о окруженој глави или о обласном господару, прикажу као легитимног владара који располаже како милошћу Божјом, тако и сопственом вољом и надлежностима да дели реч и веру, као и милост која је подразумевала дистрибуцију повластица или поседа.⁵¹ Код међудржавних уговора, па тако и оних са Дубровником, експозиција се обично састојала од петиције дестинатара као корисника милости или као друге уговорне стране, те од аукторовог образложења због чега молиоцима излази у сусрет (обично су то били добри обичаји, спровођење правде или генерацијско пријатељство). На диспозицију тј. на конкретне одредбе уговора „отпадао” је највећи део текста, а ту су своје место налазиле и одредбе везане за трговину.⁵²

Гарантне формуле су укључивале заклетву, састојак најтипичнији управо за свечане уговоре, коју су обе стране касније морале и физички поднети, духовну санкцију којом се прекршиоцима претило казном Бога, светаца и духовних сила уопште, те помен сведока, каткад спојен са заклетвом (посебно у повељама обласних господара), којим се демонстрирала сагласност најважнијих лица у Босанском краљевству или његовим областима, са аукторовим правним чином. Ова пракса имала је везе са устројством босанске државе и са у њој изразито јаким обичајним правом. Док су у банским и краљевским повељама сведоци били водећи представници племства са двора и из државе, дотле су се у исправама магната у тој улози налазили њихови сродници, саплеменици и фамилијари.⁵³ Сагласност чланова породице је у оба случаја сма-

⁵⁰ J. Stipišić, *Potočne povijesne znanosti*, 148–151, 162–163; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 152–155, 511–517.

⁵¹ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици – 2. Интитулација*, Глас СКА 92 (1913) 119–142; 5. *Аренга*, Глас СКА 94 (1914) 200–208; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 319–350, 369–390.

⁵² С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици – 7. Интервенција (Петиција)*, Глас СКА 96 (1920) 6–19; 8. *Експозиција (Нарација)*, Глас СКА 96 (1920) 44–53; 9. *Диспозиција*, Глас СКА 96 (1920) 67–71; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001, 59–97; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 399–413.

⁵³ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици – 10. Санкција*, Глас СКА 100 (1922) 13–26; 15. *Сведоци*, Глас СКА 110 (1924) 7–18; V. Mošin, *Sankcija i vizantijskoj i i južnoslavenskoj ćirilskoj diplomatiki*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku 3 (1954) 27–52; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 413–469. За разлику од даровница, издаваних домаћим великашима, у банским и краљевским уговорима са

трана битном, а на њој су инсистирали и Дубровчани као дестинатари. Из есхатокола свечаних уговора нису изостајали пуна датација (према ери од Христовог рођења) и белешка о конскрипцији тј. о записивању акта, у којој се помињало име, а често и титула писара. Короборација, односно најава овере печатом није, пак, била нужан део формулара.⁵⁴

*

Посебан тематско-наменски тип исправа чине повеље којима је Дубровчанима додељиван имунитет од појединих царина или је удовољавано њиховим жељама за поштовањем старих обичаја везаних за намете или места предвиђена за продају соли. Конкретне царинске повластице обично су издаване као посебни документи, а не у склопу неких општијих међудржавних уговора, мада има изузетака од тог правила.⁵⁵ Настајали су на иницијативу Дубровника, а чини се да су босански владари и обласни господари релативно често стварали повод за тако нешто, мењајући устаљену праксу на терену и неоправдано царинећи исту робу више пута на више места. Тако, рецимо, бан Твртко I уочи проглашења краљевства укида све царине Дубровчанима (1375), али се чини да одредбе те повеље нису биле важеће и касније јер се не помињу у свечаном уговору склопљеном у априлу 1378. године.⁵⁶ Ак-

Дубровником уз сведоке се готово никад не помиње додаток „са братијом“, нити територијална јединица (земља или жупа) из које сведок потиче. Ово се може тумачити чињеницом да Дубровчанима није била битна сагласност саплеменика или властског окружења сведока, нити је било потребно да се Босна приказује као композитна држава у међудржавним уговорима. Такође, у привилегијама издатим Дубровнику углавном се није водило рачуна да број сведока буде симболичан (нпр. 12), већ да се ради о људима који су значајни у државној политици или владаревом окружењу.

⁵⁴ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици – 11. Короборација*, Глас СКА 106 (1923) 7–13; 13. *Потпис*, Глас СКА 106 (1923) 26–32; 14. *Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет*, Глас СКА 106 (1923) 65–81; 16. *Печат*, Глас СКА 132 (1928) 13–21; 17. *Датирање*, Глас СКА 132 (1928) 36–45; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 469–511.

⁵⁵ Д. Ковачевић, *Развој и организација царина у средњовековној Босни*, ГИД БиХ 6 (1954) 229–248; ЛССВ, 792–795 (С. Мишић, А. Веселиновић).

⁵⁶ ...гдѣ се годѣ ѡзима царина ѡ владани господина бана Тврѣтка да се нигдѣре не ѡзме никдна царина на дѣрвовачкомѣ ни на чемре, да к все свободно ѡда всаке царине и ѡд забаве, колико кои годѣ дѣрвовчанинѣ, толко дѣрвовачки конѣ, толико трѣгѣ, цю к годѣ дѣрвовачко да е свободно ѡ владани господина бана Тврѣтка. Яко цю годѣ гредѣ из владанинѣ ѡ дѣрвовникѣ, ако ли из дѣрвовника ѡ владаникѣ, ако ли ви тко понесаль поносѣ чловѣкѣ господина бана да к платиль 'Ѣ' динара а инѣмь да к всѣмь свободань (ССП I–1, 74). Видети и: Р. Поповић, *Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику о ослобађању од царина*, ССА 5 (2006) 149–156.

тима краљице Јелене Грубе (1397), краља Остоје (1418) и кнеза Гргура Вукосалића Николића (1418) извршено је укидање царина које су наметнуте на местима где то није било предвиђено, а која су се налазила на главним путевима који су са дубровачке територије водили у Босну (на Маслини, код Сланог, у Поповом Пољу на Заблатку у околини Стона).⁵⁷ Посебним актом, Твртко I је изашао у сусрет Дубровнику и 1382. укинуо сланице и солни трг отворен код реке Суторине у Драчевици, крај новоизграђеног града Светог Стефана (тј. Новог, данашњег Херцег Новог).⁵⁸ Одавно је позната чињеница да су Дубровчани инсистирали

⁵⁷ ...да бисмо рекли да не бѣде царѣна ни една прѣкъдѣ Стономѣ на Маслини и на Сланомѣ ерѣ прово ниесѣ тѣзи биле...како изведемо и ѡбнагосмо ерѣ прѣво ниесѣ биле царѣнах на мѣста више писана хотесмо и заповедесмо да не бѣде царѣне ни една прѣкъ Стономѣ на Маслини и на Сланомѣ ѡд селе и до вѣка ерѣ и прѣво ниесѣ биле (1397, Јелена Груба – *ССП I–1*, 239–240); коју им к поставио царѣнѣ Гргѣрѣ Николикѣ ѣ Поповѣ ка [...] за господина краља Твртка ни за краља Давише ни за мене [...] Гргѣрѣ да веке царѣне ѡнде ни где прѣво не била [...] та свѣргохѣ (1418, Остоја – *ССП I–1*, 446); ...како по наводѣ зла чловека поставихѣ при_Цтономѣ на Заблаткѣ царинѣ, тко годи греде ѣ Стонѣ или Дѣрѣвчанинѣ или Блахѣ или Сѣрблинѣ или тко ни, и такоѣе и_Стона, да плаѣа царинѣ...и ѡни милостиво послаше и многици ка мни по своихѣ листихѣ, да тѣзи царинѣ свѣргѣ зато, ерѣ прѣво ни е била ѡнди при_Цтономѣ...и ѣ моємѣ срѣцѣ видивше, ере нимѣ ни е годна ѡнаи царина да естѣ при_Цтономѣ на мѣсти земли, и познавшѣ до истине, да таи царина ни ма бити при_Цтономѣ, и ѡцѣ ѡдѣвише видивѣ записание госпоѣе присвитле госпоѣе кралице Елине, вѣвшѣ господина присвитлога и почтенѣга поменѣтиѣ господина краља Давише, ѣ коѡи се ѣдрѣжи, да при_Цтономѣ на нѣдномѣ мѣстѣ не има бити ни да бѣде ни една царина, ѡ ѣ Стонѣ али и_Стона греде, за то ерѣ никадарѣ ни прѣво било, и все тои видивѣ и размисливѣ ва срѣци моємѣ наидохѣ и ѡнаидохѣ, да ѡнди ни гдѣри при_Цтономѣ царина не има бити, толико на ѡнихѣ, кои гредѣ прико мое землѣ ѣ Стонѣ, колико кои гредѣ и_Стона прико мое землѣ, и за то свѣргохѣ ю, да е веѣе ѣ вѣке не бѣде, ерѣ ѡнаидохѣ за истинѣ, да ни ма бити ни една царина при_Цтономѣ (1418, Гргур Вукосалић – *ССП I–1*, 541–542). Видети и: А. Фостиков, *Повеља краљице Јелене Дубровчанима ѡ укидању царина у Маслинама и Сланомѣ*, *ССА* 5 (2006) 173–186.

⁵⁸ ...И тѣзи вѣше рекло краљѣвство ми поставити сланицѣ и да бѣдетѣ трѣгѣ соли продаваниа...затѡ послаше краљѣвствѣ ми властелина свога кнеза Драгоѣа Гѣчетиѣа а моле краљѣвство ми и просе да тѣзи ѣ томѣ мѣстѣ ѣ градѣ и подѣ ѡнѣмѣ градомѣ не постави краљѣвство ми сланице ни да се соль продак...Дѣрѣвникѣ има законѣ старѣ сѣ всѣми рашкими господами да ѣ Приморию не бѣде ни гдѣре поставленѣ нови трѣгѣ развѣ на мѣсто гдѣ естѣ бѣль поставленѣ ѣ прѣвихѣ ѡбични трѣгѣ и мѣста. Да краљѣвство ми разѣмѣвѣвши законѣ прѣве ѡ ѣ имѣли Дѣрѣвчанине з господомѣ рашкомѣ да се не море поставити ни гдѣ ѣ приморие трѣгѣ соли развѣ на ѡбична мѣста, не хотѣ краљѣвство ми потворити законѣ старѣ града Дѣрѣвника ѡ ѣ имали з господомѣ рашкомѣ нѣ болѣ потвѣрѣдѣхѣ како ѣ имали ѡтѣ прѣва законѣ

рали да се на јужном Јадрану и у његовом непосредном залеђу продаја соли врши искључиво на четири „кумерка солска” (Дријева, Дубровник, Котор, Св. Срђ на ушћу Бојане).⁵⁹

Међутим, питање је у коликој су мери сва ова решења поштована. Тако се за новски трг соли зна да су га обновили представници породице Косача, не обазирјући се углавном на дубровачке протесте и позивање на Тврткову повељу. Ово питање је и касније остало предмет спорова, па је тако већ поменути уговор о савезу између Дубровника и кнеза Владисава Косаче против Владисављевог оца херцега Стјепана из 1451. укључивао клаузулу да кнез нигде неће отворати сланице, већ ће се трговина сољу обављати само на поменута четири места на простору између Неретве и Бојане.⁶⁰

Царине се помињу и повељи Радича Санковића (1391), кратком уговору војводе Радосава Павловића и Дубровника (1441), повељи Петра и Николе Павловића (1454), мировном споразуму херцега Стјепана са градом Св. Влаха (1454) и кратком уговору истог владара (1461). Готово идентичне одредбе садрже и две мање уговорне исправе краља Томаша (1453) и Стефана Томашевића (1461). У скоро свим овим документима ауктори наводе да ће Дубровчани плаћати само законите и „праве” намете.⁶¹

Исправе које су биле посвећене искључиво царинама издаване су у релативно свечаној форми – на пергаменту и са висећим печатом. То-

з господомъ прѣвѣмъ, ѡмоли се краљевство ми по Драгою Дѣрвоникѡ да не вѣдетъ ѡ ѡнѡмъ градѡ любо подѣ градѡмъ трѣгъ соли проданиа до вѣка (ССП I–1, 83–85). Видети и: П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини*, ГПБ 3 (2010) 69–80.

⁵⁹ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 144, 149–150, 181, 293–295; ЛССВ, 344–346 (М. Маловић Ђукић).

⁶⁰ ССП I–2, 126; D. Kovačević, *Trgovina*, 33–34, 39–40; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, према регистру (со, солане); E. Kurtović, *Veliki vojvoda*, 84–87, 96–101, 114–115, 121, 136, 192, 207, 248, 253, 294, 317–318, 348–351, 357. Видети и нап. 38 и 40.

⁶¹ ...ни царине нѣ силе... (1391 – ССП I–1, 127); ...плаќаюќе прааве законите царинк, амин... (1441 – ССП I–1, 642); ...намъ плаќаюќе праве царине, гдѣ подобно ке сѡ биле за доброга споменѡтиа за стрица ми господина краља Твртка и за мене (1453 – ССП I–2, 121); ...плаќае праве царине, кое сѡ прѣво плаќали за вѣременъ нашинехъ родитель и за мене до рати (1454 – ССП I–2, 74); ...плаќаюќе праве царине, кое сѡ биле за вѣремена кнеза Павла и господина воеводе Петра и господина воеводе Радосава и господина воеводе Иваниша (1454 – ССП I–2, 150); ...плаќае намъ наше прааве законне царине и вродѡвѡ, гдѣ цѡѡ пристѡи (1461 – ССП I–2, 76); ...да се ѡзѡма на нихъ по законѡ права царина, како е било и за прѣве госпѡде краљевъ босаньскихъ (1461 – ССП I–2, 166).

ме је свакако доприносио и сразмерно опширан текст оваквих повеља. Па опет, оне су формуларом и бројем одредби заостајале за великим међудржавним уговорима свечаног карактера. Њихов настанак је био везан за конкретан повод, а у експозиционим деловима разматране су околности које су претходиле доношењу царинских олакшица или наредби о потпуном укидању царине. Немали део ових аката сачуван је у препису, па је тешко извести опште закључке о њиховим физичким особеностима. Може се, ипак претпоставити да су наведени документи били печашени средњим и мањим печатима, а не великим који су се налазили на даровницама или најважнијим уговорима.⁶² Мањи трговински уговори настали средином XV века у форми прогласа били су још једноставнији, између осталог и зато што су били кратки и типизирани.

Формулар царинских повеља био је једноставнији од обрасца свечаних привилегија, али сложенији од кратких уговора који нису имали никаква обележја свечаног карактера. Изостајале су гарантне формуле, пре свега духовна санкција и заклетва, док су сведоци могли бити присутни. Аренга је, по правилу, такође изостајала, а диспозицији и евентуалној експозицији је претходио спој промулгације и инскрипције.⁶³ Тврткова повеља о укидању сланице је специфична, јер је, као производ канцелара Владоја из Рашке, имала краћу аренгу и свечани потпис.

*

Најстарији сачувани акт босанских владара којим се регулишу текући, „ad hoc” настали проблеми у трговинским односима Дубровника и Босне представља кратка порука бана Стјепана II, настала пре краја новембра 1351, регистрована у канцеларијској књизи и то у италијанском преводу. Можда се ради и о фрагменту или апстрактну нешто веће исправе, за коју се не може поуздано знати ни да ли је имала форму кратке повеље или писма. Њоме је бан дао веру дубровачким трговцима и позвао их да долазе у његову државу без страха, док ће проблеми са онима који су му дужници бити решени у складу са прописима.⁶⁴

⁶² Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 219–240, 470–475. Јелена Груба само наводи да користи печат краља Дабише, али не и његов тип.

⁶³ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 511–517.

⁶⁴ *Fides domini bani Stephani omnibus mercatoribus Ragusii. Uenite in meum districtum sine timore aliquo et non timeatis de aliquo. Et ille, qui est meus debitor, illum inquiram tam de nobilibus hominibus, quam de comunitate cum jure. Et uos ad uoluntatem uestram possitis facere mercationem uestram sicut in Ragusio, non habentes timorem de aliquo* (Д. Јечменица, *Писмо бана Стефана II којим позива дубровачке трговце да слободно тргују у Босни*, ГПБ 5 (2012) 27–31).

Неки уговори који по спољашњим одликама и обиму текста немају сасвим репрезентативан карактер, по својој намени ипак припадају групи свечаних, општијих уговора (нпр. потврдница бана Твртка I из 1356. или уговор кнеза Павла Радиновића из 1397. године). Они се, међутим, могу сматрати својеврсним претечама кратких повеља намењених решавању ефемернијих проблема из домена владарске делатности.⁶⁵ Први прави „обични” уговори којима се регулишу текући послови, па тако и они који се тичу трговине, забележени су у XV веку. Они су изграђени на темељу формулара који се јавио на самом крају XIV века, као словенска прерада или пандан западних латинских образаца коришћених за мање свечана акта (обавештења, изјаве, наредбе, уговори мањег значаја, акредитације). Средином 1430. године довршава се формирање типичне варијанте оваквог формулара, који постаје најчесталије употребљавани шаблон за мање повеље. Такви документи састављани су по прилично устаљеном обрасцу који је најчешће обухватао инвокацију (само симболичку или и симболичку и вербалну), иницијацију, промулгацију у споју са општом инскрипцијом, понекад петицију, диспозицију, короборацију, датум и, каткад, белешку о писару (конскрипцију). Короборација се, уместо у есхатоколу, могла наћи и иза споја промулгације и опште инскрипције, у склопу назива акта који се готово неизоставно називао отвореним листом или отвореним записом.⁶⁶

Диспозитивни делови трговинских уговора који припадају овом дипломатичком типу исправа такође показују висок степен типизираниости. У њима се углавном налазе одредбе којима босански владари и обласни господари начелно штите дубровачке трговце и њихову робу, гарантујући им пријатељски третман, слободу кретања, плаћање само договорених царина и намета, те забрањујући својим службеницима и поданицима да их узнемиравају, глобе или пљачкају на било који начин.⁶⁷

Пошто је слобода трговине била гарантована већ свечаним уговорима, није сасвим јасно зашто су настајали ови допунски, кратки, „мали” уговори, који имају и обележје наредби или прогласа („mandatum”,

⁶⁵ Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године*, ССА 6 (2007) 139–150; А. Смиљанић, *Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 99–110.

⁶⁶ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 288–289, 351–358, 390–398, 469–479, 511–517.

⁶⁷ О овом типу исправе, заступљеном и код суседа видети: Н. Исаиловић, *Повеља бана Дамјана Хорвата Дубровчанима о слободи трговине*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 2 (2014) 241–253.

„decretum”, „ordinatio”).⁶⁸ Њихово издавање је готово извесно била последица неких догађаја којима се реметила устаљена пракса. Они су могли настати иницијативом Дубровчана, али и босанских владара. Некада се назнаке о разлозима могу наћи у самом акту. Тако краљ Томаш 1453. наводи да ће својом вером и речју гарантовати слободу трговине свим Дубровчанима, изузев „куће Паска Стипашиновића и Латиничића”.⁶⁹ На сличан начин се изразио и бан Стјепан II, у већ поменутој исправи из 1351. године. Са друге стране, не знамо зашто су заштиту од аукторових службеника Дубровчани добили од Радосава Павловића (1441), херцега Стјепана Вукчића Косаче (1461) и краља Стефана Томашевића (1461), јер те повеле не садрже конкретне податке о разлозима свога настанка.⁷⁰ Можда би се понешто могло утврдити

⁶⁸ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 75–89, 151–170, 511–517.

⁶⁹ ...дахъ вѣрѣ и рѣчь нашѣ госпоцкѣ властеличѣмъ и всимъ тръговцемъ дѣброваччимъ нимъ и нихъ иманию изимаюѣ кѣкѣ Паска Стипашиновиѣа и Латиничиѣа, да слободно ходе и тръгвю по нашемъ рѣсагѣ и миндю ѣ ини рѣсагѣ намъ плаѣаюѣ праве царине, гдѣ подобно ке сѣ биле за доброга споменѣтѣа за стрица ми господина крапа Тврѣтка и за мене, не боеѣ се ниеднога хѣдога, ни заврѣтице, ни за еданъ придзамъ, ни за едно придѣжие. И заповидамъ нашимъ слѣгамъ, воеводамъ, и кнезавомъ, и инимъ власникомъ нашимъ, гдѣ би се пригоднѣ кои тръговаць дѣбровачки ѣ момѣ рѣсагѣ, да ихъ имаю саблѣсти и шбаровати уѣа vsаке заврѣтице и пропатити, гдѣ подобно (ССП I–2, 121).

⁷⁰ ...направихъ...по швичаю нашихъ прѣвиехъ и саданихъ повеелъ, да тръговци госпоцтва дѣбровачкомѣа имаю ходити слободно по нашемъ рѣсагѣ и по нашихъ мѣстѣхъ беа vsаке хѣдѣ забаве, саблюдени и шбаровани нами и нашими слѣгами, плакаюке праве законите царинѣ амин, да ихъ имамо припателевати и помагати и шѣ кога моремо насъ и нашегъ рѣсага чѣвати и шбаривати такои, да и нихъ ш_нихъ балагомъ имамо чѣвати и шбаривати ѣ unseremъ рѣсагѣ (1441, Радосав Павловић – ССП I–1, 642); ...сѣмъ слѣгамъ и тръговцемъ дѣбровачциемъ, да ходе и прѣходе слободно и безъсѣмнено прѣко нашега рѣсага своиеми карвани и с иниемъ тръгомъ безъ vsаке сѣмне и незаконне заврѣтице уѣа насъ и уѣа слѣгъ нашиехъ, плаѣае намъ наше праве законне царине и бродшѣ, гдѣ шѣоу пристои; паче заповѣдамъ воеводамъ, кнезавомъ, жѣпаномъ, цариникомъ, глобаромъ, катѣнаркомъ и vsакога стаѣнѣѣ людемъ слѣгамъ нашимъ, тко сѣ подѣ мои послѣхъ, а нѣсѣ шѣроѣѣ намъ, да се ниткорѣ мои слѣга не задие ни за кога уѣа слѣгъ и тръговаць дѣбровачциехъ ниедномъ незаконномъ заврѣтициемъ ни хѣдиемъ шчиненикомъ ни за едно стварѣ ни за кое прѣдѣжие, нека ходе и прѣходе слободно и безъсѣмнено; а шѣо сѣ комѣ уѣа моихъ слѣга дѣжни кои дѣбровчане, а ви поѣѣте прѣдѣ кнеза и властели дѣбровачке, да вамъ шчине правѣ и шправѣ, ерѣ ми сѣ на тои шѣѣтѣни (1461, Стјепан Вукчић ССП I–2, 76); ...заповидисмо и заповидамо слѣгамъ кралевѣства ми, воеводамъ, кнезавомъ, жѣпаномъ, цариникомъ и vsаке вѣрѣсте власникомъ нашимъ, да ниткорѣ не сми ѣ unseremъ рѣсагѣ ниедномѣ тръговцѣ дѣбровачкомѣ ни слѣгамъ нихъ

истраживањем Државног архива у Дубровнику, прецизније детаљном претрагом канцеларијских књига које се односе на период издавања ових исправа. Овој групи повеља припада и дозвола Стефана Томашевића да се, на молбу дубровачких трговаца, у Босни могу користити динари Дубровачке општине (1461).⁷¹ У више случајева, у исправама ове врсте наводи се да се њиховим одредбама утврђују „добри обичаји” који су важили под претходним владарима или да се напуштена пракса обнавља или проширује новим слободама. Важно је, такође, напоменути да скоро сви документи у овој групи гарантују Дубровчанима да им се неће чинити „забава, безакоње, завртица и новштина”.⁷² Можда у овим изразима треба тражити повод за настанак тих повеља – Дубровчани су их тражили зато што су незаконито били узнемиравани и зато што су трпели притиске од владаревих службеника и поданика.

Повеље овог типа исписиване су, без изузетка, на папиру, најчешће на дволисту насталом пресавијањем листа формата „*carta reale*”. Такав дволист имао је размеру сличну данашњем А4 формату.⁷³ Овера је вршена утиснутим печатом, обично из категорије средњих или, ређе, малих печата. Кроз оба слоја папира, кроз два прореза, провлачена је папирна трака на чије је спојеве наливан восак. Типар је ударан на восак, мада обично не директно, већ преко заштитног комада папира квадратног облика, али ромбично заротираног. Због овог поступка, отисци

џчинити ни едне новџцине ни безаконитџ ни заврџтице, него да се џзима на ниџ по законџ права царина, како е било и за прџве госпде кралеџв босанџскихџ, ере имџ смо на тои дали рџчь и вирџ нашџ госпцкџ (1461, Стефан Томашевић – ССПП I-2, 166). Видети и: С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића којом наређује својим људима да не ометају дубровачке трговце*, ГПБ 1 (2008) 165–170; М. Ивановић, *Повеља херцеза Стефана Вукчића Дубровчанима*, ГПБ 5 (2012) 81–90.

⁷¹ ...да пинезџ ниџ џбровачки џоди по рџсагџ кралеџства ми, како е и прџво џодинџ, и ми, чџвше ниџ почтене и приличне мобе а праве, сатворисмо милостџ нашџ госпцкџ много почтованомџ градџ џбровникџ, нашимџ дразимџ и срџчанимџ приџтелиемџ, кнезџ и властеломџ и всио ипџкени властев џбровачиџ, и словобисмо и џчинисмо, да ниџ динари џбровачци џоде слободно и да се спрате по нашемџ рџсагџ, да слободно нимџ трџгџю ниџ трџговци ини всаки чловикџ, како е и прџво било за прџве госпде кралеџв босанџскихџ, за то тврџдо заповидамо слџгамџ кралеџства ми, воеводамџ, кнезевомџ, жџпаномџ, цариникомџ свакога станиџ лџдемџ, свакомџ џ своју правџ, да имџ никторџ не има прџзџ тои ни еднџ забавџ џчинити (ССПП I-2, 167). Видети и: С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића којом одобрава да се у Босни користе дубровачки новци*, ССА 7 (2008) 187–194.

⁷² Н. Исаиловић, *Повеља бана Дамјана Хорвата*, 247–252.

⁷³ V. Mošin, *Filigranologija kao pomoćna historijska nauka*, Zbornik Historijskog instituta JA 1 (1954) 54–58; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 17–19; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 27–30; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 187–195, 200–202.

печата на оваквим исправама углавном нису довољно рељефни. Наведени отисак увек се налазио одмах испод последњег реда текста, на средишњем делу предње стране акта, а због ограниченог броја словних места у повељи, испод отиска је често остајао обиман неисписан простор.⁷⁴ За разлику од признаница, али и већине свечаних уговора, сви трговински уговори мањег формата имали су, према оријентацији текста, облик положеног правоугаоника (тзв. *landscape* оријентација).⁷⁵

*

Дипломатичка кореспонденција између Босне и Дубровника углавном се обављала на словенском говорном језику који су обе стране активно употребљавале. То је био случај и са трговинским уговорима. Међу 27 исправа у којима се експлицитно помиње питање трговине и царина, само један документ је искључиво латински, а ради се о повељи бана Твртка Котроманића изdatoј 1356. у време млетачке управе Дубровником.⁷⁶ Сва три примерка Кулинове повеље сачувана су у форми паралелног латинског и словенског текста, док је кратка исправа бана Стјепана II 1351. староиталијански превод изворно словенског акта.⁷⁷

Када је реч о словенском језику, његово име није забележено ни у једном трговинском уговору, а сачувано је у релативно малом броју других исправа. Тај језик се на латинском најчешће називао „*sclavica*” или „*sclavonescha*”, а на словенском „српски”. Није се радило о књижевном, већ о говорном језику, бар када је реч о већини формула. Нешто високопарнији изрази јављали су се у аренгама свечаних повеља издатих након проглашења краљевства 1377. Такође, ране повеље (из XII и XIII века) обележава архаичнији језик, док су касније (из XIV и XV века) практично и данас разумљиве на простору на коме се говори некадашњи српскохрватски језик. Рефлекс јата је вишеструк, често и унутар једног акта. Најзаступљенија је икавица, посебно у документима насталим на подручју средишње и западне Босне, али се срећу и

⁷⁴ Р. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 86–90; G. Čremošnik, *Studije*, 81–91; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 223–228.

⁷⁵ G. Čremošnik, *Studije*, 29–30; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 196–198.

⁷⁶ И у време млетачке превласти ипак доминира преписка на словенском језику или, каткад, двојезична.

⁷⁷ В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, Сарајево 1975, 13–92; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 30–35; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 251–254.

(и)јекавица и неразрешен јат, док је екавица ретка, али се и на њу може наићи.⁷⁸

Свечане ћирилске повеље писане су до 1377. искључиво (полу)-уставним писмом, док се након тога из Србије „увози” брзопис. Он је одмах преузео примат у мање репрезентативним документима, док се у насвечанијим смењивао са уставом који је према традицијама босанске дипломатичке писмености био естетски допадљивије писмо. Док је та „дилема” опстајала у краљевским канцеларијама, дотле су писари обласних господара, са једним изузетком, користили брзопис у свим својим свечаним уговорима. Сви документи настали после 1377. којима се регулишу трговинска питања исписани су брзописом. Ретке латинске исправе упућене Дубровнику су, пак, увек и доследно писане готичким писмом канцеларијског типа.⁷⁹

Трговински уговори су важан извор и за терминологију јер у њима срећемо речи којима су означавани роба, трговишта, разне административне службе, врсте новца, појмови везани за царину, закупе, дуговања, узнемиравање трговаца и слично.⁸⁰

Neven Isailović, Ph.D.
Historical Institute, Belgrade

COMMERCIAL TREATIES BETWEEN BOSNIA AND DUBROVNIK (RAGUSA) IN THE MIDDLE AGES: A DIPLOMATICAL OVERVIEW

Summary

Relations between medieval Bosnia and Dubrovnik (Ragusa) were based primarily on trade. The issue of trade was regulated by treaties since the 12th century, when the two countries were not bordering each other. The exchange was intensified during the 14th century, when the Bosnian state expended to Ragusan hinterland, surrounding Dubrovnik in its entirety in 1377, the same year when the Bosnian ruler Tvrtko I was crowned king. During the period of intense decentralization of Bosnia in the last decades of the existence of the state, even regional lords

⁷⁸ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 244–251, 254–259, 265–267.

⁷⁹ Г. Čremošnik, *Srpska diplomatska minuskula, njezin postanak i razvoj*, Slovo 13 (1963) 119–136; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*, Београд 1990³, 129–143, 154–163, 171–179; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 260–265, 271–274.

⁸⁰ Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I–III*, Београд 1863–1864.

issued charters in order to regulate their relations with Dubrovnik, with or without the permission of the central government. Economic relations were multiple - the exchange of goods (raw materials and products), lease of regal rights (mines, marketplaces, collection of tax), banking operations (lending and investing money to gain profit). However, among these, the most important remained trade in the narrower sense of the word, since it secured the goods necessary for the normal functioning of both countries. In the domain of trade, the treaties regulated: trading privileges of Dubrovnik, the protection of merchants from officials' harassment and illegal taxes, customs and the liberation from the same, and different remedies in cases of disputes. According to diplomatical characteristics, three types of treaties are known – highly representative charters, lesser charters usually dealing with the issue of tariffs, and *ordinary* bill in the form of a proclamation or order. Basic privileges were given in a form of extensive and solemn international treaties issued on parchment validated by great hanging seals and rich in spiritual and guarantee formulas. Customs duties were abolished by another type of document, with less elaborate text and less guarantee formulas, while *ordinary* (plain) charters resolved current issues, problems and disputes. While customs and immunity charters were written mostly on parchment and with hanging seals as well as solemn ones, the *ordinary* ones were issued on paper, with imprinted seals, in a typical form and with a relatively short content. Almost all treaties between Bosnia and Dubrovnik were written in Slavic (old Serbian) language, with just a few Latin exceptions.

DA LI SU U DUBROVNIKU KRAJEM SREDNJEG VEKA
POSTOJALE ORGANIZOVANE KOLONIJE
TRGOVACA I ZANATLIJA, POREKLOM SA PIRINEJSKOG
I APENINSKOG POLUOSTRVA?

Prof. dr Nenad Fejić, istoričar
Univerzitet Antil, Šelher Martinik, Francuska

Apstrakt: O strancima u privrednom i društvenom životu srednjovekovnog Dubrovnika dosta je pisano, ali se u istorijskoj literaturi nerado koristio pojam „kolonijâ” za obeležavanje ljudi zajedničkog porekla, koji su u sredini imigracije branili i unapređivali svoje društvene i privredne interese. Na temelju samostalnih istraživanja i novijih rezultata u historiografiji, autor nastoji da odgovori na pitanje da li su postojale kolonije Mlečana, Katalonaca i Toskanaca u srednjovekovnom Dubrovniku.

Ključne reči: kolonija, konzulati, Mlečani, Katalonci, Toskanci, Dubrovnik, Venecija, Barcelona, Firenca, Prato.

Mada je uloga stranaca u ekonomskom i društvenom životu srednjovekovnog Dubrovnika tokom poslednjih decenija bila jedna od često obrađivanih tema u istorijskoj literaturi, dosada se, koliko nam je poznato, u njoj nerado koristio termin „kolonija” za organizovanu grupu stranaca, trajno nastanjenu u gradu pod Srđem¹. Kada je reč o strancima u Dubrovniku, historiografija je temeljno proučila njihovo prisustvo, poreklo, brojno stanje, prirodu poslova, dužinu boravka, društveni i privredni status, poslovne partnere, međusobne sporove, sporove sa Dubrovčanima i mnoga druga pitanja. Međutim, nije se raspravljalo o tome da li se na pomenute zajednice stranaca moglo gledati kao na organizovane kolonije. Sam pojam „kolonije” koristio se u srpskoj medijevistici, ali u jednom sasvim određenom značenju – za naseobine Dubrovčana u rudarskim trgovačkim središtima srednjovekovne Srbije i Bosne. Postavlja se pitanje zašto, prilikom označavanja zaista brojnih i kompaktnih zajednica stranaca u Dubrovniku, nije korišćen prikladan izraz – „kolonija”. Ukoliko se prihvati objašnjenje da su „naseobine”

¹ Zahvaljujem Uredjivačkom odboru sto mi je ljubaznim pozivom omogućio da učestvujem u obeležavanju jubileja akademika Desanke Kovačević Kojić, i prilogom u zborniku izrazim poštovanje prema njenom izuzetnom naučno-istraživačkom i pedagoškom opusu.

srednjovekovne Srbije ili Bosne kompaktne zajednice stranaca zajedničkog porekla, dakle „kolonije”, naprimer Dubrovčana ili Sasa, ostaje nedoumica zašto se, kada je o strancima u samom Dubrovniku reč, ovaj već na prvi pogled prikladan i praktičan pojam izbegavao. Tokom dva poslednja stoleća srednjeg veka, kroz Dubrovnik je prošlo, ili se u njemu trajno nastanilo, oko šest stotina Venecijanaca², više od osamdeset Toskanaca³, preko dvesta sedamdeset Grka i Levantinaca, i preko tri stotine Španaca u širokom smislu tog pojma odnosno Katalonaca⁴, Kastiljanaca, Aragonaca, Baskijaca, Valensijanaca, a da se, uz jedan malo poznati izuzetak u istorijskoj literaturi, ni za jednu od pomenutih zajednica nije koristio pojam „kolonije”. Ni sami razlozi za izbegavanje korišćenja pomenutog pojma, ili za njegovu zamenu pojmom „naseobina”, nisu bili predmet posebnog ispitivanja u domaćoj medijevistici, mada je za tako nešto bilo izvesnih metodoloških podsticaja⁵. U francuskoj historiografiji su se oko pitanja postojanja srednjovekovnih kolonija vodile tokom poslednje dve decenije plodne diskusije. Predmet tih diskusija bila je upravo potraga za zajedničkim, svim medijevistima prihvatljivim, merilima za definisanje kolonija u svetu srednjega veka. Zanimljivo je,

² Procena je iznesena za razdoblje između 1278. i 1400. godine, u raspravi B. Krekić, *Contributions of foreigners to Dubrovnik's economic growth in the late middle Ages*, objavljenoj u reprint izdanju *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, London 1980, XIX, 378 (Dalje: B. Krekić, *Dubrovnik, Italy and the Balkans*).

³ Procena je iznesena u raspravi B. Krekić, *I mercanti e produttori toscani di panni di lana a Dubrovnik (Ragusa) nella prima metà del Quattrocento*, *Dubrovnik, Italy and the Balkans* IX 709, nap. 6.

⁴ Procena je iznesena u knjizi N. Fejić, *Španci u Dubrovniku*, Beograd 1988, (videti naročito tabelu od strane 268 do strane 278: *Stranci poreklom sa Pirinejskog poluostrva u Dubrovniku od 1281. do 1499*).

⁵ Pitanje je, koliko nam je poznato, u studijama o srednjovekovnom Dubrovniku, dosada sasvim nedvosmisleno postavljeno samo u dva navrata. Prvi put ga je postavila Mirjana Popović Radenković, u raspravi o dolasku trgovaca iz Prata u Dubrovnik, u prvoj polovini XV veka. U njoj se izjasnila u prilog postojanju «kolonije trgovaca iz Prata u Dubrovniku između 1420. i 1422. godine, koja se počela osipati posle 1430. godine». Vidi: Mirjana Popović Radenković, *La Penetrazione dei mercanti pratesi a Dubrovnik nella prima metà del XV sec.* *Archivio Storico Italiano* 117, 1959, 503–521. Pišući deset godina kasnije o istoj temi, Bariša Krekić izneo je mišljenje da sama činjenica da su mnogi Pratezi došli u Dubrovnik, da su neki među njima vršili skromnije funkcije u dubrovačkoj upravi, dok je znatan broj njih obavljao veoma važne uloge u dubrovačkoj privredi, ne izgleda sama po sebi kao dovoljan dokaz postojanja prave kolonije u Dubrovniku, i da, bare dosada, ni Mirjana Popović Radenković ni drugi nisu izneli dokaz za postojanje jedne prave kolonije. Vidi: Bariša Krekić, *I Mercanti e produttori di panni di lana a Dubrovnik (Ragusa) nella prima metà del Quattrocento*, u: *Dubrovnik, Italy and the Balkans* IX, 713.

i za našu temu značajno, da je ogledni uzorak za razmišljanje o srednjovekovnim kolonijama bio upravo prostor mediteranskih komuna⁶.

Na samom početku te epistemološke diskusije, postavilo se pitanje merilâ koja bi se mogla uzeti u obzir da se zajednica stranaca u mediteranskoj komuni definiše kao kolonija. Vremenom su se iskristalisala četiri merila, oko kojih je u pomenutim višegodisnjim raspravama postignuta saglasnost, i koja bi omogućavala da se govori o instituciji kolonije⁷. Prvo merilo – postojanje čvrstih zajednica imigranata koje raspolažu vlastitim institucijama, bilo da su te institucije samo odraz institucijâ matične komune, bilo da su izgrađene u emigraciji. Drugo merilo – društveni sastav zajednice imigranata koji može odslikavati društveni sastav matične komune, ili se od njega udaljiti. Treće merilo – način na koji zajednica imigranata u novoj sredini opšti sa maticom, u duhu strogog centralizma, odnosno podčinjenosti matici, ili uz visoki stepen decentralizacije, odnosno slabe i izolovane, pojedinačne veze članova zajednice sa maticom. Najzad, četvrto merilo, koje je opredeljeno povratnim učinkom, odnosno uticajem koje zajednica emigranata pod određenim okolnostima može u institucionalnom ili društvenom pogledu vršiti na maticu, posebno u vremenima kriza i masovnog povratka zajednica emigranata u matične sredine. Na osnovu navedena četiri merila postaviceo pitanje da li su sve, ili pojedine među navedenim zajednicama stranaca u Dubrovniku, obrazovale u kolonije⁸.

⁶ Posebno je u tom pogledu značajan podsticaj uglednog francuskog medijeviste Mišela Balara (Michel Balard) koji je na to pitanje pokušao odgovoriti raspravom: *Etat et colonisation au Moyen Age. Bilan et perspectives*, u zborniku *Génèse de l'Etat moderne*, Editions CNRS, Paris, 1990, 65–73. Objavljivanju rasprave usledila su, u razmaku od približno deset godina, tri značajna međunarodna skupa održana u Francuskoj i posvećena pitanjima kolonizacije. Radovi predstavljeni na skupovima objavljeni su u tri zbornika: *Coloniser au Moyen Age*, (sous la direction de Michel Balard et Alain Ducellier), Paris 1995; *Le Partage du monde, échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, (sous la direction de Michel Balard et Alain Ducellier), Paris 1998; *Migrations et diasporas méditerranéennes (X–XVI siècles)*, (sous la direction de Michel Balard et Alain Ducellier), Paris 2002.

⁷ Ovde iznesena merila preuzeta su iz rasprave Mišela Balara, navedene u prethodnoj napomeni.

⁸ Grke i Levantinece, čije je brojno stanje takodje poznato, ovom prilikom nismo uzeli u obzir, ne zbog njihovog broja, koji je u Dubrovniku bio i veći od broja Toskanaca na primer, već zbog nedovoljne homogenosti u označavanju porekla. Tako bi se sâm pojam *Levantinaca* mogao primeniti na strance poreklom iz široko zamišljenog područja Istočnog Sredozemlja, od Epira, jonskih i egejskih ostrva, do obala Male Azije, Egipta i Sirije. Up. B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, Paris – LaHaye, 1961.

Prvo merilo: da li si radilo o čvrstim zajednicama imigranata sa institucijama izgrađenim u skladu sa vlastitim potrebama, ili o zajednicama sa institucijama kao ogledalom matične sredine ?

U odnosu na to prvo merilo, očigledno je da se nisu sve zajednice stranaca, nezavisno od njihovog brojnog stanja, nalazile u istom položaju. Mada najbrojniji, Venecijanci su u institucionalnom pogledu imali najniži stepen nezavisnosti. Ne može se zaboraviti da je republika na lagunama iznedrila dubrovačke institucije i da su te institucije u mnogome funkcionisale po uzoru na venecijanske (knez, tri veća, presecanje političkih i sudskih nadležnosti veća po uzoru na mletački sistem, razne *ad hoc* komisije po uzoru na mletačke, uglavnom u slučaju neposredne opasnosti za komunu, monopol otkupa soli, žitarica, institucija javnog kredita („imprestitum”), itd). Nizak stepen institucionalne autonomije Mlečana u Dubrovniku karakterističan je i za prvi period podložnosti Dubrovnika Veneciji (1204–1358) i za drugi period potčinjenosti Ugarskoj a zatim Otomanskom carstvu, kada je Dubrovnik po mnogo čemu razvio odlike suverene države. Razumljivo je da nema nikakvih razloga da se u prvom periodu, tj. od 1204. do 1358 godine, mletački knez u Dubrovniku smatra posebnim predstavnikom zajednice Mlečana imigranata u Dubrovniku, kada se ima u vidu da su komuna i njen distrikt bili pod suverenitetom Venecije. Institucionalni okviri u kojima su živeli Mleci u Dubrovniku u tom vremenu nisu mogli biti bitno drugačiji od onih u kojima su živeli sami Dubrovčani, a razlike su se mogle ogledati po osnovi staleške pripadnosti, a ne komunalnog porekla, pošto državni suverenitet Dubrovnika u tom periodu nije ni postojao. Mletački sistem nije rado prihvatao razne oblike institucionalnog staleškog okupljanja izvan utrđenih oligarhijskih institucija. A ako ih je i prihvatao, strogo ih je nadgledao⁹. U drugom razdoblju, po prestanku mletačkog suvereniteta nad Dubrovnikom, prilike se menjaju i Mlečani u Dubrovniku zaista postaju „stranci” koji bi zaštitu sa razlogom mogli potražiti u izvesnim, samo njima namenjenim, institucionalnim okvirima, u cilju unapređenja sopstvenih interesa. Međutim, to se nije dogodilo. Naime, u oči pada to da su i nakon prekida institucionalnih veza sa Venecijom 1358, oblici organizovanja Mlečana u Dubrovniku bili vrlo labavi, gotovo nepostojeći. U tom razdoblju pominje se samo

⁹ Poznato je da su bratovštine u Veneciji bile pod strogim nadzorom upravnog aparata, na primer, radnici u brodogradilištu (arsenaloti) ili staklari na obližnjem ostrvu Muranu. Ukoliko su poslovi koje su članovi neke bratovštine obavljali bili složeniji i za državu značajniji (izgradnja galija, u slučaju arsenalota, ili proizvodnja dragocenog stakla i ogledala u slučaju radnika sa Murana) utoliko je i nadzor mletačkog aparata nad njenim članovima bio stroži. Nedostatak slobode članovi tih bratovština donekle su kompenzovali ugledom i poštovanjem koji su se vezivali za njihovu delatnost i koji su se ispoljavali prilikom komunalnih svetkovina.

jednom „konsul mletačkih trgovaca u Dubrovniku”¹⁰, uprkos znatnom broju Mlečana koji i dalje posluju u gradu pod Srđem. Isto vredi i za zanatlije mletačkog porekla kojih je takođe bio znatan broj¹¹. Taj raskorak između stvarnog prisustva i slabosti institucionalnog organizovanja činio je položaj Mlečana u Dubrovniku izuzetno osjetljivim, posebno u ratnim vremenima kada između njih i dubrovačkih vlasti nije bilo posrednika i kada su kao zajednica stranaca, poreklom iz neprijateljske komune, bili izloženi represalijama¹².

Položaj Toskanaca u tom pogledu bio je nešto drugačiji. Znatno malobrojniji od Mlečana u Dubrovniku, oni su bili građani komunâ koje su sa Dubrovčanima održavale intenzivne privredne veze, ali nisu imale ni snage ni ambicije da utiču na politički život Dubrovnika. Kao takvi, oni nikada nisu bili izloženi represalijama kojima su mogli biti izloženi Mlečani posle 1358. godine, ali nisu bili ni zaštićeni nekim posebnim institucijama, kao što su to bili Mlečani, pre i, u manjoj meri posle, 1358. godine. Status Toskanaca, u prvom redu Firentinaca i Prateza, u Dubrovniku zavisio je od njihovog društvenog položaja i imovinskog stanja, koji su se dosta razlikovali od slučaja do slučaja. Ako bi se izgradnja vlastitih institucija uzimala kao merilo postojanja kolonija u Dubrovniku, položaj Toskanaca bi tome u prilog davao najmanje argumenata.¹³

Najpotpuniji oblik institucionalnog organizovanja, po uzoru na komune iz kojih su potekli, imali su Katalonci u Dubrovniku. U životu Katalonske zajednice u Dubrovniku od prvorazrednog značaja bila je institucija konzula grada Barselone¹⁴. Istina, komuna Barselone prvog konzula u Dubrovniku imenuje srazmerno kasno, 1443. godine, gotovo dva stoleća nakon

¹⁰ Reč je o Marku Guoru koji se 1367. godine pominje kao *consul mercatorum de Veneciis*. O tome više kod: B. Krekić, *Some Venetians in Dubrovnik in the Fourteenth century*, u zborniku *Unequal rivals: essays on relations between Dubrovnik and Venice in the Thirteenth and Fourteenth centuries*, (dalje: B. Krekić, *Unequal rivals*), Zagreb–Dubrovnik, 2007, 101–144.

¹¹ B. Krekić, *The contributions of foreigners to Dubrovnik's economic growth in the late Middle Ages*, zbornik radova B. Krekić, *Dubrovnik, Italy and the Balkans*, XIX.

¹² Posebno su Mlečani u Dubrovniku bili izloženi represalijama u vreme kjodjanskog rata 1378–1381. Ugledni mletački trgovac Frančesko Baldela (Franciscus Baldella), koji je godinama boravio u Dubrovniku, bio je u vreme rata, kao sumnjivi stranac, konfiniran u prostorijama opštinske riznice, a kasnije sa drugim nepoželjnim strancima proteran iz Dubrovnika: N. Fejić, *Dubrovnik (Raguse) au Moyen Age, espace de convergence, espace menacé*, Paris 2010, 86.

¹³ Uprkos velikom broju Toskanaca u Dubrovniku, nijedna toskanska komuna nije u srednjem veku imenovala konzula u Dubrovniku.

¹⁴ O Katalonskim konzulima u Dubrovniku u XV veku: Nenad Fejić, *Španci u Dubrovniku*, 18–32.

sto je dobila od aragonskog kralja Jakova I pravo da imenuje konsule „in Romania et in partibus ultramarinis” 1268. godine¹⁵. Nadležnosti Katalonskog konsula bile su veoma široke, rešavao je sporove između svojih sugrađana u Dubrovniku i branio ih u građanskim sporovima koje su oni vodili sa dubrovačkim građanima pred dubrovačkim sudom¹⁶. Institucija Katalonskog konsula u prekomorskim zemljama i gradovima uživala je u Barceloni veliki ugled. Njome su većnici Katalonske prestonice proširili na svoje kolonije širom mediteranskog prostora staru instituciju „konsulata mora” („consulat del mar”), koja je slične nadležnosti već decenijama obavljala u Katalonskoj prestonici¹⁷. Funkcija Katalonskog konsula nije bila počasne prirode. Tokom druge polovine XV stoleća i početkom XVI stoleća, zabeležene su u dubrovačkim izvorima brojna svedočanstva o intervencijama Katalonskih konsula u privatnim poslovima i sudskim sporovima koje su vodili, ili u koje su bili uključeni, njihovi sugrađani. Ako bi se na temelju izgrađenosti i delotvornosti institucija prenetih iz stare, ili izgrađenih u novoj sredini, sudilo o postojanju kolonije stranaca, zajednica Katalonaca, mada ne i najbrojnija, imala bi, zahvaljujući instituciji konsulata, najviše razloga da se smatra kolonijom u Dubrovniku.

Mada su među strancima Mlečani bili najbrojniji u Dubrovniku, njihov status pre 1358. godine bio je opredeljen statusom koji je Dubrovnik imao kao sastavni deo venecijanske pomorske imperije, dakle, statusom u kome građani metropole objektivno nisu ni bili stranci, pa njihov pravni položaj nije pogodovao nekom izdvajanju u cilju odbrane korporativnih interesa¹⁸. Stanje se nije bitno promenilo ni posle 1358. i sticanja punog suvereniteta Dubrovnika. Mlečani su i u novom državno-pravnom ustrojstvu u kome su se našli u gradu pod Srđem, ostali rezervisani prema svim staleškim i profesionalnim oblicima okupljanja, što je bilo i trajno opredeljenje

¹⁵ Ibid 208: « Volumus insuper et mandamus quod omnes subditi nostri, tam mercatores quam alii, teneantur respondere in posse dictorum consulum per vos electorum de omnibus questionibus et demandis per eos proponendis et teneantur etiam eis in omnibus obedire. Datum Tarachone, octavo die augusti anno Domini M ducesimo sexagesimo octavo. »

¹⁶ U krivičnim postupcima između Dubrovčana i Katalonaca u Dubrovniku, nadležan je bio dubrovački sud.

¹⁷ Iz prakse konzulata mora u Barceloni, proistekla je najstarija zbirka zakona pomorskog prava na sredozemnom prostoru na kojoj je kasnije niklo pomorsko pravo italijanskih pomorskih komuna; zbirku je objavio A. de Capmany y Monpalau, *Memorias historicas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, reedicion anotada, vol. II, Documentos, Barcelona 1962.

¹⁸ Rečit je u tom pogledu primer Mlečanina Fela Aldigerija (Fele Aldigheri), koji je od 1318 do 1346, obavljao osetljivu i odgovornu funkciju *pitantariusa*, čuvara arsenala, funkciju za koju je bio odgovoran Velikom vecu koje ga je imenovalo. B. Krekić, *Unequal rivals*, 102–110.

njihove matične komune, nasuprot drugim italijanskim komunama¹⁹. Toskanci, brojniji od Katalonaca, a malobrojniji od Mlečana, bili su institucionalno slabo organizovani, i u skladu sa prvim navedenim merilom doista ne bi mogli predstavljati koloniju u Dubrovniku²⁰. Najzad, uzimajući u obzir institucionalne aspekte, Katalonci u Dubrovniku najviše su se približili statusu kolonije.

Drugo merilo za prepoznavanje kolonije bio bi društveni sastav zajednice stranaca. Pored broja imigranata i njihovog institucionalnog organizovanja u novoj sredini, može se sa razlogom pretpostaviti da je raznovrsnost društvenog sastava takođe jedan od kriterijuma za prepoznavanje kolonije. U tom pogledu položaj Mlečana, Toskanaca i Katalonaca u Dubrovniku nije bio istovetan. Društvena lepeza Mlečana i Katalonaca bila je znatno šira i raznovrsnija od lepeze koja je obuhvatala Toskance. U Dubrovniku su u četrnaestom stoleću živeli, poslovali i posedovali nekretnine izdanci nekoliko mletačkih patricijskih porodica²¹. No, u gradu je u istom razdoblju bilo jedanaest zlatara, osam postolara, pet staklara sa ostrva Murana, pet drvodelja, i trideset osam drugih zanatlija različitih profila, dakle Mlečana koji nisu poticali iz vladajućeg staleža.

Jos širu društvenu lepezu pokazuju imigranti poreklom sa Pirinejskog poluostrva. Zabeleženo je nekoliko predstavnika najvećih patricijskih porodica čiji su članovi sedeli u gradskim većima Barselone²², tu su zatim imena krupnih trgovaca vunom i srebrom iz Barselone Tortoze i Taragone²³, neko-

¹⁹Up. Supra, napomena 9.

²⁰ Građani toskanskih komuna, među njima najbrojniji Firentinci i Pratezi, mada zastupljeni u velikom broju u Dubrovniku, nisu u tom gradu imali konzule krajem srednjeg veka.

²¹ B. Krekić, *Dubrovnik, Italy and the Balkans XIX*, 378–379: između ostalih Conatarini, Quirino, Condolmer, Venier, Giustinian.

²² Mihailo de Roda (Michael de Roda), član Veća stotine grada Barcelone (odgovara dubrovačkom Velikom veću) kome su dubrovačka veća u razdoblju od 1419. do 1424. godine više puta odobravala boravak u Dubrovniku i Valentin Gibert, član veća Stotine i veća petorice (odgovara dubrovačkom malom veću), koji je u Dubrovniku boravio 1433. godine. Vidi: N. Fejić, *Španci u Dubrovniku*, 125, 145.

²³ Bernard Gvaskvil (Bernat Guasquill, koji je u gradu pod Srdjem boravio šesnaest godina (1420–1436), bio je trgovac srebrom i vunom. Oženio se Dubrovčankom i sa njom imao kćer Ursulinu, koju je po njegovoj smrti u Dubrovniku, u skladu sa njegovom pismenom oporukom, odveo u Kataloniju njegov bratić. N. Fejić, *Španci u Dubrovniku*, 128–131. Sa zemljakom, Jovanom Brulom, osuđen je 1426. godine, od strane dubrovačkog suda na mesec dana zatvora, zato što je, saznajući da se Dubrovčani spremaju da sekvestriraju jednu Katalonsku ladju koja se približavala Dubrovniku, njenoj posadi sa dubrovačkih zidina davao znake da se udalji od obale... Veoma značajan doprinos proučavanju uloge Katalonaca kao trgovaca srebrom dala je Desanka Kovačević Kojić u raspravi „*Les Catalans dans les affaires de la compagnie Caboga (1426–1433)*”, *Acta Historica et Archaeologica mediaevalia* 26, 2005, 759–766.

liko lekara i hirurga, ali i imena skromnih zanatlija, proizvođača tkanina, drvodelja, trubača ili oružara u službi dubrovačke komune, sve do ljudi neodređenih zvanja i profesija koje je nevolja ili potraga za poslom dovela u grad pod Srđem²⁴. Kada je reč o strancima u Dubrovniku, poreklom iz Toskane, Firentinacima i Pratezima, društvena lepeza je znatno uža. Firentinci su u Dubrovnik počeli dolaziti ranije od Prateza, još u prvoj polovini XIV stoleća. Posebnu ulogu su imali kao predstavnici četiri velike firentinske bankarske kuće, Bardi, Peruci, Aćajuoli i Buonakorsi, koje su sa dubrovačkim sindicima, približno od 1318. do 1340. godine, zaključivali krupne poslove za isporuku žita iz Apulije. Međutim, iako je njihova privredna uloga bila značajna, nijedno veliko ime firentinskog patricijata nije zabeleženo u Dubrovniku u ulozi predstavnika četiri bankarske kuće²⁵. Za Firentince koji su u XIV i XV stoleću živeli i poslovali u Dubrovniku može se reći da su znatnim iznosima kreditirali dubrovačke trgovce, ali sa jednim značajnim izuzetkom – nisu ostavili traga u društvenom i političkom životu Firence²⁶. Pratezi u Dubrovnik stižu kasnije od Firentinaca, tek dvadesetih godina XV stoleća. U celini, oni su u Dubrovniku bili brojniji od svojih toskanskih suseda, ali je društveno i privredno njihov status bio skromniji. Posebno je zanimljivo, ono što je o njima pisala Mirjana Popović Radenković:

„Proučavajući imovinsko stanje tih trgovaca u firentinskim katastarskim knjigama, mogla sam konstatovati da se radilo o osobama koje su posedo-

²⁴Pouzđano su u dubrovačkim knjigama zabeležena sledeća zanimanja Katalonaca u gradu pod Srđem : rabin, hirurg, nadbiskupov kapelan, trubač, brodski pisar, vunar, drvodelja, balestije, oklopar. N. Fejić, *Španci u Dubrovniku*, 96.

²⁵O poslovanju predstavnika firentinskih bankarskih kuća u Dubrovniku vidi kod : B. Krekić, *Four florentine commercial companies in Dubrovnik (Ragusa) in the first half of the Fourteenth century, Dubrovnik Italy and the Balkan I*, 25–41. U XV veku više nije bilo reči o predstavnicima firentinskih bankarskih kuća koje su bankrotirale u prethodnom stoleću, vec o imućnim Firentincima, koji su znatnim sredstvima kreditirali dubrovačke trgovce kao Đordje Gući (Georgius Gućii de Florentia), koji je samo u razdoblju od 1418. do 1428. u kreditno poslovanje u Dubrovniku uložio 14.000 dukata, i Martin Kjerini (Martinus Chierini de Florentia), čije su kreditne operacije u Dubrovniku, samo 1458. i 1459, dostigle vrednost od 17.000 dukata. O njima kod B. Krekić, *Italian creditors in Dubrovnik (Ragusa) and the Balkan trade, thirteenth through fifteenth centuries*, u *Dubrovnik Italy and the Balkans VIII*, 241–254.

²⁶Izuzetak u tom pogledu predstavlja ličnost Filipa Bastarija (Phylippus de Bastariis), gradjanina Firence koji je u drugoj polovini XIV stoleća obavljao značajne političke funkcije u Firenci (izmedju ostalog i ambasadora u Pizi), ali je 1394. godine optužen da je pripremao prevrat u rodnom gradu i proteran u Dubrovnik, gde je ubrzo po dolasku i umro. O tome vidi kod : B. Krekić, *Trois fragments concernant les relations entre Dubrovnik et l'Italie, L'Exil et la mort du politicien florentin Philippe Bastari et l'activité de son fils Giovenco à Dubrovnik vers la fin du XIV siècle*, u zborniku *Dubrovnik, Italy and the Balkans II*, 27–31.

vale malo zemljišnog poseda i još manje tekućeg kapitala. Među onima koji su se duže nastanili u Dubrovniku, gotovo nijedan nije imao vlastitu tkačku radionicu u Pratu²⁷.”

Tezu Mirjane Popović Radenković, nedavno je potkrepila italijanska istoričarka Paola Pineli. Ona je u državnom arhivu u Pratu sredila zbirku pisama Đulijana di Marka Markovaldija, koji je kao poslovni predstavnik svog rođaka Mikela di Đovanina, vlasnika tkačke radionice u Pratu do 1425, a nakon toga samostalno, ili u službi dubrovačkog građanina Petra Pantele iz Pjaćence, sukna, trgovca i brodovlasnika²⁸, boravio u Dubrovniku od 1419. do smrti koja ga je zatekla u gradu pod Srđem 1434. godine. Raznovrsna i zanimljiva korespondencija Đulijana di Marka sa bratom Sandrom, prikazuje ga kao uurbanog, marljivog trgovca, koji tkanine svog rođaka Mikelela di Đovanina proizvedene u Pratu, a zatim tkanine Petra Pantela²⁹ proizvedene u Dubrovniku, nastoji da proda bilo u gradu pod Srđem, bilo u Kotoru, na Korčuli, putujući čak do Drijeva, pa i na suprotnu jadransku obalu u Apuliju, gde obilazi sajmove u više priobalnih gradova i gradića: Bariju, Barleti, Manfredoniji, San Severu, Traniju, Fortoreu; međutim ni Đulijano di Marko. Ni njegovi dosta brojni sugrađani, koji su svoju poslovnu sudbinu vezali za Dubrovnik, nisu se obogatili, ni učestvovali u društvenom i političkom životu, ni u svom rodnom Pratu ni u gradu pod Srđem.

Treće merilo, povezano sa prethodna dva, ogleda se u stepenu samostalnosti praktičnog delovanja koji pokazuju useljenici sa tri pomenuta područja u dubrovačkoj komuni i distriktu, u odnosu na sredinu iz koje su potekli. Stabilnost, pa i sam opstanak zajednice stranaca u Dubrovniku, zavisili su i od toga koliko se ona znala prilagoditi povoljnij, ili odupreti nepovoljnij konjunkturi poslovanja u širem mediteranskom i balkanskom prostoru. Ukoliko je stepen prilagođavanja konjunkturi, posebno nepovoljnij, bio viši, utoliko se sa više opravdanja može govoriti, ne o grupi pojedinaca, već o pravoj koloniji stranaca u Dubrovniku. Prikazavši delovanje desetina, danas bi se već moglo reći i stotina, stranaca, u prvom redu političkih i privrednih delatnika pore-

²⁷ Up. nap. 5

²⁸ Paola Pinelli, *Giuliano di Marco da Prato, fattore a Ragusa : Il carteggio*, Atti e Memorie della Società Dalmata di Storia Patria, Collana monografica 6, 26, 2004; Paola Pinelli objavila je prepisku Đulijana di Marka: *Il carteggio Marcovaldi (1401-1437) nell'Archivio di Stato di Prato, Inventario*, Ministero per i beni culturali e ambientali, dipartimento per i beni archivistici e librari, direzione generale per gli archivi, 2006.

²⁹ O Petru Panteli, sukna i brodovlasniku u Dubrovniku, nedavno je objavila knjigu Paola Pinelli, *Tra argento granno e panni, Piero Pantella, un operatore italiano nella Ragusa del primo Quattrocento*, Firenze, 2013. U njoj je navedena i ranija literatura o Petru Panteli, kao i o proizvodnji tkanina u srednjovekovnom Dubrovniku, posebno iz pera Dušanke Dinić Knežević.

klom iz Venecije, Katalonije ili Toskane, srpska, i ranije jugoslovenska, a delimično i strana istoriografija, na ovaj posredan načinsu možda najviše doprineli ovde razmatranoj temi. Naime, dubina traga koji su zajednice Mlečana, Katalonaca ili Toskanaca ostavile u istoriji Dubrovnika u dobroj meri zavisila je od oblikâ institucionalnog organizovanja komuna iz kojih su dolazili, odnosno društvenih staleža iz kojih su poticali (gore obuhvaćenih sa prva dva predstavljena merila), ali isto toliko i od nekih ličnih odlika: preduzimljivosti, snalažljivosti, spremnosti da se izloži riziku. Koliko je odnos između parametara ličnosti i konjunktura bio delikatan, i koliko su se oni međusobno dopunjavali ili potirali, ovde se može ilustrovati sa nekoliko primera koji se odnose na svaku od tri pomenute zajednice stranaca u Dubrovniku. Primer Venecije: koliko je porastu broja njenih građana u Dubrovniku pogodovala dugogodišnja mletačka vrhovna vlast (1204–1358), a i nakon njenog prestanka, verska i kulturna bliskost dubrovačke i mletačke elite, toliko im je odmagalo odsustvo jezičke srodnosti i pogotovo politička nestabilnost u zaleđu, u prvom redu česti dubrovačko-srpski oružani sukobi i trgovački sporovi koji su se odvijali upravo u vremenima kada je Venecija razvijala svoju pomorsku imperiju na tekovinama Četvrtog krstaškog rata. Veoma rano prisutni u srpskoj i, nešto kasnije, u bosanskoj srednjovekovnoj državi, mletački trgovci su ubrzo bili u prilici da osete relativnu ranjivost svog položaja u balkanskom zaleđu i nuždu da se u svojoj delatnosti usredsrede na grad pod Srđem, prepuštajući srpsko i bosansko zaleđe Dubrovčanima koji su bolje poznavali njegov jezik i običaje. Tako je kolonija Mlečana u Dubrovniku, u XIII i u prvoj polovini XIV veka, bila u znaku suprotstavljenih pritisaka, istovremeno i podsticaja i ometanja za obavljanje poslova. Suprotstavljenim pritiscima jedini primereni odgovor u svakoj prilici je mogao dati „mletački trgovac sâm”, kome je preostajalo ili da odgovori izazovu zarade uprkos rizicima, ili da se povuče pred opasnostima od gubitaka i štete, prepuštajući tako profit od trgovine sa zaleđem svojim dubrovačkim partnerima, ali i konkurentima³⁰. Isto bi se moglo reći i za Katalonce, dobavljače vune za dinamičnu dubrovačku tkačku manufakturu od dvadesetih do pedesetih godina XV stoleća, i izvoznike srebra na venecijansko i Katalonsko tržište. Pomenutim podsticajima suprotstavljali su se stalni napadi Katalonskih gusara na dubrovačke lađe, koji su navodili vlasti da ponekad pribegnu kolektivnim odmazdama i sekvestrirama protiv Katalonskih trgovaca. Ponekada je i sama kancelarija aragonskog kralja Alfonsa V nastojala da Katalonce u Dubrovniku podredi interesima dvora u Napulju. Činjenica da je zajednica Katalonaca u Dubrovniku dugo uspešno odolevala u borbi protiv navedene nepovoljne konjunktura, jeste, u skladu sa

³⁰ B. Krekic, *Venetian merchants in the Balkan hinterland, Dubrovnik, Italy and the Balkans* XIII, 413–429.

navedenim merilom, prilog tezi o postojanju Katalonske kolonije u gradu pod Srđem. I poslednji slučaj Toskanaca, u prvom redu Firentinaca i Prateza, zanimljiv je u tom pogledu. Mada, kao što smo videli, nisu dolazili iz sredina koje su svojoj dijaspori u Dubrovniku mogle nametnuti neke stroge institucionalne okvire, Toskanci su bili osetljivi na privredne podsticaje koji su im dolazili iz postojbine. Nedavno otkrivena i sređena zbirka pisama iz zaostavštine Đulijana di Marka iz Prata pokazuje sa koliko se upornosti i borbenosti ovaj, u suštini skromni prateški trgovac, gotovo bez sopstvenog kapitala, trudio da poveže male trgove na obali Apulije sa dubrovačkim, kotorskim, korčulanskim i drijevskim trgovima u cilju prodaje sukana koje su proizvodili njegovi imućniji nalogodavci u Dubrovniku, poput Petra Pantele. U zamenu za sukna kupovao je male količine srebra iz zaleđa, za koje je opet u Apuliji kupovao žito koje je isporučivao na dubrovačko tržište. Slučaj Đulijana di Marka nikako nije bio usamljen. Upornost i istrajnost, koje provejavaju iz njegove prepiske sa bratom Sandrom, nalazimo i u svedočanstvima o poslovanju znatnog broja njegovih sugrađana, u dubrovačkim knjigama. Odsustvo polaznog kapitala, koje ih je teško pogađalo na početku, oni su pokušavali nadoknaditi čvrstim povezivanjem sa svojim sugrađanima i izgradnjom porodične i poslovne mreže u gradu pod Srđem. To je dobro naslutila Mirjana Popović Radenković kada je, pre više od pola stoleća, pisala o postojanju kolonije Prateza u Dubrovniku.

Četvrto, i poslednje, merilo za prepoznavanje kolonije bilo bi povratno delovanje njenih članova na maticu, u prvom redu usled masovnog povratka u maticu prilikom ratova ili izrazito nepovoljnih promena u privrednoj konjunkturi u novoj sredini. Istoričari su navodili mnoge primere neprihvatanja članova patricijskih rodova od strane njihovih rođaka u Veneciji u trenutku kada su se ti članovi, pred najezdom Turaka, u drugom ili trećem pokoljenju počeli povlačiti iz mletačke Albanije krajem XV veka³¹. Da li su brojni Mlečani, Toskanci i Katalonci nastanjeni u Dubrovniku na sličan način, prilikom povratka, ostavili traga u svojim matičnim sredinama? Najviše svedočanstava ima u mletačkim izvorima, iz razumljivih razloga, iz vremena kada je Dubrovnik priznavao mletačku vrhovnu vlast od 1204. do 1358. O tome je u historiografiji dosta pisano³². Nema sumnje da su zvanični predstavnici mletačke države u

³¹ Bernard Doumerc, *Les Vénitiens confrontés au retour des rapatriés de l'empire colonial d'outre-mer (fin XV-début XVI siècle, Migrations et diasporas méditerranéennes*, (sous la direction de Michel Balard et Alkain Ducellier), Paris 2002, 375–398.

³²Videti naročito kod B. Krekića, *Some Venetians in Dubrovnik in the fourteenth century*, u zborniku *Unequal rivals*, 101–144. Naročito su u tom smislu mogli delovati mletački kneževi, članovi patricijskih rodova koji su se u grad na lagunama vraćali nakon završetka šestomesečnog mandata i podnosili izveštaj svojoj vladi, ili usled nekih izvanrednih okolnosti, na primer prilikom neuspešne pobune dela dubrovačkog patricijata 1266. kada je

Dubrovniku, u prvom redu knez, po povratku u Veneciju, mogli svojim položajem u većima, i poznavanjem prilika u gradu pod Srđem, uticati na politiku prema Dubrovniku. Isto tako su neprilike kojima su bili izloženi mletački trgovci u decenijama kada se Dubrovnik oslobodio mletačke vlasti (posle 1358. godine), naročito u godinama rata oko Tenedosa, mogle oneraspoložiti Mlečane³³. Uticaj povratnika iz redova Toskanaca, i u nešto manjoj meri Katalonaca, u svojim matičnim sredinama u tom pogledu je nesto drugačiji. Kao građani komunâ koje su sa Dubrovnikom bile isključivo u privrednim vezama, oni nisu bili izloženi represalijama kakve su trpeli mletački građani u vremenima ratova, ali nisu mogli delovati ni kao uticajni zagovornici Dubrovnička u svojim matičnim sredinama. Kada je, reč o Toskancima, posebno su Pratezi bili brojni u Dubrovniku. Nedavno pronađena zbirka *Markovaldi* u Pratu, zahvaljujući italijanskoj istoričarki Paoli Pineli, već je dala obilje podataka, posebno iz pisama Đulijana bratu Sandru tokom višegodisnjeg boravka u Dubrovniku (1420–1424), ali se u tom pogledu mogu očekivati i nova otkrića. Ne samo da je broj Prateza u Dubrovniku bio značajan, već je i njihovo kretanje između dve jadranske obale bilo izuzetno intenzivno, kao što ilustruje navedeni primer Đulijana di Marka Markovaldija. Isto bi se moglo reći i za Katalonce, mada je njihov ukupan broj u Dubrovniku bio nešto veci od broja Toskanaca tokom dva poslednja stoleća srednjeg veka, a i društvena lepeza, kaošto je pomenuto, nešto je raznovrsnija. S obzirom na veliku razdaljinu između gradova na Katalonskoj obali i Dubrovnika, uprkos njihovom broju i dužini boravka u Dubrovniku, pokretljivost Katalonaca je bila slabija od pokretljivosti Mlečana i Toskanaca. Svedočanstva o kretanjima, osobito iz Dubrovnika u rodnu Kataloniju, nešto su malobrojnija. Uočljivo je, međutim, da se češće vraćaju članovi patricijskih porodica³⁴, kao i članovi porodica sred-

mletački knez Đovani Kverini (Giovanni Querini) morao privremeno da se povuče u Veneciju, gde se žalio na Dubrovčane koji *armata manu in ipsum comitem et eos qui cum eo erant fecerunt insultum* N. Fejić, *Dubrovnik, (Raguse) au Moyen-Age, espace de convergence, espace menacé*, Paris 2010, 40. Podjednako nezadovoljan Dubrovčanima morao je biti i Jovan Dandolo (Giovanni Dandolo), koji je svoj mandat obavljao punih 16 godina, (iako je mandat kneza bio sest godina !), dok ga Dubrovčani nisu proterali 1230. N. Fejić, *La Chronique ragusaine de Junije Rastić et la politique de Venise dans la mémoire collective de Dubrovnik*, u zborniku *Chemins d'outre-mer, études sur la méditerranée médiévale offertes à Michel Balard I–II*, Paris 2004, t.1, 292–310.

³³ Tako je ugledni mletački trgovac Franćesko Baldela, koji je u Dubrovniku boravio gotovo 40 godina (1350–1389), u vreme rata oko Tenedosa (Kjođanski rat) od 1378. do 1381. godine kada su se Dubrovnik i Venecija našli u suprotstavljenim taborima, gotovo dve godine proveo u dubrovačkom zatvoru: B. Krekić, *Contributions of foreigners, u Dubrovnik, Italy and the Levant XIX*, 380.

³⁴ Na primer porodica De Roda, čija su tri člana u različitim vremenima i okolnostima boravila u Dubrovniku, porodica Gibert, čija su dva člana, Beringerije i Valentin bora-

njih i krupnijih proizvođača tkaninâ i trgovaca tkaninama i srebrom³⁵. Treba takođe imati u vidu da je, naročito u vreme vladavine kralja Alfonsa u Napulju (1442–1458), broj Katalonaca u južnoj Italiji, osobito u Napulju i na Siciliji, znatno porastao. Uporedo sa tim, i povratni uticaj kolonije Katalonaca iz Dubrovnika u tim zemljama, mogao je prevazići njen uticaj u matičnim Katalonskim komunama na Pirinejskom poluostrvu³⁶.

Na kraju se može postaviti pitanje u čemu bi bio značaj priznanja postojanja kolonija stranaca sa Pirinejskog i Apeninskog poluostrva u Dubrovniku krajem srednjeg veka. Čini se da pitanje nije samo formalne prirode. Naime, u međunarodnim okvirima, studije o srednjovekovnom mediteranskom prostoru u poslednjih deceniju-dve posebno insistiraju na potrebi utrdivanja mrežâ razmene, i to, u prvom redu pomorskih i privrednih, u većoj meri nego političkih, koje su proučene u prethodnim decenijama. Istrazivači koji se posebno bave privrednom istorijom svoje radove danas redovno ispunjavaju mapama na kojima je mediteranski prostor premrežen brojnim pravicima plovidbe i razmene. Gotovo da se nijedan pomorski i privredni centar više ne proučava odvojeno, veću onoj meri u kojoj je bio „početak, završetak ili raskrsnica puteva”, odnosno „tačka privlačenja ili odbijanja” putnicima i trgovcima sa ostalih sredozemnih područja, pa i onih najudaljenijih. Istrajno proučavanje činilaca koji su strance u Dubrovniku povezivali među sobom, ali i sa matičnom komunom, ukazuje na postojanje kolonijâ Mlečana, Toskanaca i Katalonaca koji su svoj opstanak i privredni uspeh u gradu pod Srđem gradili na čvrstim međusobnim vezama, na vezama sa matičnom komunom, ali i na vezama sa celokupnim sredozemnim prostorom. Više od utvrđivanja aritmetičkog zbira pojedinačnih sudbina stranaca u gradu, novi argumenti u prilog postojanju kolonija, kao i definisanje različitih funkcija tih kolonija, potvrdili bi Dubrovni-

vila u gradu pod Srđem, zatim članovi istaknutih barcelonskih patricijskih porodica Kasasagija, Klement, Sampol, Dagilar.

³⁵U trgovačkim knjigama braće Kabužić zabeležena su imena pet Katalonskih trgovaca koji su izvozili srebro iz Dubrovnika za Veneciju, i dalje, verovatno za Kataloniju. To su Bernard Gvaskvil, Jovan Brul, Francésko Poncio, Jovan Ripolji i Mihail Orlando. Gotovo svi su bili i trgovci vunom i kreditori dubrovačkog suknarstva. Vidi: Desanka Kovačević Kojić, *Trgovačke knjige braće Kabužić* (Caboga) 1426–1433, Spomenik SANU CXXXVII, Odeljenje istorijskih nauka 11, Beograd 1999. Idem, *Les métaux précieux de Serbie et de Bosnie, estimation de la production (XIV-XV siècles)*, Der Tiroler Bergbau und die Depression der europäischen Montanwirtschaft im 14. und 15. Jahrhundert, Akten der internationalen bergbaugeschichtlichen Tagung Steihhaus, 87–92.

³⁶Između većâ grada Barcelone, i kancelarije kralja Alfonsa u Napulju, dolazilo je do sporova posebno prilikom imenovanja konzula Katalonskih trgovaca u Dubrovniku. Većnici grada Barcelone bili su vrlo uporni u odbrani prava koja im je 1268. godine dodelio aragonski kralj Jakov II da imenuju Katalonske konzule u prekomorskim zemljama: vidi nap. 14.

ku mesto koje mu u oblasti evropskih istraživanja istorije poznog srednjeg veka doista pripada.

Prof. dr Nenad Fejić, historian
Université des Antilles, Schoelcher-Martinique, France

LA COMMUNE DE DUBROVNIK (RAGUSE), ACCUEILLIT-ELLE À LA FIN
DU MOYEN AGE, DES *COLONIES* D'ARTISANS ET DE MARCHANDS
ORIGINAIRES D'ESPAGNE ET D'ITALIE?

Résumé

Les multiples contributions des étrangers à l'essor économique et social de Dubrovnik (Raguse) ont fait l'objet de nombreuses études dans la littérature historique. Cependant, il apparaît aujourd'hui évident, que dans ces études, on privilégiait les contributions individuelles, ou au meilleur des cas, les contributions de groupes, sans pour autant se poser la question si ces communautés d'étrangers à Dubrovnik constituaient des ensembles fonctionnels dédiés à la défense et à la promotion non pas des intérêts individuels, mais des intérêts collectifs, ce qui justifierait de leur attribuer le nom de „colonies”. En partant de quatre critères qui se sont imposés dans l'historiographie au fil des dernières décennies, l'auteur se pose la question si les communautés de Vénitiens, de Catalans et de Toscans à Dubrovnik, pouvaient être considérées comme des colonies. Les quatre critères évoqués sont les suivants: 1) est-ce que les communautés des étrangers à Dubrovnik étaient gérées par des institutions plus ou moins structurées ? 2) Quelle était leur composition sociale, et est-ce qu'elles présentaient une certaine diversité, ou au contraire se distinguaient-elles par leur monolithisme ? 3) Est-ce que ces communautés géraient leurs affaires en étroite collaboration avec la métropole, ou leurs membres disposaient d'un degré élevé d'indépendance et d'initiative personnelle ? 4) Est-ce que les membres de ces communautés exerçaient une influence sur le milieu d'origine, notamment lors des grands mouvements de retour au pays occasionnés par les menaces ottomanes au XV siècle ? A partir de ces quatre critères, l'auteur conclut que l'on peut bel et bien parler de colonies de Vénitiens, de Catalans et de Toscans à Dubrovnik à la fin du Moyen Age.

ПРАВНИ ОКВИРИ РУДАРСТВА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Др Биљана Марковић
Историјски институт Београд

Апстракт: Рударство је на Балкану имало дуготрајну традицију од времена Илирске независности и експлоатације у римским провинцијама до рударске производње у средњовековној српској држави. У Србији је од средине XIII века рударство добијало све већу улогу у економском развоју, што је значајно утицало на њено политичко, војно и друштвено обликовање, као и на њен статус у међународним односима. Полет рударства, по мишљењу прихваћеном у науци, везује се за долазак Саса из средње Европе. Они су модернизовали начин експлоатације, уносећи нове организационе и правне моделе засноване на концесијама, финансијском капиталу и уговорима. Развој рударских градова је допринео просперитету широм државе. Најзначајнији правни извор за рударство средњовековне Србије је Законик деспота Стефана Лазаревића намењен руднику и граду Новом Брду. Више чланова Законика је посвећено текућим трошковима које је сваки концесионар морао редовно уплаћивати. Осмишљеним правним правилима подстицана је ефикасност и онемогућаван застој у раду, вођење бесконачних распарава и стварање губитака.

Кључне речи: средњи век, рударство, Законик деспота Стефана, право, концесија, трошкови, организација рада, спор.

На територији Балкана рударство је имало дуготрајну традицију, па се њени почети смештају чак у време илирске независности. Касније су Римљани унапредили рударство, захватајући широко подручје провинција Далмације, Мезије, Дакије и Македоније, о чему постоје и материјални докази и писани подаци. Словенски досељеници су наставили, можда у смањеном обиму, рад у постојећим исплативим рудницама, али су наша сазнања о томе малобројна.¹

Средњовековна Србија средином XIII века постаје земља у којој рударство добија све већу улогу у економском развоју. То ће имати

¹ К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Лиречека I, Посебна издања САНУ, CCCXXVI, Београд 1959, 254–271. S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV–XVII veka*, Priština 1968, 30. S. Vryonis, *Byzantium, in internal history and relations with the Muslim world* (collected Studies), London 1971, 16.

значајне последице за њено политичко, војно и друштвено обликовање, као и за њен статус у међународним односима. Све до пропасти српске државе у XV веку рударство ће остати важна привредна грана, извор замашних прихода и финансијски ослонац свих српских владара.² У периоду отоманске владавине рударству ће бити поклањана пажња, мада са делимично другачијим организационим основама.

Полет рударства, по мишљењу прихваћеном у науци, везује се за долазак Саса из средње Европе. Они су донели специфично стручно знање и на основу свог претходног искуства омогућили имплементацију система експлоатације заснованог на концесијама, уговорима и финансијској дисциплини. Модернизовали су производњу преко новог организационог модела, унели у српски језик стручну рударску терми-

² М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I и II*, Београд 1955–1962. В. Скарвић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939. Ђ. Сп. Радојичић, *Записи о старим нашим рударима*, Зборник за филологију и лингвистику IV–V, Матица српска, Нови Сад 1961–1962, 279–281. Питање о висини реалних прихода од српских рудника постављало се у низу радова о српском средњовековном рударству. Поставио га је и С. Ћирковић: „У читавом комплексу дубровачког пословања у рударству нашу радозналост можда највише привлачи питање о томе колико су уносни били ти послови и ког реда величина је била производња појединих рудника.” S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne*, *Acta historico-oecconomica Iugoslaviae* 6 (1979) 1–20, 13. (= *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана* (Београд 1997) 113–134), 129. Према анализираним подацима из докумената дубровачког архива о једном спору из 1390. аутор је закључио да су приходи били знатни: „Ако претпоставимо да је било најмање 8 делова, реч је о крају XIV века, и да су радни услови остали једнаки током критичне две године, чисти приход читаве јаме био би 12–13 литара сребра месечно, односно 144–156 литара на годину (око 51кг сребра).” Исто, *Работници*, 129. „Велике количине извоза на које нарочито указују трговачке књиге браће Кабужић, као и подаци о приходима Сребренице и Новог Брда, померају несумњиво навише раније процене о обиму производње сребра и злата из српских, као и сребра из босанских рудника. Она није могла бити мања од 30 тона, а врло вероватно да је увелико прелазила 30 тона годишње, бар у појединим декадама прве половине XV века.” С. Ћирковић, Д. Којић Ковачевић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад, 2002, 117–118. „Колико се годишње добијало злата из гламског сребра у српским рудницама не може се ни приближно установити. Једино се може констатовати да је укупна количина гламског сребра од 565 килограма коју су за четири године извезла браћа Кабужић садржавала 141 килограм злата, те да се годишњи извоз злата у гламском сребру само ове двојице трговаца кретао око 35 килограма. Овај податак служи као упориште за даља поређења са обимом производње злата у европским рудницама. Она је, као и производња сребра у XIV и XV веку, изузев мањих колебања, углавном у опадању. Иначе је раније, у доба успона европских рудника средином века, производња злата у Чешкој износила 20–30 килограма годишње да би се попела на 100, а можда и више крајем столећа. Иста, ако не и већа, била је производња у Шлезизи, а поготово у Угарској.” Исто, 118–119.

нологију углавном немачког порекла која се касније делимично мењала и прилагођавала српском језику.³ Та мешавина немачке и српске стручне терминологије преживела је пропаст српске државе, па су се њоме касније служили турски рудари прилагођавајући је свом језику и потребама. Домаће становништво ће се, временом, све више укључивати у рударске и топионичарске послове у свим фазама и на разне начине – од физичког рада у рудницима, снабдевања робом и рудника и рударског града до финансирања експлоатације и трговине. Укупни напредак и просперитет ће се осетити широм државе, али и у мањим рударским насељима и трговачким центрима који нису били поред рудника.⁴

Вести о српским рудницима кружиле су по разним земљама, па су тако преувеличаване да је Србија изгледала као обећана земља у којој је довољно мало закопати неком алатком и наћи грумење злата.⁵ Вероватно број Саса који су дошли у Србију и није био велик, јер су они били стручњаци, рударски инжењери свога времена и искусни организатори рударске експлоатације, што само по себи ограничава

³ Н. Родић, *Рударска терминологија у старим српским текстовима*, Јужнословенски филолог 42 (Београд 1986) 137–146.

⁴ С. Ћирковић, Д. Којић Ковачевић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад, 2002. Посебно треба обратити пажњу на Литературу о старом српском рударству в. стр. 229–246. S. Ćirković, *The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century*, *Precious Metals in the Age of Expansion*, *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte* 2, Stuttgart 1979, 41–69 (=Производња злата, сребра и бабра у централним областима Балкана до почетка Новог века, *Работници, војници, духовници Друштва средњовековног Балкана* (Београд 1997) 79–103). Колоније страних трговаца су постојале и у градовима који нису били везани за рудник, али су имали добар географски положај и приступ разним врстама робе. Тако је у Смедереву живела група Дубровчана. „За разлику од познатих привредних средишта, Смедерево је имало ту предност што се налазило у најјевернијем дијелу Деспотовине. На тај начин било је знатно удаљено од јужних крајева, који су у ово вријеме веома изложени честим турским упадима. Иако у његовој непосредној околини није било рудника, близина рударских области повољно је утицала на пораст локалног трговинског промета. Значају Смедерева много је допринио управни и административни центар који се ту формирао, а изнад свега, његов положај на живим и веома важним саобраћајницама, посебно повољан за одвијање трговине у свим правцима. Десанка Ковачевић Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007, 262–263.

⁵ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 2–10. Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, превод и правноисторијска студија*, Споменик САНУ 126, Београд 1985, 27–29. Уп. Д. Ковачевић Којић, *Србија Мајдан сребра и злата, Српска деспотовина између Турске и Угарске, Историја српског народа II*, Београд 1982, 268–277. D. Kovačević Kojić, *La Serbie et les pays serbes, l'économie urbaine, XIV–XV siècles*, Belgrade 2012, 39–55.

могући број уселеника. Од самог почетка се морало ангажовати домаће становништво на многобројним и различитим пословима везаним за рудник. Колонија странаца је била вишеструко корисна за српску привреду. Положај Саса је вероватно био сличан положају дубровачкох и других страних трговаца који су живели, или стално или повремено, у својим кућама у српским градовима. Дубровчани, други приморски трговци, су били велики извозници злата, сребра и других рудних богатстава из Србије.⁶ Слободно су се бавили својим пословима уз завидне профите, градили своје цркве у којима су имали католички ред и богослужења, слободно су се кретали према пословним потребама и били добродошла, заштићена и поштована заједница.⁷ Истовремено,

⁶ Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 140–150. „Велике количине извоза на које нарочито указују трговачке књиге браће Кабужић, као и подаци о приходима Сребренице и Новог Брда, померају несумњиво навише раније процене о обиму производње сребра и злата из српских, као и сребра из босанских рудника. Она није могла бити мања од 30 тона, а врло вероватно да је увелико прелазила 30 тона годишње, бар у појединим декадама прве половине XV века.” С. Ћирковић, Д. Којић Ковачевић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад, 2002, 117–118. „Колико се годишње добијало злата из гламског сребра у српским рудницама не може се ни приближно установити. Једино се може констатовати да је укупна количина гламског сребра од 565 килограма коју су за четири године извезла браћа Кабужић садржавала 141 килограм злата, те да се годишњи извоз злата у гламском сребру само ове двојице трговаца кретао око 35 килограма. Овај податак служи као упориште за даља поређења са обимом производње злата у европским рудницама. Она је, као и производња сребра у XIV и XV веку, изузев мањих колебања, углавном у опадању. Иначе је раније, у доба успона европских рудника средином века, производња злата у Чешкој износила 20–30 килограма годишње да би се попела на 100, а можда и више крајем столећа. Иста, ако не и већа, била је производња у Шлезизи, а поготово у Угарској.” Исто, 118–119. Д. Ковачевић Којић, *Србија у економији Венеције XV (вијек)*, *Споменица академика Симе Ћирковића*, Београд 2011, 15–27.

⁷ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, *Споменик САНУ* 103, *Одељење друштвених наука* 5 (1953) 11–16 (=Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 15–27). М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, *Југословенски историски часопис* 3, (1937), 119–146. Трговина се развијала и по другим српским градовима. Иако у самој Приштини није било рудника, град је постао велики трг на коме се куповало и продавало сребро из оближњих рудника. Чак је постојала и посебна локална мера за тежину сребра и износила је 345,6 гр. С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана* (Београд 1997) 135–168, 145–146. О насељеним католицима в. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, *Работници, војници, духовници, друштва средњовековног Балкана* (Београд 1997) 240–258. Колоније страних трговаца су постојале и у градовима који нису били везани за рудник, али су имали добар географски положај и приступ разним врстама робе. Тако је у Смедереву живела група Дубровчана. Десанка Ковачевић Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007, 262–263. С. Цркве и самостани у Србији и Босни су

српска држава је штитила своју православну цркву и православно становништво од могућег католичког прозелитизма.⁸ Таква добро промишљена мера права и обавеза је водила просперитету рударских градова и стицању профита свих учесника у рударској производњи. Да би сви међусобни односи у сложеном производном процесу могли да се одвијају према очекивањима и донесу финансијске резултате, морао је постојати правни оквир који је то омогућавао. На жалост, мало је историјских извора који би нам омогућили детаљан увид у правни миље неопходан за постављање средњовековне рударске производње. Претпоставља се да су Саси тражили и добили могућност да организују производњу према оним правним правилима према којима су радили и у средњој Европи, било да су та правила била у виду обичајног права или записаног обичајног права са изменама или без њих, или пак у форми повеља и привилегија.⁹ Специфичној рударској производњи је

увек служили као упоришта католичком становништву. У њима су трговци могли оставити своју имовину на чување, свештеници су им често писали тестаменте и били њихови извршиоци и у „свакој прилици добродошла подршка”. Укрштали су се путеви вере и путеви трговине и омогућавали корисну сарадњу и за делатност дубровачких трговаца и за афирмацију католичке цркве у унутрашњости Балканског полуострва. Исто, 234. За разлику од приморских, српски градови у унутрашњости немају никаквих традиција из античког доба. Поникли су на феудалној земљи и постепено се развијају, по правилу из рударских насеља и тргова. У њима се насељава хетерогено становништво, трговци, рудари, занатлије, Дубровчани и други „Латини”, који сви живе по свом персоналном праву. Ј. Даниловић, *Историјскоправне студије*, Подгорица 2002, 225.

⁸ Одредбе Душановог законика о забрани католичког прозелитизма налазимо у чл. 6–9. Јасно се означава државни став према католичанству називом *јерес латинска*. Свако преобраћање православног верника у католичанство се сматра тешким кривичним делом које се оштро кажњава. С. Шаркић, *Средњовековно српско право*, 102–103. У Закону деспота Стефана се ова опасност не губи из вида, па се у чл. XX опет предвиђа строга казна: „Ко се нађе у месту од латина, од грађана њихове вере да је обратио човека, или мужа или жену, од хришћанске вере у латинску веру – такав да своју главу откупи од казне давши господару 50 литара, потом да се прогна из предела градских, а о баштинама и имању говора да нема и поп латински који се нађе да је крстио хришћанина – да му се потпори нос.” Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 23.

⁹ Треба посебно истаћи да цео систем експлоатације рудника нема карактеристике феудалне привреде. О томе имамо јасан закључак С. Ћирковића: „Најзад тема о предузетништву се може и мора разматрати у општим оквирима привреде феудалне епохе. Да ли су облици организације и експлоатације у рударству, како су овде осветљени, типични за феудални систем? Упадљиво је одсуство ванекономске принуде, о којој нема ни најмањег наговештаја у изворној грађи.” С. Ћирковић, *Дубровчани као предузетници, Работници*, 134. Аутор упућује на рад: Љ. Бакић, *Први весници капиталистичких односа у босанском средњовековном рударству*, Преглед 8 (1956)

било потребно специфично правно системско решење. То је свакако омогућено од стране српских владара, јер иначе тако успешна рударска експлоатација каква је била у Србији све до њеног пада, не би ни била могућа.

Најважнији извор за правне односе у рударству у време средњовековне Србије је свакако Законик деспота Стефана намењен великом рударском граду Новом Брду. Сачуване су две рукописне верзије – ћириличка и латиничка. Оба преписа су настала после пада српске државе.¹⁰ За проучавање рударског права средњовековне Србије су важни и подаци који се налазе у рударским прописима из времена отоманске власти на српској територији, јер су у њима делимично задржани правни прописи из претходног периода.¹¹

351–359. Нема сумње да је рударство имало сасвим посебан положај: „Лично слободни људи улазе у економске и правне односе за које се не може рећи да имају феудалне карактеристике. При томе, они могу бити стручни рудари или само финансијери, предузимачи, закупци, најамни радници итд. Међутим, општи друштвени оквири и даље остају феудални. У скоро свим европским државама владар има регално право на приходе од рудника. Тамо где је централна власт била слабија, уместо владара то право користи феудалац, господар територије на којој се налази рудник.” Б. Марковић, *Закон*, 42.

¹⁰ Ћириличку верзију је објавио Н. Радојчић. Детаљно га је описао у уводној студији и према воденим знацима на папиру закључио да је рукопис преписан у другој половини XVI века, и то ближе крају. Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 18–20. Латинички препис је нађен у тадашњој (1969) Градској библиотеци у Сплиту. Сачињен је 1638. г. у бугарском руднику Ћипровцу. Преписи не припадају истој редакцији. Објавио га је С. Ћирковић, *Латинички препис рударског Законика деспота Стефана Лазаревића, увод, текст, превод и коментари*, Београд 2005.

¹¹ К. Костић, *Рударство и рударски предели и центри у српским земљама за турског времена*, Наставник XXIII–XXIV, Београд 1912–1913, 368–400, 81–105. Ф. Спахо, *Turski rudarski zakoni*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXV, Sarajevo 1913, 133–138, 163–194. Џ. Трухелка, *Zakon sultana Sulejmana I o srebrnim rudnicima i kovnicama akča u Bosni i susjednim zemljama*, Numizmatika 2–4, Sarajevo 1934–1936, 3–11. В. Скарић, *Стари турски рукопис о рударским пословима и терминологији*, Споменик СКА XXIX, Београд 1935. С. Ризај, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968. С. Ризај, *Rudari (madendžije) u sistemu privilegija i dužnosti („Wuaf ve musellem reaya”)*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IX, Priština 1964, 213–236. М. Беговић, *Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима*, Историски часопис 3 (Београд 1951–1952) 67–83. М. Беговић, *Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима*, Историски часопис 6 (Београд 1956) 1–10. Ђ. Сп. Радојчић, *Рупници (рудари) и згоде и незгоде у Новом Брду 1532–1543.год.*, *Развојни лук старе српске књижевности*. Текстови и коментари, Нови Сад 1962, 268–273. М. Беговић, *Извори турског права од XIV до XIX века*, Историски часопис 16–17 (Београд 1966–1967) 45–54. М. Беговић, *Наши називи у турским рударским законима из XV и XVI века*, *Анали Правног факултета у Београду* 19, 1–2, Београд 1971, 19–25. А.

У ћириличкој верзији, први део Законика садржи чланове који се односе на сам рудник и рад у њему, а у другом делу је другачија правна материја, посвећена животу у рударском граду. Ова подела није спроведена сасвим доследно. На пример, у делу Законика који се односи на град имамо и члан о рударским судовима (VI), и то после члана о суђењу пред војводом и кнезом (IV) и члана о црквеном суду (V).¹² Осим тога, обимна одредба о топионицама налази се на крају укупног текста, значи после свих чланова о граду (XXIII).¹³ Истовремено, у првом делу који се односи на сâм рудник, нема ниједног члана који се односи на град. У латиничном рукопису налазимо само оне чланове којима се регулише рударска експлоатација, укључујући и рад у топионицама, а нема ниједног члана који се односи на град. Поређење ова два рукописа је веома прецизно урадио С. Ћирковић. Користио је, такође, и сачуване правне прописе из османског периода. Из његових анализа проистиче да се ћириличка и латиничка верзија слажу у великој мери, па видимо да одступања која наводи немају за циљ да битно промене правни оквир рударске производње. Турски рударски прописи су задржали, али и делимично мењали затечене правне одредбе.¹⁴

Намењен практичној свакодневној употреби Законик је пун прецизних упутстава за ефикасно организовање рада, како би остало што мање прилика за неспоразуме и спорове. Таква намера се може пратити кроз цео текст, мада нама често недостају специфична знања из временна настанка и примене Законика, да бисмо могли разумети све појединости.

Више чланова Законика је посвећено текућим трошковима које је сваки концесионар, „гварк”, морао редовно уплаћивати, па ћемо овом приликом пратити она права и обавезе гварака који се односе баш на текуће трошкове, „жамкошт”.¹⁵

Соловјев, *Новобрдски записи из почетка 16. века*, Југословенски историјски часопис 3 (Београд 1937) 313–319. С. Ћирковић, Д. Којић Ковачевић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 173–184. Треба обратити пажњу на радове С. Катића о рударству у турском периоду и на нове податке које аутор налази у турским документима. В. библиографију С. Катића, вишег научног сарадника Историјског института у Београду.

¹² Б. Марковић, *Закон*, 21.

¹³ Исто, 23.

¹⁴ С. Ћирковић, *Латинички препис*, 49–68.

¹⁵ Немачка реч „Gewerke” је првобитно означавала радника, али је касније преовладало значење члана занатлијског цеха. У рударству је „гварк” назив за концесионара, власника удеоног дела рударске јаме, окна. Гварци су у време писања Законика финансијери, често богати приморски трговци.

Први редовни трошкови су се појављивали приликом тражења рудне жице на одређеном земљишту за које је добијена концесија. Испитивања на пробном, истражном рудном копу, „шурфу”, су могла да потрају, а разуме се, није било никакве сигурности да ће се баш ту руда наћи.¹⁶ Већ у тој почетној фази рада могло је доћи до размирица у гварачкој дружини, поготово, ако су се трошкови гомилали, а рудна жица још није била нађена. Уколико би постојало неслагање око уплате одређене суме за доспеле трошкове, било је могуће да незадовољни концесионар, гварк, тражи расправу са другим члановима „дружине” и проверу трошковника – „ако му се чини да је жамкошт крив” (чл. 14).¹⁷ Међутим, постојао је услов који је обезбеђивао да доспели трошкови буду наплаћени, чак иако би гварк одбио да их плати. Гварк је морао да заложу свој рударски део у висини трошкова које је желео да провери, и то по одређеном поступку – „Рупа шурф се залаже по закону ... ако залогу постави код урбарара колико жамкошт вреди”.¹⁸ Рокови су били сасвим кратки. Пошто су обрачуни вршени недељно, гварк је имао времена до среде увече да плати колико су и други гварци платили, сразмерно својим удеоним деловима. У среду увече је означени део залаган јавно код урбарара. Тада је следила расправа са „хутманом” и „дијаком” и то се завршавало већ у четвртак у подне. Хутман, представник дружине је заједно са дијаком, службеником који је уписивао све трошкове, проверавао примедбе незадовољног гварка и практично имао коначну реч у вези са трошковником.¹⁹ Уколико би и даље био

„Жамкошт” је термин који је настао од немачке речи *Sammt Kosten* и означава заједнички трошак чланова гварачке дружине за рударску експлоатацију. С. Ћирковић, *Латинички препис*, 31–32. Б.Марковић, *Закон*, 14–15.

¹⁶ О отварању истражног копа в. Б. Марковић, *Закон*, 13–14, 43; С.Ћирковић наводи да се у дубровачким документима користи та реч која потиче од немачке речи „*schürfen*” која значи копати, а у пренесеном значењу трагати. С.Ћирковић, *Латинички препис*, 37.

¹⁷ „Крив жамкошт”: неправилно извршен обрачун трошкова експлоатације за одређени временски период. „Дружина” је формално уређена група концесионара који финансирају експлоатацију одређеног рудног копа. Они имају права и обавезе и унутар саме дружине и према трећим лицима и, наравно, према држави. С.Ћирковић, *Латинички препис*, 31.

¹⁸ „Урбарар” је био рударски стручњак, надзорник у руднику и уживао је јавну веру. Урбарар је, уз помоћ свог службеника, дијака обављао цео низ важних послова. Урбарар је имао регистар, „тетраг урбарарски” у које су се уписивале све промене власништва на удеоним деловима. С.Ћирковић, *Латинички препис*, 35. Б.Марковић, *Закон*, 14.

¹⁹ „Хутман” је реч немачког порекла „*Hutmann*” и означава стручно лице у служби власника делова који обавља разне послове и представник је групе концесио-

незадовољан и није хтео да плати, гварк је губио заложене делове, наравно у висини неплаћених трошкова.²⁰ Из текста се не види да ли је био могућ судски спор у оваквим случајевима.

С. Ћирковић је запазио да је у латиничком препису изостављен део који објашњава зашто се уопште води расправа: „ако му се чини да је жамкошт крив”, тако да је гл. 8, која одговара чл. 14 у ћириличком рукопису, непотпуна и збуњујућа, па није јасно који су разлози за залагање шурфа.²¹

Окно које је у неком периоду било запуштено могло је поново бити отворено, а тада је вршена и нова расподела рударских делова. До запуштања окна је могло доћи и у току истраживања рудне жице и у току експлоатације. Новонасталу ситуацију регулише чл. 17: „О жамкошту закон”.²² При новој подели број делова сваког концесионара, гварка, се утврђује према жамкошту, односно висини трошкова које концесионар, гварк, уплати – „на што је прво платио последњи жамкошт на узбоју, толико и да има делова”.²³ У новој подели више никакву улогу не игра претходно стање које је постојало до момента одустајања од радова. Не узима се уопште у обзир број делова које је неки гварк имао раније. Приликом запуштања окна сва гварачка права су престала да важе и не могу се повратити – „ако је пре и много делова имао, а после да је и мало делова прихватио, па се нађе богата руда, да не може рећи: пре сам имао више делова”. У новој „дружини” може бити нових концесионара или могу бити сви претходни – „па су је

нара, чланова дружине који заједно финансирају радове на одређеном рудном копу. БМ15; С.Ћирковић, *Латинички препис* 36.

²⁰ Чл. 14: „О залагању шурфа: Рупа шурф се залаже по закону до среде увече, и да се личи, а у среду увече са урбараровим отроком ако залогу постави код урбарара колико жамкошт вреди, ако му се чини да је жамкошт крив, док се расправи са хутманом и дијаком и у четвртак до подне ако се не би расправили и ако не би платили, ти се делови губе.” Б.Марковић, *Закон*, 15.

²¹ С.Ћирковић, *Латинички препис*, 22, 56.

²² У целини чл. 17 гласи: „За рупу мерну или шурф коју су паунали гварци, те је била остала, па су је почели опет они гварци паунати или друге к себи пустили, ко би на што платио први жамкошт хутману и дијаку, толико делова да има; ако је пре и много делова имао, а после да је и мало делова прихватио, па се нађе богата руда, да не може рећи: пре сам имао више делова, него да се упита хутман или уценик – на што је прво платио последњи жамкошт на узбоју, толико и да има делова; више о томе друга сведожба да се не води.” Б.Марковић, *Закон*, 16.

²³ „Узбој” је означавао почетак радова на неком месту, било да се ту никад није копало, било да се почиње копање на напуштеном месту. Некада се поновни почетак копања назива „преузбој”. С.Ћирковић, *Латинички препис* 35. Б.Марковић, *Закон*, 13–14.

почели опет они гварци паунати или друге к себи пустили”.²⁴ Свака комбинација је могућа у оквиру гварачке дружине која почиње радове у запуштеном окну, али се број делова одређује према новом обрачуну финансијских улагања, жамкошту. Два лица су била овлашћена да дају податке о стању нових уплата гварака – „хутман”, овлашћени представник рударске дружине и „уценик”, представник или старешина групе рударских радника која је радила на копу.²⁵ Законик не дозвољава никакав даљи поступак који би прекинуо започете радове, „узбој”, на претходно запуштеном окну – „више о томе друга сведоџба да се не води”. Једном речју – време је новац и све је организовано тако да се не губи профит у бесконачним расправама. Правила су прецизна и разумљива у оквиру струке и њих је морао научити и прихватити сваки учесник у експлоатацији. У Законнику нема изузетака, а да ли их је било у практичној примени Законика данас не можемо рећи, јер немамо релевантне податке.

С. Ћирковић сматра да мале разлике које постоје у гл. 12 латиничког текста који одговара чл. 17 ћириличке верзије отежавају разумевање, али да је у целини очуван смисао.²⁶

Посебно је важно нагласити да је гварк имао правну подршку ако је желео да унапреди рад у копу. Таква ситуација је регулисана у чл. 18. Гварк је могао предлагати разна побољшања, што је свакако стварало потребу за додатним финансијским средствима. Био је обавезан да тражи пристанак своје гварачке дружине – „И ако би ко од гварака тражио у рупи од једнога пара или неки ризик за побољшање рупе да сноси”. Дешавало се да неки од удеоничара није желео или финансијски

²⁴ „Паунати” – „Bauen”, један од често коришћених рударских термина је првобитно значео копање, вађење руде, да би касније означавао финансирање ископавања. С. Ћирковић, *Латинички препис*, 34; Б. Марковић, *Закон*, 15.

²⁵ „Хутмана” су бирали чланови дружине. Он заједно са урбараром учествује у одмеравању рудног поља, у решавању спорова о пробоју рова у други ров у истом или другом мерном пољу, брине о сабирању жамкошта од удругара, о правовременој исплати радника и сл. У немачком праву је имао ове и друге организационе обавезе и примао је посебну награду за свој рад. С. Ћирковић, *Латинички препис*, 36; Б. Марковић, *Закон*, 15. О „Уценику” в. С. Ћирковић, *Исто*, 36, 57–58. Уценик је добро знао стање у руднику, посебно у „мерном пољу”, физичкој, привредној и правној целини, за коју се и добијала концесија. Б. Марковић, *Закон*, 16. Хутман и уценик се помињу и време османске владавине, што показује да се и даље преузимају основни облици организовања експлоатације. Према турским прописима хутман је члан дружине и њен старешина са низом права и дужности. Беговић сматра да је и екипа радника имала свог старешину, „уценика”, предрадника или пословођу по данашњој терминологији. М. Беговић, *Рударска баштина у Србији у XV и XVI веку*, Глас САНУ CCLXXX, Београд 1971, 27–38;

²⁶ С. Ћирковић, *Латинички препис*, 22, 43, 57–58.

није био у стању да прати додатне трошкове, али он није могао својим одбијањем да спречи иновацију или проширење радова. Законик је налагао да такав гварк мора да одустане од посла, уз одговарајућу јавну процедуру – „да им заличи и осведочи”.²⁷ Процедура је даље омогућавала да инвентивнији или богатији гварк тражи нове партнере који желе да уложе више, а да оне који не желе или не могу да прате његове пословне потезе натера да се повуку. Тако су предуземљивији и финансијски јачи концесионари имали предност и могли су истиснути из посла оне учеснике који су имали скромније могућности, а то се све одвијало легално и брзо. Гварк који је више улагао и био инвентивнији, имао је и неку врсту законског благослова: „а што дâ бог да си има с ким је радио”.²⁸

Гл. 13 латиничког рукописа одговара чл. 18 ћириличног и, по речима С. Ћирковића, у обе верзије је текст поремећен и због тога тешко разумљив, али је у раним турским преводима лакше докучити смисао. Тако после исцрпне анализе турских превода он пише: „Уз помоћ ових турских верзија долази се до закључка да је реч о иницијативи једног члана дружине за побољшавање рада на јами и о томе да га остали чланови дружине не могу спречити, без обзира на то какав је однос у броју делова. Ако га одбију, он прибавља сведоке и јавно оглашава и ради с неким, уздајући се у оно што Бог да”. Иако има неких нејасноћа и у турским преводима, С. Ћирковић сматра да су у питању две могуће ситуације: „Ако један гварк има неку иницијативу, која из текста није јасна, а подразумева ризик, други не могу одустати од заједничког рада нити ометати гварка. У случају успеха (што му да Бог) сви деле и плаћају жамкошт. Друга хипотетична ситуација је да остали гварци одбију сарадњу. У том случају он предузима познате кораке: оглашава и узима сведоке, у случају успеха он прибавља нове гварке.”²⁹

Гварци су имали обавезу да уплате један перпер приликом ступања у дружину, и то је представљало неку врсту чланарине којом је гварк стицао формално пуноправно место у гварачкој дружини. После завршене процедуре којом је неки финансијер постао члан гварачке

²⁷ У овом случају могло је да значи да се мора обавити одређена јавна процедура којом би се одредило који удео ни део треба да се одвоји за залогу- Б.Марковић, *Закон*, 15–16.

²⁸ Чл. 18: „И ако би ко од гварака тражио у рупи од једнога пара или неки ризик за побољшање рупе да сноси, да му не могу други гварци не придружити се или забранити и онда што би дао бог, да сви гварци имају и сви жамкошт да плате, ако ли не би хтели да му се придруже, а он да им заличи и осведочи, а што да бог да си има с ким је радио.” Б.Марковић, *Закон*, 16.

²⁹ С. Ћирковић, *Латинички претпис*, 22, 43, 58.

дружине, није било могуће одстранити га из личних разлога, нетрпељивости и сл.³⁰ Закоником је омогућена и захтевана професионална сарадња свих гварака – „да га не може дружина после због неке пизме изагнати”. Емоције су морале уступити место рационалном пословном односу који је доносио профит. Како год да се слагао или да се није слагао са осталима, сваки члан дружине је имао право да то и остане док не би сам одлучио да оде, што је опет захтевало прецизно одређену процедуру. Једини разлог због кога је било могуће елиминисати неког члана дружине је био неплаћање трошкова експлоатације – „ако не би хтео жамкошт плаћати”.

Чл. 26 ћириличног рукописа одговара гл. 21 у латиничком рукопису и међу њима нема никакве важне разлике. С. Ђирковић сматра да се једна перпера везује за сваки гварачки део, а не за личност гварка. У турским преводима постоје и међусобне неподударности, па се не помиње свуда плаћање приликом формирања дружине. Све верзије имају забрану самовољног избацавања неког члана. Једини разлог за такав поступак је био, према свим рукописним верзијама, неплаћање трошкова експлоатације – жамкошта.³¹

Гварк је учествовао у трошковима сразмерно броју делова које је поседовао. У чл. 27 Законика се регулише начин решавања сукоба око трошкова за рудни коп у коме је руда нађена и посао се нормално одвија. У оквиру саме гварачке дружине се водило рачуна да се новац редовно прикупља и да се не касни са уплатама. Уколико неки од гварка није желео да плати трошкове према обрачуну, јер је сматрао да обрачун његових трошкова није добро урађен, имао је право да тражи проверу обрачуна, као и у чл. 14. Његов концесионарски део је морао бити заложен док се не постигне сагласност, како би се осигурала исплата трошкова, али само у висини спорног износа који гварк није признао као оправдан, па га није ни уплатио, иако је доспело време за уплату. Гварк је свакако био обавезан да уплати трошкове према обрачуну који су други чланови дружине признали – „Рупа која руду има и сабрала је жамкошт од гварака за много недеља, те би му тражила од једном сав жамкошт, а овоме се не верује у његов жамкошт, него вели: пођи ми заложи делове док расправим, да му не може заложити за више него тек за напокони жамкошт, а за остали жамкошт да расправи –

³⁰ Чл. 26: „О паунању гварачком: Ако би гварци једну рупу прихватили да је паунају, међу собом и делове разделили, који што прихвати добровољно и плати на своје један перпер, да га не може дружина после због неке пизме изагнати, осим ако не би хтео жамкошт плаћати.” Б.Марковић, *Закон*, 17.

³¹ С. Ђирковић, *Латинички препис*, 23, 44, 61.

што буде дружина платила и он да плати.”³² Предвиђена је и могућност темпераментније расправе приликом које би веома љут концесионар био спреман да се одрекне својих делова. Законом се забрањује да се то одрицање прихвати, јер је изречено у бесу – „Ако ли би у срџбу запао, видевши неки безакони жамкошт, те би рекао: ето ти делови, не требају ми, то није ништа вредно, јер у срџби гварк баштину не може изгубити.” Посебна психолошка ситуација концесионара у којој он има смањену моћ расуђивања, па дâ изјаву коју иначе не би дао – да се одриче својих делова, не може имати правне последице. У даљем тексту се гварк упућује на законити поступак пред судом и државним службеником, урбараром. Одговарајућом процедуром гварк се може својих делова одрећи, вероватно у корист дружине и уз процењену накнаду. Он може своја права пренети и на треће лице – „коме да поклони”. Дотада направљене трошкове је морао исплатити „него ако би пошао пред суд и пред урбарара, те да се одличи добровољно или коме да поклони, а да плати сав жамкошт до тада и да запише код урбарара, то је вредно да не може више тражити”. Види се напор састављача законског текста да се на уравнотежен начин води рачуна и о правима самих концесионара и о правима укупне концесионарске дружине. Свако треба да поштује своје обавезе, али има и права која неко други не може оспорити, поготово не може злоупотребити посебне околности.

Поредећи гл. 22 латиничког рукописа са чл. 27 ћириличке верзије и објављене турске рукописе С. Ћирковић истиче да и поред неких разлика и нејасних формулација сваки од доступних текстова има поенту која се састоји у спречавању гварка да се одрекне својих делова у стању великог беса и љутње.³³

Тако имамо две различите правне ситуације: у једној гварк својим одбијањем плаћања редовних трошкова даје право дружини да га уклони из до тада заједничких послова, уз одговарајући поступак (чл. 26), а у другој гварк није платио трошкове, али не жели да изађе из посла

³² Цео текст гласи: Чл. 27: „Закон о сабирању жамкошта: Рупа која руду има и сабрала је жамкошт од гварака за много недеља, те би му тражила одједном сав жамкошт, а овоме се не верује у његов жамкошт, него вели: пођи ми наложи делове док расправим, да му не може заложити за више него тек за напакони жамкошт, а за остали жамкошт да расправи – што буде дружина платила и он да плати. Ако ли би у срџбу запао, видевши неки безакони жамкошт, те би рекао: ето ти делови, не требају ми, то није ништа вредно, јер у срџби гварк баштину не може изгубити, него ако би пошао пред суд и пред урбарара, те да се одличи добровољно или коме да поклони, а да плати сав жамкошт до тада и да запише код урбарара, то је вредно да не може више тражити.” Б.Марковић, *Закон*, 17.

³³ С. Ћирковић, *Латинички претпис*, 24, 45, 61.

него користи право да се кроз расправу превазиђе неспоразум или да се отклони сумња у оправданост обрачунате висине трошкова (чл. 14 и чл. 27). Наравно, нигде се не помиње неко разумевање за тренутне финансијске проблеме гварка. Нема никаквог оклевања и одуговлачења, све је рационално и прецизно осмишљено, а дисциплина се тражи у правременом измирењу свих доспелих обавеза. Кратко, јасно и делотворно.

Жељени темпо рада је налагао да интереси сваког појединца у сложеном ланцу послова буду што боље заштићени, како би било што мање незадовољства, свађа, судских спорова и, самим тим, успоравања или прекидања радова. Стога се у Законику нашло места и за гарантовање редовних исплата радничких зарада (чл. 51).³⁴ Иако су радници били на знатно нижој друштвеној лествици у односу на велике финансијере рударске производње, њихова права су била утврђена. Радници су добијали плате недељно, а исплате су вршене суботом ујутро, па уколоко концесионари не би уплатили своју редовну квоту многобројних трошкова на време, није било новца ни за исплату радника. Ако би таква ситуација потрајала до недеље у подне, што чини само нешто више времена од једног дана закашањења, радници су стицали заложно право на рудничком уделу власника – „Сваки гварк који има делове на рупама, ако не плати у недељу до подне радницима, слободно је да му могу радници баштину заложити за жамкошт. Уколико власник не би извршио исплату и тиме откупио тај свој заложени део у среду до звезде”, тј. до мрака, рудничке власти су интервенисале. У Законику се предвиђа „да му се изгубе делови”, односно, да му се службеним путем одузме концесија, по одређеној процедури. Овом законском нормом су радници у рудницима добили изузетну правну и социјалну заштиту, какву би многи и данас пожелели. За то је био довољан само један добро осмишљен и прецизно формулисан члан.

На крају се треба поново истаћи да је у средњовековној Србији у оквиру чврсто утемељене византијске правне традиције прилагођене домаћим приликама и са елементима сопственог правног искуства, састављен један „*lex specialis*” чија се регулатива ослања на средњу Европу и обезбеђује потпуно другачији тип технолошких, економских и

³⁴ Овог члана нема у латиничкој верзији, а немају га ни све турске верзије сачуваних рударских прописа. С. Ђирковић, *Латинички препис*, 17. Цео члан гласи: „О гварачкој плати: Сваки гварк који има делове на рупама, ако не плати у недељу до подне радницима, слободно је да му могу радници баштину заложити за жамкошт, ако их не откупи ко у среду до звезде, да му се личи отроком урбарарским и да му се изгубе делови.” Б. Марковић, *Закон*, 20.

социјалних односа. Без страха од правних и друштвених новина, промишљено и са јасним намерама, тражена је она мера која би омогућила стварање и одржавање сопственог правног корпуса који би погодовао напретку, доносећи сигурност и привредни раст. Може се рећи да је Србија у средњем веку огромним трудом и способношћу својих владара и њихових сарадника налазила јасно дефинисано и чврсто утемељено место међу европским државама. Тако је и правна традиција стварана, преузимана, допуњавана, прилагођавана и развијана. Околности на Балкану су то омогућавале све до губитка државне самосталности и рушења целог једног света на одређеном простору. Ипак, ништа не нестаје одједном и потпуно, па се тако у новим условима под турском влашћу наставила рударска експлоатација у којој су коришћена претходна проверена знања.

Biljana Marković, Ph.D.
Institute of History in Belgrade

LEGAL FRAMEWORKS OF MINING IN THE MEDIEVAL SERBIA

Summary

Mining had a long tradition in the territory of the Balkans. According to material evidence and written data it could be traced from the time of Illyrian independence, through exploitation in Roman provinces and the immigration of the Slavs, to the time of mining production in the medieval Serbian state.

Mining obtains an increasing bigger role in the economic development of 13th century Serbia, which influenced significantly on the political, military and social figuration of the state and its status in international relations. Until the downfall of the Serbian state in the 15th century, mining had remained an important economic sector, a considerable source of income and a financial support for all Serbian rulers. In the period of Ottoman rule over Serbian territories, mining received considerable attention, although on a partially different organizational base. According to the opinion of the scholars the upswing of mining was associated with the immigration of the Saxons from Central Europe. They modernized the way of exploitation, bringing new organizational and legal models based on concession agreements, capital and the balance of financial rights and obligations. They also introduced contracts and precise rules in regard to the production methods and mutual relations of workers and those participating in the exploitation of the mines. In time, local inhabitants became more and more engaged in mining and metallurgical activities in all phases and in various ways – including physical labor

in the mines, supplying both the mine and the mining town with goods as well as financing exploitation and trade. The development of mining towns influenced the progress and prosperity throughout the country. An adequate legal frame was necessary as the base of the whole organization which enabled a very complicated financial and working structure in mining production.

The most significant legal source in regard to mining in medieval Serbia was certainly the Code of despot Stefan Lazarević. It was originally intended for the mine and the town of Novo Brdo. A new *lex specialis* was made inside the conceptual framework of Byzantine legal tradition adapted for local circumstances with elements of Serbian legal experience. The Code contained legislation based on Central European legal experience and provided an entirely different type of technological, economic and legal relations. That experience was supplemented, adapted and developed.

The Code was intended for practical use and it contained precise instructions regarding the production process in order to reduce the possibility of misunderstandings and litigations. Some regulations of the Code are dedicated to the current expenses that had to be paid regularly by every concessioner. The financial discipline required was strict. Overdraft of deadlines or avoidance of obligations were not allowed in any way. Every delay and refusal of regular payments had significant consequences – the loss of the right to a concession. On the other hand, every concessioner that regularly paid the expenses was protected. In a certain procedure, yet in short regulated deadlines, he was allowed to check the amount and justification of expenses. Thus, by thoroughly designed legal regulations, effectiveness has been encouraged. Also it disabled the stoppage of work, endless discussions and financial loss.

РУДАРСКИ ПРЕДУЗЕТНИЦИ КАО ПРИЛОЖНИЦИ И ЗАДУЖБИНАРИ*

Др Владета Петровић
Историјски институт, Београд, Србија

Апстракт: Тема рада је приложништво и задужбинарство рударских предузетника у средњовековној Србији, како припадника католичке заједнице, тако и православних становника рударских градова, почев од 13. па све до 17. века. О овој теми сведочи низ писаних извора различите провенијенције, као и материјални остаци на терену.

Кључне речи: рударство, задужбинарство, средњи век, Србија.

Рудно богатство централних делова Балканског полуострва представљало је основу на којој је поникла примарна металургија југоисточне Европе.¹ Готово непрекинути континуитет рударских активности на нашем подручју, с једне стране сведочи о значају територије средњовековне Србије у европској производњи метала, али исто тако и отежава јасну диференцијацију појединих етапа у историји српског рударства.²

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке „Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије”, евиденциони бр. III 47025.

¹ Аутохтоност рударско-металуршке делатности потврђују трагови најраније рударске активности на Рудној глави у источној Србији. Захваљујући интензивној експлоатацији централнобалканских рудника током праисторије и античког периода, римска провинција Мезија, која је обухватала велики део данашње Србије, била је позната као провинција рударства, што потврђују многобројни трагови римске рударске и металуршке делатности на Космају, Авали, Руднику, Копаонику и источној Србији. Више о овој теми: Б. Јовановић, *Арехометалуршка налазишта – нова категорија културних добара*, Саопштења 37–38 (2005–2006) 212; Борислав Јовановић, Прљуша, *Мали Штурци*, *Праисториски рудник бакра и горског кристала на Руднику*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 18 (1988) 5–12; Б. Јовановић, Д. Минић, Д. Мркобрад, *Споменици старог рударства и металургије на Руднику*, Гласник САД 4 (1987) 49; S. Dušanić, *Roman mining in Illyricum: Historical aspects*, Dall' Adriatico al Danubio-L'Ilirico nell'età greca e romana, Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003, Pisa: Edizione Elettronica, 255, 259–260.

² Посебан проблем представља питање степена развијености рударске и металуршке делатности током раног средњег века, јер се сви средњовековни рудници на

Развој ове привредне гране у средњовековној Србији можемо пратити кроз писане изворе почев од средине 13. века. Тада се успостављају прва саска рударска насеља, отварају нови рудници и обнавља рад на старим рудним налазиштима. Овај помак настао је као последица нове етапе у историји европског рударства, коју је означило отварање нових рудника на северу Британије и у околини Фрајберга у Саксонији.³ Убрзо потом, миграције саских рудара, условљене богатством природних ресурса, утицале су на развој рударства у рудоносним областима средње и југоисточне Европе. Скупине искусних рудара и рударских предузетника донеле су са собом нове рударске методе и технологију, захваљујући којима су се у примајућим друштвима формирале као етничке и професионалне групе са посебним статусом.⁴ Ове групе су чиниле језгро из кога је формирана специфична категорија становништва у оквиру феудалног режима са правом на своје посебно уређење, чије устројство и развој можемо у великој мери реконструисати на основу сачуваних података о Брскову, првој саској општини са аутономијом, и рударским градовима Сребреници, Новом Брду и Руднику, који су се развили захваљујући рудном богатству Динарско-српско-македонске металогенетске провинције. Истовремено, у планинским областима, често неприступачним и удаљеним од главних комуникација, никао је и низ мањих градских насеља и тргова, чију су привредну основу такође чиниле развијена рударска експлоатација и трговина металима. Такви градови и тргови су Трепча, Јањево, Плана, Заплана, Копорић, Остатија.⁵

У тренутку када развој српског рударства достиже свој врхунац и када велики део сребра у западну Европу долази из рудника Србије и Босне, у рударским градовима издваја се слој најбогатијих грђана. Они су забележени у Сребреници и Руднику као *zentilhomini* или *gentilho-*

подручју данашње Србије налазе се на рудним лежиштима познатим и коришћеним у античком периоду. Данас једино можемо са сигурношћу тврдити да су Словени са собом на Балкан донели извесно знање у копању и преради руда и метала, пре свега гвожђа, које је током низа векова у извесној мери унапређено. С. Ћирковић, *Рудници и рударски послови*, Старо српско рударство, 50; Р. Ћук, *Античко и словенско наслеђе*, Старо српско рударство, 18.

³ I. Blanchard, *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages*, vol.2, *Afro-European Supremacy, 1125–1225*, Stuttgart 2001, 687; *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. 2, *Trade and the Industry in the Middle Ages*, ed. M. M. Postan and E. Miller, Cambridge University Press, 1987, 699.

⁴ *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. 2, 713, 715–716; Р. Ћук, *Долазак Саса и успон Брскова*, Старо српско рударство, 29–31.

⁵ V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 206.

mini, а у Новом Брду као *maiores civitatis, domini anciani*. Припадници властеле рударских градова, не само да су учествовали у управљању појединим градским заједницама, већ су представљали и носиоце њиховог урбаног и културног процвата.⁶ Основу овог полета у градском животу представљало је богатство стечено захваљујући извозу изузетно великих количина сребра на којима је, крајем 14. и током прве половине 15. века, почивала стабилност европских залиха овог племенитог метала.⁷

Рударство, које током 14. и у првој половини 15. века постаје једна од најзначајнијих привредних грана средњовековне Србије, представљало је значајан извор владарских прихода. У основна регална права везана за рударску делатност спадале су урбура и приходи од ковница новца које су постојале у свим већим градовима и рудницама (Ново Брдо, Сребреница, Рудник, Призрен, Приштина, Плана, Трепча, Рудишта, Смедерево).⁸ Урубуром је убирана у рудницима и износила је око једне десетине ископане руде а владари су је могли у целости или делом уступити поједним манастирима и црквама. Тако је Краљ Милутин приложио манастиру Светог Стефана у Бањској од Брскова сваке године 200 перпера, као и цео приход од рудника Глухе Васи, тј. „**КОЛО В'СЕ И СЪ РОУДАРИ; И ДОХОД'КЕ ДА ДАЮ ЦР(Ь)КВИ КАКО СОУ ДАВАЛИ КРАЛ-(КВЬ)С(Т)В(ОУ) МИ**”.⁹ У време Деспотовине изгледа да је урубуром улазила у закуп царина, тј. у закуп прихода од продате робе у рударском насе-

⁶ В. Петровић, *Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима*, *Наша прошлост* 12 (2011) 82–83, са старијом литературом.

⁷ Према проценама Десанке Ковачевић Којић, у појединим декадама 15. века, годишња производња сребра и злата у српским и сребра у босанским рудницама није могла бити мања од 30 тона. D. Kovačević Kojić, *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent*, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, vol. 15, no. 2 (1960) 248–258; Idem, *Српско сребро и злато у европској производњи (XIV-XV вијек)*, Европа и Срби, Београд – Нови Сад, 1996, 168; Idem, *Српски рудници у европској производњи сребра*, *Старо српско рударство*, 118; Idem, *Les métaux précieux de Serbie et le marche europeen*, *Зборник радова Византолошког института* 41 (2004) 191–202. Нешто скромније процене од 10 до 8,5 тона годишње производње дају С. Ђирковић и Ј. Бланчард. S. Ćirković, *The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century*, *Precious metals in the age of expansion: papers of the XVIth International Congress of the Histor. Sciences*, ed. Hermann Kellenbenz, Stuttgart: Klett-Cotta, 1981, 53; Ian Blanchard, *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages*, vol. 3., *Continuing Afro-European Supremacy, 1250–1450*, Stuttgart : Stainer 2005, 1021.

⁸ А. Веселиновић, *Царински систем*, 16–17.

⁹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, (приредили: В. Мошин, С. Ђирковић и Д. Синдик), Београд 2011, 468.

љу чије су царине закупљене. Сачувани извори указују да су уступани пре свега делови царине Новог Брда као највећег рударског града чија је царина 1423. године износила чак 4.868 литара сребра или 42.838 дуката. Још приликом оснивања манастира Рванице, кнез Лазар је уступио својој задужбини годишњи приход од 150 литара сребра од новобрдске царине. Деспот Стефан је, од царине истог рудника, даровао Ватопеду 60 литара сребра а Лаври Св. Атанасија приход од 20 литара годишње, док је деспот Ђурађ приложио Есфигмену приход од 50 литара сребра годишње а Лаври Св. Атанасија, као накнаду за поседе које су освојили Турци, 80 литара сребра.¹⁰

Поред владара, појединци и групе, који су на различит начин укључени у рударске послове, било као власници рудника, рудари, металурзи или трговци рударским производима, захваљујући стеченом богатству, такође постају приложници и ктитори манастира и цркава. Најстарији писани подаци о приложништву становника рударских градских насеља потичу из 13. века и односе се на *Латине* – католичку заједницу којој су припадали Саси, Которани и Дубровчани, као најстарије забележене групе рударских предузетника. Њиховим залагањем и прилозима подигнуте су и најстарије католичке цркве у рударским местима, као што су цркве Св. Марије и Св. Николе у Брскову.¹¹ У вези овим потоњим забележено је и завештање побожног легата. Највише података о приложништву становника рударских насеља сачувано је у тестаментима побожних Дубровчана.¹² Неки од ових прилога су, између осталог, били и у племенитим металима и приходима од рударске производње. Тако се рударским окнима дарује црква Св. Николе у Новом Брду док су цркви Св. Марије у Сребреници златар Петко Прибојевић и Паоко Стипашиновић приложили по десети део прихода од својих рупа. Ова материјална помоћ се користила за градњу опремање и оправку сакралних објеката или њихових делова.¹³ Тако је у јед-

¹⁰ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 54; А. Веселиновић, *Државна управа*, 222, 225–227.

¹¹ С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији, Работници, војници, духовници* (Београд 1997) 244.

¹² О овим прилозима видети: М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији I*, Београд 1955; Исти, *За историју рударства у средњовековној Србији II*, Београд 1962; С. Ћирковић, Р. Пук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима (I)*, Мешовита грађа 22 (2004) 9–80; С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, 240–258; исти, *Једна парница сребреничких фрањеваца*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 40–41 (1989–1990) 30–41.

¹³ Д. Ковачевић Којић, *Трговци као претече католичких црквених организација на Балкану (XIII–XV вијека)*, Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек), Бео-

ном од тестамената забележено и завештање намењено обзиђивању цркве Св. Марије у Руднику и радовима на завршетку цркве Св. Влаха у истом месту.¹⁴

Круг рударских предузетника се ширио са повећањем обима производње укључујући и локално становништва које је добијало све већи значај у овој привредној грани, што је омогућило најистакнутијим и најбогатијим појединцима да се уврсте у приложнике и задужбинаре православних цркава. За разлику од дубровачке грађе, српски писани извори нам пружају знатно мање података за нашу тему. Изузетак представљају две повеље челника Радича. Оне указују на чињеницу да се током 15. века део српске властеле почиње да бави рударством, што је био случај и у осталим деловима Европе. Велики челник Радич, као један од најзначајнијих пословних људи у Деспотовини, располагао је не само огромном имовином, коју је чинило око седамдесет села, засељака, селишта и тргова, као и град Купиник, већ је био укључен и у послове везане за рударство. Тако је поседовао „делове” у рудницима код Новог Брда и на Руднику, можда и на подручју Беласице. Ту је имао и своје „куће” и друге зграде. Захваљујући великом богатству постао је ктитор манастира Благовештења на реци Грабовничници и манастира Св. Ђорђа у Враћевшници, као и „други” ктитор манастира Кастамонита на Светој Гори. Поклањао је своја села и давао новчане прилоге манастиру Ватопеду и манастиру Светог Павла на Светој Гори.¹⁵ Из повеље издате 1430. или 1431. године манастиру Кастамониту сазнајемо да је челник овом светогорском манастиру и манастиру Враћевшници даровао рударске делове које је имао у Руднику, као и коло које је саградио у свом селу Каменици. У другој повељи истом манастиру, челник је приложио и царину и делове у саским местима Новом Брду и Руднику.¹⁶

У недостатку писаних извора, посредни закључци о ктиторским подухватима предузетника укључених у рударску производњу и трговину металима могу се извести и на основу материјалних остатака

град 2007, 230, 233; Иста, *Средњовековна Сребреница XIV–XV вијек*, Београд 2010, 140.

¹⁴ С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, 246.

¹⁵ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 239–241; О челнику Радичу видети и: М. Ивановић, *Властела Државе српских деспота*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет 2013, 211–219, са старијом литературом. (докторск дисертација у рукопису доступна на: <https://iib-ac.academia.edu/Milo%C5%A1Ivanovi%C4%87>)

¹⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1899) 34–35.

сакралних објеката у рударским насељима. По свему судећи, најбогатији слој грађана овде преузима улогу која им омогућава посебан начин укопа, карактеристичан за ктиторе. Као пример може послужити Саборна црква у Новом Брду, у којој су се, по ктиторском праву, налазиле озидане гробнице намењене члановима угледних породица овог највећег рударског центра средњовековне Србије.¹⁷ За Рудник, други рударски центар, могу се везати два сакрална објекта са ктиторским укупима. Остаци једне од цркава налазе се у засеоку Краснојевцима, у чијој су непосредној близини констатовани многобројни трагови средњовековног рударења. У овој цркви истражен је ктиторски гроб у коме је обављено сукцесивно сахрањивање два покојника. Налаз сребрног прстена са монограмом Николе Косјера указује на могућу везу ове цркве са Оливером Косјером (Oliuero Chosereuich), који је средином 15. века био кнез у Руднику. Неки од рудничких грађана сахрањивани су по ктиторском праву у цркви на локалитету Мацарско брдо. Као и у новобрдској катедрали, и у овој цркви знатно скромнијих димензија гробови су били укупани у стену.¹⁸

Развој српског рударства и са њим везаног задужбинарства не зауставља се ни са продором Османлија. Након почетне кризе која је била последица ратних дејстава, не само да је настављена производња у старим рударским средиштима у Србији и осталим европским областима Османског царства, већ рударство на Балкану бележи нови процват средином 16. века, када се отварају нови рудници Мајданпек, Кучајна, Бах и Авала у Смедеревском санцаку.¹⁹ Ова разграната рударска и металуршка делатност почивала је на српском средњовековном рударству а знање и вештине српских рудара су се користиле широм Османског царства.²⁰ Истовремено велики део старих рударских насеља

¹⁷ М. Љубинковић Ђоровић, *Археолошка ископавања на Новом Брду у току 1957. године*, *Старинар* 9–10 (1958–1959) 325; Т. Стародубцев, *Задужбинарство и ктитори у Србији у доба Лазаревића*, *Саопштења* 42 (2010) 54; В. Петровић, *Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима*, 84–87.

¹⁸ Д. Радичевић, Д. Булић, *Прилог проучавању властееоске сахране у Моравској Србији, Власт и моћ – Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године*, Крушевац 2014, 125–126; Д. Радичевић, *У потрази за средњовековним Рудником*, Рудник. Шапат висина, Београд 2014, 311–313. М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији II*, Београд 1962, 14; О средњовековном Руднику видети и: В. Петровић, Д. Булић, *Проблем убицације средњовековног Рудника*, *Историјски часопис* 58 (2009) 43–62.

¹⁹ С. Катић, Т. Катић, *Неколико докумената о руднику Брсково у 16. веку*, *Мешовита грађа* 35 (2014) 22.

²⁰ Тако су рудари из Румелије крајем 16. века обновили рад рудника сребра у удаљеном Ширвану (Азербeјџану). С. Катић, *Историја рударства и металургије у*

задржава своју привредну функцију и постаје део османског административног система.²¹

У новоуспостављени османски систем закупа рудника укључени су и домаћи предузетници, који су располагали значајним капиталом. Тако су закупци рудника Жежне, једаног од дванаест најзначајнијих рудника сребра у европском делу Османског царства у првој половини 16. века, били искључиво Срби. У периоду од 1520. до 1538. године као закупци се јављају: Петар, син Радосава; Стефан, син Рајина; Димитрије, син Петка; Михаил, син радича; Михаил, син Бојана; Сима, син Јована; Вук, син Радоње; Павле, син Томијана; Богдан, син Николе; Михаил, син Димитрија; Живко, син Јована и Јован, син Столета, који су били становници Новог Пазара, Трепче, Новог Брда, Вучја и Извора.²² У значајном броју, домаћи предузетници јављају се и као закупци ковница у Новом Брду и Кратову.²³

Део новца који је стицао на основу закупа рудника и ковница и рударске делатности уопште, улаган је и у подизање, опремање и поправку сакралних објеката. О овим ктиторским подухватима готово да

Османском царству (на примеру смедеревског сањака), Београд 2005, 47, 68 (докторска дисертација у рукопису). С друге стране, османска освајања су означила и нови период у привредној историји Балкана, који, између осталог, подразумевао и заустављање извоза злата, сребра, олова, гвожђа и бабра, као и слободне трговине златом и сребром. S. Katić, I. Ilić, D. Živković, *Copper Production in Majdanpek in sixties and Seventies of the 16th Century*, *Journal of Mining and Metallurgy* 45 (2) B (2009) 218. Овај излазак Србије и Босне са тржишта племенитих метала, као и исцрпљеност старих рудника олова у западној Европи превазиђен је увођењем нове технологије у преради полиметаличних и нискосреброносних руда познате као „Saigerprozess“. Ian Blanchard, *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages*, vol. 3. *Continuing Afro-European Supremacy, 1250–1450*, 972, 1071. „Saigerprozess“ је металуршки вишефазни процес издвајања сребра из бакарних и полиметаличних руда, који је коришћен све до 19. века. Опис и реконструкција овог процеса дати су у: M. L'Héritier, F. Téreygeol, *From copper to silver: Understanding the saigerprozess through experimental liquation and drying*, *Historical Metallurgy* 44–2 (2010) 136–152.

²¹ Тако је стари рударски град Плана 1530. године забележен као седиште кадилука. Исте године рудници у овом рејону, заједно са рудницима у рејону Запланине, давали су султану приход од 82.484 акчи, а ради њихове заштите формирани су одреди мартолоса са седиштем у Плани, Заплани и Беласици. С. Катић, *Историја рударства и металургије у Османском царству (на примеру смедеревског сањака)*, Београд 2005, 47; Исти, *Стварање мартолоских одреда у копаоничким рудницима Плана, Заплана и Беласица*, Крушевачки зборник 13 (2008) 74; Д. Амедоски, *Плана и Заплана*, 79–80.

²² С. Катић, Т. Катић, *Рудник Жажна и рударство Рогозне и Подбуковика у 16. веку*, *Историјски часопис* 59 (2010) 219–220.

²³ С. Катић, *Ковачница на монети во Кратово за времевладењето на султанот Сујелман I Величествениот (1520–1566)*, *Гласник* 54 1–2 (2010) 72, 77–79.

нема писаних извора који би расветлили њихов обим. Изузетак представља натпис у цркви Светог Мине у Штави, на источним обронцима Копаоника. Ова црква је подигнута километар низводно од састава Грашничке, Раичке и Вигањске реке. У њеној непосредној близини пронађени су остаци више топионица олова и гвожђа, а на локалитету Јеринин град и данас се могу видети остаци старог рударског насеља са преко 100 кућа. Иако се ово насеље не помиње у средњовековним изворима, у Штави се сачувало знатно више предања о рударству и топонима који указују на рударску делатност него у ма коме другом рејону копаоничке области.²⁴

Црква Св. Мине је подигнута у првој половини 17. века, на гробљу чији старији слој укопавања потиче из 14. века, док млађа фаза припада времену изградње цркве. Приликом археолошких истраживања пронађен је материјал који се може одредити у период између 14. и 18. века, што указује на вишевековно коришћење овог простора као некрополе и, вероватно, постојање старијег сакралног објекта чији трагови нису откривени. Из средњовековне фазе некрополе потичу монументалне надгробне плоче од белог студеничког мермера, које се одликују изузетном занатском обрадом. Њихове горње површине прекривене су урезаним флоралним орнаментима и розетама. Већина је искоришћена за попличавање унутрашњости цркве, приликом једне од обнова.²⁵ Једна од сачуваних гробних конструкција налази се северно од улаза у цркву. Сачињавају је две посебне целине – горњи део у облику сандука од мермерних плоча и укопани издубљени монолитни комад кречњака. У овом двојном гробу сахрањени је „кир“ Андреја, који је умро 1656. године. Он је одиграо посебну улогу при осликавању цркве о чему сведочи натпис на западном зиду наоса.²⁶

У олтарском простору, у ниши проскомидије, исписан је поменик приложника цркве међу којима се такође налази име Андрија, вероватно већ поменутог ктитора живописа. Три пута је записано и име Неда. По свему судећи на једну од ових приложница се односи натпис урезан на једном од камена у зиду са леве стране улаза у цркву. У натпису

²⁴ По предању, између Луковске Бање и Мерћеза радило је за време краља Вукашина девет самокова. В. Симић, *Рејонизација и карактеристика*, 385–386.

²⁵ Б. Дељанин, *Црква Светог Мине у Штави. 1 Археологија*, Ток 16–17 (1981) 113–118; С. Петковић, *Легенда о светом Мини у цркви села Штаве*, Српска уметност XVI и XVII века, Београд 1995, 330–331. Приликом конзерваторских радова ове плоче су извађене и замењене пешчаром, чиме је враћен првобитни изглед пода цркве. А. Радовић, *Црква Светог Мине у Штави. 3 Архитектура*, Ток 16–17 (1981) 123.

²⁶ Б. Дељанин, *Црква Светог Мине у Штави*, 113–118; Текст натписа са појашњењима је дат у: С. Петковић, *Легенда о светом Мини у цркви села Штаве*, 330–331.

писаним уставним писмом наводи се да је раба Божија Неда преминула 7151 (1643) године. Нешто ниже урезано је другом руком објашњење да је у питању „госпожда гварка Андре”. Било да је поменута Неда супруга кир Андре или само једна од приложница из поменика, овај натпис несумњиво сведочи да је рударски капитал улаган у киторске подухвате чак и током 17. века.²⁷ Иако већ у другој половини 16. и током 17. века као највеће рударске предузетнике и закупце рудника видимо муслимане, помен гварака Андре сведочи да српско хришћанско становништво још увек има значајну улогу у рударству. Хришћане и даље видимо као надзорнике (шафаре) и раднике на ископавању и преради руде, али и као гварке (варке) – власнике делова рударских рупа, који су финансирали копање руде за шта им је припадао сразмерни износ новца искованог од добијеног сребра.²⁸

О знању и вештини српских рудара тог доба сведочи и чињеница да је, у време подизања цркве Св. Мине, кнез Стефан Милорадовића, пореклом Србин, у два наврата долазио из Русије у потрази за рударима који су вешти у добијању сребра и злата.²⁹ Приликом другог доласка боравио је у манастиру Студеници, који се налази у непосредној близини Плана, најзначајнијег рудоносног рејона копаоничке области у коме је прозвођено злато у праху, обично и гламско сребро, олово, бакар и гвожђе. Није познато да ли су рудари са којима је преговарао Милорадовић отишли у Русију, али је сигурно да је тада вероватно по последњи пут показан интерес за вештине рудара са нашег поднебља. Након ратних разарања и депопулације које је донео Бечки рат, рударство на подручју Србије није успело да се опорави све до стицања самосталности у 19. веку.³⁰

²⁷ Аутор текста припрема овај натпис за објављивање.

²⁸ Примера ради, седамдесетих и осамдесетих година 16. века, закупци рудника Жежне су муслимани, док се међу надзорницима јављају и хришћани. Локално становништво укључено у обављање ових послова често је имало повлашћен стаутус. О томе више: С. Катић, Т. Катић, *Рудник Жежна*, 206, 222. Опис добијања сребра у османским рудницама дат је у: F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH 25 (1913) 166–170; В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, 28, 37–39, 81–88.

²⁹ Кнез Стефан Милорадовић је вероватно близак рођак, можда и син, Михаила Милорадовића, који је, након боравка у Цариграду, Молдавији и Влашкој, 1635. Стигао у Русију, где му је призната кнежевска титула на основу грамате косовског владике Јоне. Више о њему: Т. А. Опарина, “*Исправление веры греков*” в русской церкви первой половины XVII в., Россия и Христианский Восток. Выпуск II–III, Москва 2004, 288–325. (доступно на http://krotov.info/history/17/2/oparina_2.htm)

³⁰ G. Garić Petrović, V. Petrović, *Human capital and Serbian mining: historical perspective*, Mining in The Central Europe Through History, Belgrade–Košice, 2010, 36–37.

Vladeta Petrović, Ph.D.
Institute of History, Belgrade, Serbia

MINING ENTREPRENEURS AS DONATORS AND KTETORS OF CHURCHES AND MONASTERIES

Summary

The development of this industrial branch in Medieval Serbia can be tracked through written sources starting from mid-13th century, when the Saxon miners come to Serbia, forming ethnical and professional groups with a special status. Mining, which during 14th and in the first half of 15th century, becomes one of the most important economic branches of Middle-Ages Serbia, represented a significant source of income for rulers; a part of this income was distributed to certain monasteries thanks to the rulers' donations. In addition to rulers, both the individuals and groups, differently engaged in mining tasks, also became donators and ktetors of monastery and churches. The oldest written records on such a donation of the inhabitants of the mining urban settlements date back from 13th century and relate to the *Latines* – a catholic community to which belonged the Saxons, the inhabitants of Kotor and Dubrovnik. With an increase in the production volume, the circle of mining entrepreneurs spread including the local population too, which allowed the most prominent and wealthiest persons to become donators and ktetors of orthodox churches. Among the local businessmen the great leader Radic had a special place, who donated mining parts that he head in Rudnik to the monasteries Kastamonit and Vracevsnica, as well as a wheel that he built in his village of Kamenica. He donated to Kastamonit the customs duty too and the parts in Saxon places of Novo Brdo and Rudnik. Due to the lack of written sources, indirect conclusions on ktetor's endeavors of entrepreneurs involved in mining production and metal trade, may be drawn on the basis of material remnants of sacral buildings in mining settlements, as is the case with the churches in Novo Brdo and Rudnik. As the development of mining in the Balkans Peninsula continued after the Ottoman conquest, domestic entrepreneurs who had considerable capital, were also included in the Ottoman system of renting mines. An inscription on the church of St. Mina in Stava, in which master kir Andrew (Andra) is mentioned, also testifies of the investment of this capital in ktetor's efforts, in which master kir Andrew (Andra) is mentioned.

PRISTINA – REALE SEDIA *

Др Бојан Миљковић

Византолошки институт САНУ, Београд

Апстракт: У Приштини је, према речима византијског цара-писца Јована Кантакузина, био смештен један од дворова краља Душана почетком пете деценије XIV столећа. Двор у Приштини је потом користио његов син, цар Урош, а после њега и Вук Бранковић, који је 1379. насеље опасао зидинама. Данас нема материјалних остатака дворова српских владара који су старији од Маричке битке, познати су само из писаних извора.

Кључне речи: двор, владар, Приштина, седиште, Немањићи.

У историјском памћењу Дубровчана, које на самом почетку XVII века бележи перо Мавра Орбина, Приштина је била једно од престоних места Немањића.¹ Иако јој овај учени бенедиктинац приписује већу старину и везује за родоначелника Немању и његову победу над браћом у борби за великожупански престо код оближњег Пантина, те као место у коме се касније „крунишу краљеви Рашке”, у Приштини је заиста био двор српског владара у доба када се у њој појављују први трговци са Поморја, средином XIV века. Значај који је Приштина имала у привредном животу Дубровника током наредних стотину година, у граду је средином петог десетлећа XV века живела најмногљуднија трговачка колонија Дубровчана у унутрашњости,² дубоко се урезала у сећање житеља града под Срђем о Приштини као једној од српских престоница.

Приштина се први пут у изворима јавља почетком XIV века у опису међа поседа које је својим задужбинама, манастиру Светог Сте-

* Рад је настао у овире пројекта *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету*, заведеним под бр. 177032 при Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 17, 22.

² Основна студија о средњовековној историји града је Д. Ковачевић Којић, *Приштина у средњем вијеку*, ИЧ 2–2 (1975) 45–74 (= Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек), Београд 2007, 57–91). Главни извор зараде чинили су промет и прерада племенитих метала из богатих рудних налазишта у околини – Јањево, Ново Брдо, Трепча – којима се слободно трговало све до турског поседуња ове области.

фана у Бањској и Грачаници, даровао или потврдио краљ Стефан Урош II Милутин. У старијој хрисовуљи из средине друге деценије столећа помиње се прицевски пут који је са североистока међио атар села Плементино и водио даље на север, преко Лаба и долином Ситнице, до Звечана и саме Бањске.³ У млађој исправи, насталој почетком јесени 1321, име насеља се по први пут изричито наводи: преко старих посела липљанске епископије водио је пут изъ град(а) оу прициноу.⁴ Први од Немањиних потомака за кога се са сигурношћу може тврдити да је боравао у Приштини јесте Милутинов најстарији син, Стефан Урош III Дечански, који је из овог насеља упутио писмо дубровачком кнезу и општини пре 31. октобра 1325, а којим их подсећа на исплату уобичајеног „дохотка” о Митровдану.⁵ Да ли је већ у његово време постојао владарски двор у Приштини, може се само претпостављати, али за владе његовог сина и наследника Стефана Душана, свакако јесте.

У опису преговора које је јула 1342. у Приштини водио са српским краљем, Јован Кантакузин узгред пружа и штура обавештења о изгледу двора свог домаћина. Напустивши Скопље у пратњи брата Јована Оливера, Богдана, он је кренуо на север у сусрет српском владарском пару, прошао кроз „крај који се због лепоте зове Паун” и стигао до Приштине (Πρίσθινον). За претендента на цариградски престо она је само „неутврђено село” (κώμην τινὰ ἀτείχιστον). Кантакузин Душанов двор једноставно назива *кућа* (οἰκία), а сам комплекс је имао капију, дакле био ограђен, двориште и више зграда, испред прве од њих (ἐπὶ τὸν πρῶτον μάλιστα τῶν οἰκῶν) краљ је најчешће дочекивао свог госта током више дана, колико су преговори о будућем савезништву трајали.⁶ Сам је Душан, нешто раније, један од својих боравака у Приштини посведочио речима *кгда бѣхъ немощнъ оу прицинѣ забележеним у повељи манастиру Светог Николе у Врањини на Скадарском језеру.*⁷ Његов син, цар Стефан Урош, једну од својих последњих познатих повеља из-

³ Уп. Г. Томовић, *Властелинство манастира Светог Стефана у Бањској*, Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља II, Београд 2011, 213.

⁴ Б. Живковић, *Грачаничка повеља*, Београд 1992, 85; неименовани град је Липљан.

⁵ Н. Порчић, *Писма немањинских владара Дубровчанима о подизању Светодмитарског дохотка*, ССА 7 (2008) 14–15.

⁶ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum II*, (ed. L. Schopeni), Bonnae 1831, 261–262; за српски превод и коментаре уп. ВИИИЈ VI, 386–387, 389–390.

⁷ *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, (ed. F. Miklosich), Graz 1964², n° 94, 113–114; Ђ. Бубало, *Средњовековни архив манастира Врањине (прилог реконструкцији)*, ССА 5 (2006) 263–265.

даје 11. марта 1365. управо у Приштини,⁸ док позни Мавро Орбин тврди да је и краљ Вукашин фацева ла сѣа рснде(н)за нн ѿрнстнна.⁹

Владарски двор, те близина богатих рудника, несумњиво су утицале на развој насеобине, која од села са почетка века постаје на његовом крају утврђен град. О томе сведочи један интересантан запис са годином 1379. у којој је Вук Бранковић довршио подизање градских зидина.¹⁰ На то се, пред наилазећом турском опасношћу, одлучио јер не бивши од века з сел мeste прицине прибежице нн тврѣде, а само „ово прекрасно место” назива стол. Осим зидина, „господин Влк Степан” је са локалним митрополитом био и ктитор градске саборне цркве која се назива митрополном,¹¹ а споменуте су и друге цркве и манастири. Посвета главне градске цркве лако се да утврдити. Слово о кнезу Лазару, које је 1392/3. написао патријарх Данило III, казује да су земни остаци кнеза Лазара после погибије на Косову пољу похрањени у Приштини, у Спасовој цркви, док именом непознати писац нешто млађег *Пролошког житија* насталог пре 1398, бележи да је кнез погребен въ митрополни. После нешто више од године дана, колико је почивало у свом „приштовском” гробу, кнежево нетљено тело је пренето у његову задужбину, Раваницу.¹² Податке о другим приштинским црквама и манастирима

⁸ Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару о дару калуђера Романа*, исто, 139–148.

⁹ Mavro Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601, 270; на основу ове позне вести сматра се да је на врхунцу Вукашинове моћи уочи Маричке битке, Приштина као најсеверније упориште такође улазила у састав његове области, ИСН I, 590, 598.

¹⁰ Запис на српскословенском (fol. 6^v-7^r) је уметнут у грчки текст питања и одговора Анастасија са Синаја, рукописа насталог 1342/3. који се данас чува у збирци руског манастира на Атону (Греч. 1187). Сам запис је настао између 1380. и 1389. Када је на трону пећких патријараха био Спиридон, чије се име налази исписано у маргини последњег листа рукописа, в. А. А. Турилов, *Последний отголосок идеи „Царства Сербов и Греков” (градозданная надпись Вука Бранковича 1378–1379 гг.)*, Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян, Москва 2012, 449–464.

¹¹ Старо седиште липљанских архијереја, оближња Грачаница, тада је привремено било напуштено. О томе посредно сведочи запис монаха Никодима из једног грачаничког минеја с годином 1382/3, који говори о свеопштој обнови манастира повећанимъ липљанског архиепископа Симона, *Стари српски записи и натписи I*, (пр. Љ. Стојановић), Београд 1902, 49, бр. 155.

¹² В. Ђоровић, *Силуан и Данило II, српски писци XIV–XV века*, Глас СКА 136–94(1929) 27–30, Исто 95,12–13; С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, ГСУД 21 (1867) 163; за датовање поменутих састава, в. Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968, 71–72, 105; пренос Лазаревих моштију из Приштине, преко Нове Павлице, до Раванице, одиграо се у јесен 1390 – пошто се навршила година дана, лѣтъ же мнѣкшѣ по тврдѣи једног од учесника, патријарха Данила III, отпочеле су припреме за транслацију. Година жѣда стоји и у млађем *Пећком летопису*, Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Ср. Карловци, 1927, 98.

дају само турски дефтери.¹³ У њима су забележени: манастири Богородице, Светог Николе и Светог Ђорђа, те махала „Аја Софија”, што би упућивало и на постојање цркве посвећене Божијој Премудрости у граду.¹⁴ Стално насељени трговци са Поморја су за своје религиозне потребе, по изградњи градских бедема, започели изградњу католичке цркве Свете Марије, која се први пут у изворима јавља 9. новембра 1387,¹⁵ а радови на њеном довршетку су трајали кроз целу прву половину наредног столећа, судећи пре свега по тестаментима дубровачких трговаца.¹⁶ У приштинском подграђу постојало је и „потечиште” на коме су за празник Христовог рођења одржаване витешке игре.¹⁷

Иако је свега неколико година, на прелазу из осме у девету деценију XIV столећа, била привремено седиште липљанских архијереја, в. претходну нап., мештани су цркву Вазнесења Христовог и касније називали „митрополијом”, а у једно столеће млађим турским пописима из 1477. и 1487. среће се и истоимена градска махала, А. Handžić, *Nekoliko vijesti o Arbanasima na Kosovu i Metohiji sredinom XV vijeka*, Simpozijum o Skenderbegu, Priština 1969, 209.

¹³ Реч је о више пописа који су обављени у временском распону од једног столећа, између 1475. и 1575. О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 170.

¹⁴ Последњи податак је нарочито занимљив јер је у питању јединствена посвета једног храма код Срба у средњем веку. На избор његовог патрона најпре су могла утицати сећања из младости ктитора, односно посвете цариградске или охридске Велике цркве. Као што је добро познато, Душан је уз свог прогнаног оца провео седам година у Цариграду (1314–1321), в. ИСН I, 464; док је Вук у Охриду, граду који је Душан на управу поверио његовом оцу, севастократору Бранку, проборавао цео први део свог живота, једини његов портрет, из 1364/5, налази се на западној фасади северног параклиса уз олтар Богородице Перивлепте, Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 124. У предању српских мештана, први пут забележеним крајем XIX века, помињу се и цркве Света Петка и „Крстовдан”. Други храм се некад налазио у делу града који се у то време звао „Панађуриште”, уп. М. В. Веселиновић, *Кроз Косово*, Годишњица Николе Чупића 14, Београд 1894, 307; није позната посвета ове цркве, али се из писма француског вице-конзула Антоана Васа, од 1. октобра 1812, сазнаје да су у Приштини два пута годишње одржавани вашари, један с пролећа у самој вароши, априла месеца, а други, који детаљно описује овај дипломата, у јесен на њеном јужном ободу, септембра месеца. С. Новаковић, *Француске службене белешке о западно-балканским земљама из 1806–1813*, Споменик СКА 31 (1898) 149; јесењи је дакле вашар, око овог храма или његових рушевина, све до у другу половину XIX века, одржаван за празник Воздвижења Часног крста. А. Урошевић, *Приштина*, Зборник радова Етнографског института 2, Београд 1951, 8–10. Локално предање памти још и цркве Арханђела и Свете Недеље, в. М. Ивановић, *Црквени споменици XIII–XX века*, Задужбине Косова, Призрен–Београд, 1987, 512–513.

¹⁵ Ковачевић Којић, *Приштина*, 64–65.

¹⁶ С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији, Работници, војници, духовници* (Београд 1997), 249.

¹⁷ Због изгреда на њима 1435, неки од Дубровчана су морали пред суд у граду светог Влаха, С. Јирећек, *Reiterspiele im mittelalterlichen Serbien*, Archiv für slavische

Данас нема остатака средњовековне Приштине. Град је по први пут страдао још на почетку XV века у сукобима деспота Стефана са млађим братом Вуком, спалиле су га фебруара 1409. угарске чете које су се бориле на страни деспота Стефана. У близини града вођена је и друга велика битка на Косову пољу од 17. до 19. октобра 1448, између хришћанске војске Јанка Хуњадија и Турака које је предводио султан Мурат II, а целу област коначно поседа седам година касније, 1455, његов син и наследник, Мехмед II.¹⁸ Градски бедеми су били разорени, јер у свом извештају папи Сиксту IV, који око 1480. саставља улцињски бискуп Мартин Сегон, пореклом Которанин рођен у Новом Брду, за Приштину пише да је била омиљено боравиште „господара Мизије”, али је попут Јована Кантакузина, непуно столеће и по раније, поново назива селом.¹⁹ Да је насеље у време турског освајања ових крајева претрпело већа разарања, посредно сведочи и чињеница да је за седиште санџак-бега изабран оближњи Вучитрн.²⁰ „Надбискуп Скопља и целог српског краљевства” Петар Богданић бележи 1685. да Приштина нема тврђаве и да није опасана зидинама, а варош је страдала у аустријско-турским сукобима 1689. и 1737, као и у два велика пожара из средине XIX века.²¹ Данас је у граду најстарији храм Светог Николе, сазидан око 1830. на месту рушевина старије цркве вероватно исте посвете, а предање о краљевом двору истрајно је неговано. За месно српско становништво су све до краја XIX века развалине у некадашњој „Чаршији”, на месту потоњег Пашиног конака или Сараја, представљале „дворац краља Милутина”.²²

*

Српски владарски двор у средњем веку данас представља велику непознаницу. У недостатку материјалних трагова све до позног XIV столећа, од највећег су значаја, пре свега за убикацију, наративни писани извори.²³ По казивању најстаријег, Кекавмена, да се закључити

Philologie 14, Berlin 1892, 73–75 (= *Витешке игре у средњовековној Србији*, Зборник Константина Јиречка I, Београд 1959, 411–414).

¹⁸ ИСН II, 81, 264, 298.

¹⁹ ... pagum Pristinam, cf. A. Pertusi, *Martino Segono di Novo Brdo, vescovo di Dulcigno*, Roma 1981, 93.

²⁰ А. Урошевић, *Вучитрн*, ГСНД 19 (1938) 216–217.

²¹ К. Н. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922, 52–54.

²² Веселиновић, *Кроз Косово*, 304–307; Б. Нушић, *Косово II*, Нови Сад 1903, 12–13, 16–18.

²³ На ову тему, основне су студије – С. Новаковић, *Немањинске престонице Рас – Пауни – Неродимља*, Глас СКА 88 (1911) 1–54; С. Ћирковић, *Владарски двори*

да је једно од главних упоришта Стефана Војислава, који је средином XI века држао „тврђаве Далмације”, поред εἰς τὴν Ζένταν, био Стон (Στάμνος).²⁴ Према пола столећа млађим схолијама Михаила, епископа деволског, Војислављев син и наследник, први зетски краљ Михаило (око 1055 – око 1082), столовао је (τὴν οἴκησίν τε) у Котору и „Прапрати”.²⁵ Од нарочитог значаја за познавање дворова владара Зете, јесте два века млађи спис локалног карактера, тзв. *Летопис попа Дукљанина*, у којем се такође среће двор (χυρία) у Прапратни са црквом Светог Андреја.²⁶ Најстарији међу њима био би онај Јована Владимира († 1016) на Крајини,²⁷ североисточним обронцима Румије које се спуштају ка Скадарском језеру, са црквом Богородице Крајинске чије рушевине и данас постоје.²⁸ Михаилов син, краљ Константин Бодин, дочекао

око језера на Косову, ЗЛУ 20 (1984) 67–82; исти, *Двор српских владара: од утврђења до градског насеља, Работници, војници, духовници* (Београд 1997) 423–434.

²⁴ У њему је био заточен скупа са сином, на превару ухваћен локални ромејски заповедник, Катакалон Клазоменски, стратег у Дубровнику, в. *Советы и рассказы Кекавмена*, (пр. Г. Г. Литаврин), Москва 1972, бр. 170, стр. 26–бр.171, стр. 25; ВИИИЈ III, 211–213; као први међу градовима Захумљана, Стон (Σταγνόν) помиње још Константин VII (945–959) у свом *Стису о народима*, Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, (ed. G. Moravcsik, R. J. H. Jenkins), Washington 1967, 162–33,21; ВИИИЈ II, 61. Да ли је име града изведено од στολθ – престо, односно στολθνοЕ μϋστο, коначан одговор ће дати етимолози.

²⁵ Е. Θ. Τσολάκη, *Η Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη*, Θεσσαλὸν βίκη 1968 163δ⁷ ВИИИЈ III 179.

²⁶ *Gesta Regum Sclavorum I*, (пр. Д. Кунчер), Београд 2009, 118, 154; на основу овог текста, iurania Prapatna, се смешта уз морску обалу, између Бара и Улциња, уп. С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, ГСУД 48 (1880) 13; К. С. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Лиречка I, 232; ваља међутим скренути пажњу да се топоними као прапратница, прапратни даљ, прапратни дољ, прапратъ, релативно често срећу. С. Мишић, Т. Суботин Голубовић, *Светоарханђелска хрисовуља*, Београд 2003, 110; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника*, (пр. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик), Београд 2011, 229, 460, 462, бр. 64, стр. 71; бр. 125, стр. 216, стр. 356, а управо се тако звала (прапратни дољ) удолина која је повезивала Стон са његовим главним пристаништем на јужној страни полуострва, Исто, 196, бр. 54, стр.19 из залива Прапратно данас саобраћа трајект који Мљет повезује са копном. О Михаиловој делатности у очевој „престоници”, речито сведочи његова задужбина посвећена истоименом арханђелу, на чијим зидовима је сачуван и портрет ктитора, в. И. Стевовић, *О првобитном изгледу и времену градње цркве Св. Михајла у Стону*, ЗРВИ 35 (1996) 175–193.

²⁷ *Gesta Regum Sclavorum I*, 136.

²⁸ ИЦГ II–2, Титоград 1970, 424–428; видљиво је више градитељских фаза, а црква је у XV веку служила као саборни храм Зетске митрополије. М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 169–170.

је у зиму 1096/7. Рејмона од Тулуза на Првом крсташком походу, у Скадру,²⁹ а да је у њему Бодин најчешће боравио сведочи и „поп Дукљанин”. Сви припадници ове краљевске лозе, на челу са Михаилом, почивали су у оближњој бенедиктинској опатији Светог Сергија и Ваха.³⁰ Стиче се утисак да су омиљена боравишта зетских владара била у близини Скадарског језера, заклоњена планинским масивима од средишњих области Балкана и довољно удаљени од седишта ромејских стратега у Дубровнику и Драчу; јединствене престонице нема, а дворови су смештани унутар утврђених градова, као и ван сигурности коју су пружале њихове зидине; у страху од надмоћних источних суседа, двор је био премештан и доста далеко на северозапад, у Стон на Пелешцу или Котор; ова скровита места на обали су, услед опадања ромејске флоте, представљала безбедно уточиште.³¹

О двору великих жупана у унутрашњости српских земаља из наредног, XII века, још се мање зна. На основу *Историје* Јована Кинама који пише о првом походу цара Манојла I Комнина против Срба 1149, не може се поуздано утврдити где се налазила резиденција (ἀρχεῖον) „архижупана Далмата” која је том приликом спаљена.³² Једини из изво-

²⁹ S. Runciman, *A History of the Crusades* I, Cambridge 1957, 161.

³⁰ *Gesta Regum Sclavorum* I, 160, 164, 168, 172, 180; за историју ове цркве на обали Бојане, од које је данас очуван само западни део јужног зида, уп. В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965, 17–33.

³¹ Последња велика прекоморска експедиција изведена средином XI века, покушај поновног освајања Сицилије неславно је окончана. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1993, 315–316, Царство више није било поморска сила.

Присуство на јадранским обалама понекад је могло, у случају бродолома, пружити ненадану добит, као десет *кентинарија* (320 килограма) злата, чије је присвајање био повод да се Στέφανος Βοϊσθλάβος по први пут помене у византијским изворима. Две неуспеле казнене експедиције које су против њега уследиле, ишле су копненим путем, cf. *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, (ed. I. Thurn), Berolini – Novi Eboraci, 1973, 408–409, 424–425; ВИИНЈ III, 157–161; а приликом заробљавања стратега Дубровника, в. нап. 24, заплењено је било и ромејско бродовље (καὶ τοὺς δρόμωνας).

³² *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonnæ 1836, бр. 101, стр. 18–бр. 102, стр.1; бр. 102, стр. 18–бр. 103, стр.19; ВИИНЈ IV, 22–26; ако се Кинамово казивање упореди са оним код млађег Хонијата, *Nicetae Choniatae Historia*, ed. I. A. van Dieten, Berolini – Novi Eboraci. 1975, 89–90; ВИИНЈ IV, 122–124, о овом Манојловом походу се може закључити следеће – автократор је кренувши из Авлоне, извршио концентрацију својих трупа у Пелагонији и одатле се упутио на север. Пре директног сукоба са побуњеницима, према млађем писцу, василевс је покушао да их изненади. Са делом трупа, које је лично предводио, Манојло I је кренуо заобилазним путем. Уместо очекиваног напада са југа, из правца Липљана и Косова поља, вероватно долином Јужне Мораве, преко Топлице и заобишавши Копаоник, српским устаницима је зашао иза леђа, напавши их са севера.

ра познати Немањин двор био је смештен у Котору, после коначног освајања 1185, а који је у овом приморском граду постојао и средином друге деценије наредног века.³³ У настојању да под својом влашћу обједини све српске земље, Немања је изгледа хтео да баштини и традицију зетског краљевства, смештајући по угледу на првог краља Зете, Михаила, свој двор такође у Котор. Место двора на јадранској обали, далеко на Западу, лако је разумљиво ако се има у виду да је главни противник Немањиног осамостаљења било Царство, на јужним и источним границама српских земаља.³⁴ О дворовима првих Немањиних

Суочени са истовременим нападима из два правца, Срби су лако поражени. На овакву реконструкцију догађаја упућује старији извор, Кинам је у свом делу забележио имена области које је том приликом Манојло вратио под своју власт. По уласку у „Далмацију”, најпре је разорен Рас (τὸ Ῥάσον τε κατεστρέψατο φρούριον) и ту је са делом војске оставио Константина Анђела, сам автократор је наставио у област Νικαβάν чије тврђаве без тешкоћа заузима, а после тродневне опсаде осваја и утврђење Γαλιτζης. Враћа се потом у околину разореног Раса, где је од већ поменутог „севастопертата” сазнао за нападе српског жупана на ромејске гарнизоне у претходно поседнутим утврђењима и тек тада креће на само седиште „архижупана”. Казнена експедиција која је следила, досегла је и сам жупанов двор који се налазио негде дубље у српским земљама према западу, уп. Ћирковић, *Двор српских владара*, 425; уп. такође Љ. Максимовић, *Србија и правци византијских похода у XII веку*, ЗРВИ 22 (1983) 9–12 (= Византијски свет и Срби, Београд 2008, 64–66).

У науци постоје различита мишљења о томе где треба тражити средњовековни Рас, у самом Новом Пазару или његовој околини, Д. Мркобрад, *Рас-Постење: фазе развоја утврђења*, ЗРВИ 36 (1997) 203–217; М. Роровић, *Тврђава Рас*, Београд 1999; Ј. Калић, *Рашка истраживања*, ИЧ 47 (2002) 11–23; иста, *Епископски градови Србије у средњем веку*, ЗРВИ 50–1 (2013) 433–444; док се утврда „Галич” налази на десној обали Ибра, неких двадесетак километара источно од Новог Пазара, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд 2010, 80. Загонетна Кинамова „Никава” ће најпре бити област у горњем току ове реке, позната као Ибарски Колашин, уп. Новаковић, *Немањинске престонице*, 4–5.

³³ Немања је тада обновио и градске бедеме, који су вероватно страдали приликом опсаде, в. Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, (пр. Љ. Јухас Георгиевска, Т. Јовановић), Београд 1999, 40; то је друго и дефинитивно освајање града. Стефан Немања је Котор по први пут освојио на почетку своје самосталне владавине, 1168, *Nicetae Choniatae Historia*, 159; ВИИИЈ IV, 146; Ј. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, ЗФФ 11–1 (1970) 193–202.

³⁴ Да ли је велики жупан имао двор и у Расу, да се само нагађати. Пре њега, у првој половини XII века двор засигурно ту није био, тада је Рас само значајна и два пута разарана погранична утврда, 1127–1129. тврђаву су порушили Срби, а две деценије касније Ромеји, *Ioannis Cinnati*, бр.12,стр.9–10; бр.102,стр.18–19; ВИИИЈ IV, 14–15, 23. Зна се да је крунисање наследника Немањиног на престолу, као и његов монашки постриг обавио на Благовештење 1196, рашки епископ, Калиник, у древној Петровој цркви код Новог Пазара, в. Б. Миљковић, *Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008, 124–125. За млађег Немањиног

потوماка, његових синова и старијих унука ништа није познато. Драгоцени су због тога помени дворских „протојереја” у две жичке хрисовуље првовенчаног краља Стефана и сина му Радослава, с краја друге и почетка треће деценије XIII века. Могли су убирати приходе са свих црквених имања, изузев оних која је архиепископ држао.³⁵

Штур је и најстарији опис српског владарског двора, Стефана Уршоа I, из пера Георгија Пахимера – Ἦσαν δὴ καὶ τὰ κατ’ αὐτοὺς τὸ παράπαν λιτά τε καὶ εὐτελεῖ. Судећи по тексту овог писца, може се закључити да је од раније договореног склапања брака између друге кћери василевса Михаила VIII, Ане, и млађег краљевог сина Милутина,³⁶ срп-

сина и животописца, овај храм је столног црсто, Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 18–20, у њему је био престо рашког епископа Охридске архиепископије. Новије камено постоље за владичански трон прислоњено је уз чеону страну југозападног пиластра испод куполе, а камени престо је на уобичајеном месту, у олтарској апсиди испод прозора. Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Зборник Архитектонског факултета 5, Београд 1961, 7, 9; М. Радујко, *Катедрална намена и ентеријер Ђурђевих ступова: доње место и сапестоље*, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, Беране–Београд, 2011, 128. По називу црквеног седишта, у латинским изворима је именована цела земља и њени становници – Рашка, Рашани, Раци. М. Динић, *О називима средњовековне српске државе – Склавонија, Србија, Рашка*, ПКЈИФ 32–1 (1966) 30–31 (= Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 38–39); реч је о конфесионалној одредници, то су име католици, било они са Приморја, Апенинског полуострва или из Угарске, користили за православне Србе и њихове земље – „правоверни” барски надбискуп се називао „Regni Serviae Primas”, v. I. Marković, *Dukljansko-barska Metropolija*, Zagreb 1902, 46; ову тврдњу можда најбоље илуструје *Onus Источне Европе* на латинском са почетка XIV века, чији аутор непознатог имена разликује шизматичку „Рашку” којом влада Милутин и „Србију” краља Драгутина, за кога је као супруга угарске принцезе погрешно сматрао да је прави католик, cf. *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Београд 2013, 119–128. На овај начин треба схватити и рашки стол, као српски престо, из уговора који су Дубровчани закључили са бугарским царем Михаилом Асеном, 15. јуна 1253, в. Мошин, Тирковић, Синдик, *Зборник*, 200, бр. 55, стр. 17. „Рашке земље” се само изузетно јављају у званичној титулатури српских владара, код синова Првовенчаног, и то опет у њиховој преписци са градовима у Приморју, Дубровником или Сплитом, исто, 130, 138, 144, 214, бр. 27, стр. 1; бр. 30, стр. А1, А10; бр. 33, стр. Б2–3; бр. 58, стр. 33. За разлику од латинске или грчке литургије у „Поморју”, богослужење на српском језику коју је Охридска црква прихватала, придобило је за православље, током претходна два столећа, највећи део српског народа, а његов светитељ столовао је у цркви првоапостола, у Расу.

³⁵ Исто, 92, 94, бр. 14, стр. 24; бр. 15, стр. 4–5. Овакве припадности најпре сведоче да владарски двор у то време није био стационаран на једном месту. Бринули су свакако о религиозним потребама владара и његове породице, док њихов помен у исто време сведочи и о постојању придворних цркава или параклиса у којима су служили.

³⁶ Georges Pachymérès, *Relations historiques II*, (éd. A. Failler, V. Laurent), Paris 1984, 453–457; ВИИИЈ VI, 22–30;

ски владар у последњем тренутку желео одустати, а да тиме не увреди автократора. У томе је и успео на један врло домишљат начин. Претходницу свадбене свите, која из Верије, краћим путем креће за Србију,³⁷ дочекује краљ Урош. Он се тобож јако чудио евнусима из пратње и показао посланству једну младу, сиромашно одевену жену која је прела, уз речи да се они тако опходе са невестама. Пренеражени оним што су видели, посланици пресрећу ромејску свиту у Охриду, где принцеза остаје, а патријарх Јосиф са пратњом, преко Полога наставља на север. Надомак Липљана дочекао их је Георгије,³⁸ са вешћу која је посланство додатно узнемирила, на путу њима у сусрет био је наводно нападнут из заседе. Саму делегацију већ су застрашиле групе људи који су их из далека пратиле од уласка у српску земљу. Завршни чин вештог сценарија, био је пљачкашки препад по ноћи у којем високо ромејско посланство на челу са архипастиром остаје без коња. Српске велможе које су их дочекале, „љубазно” су по околини прикупиле кљусад, како би угледним гостима што пре омогућили повратак назад. Замисао је у потпуности успела, вративши се преко Охрида са принцезом у Солун, василевсу су једино могли да пренесу утиске о краљу Урошу као једном сиромашном владару који не може да путеве у својој земљи учини безбедним, а камоли да буде свекар његове кћери. Ови догађаји се датују у крај седме деценије XIII столећа.³⁹ Ктитор Сопоћана је дакле намерно хтео да његов двор остави утисак простоте и сиромаштва на патријарховог хартофилакса Века и митрополита Трајанупоља, „Кондумна”, а њима показана *υβρις*, засигурно је била једна од „убогих родитеља кћери” које је на двору окупљала краљица Јелена са намером да им пружи лепо васпитање, научи их *δύλαντιον ροῦτινότητος* и касније, уз богат мираз, пристојно уда, како бележи нешто млађи Данило.⁴⁰ Иако Пахимер не именује место у коме је био српски двор, оно се дâ лако утврдити на основу једног акта занимљиве садржине који је 1267/8. потписала Јелена *в крѣнацѣхъ*. Њиме се ова краљица „од племена фрушкога” није само обавезала на пријатељство према Дубровнику, те исплату сваке причињене штете градским трговцима ако се на двору појаве у краљевом одсуству, већ и да ће о свакој његовој непријатељ-

³⁷ Највероватније преко Пелагоније и Скопља.

³⁸ Пахимер га назива *μεσάζων*, дакле један од најближих краљевих сарадника.

³⁹ На пут већ уговореном браку најпре је стала краљица Јелена, њен рођак Карло Анжујски се већ тада, са својим плановима за освајање Цариграда, налазио на источној јадранској обали, уп. ИСН I, 354.

⁴⁰ *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 69.

ској намери одмах послати вест у град.⁴¹ Јасно је да се двор краља Уроша налазио у Брњацима.⁴² После Урошевог свргавања са власти и смрти, Јелена је и као монахиња задржала двор, све до свог упокојења у њему 8. фебруара 1314.⁴³

Познати су и дворови њихових синова, краљева Стефана Драгутина и Стефана Уроша II Милутина, захваљујући Данилу и његовом настављачима. У овим текстовима једини посведочени двор старијег брата, био је смештен у Дебрцу, у Мачви, на јужној обали Саве.⁴⁴ У њима се, поред цркве у којој се служило „према законском црквеном уставу на његовом двору”,⁴⁵ по први пут наводе и скупочена дела дворских мајстора – златне богослужбене сасуде, украшене бисером и драгим камењем, путири, дискоси и „велика нафорна бљуда”, кадионице, златни свећњаци и златоткане свештеничке одежде. Производе придворних радионица, златарских и ткачких, богобојажљиви владар је слао на дар црквама и манастирима, и ван граница српских земаља, од руских на северу, до Јерусалима и Синаја на југу, све до своје смрти 22. марта 1316.⁴⁶ За Милутинове „дворе”, основни је исти извор. Један, где је на пролеће 1314. угостио свог старијег брата, био је у месту званом паџни.⁴⁷ По хрисовуљи липљанској епископији, реч је о пољу кроз које тече северни крак Неродимке до ушћа у Ситницу.⁴⁸ Исти акт сведочи да је у то време (септембар 1321) двор већ био напуштен, јер рибњаке, воденице, сенокосне ливаде и њиве, које су служиле за потребе двора, заједно са црквом и свештеником који је у њој служио, краљ је поклатио Грачаници.⁴⁹ Приликом подизања двора,⁵⁰ чак је измењен

⁴¹ Мошин, Ђирковић, Синдик, *Зборник*, 238, бр. 67.

⁴² Истоимено село и данас постоји, неких 25 километара западно од Косовске Митровице, подно Мокре Горе.

⁴³ *Животи*, 87–91.

⁴⁴ Истоимено насеље се данас налази на пола пута између Обреновца и Шапца. Краљ Драгутин је, после 11. јуна 1284, од угарске краљице мајке Јелисавете Куманке, своје таште, добио на управу пограничне бановине, Мачву, Усору и Соли – уп. М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, Глас САН 203 (1951) 69–70 (= Српске земље, 132–133).

⁴⁵ Дворски храм је највероватније био посвећен светом Пантелејмону, јер када 1428/9. Ђурађ Бранковић потврђује поседе великом челнику Радичу, као први у Мачви се наводи трњг дебрџ са панађуром „о празнику светог Пантелејмона”, в. С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 335.

⁴⁶ *Животи*, 36–53.

⁴⁷ *Исто*, 95.

⁴⁸ Јужни обод Косова поља, северно од данашњег Урошевца.

⁴⁹ Живковић, *Грачаничка повеља*, 85–86.

ток Неродимке и део њене воде вештачком водојажом (извод) усмерен на север.⁵¹ Краљ Милутин је крајем свог живота подигао други двор у близини, на горњем току исте реке, у месту по имену *неродимља*,⁵² где је и преминуо.⁵³ Овај двор су потом користили и његови наследници током пола столећа.⁵⁴ Оно што је заједничко „дворима” краља Уроша и његове двојице синова, јесте да су подигнути на местима која се тада први пут срећу у изворима, па се може претпоставити да до тада нису била настањена. Њихов пак географски размештај речито сведочи о снажењу и ширењу српске државе почевши од друге половине XIII столећа. Отац је у још увек скровитим Брњацима, одакле је будно могао пратити догађаје у суседној Бугарској после смрти Јована II Асена, те ромејску реконквисту средишњих области Балкана, док су већ његови синови смештали своје резиденције у отвореним низијама на крајњем северу и југу државне територије. Нису били утврђени.⁵⁵

⁵⁰ Његов положај у отвореном пољу упућује на време после пролећа 1283, када је ромејска војска по последњи пут успела да продре до Липљана, *Животи*, 111; за датовање в. ВИИИ VI, 31–33.

⁵¹ Учинивши је тако јединственом реком на Балкану, чије воде отичу у два слива, природни егејски и црноморски.

⁵² Данашње село истог имена налази се 6–7 километара западно од Урошевца, на падинама Неродимске планине.

⁵³ *Животи*, 155.

⁵⁴ Дечански је у њему 15. јула 1326. издао једно разрешно писмо, в. *доџу краљ(љ)в(љ)ст(в)а мн оу породимља* (дублет са Неродимља) после битке код Велбужда 28. јула 1330. довршио оснивачку повелу за Дечане и коначно, из њега је са најоданијом властелом 21. августа 1331. побегао у утврђени Петрич, а потом се предао Душану, Н. Порчић, *Акт краља Стефана Уроша III о разрешењу рачуна Дубровчанина Андрије Пештића*, ССА 2 (2003) 23; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 69, 137; *Животи*, 212–213; Душан је у овом двору на почетку своје самосталне владе, 14. августа, издао повелу Дубровчанима о слободној трговини житом, а 8. августа 1339. и 10. септембра 1340. два разрешна писма, в. *Старе српске повеле и писма I–1*, (пр. Љ. Стојановић), Београд – Ср. Карловци, 1929, 47, бр. 53; Д. Јечменица, *Две разрешнице краља Стефана Душана за Дубровчанина Домању Менчетића са браћом*, ССА 8 (2009) 49; К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) 100; позно предање које је крајем 1641. забележио патријарх Пајсије, сведочи да је цар Урош († 2. децембра 1371) сахрањен више Неродимље (писац зна и за име *породимља*), у манастиру Успења Богородичиног, подно „*града Петрича*”, Т. Јовановић, *Књижевни дело патријарха Пајсеја*, Београд 2001, 296–297.

⁵⁵ Дечански је пред Душаном морао потражити спас иза зидина Петрича, оставивши у двору супругу са децом и ризницу. Око три и по километра узводно од Неродимље утврда је очигледно служила као дворски „*refugium*”. За њен положај, в. И. М. Здравковић, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд 1975, 18–21.

Краљ Милутин је имао још један двор (ὁ δόμος), у граду Скопљу. У овом двору, за ту прилику застртом свиленим и златним везом украшеним тканинама, српски краљ је дочекао изасланика ромејског василевса, Теодора Метохита. *Посланичко слово* овог вештог дипломате, између осталог, даје и драгоцену обавештења о дворском јеловнику. Сваког дана, из краљевог двора (ἐκ τῆς αὐλῆς τοῦ ρηγῶς) на Метохитов стан, стизала је перната дивљач, те дивље свиње и јелени, али и већ „припремљена јела и послатице у златним и сребрним тањирима и посудама”. У посне дане је доношено свеже и сушено воће, колачи, те спремљена и свежа, односно усољена риба. На Метохита је нарочити утисак оставио избор „великих и масних дунавских риба”, које су и у Цариграду тада биле на цени. Месо на трпези, као и помен прослављања месних поклада, упућују на време доласка ромејског посланства у Скопље.⁵⁶ Те 1299. месне покладе су биле 22. фебруара, а на основу описа свог боравка, може се закључити да је Метохит стигао на Милутинов двор још у првој половини истог месеца. Да је Скопље било Милутинова престоница,⁵⁷ посредно сведочи и његов животописац. Наиме, највећа ктиторска делатност овог иначе великог црквеног приложника везана је управо за овај град, изнова је подигао градски саборни храм Богородице Тројеручице, католикон манастира Светог Георгија на реци Серави, цркву Светог Константина у горњем граду, те Светог Никиту близу Скопља,⁵⁸ а овоме ваља додати и градски манастир Светог Јована Претече и Крститеља који је, по хрисовуљама Михаила IX (1299/1300) и Андроника II (мај 1308), такође он сазидао.⁵⁹ Самог Данила је, као хиландарског игумана, краљ Милутин два пута дочекао у Скопљу. Први пут 1308, када су манастирске драгоцености, због најезде Каталанаца, похрањене у граду, а други пут две године касније, када посредује између завађене браће.⁶⁰ Свој значај град је задржао и под Милутиновим наследницима. Стефан Душан је у њему на Васкрс, априла 1346, круни-

⁵⁶ L. Mavromatis, *La foundation de l'empire serbe. Le kralj Milutin*, Qessaloni, kh 1978, 103–105, 112–113; ВИИИ VI, 111–114, 131.

⁵⁷ Град је освојио у свом првом походу против Византије, 1282, одмах по преузимању власти од брата Драгутина, ИСН I, 439–440.

⁵⁸ *Животи*, 138.

⁵⁹ *Actes de Chilandar I*, (éd. M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros), Paris 1998, 174, бр. 18, стр. 11–14; Мошин, Ђирковић, Синдик, *Зборник*, 406, бр. 109, стр. 3.

⁶⁰ По повратку са другог пута, Данило на пролеће 1311. напушта манастирско старешинство и повлачи се у карејску испосницу Светог Саве, *Животи*, 343–344, 43–46; М. Живојиновић, *Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, ЗРВИ 19 (1980) 257–258; *Actes de Chilandar*, 40; В. А. Мошин, М. А. Пурковић, *Хиландарски игумани средњег века*, Београд 1999, 28, 29.

сан за цара, док је градска саборна црква „Света Тројеручица” уздигнута у ранг првопрестоне митрополије. У Скопљу је три године касније обзнанио свој *Законик*, на Спасовдан 21. маја 1349, а када цар – писац Јован VI Кантакузин пише о догађајима с краја наредне, 1350. године, град назива „краљевом” престоницом (βασιλεία Κράλλη).⁶¹ Исто сведочи и познати портолан из 1339. на коме је испод натписа „Seruja” насликана вињета града, означеног као „Scori”, над којим се вије жута застава са црвеним двоглавим орлом.⁶² У Скопљу је своју последњу познату хрисовуљу, 9. маја 1366, издао цар Урош.⁶³

Судећи по изворима,⁶⁴ омиљено боравиште краља Стефана Уроша III Дечанског био је очев двор у Неродимљи.⁶⁵ Овај владар је имао још један двор, у оближњем месту званом Штимља.⁶⁶ Више се зна о Душановим дворовима. Као млади краљ,⁶⁷ добио је на управу „зетску”

⁶¹ Душанов законик, (пр. Ђ. Бубало), Београд 2010, 72, 75; *Животи*, 378; Новаковић, *Законски споменици*, 677; *Ioannis Cantacuzeni III*, (1832) бр. 133, стр. 20.

⁶² Г. Томовић, *Поморска карта Ангелина Дулицерта из 1339. г.*, ИЧ 19 (1972) 79–98.

⁶³ С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића манастиру Хиландару*, ССА 1 (2002) 103–115.

⁶⁴ В. нап. 54.

⁶⁵ За ово место постоји и облик рџдмла, који је уједно и најстарији, Живковић, *Грчаничка повеља*, 89.

Стефан Дечански је двор у Скопљу, средином треће деценије, привремено уступио тасту и ташти, паниперсевасту Јовану Палеологу и Ирину, кћери Теодора Метохита. Синовац старог василевса се као намесник Солуна одметнуо од централне власти, пребегло код зета и скупа са њим пљачкао ромејску земљу све до Струме и Сера. Да би спречио њихове даље акције, автократор је послао знаке кесарског достојанства, које Јован прима у Скопљу, али ту брзо и умире. Кесариса Ирина је остала у Скопљу све до пролећа 1327, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia I*, (ed. L. Schopeni), Bonn 1829, бр. 373, стр. 20–бр. 374, стр. 19; *Nicephori Gregorae Epistulae II*, ed. P. A. M. Leone, Matino 1982, 121–124; ВИИИ VI, 195–196, 624–627.

⁶⁶ „In Stimli in curia domini regis Urosii”, 9. децембра 1329. је Которанин Тома Павла Томина на самрти и уз присуство сведока саставио своју опоруку, у њему је – „in loco dicto Stimini”, Дечански 11. јануара 1326. издао Дубровчанима једно разрешно писмо, а у двору свог деде је боравио и цар Урош, који 15. октобра 1360. 8 ттндл издаје Хиландару хрисовуљу којом потврђује поклон свог властелина, жупана Вукослава, уп. М. Динић, *Крстати грошеви*, ЗРВИ 1 (1952) 104; Д. Јечменица, *Разрешница краља Стефана Уроша III Дечанског за Дубровчанина Луку Лукаревића*, ССА 7 (2008) 40; Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 154; село истог имена данас се налази неких десетак километара северозападно од Неродимље, а исто толико је било удаљено и од Пауна. Ово се растојање, лаганим коњским касом, може превалити за по часа.

⁶⁷ Заједно је са оцем крунисан на Богојављење, 6. јануара 1322, ИСН I, 497; Ивић, Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 61, 74.

земљу и подигао двор под Скадром, разорен је 1331. на почетку сукоба са оцем.⁶⁸ Други пут је крунисан 8. септембра исте године, као самодржац, на празник Рођења Богородице у Претечиной цркви, у свом двору вь сврчинѣ.⁶⁹ После својих првих освајања на југу 1334, краљ Стефан Душан је подигао себи двор и у Прилепу,⁷⁰ а један царев двор се 1350. налазио и у околини Призрена, у месту званом Рибник.⁷¹ Његов син, цар Стефан Урош, изгледа да није подизао нове дворове, користио је оне већ постојеће, својих претходника.

Освајањима краља Милутина на самом почетку његове владавине, којима је граница са Царством значајно била померена ка југу, укључено је и Скопље у састав српске државе. Град се са правом може од тог времена називати престоницом, а избор је лако разумљив ако се има у виду да је Скопље у претходном периоду, од времена Василија II па током наредна скоро два столећа, било управни центар за простране средишње области Балкана, као седиште „Бугарске теме” која је оформ-

⁶⁸ *Животи*, 207–209.

⁶⁹ *Исто*, 218; две хиландарске повеље су издате у Сврчини, једну је 6. Септембра 1327. потписао Стефан Дечански, а другу десетак година касније, његов син, в. С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о спору око међа Крушевске метохије*, ССА 3 (2004) 7; С. Марјановић Душанић, Т. Суботин Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана Манастиру Хиландару*, ССА 9 (2010) 66; село овог имена је петнаестак километара удаљено од Неродимље, ка североистоку.

⁷⁰ *Животи*, 226; ИСН I, 513–514; познате су три Душанове повеље, које је као цар издао у овом граду – најстарија је са датумом 18. јануар 1347. за Хиландар, а две су из наредне године, по повратку са Свете горе Душан их је издао Карејској испосници, в. Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана за Хиландар о Лужачкој метохији*, ССА 5 (2006) 103; исти, *Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве (Хил. 149)*, ССА 7 (2008) 78; исти, *Хрисовуља цара Стефана Душана келији Светог Саве Јерусалимског у Кареји*, ССА 1 (2002) 73; у олтарску апсиду католикона манастира Трескавца узидана је мермерна плоча са натписом о смрти Дабижива, јануара 1362, који је био енохнаръ (пехарник, од грчког οἰνοχοεῖα) цара Уроша, Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 71, бр. 54.

⁷¹ С. Мишић, Т. Суботин Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 89; документа и у овом случају сведоче о боравцима владара у Призрену – Душан је у граду издао Дубровчанима једно разрешно писмо 1. августа 1347, 29. априла 1348. хрисовуљу јерусалимском манастиру Арханђела, а затим следи пет исправа које цар Урош овде издаје Дубровчанима и синајском манастиру у два дана, 24. и 25. априла 1357, Јиречек, *Споменици српски*, 27–28, бр. 10; *Monumenta Serbica*, (ed. Miklosich), 133–135, 157–165, n°s 116, 142–146; Р. Михаљчић, *Мьетске исправе цара Уроша*, ССА 3 (2004) 81; М. А. Чернова, *Грамота цара Стефана Уроша дубровчанам о дарених земљи от Люты до Курила*, ССА 11 (2012) 94; за све до сада предложене локације овог двора, уп. В. С. Јовановић, *Рибник код Призрена*, ЗРВИ 34 (1995) 79–88.

мљена 1018, после коначног слома Самуилове државне творевине.⁷² Омиљена боравишта краља Милутина и његових наследника налазила су се на јужном ободу косовске равнице, после Пауна, то је била Неродимља. Оближњи дворови, у Штимљи и Сврчини, на удаљености мањој од сата јахања, најпре су подигнути за потребе савладара, младих краљева Дечанског и Душана, када су били у посети владару. Познато је да су обојица, пре сукоба са својим очевима, управљали земљама у јадранском приморју.⁷³ По подизању двора у Приштини Душан је вероватно напустио Сврчину. Поседање простране пелагонијске равнице, која је била кључ за даљи продор према југу, ка Солуну и Тесалији, навела је Душана да још један двор подигне у Прилепу, граду који је са севера контролисао улаз у Пелагонију. А двор под Призреном је највероватније подигнут са намером да се из њега надгледају радови на изградњи и украшавању манастира Арханђела Михаила и Гаврила. Неки од дворова Немањића били су коришћени и после смрти цара Уроша. То се сигурно може рећи за један од најмлађих, Душанов двор у Приштини,⁷⁴ која је најпре била седиште Вука Бранковића,⁷⁵ а

⁷² Острогорски, *Историја Византије*, 297. Уосталом, и под наредним господарима Скопље је задржало свој значај. Одмах по освајању 1392. град постаје полазна тачка за даљи продор Турака, али овог пута у супротном смеру на север и запад полуострва, а по завршетку ратних операција у другом делу наредног столећа, један од најзначајнијих трговачких центара на Балкану. И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 287; за обавештеног Мартина Сегона, Скопље је „caput Dardanorum”, cf. Pertusi, *Martino Segono*, 94.

⁷³ Постоји претпоставка да је ове дворове повезивало загонетно *Сврчинско језеро*, Ћирковић, *Владарски двори*, 67–82; оно, међутим, није постојало у време издавања Грачаничке хрисовуље, јер се водојажа из ”родимске” реке уливала у Ситницу, а не у језеро. Од њене воде су формирани рибњаци, млеле воденице и наводњаваље се баште и оранице. Извори на основу којих се може говорити о некаквом језеру на овом простору, нису старији од средине XV века, дакле више од осам деценија пошто су дворске комплексе јужно од Липљана, Немањићи заувек напустили. Неодржаваље канала за наводњавање, најпре је могло довести до њиховог изливања и то нарочито у пролеће када се снег отапао, а вода плавила околну тле претваравши га у рит. Тако, а не као право језеро, ова „блата” и описују пре но што су коначно исушена у првој половини прошлог столећа.

⁷⁴ Први боравак краља Душана у Приштини је забележен у једном разрешном писму од 21. фебруара 1340, в. Јиречек, *Споменици српски*, 104.

⁷⁵ Овај обласни господар у граду издаје повеље у два маха, 20. јануара 1387. и 21. новембра 1392, уп. М. Шуица, Т. Суботин Голубовић, *Повеља Вука Бранковића Дубровнику*, ССА 9 (2010) 102; С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића којом ослобађа манастир Хиландар плаћања турског данка*, исто, 151; код зета је почетком августа 1392. у гостима била књегиња Милица, а од јануара 1395. па наредних годину дана (до 10. јануара 1396. када је стигла последња пошиљка) у више наврата уочи коначног обрачуна са Турцима, Вук и Мара су из Приштине послали у Дубровник укупно

потом су до друге деценије XV века повремено у граду боравили кнез и касније деспот Стефан, те његова сестра Мара са синовима Гргуром и Ђурђем, и ту издавали разрешна писма Дубровчанима.⁷⁶ Двор у Прилепу је наследио краљ Марко, а они ван утврђених места временом су постали тргови или села, која и данас постоје. За непостојање археолошких остатака, објашњење пружа барски надбискуп Гијом Адам чије речи забележене 1332. сведоче да су чак „и дворови краља” били од бондрука („paleis et lignis”).⁷⁷

После Душанове смрти, на југу простране државе, за автократора се прогласио и његов полубрат Симеон. Према *Јањинској хроници*, то се десило у Костуру током 1356, а после битке код Ахелоја, средином 1359,⁷⁸ он је свој двор преместио у Трикалу.⁷⁹ Два претендента на престо, синовац на северу и стриц на крајњем југу, недовољно моћни да надјачају супарника, неминовно су проузроковали растакање тек формираног Царства и омогућили појаву низа самосталних господара, најпре у градовима „Романије”, почевши од истока – кесар Војихна у Драми, Душанова удовица, монахиња Јелисавета и потом деспот Јован Угљеша у Серу,⁸⁰ Радослав Хлапен у Верији и деспот Јован Комнин Асен

1.880 литри (615 кг) финог сребра, те два пехара и посуду од злата, који су заједно мерили 14 литри и 7,5 унче (4,8 кг). Поређења ради, једна градска кућа у Призрену из претходног периода, у време Царства, према наведеним габаритима имала је у основи око 200 квадратних метара и коштала 8 литри сребра, в. Јиречек, *Споменици српски*, 40–44, 102, бр. 27–29; М. Динић, *Област Бранковића*, ПКЈИФ 26 (1960) 15, 24 (= Српске земље, 159–160, 170); А. В. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926, 148–149, бр. 70.

⁷⁶ Кнез са братом и замонашеном мајком Евгенијом – 15. марта 1402, Вукова супруга са синовима – 25. марта 1406, Стефан као деспот – 4. јула 1413, Јиречек, *Споменици српски*, 48, 52, 64–65, бр. 35, бр. 42, бр. 58; Динић, *Област Бранковића*, 16, 21–22 (= *Српске земље*, 161, 167–168). Вероватно је двор у Приштини страдао у сукобима из 1409. када је град спаљен, а Бранковићи прелазе у оближњи Вучитрн, где издају све позније повеље. М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 72.

⁷⁷ К. Јиречек, *Историја Срба II*, (пр. Ј. Радонић), Београд 1978, 230.

⁷⁸ Р. Михаљчић, *Битка код Ахелоја*, ЗФФ 11–1 (1970) 271–275.

⁷⁹ Α. Γ. Βραβοῦσης, *Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημοδὴ ἐπιτομήν* Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχαίου 12 (Ἀθήναι 1965) 74–78; на основу истог текста може се закључити да је овај град постао управно седиште „Влахије” одмах по српском освајању 1348, Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 228–230.

⁸⁰ Иако извори то не кажу изричито, може се тврдити да је још цар Душан подигао двор у Серу. У граду је боравио најмање два пута, по освајању 24. септембра 1345. задржао се у њему дуже од месец дана и ту се прогласио за цара, а на јесен 1354. сазвао у Серу сабор који је изабрао Саву IV за патријарха и у њему изгледа презимио, 23. фебруара 1355. из овог града потражује поклад који је био похрањен

у Авлони. Судећи по титулама – велики доместик, васељенски судија, кефалија, велики чауш, велики папија, велики примикирије, али и војвода, двородржица или ставилац, јасно је да су дворови двојице деспота у потпуности опонашали владарски двор.⁸¹ Дâ се, захваљујући очуваним делима, стећи извесна представа и о дворској уметности српских господара у „грчким странама”. Реч је о последњем од њих, сину Душановог управника Тесалије кесара Прељуба и Симеоновог зета, деспота Томе, који је владао у суседној Јањини до 23. децембра 1384.⁸² Док су дела иконописа, попут диптиха из Куенке или иконе „Неверовања Томиног” из манастира Преображења на Метеорима потпуно у духу византијске традиције, код производа златарских радионица јасно је видљив утицај западне, готичке уметности, као на „дископотиреону” из Ватопеда.⁸³ У самој Јањини има неколико натписа са Томиним именом, онај изведен опеком на једној од некада улазних кула у тврђаву, сведочи да се деспот старао и око обнављања бедема свог града.⁸⁴

Катастрофални пораз код Черномена на Марици, 26. септембра 1371, представља прекретницу.⁸⁵ Несигурност и страх који су за собом сејали одреди турских акинџија, залетавши се дубоко у унутрашњост Балкана, најбоље илуструје познати ламент старца Исаије са Свете горе.⁸⁶ Потоњи дворови српских владара готово су без изузетка били опасани чврстим зидинама. Њихови су остаци највећим делом археолошки истражени, па самим тим и боље познати, за разлику од старијих овде поменутих.

код Мароја Гочетића у Дубровнику, уп. А. В. Соловјев, *Цар Душан у Серезу*, ЛИЧ 1/3–4 (1935) 474; *Listine o одношajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke republike* II, (пр. S. Ljubić), Zagreb 1870, 279, бр. 462; Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 56, 67, бр. 60, бр. 70; *Животи*, 380; М. А. Пурковић, *Итинерар краља и цара Стефана Душана*, ГСНД 19 (1938) 240–241.

⁸¹ Последње три носили су дворани господара Канине и Авлоне, Александра, сина Душановог шурака деспота Јована, 2. септембра 1368, cf. *Ioannis Cantacuzeni* III, 322–327; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 166–167, 171–173; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 80–103; Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 2001², 19, 22–25, 27–28, 107, 161, 206, 214, 294.

⁸² Βρανούσης, *Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων* 94.

⁸³ *Byzantium. Faith and Power (1261–1557)*, New York 2004, 51–54, n°s 24A–C; *Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, Β', "Ἄγιον" Ὅρος 1996, 477–481.

⁸⁴ Λ. Βρανούσης, *Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, Ἀθήναι 1965, 73–75.

⁸⁵ Више од два stoleћа није пала једна крунисана српска глава на бојном пољу.

⁸⁶ Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980, 159–160.

Bojan Miljković, Ph.D.
Institute for Byzantine,
Academy of Arts and Sciences, Belgrade

PRISTINA – REALE SEDIA

Priština appears in historical sources for the first time in the early 14th century. By the middle of the same century, one of the courts of Serbian king and Emperor Stefan Dušan was located in Priština, where he welcomed the pretender to the Constantinople throne John Kantakouzenos. Over the following one hundred years, the settlement grew into a town with a large number of traders from Dubrovnik, while in 1379 Vuk Branković erected ramparts around the town. The remnants of these ramparts no longer exist today, nor are there remnants of medieval churches and monasteries, known only from written sources.

Little is known about the Serbian medieval royal court due to the absence of material evidence up until the late 14th century. The courts of Zeta's rulers (11–12th centuries) were situated in Krajina at Skadar Lake, Ston, Kotor and Skadar. As for royal courts of the Nemanjić dynasty, the court of the dynasty's founder Stefan Nemanja is known – it was located also in Kotor. More data, offered only by written sources, are present as of the second half of the 13th century – the courts of Stefan Uroš I in Brnjaci (headwaters of the Ibar river) and Stefan Dragutin in Debrč on the Sava river, while Stefan Uroš II Milutin began to construct an entire complex of courts near the present-day Uroševac, at the south of Kosovo Field. King Milutin also had a court in Skoplje, which since his reign until the death of emperor Uroš in 1371 may be called Serbia's capital. Milutin's grandson Stefan Dušan built courts in Priština and Prizren, including the newly conquered territories, Prilep and most probably Serres. After Dušan's death, his half-brother Symeon Palaiologos proclaimed himself emperor in southern areas of the Serbian empire, and had courts in Kastoria and Trikkala. After the Battle of Maritsa on 26 September 1371, out of fear of the Turks, all Serbian royal courts were surrounded by strong walls, whose remnants exist still today.

ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА ПРИЗРЕНА У 14. ВЕКУ*

Проф. др Синиша Мишић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Апстракт: Рад се бави друштвеним структурама и њиховим развојем у Призрену током 14. века. Призрен је у периоду до 1371. године био најразвијенији град у унутрашњости српске државе, што је узроковало динамичан развој друштва и промене унутар појединих слојева.

Кључне речи: Призрен, 14. век, Србија, властела, занатлије, трговци, дубровачка колонија, грађанство.

Призрен је током 14. века досегао зенит свог економског развоја, али је после 1371. године почео нагло да опада због политичких промена. У граду је било далматинских, грчких и домаћих трговаца, а неки од њих су ту били стално настањени. У Призрену је, у цркви Богородице Љевишке, коју је краљ Милутин из темеља обновио, било седиште једне од најстаријих епископија. У самом граду, а и у непосредној близини, на Рибнику, били су владарски дворови.¹ У првој половини 14. века у граду је постојала значајна колонија дубровачких трговаца. Дубровачка влада је 1332. године одредила да конзул за целу Србију треба да највише седи у Призрену, а у тешким тренуцима био је дужан да пита за савет тамошње дубровачке трговце.² Први познати стални конзул у Призрену био је Паулус де Мартинусио (Paulus de Martinusio), именован на годину дана са платом, али се у том периоду није смео бавити трговином.³ У ово време то је била најзначајнија дубровачка колонија трговаца у Србији. У граду су постојале и две латинске цркве, у самом граду црква Свете Марије, а више града црква Светог

* Рад је настао као део истраживања у оквиру пројекта *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (14.–15. век)*, ев. бр. 177010, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

¹ С. Мишић, Т. Суботин Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 21–22.

² *Monumenta Ragusina* V, 340–343.

³ *Monumenta Ragusina* II, 36 ; *Isto* V, 325, 343; Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus* IX, 222.

Петра.⁴ Тома, син Паула де Томе (Paul de Thoma), је 1326. године једној од њих поклонио своју кућу у Призрену.⁵ Свештеници су 1354. године били дон Стефан и дон Влахо.⁶ Јакој трговачкој активности доприносила је и чињеница да се град налазио на чувеном Зетском путу, који је од Скадра, преко Призрена, водио на Косово и Ново Брдо, у средиште средњовековне српске државе. Општи пораст трговачке размене допринео је развоју тргова дуж главних путева. Ова констатација се у највећој мери односи и на Призрен.⁷

Градови наслеђени или освојени од Византије, у које спада и Призрен, разликовали су се у урбаној организацији и у својој социјалној структури од свих других типова градских насеља. Сви су били утврђени, а неки су имали и цитаделу (кула). Нису имали привредну специјализованост као рударска насеља, али је Призрен био карактеристичан по производњи свиле. Њихова одлика је и присуство властеле у самом граду. Властела која је живела у Призрену имала је своја имања (њиве, винограде) у „градском метоху” који се пружао на око пет до шест километара у полупречнику око града.⁸ Кругу угледне властеле свакако је припадао Младен Владојевић, а вероватно и Рајко.⁹ Младен је, заједно са мајком, био ктитор цркве Светог Спаса, за коју му је цар Душан дао цркву Светог Андреје у Охриду. Рајкова црква Светог Николе, такође у Призрену, поседовала је 15 винограда у градском метоху. Поред властеле у граду је живео и један број властелинчића. Овом слоју је сигурно припадао и Новак Пеција, који је потчињен Светим Арханђелима са дворима и поседима који су били у градском метоху.¹⁰ Властелинчић је и Тодор Лепић и зет му Мирослав, први је већ имао двор у Призрену, а другоме је двор дала црква.¹¹ Тодор није у граду живео у заједници са зетом. Цар Стефан Душан је манастиру Светих Арханђела потчинио и Орланда Мицовића са баштином, људима и са свиме што има у граду, као и са његовим баштинским селом Селчани-

⁴ A. Theiner, *Monumenta Slavica* I, 215.

⁵ HAD, Test. Not. 3, foll. 40.

⁶ HAD, Test. Not. 4, foll. 23', према С. Ћирковић, *Работници, Војници, Духовници. Друштва средњовековног Балкана* (Београд 1997) 248–249.

⁷ Д. Ковачевић Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007, 185.

⁸ М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, Смедерево–Београд, 1992, 75–77.

⁹ С. Мишић, Т. Суботин Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 89, 90.

¹⁰ Исто, 90 (206).

¹¹ Исто, 113 (1106).

ма.¹² Владимир Чрепић и Бојко Петровић су такође властелинчићи са поседима у граду и градском метоху, и они су потчињени царевој задужбини, а дато им је и црквене земље у Посуђу.¹³ Број властелинчића који су живели у Призрену није био мали, а имања су им се састојала од винограда, њива, млинова и „дворова“ у граду. У Призрену је било много „дворова“, од двора цара Душана, па до „двора“ неке Доброславе који је био димензија 18 са 12 метара, што је мали простор. Доброслава је овај двор продала за осам литара сребра (2,75 кг).¹⁴ Цар Душан, а затим и цар Урош, имали су двор и на Рибнику у градском метоху. Повремено присуство владара у граду сигурно је давало Призрену значај који неки други градови нису имали.

У Призрену се налазила и црква Свете Богородице на Љевиши, седиште епископије која је имала поседе у граду и у градском метоху.¹⁵ Свакако је најужицајнија личност у граду био призренски епископ, а после 1346. године митрополит. Он је имао важну улогу и у судском систему града. На челу градске управе налазио се кефалија, а Призрен је имао и кнеза. Све ове личности припадају слоју крупне властеле, осим кнеза, и давале су посебан печат друштвеној структури града и начину живота у њему. Обични грађани Призрена били су повлашћенији у односу на аграрно окружење, па су тако били ослобођени поноса и приселице.¹⁶ Призрен је као такав привлачио околно становништво, а половином 14. века био је свакако најразвијенији град у унутрашњости српске државе. Робноновчани односи су били развијени до те мере да је цар Душан забранио калуђерима Светих Арханђела да узимају у закуп жито и вино или дају новац под интерес.¹⁷ Оваква пословна клима омогућавала је способним појединцима из редова зависног становништва да стекну знатну имовину и постану значајни становници града. Дobar пример за ово социјално померање на више је Дабижив каматник, човек кесара Гргура, који је очигледно пословао у Призрену. Њега је кесар Гргур делимично потчинио Светим Арханђелима, са обавезом да манастиру годишње даје 18 лисичијих кожа.¹⁸ Овај Дабижив је имао и један виноград на Курилима који му је цар заменио.¹⁹ Очигледно је

¹² Исто, 109 (953).

¹³ Исто, 114 (1138); М. Благојевић, *Град и жупа*, 80.

¹⁴ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926, 148.

¹⁵ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009) 11–36.

¹⁶ М. Благојевић, *Град и жупа*, 84.

¹⁷ С. Мишић, Т. Суботин Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112 (1055).

¹⁸ Исто, 91 (221).

¹⁹ Исто, 90 (180).

да се бавио и новчаним трансакцијама, дајући новац под интерес. По имовном стању, Дабижив није заостајао за властелинчићима, али је био зависан човек. Он је добар пример како се у Призрену половином 14. века, у редовима зависног становништва зачињао један нови слој – грађанство. Овај процес ће, захваљујући историјским околностима, остати само у зачетку што се тиче овог града.

Поред дубровачких трговаца, у Призрену је живело и радило и много домаћих занатлија, а временом се формирао и слој домаћих трговаца. Занатлије су биле потчињене властели и цркви као својим феудалним господарима, а сигурно је било и лично слободних мајстора. Уз цркву Светог Спаса даровани су и људи са стасовима, а међу њима: Раде ковач, грнчар Леш са синовима, златар Доброслав, златар Заведич.²⁰ Двојица последњих су се својим занатом могла бавити искључиво у граду јер је златарски занат био забрањен по селима. Цар Душан је Светим Арханђелима даровао и осам кројача, седам обућара на челу са протомајстором Рајком, и на крају и три зидара.²¹ Манастиру су приложена и три уздара, а двојица ковача су обавезана да дају 40 коњских потковица годишње. Такође, једини помен ткача у српским изворима односи се на Призрен. Неки Иванко ткач имао је виноград на Курилима који му је цар Душан заменио када је на овом потесу стварао комплекс манастирских винограда.²² Иначе, у Призрену је био, као што је већ истакнуто, центар производње свилених тканина наслеђен још од Византије.²³ Дубровчани у Призрену купују тканине које извозе, што значи да је било више ткачких радионица и да је ткачки занат био развијен.²⁴ У граду је било и воскара, а краљ Стефан Дечански је наложио Которанима да са трга уклоне „кућу воштану”, објекат у коме су прерађивали восак.²⁵ У граду су постојале радионице за израду накита, ковница новца. Преко накита, украсних тканина, личног богатства у новцу, грађани Призрена се приближавају племству, на помолу је почетак формирања грађанског сталежа. Такође, део призренске властеле одаје се трговачким пословима, а неки од њих постају јако богати и значајни. То се пре свега, односи на Богдана Киризмича, протовестијара краља Вукашина, који се октобра 1368. године задужио на велике суме

²⁰ Исто, 89 (162, 163); Б. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедереве–Београд, 1992, 57.

²¹ С. Мишић, Т. Суботин Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 113.

²² Исто, 90 (183).

²³ С. Ћирковић, *Работници, Вијници, Духовници*, 65.

²⁴ HAD, *Div. Sanc.* 11, foll. 41.

²⁵ ССА 8 (2009) 11–36 (С. Мишић).

код тројице дубровачких трговаца.²⁶ У овом периоду јавља се већи број домаћих трговаца у Призрену, па су тако 25. фебруара 1368. године чак седморица њих узели кредит у Дубровнику.²⁷ Слом на Марици 1371. године, и промена господара одредили су судбину Призрена и прекинули су процесе промена у његовој друштвеној структури. Град губи на значају, а центар привредних активности се помера ка Новом Брду са развојем рударства. Дубровчани чак 1433. године изјављују да више не одлазе у Призрен.

Поред властеле, занатлија, домаћих трговаца и других, Призрену 14. века печат је давала и колонија дубровачких трговаца. У периоду до 1371. године она је била најбројнија и најзначајнија насеобина дубровачких трговаца у Србији. Многи Дубровчани су овде пословали, представници најпознатијих дубровачких породица су долазили у Призрен и ту пословали на дуже, а неки од њих су у дужем периоду били стално настањени у граду. Један представник породице Бодачић се 1322. године помиње у Призрену, где се бавио трговином житом.²⁸ Позната патрицијска породица Држић је у првој половини 14. века била веома активна у Призрену. Јуније (Junius) Држић је 1333. године био „consul in Slavonia”, званични представник дубровачких трговаца са седиштем у Призрену.²⁹ Он је и касније остао везан за овај град, где је боравио 1346. године са синовима Мисом и Матеусом, а у граду је, по свему судећи, имао и своју кућу.³⁰ Манчетићи су још једна чувена дубровачка патрицијска породица која је овде била присутна у дужем временском периоду. Потомци Николе Манчетића су 1332. године пословали у Призрену. Лампре Манчетић је стајао на челу трговачког друштва које је 1335. године, између осталог, трговало кожом коју су слали за Дубровник. Друштво је у великом обиму трговало и сољу.³¹ Из ових примера је видљиво да су Дубровчани поклањали знатну пажњу тргу у Призрену. Овде се трговало различитом робом: свилом, тканинама, кожом, сољу, житом, воском, а дубровачки трговци су били организовани у трговачка друштва, имали су своје куће у граду, али и своје радње и магацине за складиштење робе.

²⁶ HAD, *Deb. Not.* 7, foll. 158', 160; Р. Михаљчић, *Град у преломном раздобљу*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд, 1992, 115.

²⁷ HAD, *Deb. Not.* 7, foll. 132–132'.

²⁸ *Monumenta Ragusina* I, 121.

²⁹ *Monumenta Ragusina* V, 382.

³⁰ *Monumenta Ragusina* I, 209; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у 14. веку*, Београд 1960, 189.

³¹ HAD, *Div. Canc.* 11, foll. 189'–190 ; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 320, 326.

Дубровачки трговци су имали велику улогу и у раду призренске царинарнице. У периоду највећег развоја трговачких послова они су по правилу држали ову царинарницу под закуп од српског владара. У овом послу су се посебно истакли представници породице Бунић. У периоду од 1335. до 1342. године закупци призренске царине били су браћа Маринус и Мика де Бона, а од 1342. године њима се придружио и најмлађи брат Јоханес.³² Микаел Мика де Бона (Michael de Bona) бавио се искључиво убирањем царине и становао је у самој царинарници у Призрену.³³ Њихов рођак Лука Бунић је такође пословао у Призрену, где је 1371. године преузео 18 унци злата које је требало продати у Венецији.³⁴ Призренску царину су 1349. године држали Марко и Мате Васиљевићи. Они су истовремено узели под закуп и царину у Новом Брду.³⁵ Са њима заједно удео у закупу призренске царине имао је и Степе Журговић. Пре тога, 1347. године ову царину су држали Марин Гучетић са браћом и Лаурико де Волкасе (Laurico de Volcasse), који су имали трговачко друштво које је пословало и у Призрену.³⁶ Пре њих царину је држао Никола Лукаревић, чија се породица углавном бавила извозом соли.³⁷ Као што је видљиво из ових података, призренску царину су тридесетих и четрдесетих година 14. века држали дубровачки трговци, и то представници најмоћнијих дубровачких патрицијских родова, што све скупа говори о важности ове царине и великом промету роба преко ње. И у каснијим деценијама 14. века Дубровчани су били заинтересовани за ову царину. Тако ју је 1375. године закупио Покре де Бенеса (Pocre de Benessa).³⁸ У Призрену су били активни и представници чувене породице Соркочевећ. Андрускус де Сорго (Andruschus de Sorgo) овде послује од 1360, а 1366. године куповао је домаћу свилу из призренских ткачница и извозио је у Венецију.³⁹ Поред већ поменутих артикала, Дубровчани су у Призрену трговали и сребром, оловом и воском. У трговини овим артиклима веома активни су били представници породице Држић.

Велико присуство Дубровчана у Призрену утицало је на развој града и на мењање његове друштвене структуре. Развој трговине, за који су они заслужни, подстицао је развој занатства, појаву домаћих

³² Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus XI*, 16 ; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 146.

³³ HAD, *Div. Canc.* 11, foll. 189'.

³⁴ HAD, *Div. Canc.* 23, foll. 23–23' ; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 154.

³⁵ Исто, 125.

³⁶ Исто, 240.

³⁷ Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus XI*, 384.

³⁸ Исто XV, 155.

³⁹ HAD, *Div. Canc.* 20, foll. 167.

трговаца и развој робноновчаних односа. Ове појаве и процеси утичу на градско становништво и промене у његовој социјалној структури. Држањем призренске царине у закуп Дубровчани су делом утицали и на управу градом јер су, поред кефалије и кнеза, и цариници имали одређене судске функције. Они су судили трговцима за непоштовање царинских прописа и неплаћање царине.⁴⁰ У граду је постојао и номик, што сведочи о развијености и сложености послова који су се у њему обављали. Са успоном Новог Брда и опадањем Призрена нестала је и дубровачка колонија. Развој града и усложњавање друштвене структуре је пресечено и заустављено. Дубровчани су отишли даље за својим трговачким пословима.

Prof. Siniša Mišić, Ph.D.
Belgrade University, Faculty of Philosophy

SOCIAL STRUCTURE OF PRIZREN IN 14TH CENTURY

Summary

Prizren saw a climax of its economic and social development in the period from 1330. and 1371. At this time the most numerous colony of Dubrovnik merchants worked in it. Renowned noblemen lived in the town, as well as a big number of 'minor lords' who had their *courts* in town. The Serbian ruler himself had a court in town. There was a seat of Prizren episcopcy there, and from 1346. onwards of Metropolitanate too, while the mitropolitan was the most respected person in town.

Many craftsmen, from goldsmiths to weavers and shoemakers, waxers and bricklayers lived in the town. Although personally dependant, they were quite well off, some of them possessed fields and vineyards. Relations in terms of money and goods in the town were very well developed, while the emergence of local traders meant the beginning of creation of the middle class. The society of Prizren at the time is dynamic and in constant change. The development of the town was interrupted and stopped by the abrupt change of the political situation.

⁴⁰ С. Мишић, Т. Суботин Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 35.

HREBELJANOVIĆI, BALIĆIEVIĆI I OSTALI FOČANSKI TRGOVCI
U PERIODU 1469–1524. GODINE

Prof. dr Esad Kurtović
Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

Apstrakt: Zahvaljujući većem broju kreditnih zaduživanja u Dubrovniku, u prilici smo da predstavimo najvažnije fočanske trgovce iz druge polovine XV i početka XVI stoljeća. Detaljniju pažnju posvećujemo najpoznatijima, Hrebeljanovićima i Balićievićima, njihovim zaduživanjima i obimu kreditne trgovine, a promatramo ih i u kontekstu ostalih trgovaca njihovog vremena. Centralni likovi su rođaci Radoje Hrebeljanović (1469–1479) i njegov sinovac Nikola Balićiević (1500–1524) koji su najjači trgovci u Foči svoga vremena.

Ključne riječi: Kreditna trgovina, Foča, Dubrovnik, Radoje Hrebeljanović, Nikola Balićiević.

U knjigama zaduženja (*Debita Notariae*) posljednje informacije o Fočacima prije pada srednjovjekovne Bosne su iz januara i maja 1449. godine.¹ Do tada ih prilično redovno, u dužem nizu i u velikom broju pratimo kao dužnike iz dubrovačkog zaleđa, mada visina njihovih kredita na godišnjem nivou ne dostiže 1.000 dukata kao kod trgovaca iz Prače i u Drijevi-ma.² Tek dvije decenije kasnije, marta 1469, u istim knjigama se opet pojav-

¹ „Nos Vuchota Bogdanouich de Coza et Radassinus Radatouich de Tientista principales debitores et ego Michal Zaulouich plezius et principalis qui me constituo confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Vladissauo de Goze ducatos quadraginta tres auri grossos duodecim per totum mensem marcii proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenente se dicto creditoris etc. Renunciantes etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (22–30.01. 1449. g.), *Deb. Not.* XXIV, 111v; „Ego Vucheta Bogdanouich de Coza et ego Radassinus Radatouich de Tintiste principales debitores et ego Michl Zaulouich plezius et principalis, quem me constituo pro ipsis, confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Vladissauo de Goze ducatos septuaginta duos auri usque ad duos menses proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenente se etc. Renuntiantes etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (14.05. 1449.g.), Isto, 174v.

² Za ranija zaduživanja fočanskih trgovaca iscrpno, Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 13, Sarajevo 1963, 113–114, 125; Десанка Ковачевић Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Веселин Маслеша, Сарајево 1978,

ljuju Fočaci, a razlog ovog njihovog izostanka pravda se političkom situacijom nastalom pojavom Osmanlija.³ Njihovi daljnji kreditni ugovori, koje, zbog određenih specifičnosti u zaduženjima jednog roda detaljnije pratimo do aprila 1524. godine, predmet su ovoga rada.⁴

Početak našeg pristupa vezan je za problematiku prezimene Balićević. U stvari, literatura to prezime više poznaje kao Baličević (ponegdje Balićević), i to kroz prizmu Vuka Baličevića, trgovca i poslanika hercegovačkog sandžakbega Mustafabega Milivojevića u njegovom drugom mandatu na toj poziciji (1489–1493).⁵ Zapisivanje Vukovog prezimena pripada dubrovačkoj kancelariji i latinskom jeziku. Ono se javlja u odlukama Vijeća umoljenih i knjigama zaduženja u sljedećim oblicima: „Baglichieuich”, „Balichieuich”, „Ballichieuich”, „Balichieuich”. Uz Vukovog sina Nikolu, pored ovih nabrojanih i najčešćih, iako rjeđe, daju se i sljedeći oblici koji upućuju i na sasvim druga prezimena: „Banichieuich”, „Baligieuich”, „Baglieuich”, „Baglich”. Porijeklo prezimena ovdje nam ostaje nepoznanica i njegovo rješavanje pripada daljnjim istraživanjima, ali izvjesno je da se kroz ono što je ovdje ponuđeno više ne može govoriti o prezimenu Baličević nego o prezimenu Balićević. Moglo bi se reći da je Vuk Balićević ostavio snažnog traga među savremeniciima, a to je vidljivo i kroz identifikaciju njegovog sina Nikole uz čije je ime često navođeno da je on sin Vuka Balićevića („Nicola Vuchi Balichieuich”).

Neka mjesta u zbirci Gliše Elezovića, ona sa dokumentima iz druge polovine XV stoljeća, skreću pažnju na ovdje iskazivani problem. Radi se o dva pisma, koja u različito vrijeme govore o istom događaju, a koji se vremenski poklapa sa vremenom života Vuka Balićevića. Jedno nedatirano pismo govori o ubojstvu i kao jednog od svjedoka spominje izvjesnog, po Elezoviću: „Vuka sina Balićeva ... (Turski: Vuk bin Balik)”.⁶ Drugo pismo, datirano 19. augusta 1498, govori o istom – situira ubojstvo preko dvije de-

168–170, 172–173, 175; Pavo Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, Tuzla 1986, 95–143; Б. Храбак, *Фоча до краја XVIII века*, Београд 1999, 22–29.

³ Б. Храбак, *Фоча до краја XVIII века*, 77.

⁴ U pravom smislu riječi ovaj pregled obuhvatio je vremenski period od maja 1449. do januara 1533. godine, od 24 zaključno sa 79 sveskom serije *Debita Notariae*. Analizu poslovanja fočanskih trgovaca u zbirci postavci ranije je data u, Б. Храбак, *Фоча до краја XVIII века*, 77–85.

⁵ Ćiro Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, Glasnik Zemaljskog muzeja 23, Sarajevo 1911, 441; Isti, *Studije o porijeklu*, Matica hrvatska, Zagreb 1941, 10; Д. Ковачевић Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 189; Б. Храбак, *Фоча до краја XVIII века*, 52 i dalje.

⁶ Глиша Елезовић, *Турски споменици I–1*, Српска краљевска академија, Зборник за источњачку историју и књижевну грађу, Београд 1940, 293.

cenije ranije, a spominje da je svjedok, po Elezoviću: „Vuk Balićević ... (Turski: Vuk Balikevik)”, svoju izjavu dao pred fočanskim kadijom.⁷ Očito je da se radi o ovdje spominjanom Vuku Balićeviću i da se ime Balić (Balik) može uzeti kao osnova za daljnja razmatranja, te za konstataciju da je u pitanju patronimik za prezime Balićević. Na kraju, primjera radi, Vukića po imenu kroz dubrovačku građu u patronimiku pratimo kao Vukićevića (Vuchichieulich), Milića kao Milićevića (Milichieulich), Dragića kao Dragićevića (Dragichieulich), pa prema tome i Balića bi onda trebali pratiti u patronimiku kao Balićevića (Balichieulich).

U potrazi za relevantnim argumentima posežemo za raznim mogućnostima, pretpostavkama koje ponekad bivaju i kontraproaktivne, ali od kojih ne odustajemo bez valjanog razloga. Za početak, na ovom mjestu pokušavamo barem da damo materijal pogodan za lingviste. Početkom augusta 1375. godine spomenut je Bogić Balić, vlah iz katuna Dobreča Visulovića, a povodom jemstva za jednu pljačku.⁸ Navedeni primjer je rijedak. On pokazuje da je ne samo ime nego i prezime Balić rijetko ali i da je egzistiralo u srednjem vijeku. Ali to nije sve što se može pronaći u neobjavljenoj građi.

Foča zaista ima zasvjedočenu osobu koja u pretpostavci pripada ovom srodstvenom nizu. U oktobru 1441. godine, zabilježen je izvjesni Balić Radohnić iz Foče (Balich Radochnich de Coza). Zajedno sa zemljakom Milutom Tvrdisalićem on se zadužuje kod dubrovačke vlastele Ursa Sorkočevića na 28 dukata i Mihaila Zamanjića i braće na 10 dukata.⁹ Ovo nije jedina informacija o njemu. U januaru 1448. godine, u sporu oko novca spomenut je na specifičan način kao „Balich de Goza Radochnich”.¹⁰ Naša je pretpostavka da bi upravo Balić

⁷ Г. Елезовић, *Турски споменици* I–1, 301.

⁸ „Bogich Balich et Craneç Deyanouich morulachi de catuno Dobreçi Visulouich faciunt manifestum quod ipsi constituent se fideissores Radoslauo Goyacouich pro Milossio Branetich de supradicto catuno de presentando ipsum coram Dobreç supradictum et Volchoslauo Plesçich et Pulnossio Negouanich supra facto stariorum octo olei quod dictus Radoslauus Goyacouich dicit ipsum Milossium Branetich sibi fuisse furatum” (03.08. 1375.g.), *Div. Canc.* XXIV, 59.

⁹ „Nos Balich Radochnich de Coza et Miluth Tuerdisalich dicti loci confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Orsati Petri de Sorgo ducatos auri viginti octo hinc ad unum mensem proxime futurum. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Hec autem etc. Judex ser Junius de Bona et Nicola de Stella testis. Et similiter dare et soluere ser Michaeli de Zamagno et fratribus ducatos auri decem ad terminum et in omnibus et per omnia ut supra” (12.10. 1441.g.), *Deb. Not.* XXI, 28v.

¹⁰ „Balich de Goza Radochnich asserens se dedisse Tuerdisse Miroschouich de Gorasde nomine Çuietchi cimatoris qui erat debitor ipsum Tuerdisse ducatos tresdecim et ipse Çuietchus non est certus de hoc et dubitat: quod non sit verum, obligant se et sua bona ad conseruandum sempre ipsum Çuietchum indemnem et promisit quod ipse Tuerdisa nec aliquis eius nomine non postulabit ipsi Çuietcho suprascriptos ducatos XIII. Quod si fecerit

Radohnić iz Foče mogao biti otac famoznog Vuka Balićevića (u literaturi od ranije poznatog kao Vuka Baličevića).

Ni to nije sve. Rodonačelnik Balić Radohnić iz Foče, kojeg smo ovdje nominirali, spomenut u periodu 1441–1448, mogao bi imati brata Hrebjeljana Radohnića iz Foče, koji se u izvorima spominje u periodu 1442–1448. godine. Razlog više za ovu postavku je činjenica da se Hrebjeljan Radohnić u svoja tri poznata spominjanja (1442, 1446. i 1448) povezuje upravo sa zemljakom Milutom Tvrdisalićem, sa kojim je poslovao i njegov brat Balić Radohnić.¹¹ Na isti način, za trećeg brata možemo smatrati Vukšu Radohnića koji se spominje u knjigama zaduženja 1441. godine.¹²

Linijom najuobičajenijeg patronimika za praćenje brojnih porodica u srednjem vijeku u dubrovačkom zaleđu, mogli bismo se kretati od izvjesnog Radohne, koji je živio u prvoj polovini XV stoljeća, i koji je imao tri sina, Balića, Hrebjeljana i Vukšu Radohnića. (Tabela 1.) Hrebjeljan je imao sinove Radoja i Radivoja Hrebjeljanovića. Balićev sin bio je Vuk Balićević, njegov sinovi su Cvjetko Vuković¹³ i Nikola Balićević. Nasljednik Nikole Balićevića

est contentus ex nunc dictus Balich quod ipse Çuietchus possit eum conuenire et constringi facere et ab ipso exigere suprascriptos ducatos XIII quando ipse Tuerdisa pecierit ultra aliquis pro eo renunciando” (11.01. 1448.g.), *Div. Canc.* LXI, 32.

¹¹ „Nos Miluth Tuerdisalich et Chrebeglian Radochnich de Coza confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Orsato Petri de Sorgo ducatos auri triginta hinc ad unum mensem proxime futurum. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Hec autem etc. Judex et testis ut supra” (28.04. 1442.g.), *Deb. Not.* XXI, 112v; „Nos Milut Tuerdisalich et Chrebeglian Radochnich) ambo de Coza confitemur quod super nos et super omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Galeaz Brugnolis de Mantoa ducatos tresdecim cum dimidio usque ad unum mensem proxime futurum. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiando etc. Hec autem etc. Judex ser Nicolaus de Baseyo et Nicola de Stella testis” (01.02. 1446.g.), *Div. Not.* XXXI, 15v; „Nos Milut Tuerdisalich et Chrebelian Radochnich} ambo de Coza confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Milete Radisich lanario ducatos auri sexdecim usque ad unum mensem proxime futurum. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiantes etc. Hec autem etc. Judex et testis ut supra” (12.07. 1448.g.), *Deb. Not.* XXIV, 36v. Izvjesni Hrebjeljan iz Podfoče spominje se kao dužnik: „Questi sono li debitori de la soprascripta compagnia ... Crebeglian de soto Choç ...” (07.06. 1453.g.), *Div. Not.* XXXVII, 76v.

¹² „Nos Stipchus Dubieulich de Ragusio, Vochsa Radognich et Maroe Radouanoich} ambo de Coza confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser Petro Ni. de Poza yperperos centum quinquaginta usque ad duos menses proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiantes etc. Hec autem etc. Judex et testis ut supra” (11.03. 1441.g.), *Deb. Not.* XX, 140v. Nešto kasnije spominje se izvjesni Vukša Radohnić iz Foče kao sluga: „Vuchxa Radochnich de Hoza premeti star per fameglo e seruire a Radouino chompagno de ser Simon de Bona ... per ani dui” (04.07. 1454.g.), *Div. Canc.* LXIV, 1.

¹³ (17.02. 1502.g.), *Deb. Not.* LXI, 156v; (18.02. 1502.g.), Isto, 157.

bio je Petar (Nikolić Balićiević).¹⁴ Prema istraživanjima Bogumila Hrabaka, Nikola Balićiević je imao četiri nasljednika, a pored ovdje zasvjedočenog Petra, spomenuo je još Pavla i Đurijena.¹⁵ Od vremena izvjesnog Radohne do Petra i njegove braće, ovu porodicu u jednom ogranaku pratimo čitavo jedno stoljeće kroz pet generacija. Tako poznata rodoslovna linija je rijetka i izuzetno značajna karakteristika za fočansko područje.

Tabela 1. Rodoslov izvjesnog Radohne (dubrovačko zaleđe, srednji vijek)

	Radohna		
Hrebeljan Radohnić	Balić Radohnić		Vukša Radohnić
Radivoj i Radoje Hrebeljanovići	Vuk Balićiević		
	Cvjetko Vuković	Nikola Vuka Balićiević	
		Petar Nikolić Balićiević	
		Pavle Nikolić Balićiević	
		Đurien Nikolić Balićiević	

HREBELJANOVIĆI

Nasljednike Hrebeljana Radohnića je zbog specifičnog imena lakše uočiti među fočanskim trgovcima. To su Radoje Hrebeljanovići, koji se spo-

¹⁴ Petar sin Nikole Balićievića spomenut je krajem augusta 1522. godine: „Ego Nicola Baglicheuich de Choza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Joanni Dra. domini Aloii. de Goce ducatos auri trecentos septuaginta usque ad annum unum proxime futurum. Sub pena X per centum. Renuntiando etc. Hec autem carta etc.” (22.05.1518. g.), *Deb. Not. LXXIII*, 21v. Sa strane, ispod i iznad: „Die 31 augusti 1519 ser Joannes creditor contrascriptus confessus fuit habuisse et recepisse ab Nicola debitore contrascripto pro parte ducatos septem per manus ser Orsati Ju. de Georgio. Renuntians. Die X decembris 1521 suprascriptus ser Joannes creditor confessus fuit habuisse et recepisse a suprascripti Nicola debitore in duabus vicibus ducatos auri octuaginta unum, videlicet, alias et prima vice ducatos auri sexaginta unum per manus cuiusdam de Seruia in tanta quantitate charmesmi et reliquos ducatos viginti per manus dicti Nicole et pro ducatis triginta tribus ipse ser Joannes dedit et cessit amplam potestatem ser Mathei Rus. de Poza super dictum Nicolai et omnia bona plenum. Renuntiando. Die XVIII° augusti 1522 ser Matheus Rus. de Poza infrascripti cessionarius confessus fuit quod habuit et recepit per manus Petri filii infrascripti Nicolai debitoris ducatos auri triginta tres de quibus ipse habet potestatem. Renuntiando”, Isto. Na njega se možda odnosi i informacija iz početka 1515. g.: „Ego Petar Nicolich de Coza et ego Ismaeli Turchus Radochmil de Elice et ego Petrus Coaceuich cimator confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Joani Vuchsanouich stationario ducatos auri quatuor ad voluntatem creditoris. Sub pena X per centum. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (04. 01.1515.g.), *Deb. Not. LXXI*, 13v.

¹⁵ Б. Храбак, *Фоча до краја XVIII века*, 83–85.

minje u većem broju kreditnih zaduženja (1469–1479), i Radivoj Hrebeljanović (1489).

Prvo spominjanje Radoja Hrebeljanovića vezano je za početak januara 1469. godine. On tada sklapa trgovačko društvo sa dubrovačkim vlastelinom Martolicom Kabužićem. Društvo ima uobičajene odlike. Radoje prima 113 dukata od svoga kompanjona Martolice i sa tim novcem se obavezuje da će trgovati na relaciji između zaleđa i primorja, a ukupnu zaradu kompanjoni će, poslije vraćanja glavnice ulagaču, dijeliti na jednake dijelove.¹⁶ Najčešći oblik Radojevog poslovanja je kreditna trgovina. Zaduživanja Radoja Hrebeljanovića pregledno ćemo pratiti putem tabele br.2.

Tabela br. 2. Zaduživanja Radoja Hrebeljanovića

DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUMI SIGNATURA
Radoe Chrebeglianouich de Choza mercator	Dobriecho Radouzych lanario	ducatos auri ducentos quatuordecim	3.7. 1469, <i>Deb.</i> <i>Not. XXXVIII, 60</i>
Radoe Chrebeglianouich de Choza mercator	Johanni Nicole dicto Gabro	yperperos triginta sex grossos 10	28.11. 1469, <i>Deb.</i> <i>Not. XXXVIII,</i> 120v
Radoe Crebeglianouich de Cotza	Georgio Miomanouich	ducatos auri viginti nouem	9.5. 1470, <i>Deb.</i> <i>Not. XXXVIII,</i> 186v
Item	Vinturine relicte Florii de Bernardo	ducatos auri quatuor grossos 4	9.5. 1470, <i>Deb.</i> <i>Not. XXXVIII,</i> 186v
Radoe Crebeglianouich de Cotza	Johanni Gabro	iperperos septuaginta sex grossos nouem	5.1. 1471, <i>Deb.</i> <i>Not. XXXIX, 111</i>
Radoe Crebeglianouich de Coza	Vinturine relicta Florii Bernardi	ducatos auri octo	23.1. 1471, <i>Deb.</i> <i>Not. XXXIX, 117</i>

¹⁶ „Ego Radoe Crebeglianouich de Choza confiteor quia super me et omnia mea bona habui et recepi a ser Martoliza Da. de Caboga ducatos auri centum tredecim in societatem duraturam ad voluntatem dicti ser Martolize. Cum quibus denariorum debeo et promitto merxans et mercantiam facere ad partem terre firme in illis rebus de quibus melius mihi videbitur pro utilitate presentis societatis. Et de lucro venturo ex dicta societate medietas, videlicet, esse dicti ser Martolize et altra medietas mei Radoe. Et similiter, videlicet, esse de damno si quod sequeretur quod Deus nolit. Et in fine presentis societatis teneor et promitto restituere quoniam ser Martolize bonam et rectam rationem de administratis pro me facta in hac societate ac ser Martolize dare et restituere suum capitale predictum, videlicet, ducatos auri centum tredecim cum sua parte lucri vel damni prout fuit et pro me retinere et sustinere meam partem lucri vel damni prout erit. Sub pena X pro cento. Renuntiando. Promittit dicto ser Martoliza et acciando. Renuntiando. Et hoc autem etc. Judex et testis ut supra” (03.01. 1469.g.), *Deb. Not. XXXVIII, 4*.

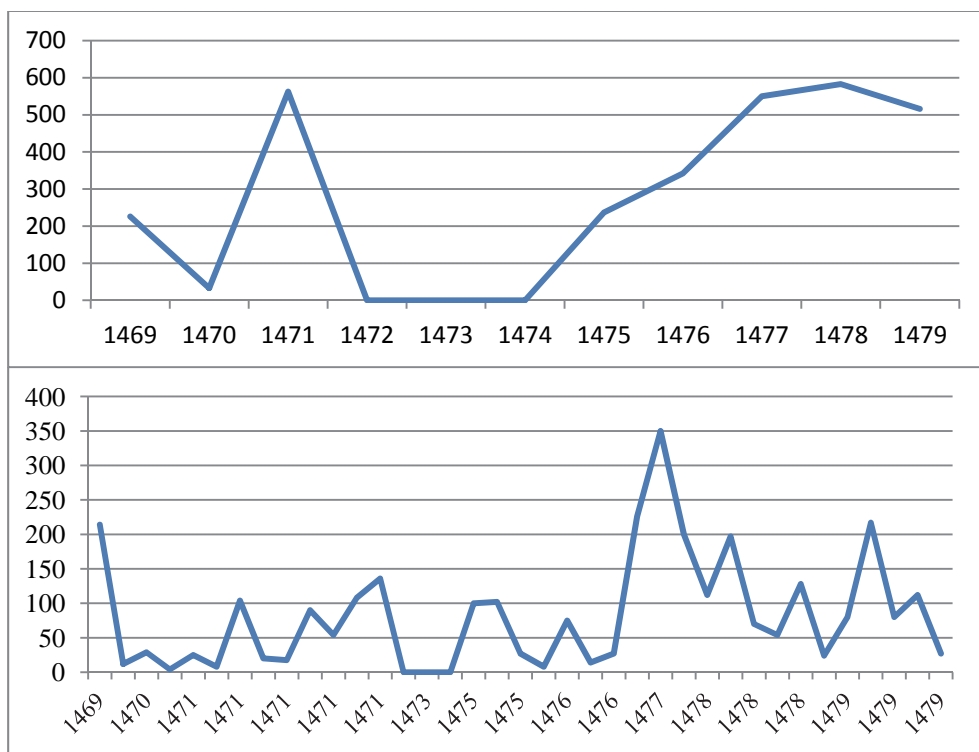
DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUMI SIGNATURA
Item	Georgio Miomanouich	ducatos auri centum quatuor	23.1. 1471, <i>Deb. Not. XXXIX</i> , 117
Radoe Crebeglianouich de Coza	Georgio Miomanouich	ducatos auri viginti	23.1. 1471, <i>Deb. Not. XXXIX</i> , 117v
Radoe Crebeglianouich de Coza	Iuano Radouzich slataro	ducatos auri decemseptem cum dimidio	23.1. 1471, <i>Deb. Not. XXXIX</i> , 117v
Radoe Crebeglianouich de Cotza	Gueraglio Miomanouich	ducatos auri nonaginta	31.5. 1471, <i>Deb. Not. XXXIX</i> , 155
Item	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri quingenta quatuor	31.5. 1471, <i>Deb. Not. XXXIX</i> , 155
Radoe Crebeglianouich de Coza principalis debitor et nos Nicola Radissich et Iuan Radeglich plegii	Luce Martini Franchouich	ducatos auri centum octo	26.11. 1471, <i>Deb. Not. XL</i> , 43
Radoe Crebeglianouich de Choza	Georgio Miomanouich lanario	ducatos auri centum triginta sex	27.11. 1471, <i>Deb. Not. XL</i> , 44v
Radoe Crebeglianouich de Choza principalis debitor et ego Ziuan Radeglich plegius	ser Matheo Tho. de Bona	ducatos auri centum	4.11. 1475, <i>Deb. Not. XLIV</i> , 41
Radoe Crebeglianouich de Coza	Nicole Hostoich dicto Bachrouich	ducatos auri centum duos	8.11. 1475, <i>Deb. Not. XLIV</i> , 43
Radoe Crebeglianouich de Choza	Dobrusco Pribignich cimatori	ducatos auri viginti septem	8.11. 1475, <i>Deb. Not. XLIV</i> , 44
Radoe Crebeglianouich	Vuchote Radixich	ducatos octo auri	10.11. 1475, <i>Deb. Not. XLIV</i> , 46
Radoe Crebeglianouich de Coza	Dobrassino Radassinouich	ducatos auri septuaginta quinque	10.6. 1476, <i>Deb. Not. XLIV</i> , 160v
Radoe predictus	predicto Dobrassino	ducatos quatuordecim	1476 die XII junii, <i>Deb. Not. XLIV</i> , 160v
Radiuoi Obradouich de Coza principalis debitor et ego Radoe Crebeglianouich plegius	Dobrassino Radassinouich	ducatos viginti septem	10.6. 1476, <i>Deb. Not. XLIV</i> , 160v
Radoe Crebeglianouich de Choza	Luce Martinouich	ducatos auri ducentos viginti sex	12.6. 1476, <i>Deb. Not. 162v</i>

DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUMI SIGNATURA
Radoe Crebeglianouich de Choza principalis debitor et ego Radossauus Millanouich plegius	ser Marino Georgii de Goze	ducatos auri trecentos quingenta	30.4. 1477, <i>Deb.</i> <i>Not. XLV, 167v</i>
Radoe Crebeglianouich de Choza	ser Matheo Tho. de Bona	ducatos auri ducentos	30.4. 1477, <i>Deb.</i> <i>Not. XLV, 167v</i>
Radoe Chrebeglianouich de Choza habitantis ad Drinam	Ziuano Valentinouich	ducatos auri centum duodecim	19.2. 1478, <i>Deb.</i> <i>Not. XLVI, 131</i>
Radoe Crebeglianouich de Choza principalis debitor et ego Cuietchus Millatouich plegius ... et ego Nicola Milladinouich dictus Xabadinus plegius	ser Marino Georgii de Goze	ducatos auri centum nonaginta septem	25.2. 1478, <i>Deb.</i> <i>Not. XLVI, 133</i>
Radoe Crebeglianouich de Cotza	Luce Bicich de Ragusio	ducatos auri septuaginta	26.2. 1478, <i>Deb.</i> <i>Not. XLVI, 135</i>
Radoe Crebeglianouich de Choza	Nicole Bachrouich	ducatos auri quingenta quatuor	26.2. 1478, <i>Deb.</i> <i>Not. XLVI, 135</i>
Radoe Crebeglianouich de Coza	Petro Radaglieuich	ducatos auri centum viginti octo	27.2. 1478, <i>Deb.</i> <i>Not. XLVI, 136</i>
Radoe Crebeglianouich de Choza	ser Matheo Tho. de Bona	ducatos auri viginti quatuor	28.2. 1478, <i>Deb.</i> <i>Not. XLVI, 137v</i>
Radoe Chrebeglianouich de Caza	Nicola Vrtich de Ragusio	ducatos auri octuaginta	6.7. 1479, <i>Deb.</i> <i>Not. XLVII, 131v</i>
DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUMI SIGNATURA
Radoe Crebeglianouich de Coza	Nicole Vrtich de Ragusio	ducatos auri octuaginta	6.7. 1479, <i>Deb.</i> <i>Not., XLVII, 132</i>
Radoe Crebeglianouich de Choza	Nicole Bachrouich	ducatos auri centum duodecim	10.7. 1479, <i>Deb.</i> <i>Not. XLVII, 132v</i>
Radoe Chrebeglianouich de Choza	ser Matheo de Bona	ducatos auri viginti septem	11.7. 1479, <i>Deb.</i> <i>Not. XLVII, 133</i>
UKUPNO		3.014,5 DUKATA 112 PERPERA 23 GROŠA	

Najčešće sam, a ponekad i u društvu kompanjona kao jemac ili uz kompanjone kao jemce, Radoje Hrebjeljanović se u knjigama zaduženja prati punih 11 godina, od jula 1469. do jula 1479. godine. U to vrijeme pojavljuje

se u 34 kreditna ugovora. Sam, kao dužnik bez jemaca ili sudužnika, javlja se u 29 ugovora. Ukupan iznos jedanaesetogodišnjeg zaduživanja u kojima se pojavljuje sam, ili uz jemce i sudužnike, iznosi 3.014,5 dukata, 112 perpera i 23 groša, sve pretvoreno u dukate iznosi oko 3.050 dukata. To bi značilo da se u jedanaest godina prosječno zaduživao na oko 459 dukata godišnje. Međutim, u godinama 1472, 1473 i 1474. nije pravio zaduženja, pa onda njegovo poznato osmogodišnje prosječno zaduživanje na godinu iznosi 631 dukat. To je okvirni prosjek koji može da bude mjerilo za sve ostale trgovce sa područja Foče u to doba.

Tokom 1469. napravio je dva ugovora u dva navrata (oko 226 dukata), tokom 1470. dva ugovora u jednom danu (oko 33 dukata), tokom 1471. devet ugovora u četiri navrata (oko 562,5 dukata), tokom 1475. četiri ugovora sačinjenih u samo šest dana (237 dukata), 1476. četiri ugovora sačinjena u dva dana (342 dukata), 1477. dva ugovora u jednom danu (550 dukata), 1478. šest ugovora sklopljenih u 8 dana (583 dukata) i u 1479. godini pet ugovora sklopljenih u pet dana (516 dukata). Grafički prikazi 1. i 2. i tabela br. 3.

Grafički prikazi 1. i 2. zaduživanja Radoja Hrebeljanovića po godinama i na godišnjem nivou

Tabela br. 3. Zaduzenja Radoja Hrebeljanovića od 1469. do 1479. godine.

GODINA	BROJ UGOVORA	VISINA ZADUŽIVANJA
1469	2	226 dukata 10 groša
1470	2	33 dukata 4 groša
1471	9	562,5 dukata 9 groša
1475	4	237 dukata
1476	4	342 dukata
1477	2	550 dukata
1478	6	583 dukata
1479	5	516 dukata

Radoje se zaduživao kod 18 različitih kreditora ali sa različitim iznosima. Najviše se zaduživao kod vlastelina Tome Bunića (5 puta, a ukupno 568 dukata) i Jurja Miomanovića (4 puta, a ukupno 289 dukata), ali se zato u dva ugovora kod vlastelina Marina Gučetića zadužio u iznosu od 645 dukata.

Radoje Hrebeljanović je očito ugledan trgovac. Međutim, kada ispratimo sve ostale trgovce u Foči koji se javljaju u knjigama zaduženja u tih jedanaest godina djelovanja Radoja Hrebeljanovića, dolazimo do materijala koji u svakom pogledu, tj. i kontekstualno, omogućuje interesantan krajnji zaključak. U tom periodu pojavljuje se još 30 trgovaca iz Foče ili koji su kreditno povezani za Foču (jer su neki od njih i Dubrovčani). To su Vuk Balićević, Radoje Milosalić, Vukić Radovčić, Radoje Radovčić, Branko Sredanović, Radin Radosalić, Milašin Radovanović, Radonja Deković zvanu Bosna, Brailo Obradović, Vukić Radojević, Jurak Božidarović, Vukić Kisičić, Tvrdiša Božidarović zvanu Kličić, Vuk Božidarović zvanu Kličić, Radivoj Radišić, Radivoj Obradović, Radivoj Pievo, Radivoj Ostojić, Radoje Kosičić, Radašin Doberković, Radič Radivojević, Radič Cvjetković, Radašin Miobratović, Vukić Veseoković, Radonja Vučković, Vukosav Marić, Radič Radičković, Cvjetko Jelečar, Vladislav Radikojević i Radič Vukšić. Pogledajmo koliko često se zadužuju i kolika su njihova zaduživanja. U niže datoj tabeli br. 4, radi preglednosti izvršeno je njihovo hronološko koncentrisanje. Pritom, zajednički krediti nisu razdvajani.

Tabela br. 4. Zaduzenja fočanskih trgovaca od jula 1469 do jula 1479–1479. godine

DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUMI SIGNATURA
Radiz Milobratouich de Cerniza et Vuch Baglichieulich de Coza	Bratuto Gradoeulich	ducatos auri centum	30.4. 1470, <i>Deb. Not. XXXVIII</i> , 181v
Vuch Balichieulich de Choza principalis debitor et ego Ziuan Radeglich olearius plegius	Juragio Miomanouich lanario	ducatos centum quinque auri	13.3. 1471, <i>Deb. Not. XXXIX</i> , 133v

DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUMI SIGNATURA
Voch Ballichieuich de Coza	Ziuano Radeglich	ducatos auri triginta septem	11.4. 1471, <i>Deb.</i> <i>Not. XXXIX,</i> 140v
Voch Balichieuich de Coza	ser Andree Mart. de Criewa	ducatos auri septuaginta quinque	24.2. 1472, <i>Deb.</i> <i>Not. XL, 88v</i>
Vuch Baglichieuich de Choza	Dobrassino Radassinouich lanario	ducatos auri quadraginta	31.10. 1476, <i>Deb. Not. XLV,</i> 71v
Ukupno		357 dukata	
Radoe Milossalich de Cotza	Stanačio Miochanouich	ducatos auri viginti unum	31.5. 1471, <i>Deb.</i> <i>Not. XXXIX,</i> 155v
Radoe Milossalich de Choza	Stanacio Miochanouich	ducatos auri decem et nouem	20.8. 1471, <i>Deb.</i> <i>Not. XXXIX,</i> 195
Ukupno		40 dukata	
Vuchich Radouzich de Coza	Nicolao Radouzich cosuchario de Ragusio	ducatos auri quatuor et grossos XVI	13.8. 1471, <i>Deb.</i> <i>Not. XXXIX,</i> 189.
Vuchich Radouzich de Choza	Jacobo Millissich cimatoris	iperperos triginta quinque et grossos duos	22.10. 1471, <i>Deb. Not. XL,</i> 30v
Vuchich Radouzich de Choza	Jacobo Millissich cimatori	iperperos quadraginta quatuor	31.1. 1472, <i>Deb.</i> <i>Not. XL, 74</i>
Ukupno		30 dukata 1 perper 18 groša	
Radoe Radouzich Matieuich de Coze et Branchus Serdanouich de Coze	Stanacio Miochanouich cimatoris	ducatos auri undecim cum dimidio	13.8. 1471, <i>Deb.</i> <i>Not. XXXIX,</i> 189v
Branchus Sredanouich de Coza	Jacobo Milissich cimatori	iperperos viginti tres	24.2. 1472, <i>Deb.</i> <i>Not. XL, 89</i>
Radoe Radouzich de Choza	Bositcho Paulouich	ducatos auri decem	20.9. 1473, <i>Deb.</i> <i>Not. XLII, 31v</i>
Ukupno		28,5 dukata 2 perpera	
Radin Radossalich de Choza	Stanacio Miochanouich cimatoris	ducatos auri decem	27.11. 1471, <i>Deb. Not. XL,</i> 44
Ukupno		10 dukata	

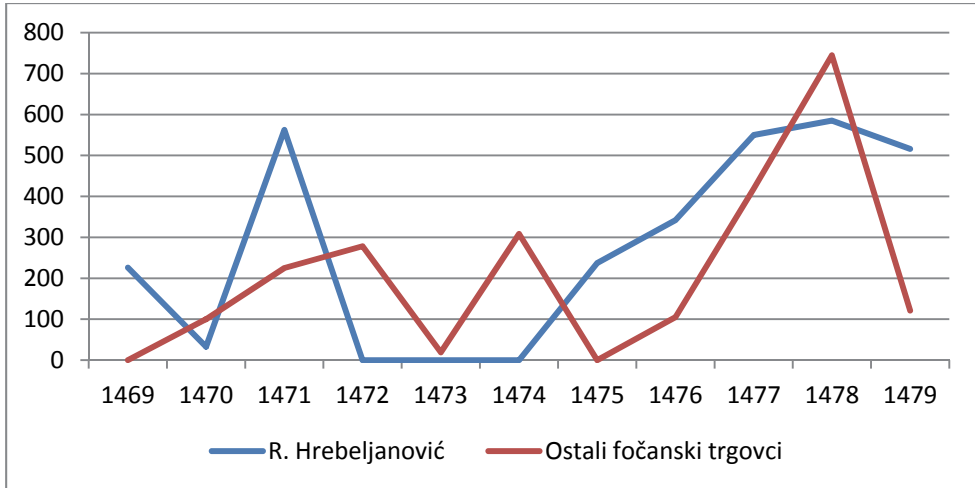
DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUMI SIGNATURA
Milassinus Radouanouich de Coza	Jacobo Milissich cimatori	iperperos decem et octo grossos octo	9.12. 1471, <i>Deb. Not. XL, 48</i>
Ukupno		6 dukata 8 groša	
Radogna Dechouich dictus Bosna habitator Choze principalis debitor et ego Maroe Dobrassinouich lanarius plegius	Nicole Bachrouich	ducatus auri centum sedecim	15.5. 1472, <i>Deb. Not. XL, 126v</i>
Radogna Dechouich dictus Bosna de Choze	Christophoro de Gradi	ducatus auri triginta octo	12.9.–25.9. 1472, <i>Deb. Not. XLI, 9v</i>
Ukupno		154 dukata	
Brailus Obradouich de Ragusio habitator in Coza	Johanni Pripcinouich	pelles rubeas vocatas chochiene centum quinquaginta quatuor et unam dozenam de pellibus montouinis	3.6. 1472, <i>Deb. Not. XL, 139</i>
Braillus Obradouich de Choza habitator Ragusii	Bosigicho Miomanouich	ducatus auri centum viginti tres	31.1. 1474, <i>Deb. Not. XLII, 121</i>
Ukupno		123 dukata i kože	
Vuchich Radoeuich de Choza	Paulo Bachrouich	ducatus auri viginti septem	13.7. 1472, <i>Deb. Not. XL, 166</i>
Vochich Radoeuich de Chotza	Petharo Radaglieuich	ducatus auri centum viginti septem	14.9. 1474, <i>Deb. Not. XLIII, 23v</i>
Vuchich Radoeuich de Coza	Petro Radaglieuich	ducatus auri sexaginta sex	22.9. 1477, <i>Deb. Not. XLVI, 54v</i>
Ukupno		220 dukata	
Jurag Bosidarouich de Choza	Symico Raduzich	ducatus auri nouem et grossos XVIII	16.10. 1473, <i>Deb. Not. XLII, 46v</i>
Jurag Bosidarouich de Choza	Symico Radoucich	ducatus auri undecim cum dimidio	29.1. 1474, <i>Deb. Not. XLII, 119</i>
Ukupno		20,5 dukata i 18 groša	

DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUMI SIGNATURA
Vuchich Chisicich de Choza	Paschoe Marcouich	ducatos auri decem et septem grossos XXIII	10.2. 1474, <i>Deb.</i> <i>Not. XLII, 126</i>
Ukupno		17 dukata i 23 groša	
Tuerdissa et Voch fratres Bosidarouichi dicti Cliacichi de Coza	Michaeli Nicola	ducatos auri triginta	15.7. 1474, <i>Deb.</i> <i>Not. XLII, 198</i>
Marinus Lucich de Ragusio et Vuch Bosidarouich de Coza principales debitores et ego Allegretus Radossalich sartor pro medietate et ego Pribio Radossalich pro altera medietate, plegii	Petro Radaglieuich	ducatos auri septuaginta septem cum dimidio	29.10. 1478, <i>Deb. Not.</i> <i>XLVII, 42</i>
Vuch Bosidarouich de Choza et Marinus Lucich de Ragusio	Luchxe Stoissalich	ducatos auri sexaginta	5.11. 1478, <i>Deb.</i> <i>Not. XLVII, 45</i>
Vuch Bosidarouich de Choza et Marinus Lucich de Ragusio	Andree Radouzich Vepriza	ducatos auri viginti nouem	9.11. 1478, <i>Deb.</i> <i>Not. XLVII, 46v</i>
Ukupno		196,5 dukata	
Radiuoi Radixich de Choze	Luchxe Stoissalich	ducatos auri quinque	30.3. 1476, <i>Deb.</i> <i>Not. XLIV, 123v</i>
Ukupno		5 dukata	
Radiuoi Obradouich de Choza	Vuchota Radixich	ducatos quatuordecim auri	10.6. 1476, <i>Deb.</i> <i>Not. XLIV, 160v</i>
Radiuoi Obradouich de Choza	Francisco Radani Struich	ducatos auri quindecim	2.5. 1477, <i>Deb.</i> <i>Not. XLV, 169</i>
Ukupno		29 dukata	
Radiuoi Pieuo de Choza	Nicole Bachrouich	ducatos auri viginti octo	12.6. 1476, <i>Deb.</i> <i>Not. XLIV, 162</i>
Ukupno		28 dukata	
Radiuoi Ostoich de Coza	Luce Radossalich dicto Biziich	ducatos decem octo	23.9. 1476, <i>Deb.</i> <i>Not. XLV, 43</i>
Radiuoy Hostoych de Choza	Dobrassino Radassinouich	ducatos auri viginti quinque	12.6. 1478, <i>Deb.</i> <i>Not. XLVI, 181v</i>
Radoe Cossicich et Radiuoy Hostoich de Choza	Dobrassino Radassinouich	ducatos auri quinquaginta	17.9. 1478, <i>Deb.</i> <i>Not. XLVII, 25</i>

DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUMI SIGNATURA
Radiuoy Hostoich de Choza	Dobrassino Radassinouich	ducatos auri nouem	17.9. 1478, <i>Deb. Not. XLVII, 25</i>
Radoe Cossicich et Radiuoy Hostoich ambo de Choza	Dobrassino Radassinouich dicto Ledian	ducatos auri sexaginta	27.3. 1479, <i>Deb. Not. XLVII, 102</i>
Ukupno		162 dukata	
Radassinus Doberchouich de Coza	Dobruscho Pribignich cimatoris	ducatos auri quadraginta tres	29.4. 1477, <i>Deb. Not. XLV, 166v.</i>
Radassinus Doberchouich et Radiz Radiuoeuich de Coza	Luce Radossalich dicto Bizicich	ducatos auri quadraginta	16.2. 1478, <i>Deb. Not. XLVI, 128v</i>
Radassinus Doberchouich de Choza	Bosigicho Miomanouich	ducatos auri centum	17.2. 1478, <i>Deb. Not. XLVI, 129v</i>
Radassinus Doberchouich comellem de Choza	Vuchich Vuchouich	ducatos viginti quinque	19.2. 1478, <i>Deb. Not. XLVI, 131v</i>
Radassinus Doberchouich de Choza	ser Drago Geo. de Goze	ducatos auri centum nonaginta duos	6.11. 1478, <i>Deb. Not. XLVII, 45v</i>
Ukupno		400 dukata	
Radiz Cuietchouich de Choza principalis debitor et ego Grubissa Radossalich de Ragusio plegius	Machoe de Tani	ducatos auri quadraginta octo	12.7. 1477, <i>Deb. Not. XLVI, 17v</i>
Ukupno		48 dukata	
Radassinus Millobratouich de Choza	Bosigicho Miomanouich	ducatos auri quadraginta quinque	21.10. 1477, <i>Deb. Not. XLVI, 70</i>
Radassinus Millobratouich de Choze	Vuchacio Vuchotich et Piercho Marcouich	ducatos auri decem	25.10. 1477, <i>Deb. Not. XLVI, 73</i>
Ukupno		55 dukata	
Vuchich Veseochouich de Coza et Radogna Vuzchouich de Coza	Martino Periich	ducatos duos auri	25.5. 1478, <i>Deb. Not. XLVI, 175</i>
Ukupno		2 dukata	
Vuchossaus Marich de Choza	Vitcho de Primo de Ragusio	ducatos auri centum nonaginta duos	27.11. 1477, <i>Deb. Not. XLVI, 92v</i>
Ukupno		192 dukata	
Vuchich Radanouich de Ragusio et Radiz Radichchouich de Coza	ser Nichxe Ju. de Palmota	ducatos auri octuaginta	8.4. 1478, <i>Deb. Not. XLVI, 151</i>
Ukupno		80 dukata	

DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUMI SIGNATURA
Cuietchus Jelezari de Coza	Vuchxano Radoeuich cimatori	ducatos auri decem octo	10.4. 1478, <i>Deb. Not. XLVI, 152</i>
Ukupno		18 dukata	
Vladissaus Radichoeuich de Choza	Vuchicio Vuchotich et Petro Mircouich	ducatos auri decemocto cum dimidio	26.11. 1478, <i>Deb. Not. XLVII, 54v</i>
Vladissaus Radichoeuich de Choza principalis debitor et ego Vuchich Vuchotich plegius	ser Antonio Sy. de Bona	yperperos viginti unum et grossos X	15.2. 1479, <i>Deb. Not. XLVII, 87</i>
Vladissaus Radichoeuich de Choza	Vuchichio Vuchotich et Petro Marcouich	ducatos auri quingquaginta quatuor et grossos 24	16.2. 1479, <i>Deb. Not. XLVII, 87v</i>
Ukupno		79,5 dukata 34 groša	
Radiz Vuchxich de Choza	Vuchicio Vuchotich et Petro Mircouich	ducatos auri decemocto cum dimidio	26.11. 1478, <i>Deb. Not. XLVII, 54v</i>
Ukupno		18,5 dukata	
Sve ukupno		oko 2.320,5 dukata 93 groša	

Dakle, u toku 11 godina (od jula 1469. do jula 1479), 30 fočanskih trgovaca, samih ili u određenim kombinacijama, su napravili samo 54 zaduženja u ukupnom iznosu od samo 2.320,5 dukata. Kažemo samo jer, ponovimo, u isto vrijeme jedan trgovac, Radoje Hrebeljanović, sam ili u društvu drugih, napravio je 34 kreditna ugovora u ukupnom iznosu od 3.050 dukata. Dok se 30 trgovaca godišnje zaduživalo na iznos od oko 210 dukata, sam Radoje Hrebeljanović se godišnje zaduživao na iznos od 459 dukata, tj. više od dva puta od svih njih zajedno. Egzaktno postavljeno, prema očuvanim kreditnim knjigama, Radoje Hrebeljanović je daleko najjači fočanski trgovac u periodu 1469–1479. godine. Grafički prikaz br. 3.

Grafički prikaz br. 3. zaduživanja Radoja Hrebeljanovića i ostalih fočanskih trgovaca

Zaduživanja se uglavnom odnose na robu, tkanine prije svega, dok se podrazumijevalo vraćanje kredita u novcu, a ponekad i u adekvatnoj robi ili sirovini, npr. koži, kao što smo vidjeli jedne prilike, ili, kao što se to desilo u oktobru 1481. godine, u olovu, kada je kredit vraćen preko Vukana Vuke-ljića iz Goražda.¹⁷

Za razliku od Radoja, njegov brat Radivoj Hrebeljanović se samo jed-nom nalazi u knjigama zaduženja. U februaru 1489. godine on se zadužuje kod Martina Perića na iznos od šest dukata.¹⁸ Međutim, očito je da je imao i drugih zaduženja na terenu, jer se on i brat mu Radoje javljaju 1497. godine zabilježeni kao dužnici dubrovačkog vlastelina Jurja Gučetića.¹⁹

¹⁷ „Ego Radoe Crebeglianouich de Choza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Matheo Tho. de Bona ducatos auri ducentos sedecim hinc ad unum annum proxime futurum. Sub pena X pro cento. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (06.07. 1479.g.), *Deb. Not.* XLVII, 132. Ispod: „Die XVII octobris 1481 ser Matheus Tho. de Bona suprascriptus confessus fuit habuisse et recepisse a suprascripto Radoe Crebeglianouich per manus Vuchani Vucheglich de Gorasda milliarum quindecim subtilia et libras sexcentas plumbi pro parte solucioni suprascripte obligatorum quod dixerunt esse extra portam Plociarum et debet defalcarii quantum ipse ser Matheus dabit pro sale portatarum. Renuntiando”, Isto.

¹⁸ „Ego Radiuoi Crebeglianouich de Choza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Martino Perich ducatos auri sex usque ad dies quadraginta proxime futuros. Sub pena etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex ser Junius de Babalio et Pasqualis Primi testis” (06.02. 1489.g.), *Deb. Not.* LII, 111.

¹⁹ „... Infrascripti sunt debitores creati per ser Georgium Mar. Ge. de Goze de quibus in antescrpta sententia sit mentio ... [139v] ... Radoe Hrebeglianouich de Choza die dar adi 13 marzo per resto come appar in libro grande ducatos centodexe sette, valoris ducatos 117,

BALIĆIEVIĆI

Kreditnu aktivnost Vuka Balićievića (u literaturi poznatog kao Vuka Baličevića) već smo ispratili u pregledu zaduživanja fočanskih trgovaca u periodu 1469–1479. godine. Sam ili sa kompanjonima²⁰ on se zaduživao u pet navrata (1470, 1471. u dva navrata, 1472. i 1476), a u ukupnom iznosu od 357 dukata. No, njegovo daljnje javljanje u izvorima je drugačije prirode. Istina pojavljuje se u određenim poslovanjima, ali i u diplomatskim misijama.

Daljnje informacije o Vuku Balićieviću su iskrice i fragmenti koji ukazuju da se njegov život odvijao na privrednom putu između Foče i Dubrovnika i da je, pored ekonomskih, imao i političku, diplomatsku dimenziju na relaciji ta dva centra. U odnosu na posljednje poznato kreditno zaduženje, deset godina kasnije, juna 1486. godine, dubrovačko Vijeće umoljenih odlučilo je o veroneškim tkaninama neimenovanog sina Vuka Balićievića.²¹ Krajem augusta naredne godine, već pratimo Vuka Balićievića na određenim pozicijama u krugu oko hercegovačkog sandžakbega. Tada su Dubrovčani odlučili da daju darove za šire poslanstvo, među kojima i za Vuka Balićievića u iznosu od devet dukata.²² U aprilu 1488. godine, Dubrovčani su darovali Vuka Balićievića zajedno sa poznatim diplomatom Milivojem Mihočevićem, a prima dar u iznosu od osam dukata.²³ U oktobru 1490. godine, Vuk Balićiević i Ivan Radičević su bili poslanici hercegovačkog sandžakbega Mustafe bega. Dubrovčani su im se izvinili zbog broda Pavla

... Radiuoi Hrebeglianouich de Choza die dare adi 8 octobri per resto como pare in libro grande ducatos vinti quatro grossos vinti octo valoris ducatorum 24 grossos 28, ... [139 bis] ... ” (15.06. 1497.g.), *Div. Not.* LXXVII, 139–139 bis.

²⁰ Jedan kreditni ugovor je u društvu sa Radičem Miobratovićem, velikim trgovcem iz Cernice, a koji je izostao pri razmatranju u, Esad Kurtović, Radič Miobratović, mercator de Cerniza (1467–1506), *Godišnjak BZK* 12, Sarajevo 2012, 295–306; „Nos Radiz Milobratouich de Cerniza et Vuch Baglichieuch de Coza confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligmus nos dare et soluere Bratuto Gradoeuch ducatos auri centum ad omnem voluntatem dicti creditoris. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (30.04. 1470.g.), *Deb. Not.* XXXVIII, 181v.

²¹ „Prima pars est de tractando ad exitum filium Vochi Balichieuch pro suis pannis veronensibus uti Raguseum et ad ingressum nihil soluat” (27.06. 1486.g.), *Cons. Rog.* XXV, 109v.

²² „Prima pars est de acceptando dona facta per domino Rectori et minoris consilium chadie et sclauo de ducatos circa 21, Vucho Balichieuch de ducatos nouem et Miliuoy Michoceph de ducatos sex” (28.09. 1487.g.), *Cons. Rog.* XXV, 191v.

²³ „Prima pars est de donando Vocho Balichieuch et Miliuoy Michoceph” (22.04. 1488.g.), *Cons. Rog.* XXV, 233; „Prima pars est de mittendo ducatos octo pro quolibet”, Isto.

Kampisa i darovali su ih sa 800 aspri.²⁴ Sredinom oktobra 1490. godine, registrirana je apelacija Ivana Luke Miotoševića na presudu u korist Vuka Balićevića.²⁵ Njegov tadašnji boravak polučio je interesantnom situacijom. Vuk se razbolio u Dubrovniku i ležao je u kući Antonija Simonisa zvanog Stulić,²⁶ a o tome saznajemo putem ugovora kojim se razrješavaju sve dotadašnje poslovne obaveze između njega i njegovih poslovnih partnera, Ivana Luke Miotoševića i braće, Cvjetka Miotoševića i njegovog sina Mihaila.²⁷ Uprkos uznemirujućim informacijama o njegovoj bolesti, Vuk Balićević je preživio. Pet godina kasnije, kada Dubrovčani planiraju poslanstvo u Foču, među onima koje treba darovati nalazi se Vuk Balićević, kojeg treba darovati sa pet dukata.²⁸ Darovan je i naredne godine.²⁹ Početkom augusta 1496. godine, u Vijeću umoljenih bilo je govora o carini Vuku Balićeviću i njegovim sinovima. Njihova imena nisu navođena.³⁰

Informacije o Vuku Balićeviću sa početka XVI stoljeća nisu najjasnije. U februara 1502. godine, Cvjetko Vuković sačinio je dva ugovora o kre-

²⁴ „Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo minori consilio respondentendi Vocho Balichieuich et Iuano Radizeuich ambassiatoribus sanzachi Mustaphabeghi pro Paulo de Campo et eius barza se excusando” (05.10. 1490.g.), *Cons. Rog.* XXVI, 121v; „Prima pars est de donando suprascriptis Vocho et Iuano”, Isto; „Prima pars est de donando ambobus valorem asprorum 800 prout videbitur domino Rectori et minori consilio”, Isto.

²⁵ „Captum fuit de acceptando appellationem interpositam per Johannem Luce dictum Miotosseuich ab una sententia contra eum et in fauorem Vochi Baglichieuich de Chotza lata per dominos iudices criminali. Quia pigra sunt posita in camera secundum ordines ut retulit ser Johannis Helie de Bona camerarius” (15.10. 1490.g.), *Cons. Minus.* XXIV, 18v.

²⁶ Bogumil Hrabak ga naziva Antun Stolić, a kasnije spominje da je Antun Simkov Stuli jedno vrijeme živio u Foči, Б. Храбак, *Фоча до краја XVIII века*, 72, 75.

²⁷ „Voch Balichieuich de Cothza iacens infirmus Ragusii in domo habitationis Antonii Symonis dicti Stullich sed sanus et symetrus mente et intellecto, sponte et ex certa scientia fecit et facit omni modo, via, jure et forma quibus melius potuit finem remissionem, quietationem, absolutionem et pactum solemne de ulterius non petendo Johanni Luce Miotosseuich presenti et acceptanti pro se et eius fratribus et pro olim Cuietcho Miotosseuich et pro herede et filio dicti olim Cuietchi Michaelae pro omnibus et singulis que dictus Voch potere poterat et haberet debebat a dictus Johanne Luce et eius fratribus et a dicto olim Cuietcho et a dicto Michaelae eius filio, videlicet, ab omnibus ipsis insimul et a quolibet eorum separatum et in rerum et cuiuslibet earum bonis tam cum scriptura quam sine scriptura et aliter quemquam et qualitercumquam vocans se ab ipsis et a quolibet ipsorum tacitum, contentum quietum, solutum et satisfactum pro omnibus rationibus ipsis pretenti usque ad presentem diem” (20.10. 1490.g.), *Div. Not.* LXX, 70v.

²⁸ „Prima pars est de mittendo Vocho Balichieuich ducatos quinque et capicibasse ducatos duos” (01.04. 1495.g.), *Cons. Rog.* XXVII, 190v.

²⁹ „Prima pars est de donando capicibasse et Vocho Balichieuich et Pochraicichi inter omnes a ducatis XV infra” (30.07. 1496.g.), *Cons. Rog.* XXVII, 272.

³⁰ „Prima pars est de tractando ad dohanas tanquam Ragusium Voch Balichieuich et filios” (04.08. 1496.g.), *Cons. Rog.* XXVII, 273v.

ditnom zaduživanja uz jemstvo zlatara Marina Mihaelisova. U prvom ugovoru zadužio se kod vlastelina Junija Đorđića na 92 dukata, a u drugom kod vlastelina Stjepana Zamanjića na 98 dukata. Oba ugovora bila su na jednu godinu ali ih Cvjetko nije ispunio. Ispod prvog ugovora je navedeno da je tek u maju 1511. godine oslobodio jemca Marina Mihaelisova od bilo kakvih obaveza prema njemu.³¹ Mađutim, drugi ugovor je jemac isplatio kreditoru u maju 1503. godine od sredstava Vuka Balićevića („de denariis Vuchi Balichieuich“).³² Na osnovu iznesenog nalazimo se pred dilemom. Cvjetko Vuković kao da je nestao sa historijske pozornice, a otac dijelom preuzeo isplatu njegovih obaveza, ili su sinovleve obaveze isplaćene iz očeve zaostale imovine. Desetak godina kasnije, opet se spominje Vuk Balićević. Krajem aprila 1513. godine, Vijeće umoljenih odlučilo je da se poslaniku Vuka Balićevića dâ 1.000 aspri koje su ranije bile poslane za jednu kupovinu bivšeg sandžakbega, Hasan bega Mihailbegovića. Sa strane je dopisano da je 18. maja 1513. godine po novac došao lično Nikola Vuka Balićević.³³ Isto bi upućivalo i na zaključak da zapravo Vuk Balićević i nije među živima.³⁴

³¹ „Ego Cuietchus Vuchouich de Choza et ego Marinus Michaelis aurificis plegius qui me tamen principalem debitorem constituo confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Junio Jo. de Georgio ducatos auri nonaginta duos usque ad unum annum proxime futurum. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (17.02. 1502.g.), *Deb. Not.* LXI, 156v. Sa strane i ispod: Die 21 maii 1511 ser Junius contrascriptus creditor ibi presens sponte Marinum Michaelis plegium contrascriptum liberauit et absoluit a plegaria obligationis contrascripte promitens dictum Marinum esse et futurum esse in omnium casum et reuertum et liberum ab plegaria suprascripta. Renuntiando”, Isto.

³² „Ego Cuietchus Vuchouich de Choza principalis debitor et ego Marinus Michaelis aurificis plegius qui me tamen principalem debitorem constituo confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Stephano Mar. de Zamagno ducatos auri nonaginta octo usque ad unum annum proxime futurum. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (18.02. 1502.g.), *Deb. Not.* LXI, 157. Sa strane i ispod: „Die XXI aprilis 1503 ser Stephanus creditor contrascriptus per me Hieronymum notarium tanquam publicam personam denunciauit contrascripto Marino Michaelis plegio presenti et intelligenti quod dictus ser Stephanus ex quo sibi non fuit solutum in termino pro contrascripta obligatione intendit et vult a dicto Marino et in bonis suis exigere et habere penam de X pro cento ultra capitale rationem sui interesse secundum ordines. Die II maii 1503 ser Stephanus Mar. de Zamagno creditor suprascriptus confessus fuit habuisse et recepisse a suprascripto Marino Michaelis plegio ducatos auri nonaginta octo pro integra solutione suprascripte obligationis quos dictus Marinus dixit soluisse de denariis Vuchi Balichieuich. Renuntiando et ideo cassum”, Isto.

³³ „Prima pars est de dando nuncio Vochi Balichieuich de Choza illos aspri mille quos alias ad nos misit per ipsum met nuncium olim Chassanbegh Michaglbegouich sanzachus defunctus pro emendo unum cauetium de cetenino dermesino. Et hoc cumplegiaria ciuium nostrum” (28.04. 1513.g.), *Cons. Rog.* XXXII, 225v. Sa strane: „Die 18 maii 1513

Po strani navedene dileme ide historija poznatijeg Nikole Balićevića, po svemu najvećeg fočanskog trgovca svoga vremena. No prije toga ćemo predstaviti kreditno učestvovanje fočanskih trgovaca koji djeluju između vremena kraja zaduživanja Radoja Hrebeljanovića (juli 1479) i vremena početka zaduživanja Nikole Balićevića (mart, 1500).

FOČANSKI TRGOVCI U KREDITNIM ZADUŽENJIMA OD
JULA 1479. DO MARTA 1500. GOD.

U ovom periodu javlja se 15 trgovaca iz Foče u kreditnim ugovorima. To su Radivoj Ostojić, Radivoj Obradović, Stjepan Kosičić, Vučihna Kosičić, Brailo Obradović, Cvjetko Nikolić, Vučihna Radojević, Cvjetko Radikojević, Vladislav Radikojević, Vukić Bombardić, Petar Dobrovuković, Radič Vukeljić Vukušić, Vukašin Boljisavić, Radič Radetković i Radivoj Radieković. Slijedi pregled njihovih zaduženja u tabeli br. 6.

Tabela br. 6. Pregled zaduženja 15 trgovaca iz Foče

DUŽNIK	KREDITOR	VISINA KREDITA	DATUM I SIGNATURA
Radiuoy Hostoich de Choza	Dobrassino Radassinouich	ducatos auri quadraginta	20.10. 1479, <i>Deb. Not. XLVII, 170</i>
Radiuoy Hostoych de Choza	Dobrassino Radassinouich	ducatos auri tresdecim grossos quindecim	30.1. 1487, <i>Deb. Not. LI, 57</i>
Ukupno		53 dukata 15 groša	
Radiuoy Obradouich de Choza	Dobrassino Radassinouich	ducatos auri triginta unum	20.10. 1479, <i>Deb. Not. XLVII, 170</i>
Ukupno		31 dukat	
Stiepanus Cossicich de Choza	Johannes Jure dicto Miotosseuich	ducatos auri septuaginta sex	19–21.12. 1484, <i>Deb. Not. L, 27v</i>
Stiepan Coçeçich de Coza	Iuano Luce Miotosseuich de Ragusio	ducatos auri sexaginta nouem	9.12. 1485, <i>Deb. Not. L, 135</i>

dati fuerunt contrascripti aspri mille Nicole Vochi Balichieuich qui personaliter venit Ragusium pro eis cum plegiaria ser Michaelis Pe. de Poza qui se constituit plegium pro eis in omni euenti”, Isto. Situacija je drugačije shvaćena u, Б. Храбак, *Фоча до краја XVIII века*, 52.

³⁴ Bogumil Hrabak navodi da je Vuk Balićević bio povezan sa izvozom crvca u Novi. Na navedenomjestu spominje se ustvari Nikola Balićević, Б. Храбак, *Фоча до краја XVIII века*, 67; „Nicola Banichieuich de Chocza” (09.11. 1509.g.), *Procura di Notaria Xb*, 224,

DUŽNIK	KREDITOR	VISINA KREDITA	DATUM I SIGNATURA
Stiepanus Cossicich de Cothza principalis debitor et ego Natalinus Michocii Velich plegius	Marino Raduicich	ducatos auri viginti duos cum dimidio	11.12. 1491, <i>Deb. Not. LIV,</i> 97
Vučichna Cossicich de Choza principalis debitor et ego Stiepan Cossiçich frater dicti Vucichne plegius	ser Sebastiano Mar. de Goze	ducatos auri quattuor aspris viginti	31.1. 1495, <i>Deb.</i> <i>Not. LVII, 8v</i>
Ukupno		167,5 dukata	
Brailus Obradouich de Cothza	Vuchxe Radachouich	ducatos auri decem	14.10. 1488, <i>Deb. Not. LII,</i> 59
Brailus Obradouich de Cothza	Francisco Radani Struich	ducatos auri decem	15.10. 1488, <i>Deb. Not. LII,</i> 59v
Braillus Obradouich de Choza	ser Matheo Tho. de Bona	ducatos auri tredecim	12.11. 1490, <i>Deb. Not. LIII,</i> 172
Brailus Obradouich de Coza	ser Junio Johannis de Georgio	ducatos auri viginti quinque	23.06. 1494.g.), <i>Deb. Not. LVI,</i> 109
Brailus Obradouich de Choza	Michacio Vuchmirouich	ducatos auri quingaginta duos	26.6. 1494, <i>Deb.</i> <i>Not. LVI, 110v</i>
Ukupno		110 dukata	
Cuietchus Nicholich de Choza	Marco Radochnich dicto Coxicich	ducatos auri septem grossos octo	7.5. 1489, <i>Deb.</i> <i>Not. LII, 149</i>
Ukupno		7 dukata 8 groša	
Vucichna Radoeuich de Chotza	Marino Seganouich	ducatos auri quattuordecim	18.8. 1489, <i>Deb.</i> <i>Not. LII, 194</i>
Ukupno		14 dukata	
Cuietchus Radiceuich de Chotza	Francisco Radani	ducatos auri viginti septem	15.10. 1490, <i>Deb. Not. LIII,</i> 158

DUŽNIK	KREDITOR	VISINA KREDITA	DATUM I SIGNATURA
Cuietchus Radichoeuich de Coza	Francisco Radani Struich	ducatos auri quattuor et yperperos tres	23.12. 1494, <i>Deb. Not. LVI</i> , 195v
Cuietchus Radichoeuich et Vladissauus Radichoeuich fratres de Choza	ser Antonio Sy. de Bona	ducatos auri quattuor grossos quindecim	24.7. 1495, <i>Deb. Not. LVII</i> , 81v
Ukupno		35 dukata 3 perpera 15 groša	
Vochich Bombardich de Cozzia	ser Marcho Radognich	ducatos auri quattuor et grossos triginta duos	23.3. 1492, <i>Deb. Not. LIV</i> , 137
Ukupno		4 dukata 32 groša	
Petar Dobrouchouich de Choza	Antonio de Bencho dicto Salomon	ducatos auri sexaginta	18.10. 1493, <i>Deb. Not. LV</i> , 195
Petar Dobrouchouich de Choza	Francisco Radani Struich	ducatos auri centum viginti quinque cum dimidio	24.11. 1496, <i>Deb. Not. LVIII</i> , 108v
Ukupno		185,5 dukata	
Radiz Vucheglich dictus Vuchoxich de Coza	Radogne Cuietchouich	ducatos auri tredecim	11.7. 1494, <i>Deb. Not. LVI</i> , 119.
Radiz Vucheglich de Coza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri quattuor	30.09. 1495, <i>Deb. Not. LVII</i> , 109v
Radiz Vucheglich de Coza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri decem	1.10. 1495, <i>Deb. Not. LVII</i> , 110
Radiz Vucheglich dictus Vuchussich de Choza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri decem	10.11. 1496, <i>Deb. Not. LVIII</i> , 118
Radiz Vuchusich de Coza	Draghisse Vuchmirouich Ianario	ducatos auri viginti tres	14.11. 1497, <i>Deb. Not. LIX</i> , 92v
Radiz Vuchussich de Coza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri septem	28.6. 1498, <i>Deb. Not. LIX</i> , 190v

DUŽNIK	KREDITOR	VISINA KREDITA	DATUM I SIGNATURA
Radiz Vucheglich dictus Vuchussich de Choza	Dragisse Vuchmirouich lanario	ducatos auri quindecim	19.12. 1499, <i>Deb. Not. LX,</i> 14v
Item	ser Marino Drag. domini Alo. de Goze	ducatos auri duodecim	19.12. 1499, <i>Deb. Not. LX,</i> 14v
Ukupno		94 dukata	
Vuchassinus Boglissauch et Radiz Radetchouich ambo de Coza	Helie Raicouich de Zaptat	ducatos auri septem et yperperum unum	18.3. 1495, <i>Deb.</i> <i>Not. LVII, 27v</i>
Ukupno		7 dukata 1 perper	
Radiuoy Radietchouich de Choza	Antonio Luce dicto Miotosseuich	aspros septingentos monete de Turchia bone et de bono argento	11.4. 1498, <i>Deb.</i> <i>Not. LIX, 153</i>
Ukupno		700 aspri	
Sve ukupno		708 dukata 4 perpera 70 groša 700 aspri	

U periodu od jula 1479. do marta 1500. godine, petnaest trgovaca iz Foče sačinilo je 30 ugovora u ukupnom iznosu od oko 710 dukata. Radi se o skromnijem periodu u kreditnom angažmanu Fočaka u Dubrovniku. Po broju ugovora i iznosima zaduživanja ističu se Petar Dobrovuković (2 zaduženja 185,5 dukata), Brailo Obradović (5 zaduženja 110 dukata), Stjepan Kosičić (4 zaduženja 167,5 dukata) i Radič Vukeljić Vukušić (8 zaduženja 94 dukata). Kuriozitet niskih zaduživanja kod pojedinih Fočaka najbolje se odražava na primjeru Petara Dobrovukovića koji se u dva ugovora zadužio koliko i Petar Vukeljić Vukušić u osam ugovora.

ZADUŽIVANJA NIKOLE BALIĆIEVIĆA (1500–1524)

Značajan period u kreditnom zaduženju Fočaka obilježio je Nikola Balićiević. Kreditno poslovanje Nikole Balićievića prvo ćemo sagledati u tabelarnom prikazu.

Tabela br. 7. Kreditno zaduženje Nikole Balićevića od 1500. do 1524. god.

DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUM I SIGNATURA
Nicola Balichieuich de Choza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri nonaginta nouem	2.3. 1500, <i>Deb. Not. LX</i> , 42
Nicola Balichieuich de Choza	ser Marino Dra. domini Alo. de Goze	ducatos auri centum viginti septem	2.3. 1500, <i>Deb. Not. LX</i> , 42
Nicola Vochi Balichieuich de Chotza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri centum decem	24.8. 1500, <i>Deb. Not. LX</i> , 108
Nicola Vuchi Balichieuich de Chotza	ser Marino Dra. domini Alo. de Goze	ducatos auri centum sexaginta septem	26.8. 1500, <i>Deb. Not. LX</i> , 108v
Nicola Vochi Balichieuich de Choza	ser Marino Dra. domini Alo. de Goze	ducatos auri centum viginti	29.1. 1501, <i>Deb. Not. LX</i> , 173v
Nicola Vochi Balichieuich de Chotza	Junio Jo. de Georgio	ducatos auri centum quattuor	23.9. 1501, <i>Deb. Not. LXI</i> , 95
Nicolaus Vochi Balichieuich de Cothza	ser Junio Mar. de Gradi	ducatos auri ducentos sedecim	20.10. 1502, <i>Deb. Not. LXII</i> , 63v
Nicola Vochi Balichieuich de Cothza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri centum quadraginta quattuor	21.10. 1502, <i>Deb. Not. LXII</i> , 64
Nicola Vochi Balichieuich de Chotza	ser Junio Mar. de Gradis	ducatos auri centum octuaginta	13.11. 1503, <i>Deb. Not. LXIII</i> , 33v
Nicola Vochi Balichieuich de Chotza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri centum triginta sex	13.11. 1503, <i>Deb. Not. LXIII</i> , 34
Nicola Vuchi Banichieuich de Chocia	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri centum septuaginta quinque	22.10. 1504, <i>Deb. Not. LXIII</i> , 178v
Nicolaus Vuchi Balichieuich de Coza	ser Marino Dra. domini Alo. de Goce	ducatos auri septuaginta duos	3.11. 1506, <i>Deb. Not. LXV</i> , 55v
Nicola Baglichieuich de Choza	ser Marino Drago de Goce	ducatos auri quinquaginta septem	4.11. 1506, <i>Deb. Not. LXV</i> , 57
Nicola Vuchi Balichieuich de Choza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri centum viginti sex	5.11. 1506, <i>Deb. Not. LXV</i> , 57
Nicola Banichieuich de Coza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri septuaginta septem	13.11. 1508, <i>Deb. Not. LXVI</i> , 194

DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUM I SIGNATURA
Nicolaus Balichieuich de Choza	Bartolomeo Marini de Zizer	ducatos auri ducentos nouem	5.11. 1509, <i>Deb. Not. LXVII</i> , 147v
Nicolaus Vuchoe Baligieuich de Coza	ser Marino Dra. de Alo. de Goze	ducatos auri ducentos triginta sex	10.11. 1509, <i>Deb. Not. LXVII</i> , 153
Nicolaus Vuchoe Banichieuich de Coza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri centum quinquaginta duos	10.11. 1509, <i>Deb. Not. LXVII</i> , 153v
DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUM I SIGNATURA
Nicola Balichieuich de Choza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri centum	7.11. 1510, <i>Deb. Not. LXVIII</i> , 49v
Nicola Vuchi Baglichieuich de Coza	ser Joanni Dra. domini Alo. de Goze	ducatos auri centum triginta quinque	6.11. 1511, <i>Deb. Not. 190v</i>
Nicola Balichieuich de Chotza	ser Johanni Drag. domini Alo. de Goze	ducatos auri nonaginta quinque	7.11. 1511, <i>Deb. Not. 190v</i>
Nicola Balichieuich de Chotza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri septuaginta septem	7.11. 1511, <i>Deb. Not. 190v</i>
Nicola de Vucho Balichieuich de Coza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri quingentos quinquaginta tres	8.11. 1511, <i>Deb. Not. 192v</i>
Nicolaus Balichieuich de Choza	ser Michaeli Ni. de Bona	ducatos auri nonaginta sex	1.10. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 117
Nicola Vuchi Balichieuich de Choza	ser Joanni Dra. domini Alo. de Goze	ducatos auri centum quinquaginta duos	2.10. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 117v
Nicola Vuchi Balichieuich de Choza	ser Luce Nicolao de Menze	ducatos auri centum viginti unum	2.10. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 117v
Nicola Balichieuich de Choza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri quadraginta octo	5.10. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 118
Nicola Balichieuich de Coza	ser Blasio Val. de Sorgo	ducatos auri sexaginta sex	3.11. 1513, <i>Deb. Not. LXX</i> , 84v
Nicolaus Vuchi Balichieuich de Choza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri decem et nouem grossos viginti quattuor	7.11. 1513, <i>Deb. Not. LXX</i> , 86v

DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUM I SIGNATURA
Nicola Vuchi Balichieuich de Coza	ser Luce Nic. de Menze	ducatos auri sexaginta tres	10.11. 1513, <i>Deb. Not. LXX,</i> 88v
Nicola Vuchi Baglieuich de Coza	ser Joanni Dra. domini Alo. de Goze	ducatos auri trecentos tres	25.10. 1514, <i>Deb. Not. LXX,</i> 212v
Vuchus Bagliechieuich de Coza	ser Stephano Mar. de Gradis	ducatos centum viginti	9.11. 1514, <i>Deb.</i> <i>Not., LXX, 216</i>
Nicola Vuchi Balichieuich de Coza	ser Luce Nicolao de Menze	ducatos auri centum quatuor	10.11. 1514, <i>Deb. Not. LXX,</i> 216v
Nicola Vuchi Balicheuich de Coza	ser Orsato Ju. de Georgio	ducatos auri quingenta	10.11. 1514, <i>Deb. Not. LXX,</i> 217
Nicola Vuchi Balichieuich de Coza	ser Joanni Dra. domini Alo. de Goze	ducatos auri centum quindecim	15.11. 1514, <i>Deb. Not. LXX,</i> 217v
Nicolaus Balichieuich de Coza	ser Nicolao Thome de Caboga	ducatos auri centum sexaginta tres	22.5. 1515, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXI, 54</i>
Nicolaus Balichieuich de Coza	ser Junio Luce de Bona	ducatos auri octoginta quinque grossos viginti	22.5. 1515, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXI, 54</i>
Nicola Baglichieuich de Coza ... et ego Cuietchus Marinchouich de Coza se plegium	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri viginti octo grossos decem	24.5. 1515, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXI, 55</i>
Nicola Balichieuich de Coza	ser Luce Nicolini de Menze	ducatos auri octoginta sex grossos viginti quinque	24.5. 1515, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXI, 55v</i>
Nicola Balichieuich de Coza	Jacobo Cole Antonio de Balsamo de Mesina	ducatos auri centum viginti octo	26.5. 1515, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXI, 56v</i>
Nicola Balichieuich de Coza	ser Luce Nicolini de Mence	ducatos auri ducentos quatuor grossos triginta sex	26.5. 1515, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXI, 56v</i>
Nicola Balichieuich de Coza	ser Luce Nic. de Mence	ducatos auri quadraginta octo	29.5. 1515, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXI, 57v.</i>
Nicola Balichieuich de Coza	ser Hieronymo Jo. de Gondola	ducatos auri centum duos	3.10. 1515, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXI, 114.</i>

DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUM I SIGNATURA
Nicolaus Vuchi Balichieuich de Choza	ser Michaeli Ni. de Bona	ducatos auri centum quadraginta	10.10. 1516, <i>Deb. Not.</i> LXXII, 26v
Nicola Baglieuich de Coza	ser Pasquali Laur. de Sorgo	ducatos auri centum octo	11.10. 1516, <i>Deb. Not.</i> LXXII, 26v
Nicola Balichieuich de Coza	ser Marco et ser Marino fratribus Basilii et de Basilio	ducatos auri nonaginta unum	11.10. 1516, <i>Deb. Not.</i> LXXII, 27
Nicolaus Vuchi Balichieuich de Choza	ser Francisco Mar. de Goze	ducatos auri trecentos quattuor	15.10. 1516, <i>Deb. Not.</i> LXXII, 28v
Nicolaus Vuchi Balichieuich de Choza	ser Luce Drag. de Goze	aspros tria millia sexcentos nonaginta monete bone Turcorum et ducatos auri viginti quattuor cum dimidio	15.10. 1516, <i>Deb. Not.</i> LXXII, 29
Nicola Vuchi Balichieuich de Coza	ser Michaeli Math. Tho. de Bona	ducatos auri ducentos sexdecim	13.6. 1517, <i>Deb.</i> <i>Not.</i> LXXII, 118v
Nicola Vuchi Balichieuich de Coza	ser Orsatto Ju. de Georgio	ducatos auri nonaginta unum et grossos viginti	13.6. 1517, <i>Deb.</i> <i>Not.</i> LXXII, 119
Nicolaus Vuchi Balichieuich de Choza	ser Michaeli Ni. de Bona	ducatos auri quadringentos	17.8. 1517, <i>Deb.</i> <i>Not.</i> LXXII, 137.
Nicola Vuchi Balichieuich de Coza	ser Hieronymo Jo. de Gondola	ducatos auri quingaginta	18.8. 1517, <i>Deb.</i> <i>Not.</i> LXXII, 138
Nicola Balichieuich	ser Joanni Dra. domini Alo. de Goce	ducatos auri quadraginta quatuor	18.8. 1517, <i>Deb.</i> <i>Not.</i> LXXII, 138
Nicolaus Baglieuich de Coza	ser Hieronymo Jo. de Gondola	ducatos auri quadraginta quinque	3.11. 1517, <i>Deb.</i> <i>Not.</i> LXXII, 166
Nicolaus Baglieuich de Coza	ser Luce Jo. de Sorgo	ducatos auri trecentos viginti	3.11. 1517, <i>Deb.</i> <i>Not.</i> LXXII, 166
Nicolaus Balichieuich de Choza	ser Michaeli Ni. de Bona	ducatos auri centum	6.11. 1517, <i>Deb.</i> <i>Not.</i> LXXII, 168

DUŽNIK	KREDITOR	IZNOS	DATUM I SIGNATURA
Nicolaus Vuchi Balichieuich de Choza	ser Michaeli Ni. de Bona	ducatos auri ducentos	17.5. 1518, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXIII,</i> 20.
Nicola Baglichieuich de Coza	ser Hieronymo Jo. de Gondola	ducatos auri quadringentos quatuor	17.5. 1518, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXIII,</i> 20
Nicola Baglichieuich de Coza	ser Orsato Ju. de Georgio	ducatos auri octoginta	18.5. 1518, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXIII,</i> 21
Nicola Baglicheuich de Choza	ser Joanni Dra. domini Aloii. de Goce	ducatos auri trecentos septuaginta	22.5. 1518, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXIII,</i> 21v
Nicolaus Vuchi Balichieuich de Choza	ser Michaeli Ni. de Bona	ducatos auri centum	11.9. 1518, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXIII,</i> 57
Nicola Baglich de Coza	ser Hieronymo Ju. de Gondola	ducatos auri centum unum	13.9. 1518, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXIII,</i> 57v
Nicola Baglichieuich de Choza	ser Luce Jo. de Georgio	ducatos auri centum septem	16.9. 1518, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXIII,</i> 58v
Nicola Vuchi Balichieuich de Coza	ser Luce Jo. de Bona	ducatos auri quadraginta quinque grossos viginti	12.12. 1521, <i>Deb. Not.</i> LXXV, 34
Nicola Banichieuich de Choza	ser Johanni Fran. de Sorgo	ducatos quingenta unum	13.3. 1522, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXV,</i> 72
Nicola Balichieuich de Choza	ser Matheo Rus. de Poza	ducatos sexdecim	14.3. 1522, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXV,</i> 72v
Nicola Vuch Balichieuich de Choza	ser Luca Jo. de Sorgo	ducatos auri centum octo	22.1. 1523, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXV,</i> 172v
Nicola Vuchi Balichieuich de Choza	ser Matheo Rus. de Poza	ducatos auri triginta duos et grossos triginta tres	24.1. 1523, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXV,</i> 173
„Nicola Vuchi Balichieuich de Choza	ser Matheo Rus. de Poza	ducatos auri sexaginta	23.3. 1524, <i>Deb.</i> <i>Not. LXXVI,</i> 75v
Nicolaus de Vuch Balichieuich de Cocha	ser Benedicto Drag. de Goze	ducatos auri quingenta	1.4. 1524, <i>Deb.</i> <i>Not., LXXVI,</i> 76v
Ukupno		9.226,5 dukata 168 groša i 3.690 aspri	

Statistika koja rekapitulira kreditnu djelatnost Nikole Balićievića je iznimna. U periodu 1500–1524, dakle u toku 25 godina sklopio je 70 kreditnih ugovora. Tabela br. 8.

Tabela br. 8. Zaduženja Nikole Balićievića tokom 25. godina.

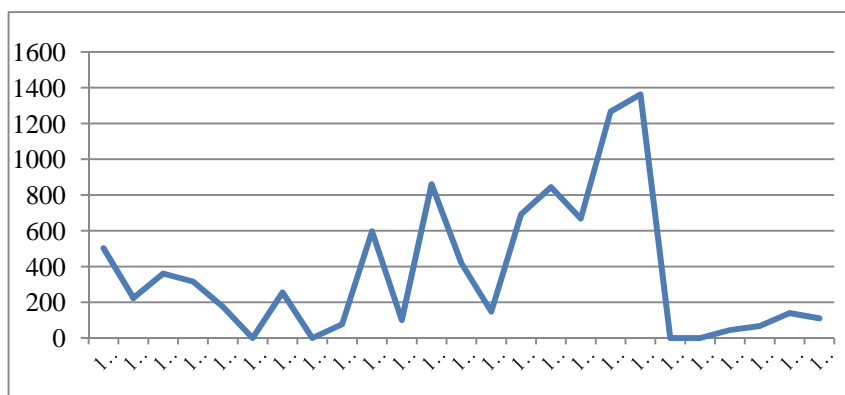
GODINA	BROJ UGOVORA	VISINA ZADUŽIVANJA
1500	4	503 dukata
1501	2	224 dukata
1502	2	361 dukata
1503	2	316 dukata
1504	1	175 dukata
1506	3	255 dukata
1508	1	77 dukata
1509	3	597 dukata
1510	1	100 dukata
1511	4	860 dukata
1512	4	417 dukata
1513	3	148 dukata
1514	5	692 dukata
1515	8	844 dukata
1516	5	667,5 dukata + aspre
1517	8	1.266 dukata
1518	7	1.362 dukata
1521	1	45 dukata
1522	2	67 dukata
1523	2	140 dukata
1524	2	110 dukata
Ukupno	70	9.226,5 dukata + aspre = oko 9.500 dukata

Samo je jedne prilike imao jemca za svoj ugovor. Za njega je jemčio (1415) zemljak Cvjetko Marinković, a Nikola je jedne prilike (1514) bio jemac za njega, te jednom za drugog zemljaka Cvjetka Vukasovića (1517).³⁵

³⁵ „Ego Nicola Baglichieuich de Coza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Marino Florii Turcinouich ducatos auri viginti octo grossos decem et ego Cuietchus Marinchouich de Coza se plegium constituit et bona sua obligauit ad soluendum cum suprascripto Nicola principali usque ad menses sex ad meliustenendum. Sub pena X per centum. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (24.05. 1515.g.), Deb. Not., LXXI, 55; „Ego Cuietchus Marinchouich de Choza principalis debitor et ego Nicola Balichieuich de Choza plegius qui me tamen principalem debitorem constituo confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Marino Florii Turcinouich ducatos auri decem usque ad menses sex proxime futuros. Sub pena etc. tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem” (15.11. 1514.g.), Isto, LXX, 217v; „Ego Cuietchus Vuchassouich de Choza et principalis debitor et ego Nicola Balichieuich de

Ukupan iznos njegovih zaduživanja u 25 godina je, ako ispratimo samo u prezentiranim dukatima 9.226,5 dukata, a uz preostale aspre i groše negdje oko 9.500 dukata. To bi značilo da se tokom 25 godina zaduživao na oko 380 dukata godišnje. Kako Nikola nije pravio zaduženja u četiri godine (1505, 1507, 1519. i 1520), proizilazi da je u toku 21 godina pravio zaduženja od po 450 dukata godišnje.

Nikola Balićević je imao pojedinačne ugovore sa najvišim zaduživanjima 1511. – 553 dukata, 1517. – 400 dukata, 1518. – 404 dukata i 1518. godine – 370 dukata. Detaljniji uvid pokazuje da se Nikola Balićević najviše zadužio u periodu 1511–1518. godine sa iznosima koji su u dva navrata prelazili i hiljadu dukata godišnje. U tih osam godina se ukupno zadužio na iznos od oko 6.356,5 dukata (+ aspre), što čini 70 % u ukupnom njegovom zaduživanju tokom čitavih 25 godina. Najviše se zadužio tokom 1517. u osam ugovora 1.266 dukata i tokom 1518. godine u sedam ugovora 1.362 dukata. Grafički prikaz br 4.

Grafički prikaz br. 4. Zaduzivanja Nikole Balićevića 1500–1524. godine:

Općim karakteristikama kreditnog zaduživanja Nikole Balićevića pripadaju i njegovi kreditori. Nikolinih 70 ugovora kreditiralo je 26 kreditora. Ovako značajne sume izdvajala je dubrovačka vlastela. Od 70 ugovora njih 63 je od 23 dubrovačka vlastelina (90%), jedan ugovor predstavlja vlastelina iz Italije (1,4%) a 6 ugovora dva ugledna dubrovačka građanina (8,6 %). Tabela br. 9.

Choze plegius qui me tamen principalem debitorem constituo confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Iuano Miloradouich dicto Deuch ducatos auri centum per totum mensem julii proxime futurum. Sub pena etc. Tenente se etc. Renun-
tando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (14.06. 1517.g.), Isto, LXXII, 119.

Tabela br. 9. Najveći broj ugovora kreditora i njihovi ukupni iznosi

KREDITOR	BROJ UGOVORA	UKUPAN IZNOS KREDITIRANJA
ser Junio Jo. de Georgio	10	1.673 dukata
ser Joanni Dra. domini Alo. de Goze	7	1.218 dukata
ser Michaeli Ni. de Bona	6	1.036 dukata
ser Marino Dra. domini Alo. de Goze	6	779 dukata
ser Luce Nicolao de Menze	6	626 dukata
ser Hieronymo Jo. de Gondola	5	702 dukata
Marino Florii Turcinouich	5	272 dukata

Kao i Radoja Hrebeljanovića, i Nikolu Balićievića ćemo kontekstualizirati među fočanskim trgovcima njegovog vremena (mart 1500. – april 1524). Tada se javlja 27 trgovca povezanih za Foču a to su: Milivoj Milutović, Radič Vukeljčić zvani Vukušić, Nikola Radivojević, Vukosav Vukašinović, Vukac Vukićiević, Radič Vukosalić, Radič Dobrovuković, Toma Radiča Dobrovukovića, Vuk Dobrovuković, Petar Klasović Milojević (Milivojević), Radivoj Radieković, Cvjetko Vukasović, Petar Nikolić Radieković, Vučihna Radojević, Rajko Vukšić (Lukšić), Vukdrag Vukmirović, Cvjetko Marinković, Mihael Radiković, Nikola Radosalić, Nenada Radivojević Kovačević, Vuk Cvjetković Marinković, Ljubenko Vukšić (Lukšić), Ivan Garoević, Petar Vučihnić, Mehmet Atmadžić, Nikola Vukašević i Capler Karađušević. Pregled njihovih zaduživanja slijedi u tabelarnom prikazu br. 10.

Tabela br. 10. Zaduženja Fočaka 1500–1524

DUŽNIK	KREDITOR	VISINA KREDITA	DATUM I SIGNATURA
Miliuooy Milutouich de Choza et Radogna Radiuoouich de Samobor principales debitores et ego Nicola Raschouich de Catharo de Perasto plegius	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri tredecim grossos triginta tres	7.4. 1500, <i>Deb. Not. LX,</i> 56
Radogna Radiuoouich de Gazcho et ego Miliuooy Milutouich de Choza principales debitores et ego Marcus Radossalich plegius	ser Vincentio Ni. de Poza	ducatos auri quattuordecim grossos duodecim	18.5. 1500, <i>Deb. Not. LX,</i> 69v
Miliuooy Milutouich de Choza et Radogna Radiuoouich de Samobor principales debitores et ego Marinus Radossalich de Ragusio textor pannorum plegius	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri quattuor	4.8. 1500, <i>Deb. Not. LX,</i> 100v
Ukupno		31 dukat 45 groša	

DUŽNIK	KREDITOR	VISINA KREDITA	DATUM I SIGNATURA
Radiz suprascriptus	suprascripto Marino	alios ducatos auri nouem	21 junii 1501 <i>Deb. Not. LX,</i> 83v
Radiz Vuchussich de Choza	ser Marino Dra. domini Alo. de Goze	ducatos auri viginti sex	17.6. 1500, <i>Deb.</i> <i>Not. LX, 83v</i>
Radiz Vucheglich dictus Vochussich de Choza	Dragisse Vochmirouich	ducatos auri decem	23.10. 1500, <i>Deb.</i> <i>Not. LX, 129v</i>
Ukupno		59 dukata	
Nicola Radioueuich de Choza	Symoni Allegreti	ducatos auri quinque	3.11. 1501, <i>Deb.</i> <i>Not. LXI, 115</i>
Nicola Radioueuich de Choza	ser Vincentio Ni. de Poza	ducatos auri tres cum dimidio	8.6. 1502, <i>Deb.</i> <i>Not. LXII, 9v</i>
Ukupno		8,5 dukata	
Vuchossauus Vuchassinouich et Vuchaz Vuchichieuich de Choza principales debitores et ego Vlatchus Radochignich dictus Cherzegouaz becharius de Ragusio plegius	ser Marino Pal. de Goze	ducatos auri duodecim grossos duodecim	10.6. 1502, <i>Deb.</i> <i>Not. LXII, 10</i>
Vuchaz Vuchieuich de Choza principalis debitor et ego Vlatchus Radochignich dictus Cherzegouaz becharius plegius	ser Paladino Mar. de Goze	ducatos auri viginti	9.9. 1502, <i>Deb.</i> <i>Not. LXII, 48v</i>
Ukupno		32 dukata 12 groša	
Radiz Vochossalich de Choza principalis debitor et ego Franciscus Dobrilouich dictus Ciglin plegius	Marino de Florio Turcinouich	ducatos auri septem	12.6. 1502, <i>Deb.</i> <i>Not. LXII, 11.</i>
Ukupno		7 dukata	
Radicius Dobrouchouich de Coza et ego Thomas Radici Dobrouchouich supradicti	Laurentio Radani Sruich	ducatos auri centum nonaginta	31.10. 1506, <i>Deb.</i> <i>Not. LXV, 53</i>
Radiz Dobrouchouich de Choza	Laurentio de Radoe Pribissalich	ducatos auri octuaginta nouem	31.10. 1506, <i>Deb.</i> <i>Not. LXV, 53v</i>

DUŽNIK	KREDITOR	VISINA KREDITA	DATUM I SIGNATURA
Radiz Dobrouchouich de Coza	ser Marino Dra. de Alo. de Goce	ducatos auri centum undecim	27.10. 1509.g.), <i>Deb. Not. LXVII</i> , 141v
Radiz Dobrovuchoeuich de Coza	ser Junio Joannis de Georgio	ducatos auri centum viginti sex	28.10. 1509, <i>Deb. Not. LXVII</i> , 142v
Radiz Dobrouchouich de Coza	ser Stephano Dra. domino Alo. de Goze	ducatos auri nonaginta duos	24.10. 1511, <i>Deb. Not. LXVIII</i> , 182
Radiz Dobrouchouich de Coza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri centum sexdecim	25.10. 1511, <i>Deb. Not. LXVIII</i> , 182
Radiz Dobrouchouich de Choza	ser Luce Drag. domini Alo. de Goze	ducatos auri ducentos	31.10. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 129
Radiz Dobrouchouich de Choza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri viginti quattuor	31.10. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 129
Radize Dobrouchouich de Coza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri nouem grossos viginti nouem	3.11. 1513, <i>Deb. Not. LXX</i> , 85
Radiz Dobrouchouich de Coza	ser Orsato Ju. de Georgio	ducatos octoginta octo	9.11. 1514, <i>Deb. Not. LXX</i> , 216
Radiz Dobrouchouich de Coza	ser Orsato Ju. de Georgio	ducatos auri ducentos triginta quattuor	10.11. 1514, <i>Deb. Not. LXX</i> , 216v
Radiz Dobrouchouich de Coza	ser Francisco Mar. de Goze	ducatos auri nonaginta sex	14.11. 1514, <i>Deb. Not. LXX</i> , 217v
Ukupno		1.375 dukata 29 groša	
Voch Dobrouchouich de Chotza	ser Marino Dragoe domini Alo. de Goze	ducatos auri viginti	15.10. 1507, <i>Deb. Not. LXVI</i> , 4
Vochus Dobrouchouich de Chotza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri centum duodecim	16.10. 1507, <i>Deb. Not. LXVI</i> , 5.
Vuchus Dobrovuchouich de Coza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri ducentos octanta tre	9.11. 1508, <i>Deb. Not. LXVI</i> , 192
Vuch Dobrouchouich de Choza	ser Marino Dra. de Alo. de Goce	ducatos auri centum undecim	27.10. 1509, <i>Deb. Not. LXVII</i> , 141v

DUŽNIK	KREDITOR	VISINA KREDITA	DATUM I SIGNATURA
Vuchus Dobrovuchoeuich de Coza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri sexaginta octo	29.10. 1509, <i>Deb. Not. LXVII</i> , 143
Vuchus Dobrouchouich de Coza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri nonaginta octo	2.11. 1510, <i>Deb. Not. LXVIII</i> , 46
Vuchus Dobrouuchouich de Coza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri centum ctoginta grossos viginti	6.3. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 34v
Vuchus Dobrouuchouich de Coza	ser Joannis Drag. domini Alo. de Goze	ducatos auri ducentos viginti quinque	6.3. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 34v
Vochus Dobrouochouich de Choza	ser Luce Drag. domini Alo. de Goze	ducatos auri trecentos decem	31.10. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 129
Vochus Dobrouochouich de Choza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri tredecim	31.10. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 129
Vochus Dobrouuchouich de Coza	ser Joanni Dragoe domini Alo. de Goze	ducatos auri quadringentos septuaginta septem	28.11. 1514, <i>Deb. Not. LXXI</i> , 1v
Vuchus Dobrouuchouich de Coza	ser Nicolao Thome de Sorgo	ducatos auri centum duodecim	18.5. 1515, <i>Deb. Not. LXXI</i> , 52v
Vuchus Dobrouuchouich de Coza	ser Nicolao Thome de Sorgo	ducatos auri quinquaginta quatuor	19.5. 1515, <i>Deb. Not. LXXI</i> , 53
Vuchus Dobrouuchouich de Coza	ser Nicolao Thome de Sorgo	ducatos auri sexaginta quinque cum dimidio	24.5. 1515, <i>Deb. Not. LXXI</i> , 55
Vuchus Dobrouochouich de Choza	ser Orsato Ju. de Georgio	ducatos auri septuaginta septem grossos sexdecim	2.11. 1517, <i>Deb. Not. LXXII</i> , 166
Vuchus Dobrouochouich de Choza	ser Matheo Ruschi de Poza	ducatos auri quinquaginta unum grossos viginti quatuor	6.11. 1517, <i>Deb. Not. LXXII</i> , 166v
Ukupno		2.256,5 dukata 60 groša	

DUŽNIK	KREDITOR	VISINA KREDITA	DATUM I SIGNATURA
Petrus Classouich de Choza principalis et ego Antonius Luce Miotosseuich plegius et principalis	Stephano Allegreti dicto Chiuuenza	ducatos auri undecim cum dimidio	17.4. 1508, <i>Deb. Not. LXVI</i> , 98
Petrus Miloeuich Classouich de Coza debitor principalis et ego Petar Zupani plegius et tanquam principalis	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri quatuor grossos octo	3.11. 1509, <i>Deb. Not. LXVII</i> , 146
Petar Classouich de Choza	Petro Gradich dicto Bolchouich	ducatos auri sex	8.9. 1511, <i>Deb. Not. LXVIII</i> , 165
Petar Classouich Miliuoëuich de Choza	Nicholao Luce Stepanouich	ducatos auri sex	26.2. 1513, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 192v
Ukupno		27,5 dukata 8 groša	
Radiuoy Radiechouich et Cuietchus Vuchassouich ambo de Choza	Petro Pasqualis Gradich	ducatos auri ducentos duodecim	8.1. 1509, <i>Deb. Not. LXVII</i> , 8
Radiuoy Radiechouich de Choza ... Nicola Vuchoe Baluchieuich de Coza se plegium	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri duodecim	5.11. 1509, <i>Deb. Not. LXVII</i> , 147
Radiuoi Radiechouich de Coza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri octo grossos viginti sex	6.5. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 55v
Ukupno		232 dukata 26 groša	
Cuietchus Vuchassouich de Choza	ser Junio Jo. de Georgio	ducatos auri centum nonaginta nouem	6.10. 1509, <i>Deb. Not. LXVII</i> , 116
Cuietchus Vuchassouich de Choza principalis debitor et ego Nicola Balichieuich de Choze plegius	Iuano Miloradouich dicto Deuich	ducatos auri centum	14.6. 1517, <i>Deb. Not. LXXII</i> , 119
Ukupno		299 dukata	
Petar quondam Nicolai Raduchouich de Coza	Francisco Georgii Balechali	ypperperos viginti nouem grossos septem	23.2. 1511, <i>Deb. Not. LXVIII</i> , 91
Petar Nicole Radienchouich de Coza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri quinque grossos triginta sex	13.7. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 85v
Petar Nicolich Radiechouich de Coza	Joanni Vuchsanouich stationario	ducatos auri quindecim	28.9. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 116v

DUŽNIK	KREDITOR	VISINA KREDITA	DATUM I SIGNATURA
Petar Nicolich de Coza et ego Ismaeli Turchus Radochmil de Elice et ego Petrus Coaceuich cimator	Joani Vuchsanouich stationario	ducatos auri quatuor	4.1. 1515, <i>Deb. Not. LXXI</i> , 13v
Ukupno		24 dukata 29 perpera 43 groša	
Vucichna Radoeuich de Coza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri septem	1.11. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 130v
Ukupno		7 dukata	
Raicho Luxich de Coza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri decem et septem grossos viginti sex	10.11. 1512, <i>Deb. Not. LXIX</i> , 138
Raichus Luchxich de Choza	Creglie Vuchassinouich cimatori	ducatos auri triginta septem	4.12. 1518, <i>Deb. Not. LXXIII</i> , 84v
Raichus Vuchxich de Choza	Nicolao Johannis dicto Bergniza de Ragusio	ducatos auri ducentos viginti quinque	18.11. 1519, <i>Deb. Not. LXXIII</i> , 212
Ego Raychus Luchxich de Coza	Criglie Vuchassinouich cimatori	ducatos auri triginta nouem cum dimidio	13.3. 1521, <i>Deb. Not. LXXIV</i> , 143v
Raicho Luxich et Petar Vucichnich ambo de Choza	ser Matheo Rus. de Poza	ducatos auri triginta quatuor	3.12. 1522, <i>Deb. Not. LXXV</i> , 157
Raico Luxich et Petar Vucichnich ambo de Choza	ser Benedicto Dra. de Goze	ducatos auri quadraginta duos	3.12. 1522, <i>Deb. Not. LXXV</i> , 157v
Raico Vuchxich de Choza	Creglie Vuchassinouich zimatori	ducatos auri viginti quinque	7.5. 1523, <i>Deb. Not. LXXV</i> , 204v
Raicus Luxich de Choza	ser Matheo Rus. de Poza	ducatos auri viginti sex	23.3. 1524, <i>Deb. Not. LXXVI</i> , 75
Raicus Luxich de Choza	Semcho Bogiscich lanario	ducatos auri triginta sex	24.3. 1524, <i>Deb. Not. LXXVI</i> , 75v
Ukupno		481,5 dukata 26 groša	
Vugdrago Vuchmirouich de Choza	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri sex grossos triginta sex	19.5. 1513, <i>Deb. Not. LXX</i> , 5v
Ukupno		6 dukata 36 groša	

DUŽNIK	KREDITOR	VISINA KREDITA	DATUM I SIGNATURA
Cuetchus Marinhouich de Coza	Nicola Jo. Bucgniza	ducatos auri centum octo	8.11. 1513, <i>Deb. Not. LXX, 87v</i>
Cuetchus Marinhouich de Coza	Creglie cimatori	ducatos viginti	10.11. 1514, <i>Deb. Not. LXX, 216</i>
Cuietchus suprascriptus debitor	Creglie Vuchassinouich creditori suprascripto	ducatos auri viginti octo cum dimidio	XV nouembris 1514 <i>Deb. Not. LXX, 216</i>
Cuietchus Marinhouich de Choza principalis debitor et ego Nicola Balichieuich de Choza plegius	Marino Florii Turcinouich	ducatos auri decem	15.11. 1514, <i>Deb. Not. LXX, 217v</i>
Cuietchus Marinhouich de Choza	Nicolao Johannis Bergnize	ducatos auri ducentos septuaginta octo cum dimidio	20.12. 1515, <i>Deb. Not. LXXI, 161v</i>
Cuietchus Marinhouich de Coza	Creglie cimatore	ducatos auri quatuor	20.12. 1515, <i>Deb. Not. LXXI, 162</i>
Cuetchus Marinhouich de Coza	Creglie cimatori	ducatos auri centum	26.4. 1516, <i>Deb. Not. LXXI, 203v</i>
Cuetchus Marinhouich de Coza	ser Joanni Dra. domini Alo. de Goce	ducatos auri octoginta unum	26.4. 1516, <i>Deb. Not. LXXI, 203v</i>
Cuietchus Marinhouich de Chocia	Creglie Vuchassinouich cimatori	ducatos quinquaginta quatuor auri	19.11. 1516, <i>Deb. Not. LXXII, 45</i>
Cuietchus Marinhouich de Chocia	ser Johanni Drag. domini Alo. de Goze	ducatos auri centum octo et aspros duo millia quadringentos sexaginta de argento bono et de bona stampa	19.11. 1516, <i>Deb. Not. LXXII, 45</i>
Cuetcho Marinhouich de Coza	ser Joanni Dragoe de Goce	ducatos auri sexaginta	2.12. 1518, <i>Deb. Not. LXXIII, 81v</i>

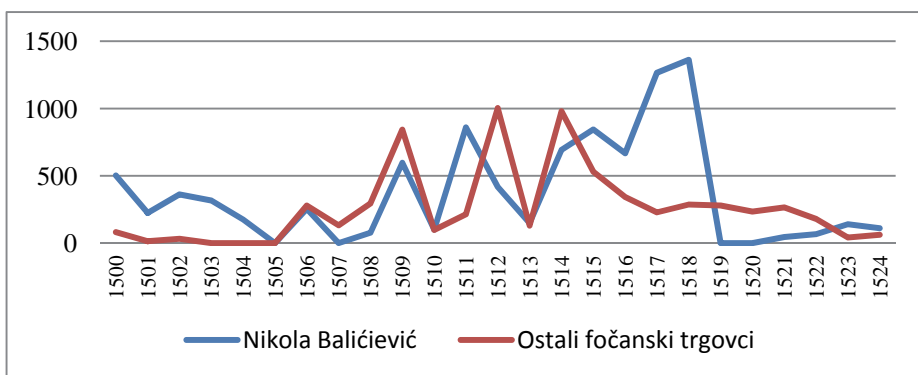
DUŽNIK	KREDITOR	VISINA KREDITA	DATUM I SIGNATURA
Cuetchus Marinchouich de Choza	Nicolao Jo. Bergnich	ducatos auri quadraginta nouem	2.12. 1518, <i>Deb. Not. LXXIII</i> , 81v
Cuietchus Marinchouich de Choza	Creglie Vuchassinouich cimatori	ducatos auri centum quadraginta	4.12. 1518, <i>Deb. Not. LXXIII</i> , 84v
Ukupno		1.041 dukata 2460 aspri	
Michael Radicouich de Coza debitor principalis et ego Franciscus Antoni dicti Salamon plegius	ser Junio Luc. de Bona	ducatos auri viginti septem	16.12. 1514, <i>Deb. Not. LXXI</i> , 7v
Ukupno		27 dukata	
Nicola Radossalich de Coza	Francisco Nic. Boglieuich	ducatos auri duodecim	9.11. 1515, <i>Deb. Not. LXXI</i> , 131
Ukupno		12 dukata	
Nenada Radiuoëuich Couaceuich de Chogia	Benedicto Viti de Primo bancherio	ducatos auri triginta quattuor	20.12. 1519, <i>Deb. Not. LXXIV</i> , 6
Nenada Couazeuich et Vuchus Cuietchouich Marinchouich de Cogia	ser Joanni Drag. de Goce	ducatos auri centum	13.10. 1520, <i>Deb. Not. LXXIV</i> , 93
Nenada Chouazeuich et Vuch Cuietchi Marinchouich ambo de de Choza	ser Matheo. Rus. de Poza	ducatos auri quadraginta unum	15.10. 1520, <i>Deb. Not. LXXIV</i> , 93v
Nenada Radiuoëuich Coazeuich et Vuch Cuietchi Marinouich de Cogia	Benedicto Viti de Primo bancherio	ducatos auri viginti quattuor et grossos triginta	16.10. 1520, <i>Deb. Not. LXXIV</i> , 94
Nenada Radiuoëuich dictus Chouaceuich de Choza	Colende Hellich perlabuchio	ducatos auri nonaginta quinque	8.3. 1521, <i>Deb. Not. LXXIV</i> , 141v
Ukupno		294 dukata 30 groša	
Vuch Cuietchi Marinchouich de Coza	Nicolao Joanis Berniic	ducatos auri quinquaginta nouem	16.10. 1520, <i>Deb. Not. LXXIV</i> , 93v
Ukupno		59 dukata	
Jubenchus Vuchcich de Cogia	Collende Hilich stationario	ducatos auri viginti in tot pellibus tosonorum bonorum	20.12. 1519, <i>Deb. Not. LXXIV</i> , 6v

DUŽNIK	KREDITOR	VISINA KREDITA	DATUM I SIGNATURA
Gliubenchus Luchxich de Osticloglia de Coza	ser Benedicto Drag. de Goce	ducatos auri viginti quinque	31.7. 1521, <i>Deb. Not. LXXIV</i> , 192v
Item	ser Matheo Rus. de Poza	ducatos auri sex	31.7. 1521, <i>Deb. Not. LXXIV</i> , 192v
Item	Collende Hillich stationario	ducatos auri centum	31.7. 1521, <i>Deb. Not. LXXIV</i> , 192v
Ukupno		151 dukat	
Iuan Garoeuich de Choza	Marco Radoichouich stazionario	ducatos auri decem grossos viginti quinque	26.11. 1520, <i>Deb. Not. LXXIV</i> , 111
Ukupno		10 dukata 20 groša	
Petar Vuchinich de Choza	ser Orsato Ju. de Georgio	ducatos auri quadraginta	28.11. 1522, <i>Deb. Not. LXXV</i> , 156
Ukupno		40 dukata	
Mechmet Atmazich de Choza Turcus	ser Matheo Rus. de Poza	ducatos auri decem et septem	3.12. 1522, <i>Deb. Not. LXXV</i> , 157
Mechmet Atmazich de Choza Turcus	ser Benedicto Dra. de Goze	ducatos auri quindecim	3.12. 1522, <i>Deb. Not. LXXV</i> , 157v
Ukupno		32 dukata	
Nicola Vucasseuich de Choza	Creglie Vucassinouich cimatori	ducatos auri triginta unum	10.12. 1522, <i>Deb. Not. LXXV</i> , 159v
Ukupno		31 dukata	
Zapler Caragiuseuich de Choza et Radiz Radossalich de Jelaza	ser Benedicto Dra. de Goze	ducatos auri decem et septem	4.4. 1523, <i>Deb. Not. LXXV</i> , 195v
Ukupno		17 dukata	
SVE UKUPNO		6.550 dukata 29 perpera 335 groša 2.460 aspri	

U periodu 1500–1524. godine 27 fočanska trgovca zadužilo se, samostalno, udruženo ili sa jemcima, kroz 94 kreditna ugovora u ukupnom iznosu od 6.550 dukata, 29 perpera, 335 groša i 2.460 aspri (tj. oko 6.700 dukata).

Godišnje su se prosječno zaduživali na 268 dukata. Istaknuti trgovci su Radič Dobrovuković, koji se kroz 12 zaduženja zadužuje na 1.375 dukata, Cvjetko Marinković, kroz 12 zaduženja na 1.041 dukat i Vuk Dobrovuković, kroz 15 zaduživanja na 2.256,5 dukata. Njih trojica, u odnosu na ostala 24 trgovaca, imaju ukupno 39 zaduživanja (41%) u ukupnom iznosu 4.672 dukata, što je oko 70% ukupnih zaduživanja. Njihova kreditna statistika je iznimna i oni su daleko bliži Nikoli Balićeviću nego ostala 24 trgovca. No, kako ove cifre izgledaju u susretu sa zaduživanjima Nikole Balićevića?

Ponovimo, u periodu 1500–1524, sam Nikola je sklopio je 70 kreditnih ugovora, a ostalih 27 trgovca ukupno 94 kreditna ugovora. Njegovo ukupno zaduživanje je oko 9.500 dukata, a svih ostalih 27 trgovca oko 6.700 dukata (u ducatima 6.550). Nikola se godišnje zaduživao na oko 380 dukata, a ostalih 27 trgovca na oko 268 dukata. Grafički prikaz br. 6.

Grafički prikaz br. 6. Zaduzivanja Nikole Balićevića i ostalih fočanskih trgovaca 1500–1524 god.

Primjetno je da je u periodu 1500–1504. Nikola u značajnoj prednosti u odnosu na sve fočanske trgovce. U periodu 1506–1514. (sa izuzetkom 1511. godine) ukupno kreditno zaduživanje ostalih fočanskih trgovaca je malo veće ili ujednačeno u odnosu na Nikolu Balićevića. Period 1515–1518. je značajno na strani Nikole Balićevića s obzirom na visinu zaduživanja (kada Nikola Balićević ima zaduživanja u iznosu od 4.035,5 dukata a svi ostali fočanski trgovci samo 1.387 dukata), dok je period 1519–1524. na strani ostalih fočanskih trgovaca, ali sa manjim iznosima.

Ispratimo i odnos između Nikole Balićevića i tri druga najjača trgovca poslije njega, te njihov kontekst u ukupnom broju fočanskih trgovaca i njihovih zaduživanja. Tabela br. 10.

Tabela 10. Zaduženja N. Balićievića i tri jača trgovca i na kraju upoređivanje sa svim fočanskim trgovcima

	BROJ ZADUŽIVANJA	UKUPNO ZADUŽIVANJE	GOD. PROSJEK ZA 25 G.
Svi trgovci	164 (100%)	16.200 dukata (100%)	648 dukata
Nikola Balićiević	70 (42,7%)	9.500 dukata (59%)	380 dukata
27 fočanskih trgovaca	94 (57,3%)	6.700 dukata (41%)	268 dukata
Vuk Dobrovuković	15 (9,1%)	2.256,5 dukata (13,93%)	90,2 dukata
Radič Dobrovuković	12 (7,3%)	1.375 dukata (8,49%)	55 dukata
Cvjetko Marinković	12 (7,3%)	1.041 dukata (6,42%)	41,6 dukata
Ostala 24 trgovca	55 (33,5%)	1.887,5 dukata (11,64%)	75,5 dukata

U odnosu na sve ostale fočanske trgovce u periodu 1500–1524. godine, Nikola Balićiević je imao oko 43% kreditnih ugovora i oko 60% iznosa svih zaduživanja fočanskih trgovaca. Zanimljiva je pojava da poslije Nikole Balićievića, od sredine treće decenije XVI stoljeća, slabi i prisustvo Fočaka u knjigama zaduživanja.³⁶ Na kraju ćemo dati osvrt na zaduživanje Fočaka u periodu 1469–1532. kroz prizmu pregleda zaduživanja u dukatima na godišnjem nivou:³⁷ Tab. 11. i grafički prikazi 7. i 8.

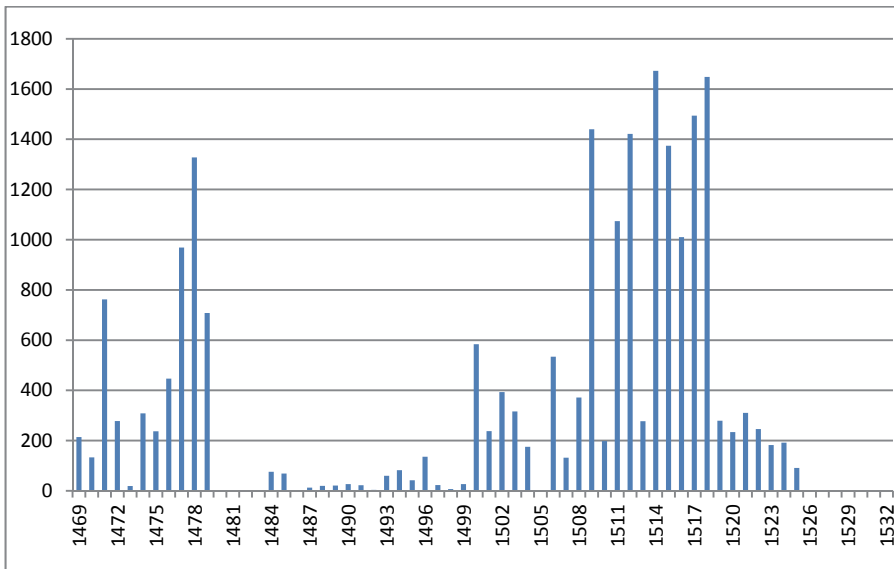
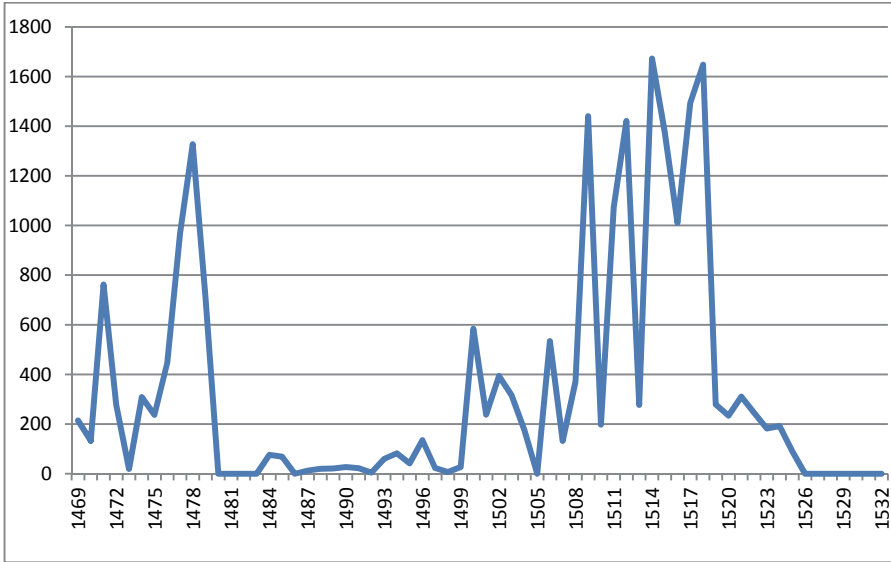
Tabela br 11. Pregled zaduženja Fočaka od 1469 do 1532. god. u dukatima

1469 – 214	1485 – 69	1501 – 238	1517 – 1.494
1470 – 133	1486 – 0	1502 – 393,5	1518 – 1.648
1471 – 762	1487 – 13	1503 – 316	1519 – 279
1472 – 278	1488 – 20	1504 – 175	1520 – 234
1473 – 19	1489 – 21	1505 – 0	1521 – 310,5
1474 – 308,5	1490 – 27	1506 – 534	1522 – 246
1475 – 237	1491 – 22,5	1507 – 132	1523 – 182
1476 – 447	1492 – 4	1508 – 371,5	1524 – 192
1477 – 969	1493 – 60	1509 – 1.440	1525 – 91
1478 – 1.327,5	1494 – 82	1510 – 198	1526 – 0

³⁶ Pregledane su knjige zaduživanja broj 76, 77, 78. i 79 a koje idu do početka 1533. godine. U njima se može naći tek nekoliko zaduživanja Fočaka, a za period august 1525–januar 1533. godine nijedno: „Nicola Vuchassouich de Choza ... Creglie Vuchassinouich cimatori ducatos auri viginti” (27. 09. 1524. g.), *Deb. Not.* LXXVI, 136v; „Raichus Luxich de Cocie ... Nicolao Johanni dictus Tiergniza ducatos auri quadraginta tres et grossos trenginta” (04. 04. 1525. g.), Isto, 210; „Raicus Luxich de Cocie ... Simcho Boghičich lanario ducatos auri triginta quinque”, Isto, 210v; „Petar Vuccichnich de Coccia ... Benedicto de Vitis bancherio ducatos auri tredecim” (08.08.1525.g.), Isto, LXXVII, 26.

³⁷ Naš pregled godišnjih iznosa se razlikuje od pregleda u, Б. Храбак, *Фоча до краја XVIII века*, 77–82.

1479 – 708	1495 – 42	1511 – 1.074	1527 – 0
1480 – 0	1496 – 35,5	1512 – 1.421	1528 – 0
1481 – 0	1497 – 23	1513 – 277	1529 – 0
1482 – 0	1498 – 7	1514 – 1.672,5	1530 – 0
1483 – 0	1499 – 27	1515 – 1.374	1531 – 0
1484 – 76	1500 – 584	1516 – 1.010,5	1532 – 0

Grafički prikazi br. 7. i 8. o zaduženju Fočaka od 1469 do 1532 god.u dukatima

Glavnu karakteristiku zaduživanja Fočaka 1469–1532. čine četiri različita perioda povećanog i slabije aktivnog angažmana. Prvi period (1469–1479) predstavlja aktivan angažman zaduživanja Fočaka, uglavnom na iznose od preko 200 dukata. Drugi period (1480–1499) je slabije aktivan, uglavnom je sa zaduživanjima ispod 100 dukata (izuzetak 1496). Treći period (1500–1525, uz izuzetak 1505) je period sa najvećim zaduživanjima na iznose od više stotina dukata i preko hiljadu dukata (u godinama 1509–1518. od deset godišnjih zaduživanja njih osam je preko hiljadu dukata). Posljednji ovdje razmatrani period (1526–1432) je bez zaduživanja fočanskih trgovaca.

ZAKLJUČAK

Analiza kreditnih zaduživanja fočanskih trgovaca iz druge polovine XV i početka XVI stoljeća ukazuje na rodbinsku liniju Hrebeljanovića i Balićievića, koji svojim zaduživanjima i obimom kreditne trgovine skreću pažnju na sebe. Porodica se razvija od vremena izvjesnog Radohne koji je živio u prvoj polovini XV stoljeća. On je imao tri sina: Balića, Hrebeljana i Vukušu Radohnića. Hrebeljan je imao sinove Radoja i Radivoja Hrebeljanovića. Balićev sin bio je Vuk Balićiević, a njegovi sinovi su Cvjetko Vuković i Nikola Balićiević. Nikola Balićiević je imao četiri nasljednika čija se djelatnost prati do sredine XVI stoljeća. Poziciju uglednih trgovaca u porodici ostvarili su Radoje Hrebeljanović (1469–1479) i njegov sinovac Nikola Balićiević (1500–1524) koji su najjači trgovci u Foči svoga vremena.

Radoje Hrebeljanović se pojavljuje u 34 kreditna ugovora, a ukupan iznos njegovih zaduživanja iznosi oko 3.050 dukata, tj. prosječno se godišnje zaduživao na oko 459 dukata. Radoje se zaduživao kod 18 različitih kreditora, a najviše kod vlastelina Tome Bunića (5 puta – 568 dukata) i Jurja Miomanovića (4 puta – 289 dukata), ali se zato u dva ugovora kod vlastelina Marina Gučetića zadužio u iznosu od 645 dukata. U doba kreditne djelatnosti Radoja Hrebeljanovića (1469–1479) pojavljuje se još 30 trgovaca koji su kreditno povezani za Foču. Oni čine samo 54 zaduženja, u ukupnom iznosu od oko 2.320,5 dukata a sa godišnjim prosjekom od oko 210 dukata.

U periodu od jula 1479. do marta 1500, petnaest trgovaca iz Foče sačinilo je 30 ugovora u ukupnom iznosu od oko 710 dukata. To je skromniji period u kreditnom angažmanu Fočaka u Dubrovniku. Po broju ugovora i iznosima zaduživanja ističu se Petar Dobrovuković (2 zaduženja – 185,5 dukata), Brailo Obradović (5 zaduženja – 110 dukata), Stjepan Kosičić (4 zaduženja – 167,5 dukata) i Radič Vukeljčić Vukušić (8 zaduženja – 94 dukata).

U periodu 1500–1524, u toku 25 godina, Nikola Balićević sklopio je 70 kreditnih ugovora sa ukupnim iznosom oko 9.500 dukata i godišnjim zaduživanjem od oko 380 dukata. Nikola Balićević je imao pojedinačne ugovore sa najvišim zaduživanjima 1511. – 553 dukata, 1517. – 400 dukata, 1518. – 404 dukata i 1518. godine – 370 dukata. Najviše se zaduživao u periodu 1511–1518. na iznos od oko 6.356,5 dukata, što čini 70% u ukupnom njegovom zaduživanju tokom čitavih 25 godina. Najviše se zadužio 1517. u osam ugovora – 1.266 dukata i 1518. u sedam ugovora – 1.362 dukata. Njegovih 70 ugovora kreditirala su 23 dubrovačka vlastelina (63), jedan vlastelin iz Italije (1), te dva ugledna dubrovačka građanina (6). Najviše se zadužio kod Junija Đorđića u 10 ugovora na 1.673 dukata, Ivana Gučetića u 7 ugovora na 1.218 dukata i Mihaila Bunića u 6 ugovora na 1.036 dukata.

U periodu 1500–1524. godine, 27 fočanskih trgovaca zadužilo se kroz 94 kreditna ugovora na oko 6.700 dukata, a prosječno godišnje na 268 dukata. Istaknuti trgovci su Radič Dobrovuković, koji se kroz 12 zaduženja zadužuje na 1.375 dukata, Cvjetko Marinković, kroz 12 zaduženja na 1.041 dukata i Vuk Dobrovuković, kroz 15 zaduživanja na 2.256,5 dukata. U odnosu na sve ostale fočanske trgovce, u periodu 1500–1524. godine, Nikola Balićević je imao oko 43% kreditnih ugovora i oko 60% iznosa svih zaduživanja fočanskih trgovaca.

Glavnu karakteristiku zaduživanja Fočaka 1469–1532. čine četiri različita perioda povećanog i slabije aktivnog angažmana. Prvi period (1469–1479) predstavlja aktivan angažman zaduživanja Fočaka, uglavnom na iznose od preko 200 dukata. Drugi period (1480–1499) je slabije aktivan, uglavnom je sa zaduživanjima ispod 100 dukata (izuzetak 1496). Treći period (1500–1525, uz izuzetak 1505) je sa najvećim zaduživanjima na iznose od više stotina dukata i preko hiljadu dukata (u godinama 1509–1518. od deset godišnjih zaduživanja njih osam je preko hiljadu dukata). Posljednji ovdje razmatrani period (1526–1432) je bez zaduživanja fočanskih trgovaca.

Prof. Esad Kurtović, Ph.D.
University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

HREBELJANOVIĆI, BALIĆIEVIĆI AND OTHER MERCHANTS FROM FOČA (1469–1524)

Summary

The analysis of loan debts made by merchants from Foča during the second half of the 15th and the beginning of the 16th century indicates that the members from the family lines of Hrebeltjanovići and Balićievići were among the prominent merchants of that time. The family has initially evolved from a certain Radohna who lived in the first half of the 15th century. He had three sons: Balić, Hrebeltjan and Vukša Radohnić. Hrebeltjan had the sons Radoje and Radivoj Hrebeltjanović. Balić's son was Vuk Balićiević, and his sons were Cvjetko Vuković and Nikola Balićiević. The latter had four heirs and their activities can be traced as far as the middle of the 16th century. Radoje Hrebeltjanović (1469–1479) and his nephew Nikola Balićiević (1500–1524), were the most esteemed from their family and they also became the most important merchants of their time in Foča.

Radoje Hrebeltjanović is mentioned in 34 loan contracts, and the complete sum of his loans amounts to 3,050 ducats, which means that annually his loans averaged at 459 ducats. His loans came from 18 different creditors, mostly from the Ragusan nobleman Tomo Bunić (five times – 568 ducats) and Juraj Miomanović (four times – 289 ducats). On two separate occasions he loaned a total sum of 645 ducats from the nobleman Marin Gučetić. In the same time when Radoje Hrebeltjanović was active (1469–1479) another 30 merchants who can be connected to Foča are also mentioned in the archival sources. They make up only 54 loans with a total sum of 2,320.5 ducats, which annually averages to 210 ducats.

From July 1479. to March 1500, fifteen merchants from Foča concluded 30 agreements with a total amount of around 710 ducats. This was a modest period in the loan trade of people from Foča in Dubrovnik. According to the number of contracts and the value of the loan, we can single out Petar Dobrovuković (two loans – 185.5 ducats), Brailo Obradović (five loans – 110 ducats), Stjepan Kosičić (four loans – 167.5 ducats) and Radič Vukeljić Vukušić (eight loans – 94 ducats).

In 25 years, from 1500. to 1524, Nikola Balićiević concluded 70 loan contracts which amounted to 9,500 ducats, averaging 380 loaned ducats per year. He had individual contracts with high loans in 1511. – 533 ducats, in 1517. – 400 ducats, in 1518. – 404 ducats and in 1518. – 370 ducats. Most of the loans were made from 1511. to 1518, amounting to 6,356.5 ducats, which represent 70% of all of his loans made in the 25-year period. His biggest loan contracts were concluded in 1517, when he loaned a sum of 1,266 ducats on eight separate occasions, and in 1518, when he loaned a sum of 1,362 ducats on seven separate occasions. Of his 70 contracts 63 were credited by 23 Ragusan noblemen, one by a nobleman from Ita-

ly, and six by two esteemed Ragusan citizens. Most of his loans came from Junije Đorđić, from whom he borrowed 1,673 ducats in ten contracts, Ivan Gučetić, from whom he borrowed 1,218 ducats in seven contracts, and Mihailo Bunić, from whom he borrowed 1,036 ducats in six contracts.

From 1500. to 1524. other 27 merchants from Foča also took loans in Ragusa. In 94 credit contracts they loaned around 6,700 ducats, averaging 268 ducats per year. The most prominent merchants of that time were Radič Dobrovuković, who loaned 1,375 ducats on 12 separate occasions, Cvjetko Marinković, who loaned 1,041 ducats on 12 separate occasions, and Vuk Dobrovuković who loaned 2,256.5 ducats on 15 separate occasions. In that period Nikola Balićević's loans amounted to 43% of all the concluded contracts and around 60% of the total amount of ducats loaned by merchants from Foča.

These loans made by Fočan merchants from 1469. to 1532. are characterized by four distinct periods of intensive and weaker activity. The first period, from 1469. to 1479, represents an active engagement of merchants from Foča and they mostly do not exceed 200 ducats. The second period, from 1480. to 1499, was marked by less intensive activity, with most of the loans made being under a 100 ducats (1496. was an exception). The third period, from 1500. to 1524, with an exception in 1505, represents the most active stage where the loans sometimes amount to several hundreds of ducats and even more than a thousand (from 1509. to 1518. of ten yearly loans, as many as eight were for amounts exceeding 1,000 ducats). There were no loans made by merchants from Foča in the last period, from 1526. to 1532.

ВЛАДИМИРИЋИ

Др Срђан Рудић
Историјски институт Београд

Апстракт: У раду се износе подаци о властеоској породици Владимирић из источне Босне. Владимирићи су били рођаци Павловића. Чланови ове породице се у познатим историјским изворима помињу у периоду између 1411. и 1466. године. Део породице је успео да преживи пад средњовековне босанске државе 1463. године и склони се у Задар.

Кључне речи: Владимирићи, Павловићи, Босна, XV век.

Источнобосанска властеоска породица Владимирићи се у познатим историјским изворима помиње нешто више од пола века – у периоду између 1411. и 1466. године. Владимирићи спадају у ону групу босанских властеоских породица које су у први план избиле настанком територија самосталних феудалних господара – русашке господе.¹ Попут низа мањих властеоских породица и они се у грађи јављају тек када је завршено формирање области појединих феудалних господара. Успон Владимирића нераскидиво је везан за успон њихових господара и рођака Павловића. Око Павловића, као и око осталих обласних господара, образује се круг властеле која се све више уздиже у друштвеном рангу и све више напредује.² Обласни господари се попут краљева на повељама заклињу заједно са својом властелом.³

У почетку, будући обласни господари ослањали су се пре свега на подршку својих ближих и даљих рођака, односно свога братства или племена, који су представљали главни ослонац њихове власти и, вероватно, главну помоћ приликом уздизања у ранг самосталних обласних господара. Присуство сродственика обласних господара уочљиво је у повељама које су ови издавали. У повељи коју је априла 1423. године војвода Радосав Павловић издао Дубровнику стоји да **ЗАКЛЕШЕ СЕ И**

¹ С. Ћирковић, *Русашка господа – босански великаши на путу еманципације, Работници, Војници, Духовници* (Београд 1997) 306–317.

² С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 220

³ Сима Ћирковић је у овом видео неку врсту заметка обласног сабора. С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964, 39, нап. 108; С. Ћирковић, *Русашка господа*, 311, нап. 17.

РОТИШЕ ВЛАСТЕЛЕ НАШЕГА ПЛЕМЕНА.⁴ Из горњег одломка чини се да је свих 11 сведока уписаних на овој повељи припадало племену војводе Радосава; међутим интересантно је да само уз имена петорице првонаведених – реч је о кнежевима Радосаву Обрадовићу, Радосаву Владимирићу, Твртку Михаиловићу, Вукашину Мозолићу и Остоји Боровинићу – стоји одредница **братъ мои**. Међу сведоцима се налазе и кнежеви Вукашин Владимирић и Тврдисав Боровинић, тако да би од укупно 11 сведока властели племена издавача повеље припадала њих седморица, док за преосталу четворицу то не би било сигурно. Према мишљењу Милоша Благојевића, ових пет властеоских кућа (Обрадовићи, Владимирићи, Михаиловићи, Мозолићи, Боровинићи) је заједно са кућом Павловића чинило једно племе и братију кнеза Павла Раденовића и његових наследника. Он је сматрао могућим да је заједничко име ових шест властеоских кућа, односно племена, иако се не помиње у изворима, било Јабланић.⁵ Главнина њихових земљопоседа и осталих добара свакако се налазила у источној Босни и властела из племена којем су припадали и Павловићи је чинила најчвршћи ослонац њихове власти.⁶

Први познати члан и родоначелник породице Владимирић био је Владимир Вукосалић.⁷ Њега је негде пре маја 1411. године убио Франко Округли из Дубровника. Владимир се у изворима помиње само једном и то у изјави којом су 6. маја у Дубровнику босанска властела, Прибио Јурјевић и Владимиров син Вукашин Владимирић, за ово убиство ослободили сваке одговорности Франковог рођеног брата Вукоја Округлог – изјавили су да је он „innocentem ab isto sanguine et morte”. Обојица су ту изјаву дала у име својих синова, браће „et per totam posttram progeniem et propinquitates”.⁸ Милош Благојевић је на основу ове изјаве закључио да су Вукашин Владимирић и Прибио Јурјевић били

⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, Београд – Ср. Карловци, 1929, 591.

⁵ Павле Раденовић у повељи Дубровчанима из 1397. године каже да му је отац био кнез Раден Јабланић. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 245; М. Благојевић, *Државност земље Павловића*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево, 2003, 131–133. Број сведока који су припадали „братији” Павловића временом се смањивао.

⁶ М. Благојевић, *Државност земље Павловића*, 133–134.

⁷ М. Благојевић, *Државност Земље Павловића*, 132, нап. 66.

⁸ М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 84. Пристав је, по жељи кнеза Павла Раденовића, био „venerabilis presbiter Bochcin de Tribigna”. Бокчин је био српски свештеник из Требиња. У изворима се помиње између 1376. и 1427. године. К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1978, 398; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998, 128, нап. 168.

властела кнеза Павла са којим су били у крвном сродству. Кнез Павле је био ангажован да ослободи Вукоја Округлог од крвне освете своје властеле, што је проистицало из владаревог положаја, али и из тога што је био најугледнији рођак Владимирића.⁹

Вукашин Владимирић је највероватније имао три сина: кнежеве Радосава, Вукашина и Јурка.¹⁰

У изворима се први помиње кнез Вукашин, као што је већ споменуто, маја 1411. године. Једини подаци које имамо о њему, осим помемнутог, јесу да је уписан као сведок на повељама Павловића из 1423.¹¹, 1427.¹² и 1432.¹³ године. Не зна се да ли је Вукашин имао деце али, судећи према документу из 1411. године којим су Прибио Јурјевић и Вукашин Владимирић ослободили, између осталог и у име својих синова и браће, Вукоја Округлог одговорности за убиство Владимира Вукосалића, постоји могућност да је имао мушко потомство.

Радосав Владимирић се у изворима први пут помиње у записницима са суђења које је одржано одржаном у Дубровнику априла месеца 1419. године. Судило се дубровачком властелину у босанској служби, Михаилу Кабужићу. У доказни материјал уврштено је и сведочење Николе Ђурђевића и Марина Гундулића који су као дубровачки поклицари почетком 1419. године боравили у Босни у покушају да добију потврду дубровачких повластица од новог босанског краља Стефана Остојића. Према њиховом исказу, једном приликом, док су током јануара боравили у Подвисоком, дошао им је Михаило Кабужић у пратњи Радосава Владимирића тражећи у краљево име кућу и земљу које су некада припадале Хрвоју Вукчићу. Посланици су сведочили да је за разлику од свог пратиоца, Радосава Владимирића, Михаило говорио дрско и уз велику надменост. Након што су добили одговор од Дубровчана да кућа и земља по праву припадају Хрвојевим наследницима, Михаило Кабужић и Радосав Владимирић су отишли.¹⁴ Кнез Радосав се наредни пут помиње почетком децембра 1419. године као сведок на повељи којом је краљ Стефан Остојић потврдио усту-

⁹ М. Благојевић, *Државност земље Павловића*, 132, нап. 66.

¹⁰ Милош Благојевић је сматрао да је Јурко вероватно био најмлађи брат. М. Благојевић, *Државност Земље Павловића*, 132, нап. 66.

¹¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 591.

¹² Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 604.

¹³ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 625.

¹⁴ Документ носи датум 22. април 1419. године. Долазак Михаила Кабужића дубровачким поклицарима у друштву босанских племића, Радосава Владимирића а касније и Влатка Добрићевића, према Невену Исаиловићу је био вид притиска и средство доказивања да иза захтева стоји краљ. Н. Исаиловић, *Записници са суђења Михаилу Кабужићу*, Мешовита грађа 29 (2008), 7–29.

пање Конавла и града Сокола Сандаља Хранића и Петра Павловића Дубровнику.¹⁵ Радосав је уписан као сведок и у три повеље Павловића из 1423.¹⁶, 1427.¹⁷ и 1432.¹⁸ године.

Радосав је имао три сина: Радоја, Јурја и Радића. Кнез Радоје уписан је као сведок на повељама из 1439.¹⁹ и 1442.²⁰ године. На првој повељи уписан је као „Радоје Радосалића Владимирића”, а на другој као „Радоје Радосава Владимирића”. Радоје је касније ступио у службу последњег босанског краља Стефана Томашевића. На повељи краљевом стрицу Радивоју Остојићу од 18. септембра 1461. године уписан је као „пристав од двора нашега дворник”²¹, док се на повељи Дубровнику издатој 23. новембра помиње као пристав од двора и дворски кнез.²² Радоје није био присутан приликом писања повеље из 1442. године, па се место њега заклео његов брат кнез Јурај.²³ Кнез Јурај је сведок и на повељи из 1454. године на којој је уписан као „Јурај Радосалић”.²⁴ Трећи Радосавов син Радић помиње се само једном, заједно са Јурјем и Радојевим сином Радивојем, маја 1466. године у Задру.²⁵

О трећем сину Владимира Вукосалића кнезу Јурку знамо најмање. Он се помиње само као сведок на повељама Павловића из 1427.²⁶, 1432.²⁷ и 1433.²⁸ године.²⁹

¹⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 561.

¹⁶ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 591.

¹⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 604.

¹⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 625.

¹⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 640.

²⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–2, Београд – Ср. Карловци, 1934, 102.

²¹ Ђ. Truhelka, *Fojnička kronika*, GZM 21 (1909), 448; Ј. Јеленић, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, GZM 27 (1915), 275. Текст повеље је сачуван у тексту две фрањевачке хронике из каснијег времена – Фојничкој и Николе Лашванина. Наводи се као кнез Радивој Владимирић. Марко Шуњић је сматрао да се овде ради о сину кнеза Радоја Радивоју. М. Ђуњић, *Bosna i Venecija (odnosi i XIV. I XV. st.)*, Сарајево 1996, 363. По нашем мишљењу, реч је о кнезу Радоју чије име су састављачи поменутих хроника погрешно прочитали.

²² Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–2, 164; С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића Дубровнику*, Јајце 1461, 23. новембар, ГПБ 2 (2009), 167.

²³ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–2, 104; Р. Поповић, *Повеља војводе Иваниша Р. Павловића Дубровчанима, на планини Бујаку према Бродару, 1442, септембар 29.*, ГПБ 4 (2011), 146–147.

²⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–2, 150.

²⁵ М. Ђуњић, *Bosna i Venecija (odnosi i XIV. I XV. st.)*, 318, 363.

²⁶ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 603.

²⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 624.

²⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, 632.

²⁹ Не може се са сигурношћу утврдити који од Владиславових синова је био најстарији. Према Милошу Благојевићу најмлађи је највероватније био Јурко. М. Благо-

Последњи Владимирић који се јавља у својству сведока на повељама Павловића био је кнез Вукас Владимирић, сведок на повељи из 1454. године.³⁰ Не може се на основу расположивих података утврдити место кнеза Вукаса на родословном стаблу Владимирића. Како је у повељи уписан са презименом Владимирић, логична претпоставка би била да му се отац звао Владимир. У том случају можемо доста опрезно да изнесемо могућност да се ради о четвртом сину Владимира Вукославића. Уосталом, само су синови Владимира Вукосалића у списковима сведока уписивани као Владимирићи. Против ове могућности ипак говори податак да је Владимир убијен пре маја 1411, а да се Вукас помиње тек 1454. године, дакле 43 године касније.³¹

Владимирићи се у изворима последњи пут помињу 1466. године. Део породице успео је да преживи турско освајање босанске краљевине и склони се у Задар. Ту су 19. маја 1466. године Јурај („Georgius”), Радић и син њиховог брата Радоја, Радивој тужили сплитског трговца Вентуру Енглеског („de Meraviglia”) који је њиховом рођаку, покојном војводи Петру, остао дужан за одређену количину олова које је у његово име извозио из Босне.³² Након овога, источнобосански Владимирићи се више не помињу у познатим изворима.³³

јевић, *Државност Земље Павловића*, 132, нап. 66. У утврђивању редоследа по старости донекле нам помажу повеље Павловића, односно редослед браће у списковима сведока. У повељи из 1423. године Радосав је уписан испред Вукашина. У повељама из 1427. и 1432. године редослед гласи Јурко, Радосав, Вукашин. На основу тога што је Јурко записан испред браће могло би се закључити да је био најугледнији, односно најстарији. С друге стране, не сме се заборавити да се у изворима први јавља Вукашин (1411), да је Радосав приликом првог помена био у служби краља (1419), и да се Јурко у изворима помиње први пут 1427, дакле 16 година после Вукашина и 8 година после Радосава.

³⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и тисма* I–2, 150.

³¹ Постоји могућност и да кнез Вукас није припадао породици Владимирић, али истичемо да се у повељама породице Павловић не помиње ниједан сведок са именом Владимир.

³² Марко Шуњић наводи да су то били „Durađ (‘Georgius’), Radić i sin njihova brata Radoja, Radivoj (spomenut 1461. i kao pristav od dvora)”. М. Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, 318 (погрешком у штампи пише 1463), 363.

³³ Могуће је и да је део породице преживео турско освајање и остао у Босни. У појединим списима насталим вековима након пропасти босанске средњовековне државе помињу се Владмировићи и Владимировићи. Највероватније се не ради о потомцима источнобосанске средњовековне властеле Владимирић. Средином XVI века помиње се и фра Данијел Владимировић који је умро маја 1563. године. Ј. Jelenić, *Necrologium Bosnae Argentinae*, GZM 28 (1916), 357. Знамење Владмировића је укључено и у Илирски грбовник. Погледати: С. Рудић, *Властела илирског грбовника*, Београд 2006. У списковима средњовековне властеле, који су у тесној вези са Илирским грбовником, за Владмировиће се каже да су од Мостара. Vladmirović, knezovi od Mostara, А. Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Dubrovnik 1886, 243; Vladmirovich de Usorich, apud Mostar, Г.

У историографији је прихваћена теорија према којој су Владимирићи пореклом били из Каоштице код Међеђе. Наиме, на локалитету Чапља у Каоштицама налази се стећак на којем је урезан натпис: † а се лежи Юри ко[нь] Радо[ѣ] свога господичиѣа.³⁴ Марко Вега је на основу натписа закључио да је под овим стећком сахрањен Јурај Владимирић. За њега је из текста натписа јасно да су Јурај и Радоје били браћа. Према његовом тумачењу, писар је Радоја назвао господичићем (властелином) попут дубровачких писара, док се уз Јурјево име не наводи титула, како су „radili srednjovjekovni pisari u Bosni i Dubrovniku”. Стога је писар изоставио Јурјеву титулу иако је он био кнез на двору Павловића. За Вега нема сумње да су Владимирићи-Радосалићи били из Каоштице.³⁵ Да су Владимирићи били из Каоштице прихвата и Зијад Халиловић, али истовремено указује и на могућност да подручје Каоштице током средњег века није улазило у састав земље Павловића.³⁶ На основу турских пописа из 1604. године Каоштица, која се налазила на десној обали Дрине, није улазила у земљу Павловића.³⁷ Стога Халиловић с правом пита: „da li je granica zemlje Pavlovića i prije ušća rijeke Lim u Drinu prelazila na desnu obalu Drine i obuhvatala područje sela

Чеваповић, *Synoptico-memorialis Catalogus observantis minorum provinciae S. Ioannis A. Capistrano, olim Bosnae Argentinae a dimidio seculi XIII. usque recentem aetatem, ex archivo et chronicis eiusdem recusus*, Budae 1823, 269; Vladmirovich de Usorich apud Mostar, E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabie 1892, 561 (Фермеџин пише да се ради о презименима само оних породица чија су знамења сачувана у Фојничком манастиру од разарања). Владмировићи се помињу и у списку који је објавио Лука Владмировић. Prudentio Narentio, *De regno Bosniae*, Venetiis 1781, 54. Лука Владмировић (1718–1788) је тврдио да је потомак средњовековних Владимирића. J. A. Soldo, *Luka Vladmirović i njegov krug*, HZ 36–1 (1983), 189–213). Владмировићи се помињу и у списку имена старих српских племићких породица са грбовима који је преузет из књиге која се налази у Дубровнику и објављен у анонимном опису Зете и Црне Горе из 1774. године. С. Радвановић, *Кратки опис Зете и Црне Горе*, Београд 1970, 170; Б. Шекуларец, *Кратки опис о Зети и Црној Гори*, Подгорица 1998, 162.

³⁴ Ћ. Truhelka, *Bosančica, prinos bosanskoj paleografiji*, GZM I–4 (1889), 77; M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa iz Bosne i Hercegovine IV*, Sarajevo 1970, 19; M. Vego, *Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi iz Bosne*, Naše starine XIV–XV (1981), 55.

³⁵ M. Vego, *Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi iz Bosne*, 55.

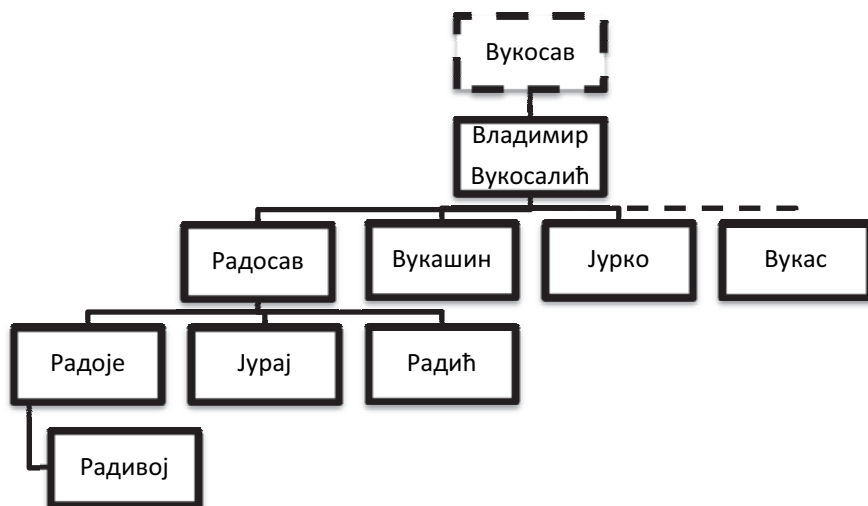
³⁶ Z. Halilović, *Nekropola sa stećcima na lokalitetu Mramorje u zaseoku Raonići, Kaoštica, Višegrad, Radovi FF u Sarajevu XVI–2* (2012), 215–216.

³⁷ Погледати: М. Мишковић, *Карта насеља земље Павловића из 1604. године*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево, 2003, 614. Каоштица се 1475–1477. године налазила у саставу вилајета Херцеговине. Припадала је Самобору и имала 30 домова и 1 неочењеног. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985, 321–322 (priredio A. Aličić).

Каоштице, односно какав статус су užивали чланови породице Владимирић Радосалић на двору Павловића, ако се зна чињеница да подручје којим су управљали није било у склопу земље Павловића?”³⁸

Да ли је Каоштица током средњег века улазила у састав земље Павловића? Ако на ово питање одговарамо на основу података из турских пописа – није. Међутим, иако су Турци приликом организације своје власти углавном поштовали затечену управну поделу, ипак је ни су увек доследно спроводили. Стога, не може се са сигурношћу тврдити да се Каоштица у средњем веку није налазила на територији којом су управљали Павловићи.

Проблем постоји и са идентификацијом особа које се помињу у натпису из Каоштице. Није јасно на основу чега је Марко Вего устврдио да су Јурај и Радоје, који се помињу у натпису, били браћа и чланови породице Владимирић. Из текста натписа се не види да се ради о браћи, а још мање о Владимирићима. Једино што можемо да закључимо јесте да је испод стећка сахрањен Јурај који је био подређен своме господичићу Радоју. У прилог томе да се не ради о Владимирићима указује и податак из поменутог турског пописа, наравно уколико га прихватимо као пресликано стање из времена постојања средњовековне босанске државе, да се Каоштица налазила изван подручја Павловића. Слика 1.

Слика 1. Родословно стабло Владимирића

³⁸ Z. Halilović, *Nekropola sa stećcima na lokalitetu Mramorje u zaseoku Raonići, Kaoštice, Višegrad*, 217.

На основу свега реченог сматрамо да се не може прихватити теорија да су Јурај и Радоје који се помињу на стећку из Каоштице били браћа нити да су били Владимирићи. Из тога даље следи и да се не може тврдити да је источнобосанска властеоска породица Владимирић потицала из Каоштице.

Srđan Rudić, Ph.D.
The Institute of History Belgrade

VLADIMIRIĆI

Summary

The East Bosnian noble family Vladimirić has been mentioned in the known historical sources for a little more than half a century – in the period between years 1411. till 1466. The family Vladimirić belongs in the group of Bosnian noble families who emerged to the forefront with the forming of the territories of independent local rulers. The rise of family Vladimirić is inextricably linked to the rise of their masters and relatives, the family Pavlović. Nine members of this family were mentioned in the historical sources during the existence of Bosnian kingdom. Usually, they are mentioned as witnesses in the charters of family Pavlović as well as in the charters of Bosnian kings in whose service they were. Part of the family was able to survive the fall of the medieval Bosnian state in 1463. and to find shelter in Zadar.

ЈОВАН БУЋА, КОТОРСКИ ВЛАСТЕЛИН (14–15. ВЕК)

Др Марица Маловић Букић
Историјски институт Београд

Апстракт: На основу необјављене которске и дубровачке архивске грађе, објављених извора и литературе, приказан је Јованов живот и рад, трговачки и кредитни послови у Котору и Дубровнику, породичне прилике и имовински односи. Кроз пословну делатност Јована Буће осликава се постепено опадање економске а тиме и политичке моћи породице Бућа у првим деценијама 15. века, за разлику од 14. века (посебно у првој половини текућег века) када је ова породица имала велики друштвено-економски значај у Котору и српским земљама.

Кључне речи: Јован, Котор, Дубровник, трговина, редовница, црква, Рим, со, перпера.

Јован Бућа припада познатој которској властеоској породици Бућа која је имала запажену улогу у Котору и српским земљама у 14. веку. Он је потомак Трипе Бућа (прадеда), успешног трговца и дипломате на двору краља Милутина и краља Стефана Дечанског. Јованов прадеда Трипе био је родоначелник породице Бућа. Један од Јованових блиских сродника је Трипе Петра (Трипе) Буће, (брат његовог деде Џива) такође успешни трговац, дипломата и протовестијар код босанског краља Твртка I Котроманића. Са Јованом у блиском сродству били су Никола и Михаило Михо Бућа истакнути трговци и дипломате на двору српског краља а потом цара Стефана Душана. Они су припадали другој грани ове истакнуте породице. Из анализе грађе о породици Бућа може се закључити да су били у блиском сродству, то јест да обе гране ове породице потичу од два брата. Од једног брата су Трипе Бућа и његови потомци, а од другог Никола и Михо и његови наследници. Истакнути чланови породице Бућа, обављали су значајне дипломатске мисије за српску државу у средњовековном Дубровнику и Западу. Буће су захваљујући значајном учешћу у друштвено-економском развоју Дубровника поред которског добијали су и дубровачко племство. Истина, због одређених историјских околности – ратова, некима од њих је одузимано за неко време дубровачко племство, али им је опет било враћено. Све вре-

ме су као успешни трговци и дипломате, повезивали српске земље преко Дубровника и Котора са Медитераном.¹

Јован Бућа је син Трипа Буће, а унук Џива Буће и праунук Трипа Буће, познатог дипломате на двору краља Милутина, по коме је овај огранак породице Бућа постао познат.

Када се тачно родио Јован Бућа нема вести. Међутим, Јованови родитељи су познати. Отац му се звао Трипе, као што смо рекли. Мајка му је била Франуша родом из Дубровника из познате дубровачке властеоске породице Гундулић. Имао је само једну сестру Катарину² У тестаменту помиње и брата по имену Нифкоча (Нићифор – Nificho, Nifocq).³

О приближном рођењу Јована Буће може се сазнати из једног дубровачког документа. Наиме, Јованов отац Трипе умро је пре 25. Новембра 1382. године, јер је поменутог датума дубровачко Мало веће одредило Николу Гундулића (брат Јованове мајке Франуше) и Мароја Бућу (брат његовог оца Трипа) за тудоре наследника – деце покојног Трипе.⁴

¹ Уп. М. Накић, *Трипе Бућа, которски властелин и дипломата средњовековне Србије*, Историјски гласник 4 (1954) 3–33; К. Јиречек, *Историја Срба I–II*, Београд 1952/1978² 22, 27, 86, 111, 185, 206, 309, II, 214, 227, 233, 293; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 162–165, Генаолошке табле XIV Buchia; J. Martinović, *Prilozi proučavanju genealogije i heraldike znamenitih vlasteoskih rodova u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XII (1964) 46–48; *Историја Црне Горе 2–1*, Титоград 19070, 38, 39, 70, 81–82, 219 (С. Ђирковић); Ђ. Тошић, *Трипе Вућа, дубровачки трговац и протвеститар босанског краља Твртка I Kotromanića*, Godišnjak Društva istoričara BiH XX, Sarajevo 1974, 25–39; Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, Београд 1976, 35–38; Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 45, 53, 63, 69, 71, 122, 136, 140, 144, 154; Д. Динић Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995, 153, 184–187; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 48, 66, 118–121, 188–191, 196–197, 199; L. Vlešova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 88–89; М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003, 41, 82–83, 89, 91–94, 96, 110, 116, 168, 206, 250, 299; Р. Ђук, *Тестамент Мароја Буће*, Miscellanea Мешовита грађа XXII, Београд 2004, 106–108; Р. Михачић, *Мљет као баштина которске властеле*, ЗРВИ 41 (2004); С. Ђирковић, Б. Ферјанчић, *Стефан Душан краљ и цар 1331–1355*, Београд 2005, 79, 96, 99, 192, 196, 229, 260, 297; Ј. Калић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Европа и Срби средњи век, Београд 2006, 331–335; L. Vlešova Čelebić, *Hrišćanstvo u Voki 1200–1500*, Podgorica 2006, 111, 250, 289 и даље; Ђ. Тошић, *По други пут о Твртковом протвеститару Трипи Бући*, ИЧ 55 (2007) 83–98 М. Маловић Ђукић, *Прилог титули „dominus” у Котору (14–15 век)*, Мешовита грађа Miscellanea XXXIII, Београд 2012, 9–16.

² И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, Генаолошке табле XIV, Buchia.

³ Историјски архив у Котору (=ИАК), *Sudsko notarski spisi (=SN) V fol. 379, 18. VII 1431 (Testamentum quondam ser Johanus ser Tripe de Buchia = Testamentum)*.

⁴ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, Београд 1951, 272.

Према томе, можда је тада Јован био пунолатен, имао је 14 година (нисмо сигурни), али није имао још 18 година када се стицало право да самостално управља имовином. За тудоре су им одређени најближи сродници, један са мајчине а други са очеве стране. Из једног дубровачког документа сазнаје се каква је била даља судбина овог (можда малолетног) дечака. Наиме, његова мајка Франуша није остала са својом (малолетном) децом, већ се три године касније преудала. Јованова мајка Франуша је 22. новембра 1384. године уз сагласност горе поменутих тудора Трипиних наследника уступила право на свој мираз брату Николи Гундулићу, (који је био један од тудора деце покојног Трипе). Већ следеће, 1385. године, Јованова мајка Франуша оставила је своју малолетну децу и преудала се за Перка Сараку из Дубровника и вероватно од брата преузела свој мираз.⁵ После смрти мужа Трипе, Франуша је само око три године провела уз своју децу.

Стриц Мароје, Јованов други тудор, био је добро познат тада у Дубровнику. Вероватно је био богат, јер пословао је с угледном дубровачком властелом – Гундулићима, Менчетићима и Бунићима. Углавном је са њима улазио у кредитне послове и јавља се као њихов дужник. Један пример речито говори како се Мароје Бућа задуживао у Дубровнику. Само у току једног дана, почетком августа 1383. године, у три наврата се задужио код тројице Дубровчана (Јакова Гундулића, Марина Бунића и Ивана Менчетића) на износ од 995,5 дуката.⁶ Дуг ће им вратити за три месеца, вероватно онда када се врати из Србије и за тај новац им доведе сребро. За стрица Мароја познато је да се бавио трговинском сребром почетком осамдесетих година 14. века које је набављао у Србији у Новом Брду, извозио га у Дубровник, а, вероватно, даље у Венецију и друга италијанска места.⁷

О Јовановом оцу Трипи зна се да је живео једно време у Дубровнику, где се бавио трговачким и кредитним пословањем. У граду под Светим Срђем скончао је свој живот пре 25 новембра 1382 године. О његовом пословању у Котору скоро да нема вести. Зато што которске судско нотарске исправе нису сачуване скоро за цели 14. и почетак 15. века (сачуване су само за 1326–1337. и 1395–1400. годину). Трипино кредитно пословање познато је у Дубровнику скоро до пред крај њего-

⁵ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, Београд 1964, 92–93; Д. Динић Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 117.

⁶ Historijski arhiv u Dubrovniku (HAD), *Debita Notariae (Deb. Not.)* IX fol. 213, 6. VIII 1383.

⁷ Р. Ћук, *Тестамент Мароја Буће*, Miscellanea Мешовита грађа XXII, Београд 2004, 106–108.

вог живота. Он је пословао са дубровачком властелом Гундулићима, браћом Николом и Марком са којима је био и родбински повезан. Његова жена Франуша била је сестра Николе и Марка Гундулића. Он се код њих двојице задужио крајем октобра 1380. године на доста високу своју новца од 1.000 дуката. Дуг ће им вратити за десет дана.⁸

Трипу је смрт претекла у кредитном и трговачком пословању. После смрти остао је дужан извесну суму новца својим пословним партнерима (компанјонима). Један од њих је био дубровачки трговац Марин Бучинић (било их је више) који је после Трипине смрти, средином марта 1386. године, тражио од дубровачког кнеза да се прода део имовине Трипиних наследника да би се намирили дужници.⁹

Поставља се питање да ли је Јован био пунолетан, како он тако и његови најближи (брат и сестра), десет година касније од када су им одређени тутори (1382). Наиме, дубровачко Мало веће одобрило је 29. маја 1392. године туторима деце (наследника) покојног Трипе Џиве Буће да слободно посредују код наплате неких дуговања у Котору наследницима покојног Трипе.¹⁰ Наведена вест управо говори да су сва Трипина деца (Јован и негови брат и сестра) 1392. године можда била формално пунолетна, то јест имали су више од од 14 година, али правно („de iure”) још нису постали пунолетни јер нису имали још 18 година. То нам појашњавају вести из Дубровачког статута, слично је било и у Котору.¹¹ Пунолетство се у Дубронику стицало са навршеном 14 годином живота, тада су они заједно са туторима управљали очевом имовином. Са 18 година дозвољено им је да њоме самостално управљају. Било је и таквих случајева када су Мало веће и кнез, због неспособности наследника да сами управљају добрима (имовином), задржавало туторе да и даље обављају тај посао.¹² Све су ово тешкоће да бар приближно одредимо време када се Јован родио. Јованов брат Nifsoç (Нифкоч – Нифико) постао је сигурно пунолетан пре почетка августа 1395, јер о њему тада говоре дубровачке архивске вести. Те године он самостално улази у неко трговачко или кредитно пословање у Дубровнику у току године послује са дубровачком власте-

⁸ HAD, *Deb. Not.* IX fol. 37, 26. X 1380.

⁹ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, 258.

¹⁰ HAD, *Reformationes* XXIX fol. 44, 29. V 1392.

¹¹ *Statuta civitatis Cathari I*, Kotor 2009, cap XXXV, 20, cap XC, 60. У Котору је са 14 година престајала малолетност када се стицало право на пословну способност, али не и на политичку зрелост, коју добијају тек са 18 година старости. (М. Milošević, *Vijeća, Statuta civitatis Cathari Statut grada Kotora*, prevod originala iz 1616. sa naučnim aparatom II, Kotor 2009, 68).

¹² V. Bogišić et C. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusi compositus anno 1272 = Statut grada Dubrovnika*, (preveli Mate Kožman i Josip Kolanović), Dubrovnik 1990, 451.

лом, где се јавља као њихов дебитор. Почетком августа 1395. године задужио се у Дубровнику код Жора Палмотића на суму од 400 дуката које ће му вратити до године дана.¹³ Он је био веома религиозан човек, те је требало да иде (око 1427) као ходочасник у Бари, да посети цркву Светог Николе коме је брат Јован оставио извесну суму новца у свом тестаменту за ту сврху.¹⁴

За сестру Катарину зна се да је 1392. године већ била редовница (монахиња) у манастиру Свете Кларе у Дубровнику, где су налазиле углавном ћерке из племићких породица из Дубровника, Котора и других места. Она је поменута као редовница у манастиру Свете Кларе у Дубровнику 21. априла 1392. године, јер је тада од легата госпође Петре примила у априлу 40, а у октобру 1392. године 60 перпера.¹⁵

О Јовану Бући забележено је мало података у которској и дубровачкој архивској грађи, зато што которска архивска грађа није сачувана од 1337. до 1395. и од 1400. до 1418. године, као што смо напред навели. Изгледа да је Јованов отац Трипе једно време живео у Дубровнику, где је и умро. За Јована се може такође рећи да је као малолетан извесно време провео у Дубровнику, али се изгледа вратио у Котор као пунолетан, где је пословао и умро, а за живота написао своју последњу вољу – тестамент. Веома су ретки тестаменти истакнутих појединаца из породице Бућа у 14. и 15. веку,¹⁶ па је због тога Јованов тестамент драгоцен. Драгоцен је и по томе што пружа доста података о његовом пословању, имовном стању и породичним приликама.

Из Јовановог тестаamenta сазнали смо непосредно или посредно о његовој кредитној трговини, именима дужника и поверилаца, као о његовом духовном животу. Јован је пословао са дубровчком властелом, али пре свега са Которанима, како са онима из редова патрицијата тако и са богатим грађанима. Имао је неку пословну сарадњу са Маргуском Бенешаћем из Дубровника. О томе сведочи податак из тестаamenta где извесну суму новца оставља наследницима Маргуска Бенешаћа из Дубровника. Није познато да ли се радило о неком заједничком трговачком или кредитном пословању, или су пак били у питању породични разлози.¹⁷

¹³ HAD, *Deb. Not.* XI fol. 151, 7. VIII 1395.

¹⁴ *Testamentum*, 379.

¹⁵ HAD, *Distributionis Testamentorum (=Distr. Testam.)* V fol. 69', 21. V 1392; fol. 69', 25. X 1392.

¹⁶ Р. Ђук, *Тестамент Мароја Буће*, 105 нап. 2. Ружа Ђук је такстативно навела колики је број тестаменета которске владеослке породице Бућа сачуван у 14. и 15. веку у Котору и Дубровнику. Није поменула тестамент Јована Буће.

¹⁷ ИАК, *SN* V fol. 378–379, 18. VII 1431.

Највећу пословну сарадњу остваривао је са својим сународницима. Међу которском властелом били су то појединци из которске племићке породице Драго (Драгонис), Јако и други. Према нотарској исправи коју помиње у тестаменту, остао му је которски властелин Лука Драго дужан извесну суму новца. Јован је задужио своју жену Франушу, која је иначе била његов заступник (комисар и епитроп), да направи рачун са његовим дужником Луком Драго. Исто тако, остало је забележено Јованово пословање са Трипком Мариновићем. Било је то вероватно неко заједничко трговачко или кредитно пословање.

Када је остављао део новца својим наследницима, или пак дуг својим пословним партнерима, увек су то биле перпере (не наводећи која је врста). Вероватно су то биле млетачке перпере, пошто је Котор тада био под млетачком влашћу. Понекад оставља својој родбини и которске гроше. Вероватно је био у родбинској вези са Живком Јаком, коме после смрти оставља један перпер и седам гроша, како каже, *за душу*. Такође, још једном из породице Јако (Луки Јаковом) оставља нешто новца. Да ли је то било неко кредитно задужење или трговачко пословањене или родбинска веза, не наводи се. Један од сведока приликом регистрације Јовановог тестаментa био је Трипе Јако (Јаков) вероватно блиски сродник Живка и Луке Јака (Јакова).

Осим са властелом пословао је и са которским грађанима међу којима се истичу: Микена Маров, Бућа Паков, Драгоје Андров, Матко Радмил, Урбан Комета, Радич Драгојевић и други знани и мање знани. Није познато да ли су сви наведени били његови повериоци, тачно је само да им Јован оставља део новца не наводећи којим поводом. Остаје непознаница да ли су то били његови пословни партнери или је то био знак пажње (нека захвалност) или родбинска веза. Јован је понекад био изричит када се радило о кредитној трговини и у тестаменту је наводио таксативно имена својих дужника. Скоро увек би обавезао своју жену Франушу, његову заступницу, да та сва дуговања наплати, и да припадну његовим наследницима после његове смрти. Тако је, на пример, Франуша требало да направи рачун са Катарином Стијепо и многим другим у даљем тексту наведеним.

Јовану нису дуговали само которски грађани и властела већ и најближа родбина. Многи од њих ће своја дуговања исплатити његовим наследницима. Тако је Јован захтевао да његова жена Франуша направи рачун са својом мајком и братом. Можда се овде радило о Франушином миразу, који није био исплаћен њеном мужу Јовану због хроничне несташнице готовог новца у то време у Котору. Или је пак било неко кредитно задужење Франушине родбине које мора она да реши као његов комисар и

епитроп. Често се у архивској грађи не наводи изричито да је реч о миразу, иако се из контекста може утврдити да се управо ради о миразу а не о неком другом кредитном задужењу. У овом случају, он наводи да му је тај новац потребан за одржавање миса за његову душу.

Јован је сарађивао, односно пословао, и са својим рођацима из породице Бућа. Били су то Франо и његов син Симко. О њиховом заједничком пословању остала је забележена нотарска исправа. Јован је основао заједничко трговачко друштво (не зна се када) са рођаком Франом Бућом, Трипком и Живком Лаурицом. Из тог заједничког пословања остао је дужан Франо Бућа Трипку и Живку Лаурици по 11 перпера, а Јовану 70 перпера. Франо је требало да тих 70 перпера исплати Јовановим наследницима после његове смрти. Такође и Симко, Франов син, остао је дужан Јовану 40,5 перпера, из још једног заједничког трговачког или кредитног пословања његовог оца Фране које је Симко требало да исплати од Франове имовине Јовановим наследницима.

Из свега изложеног може се ипак закључити једно, да је он у исто време био и кредитор и дужник. То је била одлика многих трговаца да истовремено дају и узимају кредите кад им је био потребан готов новац да би га инвестирали у робу.

Јован је имао радњу соли у Котору, што говори да се сигурно бавио трговином сољу. Можда је био и закупац дела которског трга соли иако о томе не говори у тестаменту.

Из тестамента смо сазнали само о делу Јованове трговачке и кредитне активности у Котору и Дубровнику, оне која није била до краја његовог живота у потпуности реализована. Због изгубљених которских нотарских књиганисмо у могућности да проверимо та Јованова кредитна задужења или пак када су основана трговачка друштва, колико су трајала, као и износ уложеног капитала сваког појединачног учесника у заједничком послу. Као успешан послован човек стекао је и одређени капитал који је улагао у непокретну имовину у Котору и Дубровнику.

Јованов тестамент доноси важне вести о његовим породичним приликама и делимично о имовном стању. Јованова супруга звала се Франуша (као и његова мајка) али није познато одакле је нити од ког рода је била. Са њом је имао троје деце: две ћерке – Анку и Петрушу и сина Николу. Када је писао тестамент, ниједно од деце нису имали своје породице. Једини син Никола није био ожењен, такође ни ћерка Петруша није била удата, док је друга ћерка Анка требало да иде у манастир.

У тестаменту се помиње само имовина у Котору. Поседовао је две куће и радњу у Котору и земљу и винограде на територији Котора. Морао је имати и непокретну имовину и у Дубровнику где су живели њего-

ви родитељи. И сам Јован је једно време живео у Дубровнику, као и његов отац Трипе, где је и умро. И мајка му је била Дубровкиња. У Котору се почетком априла 1396. године помиње деоба Јовановог брата Нифкоча (Нићифка) куће у Дубровнику. Нифкоч је живео у Дубровнику, али се тада налазио у Котору, а деобу су требали да обаве његови заступници браћа Палмотићи у Дубровнику.¹⁸ Јован је сву своју покретну и непокретну имовину оставио сину Николи, жени Франуши и својим двама ћеркама. Одредио је део покретне и непокретне имовине за мираз ћеркама ако се удају (а такође и део иметка уколико се не удају). Мираз је требало да им од његове имовине издвоји син Никола. Жени Франуши припала је имовина као његовој удовици. Положај удовице у Котору био је заштићен Которским статутом. После смрти мужа, она је могла остати у мужевљевој кући и користити његово имање.¹⁹ Међутим, ако се преуда припадао јој је само њен мираз. Желео је да једна од ћерки – Анка иде у манастир Свете Кларе, али не наводи у који манастир, да ли у Дубровнику или у Котору. Манастир Свете Кларе у Котору, као и онај у Дубровнику, био је стециште девојака већином племкиња а било их је и из богатих грађанских породица. Манастир Св. Кларе основан је у Котору 1364. године. Касније је мењао име али не и намену. Обично је у манастиру било око тридесетак девојака, дубоко религиозних, које су углавном долазиле из племићких породица.²⁰ Биле су то девојке које нису могле да сакупе мираз који је био доста висок за племкиње. Њихови родитељи нису били у могућности да сакупе готов новац с обзиром на његову несташицу која је била посебно изражена у другој половини 14. и почетком 15. века у Котору. Познато је кроз које је све тешкоће пролазио град у том периоду. Котор је у другој половини 14. века био економски исцрпљен, притискан од Дубровчана, Балшића, Црнојевића, потресан унутрашњим немирима, те је морао потражити спас почетком 15. века (1420) у „загрљају” Млечана.

Оставио је мираз ћерки Анки који ће она понети са собом у манастир. И Которски статут је обавезивао да се племићке девојке које иду у манастир морају материјално обезбедити и висина мираза износила је 50 перпера, или протувредност у непокретностима (земља и виноград) коју су требали да одреде заступници (прокуратори) самостана.²¹

¹⁸ ИАК, *SN* II, fol. 294, 5. IV 1396.

¹⁹ *Statuta civitatis Cathari* I, cap. CXIV, 115–116.

²⁰ L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, 242–245; Ista, *Hrišćanstvo u Boki* 1200–1500, 111–113.

²¹ *Statuta civitatis Cathari*, Venetiis 1616, 309; L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovje-*

Духовни живот у Котору најбоље се осликава у тестаментима. И Јован је у свом тестаменту, што је била уобичајена пракса, оставио део новца католичким црквама, како онима у граду тако онима ван града (које су се налазиле у другим државама). Велики део новца и осталих дарова оставио је црквама за одржавање миса за његову душу и његових блиских сродника. Деду Циви, кога помиње у тестаменту, оставио је 10 перпера за његову душу. Оставио је део новца (око 100 перпера) Франџевцима – Малој браћи у Котору, како каже „за спас душе”.²² Завештање црквама углавном су попримила облик осигурања миса уз навођење да су то уобичајене мисе за мртве. Међутим, он посебно наводи да му одрже мису Св. Гргура која је подразумевала служење 30 миса без прекида с циљем ослобађања душе из чистишишта.²³ И которској општини оставља 60 перпера, како каже „да му одрже три мисе”. Исто толико (60 перпера) оставља братовштини Светог крста у Котору.²⁴

У тестаменту оставља 30 перпера црквама, односно ходочасницима у Котору, који треба да иду у света места ходочашћа, а то су биле цркве Светог Николе у Барију, Рим, црква Свете Марије Ратачке и друге.²⁵ То су била најчешће посећивана места ходочасника из Котора (и других места).²⁶

Као што је била уобичајена пракса, на почетку тестамента оставио је пет перпера за десетину цркви Светог Трипуна. Оставља 30 перпера за опрост душе, то јест за учињене неправде које је намерно или ненамерно за живота учинио („per male ablato, maltolletto”).²⁷

Година Јовановог рођења остала је непозната. Међутим, година његовог краја – смрти може се приближно одредити. Јован је тестамент написао трећег новембра 1427. у Котору, а регистрован је 18. новембра 1431. године, такође у Котору. Између ова два датума умро је Јован Трипа Буће. Приликом отварања – регистрације тестамента били су присутни сведоци: Михаило Пелегрин, Трипун Јако (Јаков), Лука Паутиновић и млетачки трговац Марко Нигро. Тестамент је отворио Драго Луке Драга (Драгониса). Са његовим оцем, Луком Драго, Јован је пословао и овај је био жив када је Јован писао тестамент. Вероватно је Лука у међувремену, умро те га је овом приликом заменио син Драго.

kovnog Kotora, 248.

²² ИАК, SN V fol. 379, 18 VII 1431.

²³ L. Čelebić Blehova, *Žene srednjovekovnog Kotora*, 270.

²⁴ ИАК, SN V fol. 378–379, 18. VII 1431.

²⁵ ИАК, SN V fol. 378–379, 18. VII 1431.

²⁶ ИАК, SN V fol. 378–379, 18. VII 1431.

²⁷ ИАК, SN V fol. 378, 18. VII 1431.

Осим горе поменутих сведока, још се помињу и двојица чувара – ризничара („theausarii”) ризнице Светог Трипуна, где су били похрањени тестаменти, као и которски канцелар Иван Лукша. Један од ризничара („theausarius”) био је и сродник покојног Јована – Марин, син покојног Јована протовестијара, а унук Петра господина Николе Буће. Као други ризничар поменут је нећак Николе Болице.

На основу Јовановог тестамена, пре свега, као и друге архивске грађе и литературе, приказано је његово трговачко и кредитно пословање, породичне прилике и имовно стање. Поред Јовановог пословања, приказани су делимично и кредитни и трговачки послови Јованових блиских сродника (оца Трипа, стрица Мароја и брата Нифкоча). Осим Јовановог пословања, и његово имовинско стање (делимично и његових сродника) крајем 14. и у првој половини 15. века, послужило је као један од примера (односно доказ) о постепеном економском опадању и слабљењу политичког утицаја уопште породице Бућа (посебно гране Трипе Буће) у односу на претходни 14. век.

Marica Malović Djukić
Institute of History in Belgrade

JOVAN BUCA, THE LORD OF KOTOR (14TH – 15TH CENTURY)

Summary

Based on both the published and non-published archive material from the Archives of Kotor and Dubrovnik, and from literature, presented are Jovan's business affairs, family circumstances and financial status. Besides Jovan's business activities, trading and lending operations of his close relatives were also portrayed, of his father Tripo, uncle Maroje and brother Nifkoc. It was shown that Jovan's financial situation and the volume of trading and lending operations significantly lagged behind that of his close relatives from 14th century. Another testimony of this is frequent departure of the girls from his immediate surroundings to the monastery (sending the sister and daughter to the monastery), perhaps out of religious reasons, but probably due to financial difficulties around collecting the dowry. All this is a proof of unfavourable economic situation of the individuals from the Buca family at the end of 14th and in the first three decades of 15th century, all of which testifies of economic lagging behind and hence weakening of the political influence of the Buca family, especially the descendents of Tripo Buca compared to the previous century.

ПОСЛОВАЊЕ ГРБЉАНА У КОТОРУ КРАЈЕМ XIV И ТОКОМ XV ВЕКА

Проф. др Драги Маликовић

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица

Апстракт: Слободни сељаци са територије Грбаљске жупе са которском властелом, који су били власници земље на којој су Грбљани живели и од чије су се обраде најчешће и издржавали, читавим средњим веком нису били, како је већ познато, у добрим односима. Зато су у суседни Котор Грбљани, крајем XIV и током XV века, најчешће одлазили само пословно, да не кажемо онда кад су морали. Те њихове пословне контакте са которским институцијама крајем XIV и током XV века региструје и релативно скромна грађа которског Архива и доступна литература, па нам се зато чини интересантним да о томе поднесемо нешто конкретнији извештај и широј читалачкој публици.

Кључне речи: Котор, Грбаљ, Доњи Грбаљ, Горњи Грбаљ, Ластва, Которани, Грбљани.

Крајем XIV и током XV века, упркос променама и борбама око превласти појединих околних великаша и Млетачке републике, приреда Котора је непрестано јачала. Она је наставила да се развија истим оним темпом који је био видан и током тринаестог и четрнаестог века, кад су каравани из Брскова, Звечана, Рудника, Новог Брда и Трепче, са контингентима сребра, олова, бакра и злата стизали у Котор. Которски једрењаци су даље разносили ову робу у готово све луке Средоземља. У ту сврху су у которском бродоградилшту готово даноноћно време израђиване све врсте бродова једрењака и путничких каравела. У истом бродоградилшту су израђиване и све друге врсте пловила, фусте, грипиви, скабе, марцилијане или караке.¹

У исто време, како је познато, односи Грбља и Котора били су пуни трзавица и неспоразума. Сукоби су постали још израженији после 1420. године, када је Котор признао врховну власт Венеције. Тада су се Грбљани жалили дужду јер су которски племићи повећавали мере тежине на штету тамошњих сељака. На то је Которско веће 1431. године у Венецију послало тужбу, јер су се Жупљани сакупљали на зборове,

¹ М. Злоковић, *Бродоградилшта у Боки*, Годишњак ПМК VIII (1959), 72–3.

„који су увек били узрок зала и устанака”. Млетачки дужд, који је увек кад је то било могуће, тежио да задовољи обе стране, одговори „да неће сељаке Грбља лишавати зборова који имају управне или фискалне сврхе”, али да на тим зборовима морају присуствовати и три или четири племића. У исто време, у Венецији су тамошњем дужду стигли грбљаски изасланици Радич Друшковић и Андрија Батут, и од њега су 28. јуна 1432. године издејствовали „*secundum privilegium illorum de Zirra*”. Од дужда су грбљаски емисари били обавештени да су се которски племићи њему већ жалили на Грбљане, да су своје приходе увећавали „уводећи лаке мере”, као и да Жупљанима одузимају земљу и терају их са прадедовских поседа. У ту сврху у Венецију је стигао и которски изасланик Лука де Пасквалис, пун жалби на грбљаско становништво који Котору нису плаћали „дужне данке и незаконито скупљају зборове”.²

После овако живе дипломатске активности „тројица Грбљана морала су бити прогнана са породицама” у року од три дана под претњом смртне казне. На то су се 25. новембра 1433. године 220 грбљаских домаћина заклели „да неће зборове сакупљати” и да ће „у свему кнезу служити”. После овога су Которани мирно уживали власт над Грбљаском жупом и несметано убирали све приходе и работе од тамошњих сељака. Тако је 1440. године пред которским кнезом у решавању парнице око земље у Грбљу био изабран суд добрих људи („*arbitri arbitratores et compositores*”) од четири племића и четири сељака, а исте године пред млетачким дуждом решавало се и питање поделе слободних ждредова земље у Грбљу између племића и „которских грађана”.³

² У дукали од 10. октобра 1432. године понавља которском кнезу да се грбљаски зборови скупљају само у присуству племића, „иначе ће се Грбљани сматрати као бунтовници”. У случају да Грбљани продуже са непослушностима, наређује се у дукали да од 25. маја 1433. године кнез помоћу верних Паштровића похапси грбљанске поглавице. А што се тиче петорице већ ухапшених Грбљана, дужд је наредио да се они пусте, „ако је истина да су ухапшени на превару”. Которски кнез Антонио Пизаро се договори са Грбљанима и изда им трећу привилегију. Потврђујући дуждово мишљење, пусти заробљенике, али уз обавезу Грбљана да редовно плаћају данак и работе которским властима и да се не сакупљају више на зборовима без дозволе кнежеве и присуства племића. (J. Gelcich, *Monumenta Ragusina, Liber Reformationum I–V*, Zagreb 1879–1897 (у даљем тексту: *Mon. Rag.*), 67; G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Гласник земаљског музеја XXXII–XXXIV, Сарајево 1922, 138–40; А. Соловјев, *Грбљаска жупа и Грбљаски статут*, Годишњица Николе Чупића 40 (1931), 11–3.

³ *Mon. Rag.* I, 70–3; G. Čremošnik, *Kotorski dukali*, 142–45; А. Соловјев, *Грбљаска жупа*, 11–3; Д. Маликовић, *Закуп земље у Грбљаској жупи крајем XIV и у току XV века*, Зборник радова са научног скупа „Грбља кроз вјекове”, Грбља–Котор, 2001,

1. УГОВАРАЊЕ СВАКОДНЕВНИХ ПОСЛОВА

У оваквим политичким околностима одвијала се пословна активност многих становника Грбља у Котору крајем XIV и током XV века. У граду Св. Трипуна је тада најразвијеније било кожарство због његовог специфичног залеђа. Највећи број његових мајстора бавио се штављењем кожа за извоз. Било је ту људи из Грбља, Паштровића и Подгорице, оних са широког копненог подручија, из Риђана и вероватно и из других околних крајева. Многи од њих су посао изучили у својим селима, уз зетске реке, где су домаћи мајстори задовољавали највећи део локалних потреба.⁴

Најпре је 17. априла 1334. године Грбљанка Белослава, иначе удовица неког Милослава, у которској канцеларији регистровала уговор о удаји своје ћерке Маре за Которанина Милатика, и при том јој је у мираз уступила део земље у Грбљу у ждријебу Ивана Базилијевог, који јој је уступио син Јаков. Сама Белослава је остали део своје земље у Грбљској жупи задржала „док живи“^{4а}.

У Котору је септембра 1335. године Доброслав из Грбља, иначе посадник нунција Гиле, дао свог сина Родоста да учи обућарски занат код мајстора Радуна. Фамул из Грбља је мајстору требало да служи наредне четири године и осам месеци. Са своје стране, мајстор Радун се обавезао да свог ученика храни и одева, и да му на крају службе да сав обућарски алат, „како је обичај“. После осам месеци, дакле 26. маја 1336. године мајстор Радун је примио још једног ученика, што значи да је његова радионица радила добро. Станислава, сестра грођара из Конавала, наместила је код мајстора Радуна (обућара) свога сина Гојшу, са обавезом да му служи за наредних 15 година у обућарском занату, а мајстор је исто требало да га храни и одева, и да му на крају обезбеди обућарски алат.⁵

Много је више архивских података о пословном ангажовању становника Грбља у суседном Котору током XV века.

Новелџа („Novellus”) Драгомановић из Грбљске жупе се 2. марта 1431. године задужио код Марина пок. Ивана Бисте на десет перпера и

177–92; *Котор и Грбља*, Зборник Фил. факултета XXXIV, Косовска Митровица 2006, 64–6.

⁴ *Историја Црне Горе* 2, Титоград 1970, 275.

^{4а} А. Mayer, *Kotorski spomenici*, Друга књига kotorskih notara od 1335–1337, Zagreb 1981, 497.

⁵ Историјски Архив у Котору (у даљем тексту: ИАК), *Судско-нотарски списи* (у даљем тексту: СН) II, 165, 378; Р. Ковијанић, *Которски обућари прве половине XIV вијека*, Гласник етичког музеја на Цетињу, Цетиње 1962, 59.

осам гроша которских. За толико новца Новеља је у Котору купио сирових смокава („*ficulus*”).⁶

Два дана касније, имењак горњег Новеље, Прибићевић, исто из Грбальске жупе, по одобрењу својих рођака Радоја Батутића и Радоње Митековића, имајући 20 гроша, својом слободном вољом склопио је уговор са кнезом и капетаном которским Николом Пизанијем, да га прати за Венецију о кнежевом трошку. Новеља се обавезао да ће тамо (у Млетцима) остати шест година ради служења Лодовику Венерију (*Lodovico Venerio*), односно његовој мајци Рипукњели, која ће бити обавезна да га храни и одева. Сведоци овог уговора били су которски судија Никола Маринов Бућа, као и Никола Главати и Павле Бућа, у својству аудитора.⁷

И Радоњац Бардитић из Грбља је 6. априла 1431. године дао Виту Контани (*Kontani*) са Хвара, иначе капетану брода, свога синовца Рада (*Alegreta*), сина пок. му брата Новака који је мао 12 година, да га служи у наредних осам година. Са своје стране, капетан Вито је био обавезан „према обичају” да Грбљанина Рада учи поморском занату, као и да му на крају овог уговора исплати шест златних дуката. Са своје пак стране, фамул Радо је био обавезан да Хваранина Вита служи код куће и на путовањима, али и свуда „где се капетан буде налазио, као сваки слуга”.⁸

Месец дана касније (6. маја) 1431. године, Прибил Вранковић, те Медун, Никола и Радослав, браћа истог Прибила из Жупе грбальске, и Радослав Росговац (*Rosgovac*) из Ластве, сувласници једног млина у Грбљу („*socius in uno molenalino*”) у пределу званом Вучко (*Vuccho*), уступају Остоји, зету Добре и Стојка Братиславовог (*de Bratislavo*), иначе пословним ортацима, по шесну млина, као и приход у истом износу (шести део) за суму од осам перпера, под условом да не може продати свој део без сагласности осталих ортака (деоничара).⁹

Новак Лијесвић из Ластве (у Паштровићима) и Петар Нигро (*Nigro*) из Венеције, уговорили су 20. септембра 1431. године у которској канцеларији, да Новак, по одобрењу паштровићког кнеза Радича Грубачевића, да у фамулску службу своју ћерку Љубу. Иста је била обавезна да у наредних 15 година служи код горе поменутог Петра Нигре,

⁶ ИАК, СН V, 416 од 2. III 1431.

⁷ ИАК, СН V, 43а од 4. III 1431.

⁸ Уговор је склопљен пред которским судијом Драгом Мако. Драго и Матијом Миховим Буција, као аудитором (ИАК, СН, V, 75 од 6. IV 1431.).

⁹ ИАК, СН V, 146 од 6. V 1431.

„све док он за њоме буде имао потребе”, уз обавезу газде да је храни, одева и да је припреми за удају, било у Котору или у Венецији.¹⁰

У Котору су крајем 1431. године двојица Грбљана склопили дужнички уговор. Најпре је 1. децембра Грбљанин Иван Добро од Которанина Симика Брајановог позајмио 50 златних дуката. Са тим новцем Иван је требало да отплови у Далмацију и да тамо купи уља Чланови удружења требало је да добит деле на једнаке делове после окончања ове трговачке трансакције.¹¹ И Новак Ратков Драгулиновић из Грбљанске жупе, иначе стално настањен у Котору, 10. децембра исте године, задужио се код Лудовика, сина Которанина Драга Лукиног Драго, за износ од 106 перпера млетачких. За овај новац Новак је требало да набави вунених тканина из Фиренце.¹²

Почетком 1432. године (1. јануара) Андрија из Ластве грбљанске примио је од земљака Гојка Жигулори („Zigulori”) 40 перпера као остаток ранијег дуга од 200 перпера. Сам Гојко је истога дана од горе поменутог которског трговца Симика Брајановог позајмио исто 40 перпера которских, јемчећи му враћање овог дуга до краја месеца августа 1432. године. Као јемство заложу му је свој виноград у Ластви, који се граничио са виноградом Домање Братимионовог (Brathomione).^{12-a}

Под млетачком влашћу сви которски канцелари за словенски језик су се звали „*interpres et cancellarius sclavus*”. Званични језик у администрацији и суду био је латински. Зато су се Грбљани 1432. године жалили млетачким властима да се у суду расправља само на латинском, а да они не знају тај језик. Дужд је њихов протест уважио и наредио је которским властима, да то више не раде, да Грбљанима објасне на словенском језику све што се говори на латинском. Колико је данас познато, Млечани су у комуникацији с народом поред латинског употребљавали и српски језик. Зато су у Грбљу наредбе оглашавали на српском језику.¹³

Међутим, Прибил Богдановић из Жупе Грбљанске је своју писану објаву од 20. новембра 1435. године у которској канцеларији, којом је обелоданио да полаже право на наслеђе имовине Радославе, удовице Милоша Богдановића, и њене мајке која је умрла без тестамена, а сестре Рајне, иначе Прибилове мајке, саставио латинским писмом. На

¹⁰ ИАК, СН V, 257 од 30. IX 1431.

¹¹ ИАК, СН V, 327 од 1. XII 1431.

¹² ИАК, СН V, 332 од 10. XII 1431.

^{12-a} ИАК, СН, V, 358 од 1. I 1432.

¹³ G. Čremonik, *Kotorski dukali*, 145; И. Соловјев, *Комунално уређење сарог Котора*, Београд 1950, 107–8.

ту пријаву приговор је дао Новак Главичић са сином Дабишом. За главног сведока својој тврдњи, Прибил је навео грбљанског свештеника Бошка Папомировића.¹⁴

И Грбљанин Примо Грубојевић се 12. фебруара 1436. године писаним путем изјаснио да полаже право на имовину покојног му брата Луке, а сина њиховог оца Радича Радиновића, као и на оставштину њихове мајке Живане, која је исто умрла без тестаента. На ову тврдњу, у которској канцеларији приговор је одмах поднео Прибил Гиздавац из Котора као и браћа Радич и Лука Димитровићи.¹⁵

Изјаву сличне садржине которском судском записничару саопштили су 17. јуна исте године Ратко и сестра му Милослава Зудевић, потомци умрлог оца им Стефана Луштице, стално настањени у Жупи грбљанској. Писаном изјавом они су тврдили да су наследници добара и имовине брата им по оцу Прибоја, који је исто умро без опоруче.¹⁶

У которској судској канцеларији, очигледно удружени Грбљани Багонац Пукојевић, Медош Брацановић и Обрад Пукојевић, становници грбљанског села Ћупа („de Соро”), обавезали су се 22. октобра 1436. године да предају Људевиту Ивановом Мекши четири млинска камена, добо направљена, за које су раније примили 32 балшина перпера. Овим уговором дужници из Грбља су се обавезали да никоме не испоруче млински камен „док не реализују ову обавезу”. Истим документом обе стране су се споразумеле да дебљина млинског камена буде изражена једном подлактицом.¹⁷

Раније помињани которски веровник, Људевит Драго, продао је 22. новембра у Котору ортацима Новаку Рајковићу и Остоји Богојевићу из Грбља једну лађу („barcham”) са свом неопходном опремом за 24 дуката.¹⁸

И током 1437. године регистровано је у которској канцеларији неколико пословних уговора чији су актери били становници Грбља или шире из места у тамошњој Жупи.

Најпре се 20. фебруара Павле Пукојевић писаним путем сложио да је дужан свом суседу Дабишину Радичевићу „за крв која је пала између њих” 60 перпера. Исти се сагласио да тај дуг врати тако што ће

¹⁴ ИАК, СН V, 686 од 20. XI 1435.

¹⁵ ИАК, СН V, 712 од 12. II 1436.

¹⁶ ИАК, СН V, 755 од 17. VI 1436.

¹⁷ ИАК, СН VI, 33 од 22. X 1436.

¹⁸ ИАК, СН VI, 63 од 22. XI 1436.

плаћати по 10 перпера сваке године за празник Св. Арханђела, све док не подмири цело износ крвнине.¹⁹

Прибил, нећак Радича Зибудиновића (Цибудиновића) из Грбља, дао је 15. марта 1437. године Которанину Лукрецију пок. Михаила Буције сва своја права на једну сентенцију (признаницу) Управе которске из 1436. године на износ од 27 перпера, која је гласила на Радича Димитријевића и његовог брата Луку.²⁰

Исто Грбљанин, Радич Прибиловић се 20. јуна 1437. године сагласио да је дужан которском комесару Јакову Гонели 67 перпера, које је позајмио ради куповине једног вола.²¹ Добрашин Ресевић и син му Божик из Грбља, задужили су се код Михаила Трифуновог из Венеције на 12 которских перпера. Дуг је настао после куповине осам лаката тканине, које је Михаило продао купцима из Грбља.²²

Которски судски регистри бележе током 1438. године још четири пословна уговора становника Грбља сплопљена у граду Св. Трипуна.

Најпре су Ђорђе Ђимо (de Gimo) и Урбан Маринов Болица, као заступници манастира Св. Фрањо, односно реда Мале Браће, и њихових представника фра Симона из Задра, иначе гвардијана, фра Марина из Дубровника, фра Фрања из Котора, фра Михаила из Дубровника и фра Марина из Задра, по одобрењу провидура и которских судија 2. фебруара 1438. године дали у закуп Остоји Барацићу, из грбальског села Ковачи, неку манастирску земљу. Посед се налазио у Грбальском пољу, испод Главина брда, са Остојином обавезом да плаћа годишњу закупнину у износу од три стара производа са земље и три егзагија (поклона).²³

Дабишин Стефанов Гордон из Рима, узео је од 13. фебруара од Микца Влатковића из Црниплата 10 перпера на зајам на време од три наредне године, са обавезом да му плаћа добит са закупљене земље у Грбальском пољу у месту званом Ловања главица.²⁴

И удружени Богоје Стојовић (или Скоровић), Добросав Кронојевић, Радич Стојковић и Вукослав Богдановић, ковач, сви из Грбља („de Zura”), сагласили су се 26. фебруара 1438. године да су дужни Которанину Луки Паутино 12 перпера, као остатак од укупног дуга на 24 перпера насталог после куповине наковња, којег су грбальски дужници купили у Котору за рачун Марка Новаковог, мачара.²⁵

¹⁹ ИАК, СН VI, 114 од 20. II 1437.

²⁰ ИАК, СН VI, 126 од 15. III 1437.

²¹ ИАК, СН VI, 190 од 29. VI 1437.

²² ИАК, СН VI, 218 од 9. IX 1437.

²³ ИАК, СН VI, 415 од 2. II 1438.

²⁴ ИАК, СН VI, 427 од 13. II 1438.

²⁵ ИАК, СН VI, 426 од 26. II 1438

Исте године (12. марта), Дабишин Глубовић (или Голубовић) из Грбља одредио је у которској судској канцеларији за свог заступника Богоја Хиспани („Hispani”), са задатком да га овај заступа у Дубровнику, ради наплате 16 перпера и 10 гроша од Новака Добричевића из Пераста. Дуг је направила Новакова ћерка приликом куповине свилених одела (хаљина) у граду под Срђем.²⁶

Гојко Милатковић из Грбља продао је 24. маја 1440. године у Котору Добрељи Прибојевићу и Ратку Дабисиновићу из Ловринча (de Lovricano) свој шести део млина, који је поседовао заједно са Милошем Ратковићем и Стојком Добрушковим и Стојком Друшковићем, исто из Грбља. Млин се налазио изнад млина Лауренција Буције, на земљишту наследника Ивана Труфуновог Буције, који га је и продао, као што се и види из исправе коју је писао нотар Антоније из Сантогенезија (Antonije de Santogenesisio) 1440. године, на износ од 25 перпера.²⁷

Исте године (3. новембра), Грбљанин Иван Копо, продао је Матиги Балбу из Венеције, трговцу стално настањеном у Котору, своју баркузију са бродском опремом за износ од 183 перпера.²⁸

Половином XV века, у Котору се помиње и ковач Бјелша Радовановић из Грбља.²⁹

Суд у Котору 5. децембра 1468. године донео је пресуду да поп Братић из Грбља и Никола обућар, зет Балше, старатељи наследника пок. Радоње Клинца, морнара из Котора, дају део од Радоњине имовине Ружи и Кати, кћерима Радоњиним. Радило се о имовини њихове мајке, пок. Јеле, жене Радоњине. Суд наводи брачни уговор између Радоње Војислава Клинца и Јеле, ћерке Ђурка Кркшића из Луштице, писан 1445. године, из којег се види да је Јела донела Радоњи у мираз 100 перпера у покретним стварима, кућу у Котору у градској четврти Ковачи, између куће Новака „portolana” и куће Радича Влаховића.³⁰

2. ЗАКЉУЧИВАЊЕ ЗАКУПНИЧКИХ И ДРУГИХ ПОСЛОВНИХ СПОРАЗУМА

Давање и узимање обрадивог земљишта под закуп, због чега су становници Грбља исто често боравили у Котору, узимало је широке

²⁶ ИАК, СН VI, 442 од 12. III 1438.

²⁷ ИАК, СН VI, 991 од 24. V 1440.

²⁸ ИАК, СН VII, 39 од 3. XI 1440

²⁹ N. Božanić Bezić, *Majstori oružari, štitari, kovači i ljevači topova od XIII do XVIII stoleća u Dalmaciji*, Vojno-pomorski ogledi 1(1966), 64.

³⁰ ИАК, СН XIII, 670 од 5. XII 1468; Р. Ковојанић, *Једрењаџи которске луке*, Годишњак ПМК XV (1967), 39.

размере на територији целе Грбальске жупе, како у времену кад је тај град припадао Србији, тако и касније. Слично се може рећи и за друге градове на Приморју који су у средњем веку припадали српској држави, као и за Скадар, што је у историјској науци од раније већ познато.³¹

У которском судском регистру 1326. године евидентирано је неколико стотина таквих уговора, између которских властелина као власника и слободних сељака из Грбља, као њихових корисника. Иначе, слободни сељаци су током XIV и XV века живели једино у которском дистрикту, док су се на осталој територији которске општине (Грбаљ, Бијела, Крушевица и Леденица) налазили полуслободни кметови.³²

Први такав уговор у которској канцеларији регистрован је 8. априла 1326. године, између тамошњег ђакона (име непознато), сина пок. Матије, управитеља имовине (земље) цркве Св. Матије и грбальских сељака из породице Нундина. Овим уговором ђакон је Грбљанину Николи, сину Трипа Нундине, и њиховим баштиницима „за вазда” изнајмио земљиште речене цркве, уз обавезу истог ђакона да годишње на дан Св. Луке поменутој цркви плати 12 гроша за сваки карат изнајмљене земље, а ако то не уради „нека се земља врати цркви”.³³

У истој канцеларији, регистрован је 2. августа исте године (1326) и закупнички уговор између Петра, архиђакона Цркве Св. Трипуна (заједно са Каптолом) и Грбљанина Обрада Цернице о уступању овом једног земљишта речене цркве, које се налазило на брду званом Св. Анђело, покрај винограда рибара Ловра и Ивана Сланоне и винограда чији је власник био Грбљанин Блажо. Од насада и плодова закупљеног винограда Обрад је био обавезан да реченој цркви сваке године плаћа десети део „према обичају града Котора”.³⁴ Само два дана касније у которском судском регистру евидентиран је закупнички уговор између Франа управитеља Цркве Св. Луке и Града, сина Богдановог и Богоја Месала и његове ћерке Доме. По том уговору, закупљивачи ове земље из Грбља, која се налазила иза горе поменуте Цркве Св. Луке а близу поседа Петра Добрека и Микедана ковача, су исто парче земље закупили на период од двадесет година, са обавезом да плаћају по 18 гроша сва-

³¹ М. Благојевић, *Земљорадња у средњоваковној Србији*, Београд 1989, 229. О закупу земље у Грбљу током XIV и XV века, детаљније видети код: Д. Маликовић, *Закуп земље у Грбальској жупи крајем XIV и током XV века*, Зборник радова: *Грбаљ кроз векове*, Котор–Грбаљ, 2001, 177–93.

³² И. Синдик, *Комунално уређење старог Котора*, Београд 1950, 57.

³³ I. Stjepčević, *Grbalj i Kotor*, Split 1941, 31-2.

³⁴ Исто.

ке године на дан Св. Луке, под претњом плаћања казне „према обичају земље”.³⁵

У которској судској канцеларији 24. новембра 1327. године регистрован је закуп земље између которског архиђакона (заједно са тамошњим Каптолом) и Радоја, сина Обрата Писме, и његових наследника из Грбља. Радило се о закупу „на вечна времена” једног винограда чији је власник била которска црква Св. Луке, а који је некад био у поседу которског властелина Нулка Буганове, као и о закупу винограда Петра Видова, који се налазио испод цркве. Закупнички износ је гласио на 32 которска динара, које су закупници из Грбља били дужни да плаћају которској цркви на дан Св. Михаила, под претњом плаћања двоструког износа и „заплене са наше стране без суда одређеног износа”. У истом закупничком уговору је било наглашено „да ако неко неће посадити на реченој земљи, која је горе описана, може садити на десети део према обичају земље”.³⁶

Даваоци земље у закуп на територији Грбља су се, наравно, на терет тамошњих сељака као примаоца закупа, настојали што више обогатити. То потврђују и многе котораске исправе из тог времена. Тако је 12. марта 1335. године Паша Налић изнајмио Добричину Водопивцу један карат земље који се налазио у ждребу Марина Болице који је некад припадао Кици Витомировом, за десет наредних година. За то је требало да му Добричин плаћа сваке године месеца августа седам стари жита, под претњом плаћања двоструке обавезе.³⁷

У которској канцеларији регистрован је 21. маја 1335. године и уговор између Маркуле, ћерке пок. Марина Арбанаса, иначе зависнице код Которанина Ивана Базилијевог, и Медосије Драганића, којим је еона овом которском златару давала свог сина Николу за фамула, са обавезом овога да му за период од десет наредних година верно служи. За то време, златар је Николу требало да научи тајнама златарског заната „да га долично храни, одева и обува”, као и да му на крају реченог времена „дâ алат као што је обичај”. Најамнику Медосију, за случај да речени Никола побегне пре времена, гарантовали су Братисан Милковић и Драго, син Илије из Столива, са обавезом „да му га лично доведу”. У исправама није забележена присила господара на поседника изнајмљене земље. Може ли се из тога закључити да је једино сељак у Грбљу слободно располагао закупљеним поседом, или да је од рода остављао некога, или више њих, који ће преузети очеву баштину са

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

³⁷ ИАК, СН I, 318 од 12. III 1335.

односним обавезама? Вероватније изгледа ово последње, јер би се у противном случају смрћу слободних сељака кидала свака веза са господарем, а баштиници би били лишени права стечених од оца на господаревом поседу.³⁸

Интересантне садржине је, несумњиво, и закупнички уговор закључен 28. јула 1336. године, чијем склапању су присуствовали обојица његових актера, па и онај из Грбља. По њему је Собра, жена покојног кројача Вилина из Котора, дала „само за свог живота” Лампру Болици неколико каруба грбљске земље за два стара жита и стар јечма годишње, које јој је закупник имао дати сваке године на дан Св. Илије, „по мери которске општине”.³⁹

Врло су ретки били случајеви да се слободан сељак из Грбљске жупе обавезивао которском властелину на лични рад. У случајевима регистрованим у которским исправама та обавеза је била ретка. Тако је на пример, 1439. године Которанин Трипо Болица, опат Цркве Св. Јураја под Перастом дао у закуп „на вечна времена” Радељи са Брда, Бошку Маројевићу из Богдашића, Пељи са Брда и Новаку Микулићу из Грбља, земљу звану Жилково, за 24 перпера на годину и 12 поклона, 3 по свакој кући и осам дана рада на годину дана, што је износило 2 дана по кући.⁴⁰

Лично слободни, могли су сељаци Грбља имати и изван Грбљске жупе сопствени посед или закупити туђу земљу. Дозвола господара у тим случајевима није регистрована, али вероватно није била ни потребна. Међутим, актери и тако склопљених закупничких уговора, па и они из Грбља, су њиховом потписивању у Котору обично присуствовали. То се најбоље види из исправе регистроване у которском суду 12. марта 1396. године, по којој је Павле Батратић из Грбља, човек Жива Буције из Котора, zaloжио Милоју Палташићу из истог града своју кућу која се налазила у пределу Шурања и која је била спојена са кућом снајдера Милагоста с друге стране пута, који је водио у Крепис.⁴¹

Код которског судског нотара дошли су 14. маја 1396. године Трипун, син пок. Групше из Столива (которски дистрикт), иначе човек Жива Бисте, и Радослав и Бојко, браћа Родоста из Котора, ради скла-

³⁸ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 43–4.

³⁹ ИАК, СН II, 337; I, 25, II, 238, 485, 532, 579, 667; VI, 375, 1068; X, 456, XI, 127 од 15. I 1431.

⁴⁰ *...et octo operas laboriorum in annos scilicet duos pro singulo domo...* (I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 35.).

⁴¹ Д. Маликовић, *Закуп земље*, 186.

пања уговора о закупу комада земље, која се налазила у пределу Столива.⁴²

Закупнички уговор „на вечна времена” („*ad affectum perpetum*”), чиме је слободни сељак из Грбља постајао фактички власник закупљеног земљишта, склопили су 20. јуна 1396. године Дамјан Болица, Блажо Галија и Никола Болица, као снабдевачи манастира Мале Браће у Котору, са Милодрагом Биндом, његовим нећаком Канијом и њиховим наследницима из Грбља. Радило се о закупу земљишта поменутог манастира, које је лежало у пределу Шурања, где је некад било двориште Јураја Цернелија, за осам гроша которских, са обавезом примаоца закупа да тај знос исплати на дан Св. Петра и Павла.⁴³

И Добра, жена пок. кројача Вилина из Котора, дала је 28. јула 1396. године, Лампру Болици своју карубу земље, која се налазила у Грбальској жупи, у ждробу Луке Болице, која им је била досуђена одлуком которских судија. Закуп је гласио на два стара жита и стар јечма годишње, колико су закупци били дужни да плате горе поменутој Добри на дан Св. Илије, „по мери которске општине”.⁴⁴ Сличан закупнички уговор у которској судској канцеларији склопили су 13. септембра 1396. године Палма Славов из Котора и Родић, син Ивана из Столива. Радило се о закупу једне парцеле у Столиву, уз услов да је исти Родић дужан да ту земљу оре сваке године и да на њој посади винову лозу и смокве. Кад поменута земља буде узорана и посађене уговорене културе, закупник Родић је дужан да власнику Палми да половину производа са посађеног винограда и добивених смокава. Све ове обавезе прималац закупа гарантовао је „свом својом покретном и непокретном имовином.”⁴⁵

Обавезе грбальских сељка према власницима земље која се примала у закуп биле су, како смо раније нагласили, стандардне. Међутим, мало пре успостављања млетачке власти над тим крајем, уместо уобичајених правила која су одређивала висину доприноса, почињу се између господара и грбальских сељака склапати посебни закупнички уговори, који су на нешто специфичнији начин одређивали висину сељакове обавезе. Такав уговор у Котору склопљен је 8. августа 1397.

⁴² *Ego Trifun filius quondam Grupse de Stolivio de districtus Cathari homo Ivan Biste do et dono...Radoslavo de Catharo unam peciam terre positam de dicta contrata Stolivio...* (Судски Архив код окружног суда у Котору (у даљем тексту: S.A.) II, 304; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 42.).

⁴³ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 33–4.

⁴⁴ S.A. II, 337, 338, 409, 485, 572, 579, 667; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 52.

⁴⁵ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 43–4.

године између дрводељца Доброслава Матаруге из Котора и неког Болина из Грбља, човека Николе Загурија, чијем склапању су присуствовали обојица актера. Радило се о изнајмљивању једног карата земље, која се налазила у Грбљској жупи у ждребу Нуце Жиле. Овај карат земље давалац је изнајмио грбљском сељаку за шест стари „доброг и чистог жита”, мереног по мери которске општине, колико му је сваке године требало бити донесено код његове куће на дан Св. Илије.⁴⁶

Немали број закупничких уговора у которској канцеларији у времену од 1430. до 1440. године прецизирао је узимање земље у најам у грбљском месту Ластви. Приликом склапања и таквих уговора сељаци из Грбља су дуже или краће време боравили у суседном Котору. Први такав закупнички споразум регистрован је 29. новембра 1430. године између Николе Болице и његовог сина Аловизија, као даваоца, и Трипка Мариновог Буцие и његовог сина Николе, као примаоца једног карата земље у Ластви, у ждребу Трифуна Буцие. Обавеза закупника износила је три стара жита годишње.⁴⁷

Занимљив је у овом погледу и уговор регистрован у которској судској канцеларији 7. новембра 1431. године између браће Марина и Матка Гокчели. Њиме су ова двојица дала у закуп „за вазда” Мароју Гојковићу из Ластве своје земљиште у истом месту, а да при томе није била назначена висина њихове обавезе, као ни назив уобичајених годишњих поклона.⁴⁸

У которској канцеларији убрзо су регистрована још два уговора о закупу земље у Ластви. Најпре је 30. децембра 1431. године Которанин Марин Буциа дао у закуп Николи Стоицићу и његовом брату Миливоју из Пераста један посед („villam”) у Ластви за четири перпера годишњег закупа и један поклон.⁴⁹

Удружени Доброслав Крајновић, Брајко Милаковић и Новак Богићевић из Грбља (de Zurra), вратили су 18. октобра 1436. године сва права браћи Марину и Матку Ситију на три дела, а Налу Бакоју на четврти део земље коју су имали у Горњем Грбљу, у ждебу Марка Симониса.⁵⁰

У многим закупничким уговорима склопљеним између которских властелина (као власника) и сељака из Грбља није прецизно била озна-

⁴⁶ ИАК, СН II, 456 од 8. VIII 1397; Д. Маликовић, *Закуп земље*, 180.

⁴⁷ ИАК, СН V, 111 од 29. XI 1397.

⁴⁸ ИАК, СН II, 320 од 7. XI 1431.

⁴⁹ ИАК, СН V, 113 од 30. XII 1431.

⁵⁰ ИАК, СН VI, 39 од 18. X 1436.

чена висина уобичајених поклона власнику земље, већ је употребљавана уобичајена максима „по которском обичају”. Ипак смо запазили да је у четири таква споразума било наглашено да је закупник био дужан да за празник Св. Илије власнику земље донесе и два поклона, у три случаја три поклона, у једном случају четири и у једном случају шест поклона. Изузетак у том погледу представљао је уговор од 21. октобра 1436. године закључен, уз присуство свих његових актера, између Марина Јакобовог Пасквалибуса и Медоја Миличевића из Грбља, по којем је закупник Медоје био обавезан да власнику земље „ексеније да у натури”, без прецизног наглашавања количине.⁵¹

Неки закупнички уговори током XV века као место њиховог склапања истичу Доњи Грбаљ. Такав један споразум регистрован је 24. октобра 1436. године. Њиме су Трипко, Илија, Јаков и Никола, синови пок. Стефана Загура, дали у закуп Рашку Маројевићу из Грбља два карата земље у Доњем Грбљу, један у ждребу породице Бесантис, а други у ждребу фамилије Бакое (Bachoe). Обавеза закупника је износила седам стари жита которске мере, плус три поклона годишње, чија је вредност требало да се исплати у натури.⁵² Само неколико дана после тога (29.октобра), Которанин Паскоје Тонко Враћен дао је у закуп горе поменутом Рушку Маројвићу из Грбља карат земље у Доњем Грбљу („in Zirra de Gerbli inferior”) у ждребу породице Бесантис, са обавезом да закупник да три стара жита годишње и три поклона.⁵³

У другој половини месеца јуна (22. јуна) 1436. године Которанин Трифко Стефанов Загури изнајмио је „за вазда” Јурају Богишићу из места Пасиглаве два карата земље у Ластви, уз обавезу да му годишње плаћа три перпера и донесе један поклон.⁵⁴ Међутим, има примера да су и становници Ластве у которској канцеларији отказивали раније склопљене закупничке уговоре. Тако је Андро Брајевић из Ластве исто 22. јуна отказао Трајану Стефановом Загури закуп за комад земље зване Долац, коју је држао у закупу за десет перпера и осам которских гроша годишње. Он је ту земљу намеравао да препусти горе поменутом Јурају Богишићу из Пасиглаве.⁵⁵

После доласка Венеције, у Грбаљу и његовој околини настаје видно ограничавање слободе тамошњих слободних сељака, против чега су се неретко бунили и которски властелини. Тако је 6. јуна 1439.

⁵¹ ИАК, СН V, 40 од 21. X 1436.

⁵² ИАК, СН VI, 44 од 24. X 1436.

⁵³ ИАК, СН VI, 48-9 од 29. XI 1436.

⁵⁴ ИАК, СН VI, 439 од 22. VI 1438; Д. Маликовић, *Закуп земље*, 184.

⁵⁵ ИАК, СН VI, 489 од 22. VI 1438.

године которски племић Трипо Буција подигао тужбу против Добреље Прибојевића из Грбља, жалећи се да Добреља не обрађује његову земљу како је било уговорено, због чега је овај неколико пута лично морао да иде у Котор. Тужилац је зато захтевао од которског суда да натера реченог Добрељу да врати накнадно закупљени посед, добијен од которског властелина Михаила Пелегрини. У вези са овом тужбом убрзо је донета пресуда, да се тужени Добреља ослободи од речене тужбе, јер није било сигурно да је исти држао у закуп и земљу тужиоца Трипе.⁵⁶

Против самовоље господара, меропхе је, како је од раније познато у српској држави, штитио закон. Члан 139. Душановог законика с тим у вези гласи: „Насадницима у моме царству не сме господар ништа чинити закону противно, они су му дужни робовати и давати што сам ја у закону записао. Догоди ли се да господар насељенику учини што преко закона, царска је заповест, да је свакоме насељенику слободно судити се са својим господарем, па био тај господар цар, била то царица, или ма ко други.”⁵⁷ Зато, кад су 20. децембра 1439. године Михена Главати и другови Јанку Радосалићу унајмили неке карате земље у Грбљу, Грбљанин Јанко није ни слутио да ће због појашњења тог закупничког уговора бити принуђен да више пута долази у Котор. Ово зато јер су против ове одлуке устали сви насељеници, Медоје и другови. Которске судије у вези са овом тужбом одлучише „...да споменути Медоје и другови...за себе и своје баштинике и наследнике имају држати и обрађивати речене земље”.⁵⁸

Кад је грбљски сељак отказао господару закуп земље није се више могао вратити на њу, поготово ако је господар био против тога. Ни суд га у том случају није узимао у заштиту. Напротив, против њега је поступао одбојно, као што се види из исправе састављене у Которском суду 22. априла 1440. године. По њој је которски властелин Албан Сагедо, у присуству которских судија Драга Лукиног и Луке Јаковљевог, под претњом плаћања казне од 25 перпера, наредио Богоју Мркшићу из Грбљске жупе, да од тог дана па до јуна исте године, напусти кућу и земљу Которанина Људевита Мексе, која је припадала истој жупи коју је Људевит био својевољно отказао по реченом Богоју, а који је због тог решења више дана боравио у граду Св. Трипуна, намеран да поништи одредбе јавне исправе састављене још 11. децембра

⁵⁶ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 43.

⁵⁷ St. Novaković, *Zakonski spomenici srp. drž. srednjega veka*, Srp. Kralj. Akademija, Beograd 1912, 226.

⁵⁸ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 41- 2.

1437. године.⁵⁹ И Ластвљанин Ратко Братуновић је од 3. јула 1440. године више пута долазио у Котор намеран да поништи уговор по којем је од которског властелина Астуна Мариновог Друшка изнајмио квадрањол земље у Јасиндолу, која се прецизно речено налазила „између потока и земље Цркве Св. Михаила у Котору”.⁶⁰

Све спорове између власника земље и грбљских сељака решавао је суд у Котору, па су и у таквим ситуацијама становници Грбља једном или више пута долазили у град са чијим су властима, како је познато, током XIV и XV века имали доста проблема и нерешених питања. Али пре него што би такав спор решило редовно судско веће, као и у другим приморским местима, настали проблем требало је да реше изабрани арбитраи, неформална судска већа састављена од угледних локалних првака. Тако су у спору Ђураша Суседовића из Грбља и његове браће Петра, Вукше и Живка Вукотића, 30. јула 1440. године за арбитрае били изабрани: Тома и Нал Буциа, браћа Радоја Батутиса, и Боговац Пукојевић, изабрани од стране Ђураша и браће му, као и Бенко Мекса, Трифун Јакобов, Добрашин Жернацијум и Андрија Новаковић, исто из Грбља, изабрани од стране Живка и браће му. Изабрани арбитраи су имали задатак да реше спор око земље Зенка Мексе.⁶¹ Нал и Бакоје сагласили су се са Радишом Остојиним Мицевићем из Грбља, који је становао на њиховој земљи, да међусобни спор реше изабрани арбитраи: Марин Налов Сити и Богоје Ситојевић. Пресуда арбитра је, као и у осталим приморским местима, била обавезујућа за све стране у спору, под претњом казне од 50 перпера за онога ко не изврши њихову пресуду.⁶²

Са дозволом власника грбљски сељаци су могли продати другим сељацима закупљену земљу. И због склапања таквих уговора Грбљани су неретко долазили у суседни им Котор. Такву изјаву склопили су у которској канцеларији 4. марта 1442. године Чудан Петровић из Грбљске жупе те Трипко и Петар, синови пок. Маркулина Драге. Они су са которском властелинском породицом Драго имали уговорен закуп на „вечна времена” за један карат земље у Доњем Грбљу у ждребу Томе Салве, који је уступио Радославу Вријашићу за осам стари жита и три поклона годишње „с дозволом и изричитом применом тужених унајмителја”. Нови закупник се обавезао да власницима плаћа једну

⁵⁹ Д. Маликовић, *Закуп земље*, 188.

⁶⁰ ИАК, СН VI, 100 од 3. VII 1440.

⁶¹ ИАК, СН VII, 4 од 30. VII 1440.

⁶² I. Stjerčević, *Kotor i Grbalj*, 58; Д. Маликовић, *Закуп земље*, 189.

букелу жита, коју је годишње требало да одбије од добара поменутог Чудана.⁶³

Становници Грбља су крајем XIV и током XV века у Котор долазили и у њему боравили дуже или краће и због других разлога. Многе од тих пословних боравака регистровала је и грађа Которског Архива, али о томе неком другом приликом и на другом месту.

Prof. Maliković Dragi, Ph.D.

University of Prishtina, Faculty of Philosophy, Kosovska Mitrovica

BUSINESS DEALINGS OF INHABITANTS OF GRBALJ AT THE END OF 14TH AND DURING 15TH CENTURY

Summary

At the end of 14th and during 15th century, the inhabitants of Grbalj county went to Kotor most frequently on business. There they made different deals, had their business documents certified or registered contracts on lease of certain land in Grbalj, the owners of which were members of some of the Kotor noblemen's families. The people of Grbalj spent time in the Middle-Age Kotor also to solve personal or business disputes that were tried by informal arbiters or chosen judges of the Kotor Court, in the business registers of which almost all business contacts of Grbalj villagers and Kotor noblemen were recorded.

The villagers of Grbalj and members of their families went to Kotor for other, primarily personal reasons too, but there is very little mention of such contacts with the Kotor area during 14th and 15th centuries either in the archives material or in available literature.

⁶³ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 57.

L'ESPACE IMPÉRIAL, L'ESPACE CONTESTÉ:
LE SUD-EST DE LA MACÉDOINE ENTRE BYZANCE
ET L'EMPIRE SERBE¹

Prof. dr Mihailo St. Popović

Institut für Mittelalterforschung/Abteilung Byzanzforschung
Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien

Апстракт: Cet ouvrage montre la valeur de la „théorie des lieux centraux” pour les études byzantines. Cette méthode régressive permet la reconstruction des structures d'habitat non seulement dans l'Empire byzantin et l'Empire serbe mais encore dans l'Empire ottoman. L'analyse des sources écrites – en particulier les actes des monastères du Mont Athos – à partir de la période de 1259 à 1395 sur une étude de cas (la vallée de Strumica) a produit les résultats suivants concernant la „théorie des lieux centraux”: dans la vallée de Strumica il y avait trente habitats avec une continuité de peuplement à l'époque byzantine. L'analyse des données est fondée sur ces schémas que Koder a développé basée sur la „théorie des lieux centraux” de Christaller. On reconnaît que 24 habitats sont attestés aussi à l'époque ottomane, 6 habitats sont disparus. En outre, les registres ottomans confirment l'impression que les sources byzantines et vieux-slaves ne sont pas transmises complètement, parce que le defter de 1519 consigne 94 villages de plus, le defter de 1570/73 86 villages de plus que les sources médiévales dans la vallée de Strumica.

Кључне речи: Byzance, Empire serbe, Macédoine byzantine, *théorie des lieux centraux*, continuité des habitats.

Déjà les Byzantins et les Vénitiens ont eu de la conscience pour la valeur de la Macédoine – une valeur, laquelle on peut comprendre, par exemple, à travers un acte byzantin de 1198. En cette année, l'empereur byzantin Alexis III Ange a donné des privilèges commerciaux à Venise dans les territoires de l'Empire byzantin. Des grandes parties de la Macédoine byzantine sont mentionnés dans l'acte, y comprise aussi la province de Strumica („Provincia Strumice / 'Επαρχία Στρουμίτζης”)².

¹ Les résultats présentés ici sont tirés de mon habilitation : M. St. Popović, *Historische Geographie und Digital Humanities. Eine Fallstudie zum spätbyzantinischen und osmanischen Makedonien*, Mainz – Ruppolding, 2014 [Peleus, Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns 61].

² *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante. Vom neunten bis zum Ausgang des fünf-*

„C'est le mérite de Johannes Koder d'avoir combiné la „théorie des lieux centraux”, formulée par Walter Christaller dans la première moitié du 20e siècle, avec les sources byzantines. La combinaison des informations de l'acte de 1198 avec ladite théorie par Koder permet l'identification des lieux centraux de la Macédoine à l'époque byzantine et de leurs zones attenantes³.

En se fondant sur les résultats de cet ouvrage de Koder, j'ai analysé les structures d'habitat de ladite „Prouincia Strumice” de 1259 jusqu'à 1600. En 1259, l'armée de Nicée a vaincu celle de l'Épire dans la bataille de Pélagonia (aujourd'hui Bitola en Ancienne République yougoslave de Macédoine / ARYM). Cet événement marque le début de la domination de la dynastie des Paléologues dans l'Empire byzantin⁴. La limite chronologique de 1600 s'oriente au registre fiscal ottoman (*defter*) pour la province (*nahiye*) de *Üs-trümce* (Strumica), lequel était établi entre 1570 et 1573⁵.

Tournons maintenant à la géographie physique de la vallée de Strumica (Strumešnica). Le fleuve de Strumica se trouve au sud-est de l'Ancienne République yougoslave de Macédoine respectivement au sud-ouest de la Bulgarie. En ARYM il est appelé „Stara reka”, c'est-à-dire „fleuve vieux”, ou „Strumica”, en Bulgarie on le nomme „Strumešnica”. Étant un affluent droit du fleuve Struma (Strymon), le fleuve de Strumica a une longueur totale de 114

zehnten Jahrhunderts. I. Theil. (814–1205.), (ed. G. L. F. Tafel, G. M. Thomas), Wien 1856 (réimpression Amsterdam 1964), p. 262, 278 (nr. 85).

³ W. Christaller, *Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*, Jena 1933 (réimpression Darmstadt 1968), p. 11–136; ID., *Das Grundgerüst der räumlichen Ordnung in Europa. Die Systeme der europäischen zentralen Orte*, Frankfurt / M. 1950 [Frankfurter Geographische Hefte 24 / 1], p. 5–18 et p. 51–67; J. Koder, *The Urban Character of the Early Byzantine Empire : Some Reflections on a Settlement Geographical Approach to the Topic*, in “The 17th International Byzantine Congress”. Major Papers, Dumbarton Oaks / Georgetown University, Washington, D.C., August 3–8, 1986, New Rochelle / NY 1986, 155–187, p. 176–179; ID., *Για μια εκ νέου τοποθέτηση της εφαρμογής της „θεωρίας των κεντρικών τόπων: Το παράδειγμα της μεσοβυζαντινής Μακεδονίας*”, in E.P. (Dimitriadis, A.Ph. Lagopoulos, G. Tsotsos éd.), *Historical Geography. Roads and Crossroads of the Balkans from Antiquity to the European Union*, Thessaloniki 1998, 33–49, p. 47–49; ID., „Land Use and Settlement: Theoretical Approaches”, in (J. F. Haldon éd.), *General Issues in the Study of Medieval Logistics: Sources, Problems and Methodologies*, Leiden – Boston, 2006 [History of Warfare 36], 159–183, p. 182–183; M. St. Popović, *Siedlungsstrukturen im Wandel: Das Tal der Strumica bzw. Strumešnica in spätbyzantinischer und osmanischer Zeit (1259–1600)*, *Südost-Forschungen* 68 (2009) 1–62.

⁴ Voir la note nr. 13.

⁵ Traduit par: *Turski dokumenti za istorijata na Makedonskiot narod. Opširen popisen defter za Kjustendilskiot sandžak od 1570 godina*. V– 3, (ed. A. Stojanovski), Skopje 1982. Pour la datation : *ibid.*, p. 7, 15.

kilomètres. Sa vallée est divisée en trois parties : le bassin de Radoviš, le bassin de Strumica et le bassin de Petrič. Le fleuve prend sa source à la pente sud de la montagne de Plačkovica et afflue tout d'abord vers le sud, ensuite vers le sud-est. Dans le bassin de Radoviš le fleuve porte le nom „Stara reka”. Dans celui de Strumica on le nomme „Strumica” et il coule vers l'est jusqu'au fleuve de Struma (Strymon). Toute la vallée est entourée des montagnes, au nord-ouest respectivement au nord des montagnes de Plačkovica et d'Ogražden, à l'ouest des montagnes de Smrdeš et de Plauš et au sud de la montagne de Belasica. Seulement à l'est la vallée est ouverte vers le fleuve de Struma, lequel permet l'accès à la plaine de Serres et par conséquent à la mer Égée⁶.

„Avant qu'on tourne vers l'histoire de la vallée de Strumica (Strumešnica) à l'époque byzantine et ottomane, on doit accentuer deux aspects de l'histoire de la ville de Strumica. Premièrement, il y a trois noms attestés pour cette ville dans les sources médiévales: ce sont les noms „Strumica”, „Στρούμβιτζα” et „Τιβεριούπολις”. Le nom slave de „Strumica” figure pour la première fois dans les sources au codex glagolitique *Assemanianus* du 10e ou 11e siècle, le nom grec de „Στρούμβιτζα” est attesté pour la première fois dans l'œuvre de Jean Skylitzès au 11e siècle. Enfin, on trouve le nom de „Τιβεριούπολις”, lequel est utilisé par Theophylacte d'Achrida dans son récit du martyr de quinze martyrs de Tiberiupolis au 11e / 12e siècle. Mais ici, on doit accentuer que l'identification de Tiberiupolis avec la ville de Strumica est contestée dans la littérature secondaire⁷.

⁶ Vl. Georgiev et al. (éd.), *Enciklopedija Bălgarija* 6, Sofija 1988, p. 520 (Strumešnica); P. Janković, *Plauš i Strumica*, in (J. Cvijić éd.), *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije s promatranjima u južnoj Bugarskoj, Trakiji, susednim delovima Male Azije, Tesaliji, Epiru i severnoj Arbaniji. Knjiga prva*, Beograd 1906, p. 251–255; *Militär-Geographie. Macedonisches Becken mit dem albanesischen Küstengebiet. Mit 7 Tafeln und 6 Beilagen*, Wien 1886, p. 1–11; M. Ristić, *Strumica. Geografsko-istoriska rasprava*, Beograd 1925, p. 1–8; A. Stojmilov, *Grundzüge der Raumstruktur der Republik Makedonien*, in (W. Lukan, P. Jordan éd.), *Makedonien. Geographie – Ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Kultur – Politik – Wirtschaft – Recht*, Wien 1998 [Österreichische Osthefte, Jahrgang 40, Heft 1/2], p. 9–37.

⁷ Dans le détail: I. Stefoska, *Dva imena jednog grada: Strumica – Τιβεριούπολις*, ZRVI 45 (2008) 77–87. Sur les sources écrites : *Evangeliař Assemanuv. Kodex Vatikánský 3. slovanský. Díl II Úvod, text v prepise cyrilském, poznámky textové, seznamy čtení*, (ed. J. Kurz), Praha 1955, p. 309; *Patrologia Graeca tomus 126*, (ed. J.–P. Migne), Paris s. a., p. 151–222; (G. Ostrogorski, Fr. Barišić éd.), *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III*, Beograd 1966 (réimpression Beograd 2007) [Vizantološki institut, Posebna izdanja 10], p. 79, 105–106, 110–111, 119, 124–125, 243, 313, 390; Id., *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije IV*, Beograd 1971 (réimpression Beograd 2007) [Vizantološki institut, Posebna izdanja 12], p. 158–159, 163, 169, 232–236, 241–242; Lj. Stankovska, *Makedonska ojkonomija. Kniga vtora*, Skopje 1997, p. 298–300; L. Taseva, *Bălgarska toponimija ot grăcki i srăbski srednovkovni dokumenti*, Sofija 1998, p. 265–266; *Ioannis Scylitzae*

Deuxièmement, la question du développement du toponyme de „Strumica” se pose dans ce contexte. Selon Ljubica Stankovska le fleuve de Strumica serait éponyme de la ville. Le nom du fleuve, par contre, serait un diminutif du fleuve Struma (Strymon) avec le suffixe „-ica”. La dénomination „Strumešnica” dériverait à l'origine de „Strumeštica” ou „Strumištica”, lesquels on pourrait déduire du nom „Strumička Reka”⁸.

Tournons maintenant vers l'histoire de la vallée de Strumica (Strumešnica) à l'époque byzantine et ottomane. Depuis le début du 13e siècle la ville de Strumica a été contrôlée de nouveau par l'Empire byzantin après un intermezzo de la domination brève du Dobromir Hrs, un souverain local en Macédoine⁹. Dans cette période a commencé, selon Ljubomir Maksimović, la première phase de quatre en tout de la politique de l'état serbe médiéval envers la Macédoine. Alors, le premier roi de Serbie, Étienne (1197–ca. 1228), et son frère, le Saint-Sava (1219–1233), ont noué des contacts diplomatiques avec la région¹⁰.

En 1255, Théodore II Lascaris a défait le mutin Dragōtas près de la ville de Melnik¹¹. Puis, il a conduit son armée à Thessalonique pour traverser le fleuve de Vardar (Axios) (τὸν Βαρδάρειον διαπεράσας) et pour aller à Edessa (τὰ Βοδηνά). Fig. 1. La prochaine station de l'empereur était la ville de Prilep (περὶ τὸν Πρίλαπον ὄρμησεν), où il a regroupé son armée. Après, Théodore II a conquis la ville bulgare de Veles (τὸν Βελσὸν) et il a passé une région aride et sans maisons (c'est-à-dire sans population) nommée Neustapolis [διὰ τῆς Νευσταπόλεως (...) ἄνυδρος δὲ ἐστὶν ὁ τόπος καὶ ἄοικος]. Puis, il a défilé devant la ville de Strumica (τῆς Στρουμιτζης παραμείψαντες ἄστν), a traversé la région de Melnik (διὰ τῶν τοῦ Μελενίκου χώρων βαδίσαντες) et enfin il est arrivé à Serres (εἰς τὰς Σέρρας)¹².

Ce récit de l'historien byzantin George Acropolite permet la reconstruction suivante de l'itinéraire de l'empereur byzantin. Il a utilisé sans doute la *Via Egnatia* pour aller de Thessalonique à Edessa. Ce n'est pas en-

Synopsis Historiarum, ed. H. Thurn, Berlin–New York 1973 [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5], p. 350, 354, 357.

⁸ Stankovska, *Makedonska ojkonomija'...*, op. cit., p. 300–301; Ead., *Toponimite so sufiksot –ica vo Makedonija*, Skopje–Prilep, 2001, p. 393.

⁹ R. Radić, *Oblasni gospodari u Vizantiji krajem XII i u prvim decenijama XIII veka*, ZRVI 24–25 (1986) 151–289, p. 193–205.

¹⁰ Lj. Maksimović, *Makedonija u politici srednjovekovne Srbije*, Glas 404 Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Odeljenje istorijskih nauka 13 (2006) 29–50, p. 31–33.

¹¹ M. Popović, *Did Dragōtas conquer Melnik in 1255?*, Glasnik Institut za Nacionalna Istorija 51–1 (2007) 15–24.

¹² *Georgii Acropolitae opera. Volumen I*, (ed. A. Heisenberg, P. Wirth), Stuttgart 1978, p. 117–118.

core clair, quel chemin il a choisi pour arriver à Prilep. On peut présumer que Théodore II a utilisé la route, laquelle traverse la plaine de Pélagonia (aujourd'hui Bitola). Puis, son armée a continué à marcher avec lui au nord-est, le long des fleuves Izvorčica et Babuna, jusqu'à Veles. Après la conquête de cette ville l'empereur a traversé la plaine nommée Ovče Pole au nord-est, laquelle se trouve au nord du fleuve Bregalnica, il a passé la vallée du fleuve Kriva Lakavica pour arriver à la vallée du fleuve Strumica. Puis, Théodore II et son armée sont marchés vers l'est jusqu'à la région de Melnik, où ils ont suivi le fleuve Struma (Strymon) pour arriver finalement à la ville de Serres. Fig. 1.

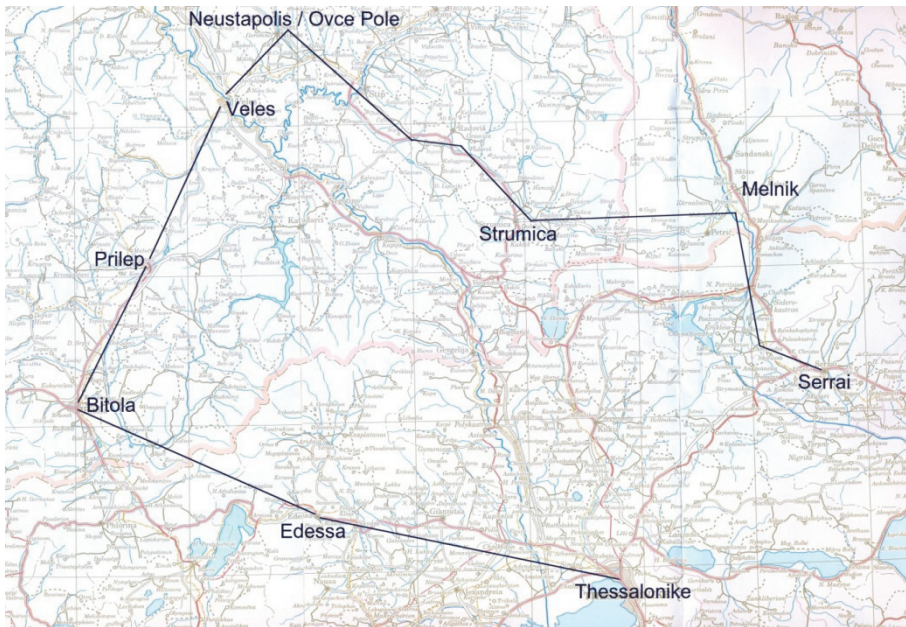

Fig. 1 La campagne de Théodore II Lascaris en 1255

C'est exactement dans cette période que nous pouvons dater la deuxième phase de la politique serbe envers la Macédoine. Depuis 1257 le roi serbe Étienne Uroš I (1243–1276) a commencé avec les attaques ponctuelles vers le sud contre l'Empire byzantin et il a conquis entre-temps les villes de Skopje, Kičevo et Prilep. Mais, en raison de la victoire de Nicée à Pélagonia en 1259, le roi serbe a perdu ces gains territoriaux¹³.

¹³ Maksimović, *Makedonija u politici... cit.*, p. 33–35. Sur la bataille de Pélagonia en 1259 : Sp. Asōnitēs, *Πελαγονία 1259: μία νέα θεώρηση*, *Byzantiaka* 11 (1991) 131–165; D.J. Geanakoplos, *Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia – 1259*, *DOP* 7 (1953) 101–141; Id., *Emperor Michael Palaeologus*

Quelles sont les sources les plus importantes pour reconstruire les structures d'habitat dans la vallée de Strumica (Strumešnica)? La première source et en même temps la plus importante ce sont les actes byzantins et vioux-slaves du 13e et du 14e siècle. Ici, on trouve un horizon très riche des toponymes de toute la région analysée. Le premier acte de la période analysée date de 1259 et le dernier de 1381. Après 1395 la force ottomane a conquis toute la région définitivement.

En outre, il y a une source, qui est unique dans ce contexte, c'est le récit de Nicéphore Grégoras, ambassadeur byzantin à la cour serbe en 1326/27¹⁴.

La deuxième groupe des sources vitales se compose du susmentionné registre fiscal ottoman pour la province de Strumica de 1570/1573 et un autre de 1519¹⁵, lesquels permettent la constatation s'il existe une continuité entre les structures d'habitat byzantines et ottomanes.

Tournons en premier au récit de Nicéphore Grégoras, lequel est bien connu dans la littérature secondaire¹⁶. Grégoras ne nomme pas toutes les stations de son voyage en 1326/27. C'est pourquoi il y a beaucoup de difficultés d'identifier sa route à travers les Balkans. On suppose qu'il a utilisé la *Via Egnatia* de Constantinople jusqu'à la ville d'Amphipolis. Ici, il a traversé le fleuve de Strymon (Struma). Grégoras raconte que la légation a voyagé à travers les gorges et les forêts et enfin elle est arrivée à un village (κώμη). Selon Peter Schreiner c'était probablement la ville actuelle de Petrič¹⁷. Par contre, on sait que Nicéphore Grégoras a vu avec certitude la

and the West 1258–1282. A Study in Byzantine–Latin Relations, Hamden, CT 1973, p. 47–74; V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989, p. 311–313; R. Mihajlovski, *The Battle of Pelagonia, 1259: a New Look through the March Routes and Topography*, in F.K. (Haarer, E. Jeffreys, J. Gilliland éd.), "Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies". London, 21–26 August 2006. Volume III Abstracts of Communications, Aldershot 2006, p. 370–371; Id., *The Battle of Pelagonia, 1259: a New Look at the March Routes and Topography*, BSl 64 (2006) 275–284; D.M. Nicol, *The Date of the Battle of Pelagonia*, BZ 49 (1956) 68–71; Phr. Rochontzēs, *Η αναβίωση του Ελληνισμού και η παρακμή της Φραγκοκρατίας. Μάχη της Καστοριάς (1259 μ.Χ.)*, Maked 22 (1982) 340–355; P. Wirth, *Von der Schlacht von Pelagonia bis zur Wiedereroberung Konstantinopels*, BZ 55 (1962) 30–37.

¹⁴ *Nicephori Gregorae Byzantina Historia. Volumen I*, (ed. L. Schopen), Bonn 1829 [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 19/1], p. 379; voir aussi : P. Schreiner, *Die Gesandtschaftsreise des Nikephoros Gregoras nach Serbien (1326/27)*, ZRVI 38 (1999–2000) 331–341; G. Škrivanić, *Putevi u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1974, p. 100.

¹⁵ Dr. Gjorgiev, *Naselenieto vo Strumičkata nahija (XVI–XIX vek)*, in (Sl. Taseva éd.), *Hristijanstvo vo kulturata i umetnosta na Strumičkata eparhija*, Strumica 2002, 115–130.

¹⁶ E. Trapp (éd.), *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Fasz. 1–12*, Wien 1976–1996, nr. 4443.

¹⁷ Schreiner, *Die Gesandtschaftsreise... cit.*, p. 337.

ville de Strumica, laquelle est décrite par lui de la manière suivante: comme une petite ville dans les nuages, appelée „Strummitza” par les indigènes, située dans un rocher escarpé et grand. C'était ici, où la légation a célébré Pâques. Voici le texte original de la description :

[...] Τῆ δ' οὖν ὑστεραία πανημέριον ἀνύσαντες πορείαν ἕς τι γιγνόμεθα πολίχιον, ὡς εἶπεῖν, ὑπερνέφελον, Στρούμιτζαν οὕτω πως ἐγγωρίως καλούμενον, ὑψηλῶ τῶ ὄρει ἀπειλημένον, ὥστε τοὺς ἐπὶ τῶν ἐπάλλξεον καθημένους ἀνθρώπους ὀρνίθων τισὶν εἰκέναι, εἴ τις κάτωθεν ἐκ τῆς πεδιάδος ὀρόη. ἐνταῦθά γε μὴν καὶ τὸ θεῖον ἐτετελέκειμεν Πάσχα· [...] ¹⁸

À l'époque Demetre Metochite ¹⁹, le fils de Theodore Metochite, était le gouverneur de la ville. Puis, la légation a continué son voyage et après trois jours elle est arrivée à la petite ville de Skopje (ἐς τὸ τῶν Σκοπίων πολίχιον) dans le territoire serbe ²⁰.

Il y a deux aspects importants, lesquels doivent être accentués. Premièrement, on peut constater que la ville de Strumica était le centre régional de la vallée de Strumica (Strumešnica) à cette époque, parce que des autres centres ne sont pas du tout mentionnés par Nicéphore Grégoras et on peut supposer que la légation a préféré de visiter en particulier de stations protégées. En outre, Strumica était sans aucun doute un centre administratif ayant un gouverneur byzantin.

Deuxièmement, on peut distinguer que la frontière entre Byzance et la Serbie à l'époque s'est déroulée entre Strumica, ville byzantine, et Skopje, ville serbe. Ça correspond à la situation militaire sous le règne du roi serbe Étienne Uroš II Milutin (1282–1321), laquelle représente en même temps la troisième phase de la politique de l'état serbe médiéval envers la Macédoine. Entre 1282/83 et 1298 on reconnaît la conquête serbe de la grande partie de la Macédoine définissant la ligne Kruja–Ohrid–Prilep–Prosek–Štip comme frontière entre les deux états ²¹.

En me fondant sur les actes byzantins et vieux-slaves entre 1259 et 1381 j'ai identifié une ville (c'est-à-dire Strumica) et 29 villages dans la va-

¹⁸ *Nicephori Gregorae Byzantina Historia...*, (ed. Schopen) *cit.*, p. 379.

¹⁹ *PLP*, nr. 17980.

²⁰ *Nicephori Gregorae Byzantina Historia...*, (ed. Schopen) *cit.*, p. 380.

²¹ Maksimović, *Makedonija u politici...* *cit.*, p. 36–39; voir aussi : E.P. Naumov, *K istorii serbo-vizantijskoj granicy vo vtoroj polovine XIV v.*, VV 25 (1964) 231–234; G.A. Škrivanić, *O južnim i jugoistočnim granicama srpske države za vreme cara Dušana i posle njegove smrti*, *Istorijski časopis* 11 (1960) 1–15; T. Tomoski, *Ispravki i dopolnenija na nekoj karti od srednevekovnata istorija na Makedonija*, *Godišen Zbornik Filozofski Fakultet na Univerzitetot*, Skopje 7 (1954) 111–122; M. Živojinović, *La frontière serbo-byzantine dans les premières décennies du XIVe siècle*, in *Byzantium and Serbia in the 14th Century*, Athens 1996 [International Symposium 3], 57–66.

llée de Strumica (Strumešnica) (fig. 2.). En conséquence, je voudrais présenter trois exemples d'habitat byzantin ou slave pour illustrer la valeur d'analyse des sources topographiques dans le contexte historique de toute la région.

1. Le premier exemple concerne le toponyme de „Mostenitza”, lequel est attesté pour la première fois en 1152. Il existe un praktikon du monastère Theotokos Eleusa (aujourd'hui nommé Veljusa; fig. 3.), qui mentionne „le metoche de Mostenitza” [μετόχ(ιον) τ(ῆς) μον(ῆς) συνίστατ(αι) τὸ ἐπονομαζόμε(νον) Μοστενίτ(α)].²² Le monastère de Theotokos Eleusa se trouve environ 7 kilomètres au nord-ouest de la ville de Strumica (fig. 2. nr. 27), le metoche susmentionné n'est pas localisé exactement, mais, d'après le contexte de l'acte, on peut positionner ce toponyme au nord-est du village Vladevci respectivement environ 10 kilomètres nord-nord-ouest de la ville de Strumica (fig. 2. nr. 16)²³.

En 1283, un acte de l'empereur byzantin Andronic II Paléologue (1282–1328) pour le monastère athonite d'Ivion atteste „le village de Mustanitzia” (εἰς τὸ χωρίον τὴν Μουστάνιτζαν)²⁴. Mostenitza est encore nommé „village” (εἰς τὸ χωρίον τὴν Μουστάνιτζαν) en 1310 dans un acte de Michel IX Paléologue (1294/95–1320)²⁵, mais en 1320 on reconnaît une transformation profonde, car un praktikon pour le monastère d'Ivion fait mention de „la campagne de Mostheanitzia” [γῆ ἢ καλουμ(έν)η Μοσθεανίτζα]²⁶. Mostenitza ne s'a pas rétabli jamais et est resté campagne, non seulement en 1346 (καὶ τῶν εἰς τὴν Μοστενίτζαν χωραφίων)²⁷, mais encore en 1357 (τῶν εἰς τὴν Μοστενίτζαν χωραφίων)²⁸.

Est-ce qu'il serait possible d'expliquer cette transformation profonde entre 1310 et 1320, c'est-à-dire la disparition d'un village entier ? On reconnaît les conséquences de l'expansion serbe dans l'histoire de Mostenitza, car en 1332 le roi Étienne Uroš IV Dušan (1331–1355) a continué la quatrième phase de la politique de l'état serbe médiéval envers la Macédoine suivant les rois Étienne Uroš II Milutin et Étienne Uroš III Dečanski (1321–1331) en conquérant la vallée de Strumica de la ville de Štip jusqu'à la ville

²² *Actes d'Ivion III. De 1204 à 1328. Texte*, (ed. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métrévéli), Paris 1994 [Archives de l'Athos 18], p. 79.

²³ *Actes d'Ivion III...*, ed. Lefort *cit.*, p. 45, 74–75.

²⁴ *Actes d'Ivion III...*, ed. Lefort *cit.*, p. 115.

²⁵ *Actes d'Ivion III...*, ed. Lefort *cit.*, p. 185.

²⁶ *Actes d'Ivion III...*, ed. Lefort *cit.*, p. 250.

²⁷ *Actes d'Ivion IV. De 1328 au début du XVIe siècle. Texte*, (ed. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métrévéli), Paris 1995 [Archives de l'Athos 19], p. 121.

²⁸ *Actes d'Ivion IV...*, (ed. Lefort) *cit.*, p. 144.

de Melnik²⁹. On peut supposer que les habitants de Mostenitza se sont en-
fuis en face de l'armée du roi serbe entre 1310 et 1320, parce que leur villa-
ge était situé dans la plaine de la vallée près de la voie centrale entre Štip et
Strumica et en même temps à la frontière byzantino-serbe³⁰. Cet exemple
illustre très bien le développement d'un metoche au village et après le déclin
du village à la catégorie d'une campagne en raison d'une expansion militaire.

2. Il y a un autre (deuxième) exemple, lequel montre clairement le dévelo-
ppement d'un habitat dans la vallée de Strumica (Strumešnica). Il s'agit du
toponyme de „Breznica” provenant du mot slave „breza” pour „bouleau”³¹.
Breznica est attesté pour la première fois au susmentionné praktikon du
monastère Theotokos Eleusa en 1152 [τῆς τοποθ(ε)σ(ίας) Βρουσνίτζ(ης)]. Ici on
utilise l'attribut „τοποθεσία” pour „campagne”³². Ce toponyme de Brusnitza est
fort probablement identique avec Preasnitza, lequel est mentionné en 1293. Dans
cette année, l'empereur byzantin Andronic II Paléologue a confirmé la propriété
foncière de Leōn Koteanitzis dans la campagne de Preasnitza [τὴν εἰς τὴν
Πρεάσνιτζαν εὕρισκομ(έν)ην γῆν οὐ τὴν ὄλην γῆν καὶ περιοχὴν τῆς
Πρεάσνιτζας]³³. En 1340/41 l'empereur byzantin Andronic III Paléologue (1328–
1341) a donné des terres près du village de Prasnitza (μέχρι τοῦ συνόρου τῆς
Πράσνιτζας) au monastère athonite de Chilandar. À mon avis le mot „σύνορος”,
c'est-à-dire „limite”, indique l'existence d'un village propre³⁴.

Le juge Michel Ioskulis, qui a décrit les limites des terres du monastère de
Chilandar dans la vallée de Strumica (Strumešnica) en 1371, fait mention de la
vieille voie de Presnitza [εἰς τ(ὴν) π(αλαιὰ)ν ὁδὸν (τῆς) Πρέσνιτζας]³⁵. Cela
permet la conclusion de l'existence d'un village du même nom, lequel ait été
connecté avec la voie. Sans aucun doute on a une preuve de l'existence du village
de Mpresnitza en 1374. Alors, Constantin Laskaris a offert le village de

²⁹ J. V. A. Fine Jr., *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1994, p. 286; Maksimović, *Makedonija u politici...* cit., p. 38–39; M. Živojinović, *Strumički metoh Hilandara*, ZRVI 45 (2008) 205–221, p. 207.

³⁰ M. St. Popović, *Altstraßenforschung am Beispiel des Tales der Strumica bzw. Strumešnica in spätbyzantinischer Zeit (1259–1375/76)*, in (M. Rakocija éd.), *Niš i Vizantija. Osmi naučni skup, Niš, 3–5. jun 2009*. Zbornik radova VIII, Niš 2010, 417–432.

³¹ V. Šmilauer, *Handbuch der slawischen Toponomastik*, Praha 1970, p. 38.

³² *Actes d'Iviron III...*, (ed. Lefort) cit., p. 80.

³³ *Actes de Chilandar I. Des origines à 1319. Texte*, (ed. M. Živojinović, V. Kravari, Chr. Giros), Paris 1998 [Archives de l'Athos 20], p. 147.

³⁴ *Actes de Chilandar. Première partie. Actes grecs (Actes de l'Athos)*, (ed. L. Petit, B. Korabiev), St. Petersburg 1911 (réimpression Amsterdam 1975) [VV 17–1], p. 276.

³⁵ *Dodatki h grškim listinam Hilandarja. Supplementa ad acta graeca Chilandarii*, (ed. V. Mošin, A. Sovre), Ljubljana 1948, p. 32.

Mpresnitza près de la ville de Strumica au monastère athonite de Saint-Pantéléèmôn (χωρίον περι τὴν Στρούμπιτζαν μὲν εὕρισκόμενον, Μπρέσνιτζαν δὲ ἐπονομαζόμενον)³⁶.

Breznica est resté village, parce qu'on trouve le toponyme „Stara Brěznica”, c'est-à-dire „Vieille Breznica”, dans un acte slave de 1376/77³⁷. Suivant Vassiliki Kravari on pourrait supposer aussi l'existence d'un village „Nova Brěznica” – „Nouvelle Breznica” – à proximité³⁸. Ici se termine l'histoire de Breznica étant sans trace à l'époque ottomane. Mirjana Živojinović a localisé le toponyme de Breznica environ 10 kilomètres nord-nord-est de la ville de Strumica (fig. 2, nr. 6)³⁹. Ce deuxième exemple montre le développement d'une campagne au village et peut-être l'agrandissement d'habitat jusqu'au point de la fondation d'un nouveau village („Nouvelle Breznica”).

3. Le troisième et dernier exemple est le toponyme de „Pod”. Ce mot slave signifie „sous, au-dessous” ou „champ, plaine”⁴⁰. En 1349, le roi serbe Étienne Uroš IV Dušan a offert une campagne nommée „pod” (u podu niva), située à la montagne de Belasica, au diacre Dragoë avec le privilège d'établir là des colons libres. Par conséquent, Dragoë a défriché les forêts et a édifié une église de la mère de Dieu (tai crĭkva domĭ Bogorodice)⁴¹.

Après 1376/77 on trouve dans un acte slave des frères Jean et Constantin Dragaš le village de Napodu (selo Napodu), lequel était donné au monastère athonite de Saint-Pantéléèmôn⁴². Le même village est attesté à l'époque ottomane, primo dans un registre fiscal ottoman de 1519⁴³, secundo

³⁶ *Actes de Chilandar...*, Petit cit., p. 327.

³⁷ *Odabrani spomenici srpskog prava (od XII do kraja XV veka)*, (ed. A.V. Solovjev), Beograd 1926, p. 170.

³⁸ V. Kravari, *L'habitat rural en Macédoine occidentale (XIIIe–XIVe siècles)*, in (K. Belke, F. Hild, J. Koder, P. Soustal éd.), *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, Wien 2000 [Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini 7], 83–94, p. 91.

³⁹ M. Živojinović, *Le conflit entre Chilandar et Saint-Pantéléèmôn au sujet du village de Breznica*, BSI 56 (1995) 237–244, p. 239. Voir aussi: H. Matanov, *Jugozapadnit-e bălgarski zemi prez XIV vek*, Sofija 1986, p. 118.

⁴⁰ M. Popović, *Continuity and Change of Byzantine and Old Slavonic Toponyms in the Valley of the River Strumica (FYROM)*, in (P. Jordan, H. Bergmann, C. Cheetham, I. Hausner éd.), *Geographical Names as a Part of the Cultural Heritage*, Wien 2009 [Wiener Schriften zur Geographie und Kartographie 18], 173–175, p. 175.

⁴¹ *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka. Peta knjiga nagradjena iz zadužbine d-ra Nikole Krstića*, (ed. S. Novaković), Beograd 1912, p. 758–759.

⁴² *Zakonski spomenici...*, Novaković cit., p. 513.

⁴³ A. Stojanovski, D. Gjorgiev, *Naselbi i naselenie vo Makedonija – XV i XVI vek*, Skopje 2001, p. 171.

aussi dans le susmentionné registre de 1570/73, mais en 1570/73 le village était déjà désert⁴⁴.

Aujourd'hui on peut localiser le toponyme de Pod environ 15 kilomètres est-sud-est de la ville de Strumica à la montagne de Belasica (fig. 2, nr. 18). Pod est un exemple instructif pour le défrichage et pour la colonisation dans la montagne et finalement pour la fondation d'un village nouveau. Néanmoins il était désert au seizième siècle, 200 ans après sa fondation.

Fig. 2 Les villages dans la vallée de Strumica (Strumešnica) entre 1259 et 1381

Fig. 3 Le monastère Theotokos Eleusa (aujourd'hui Veljusa)

⁴⁴ *Turski dokumenti...*, Stojanovski cit., p. 98.

L'analyse des sources écrites – en particulier les actes des monastères du Mont Athos – à partir de la période de 1259 à 1395 a produit les résultats suivants concernant la „théorie des lieux centraux” : il y avait trente habitats avec une continuité de peuplement dans la vallée de Strumica (Strumešnica) à l'époque byzantine. L'analyse des données ci-dessous est fondée sur ces schémas que Koder a développé basée sur la „théorie des lieux centraux” de Christaller.

A l'origine, la théorie de Christaller a supposé trois niveaux d'habitation, qu'il a inséré dans une grille hexagonale. Comme le plus haut niveau il existe le „Central Market Town (CMT)”, suivi par le „Intermediate Market Town (IMT)” et le plus bas niveau est le „Standard Market Town (SMT)”. Koder pouvait montrer quelques exemples qui indiquent un schéma de deux niveaux d'habitation pour l'Empire byzantin⁴⁵. Il écrit ce qui suit :

„[...] But, for the Byzantine empire it will not be possible (and even not necessary) to rely on a model of *three* levels of centres after the sixth century, and one should apply instead for many regions of medieval Byzantium a *two-level-system*, by replacing the intermediate and the central market level (IMT and CMT) by only *one* higher central category. This might often be a provincial capital or the residence of a thematic governor or military commander in administrative terms, and a harbour or any nodal point for communications in economic terms [...]”⁴⁶

Sur la base de calculs on voit que les centres administratifs (CMT et IMT) dans l'Empire byzantin médiéval peuvent être situés de 39 à 46 kilomètres d'intervalle, tandis que la distance d'un „Standard Market Town (SMT)” jusqu'au centre administratif (CMT et IMT) peut être entre 13 et 15 kilomètres⁴⁷.

L'hypothèse, qu'on doit faire maintenant, implique la question de savoir, si on peut appliquer la „théorie des lieux centraux”, adaptée par Koder, de cette façon pour la vallée de Strumica (Strumešnica) ? Basant sur les sources, on peut constater que la ville de Strumica était le centre administratif de la région, c'est-à-dire une jonction du „Central Market Town (CMT)” et du „Intermediate Market Town (IMT)”.

Alors quelques-uns des facteurs pour expliquer ce fait : La ville de Strumica avait non seulement un gouverneur byzantin, mais aussi un gouverneur serbe après la conquête. Elle avait une ville haute (la fortification nommée „Carevi Kuli”) et une ville basse avec un marché (en grec „ἐμπόριον”). Enfin, la famille aristocratique de Dragaš a exécuté ses actes à Strumica. Ce

⁴⁵ Koder, *Land Use and Settlement... cit.*, p. 169–181.

⁴⁶ Koder, *Land Use and Settlement... cit.*, p. 175–176.

⁴⁷ Koder, *Land Use and Settlement... cit.*, p. 174, 176.

sont des facteurs pour définir la ville de Strumica comme unique centre militaire, économique et administratif de toute la région⁴⁸.

Suivant la „théorie des lieux centraux” j'ai mis les 29 habitats restants en relation avec la ville centrale de la région. Cinq habitats se trouvent entre 13 et 15 kilomètres de la ville de Strumica. Ce sont les villages de Gabrovo, Manastir, Pod, Sekirnik et Štuka. Il y a treize villages avec une distance de 11 à 17 kilomètres de Strumica, lesquels sont les suivants : Bansko, Belina, Borievo, Borisovo, Breznica, Čanaklija, Kalugjerica, Kolešino, Mokrievio, Mustanitza, Sušica, Turnovo et Zubovo. Dans ce cas, je voudrais proposer un seuil de tolérance de plus–moins 1 ou 2 kilomètres, parce qu'on doit envisager que l'entrée d'un habitat sur un plan de la seconde moitié du 19e siècle ou de la première moitié du 20ème siècle reflète une représentation de cette période, mais pas un positionnement exact de peuplement médiéval. Pour cette raison, on doit s'attendre à toutes les distances écarts mineurs.

Douze habitats échappent à cette formule. Six se trouvent dans un rayon de 2,5 jusqu'à 7,5 kilomètres. Ce sont les villages de Banica, Kukliš, Prosenikovo, Robovo, Veljusa et Vodoča. Il pourrait y avoir l'explication suivante : selon les recherches de Sima Ćirković la ville de Štip, près de la vallée de Strumica (Strumešnica), avait un „metoche urbain”. Ce metoche avait la fonction d'alimenter la ville de Štip et il contenait un radius d'environ 7 kilomètres⁴⁹. En anglais, on utilise le terme „surrounding district”, lequel est défini par Jelena Mrgić comme suit:

„[...] land parcels (orchards, vineyards, pastures) of its citizens positioned in the immediate vicinity of the urban settlement and of the villages pertaining to the town. The size of a town district, its economic structure and the pattern of the nestled villages, varied greatly through space and time, but no town could exist without a district and therefore its borders were known, visibly marked, respected and defended. [...]”⁵⁰

Dans les sources sur la ville de Strumica il n'y a pas des preuves pour l'existence d'un „metoche urbain”. Néanmoins, je voudrais présumer que la fonction des six villages susmentionnés était l'alimentation de la ville.

Les six habitats restants ne peuvent pas être incorporés dans la „théorie des lieux centraux”. Ce sont les villages de Novo Konjarevo, Staro Ko-

⁴⁸ M. Popović, *Siedlungsstrukturen... cit.*, p. 43.

⁴⁹ S. Ćirković, *Štip u XIV veku*, in *Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite (éd.), Zbornik na trudovi posveteni na akademikot Mihailo Apostolski po povod 75-godišnjata od životot*, Skopje 1986, 25–37, p. 31–32.

⁵⁰ J. Mrgić, *Transition from Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern. A Case Study on Northern Bosnia, Südost-Forschungen* 65–66 (2006–2007) 50–86, p. 62–63.

njarevo, Mokrino, Petrič, Radoviš et Volno avec une distance de 18 jusqu'à 33 kilomètres de la ville de Strumica.

On constate que la plupart des habitats est attestée dans le bassin de Strumica, seulement deux se trouvent dans le bassin de Radoviš et un habitat se trouve dans le bassin de Petrič. Les raisons de ce fait ne sont pas claires. Peut-être les sources byzantines et vieux-slaves sur les deux bassins derniers n'étaient pas transmises complètement.

Selon Kravari la moyenne extension spatiale des territoires des villages médiévaux en Macédoine s'est montée à 15 kilomètres carrés⁵¹. Si on prend cette valeur pour construire un plan, on obtient le résultat illustré sur la fig. 4. Chaque village attesté à l'époque byzantine dans la vallée de Strumica (Strumešnica) couvre une zone de 15 kilomètres carrés ou un radius de 2 kilomètres. Les limites sont dessinées circulaire. Cette simplification sert d'une meilleure représentation visuelle. En réalité, les limites des villages n'étaient pas du tout circulaire, mais je voulais essayer d'illustrer que les sources byzantines et vieux-slaves utilisées dans mes recherches sont complètes pour le bassin de Strumica, parce qu'on peut distinguer que les villages susmentionnés couvrent quasi tous les territoires dans cette partie de la vallée. En outre, le radius turquoise illustre le „metoche urbain” présumé de la ville de Strumica comprenant les six villages susmentionnés.

La dernière question, que je voudrais poser à la fin de mon ouvrage, est: Est-ce qu'on pourrait constater une continuité des habitats susmentionnés à l'époque ottomane après 1395 ?

Le tableau (fig. 5) montre les données contenues dans les registres fiscaux ottomans (defter) pour la province de Strumica de 1519 et de 1570-/1573. Le „plus” marque l'existence, le „x” la disparition d'un habitat. Alors, on reconnaît que 24 habitats sont attestés aussi à l'époque ottomane, 6 habitats sont disparus. En outre, les registres ottomans confirment l'impression déjà indiquée que les sources byzantines et vieux-slaves ne sont pas transmises complètement, parce que le defter de 1519 consigne 94 villages de plus, le defter de 1570/73 86 villages de plus que les sources médiévales dans la vallée de Strumica (Strumešnica). À mon avis, il y a aussi une autre explication pour ce fait: fort probablement on peut percevoir le développement économique et par conséquent démographique dans la vallée au 16e siècle, lequel est attesté dans autres données ottomanes⁵².

⁵¹ V. Kravari, *L'habitat rural... cit.*, p. 88–89.

⁵² A. Stojanovski, *Gradot Strumica vo XVI vek*, in(A. Cicimov éd.), *Zbornik na trudovi*, Strumica 1989, 131–145.

Fig. 4 La moyenne extension spatiale des territoires des villages dans la vallée de Strumica

		1519	1570/73
1. Banica		+	+
2. Bansko		x	+
3. Belina		x	x
4. Borievo		+	+
5. Borisovo		+	+
6. Breznica		x	x
7. Čanaklija		x	x
8. Gabrovo		+	+
9. Kalugjerica		+	+
10. Kolešino		+	+
11. Konjarevo, Staro/Novo		+	+
12. Kukliš		+	+
13. Manastir		x	x
14. Mokriovo		+	+
15. Mokrino		+	+
16. Mustanitza		x	x
17. Petrič		–	+
18. Pod		+	+
19. Prosenikovo		+	+
20. Radoviš		+	+
21. Robovo		+	+
22. Sekirnik		+	+
23. Strumica		+	+
24. Štuka		+	+
25. Sušica		+	+
26. Turnovo		+	+
27. Veljusa		+	+
28. Vodoča		+	+
29. Volno		–	x
30. Zubovo		+	+

Fig. 5 Les habitats attestés à l'époque ottomane (1519; 1570/73)

Михаило Ст. Поповић

Институт за истраживање средњег века, Византолошки одсек, Беч

ЦАРСКИ ПРОСТОР, ОСПОРАВНИ ПРОСТОР:
ЈУГОИСТОК МАКЕДОНИЈЕ ИЗМЕЂУ ВИЗАНТИЈЕ
И СРПСКОГ ЦАРСТВА

Резиме

Мислим да сам у овој студији показао вриједност „теорије централних мјеста” за византолошке студије. Ова регресивна метода омогућава реконструкцију објеката станишта не само у Византијском царству већ и у Османском царству. Она даје могућност да се разумију како односи између једног административног центра и села исте регије, тако и трансформација простора у једном простору који је предмет спора између Византије и Српског царства. Наравно да теорија не може објаснити све историјске податке, али се надам да ћу пронаћи додатне одговоре на основу будућих резултата у односу на друге долине Македоније.

МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКС У КАЛУДРИ КОД БЕРАНА Трагом једне анахоретске монашке заједнице

Др Даница Поповић, др Марко Поповић
САНУ Београд

Апстракт: Осаци манастирског комплекса у Калудри код Берана (Горње Полимље) показују две главне етапе у животу ове монашке заједнице. Из старијег, средњовековног раздобља потиче црква, која је у млађој етапи дограђена и живописана. Ова обнова везује се за период успона након обнове Пећке патријаршије. О успостављању киновитског поретка у том раздобљу сведочи ктиторски натпис јеромонаха Дионисија.

Кључне речи: монаштво, киновија, испосница, ктиторски натпис, Горње Полимље, Калудра.

Предмет нашег рада је мало позната средњовековна монашка обитељ, чији су остаци скривени у клисури Калударске реке, на стеновитим падинама планине Мокре. Истраживање овог локалитета које је обављено у новије време, свакако је много допринело потпунијем познавању сакралне топографије Горњег Полимља.¹ Осим таквог, регионалног значаја, Калудра је вредна пажње и са других становишта. Нашу пажњу она је привукла као занимљив пример једне монашке задужбине, а такође, као заједнице која је, како изгледа, временом мењала своје устројство.

Најновија, обухватна истраживања историјског и уметничког наслеђа Горњег Полимља, пружају убедљиву потврду важности овог подручја за познавање развојних токова средњовековне српске државе, њених институција и садржаја културе. Црквено и духовно, а неретко и политичко средиште ове области било је и до данас остало у манастиру Ђурђеви Ступови код Берана. Ова угледна немањихка задужбина с краја 12. века, која је од 1219/20. године деловала као средиште Будимљанске епископије, доцније и митрополије, била је вековима духовно упориште и носи-

¹ Најзаслужнији истраживач је археолог Предраг Лутовац, а основни рад: П. Лутовац, *Манастирски комплекс Ђелије у Калудри*, Милешевски записи 7 (2007) 75–87.

лац просвећености на читавом овом подручју.² Таква њена улога дошла је до пуног изражаја и приликом организације монашког живота. Опсежна теренска истраживања и археолошка ископавања, подупрta испитивањем писаних извора и лингвистичких студија, значајно су унапредили наша знања о сакралној топографији Горњег Полимља и указала на присуство различитих типова монашких заједница.³

Међу њима, као посебно карактеристично, опажа се снажно присуство пустињског, келиотског монаштва.⁴ Његов физички оквир представљају исихастирије устројене у бројним пећинама овог подручја, а смисао таквог „градитељства у стени” већ смо истицали, у више наврата. Тако су манастиру Ђурђеви Ступови припадале исихастирије, устројене у литицама локалитета „Паклене”, које су коришћене у раздобљу од 12. до 15. века.⁵ Сасвим изузетан локалитет представља и комплекс манастира Шудикове, који се налази на излазу из Берана, у врлетним падинама Тивранске клисуре. Осим омање киновије, комплекс обухвата пећинске келије, извор „чудотворне”, лековите воде што извире из стене, као и недавно истражен и изузетно занимљив пећински скит на локалитету Урошевица.⁶

У свим поменутих случајевима реч је о препознатљивом и широко распрострањеном моделу Источног монаштва, заступљеном у бројним *светим горама* византијског света. Он обухвата, у оквиру једне заједнице, више облика иночког живљења, а међу њима и два основна типа – општежиће, које се одвија у манастиру, и пустињаштво, упражњавано у келијама, често устројеним управо у околним пећинама. Такав начин живота, био је нарочито развијен на Атосу, који је од 10. Ве-

² За најновије резултате истраживања историје и споменичког наслеђа Будимљанске епархије, в. Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, Зборник радова, ед. М. Радујко, Беране–Београд 2011.

³ *Ibidem*, посебно радови Б. Кнежевић, *Манастири и цркве Будимљанске епархије*, 249–275; П. Лутовац, *Резултати нових археолошких истраживања на подручју Будимљанске епархије*, 277–311; С. Мишић, Е. Миљковић, *Истраживања сакралне топографије Горњег Полимља (до краја 16. века)*, 475–463.

⁴ Д. Поповић, *Пештерно монаштво Горњег Полимља, Истраживања у 2005. и 2006. години*, Милешевски записи 7 (2007) 135–138.

⁵ Д. Поповић, *Исихастирије манастира Ђурђеви Ступови у Будимљу*, in: Ђурђеви Ступови, 2012, 323–338.

⁶ *Ead.*, *Комплекс манастира Шудикове*, у: На траговима Војислава Ј. Ђурића, Ед. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 2012, 379–395; в. и М. Поповић, *Манастирски комплекс у Урошевици, први резултати истраживања*, Милешевски записи 7 (2007) 25–30.

ка стекао водећу улогу међу монашким горама православног Истока.⁷ Истраживања су показала да је управо тај образац битно утицао на организацију монаштва у српским земљама. Заслуга за његово усвајање и прилагођавање сопственим потребама припада Светом Сави – творцу српске црквене организације и устројитељу монашког живота, укључујући и келиотски. Модел који је Савином заслугом успостављен у Хиландару, а потом и Студеници, имао је снажног одјека на потоњи развој монаштва у српским земљама. Тај образац, који чини матична киновија окружена исихастиријама поновљен је, након Студенице, и код других владарских задужбина, као и средишта српске цркве у Пећи. Слично је било и у јужним областима, нарочито у раздобљу 14. века, када се око угледних општежића образују веће или мање заједнице пустињака.⁸ Снажан полет пустињаштва у српским земљама забележен је у другој половини 14. и првој половини 15. века. Тада су, склањајући се пред турским налетима, многи угледни анахорети-исихасти пронашли уточиште у северним, још увек неосвојеним подручјима, где су покровитеље нашли међу владарима из династије Лазаревића и Бранковића, али такође, међу црквеним великодостојницима и истакнутом властелом. Својим деловањем, они не само што су обележили духовни живот на ширем балканском простору, већ су дали снажан подстицај развоју монашког живота, нарочито оног пустињачког.⁹

⁷ А. М. Talbot, *Les saintes montagnes à Byzance*, in: *Monastères, images, pouvoirs et société à Byzance: nouvelles approches du monachisme byzantin*, ed. M. Kaplan, Paris 2006, 263–318; Д. Папахрисанту, *Атонско монаштво, Почети и организација*, Београд 2003; П. Христу, *Света Гора Атонска. Историја, живот, блага*, Београд 2009, 184–197; М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 91–102; Еад. *Историја Хиландара I*, Београд 1998, 79–84.

⁸ О развоју и традицији таквог монашког обрасца, Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња. Скитови и келије манастира Дечана*, Београд 2011, 163–221 (са свом старијом литературом); в. такође, Д. Поповић, *Пустиње и свете горе средњовековне Србије – писани извори, просторни обрасци, градитељска решења*, ЗРВИ XLIV (2007) 253–274.

⁹ Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV вијека*, in: *Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици*, Београд 1981, 101–134; и Д. Поповић, *Пустиње и свете горе средњовековне Србије*, passim. *Пустињско монаштво у доба Бранковића*, in: *Пад српске деспотовине 1459. године*, ed. М. Спремић, Београд 2011, 117–135; S. Popović, *The last hesychast safe havens in late fourteenth- and fifteenth-century monasteries in the Northern Balkans*, ЗРВИ 48 (2011) 217–257; Д. Поповић, *Култ светог Јоаникија Девичког*, in: *Византијски свет на Балкану II, Византолошке теме*, ed. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 607–623; М. Tomić Đurić, *The Isles of Great Silence: Monastic Life on Lake Scutari under the Patronage of the Balšić*, *Balkanica* XLIII (2012) 81–116.

У оквиру распрострања и развоја таквог монашког обрасца треба сагледавати карактер и функцију монашке насеобине у Калудри.¹⁰ Она се налази десетак километара од Берана, на самом југоисточном рубу средњовековне жупе Будимље.¹¹ Село Калудра, са остацима манастирског комплекса, смештено је у малом проширењу Калударске реке, у истоименој клисури. Стешњено испод стрмих и релативно стеновитих падина планине Мокре, село је чак до средине 20. века било готово неприступачно. Оно је несумњиво средњовековног порекла: први пут је забележено у најстаријем турском попису из 1485. године, када се ту налазило свега 11. кућа, док је столеће касније, у попису Нахије Будимља из 1582/83. године, у селу евидентирано 17 кућа.¹² Остаци некадашњег манастира налазе се на самом источном крају села, на локалитету Црквине, у оквиру нешто ширег потеса који мештани називају Ћелије. Сви поменути топоними веома су речити и већ сами по себи указују на карактер локације. Тако је име *Калудра* изведено од речи калуђер (грчки „калогерос“), *Црквине* је уобичајени назив за место на којем се некада налазио сакрални објекат, то јест црква, док топоним *Ћелије* указује на анахоретске насеобине, односно келије пустињака.¹³ Важан садржај ове целине свакако су пећине и окапине са траговима коришћења, које се налазе на северној падини клисуре, међу стеновитим гробенима.

Историја монашке насеобине у Калудри није, нажалост, осветљена писаним изворима. Ипак, она представља један је од оних локалитета чију повест бар донекле осветљавају веродостојна народна преда-

¹⁰ Локалитет смо истраживали у склопу вишегодишњег пројекта *Пеитерно монаштво у области Полимља*, у сарадњи са Музејом у Пријепољу и његовим директором г. Славољубом Пушицом. Резултати истраживања делимично су публиковани: D. Popović, M. Popović, *An Example of Anchoritic Monasticism in the Balkans: the Monastery Complex at Kaludra near Berane* in: *Archeologia Abrahamica. Studies in archaeology and artistic tradition of Judaism, Christianity and Islam*, ed. L. Beliaev, Moscow 2009, 313–331. Другачија тумачења појединих питања које доносимо овом приликом, почивају на резултатима најновијих, у међувремену изведених истраживања.

¹¹ Г. Томовић, *Жупа Будимља*, Милешевски записи 5 (2002) 63–75.

¹² S. Pulahu, *Defteri i registrete Saniakut te Skadres i vitit*, Tiranë 1974, 89; С. Мишић, *Насељеност Полимља у средњем веку*, Милешевски записи 6 (2005) 73–74.

¹³ О значењу ових топонима, v. А. Лома, *Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу*, Ономатолошки прилози 11 (1990) 16; Id. *Језичке старине Полимља и Потарја – сведочанства старосрпских повеља*, in: Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, 196; С. Мишић, *Црквине и црквита – неми сведоци прошлости (прилог методологији историјских истраживања)*, Црквене студије 4 (2007) 298; Id. *Истраживања сакралне топографије Горњег Полимља*, 456; Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња*, 162.

ња. Реч је о нарочитом менталитету тамошње, динарске популације, који се готово непромењен сачувао до 20. века, а одликовао се снажним култом предака и упорним, вековним чувањем историјског памћења.¹⁴ Дакле, на локалитету *Црквине*, где су се пре археолошких ископавања уочавали једва видљиви трагови зидова, мештани су се окупљали на дан св. Луке, преносећи традицију да се у прошлости ту налазио манастирски храм посвећен овом светитељу. Према локалном предању, ово место, „склонито и подесно за усамљенички живот”, некада је било „монашко обитавалиште”. Остало је упамћено да се, у давнини, у дну села налазио манастир, а да се изнад његових развалина „у стјеновитим странама налазе пећине као удубљења са још очуваним траговима живота” – очигледно некадашње монашке келије. Предање такође бележи да је читава монашка заједница име добила по својим обитаваоцима – калуђерима, док потес *Ђелије*, „тихи и заклоњени крај села, испод брда и стијена до Калударске клисуре” свој назив дугује келиотима – пустињацима који су га настањивали.¹⁵ Стога, без обзира на свој локални значај, Калудра представља пример који изврсно илуструје однос анахорета према природном окружењу, тачније, пажљив и смишљен одабир места за упражњавање усамљеништва.¹⁶ Такви простори, често култног карактера, будући освештани монашким животом и подвигом, имали су дугу традицију на подручју Балкана. Они су врло често били везани управо за особен природни амбијент чији карактер одређују топоси какви су *планина, шума, камен*.¹⁷

Имајући у виду расположиву изворну грађу, логично је што највише сазнања о Калудри пружају материјални остаци. Најважнија су,

¹⁴ Ј. Цвијић, *о. с.* 362–370; cf. такође, М. Дашић, *Васојевићи, од помена до 1860. године*, Београд 1986; М. П. Цемовић, *Васојевићи*, Београд 1991.

¹⁵ Р. Ј. Вешовић, *Племя Васојевићи*, Сарајево 1935, 168–169.

¹⁶ Из обимне литературе о монашким светим местима источног света, овом приликом издвајамо: В. Flusin, *Le moine et le lieu: récits de fondation à Scété et dans le monde des Apophtegmes*, in: *Saints Orientaux*, Ed. D. Aigle, Paris 1993, 117–139; М. Kaplan, *Le choix du lieu saint d'après certaines sources hagiographiques byzantines*, in: *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident, Etudes comparées*, Ed. M. Kaplan, Paris 2001, 183–198; N. Bakirtzis, *The Creation of an Hierotopos in Byzantium: Ascetic Practice and its Sacred Topography on Mt. Menoikeion*, in: *Hierotopy, The Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*, Ed. A. Lidov, Moscow 2006, 128–129 и passim; Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња*, 203–207.

¹⁷ в. Зборник радова Свети места на Балканите, а нарочито, К. Л. Динчев, *Од общото към конкретното свещено пространство в историко-героическия фолклор /From the General to the Specific Holy Space in the Historical Heroic Folklore/*, Благоевград 1996, 45–50.

свакако, била систематска археолошка ископавања локалитета, обављена 1991. године, када су откривени остаци манастирске цркве и део комплекса са њене северозападне стране.¹⁸ Вредни подаци добијени су и током истраживања 2008. године, када је рекогносцирана северна, стеновита падина клисуре, уз мања истраживања у једној од пећина.¹⁹ Изложићемо, сажето, основне резултате ових изучавања.

Манастирски комплекс у Калудри није настао једновремено већ је грађен и дограђиван у више етапа које се могу оквирно издвојити, конструктивно као и хронолошки. У првој етапи, која припада раздобљу средњег – највероватније 14. века – подигнута је црква. Она припада типу једнобродних грађевина са унутрашњим простором подељеним на три неједнака травеја. Централни травеј, пространији од осталих, био је надвишен куполом. Овакав облик основе уочава се код читавог низа сакралних здања у Полимљу, насталих у ширем временском раздобљу од краја 12. до средине 16. века. Међутим, у односу на ове опште одлике које је сврставају у круг скромнијих остварења регионалног, рашког градитељства из раздобља пре турских освајања, црква у Калудри издваја се и извесним особеностима за које немамо ближих аналогја. То се на првом месту односи на неуобичајено скраћен простор западног травеја са паром пиластара, у чију су зидну масу уграђене две правоугаоне нише. Ови пиластри продужени су до зида према припрати, грађеној истовремено са наосом. Такво конструктивно решење, које је подразумевало померање куполе према средишњем делу цркве, битно је утицало на општи изглед грађевине. На тај начин, у пропорцијском смислу, остварен је складнији изглед цркве, за разлику од других сличних храмова овога типа, којима су припрате готово по правилу накнадно дограђиване.

Зидови првобитне цркве у Калудри грађени су ломљеним притесаним каменом, док су од сиге били клесани купола, полукалота апсиде, полуобличасти сводови над припратом и бочним травејима, као и монолитни прагови и довратници. Под у наосу и олтару био је поплочан опекама. У току ископавања цркве откривени су и други пажње вредни садржаји. Тако је утврђено да је под у наосу и олтару био поплочан опекама, а да је квадратна амвонска розета, клесана од пешчара, украшавала центар поткуполног простора. Уз западну фасаду цркве била је призидана камена клупа, која је на својој горњој површини веро-

¹⁸ П. Лутовац, *Манастирски комплекс Ђелије у Калудри*, 75–87; *Id. Резултати нових археолошких истраживања на подручју Будимљанске епархије*, in: Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, 277–284.

¹⁹ Д. Поповић, *Пештерно монаштво Горњег Полимља*, 135–138.

ватно била завршена дрвеном плочом (даском). У њеном оквиру, уз северни руб портала, налазио се игумански трон, омеђен блоковима клесане сиге који су истовремено служили као ослонци за руке.²⁰

Веома занимљиви подаци добијени су истраживањем источног дела храма. Тако се, на основу сачуваних трагова, дошло до закључка да је дрвени иконостас одвајао олтарски простор од осталог дела цркве и да је био заснован на клесаним блоковима сиге у равни пода. У средишту олтара откривен је стубац часне трпезе, грађен од камена и клесане сиге, а у његовом средишту откривен је веома занимљив налаз – фино обрађена осмоугаона комора за свете мошти. Иако се оне нису сачувале, налаз потврђује древни канон хришћанске Цркве, који налаже да се божји храм заснује на честици светитељских реликвија.²¹ Стубац часне трпезе био је прекривен фрескомалтером и осликан. На предњој, западној страни сачувало се постоље крста Голготе, док је са јужне, бочне стране, у оквиру који чине широке траке, црном бојом исписан ктиторски натпис, о којем ће даље бити више речи.

Важно је нагласити да у току археолошких истраживања вршених у Калудри, нису уочени трагови здања манастирског комплекса, који би одговарали времену његовог заснивања и грађења првобитне цркве. Та чињеница може се двојако тумачити. С обзиром на то да је јужни део некадашњег насеља временом потпуно уништен речном ерозијом, док је простор северно и северозападно од цркве био ограничен релативно стрмом падином и измењен делимичним укопавањем познијих објеката, може се помишљати да су се уз првобитну цркву налазила дрвена здања, која нису оставила препознатљиве трагове на археолошки истраженим просторима. Друга могућност тумачења тиче се самог карактера првобитне монашке заједнице у Калудри. Наиме, изостанак уобичајених здања могао би да укаже на то да монашка обитељ није била организована као општежиће, већ као својеврсна „лавра”, заједница монаха која није била подвргнута стриктним правилима киновитског живота.²²

²⁰ За опис пронађених остатака, в. нап. 17; темељна студија о свечаним седиштима црквених достојанственика, у средњовековној Србији и византијском свету, М. Радујко, *Епископски престо у Србији средњег века*, 2008. (рукопис у припреми за штампу).

²¹ Још увек темељна студија, J. Braun, *Der christliche Altar in seiner christlichen Entwicklung*, Bd. 1, München 1924, 191–220; такође, A. Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart*, München 1997, 167–172 (са обимном библиографијом); в. О. Кандић, *Утемељење цркава у средњем век*, Зограф 9 (1978) 12–14.

²² Д. Папахрисанту, *Атонско монаштво*, 28–48.

О судбини монашке обитељи у Калудри у млађој етапи њеног битисања нема расположивих писаних извора. Сва је прилика да у време након турских освајања она није била изложена великим пустошењима, с обзиром на то да се налазила на тешко приступачном месту, далеко од главних путева. У сваком случају, једна важна обнова документована је поменутиим ктиторским натписом на ступцу часне трпезе. Из њега сазнајемо да је ктитор обнове, јеромонах Дионисије, био духовно лице, што представља занимљиво питање, на које ћемо се вратити у даљем излагању. Једнаку важност има и обавештење да је Дионисије, са сабраћом, у Калудри успоставио киновитски монашки поредак, што би ишло у прилог претпоставци да је претходна заједница била другачије устројена. Натпис је, такође, значајан за питања хронологије живота ове обитељи. На основу његових палеографских од-лика, он је оквирно опредељен у раздобље од средине 15. до средине 16. века. Почетни део натписа сада недостаје, а преостали рашчитани текст, са мањим допунама гласи:

[+ азъ кромонахъ]	(+ Ја јеромонах)
дионисиѣ п[оновихъ]	Дионисије п(онових)
цр̄(ь)квоу. съ братиам[и]	цркву. С братијом у
ѡже ѡх̄(рист)ѣ ѡчинихъ [о-]	Христу учиних (о-)
пштежитиѣ тко ѡе га	пштежиће. Ко ѡе га
скинѡти да ѣ прок(л)ѣтъ	скинути да је проклет
Ѡ г(оспод)а в(ог)а Ѡ в(с)ѣхъ	од господа Бога (и) од свих
с(вѣ)тихъ аминь ∴	светих амин. ²³

Млађу етапу живота Калудре досадашњи истраживачи по правилу су везивали за раздобље након поновног успостављања Пећке патријаријаршије, 1557. године, и духовне обнове која је тада наступила у српским земљама. Манастирска црква тада је проширена доградњом правоугаоних певница, а са северне стране и простором намењеним за проскомидију. Зидови у унутрашњости храма били су прекривени живописом, о чему сведочи мноштво откривених фрагмената. Током

²³ Г. Јовановић, Г. Томовић, *Старосрпски натписи из манастира Светог Ђорђа код Берана и из околине*, in: Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, 518–520.

истраживања, пронађени су остаци сокла украшеног полупалметама, као и мноштво фрагмената фресака, од којих је реконструисан део композиције Силаска Светог Духа. На основу њених стилских одлика, живопис је поуздано приписан угледном сликару с краја 16. и првих деценија 17. века, попу Страхињи из Будимље.²⁴ Та атрибуција представља ретко и утолико драгоцене хронолошко упориште за сагледавање историје манастира. Она, међутим, отвара питање датовања поменутог ктиторског натписа у раздобље од средине 15. до средине 16. века. Уколико га прихватимо као веродостојно, то би значило да је црква добила живопис више деценија након Дионисијеве обнове.

У сваком случају, архитектури млађе етапе карактеристичан печат дале су поменуте доградње певничких простора. Наиме, сличне интервенције уочене су и на неким другим затеченим храмовима на ширем подручју Полимља. Навешћемо само неке од најближих аналогија. У комплексу манастира Куманице, у клисури Лима, северно од Бијелог Поља, старијој једнобродној цркви са три травеја (14. век) на сличан начин дограђене су правоугаоне певнице и проширен олтарски простор додатком мање проскомидије. Обнова у Куманици поуздано је датована у другу половину, односно пре последње деценије 16. века.²⁵ Веома сличне градитељске интервенције, изведене у истом раздобљу, уочене су и на остацима манастирске цркве у Житину код Пријепоља.²⁶ Појава правоугаоних певничких простора, који су у наведеним случајевима дограђивани уз старије обнављане цркве, још је израженија код новоподигнутих храмова тога доба. Обнова рашке градитељске традиције, уочена још током прве половине 15. века у земљама Косача, остала је дубоко укореењена и у потоњим временима. Подручја Херцеговине и Подриња јављују се у тим временима као просперитетна средишта српског сакралног градитељства.²⁷ Од краја 15. па све до првих деценија 17. века, подиже се читав низ мањих храмова на традицијама претход-

²⁴ З. Ракић, *Зидно сликарство 16. и 17. века у Горњем Полимљу. Брезојевица и Калудра*, in: Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, 583–584, сл. 15–17 (са старијом литературом).

²⁵ Д. Поповић, М. Поповић, *Манастир Куманица на Лиму*, Београд 2004, 42–45.

²⁶ М. Поповић, *Остаци манастирског комплекса у Житину*, Милешевски записи 6 (2005) 79–89; Id. *Комплекс Житинског манастира у Полимљу*, Саопштења XLI (2009) 25–44.

²⁷ В. Ј. Ђурић, *Милешева и дрински тип цркве*, Рашка баштина 1 (1975) 15–21.

не епохе, а тај процес је након обнове Патријаршије уочљив и у другим српским областима.²⁸

Након обнове цркве, највероватније у последњим деценијама 16. века, подигнута су и друга здања манастирског комплекса.²⁹ Она са јужне стране одавно су ишчезла услед речних бујица, док су грађевине са северозападне стране делимично очуване. У току археолошких истраживања ту су откривени остаци двеју грађевина. Прва, ближа цркви, имала је у приземљу две неједнаке просторије укопане у падину. Оне су биле грађене ломљеним каменом, а на основу пронађених остатака гари, угљенисаног дрвета и гвоздених клинова, може се поуздано закључити да је над њима постојао и спрат, највероватније у целини конструисан од дрвене грађе. Друга, знатно дужа просторија имала је двоја врата, што је јасна индиција да се састојала од два одељења, свакако раздвојена дрвеном преградом. Испред ове грађевине постојао је и дрвени трем са доксом (галеријом) на спрату. Западно од овог здања некада се налазила још једна, пространа грађевина. У оквиру њеног северног зида откривен је остатак зиданог отвореног огњишта – оцаклије, надвишеног посебном конструкцијом која је почивала на два истурена дрвена стуба. Са бочних страна ове конструкције налазиле су се две веће нише намењене похрањивању посуђа. На основу поменутих садржаја, дошло се до поузданог закључка да су у питању остаци некадашње кухиње која се, по свему судећи, продужавала у манастирску трпезарију. Нажалост, крајње оскудни археолошки налази сада нам не дозвољавају да на иоле прецизнији начин сагледамо појединости некадашњег манастирског инвентара или свакодневног живота монашке заједнице.

Нема сачуваних докумената о животу Калудре током 17. века, као ни у тешким раздобљима аустро-турских ратова. Према подацима до којих се дошло у току археолошких ископавања, могло се јасно уочити да је читав манастирски комплекс био спаљен и насилно разорен. То се највероватније догодило 1738. године, када су у току аустро-турског рата, трагичног по судбину православних хришћана, пострадали сви манастири у Будимљи и Полимљу, међу којима и оближња, веома угледна светилишта крај Берана, манастири Ђурђеви Ступови и Шудиково.³⁰ Данас можемо само нагађати да ли је пропаст ових угледних

²⁸ М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства 16. у 17. века*, Београд 1991.

²⁹ v. нап. 17.

³⁰ Р. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу*, in: *Историја српског народа IV*, Београд 1986, 146–152 (са изворима и литературом).

киновија у потпуности затрла и друге, келиотске облике живота, традиционално веома присутне на овом подручју.

Као што је већ истакнуто, битан садржај монашке заједнице у Калудри биле су испоснице, устројене у њеном окружењу. У току рекогносцирања терена евидентирано је више пећина које су могле имати такву функцију, а једна од њих систематски је истражена.³¹ Та пећина се налази десетак минута хода од манастира, са његове западне стране, из чега следи да су обитаваоци ове келије имали веома лак приступ матичном манастиру. Ако је судити по древном обичају Источног монаштва, као и прописима регулисаним типиком, пуствожитељи су у манастир одлазили празницима и недељом како би присуствовали литургији и заједничком обеду и снабдели се потрепштинама за живот у току седмице.³² Пећина (димензија око 17 x 6 м) налази се на стрмој падини, око 70 м изнад данашњег пута према Беранама. Окренута је ка југозападу, осунчана је и сува, па стога веома погодна за обитавање. Испред њеног улаза налази се омања зараван, коју од улаза дели ниска вертикална стена, као нека врста природне преграде. Локалитет садржи много трагова некадашњег коришћења. Најјучљивији су остаци сухозида, који се протеже дуж читавог спољног руба заравни. Имајући то у виду, као и мање трагове малтера око улаза, може се претпоставити да су око пећине вршене неке градитељске интервенције. Оне, ипак, не искључују постојање дрвене конструкције – колибе, подигнуте испред пећине, што у средњовековној Србији представља најчешћи облик анахоретског боравишта.³³

Келија у Калудри имала је и друге садржаје, својствене пустињачким заједницама. Таква су седишта уклесана у стени, и то на пажљиво одабраним тачкама: једно се налази на крајњој, западној страни заравни, најдуже изложеној сунчевим зрацима, док је друго устројено на највишој

³¹ Д. Поповић, *Пештерно монаштво Горњег Полимља*, 133–135.

³² О односу манастира и келије, као и о начину живота келиота, Д. Папахристанту, *Атонско монаштво*, 28–34 и даље; S. Popović, *Sabaite Influence on the Church of Medieval Serbia*, in: *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present*, ed. J. Patrich, Leuven 2001, 396–400; о типцима који регулишу келиотски начин живота, Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња*, 189–196 (са изворима и литературом).

³³ Д. Поповић, *Монах-пустињак*, in: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Ed. С. Марјановић Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 579–580; Ead. *Исихастичке манастира Ђурђеви Ступови*, 334–336 (са литературом о овом питању); хипотетичну реконструкцију једне такве испоснице доноси М. Поповић, *Комплекс Житинског манастира*, 38–39, сл. 14.

коти стене, некој врсти осматрачнице, испред улаза у пећину.³⁴ Карактеристичан садржај свакако је и крст уклесан на предњој страни ове стене.³⁵ То знамење, осим општехришћанске поруке, у пештерним монашким заједницама има и посебан, профилактички смисао, посведочен бројним хагиографским изворима. Наиме, знамење крста штитило је анахорету на двоструки начин: од физичке погибелји, која му је претила услед живота у литицама, али и још опаснијих, демонских искушења, која су представљала саставни део његове монашке борбе.³⁶ Треба најзад поменути да је на локалитету, уз један праисторијски уломак, пронађено и неколико комада средњовековне керамике, веома важних за хронолошко опредељење испоснице. Ма како скроман, овај налаз, као и поменути садржаји испоснице, бацају бар неки трачак светлости на свакодневицу једног, сада анонимног пустињака из Калудре.³⁷

Смисао и значај манастирског комплекса у Калудри, на битан начин осветљавају подаци садржани у поменутом ктиторском натпису. Као што смо видели, обновитељ цркве и оснивач киновије био је јеромонах Дионисије, са својом сабраћом. Другим речима, ктитор Калудре припадао је категорији духовних лица, што представља посебну и занимљиву тему приликом проучавања историје српског монаштва у средњем веку. Посматрано у ширем контексту, треба истаћи да монашке задужбине нису биле непознате у источнохришћанском свету. Нарочити процват доживеле су у периоду 10–11. века, о чему сведоче знамените обитељи, а међу њима, неке су имале статус *светих гора*, које су засновали неки од најугледнијих представника пустињског монаштва свога доба: Манастир Св. Јована Рилског (941), Манастир Богородице *tu Stylou* на Латросу, задужбини Св. Павла Млађег (955), задужбине Никона Метаноита с краја 10. века, Галесион Св. Лазара (1053) итд.³⁸ За нашу тему посебно су занимљиве монашке задужбине

³⁴ За примере оваквих, камених седишта, Д. Поповић, *Монах-пустињак*, 584 (са примерима).

³⁵ За примере, в. Д. Поповић, *Монах-пустињак*, 584; С. Смолчић Макуљевић, *Сакрална топографија манастира Трескавица*, *Balkanica XXXV*, 2004 (2005) 309.

³⁶ Из обимне литературе на ову тему издвајамо, Р. Р. Јоанноу, *Démonologie populaire – démonologie critique au XI siècle. La vie inédite de S. Auxence par M. Psellos*, Wiesbaden 1971; R. P. H. Greenfield, *Traditions of Belief in Late Byzantine Demonology*, Amsterdam 1988; Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска пустиња*, 196–203 (са библиографијом).

³⁷ О свакодневном животу пустињака, L. Regnault, *La vie quotidienne des Pères du désert en Égypte au IVe siècle*, Paris 1990; Д. Поповић, *Монах-пустињак*, 552–585.

³⁸ *Byzantine Monastic Foundation Documents, Vol 1–4*, Ed. J. Thomas, A. Constantinides Hero, Washington 2000, Vol. 1, 125–134; 135–142; 313–322; 148–166.

засноване у позном средњем веку на географски релативно блиским подручјима какви су, рецимо, Св. Јована Претече на Меникејској гори код Сера, који је подигао Јаков, будући серски митрополит (1332), или манастир у Геромери у северозападној Грчкој (1337), као и чувени Манастир Преображења на Метеорима у Тесалији (1350–83), чији је ктитор Св. Атанасије.³⁹ Истраживања су, такође, осветлила нека питања везана за њихов правни положај, показавши да је ктитор који је припадао категорији монаха могао уживати посебна права, каква је духовна контрола (*episkepsis*) над својом задужбином, иако је по правилу она спадала у надлежност локалног епископа или патријарха.⁴⁰

У средњовековној Србији ктитори-монаси нису представљали уобичајену појаву. Ипак, у последњем раздобљу државности, у доба владавине Лазаревића и Бранковића, запажа се занимљив феномен. То је истакнута, често и кључна улога коју су приликом заснивања манастира имали угледни монаси – синаити. На основу постојећих извора, писаних као и материјалних, може се закључити да су они били не само покретачи таквих иницијатива, већ и прави духовни стожер ктиторске делатности тога доба.⁴¹ Овом приликом поменућемо само неколико карактеристичних случајева, међу којима су и примери владарског покровитељства. У том смислу, посебно старање кнеза Лазара, као и патријарха Спиридона, уживао је угледни монах Григорије Горњачки, ученик Григорија Синаита, о чему сведочи повеља издата њему и братији, за манастир Ждрело у клисури реке Млаве (1379–80).⁴² Сличну бригу испољио је и деспот Стефан Лазаревић, такође уз подршку патријарха, за подвижника Сисоја, првог игумана манастира Сисојевца, са краја 14. века.⁴³ Исти владар, осведочени заштитник и дружбеник пустињака,

³⁹ *Ibid.* Vol. 4, 1579–1612; 1396–1403; 1455–1461.

⁴⁰ J. P. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Washington, D.C., 1987, 254.

⁴¹ О ктитарској делатности овог раздобља, најпотпуније, Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство у доба Лазаревића и Бранковића (1375–1459)*, рукопис докторске дисертације, 2006 (у припреми за штампу); Еад. *Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића. I Ктиторски натписи*, Саопштења XLV (2013) 133–146; Еад. *Прилози проучавању цркава и манастира осниваних или обнављаних у области Бранковића од 1371. до 1455. године*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013) 39–66.

⁴² А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст, коментари, снимци*, Београд 2003, 177–190.

⁴³ Б. Цветковић, *Манастир Сисојевац и монах Сисоје*, Историја уметности XXVI/1–2 (2002) 55–76; Т. Стародубцев, *Манастир Сисојевац*, Београд 2008, посебно на стр. 5–17 (са старијом литературом).

дао је кључни подстицај скупини монаха, избеглих са Свете Горе, да заснују киновију у подножју планине Висока, на реци Далши.⁴⁴ Та традиција наставила се и у доба владара из лозе Бранковића. Ако је судити по хагиографским изворима, заснивање манастира посвећеног Ваведенју Богородице у Девичу било је резултат заједничког ктиторства монаха-пустињака Јоаникија Девичког и његовог покровитеља деспота Ђурђа.⁴⁵ По угледу на владаре, подршку угледним анахоретама и духовницима пружали су и представници властеле, о чему имеђу осталог сведоче и фреско портрети *стараца*, по свој прилици предводника локалних анахоретских заједница, какви су се сачували у манастирима Добрун (пета деценија 14. века)⁴⁶ и Јошаница (четврта деценија 15. века).⁴⁷ Да је таква пракса надживела турска освајања, посведочила би представа опела старца Јосифа насликана у Цркви Успења Богородичиног у Крепичевцу, из друге половине 15. века.⁴⁸ Постоје такође примери да неки истакнути властелин прими монашки образ и у том статусу заснује манастир. Такав је случај са манастиром Дренча који су, са дозволом кнеза Лазара и патријарха Спиридона, подигли монах Доротеј и његов син јеромонах Данило (1382).⁴⁹ Судаћи по резултатима досадашњих истраживања, у својству ктитора могла су се јављати и духовна лица, укључујући монахе. О томе сведоче ктиторски натписи, попут оног монаха Германа у манастиру Липовац (1413)⁵⁰, или протопопа Кузме из Старог Трга код Жагубице (1429/30).⁵¹ Посебно индикативан је натпис, тачније, ктиторска белешка из Липовца. Његов осни-

⁴⁴ О томе сведочи опширан запис монаха Теодора, драгоцен због своје документарне вредности, Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, Приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1979, 187–188.

⁴⁵ Д. Поповић, *Култ светог Јоаникија Девичког*, 609–610; Т. Стародубцев, *Прилози проучавању цркава и манастира осниваних или обнављаних у области Бранковића*, 53–54.

⁴⁶ М. Поповић, *Средњовековни Добрун*, *Старинар* ЛП/2002 (2003) 93–116 (са старијом литературом).

⁴⁷ Б. Цветковић, *Прилог најстаријој историји цркве у Јошаници*, *Зограф* 24 (1995) 69–78; *Idem*, in: *Манастир Јошаница*, Београд 2008, 9, 49.

⁴⁸ Б. Кнежевић, *Манастир Крепичевац. Историја и архитектура*, Саопштења XLIV (2012) 143.

⁴⁹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 177–190.

⁵⁰ Б. Цветковић, *Манастир Липовац, прилог проучавању*, *Лесковачки зборник XXXIX* (1999) 79–100; М. Поповић, *Липовац – трагови средњовековног боравишта*, Саопштења XXXIV (2002) 157–177; Т. Стародубцев, *Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића*, 133–134 (са изворима и библиографијом).

⁵¹ *Ibidem*, 137–138 (са изворима и библиографијом).

вач, монах Герман, подигао је цркву посвећену Преображењу и установио општежиће, уз подршку владара, кнеза Стефана Лазаревића и његовог брата Вука. Свој ктиторски чин описао је на следећи начин: „...потрудих се о светом (или овом) храму колико сам могао и установих општежитије у њему...”, а на крају натписа побројана су имања која су кнез Стефан и Вук приложили манастиру.⁵² У науци је већ одавно с правом истакнуто да овај текст указује на посебан положај ктитора монаха. Наиме, пошто они сами нису могли бити сопственици поседа, њих је манастиру обезбеђивао владар или пак властелин, уз потврду владара.⁵³

На основу писаних извора зна се још за неке задужбине духовних лица – попут цркава посвећених Св. Ђорђу у Пећи и Ждрелнику, задужбинама епископа Марка Пећког, или Храма Св. Николе у Стрелцима, који је 1419. године подигла монахиња Макрина.⁵⁴ Најзад, блиску аналогију Дионисијевом ктиторском натпису у Калудри, како топографску и хронолошку, тако и садржинску, представља ктиторски натпис јеромонаха старца Нестора из манастира Брезејевце у Горњем Полимљу из 1567. године, где се између осталог каже да је је Храм Свете Тројице подигнут и осликан „трудоу и подвигом јеромонаха старца Нестора са братијом, залагањем кнеза Вукмира Степанова и кнеза Живка Белаква”.⁵⁵ За наш проблем свакако је важно нагласити да је у околини већине поменутих манастира евидентирано постојање пустињачких келија или анахоретских заједница.

У овом проблемском али и историјском контексту треба посматрати манастирски комплекс у Калудри. Нажалост, услед изостанка писаних извора, етапе формирања монашке заједнице не могу се прецизно утврдити. Ипак, ктиторски натпис јеромонаха Дионисија дозвољава да се овај процес унеколико наслути. Посебно је речит исказ да је он, са братијом, засновао општежиће, из чега би се могло закључити да је претходна монашка заједница имала другачије устројство. Томе у прилог говорила би и чињеница да здања карактеристична за киновију нису документована у старијој етапи живота манастира. Стога би се могло претпоставити да је првобитна монашка обитељ у Калудри била

⁵² v. нап. 50.

⁵³ Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, in: Моравска школа и њено доба, Ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1972, 143–144; Т. Стародубцев, v. нап. 41.

⁵⁴ Т. Стародубцев, *Прилози проучавању цркава и манастира осниваних или обнављаних у области Бранковића*, 54–56 (са изворима и библиографијом).

⁵⁵ Б. Кнежевић, *Манастири и цркве Будимљанске епархије*, 259; о живопису цркве Свете тројице, З. Ракић, *Зидно сликарство 16. и 17. века у Горњем Полимљу*, 577–583.

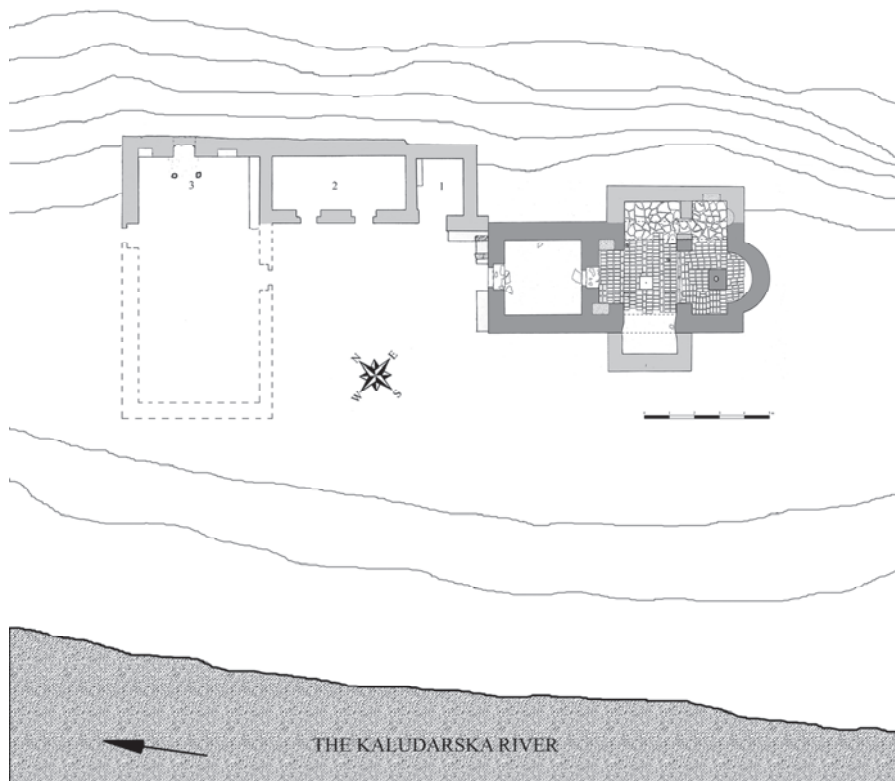
организована према неком од образаца добро познатих у монаштву православног света, укључујући и српске земље. Његову суштину чини мање или више чврста скупина инока, обично окупљених око неког угледног духовника. Када би се стекли услови, пре свега економски, таква заједница могла је да прерасте у кинобитски манастир, као темељан и најпотпунији облик монашког живота. У Калудри, општежиће формирано заслугом јеромонаха Дионисија и његових братственика, по свој прилици треба везати за раздобље успона црквеног живота након обнове Пећке патријаршије.

Етилог. Давнашња жеља житеља села Калудре да се над откривеним рушевинама обнови Црква Св. Луке и оживи давно замрли манастир, остварена је 2002. године.⁵⁶ Пројекат реконструкције био је заснован на подацима до којих се дошло током археолошких истраживања, пропорцијских анализа, као и поузданих аналогија, тако да је цркви враћен изглед какав је, приближно, имала у 16. веку. Нарочито је значајно то што је у манастиру успешно обновљен литургијски живот. Тако је након готово три столећа пустоши поново успостављен монашки поредак, а врлетима Калудре враћено нешто од давно изгубљене духовне ауре.

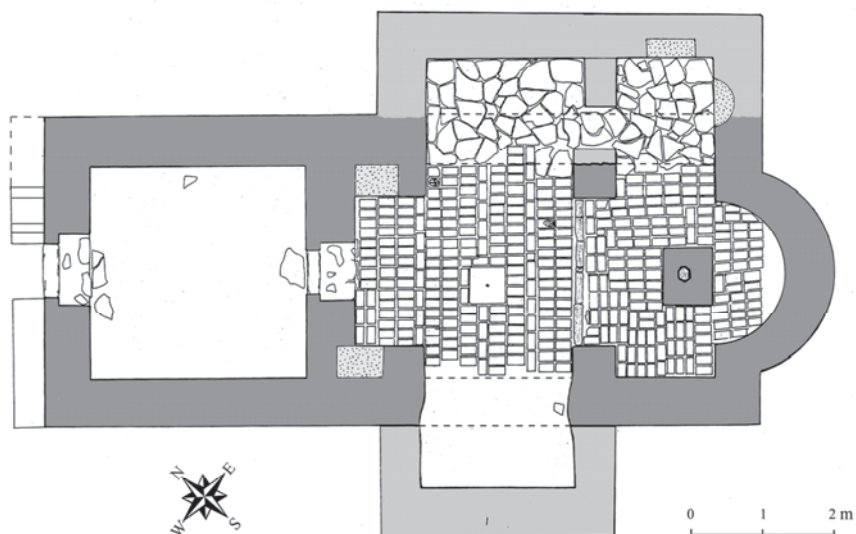
Списак илустрација

1. Калудра, манастирски комплекс, основа (према: П. Лутовац)
2. Калудра, основа цркве (према: П. Лутовац)
3. Калудра, остаци цркве након археолошких ископавања (фото: П. Лутовац)
4. Калудра, остаци Часне трпезе са ктиторским натписом (фото: М. Барјактаревић)
5. Пећинска испосница северозападно од манастира, основа и изглед (Д. Поповић)
6. Калудра, Црква Св. Луке; Силазак Светог Духа, фрагменти живописа (према: З. Ракић)
7. Калудра, Црква Св. Луке након рестаурације

⁵⁶ Средства за обнову обезбедио је г. Вељко Ралевић, некадашњи мештанин села Калудре који је радни век провео у САД. Веома успешна реконструкција цркве изведена је према пројекту арх. Владе Букмировића, а фреске у унутрашњости обновљеног храма урадио је сликар-конзерватор Драгомир Јашовић.

1.

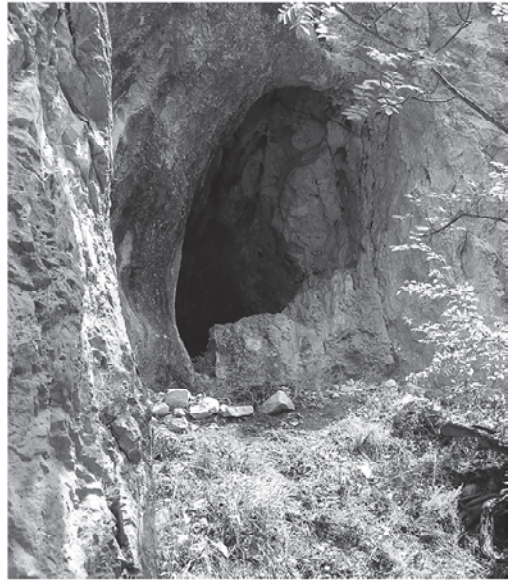
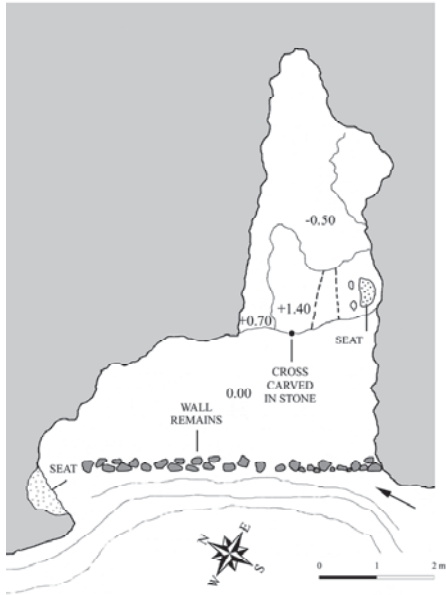
2.

3.

4.

5.

6.

7.

Danica Popović, Marko Popović
Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

THE MONASTERY COMPLEX IN KALUDRA NEAR BERANE
After the trace of an Anchorites Monastic Community

Summary

The paper deals with a little known Medieval monastic community, the remnants of which are located in the canyon of Kaludarska Rijeka, not far from Berane in Upper Polimlje (northern Montenegro). Although of regional importance, Kaludra is noteworthy as an interesting example of a monastic endowment as well as a monastic community too, which apparently changed its structure with time.

Due to the lack of written records, the phases of forming the monastic complexes in Kaludra cannot be determined precisely. Archeological researches have proved that the complex was not built at a single time, but was built and appended in several phases that can be roughly separated, both in terms of construction and chronology. In the first phase that belongs to the Middle Ages – the most probably 14th century – a church was built of single-nave basis. The lack of the buildings of the monastic settlement could be a proof that the original monastic community was not organized as a coenobium, but as a group of Anchorites, which was, as a rule, gathered around a spiritual father. Such a monastic pattern was quite widespread in the Orthodox world, including the Serbian countries. This assumption could be supported by numerous hermitages in the surroundings, as well as by the local toponymy.

The Coenobitic order in Kaludra was established by merit of hieromonk Dionisije and his fraternity, and this is witnessed by an inscription at the foot of the altar-table. By its paleographical characteristics, the inscription can be tentatively dated to the time between mid-15th and mid-16th century. At this, younger stage, the existing church was extended by the cantor's stand and the narthex, and monastery buildings were built around it. Based on the surviving fragments of the frescoes, painting is attributed to a prominent artist of the time, the priest Strahinja from Budimlje (late 16th and early 17th century). The authors suggest that this renewal in Kaludra should probably be linked to the period of the rise of church life in the Serbian countries after the restoration of the Patriarchate of Pec.

РАЧВАСТИ ДУБ И ГРБАВА КРУШКА:
ДРВЕЋЕ И СЕГМЕНТАЦИЈА ДРУШТВЕНОГ ПРОСТОРА У СРЕД-
ЊОВЕКОВНОЈ ПАРОХИЈИ*

Др Станоје Бојанин
Византолошки институт САНУ, Београд

Апстракт: Попис дрвећа у реалном простору међе сеоског атара из средњовековних повеља представља основно полазиште у истраживању друштвеног значаја дрвећа у крајолику средњовековног села и жупе, односно парохијске заједнице. Издвајање дрвећа у одређеном пределу указује на њихов значај као општег просторног оријентира, независно од самог граничног потеса. На основу других, подацима прилично оскудних извора, ова студија указује на функцију појединог дрвећа у означавању светог места заједнице. Њихов значај најјасније је исказан у време главних празника парохије, великих хришћанских празника и помена светом, и то углавном у дане пролећног годишњег циклуса који су бременити атмосферским непогодама. Тада су вршени обреди, они званични, црквени (излазак литије у световни простор) и они незванични (постављање запис-молитве или урезивања крста у кору дрвета), од којих се очекивала Божанска заштита заједнице. Основну проблематику ове студије представљају методолошка разматрања о могућности препознавања *записа* и *миросаног*, односно *сеновитог дрвета* у друштвеном крајолику средњег века и употреби добро познатих података из фолклорног наслеђа XIX и прве половине XX века у истраживању ранијих историјских епоха.

Кључне речи: дрвеће, међа, сеоски атар, свето и профано, парохија, литија, запис-дрво, запис-молитва, народна култура, средњи век.

Средњовековне повеље владара и обласних господара представљају једну од најзначајнијих група извора за истраживање средњовековне историје српских земља. Као документарна грађа, они представљају изворе првога реда, те пружају необично важан увид, мада не увек и довољно речит, у различите области српског средњовековног друштва. Због порекла настанка и намене да се установе правно-имовински и друштвени односи на једном властелинству, ова врста извора садржи податке значајне како за политичку, правну и економску, тако и друштвену и културну историју.

ПОПИСИ МЕЂА – ИЗВОР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
СРЕДЊОВЕКОВНОГ ДРУШТВА

Као посебно важна врста података коју садржи наведена документарна грађа, издваја се попис међа на дарованим поседима или новооснованим манастирским властелинствима. У тим пописима детаљно су забележене границе више села унутар једног властелинства и границе самог властелинства. Због природе података које пописи међа садрже у виду навођења различитих топонима, микротопонима и топографских објеката, ова врста извора најчешће је била предмет историјско-географских и историјско-лингвистичких истраживања.¹ У последње време појавило се неколико важних публикација из наведених и њима блиских научних области. У двотомној књизи посвећеној Светостефанској хрисовуљи, оснивачкој повељи манастира Св. Стефана у Бањској, објављеној 2011. године, тематски се издваја студија Александра Ломе о топонимској грађи из наведене повеље и историјско-географска студија Гордане Томовић. Две године касније појавиле су се две књиге, једна поменутог проф. Ломе (2013) под насловом *Топонимија манастира Бањска* и друга Снежане Божанић (2013) *Чување простора*, о међама средњовековне Србије. Прва књига у својој основи представља речник топонима пописаних из Светостефанске хрисовуље (650 одредница) у намери да се реконструише, према речима аутора, како прасловенски и општесловенски језички фонд, тако и онај повељи савремени српски, средњовековни (Лома 2013: 11–17). Другачији је карактер монографије Снежане Божанић у чијој основи лежи истраживање проблематике везане за међе и разграничење у простору, било да је реч о државним границама, регионалним или оним месним, које раздвајају сеоске атаре. Књига разматра

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету” (ев. бр. 177032).

Основни резултати истраживања на основу којих је настала ова студија представљени су на семинару „Значење и функција биља у српској традиционалној култури и књижевности” којим је руководила проф. Зоја Карановић у организацији Центра за истраживање српског фолклора, Одсек за српску књижевност Филозофског Факултета у Новом Саду и Завичајног музеја из Књажевца, одржаног у Новом Саду 4.–5. јула 2014. године, под насловом „Древеће међаши у средњовековним повељама”.

¹ Основна истраживања из наведених области објављена су у радовима Миодрага Ал. Пурковића (1940) и Митра Пешикана (1981: 1–92). Уз њих би се могла навести и етнолошка студија о земљишним међама Мирка Барјактаровића (1952) чији су оквири опште постављени, у складу са расположивим етнографским материјалом и тадашњим методолошким приступом у етнографским истраживањима, са освртом на поменуте средњовековне изворе.

више различитих питања, поготово оних из области историјске географије и правне историје, која стоје у вези са разграничењем и регулисањем имовинско-правних односа и сл.

Као што се свака појединачна повеља може сматрати важним историјским извором, тако и пописи међа који се у њима налазе могу да представљају значајну грађу за различита историјска и историјско-антрополошка истраживања. У систем сеоских међа могло је бити уврштено више различитих ентитета препознатљивих у локалној средини као што су црква, крст, пут, раскршће, виноград, њива, гумно, студенац, поток, воденица, млин, брег, брод (газ преко реке) и сл, и уз њих и различите врсте дрвећа. Издвајање наведених објеката у друштвеном простору ради повлачења међе усложњавало је њихову друштвену функцију. Друштвени концепт простора у локалној заједници више година је предмет мојих истраживања (Бојанин 2004; 2005), а овом приликом издвојио бих два рада заснована највећим делом на подацима које пружају поменути средњовековни пописи: *Крст у сеоском атару* (Бојанин 2008) и *Сакрална и профана топографија у средњовековној парохији* (Бојанин 2013: 1013–1024).² Друштвена заједница је у наведеним радовима сагледана као село и као парохија (не морамо се ограничити на идеално преклапање села и парохије), односно као простор световног и духовног обележја. Са становишта просторне и друштвене стратификације, предмет истраживања је локална заједница у којој преовладава усмена реч и коју у огромној већини чине припадници нижих друштвених слојева, који опет не представљају јединствену друштвену групу, било да су себри, тј. меропси и сокалници, или занатлије, власи-сточари, парохијски свештеници, односно војници и ситни племићи. Сегментација друштвеног простора у парохији села или жупе у виду издвајања светог места из профаног окружења сагледава се у контексту истраживања појаве која се у савременој науци назива парохијска и лаичка побожност или народно хришћанство (уп. Burke 2001: 7; Gurevič 1987: 22; Schmitt 1998: 941–953), односно код неких аутора и „локална религија” (Christian 1981).

² Оба рада проистекла су из докторске дисертације С. Бојанин, *Народна култура Срба од позног средњег века до почетка новог века (крај XIII – крај XVI века)*, Београд 2007, одбрањене 29. фебруара 2008. пред комисијом А. Веселиновић, Р. Михалчић, Т. Суботин на Филозофском факултету у Београду. Другонаведени рад представљен је на „22. међународном конгресу Византолога” у Софији 2011. године, "Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies", Sofia 22–27 August 2011, Volume III: Abstracts of Free Communications, Sofia 2011, 81–82.

Разматрање друштвене сегментације простора (Lič 1983: 52–54, 76–77) подразумева да свака друштvena заједница и група људи различитим предметима и облицима у окружењу придаје одређено значење. Просторни континуум је вишеструко испресецан границама које раздвајају не само суседна села, насељено од ненасељеног места, већ се њима, унутар заједнице, пажљиво организује простор који има обележја светог и профаног.³ Међа сеоског атара издвајала је свети простор читавог села у односу на онај који лежи изван тих граница, слично као што је црквена ограда раздвајала порту храма од непосредног световног окружења, улице, дворишта, башти и сл. (уп. Бојанин 2004; Бојанин 2005: 143–149). Повучене у конкретном крајолику, међе су могле бити и метафорички обележене, на пример, звуком, како се често наводи у средњовековним (апокрифним) молитвама, звонима и клепалима, односно свакодневним сеоским звуцима као што је оглашавање домаћих животиња, гласом петла и лавезом паса, или верским обредима и литијним опходима у празнично време.⁴

Из низа пописаних објеката у датом географском подручју једино се црква и крст несумњиво сврставају у свете објекте којима је обележен свети простор. Остаје отворено питање обележја других ентитета, овом приликом пописаног дрвећа. Да ли је поједино дрвеће, слично као и приликом обележавања границе, могло бити издвојено ради обележавања светог простора, било да је он организован на међама, било унутар сеоског атара?

ДРВЕЋЕ КАО ОРИЈЕНТИР У ПРОСТОРУ

Пописи појединог дрвећа, лугова, гајева и шума у систему разграничења омогућавају извесне увиде у локалну топографију. Они могу бити интересантни приликом покушаја реконструкције биљног покривача, мада само на прилично уском делу, преко којег је повучена међа. Међутим, они су знатно речитији извор за истраживање друштвеног значаја појединог дрвећа у крајолику средњовековног села и парохије. Са методолошког становишта, важност ових пописа бива већа уколико се има у виду да су чланови локалних заједница били они који су поје-

³ Наведена дихотомија није морала бити апсолутно исказана у сваком појединачном простору заједнице, поготово када је неки простор могао бити мање или више свет, односно профан, као што је то у случају дома и куће у време празника (С. Бојанин 2004).

⁴ Видети претходну напомену.

дино дрвеће именовали приликом разграничења и на тај начин му указивали одређени значај у изградњи друштвеног простора.⁵

У средњовековним повељама пописано је више врста дрвећа ради обележавања међе. У књизи Снежане Божанић (2013: 235–254) изричито су наведени бор, бреза, буква, врба, глог, граб, дрен, зова, јабука, јасен, јасика, јела, крушка, леска, липа, оскоруша, орах, топола, трн, храст или дуб, цер. Овом списку могу се придодати и по која трешња или брест. Међа одређеног села могла је ићи „у дуб” и „од дуба” (Ковачевић 1890: 4) „на крушку” (Младеновић 2003: 52, 54) или „на трешњу путем”, „у глог” и „од липе на камен” (Шафарик 1862: 286, 293, 300), затим „у бор и од бора у Ибар” и „како се њиве стају иза ораха, низ гребен”, односно „у састав потока и у врбу” (Ковачевић 1890: 2, 4) „на оскорушу” (Мишић 2004: 5, 8), „и путем на тополу”, „у брест” и „у орах посред Блатца” (Ивић, Грковић 1976: 63, 65, 83), итд.

Приликом избора појединог дрвећа као међаша не треба занемарити географску распрострањеност појединих врста, али ни чињеницу да издвојено дрвеће не мора указивати на релативну распрострањеност његове врсте у различитим сеоским и жупским пејзажима. На основу општег увида у садржај повеља може се прилично поуздано претпоставити да је дубу, односно храсту придаван изванредан значај, бар као топографском оријентир у односу на друге врсте дрвећа.⁶

Иако наведени примери показују да је усамљено дрвеће било одабирано приликом одређивања границе, постоје примери када се као међаш издвајала поједина врста из мноштва другог дрвећа. Тако је на Светостефанском властелинству међа ишла „по сред гвозда у велику букву” (Ковачевић 1890: 4).

Осим уопштеног навођења врсте дрвета, у описима сеоских међа указује се и на посебне одлике појединих стабала, које их у простору поближе одређују. Тако је, према повељама, међа могла ићи „на Велико дрво” или „у Велики орах” (Шафарик 1862: 286) и „Велику букву” (Ковачевић 1890: 4) као и „на Велику тополу” и „у Велики храст” (Младеновић 2003: 54), затим „у Мали Граб” (Мишић 2003: 32), „Једини бор” и „на Усамљени дрен” (Ковачевић 1890: 2, 4) или „у Грбаву”, а негде и „на

⁵ Одређивање сеоских граница спроводило се у присуству државних власти и месног становништва, односно њихових представника званих *стариници*, који су поседовали знања о положају утесаних међа и постављених међника.

⁶ Истраживаче чекају нова испитивања која би на основу статистичке анализе сачуваног изворног материјала указала на различит ниво заступљености одређених врста дрвећа у систему просторног оријентисања и на могућу везу такве заступљености са преовлађујућим биљним светом у подручју које је предмет историјскогеографских истраживања.

Криву крушку” (Miklosich 1858: 144; Шафарик 1862: 297), па „на Горку Трешњу” (Мишић 2003: 32) и „Слатку јабуку” или у „Расохату (Рачвасту) јабуку” (Младеновић 2003: 54, 87) па „на Крњу јелу” и „Расохати (Рачвасте) дуб” (Шафарик 1862: 274, 295), итд.⁷

Као посебан ентитет издваја се и група појединих стабла као што су „три ораха” (Ковачевић 1890: 60), „две крушке” (Михаљчић, Шпадијер: 2007: 154), „две врбе” (Шафарик 1862: 274) или „две букве Николине” (Ивић, Грковић 1976: 261), итд.

Слична описна обележја појединог дрвећа могу се препознати у називима „Шарена буква” и „Црвена липа” на раваничком (Младеновић 2003: 52, 59), „Црвена јабука” на дечанском (Ивић, Грковић 1976: 261), а „Црн граб” на властелинству Светих Арханђела код Призрена (Шафарик 1862: 292). Многа појединачна стабла приписивана су појединцима, као што су „Братинова буква” (Младеновић 2003: 52) и „Радујева оскоруша” (Младеновић 2003: 53), „Николина буква”, „Симеонов дуб” (Шафарик 1862: 280, 288) или „две букве Николине” (Ивић, Грковић 1976: 261), односно „Бабина буква” (Ивић, Грковић 1976: 65), „Ивањ (Иванов) дуб” (Мишић 2003: 34) или „Пријездина крушка” (Марјановић Душанић, Суботин Голубовић 2010: 65). Слично је могла бити именована и знатно већа група стабла, односно гајеви, лугови и шуме, те се као микротопоници у повељама помињу „Севастов луг” и „Дмитрово дубље” (Шафарик 1862: 272; 284), „Бабин луг” (Ивић, Грковић 1976: 65) или „Врачево” и „Спасово дубље” (Ковачевић 1890: 4) и сл.⁸

На основу напред изложеног, дрвеће је издвајано из своје природне средине не само на основу физичких одлика, као што су изглед, величина и облик, већ и према положају које је у крајолику заузимало и према релативној распрострањености врсте којој је припадало. Осим природног обележја, сачувани су подаци о издвајању појединих стабла додатним обележавањем од стране човека, али се при том није занемаривала природна одлика одабраног дрвета-међаша. Таква активност представљена је обично у избору хроста уз кога би се постављао крст или би се он урезивао у кору дрвета. У функцији међника манастира Хиландара забележен је крст који је постављен ”при дубу”– гдѣ стон

⁷ Није само дрвеће било „рчавасто” – на властелинству манастира Бањске помиње се међаш „Расохати” камен (Ковачевић 1890: 4; Лома 2013: 187).

⁸ У последња два топонима која су забележена у Светостефанској хрисовуљи Александар Лома (2013: 50, 204–205) препознаје храстову шуму која је вероватно припадала извесним црквама, односно манастирима посвећеним Светим Врачима Козми и Дамјану и Спасовдану.

кр(ь)сть при доугѣ (Синдик 2011: 73)⁹ – или је као међаш одабиран храст у чију кору се урезивао крст – и таџо въдрѣзисмо крсть въ дѣбѣ (Miklosich 1858: 131) – или се крст пак урезивао у храст од којег су се путеви рачвали – до распутна гдѣ то стон крѣс(ь)ть оу доугѣ (Синдик 2011: 73). На сличан начин обележени су и дубови-међаши манастира Ватопеда (Мошин 1939: 169).¹⁰

Укључивање појединих стабла у систем разграничења показује да је дрвеће уживало изванредан значај у сегментацији друштвеног простора и њихов се значај није препознавао само у конкретном повлачењу међе. Начин издвајања дрвећа приликом обележавања границе сеоског атара могао је, такође, бити употребљен у друштвеном простору унутар заједнице, означавајући тиме, слично као оно на међи, посебно место са квалитативно другачијим одликама.

МЕТОДОЛОШКИ ОСВРТ: ЕТНОГРАФСКА ГРАЂА ИЗ XIX И ПОЧЕТКА XX ВЕКА КАО МОГУЋИ ИЗВОР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Средњовековне повеље, речено је, представљају посебну врсту извора која садржи прилично особену врсту података. Ти подаци подстичу истраживаче да поставе низ различитих питања, али одговори који се могу добити углавном су једностранни и у складу са природом тих докумената. Стога, наведене податке треба суочити са оним из друге врсте средњовековних извора, мада сви ти извори, као и повеље, пружају прилично фрагментарне податке за истраживање фолклора или народне културе средњег века. Из наведених разлога, историчару бивају прилично примамљиви описи из релативно богате етнографске грађе сакупљане током каснијег периода, обично у XIX и првој половини XX столећа. Међутим, као основно питање намеће се оно у вези са методом употребе те грађе и опасности да се не склизне у анахронизам.

Методологија обраде етнографског материјала из каснијих времена ради изучавања народне културе и фолклора позносредњовековног друштва у тесној је вези са дефиницијом самог предмета истраживања.

⁹ Данас су се сачувала два средњовековна документа исписана на српскословенском језику који садрже опис границе манастира Хиландара и Есфигмена. Поменути просторни однос између крста и храста мога је бити представљен мање одређено, као што је то учињено у другом документу: „и крст близу дрвета” (и кр(ь)сть банъ дрѣва, Синдик 2011: 73).

¹⁰ За краћи попис урезаних крстова у кору дрвета у другим крајевима Југоисточне Европе у средњем веку, видети Пурковић 1940, 70, нап. 4.

Основни методолошки проблем може се формулисати на следећи начин: да ли историчар треба да се придржава давно успостављеног „мита о непроменљивости народне културе” (Burke 1978: 84), који пре небрегава друштвене и културне промене у *народу* током једног или више тисућлећа? У деветнаестом веку, у времену „открића народа”, учени људи били су „закупљени истраживањем порекла, на уштрб истраживања значења обреда код каснијих генерација” (Burke 1978: 84). То је био период прилично снажне и утицајне еволуционистичке школе чији су представници, према речима познатог фолклористе Жаклин Симпсон, о фолклору писали и говорили као о нечему што припада давно прошлим временима (Simpson 1988: 9–12). Као човек свога доба, Јакоб Грим је истраживања немачког фолклора сагледавао у поменутом светлу, те су за њега од истог значаја били писани извори ранијих историјских епоха и они усмени (*народни*) из његовог времена (Bauzinger 2002: 43). Данас су ови погледи у етнологији и историјским истраживањима народне културе углавном напуштени. Уредници енциклопедије о средњовековном фолклору одбацују некадашњу представу о „фолклору као фосилу који чува замрзнуту слику прошлости”, те га сагледавају у његовој промени, у зависности од одређене историјске епохе и конкретног окружења (Lindahl, McNamara, Lindow 2000: XXIV–XXV). Сличне погледе изнео је почетком седамдесетих и немачки етнолог Херман Баузингер у својој расправи о континуитету у фолклору и историјском прегледу развоја науке о фолклору у Немачкој до средине XX века (Bauzinger 2002: 79–96).¹¹

Са друге стране, Броделова категорија *дугог трајања* (*la longue durée*) увела је у историјска истраживања свест о спорим и слабо уочљивим променама (Бродел 1992: 45–48, 83–138). У контексту таквих процеса, истраживање народне културе ранијих историјских епоха постаје приступачније за историчара. Питер Берк је свестан неопходности примене, како каже, посредног приступа у истраживању ове теме и предлаже употребу регресивне и компаративне методе и то „у спречи са другим методама” (Burke 1978: 84, 85). При том, он упозорава да податке из етнографских истраживања XIX и XX века треба користити опрезно, у намери да се „дâ смисао преживелим фрагментима”, а не да послужи „као замена за непостојећу грађу” (Burke 1978: 87).

Истраживање средњовековне праксе у којој се препознаје вишеструка друштвена функција одређеног дрвећа познатог из крајолика сеоске међе, засновано је не само на средњовековним изворима, већ и

¹¹ Посебно обратити пажњу на оне делове књиге у којима су представљени епоха романтизма и деветнаести век (Bauzinger 2002: 29–64).

на појединим подацима преузетим из етнографских истраживања XIX и почетка XX века, чији се трагови, макар делимично, могу препознати у временски удаљеном друштву средњег века. Као основна проблематика истраживања издваја се она која допушта да се поједино дрвеће забележено на међама средњовековних села – и оно поменуто у другим врстама извора о којима ће бити речи – препозна у функцији *записа* или *миросаног дрвета*, односно *оброчитог* и *сеновитог дрвета* из знатно каснијег фолклорног наслеђа.

„ЗНАМЕНОВАНО МЕСТО” ИЗ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ИЗВОРА

Из појединих писаних средњовековних извора сазнајемо да су се извесне богослужбене радње одржавале изван цркве, на отвореном месту. Ти подаци обично стоје у вези са празничним литијама у парохији, али и другим верским процесијама као што су преноси моштију светаца. Ове последње, биле су изванредан догађаји од верског и друштвеног значаја, у појединим случајевима и од политичке и државне важности.¹² Велики жупан Стефан и велики кнез Вукан кренули су у пратњи црквених и световних достојанственика и својих поданика у сусрет моштима свога оца Св. Симеона, чији је пренос из Хиландара у Србију организовао почетком XIII века њихов млађи брат Св. Сава. На месту сусрета организована је светковина – „сатворише славље тога дана, обострано веселећи се, духовно и телесно” (Доментијан 2001: 149–151). Верницима је било дозвољено да целивају мошти свеца и одржана је „обноћна молитва” уз певање псалама и песама за покој, уз мирисна кандила. О природи и имену места, као и о разлозима да се оно изабере ради организовања овакве једне светковине, Доментијан не говори. Исто то чине и учесници поменутог догађаја и синови светог, Стефан Првовенчани и Св. Сава.¹³ На основу њиховог казивања могло би се закључити да су црквени обред и „телесно весеље” које је уследило, одржани изван насељеног места.

Поједини описи преноса моштију могли су бити мање уопштени и садржавали су различите детаље који су од интереса за наше истра-

¹² О преносу моштију оснивача и чланова владарске породице Немањића и других српских светих владара „у функцији стварања култа владара-светитеља”, Поповић 2006: 233–270.

¹³ За поменуте писце, били или не учесници догађаја, место сусрета није ближе одређено. Оно је остало безимено, „на том месту” (Стефан Првовенчани 1999: 76–77), негде „на самој граници земље” (Доментијан 2001: 149) или у области званој Хвосно (Свети Сава 1998: 187).

живање. Посебну пажњу привлачи *Рилска повесть* Владислава Граматика у којој је описан пренос моштију Св. Јована Рилског из Трнова у Рилски манастир крајем седме деценије XV века. У овом делу описују се догађаји који немају непосредан политички значај, нити су активни учесници владарске личности (уколико се и помињу, као на пример царица Мара Бранковић, сасвим су у другом плану). Током последње етапе преноса моштију, литија је после јутарње молитве напустила село у којем је преноћила, те се поворка са моштима, у пратњи игумана, свештенства и народа упутила пешке ка манастиру, појући, уз повремено заустављање:

„Кад беху под гором, заповеди игуман да седну и поједу храну, говори: да не би неко изнемогао од глади. Поседаше људи на зелену траву, као некада када беху чуда Христа мога. И ту знамење начинише у име светого (и тоу знаменіе сътворише въ нде стго), где и до данас сваке године у дан помена светитеља славе људи на том месту (надеже и до нѣна на вѣсако лѣто въ днѣ памѣти стго трѣхъствоуютъ ꙗвци на мѣстѣ томъ)”.¹⁴

Пренос свечевих моштију састојао се од низа радњи које су припадале несвакидашњем и чудесном, које је писац упоредио са догађајима из Новог завета. У крајолику у којем је игуман зауставио литију ради обеда и одмора, успостављено је ново свето место као сећање на свеца и догађај преноса. Оно је било недвосмислено обележено да би се на њему једном годишње одржавао помени светом. Издвајање светог простора из профаног окружења препознаје се у речима „и ту знамење начинише”. Писац, на жалост, не образлаже детаљније како је одређено место одабрано, нити ко је и на који начин „знамење учинио”, приписујући ову радњу подједнако свим учесницима литије.¹⁵

Међутим, један други податак, потекао из сасвим другачије врсте извора, указује на посебан значај који је могло имати „знаменовано место” у парохијској богослужбеној пракси. Он се налази у тексту црквеног обреда литије – *Чин како треба излазити са крстовима у литију*¹⁶ – који је углавном био део Требника, основне богослужбене књиге у парохији. У време црквених празника, литија је обилазила насеља, њиве, винограде, ливаде и друга места у атару важна за сеоску зајед-

¹⁴ Трифуновић 1975: XXVII, 134; (превод Грковић Мејџор 1993: 110).

¹⁵ Занимљиво је да Владислав Граматик није приписао игуману „знаменовање” светог места, иако је игуман наведен као предводник литије и као особа која је одабрала место, које је неодређено наведено, ради привременог починка учесника литије.

¹⁶ чин(ъ) како п(о)добаѣт(ъ) нсходити. с кр(ъ)сты въ литию, Требник са краја XIII или поч. XIV века, Гилџфердинг №21, л.75–78б; наслов *Чина литије* објављен је у: *Сводный каталог* № 482, 369.

ницу. Места где се заустављало ради молитве, у тексту обреда уопштено су названа „место” (цѣсто) или „статије” (статнѣ) и била су схематски распоређена према странама света (Бојанин 2008: 330). У једном од преписа *Чина литије* из XVII века исписано је уместо опште назнаке следеће: и став'ше ндѣже кс(тъ) знаменлно (sic!) цѣсто.¹⁷ Ова интервенција у тексту недвосмислено указује да се литија није заустављала на неком обичном, већ „знаменованом месту” и да такво место није могло бити насумично и једнократно одабрано. На основу других сличних обреда као што је *Молитва против зле кише*, знамо да су се литије организовале на Ђурђевдан, Вознесење и Педесетницу. Тада су обилазиле „четири стране села”, где би се „при крстовима” изговарала извесна молитва.¹⁸ Поменути „четири стране села” одговарају странама света наведеним у званичном литијном обреду, док је одредиште за молитву у сеоском атару било обележено крстом, вероватно слободностојећим или пак урезаним у кору дрвета, камен или стену (уп. Бојанин 2008: 334–337). Зар на сличан начин није могао бити обележен и предео о којем говори Владислав Граматик, где се сваке године славио помен свецу и успомена на пренос његових моштију?

Из описа *Рилске повести* не би се могло закључити да су учесници преноса моштију подигли крст „под гором”, „на зеленој трави” и мало је вероватно да би такав догађај писац описао речима „знамење начинише”.¹⁹ Ипак, наведени израз несумњиво указује да је у ненасељеном крајолику обележено свето место. Сходно описаном догађају, оно је највероватније било означено светим симболима на видљив начин, што је у контексту хришћанског празника подразумевало употребу „знамења часног крста” (знаменне чъстнаго крѣста). Издвајање одабраног простора у природи није се, вероватно, много разликовао од одабира појединих објеката, међу њима и дрвећа, приликом успостављања међе сеоског атара. У тумачењу наведеног израза из *Рилске повести* не

¹⁷ Требник, НБС №51, 116а; уп. Бојанин 2008: 331.

¹⁸ Цѣтва глѣда при крѣстехъ отъ злагоу дажда, Требник (XV или XVI век), НБКиМ №612 (Цонев 1923: 119). У овом рукопису наслов молитве је нешто другачији, са варијантом „при крстех” уместо „на четири стране села”, која нас поближе упознаје са обредном праксом. Молитва веома често следи *Чин литије*, а њен садржај објавио је Качановскій (1897: 608–610). Она, заправо, представља једну врсту егзорцизма, тзв. „заклињања” ђавола. Најстарији сачувани српскословенски препис ове молитве потиче из књиге Служабник са краја XIII века, *Сводный каталог*, № 396, 327.

¹⁹ Да је приликом издвајања светог места био подигнут крст, Владислав Граматик би вероватно употребио неки други израз који би говорио о „подизању” или „постављању крста”, слично као што је то учинио Доментијан (2001: 169–171) приликом описа пастирске делатности Св. Саве.

би требало izgubiti из вида праксу обележавања простора урезивањем крста у кору дрвета, која је посведочена у попису граница манастира Хиландара и Ватопеда (в. горе). Тако створен крст у кори одабраног дрвета (дуба) није губио своју светост и у црквеном документу назван је „часни и животворећи крст” (Мошин 1939: 169).

Имајући у виду опис преноса моштију Св. Јована Рилског и потребу да се установи свето место као сећање на свети догађај, можемо се упитати да ли су се сличне успомене могле неговати и код становништва околних места које се прикључило дочеку моштију Св. Симеона почетком XIII века? Или можда поводом организовања других преноса моштију светаца у средњовековној Србији, од преноса моштију Св. Саве у манастир Милешеву (XIII век) до преноса моштију Св. Луке у Смедерево (XV век)? О томе, на жалост, не може се много тога рећи. Сећања на таква места нису уврштена у званични култ поменутих светаца и уколико су постојала (вероватно да јесу), ограничена су била углавном на усмену реч и локалну средину.²⁰ Предео где је сусрет Немањиних синова организован био је несумњиво „обележен” присуством светих моштију њиховог оца, црквеним обредом и гозбеном светковином. Уколико је постојала намера да се такво место препозна и поштује у друштвеном и верском простору (успомена на свеца и поменути догађај), онда је оно морало бити „знаменовано”, слично како је то представљено у *Рилској повести*. Мало је вероватно да сусрет Немањића, њихове властеле, светих моштију оснивача династије није остао у сећању околног становништва, имајући у виду праксу чувања и неговања сећања на различите несвакидашње догађаје у усменој култури средњовековне Србије.²¹

Друга врста историјских извора садржи податке о издвајању одређеног дрвећа у сеоском атару, када се у његову кору није урезивао крст већ се на стабло причвршћивао извесни предмет, што је такође

²⁰ У две различите „повести” о преносу моштију Св. Луке у Србију деспота Ђурђа Бранковића уопштено се помињу чуда и исцељења која су свете мошти на свом путу учиниле: многа чудеса и исцеленія въ поутьшъствіи створаше се (Суботин Голубовић 2000: 175). У једном од поменутих састава набројана су њихова најзначајнија чуда, међу којима и оно са посвећењем тла на којем су реликвије привремено одложене (сусрет са владаром и његовом пратњом у близини „неког села”) и које је постало место окупљања верника ради исцељења оболелих (Павловић 1882: 96).

²¹ Разноврсни су били поводи за издвајање одређеног места. То су, углавном, били несвакидашњи догађаји задржани у сећању очевидаца и становника одређеног подручја који нису морали имати одлике светог и богослужбеног. Тако је, на пример, у попису међа села Речани на властелинству Св. Арханђела код Призрена уписано у својству међника и Велики пут „где постоја господин цар са колима”: а рѣчмаъ мѣга... на велн поуть кон гред от рѣчанин. гдѣ постоа гднѣ црѣ с колн (Шафарик 1862: 278).

стајало у вези са обредним радњама средњовековне парохије. Такав предмет садржавао је молитву, једну од многих против нежељених падавина – *Молитва против зле кише. У име оца и сина и светаго духа*²² – које су биле релативно распрострањене у рукописним књигама парохијског свештенства. Ова молитва припада апокрифном штиву, уосталом као и она коју је требало изговорити „при крстовима” на велике празнике у пролеће (в. горе). Веровало се да молитва има посебан утицај на олујне облаке и нежељене падавине, пошто би се претходно извео обред који је уз њу нераскидиво везан. Обред је описан у виду упутства дописаног уз текст молитве и за његово правилно извођење требало је имати у виду предмет на којем је молитва исписана, правилно изведене радње у тачно одређеном времену и врсту дрвета на које је она постављена:

сїю молнтвѣ напиши на оловѣ на велики четвъртъкъ, теѣ понеси преждѣ слнца по граници и ѡврти оу крѣшкоу. тон сѣтвори на велики четвъртъкъ или на спасовѣ днь и тѣи молнтвѣ храни ѡ домоу и чати к према злаѣ облакоу.²³

„Ову молитву напиши на олову на Велики четвртак, те је понеси пре сунца уз границу и уврти (је) у крушку. То учини на Велики четвртак или на Спасовдан, и ту молитву чувај у дому и читај је према злом облаку.”

Обред против „злог облака” отпочињао је призивањем Свете Троице и састојао се од исписивања молитве на комаду олова које би се носило дуж сеоске границе и затим, „увртело” у стабло крушке да би тамо остало. Истовремено, исти текст се чувао „у дому” и читао у време лоших метеоролошких прилика (према злаѣ облакоу). Обред проношења записане молитве дуж сеоске међе и њено постављање на крушку, требало је извести у одређене свете дане, на Велики Четвртак и Спасовдан, односно у исти период године кад и горепоменути обред литијног опхода (означен празником Вазнесења). То је, дакле, време пролећног годишњег циклуса које је углавном бременито различитим атмосферским непогодама.²⁴ Описана радња изводила се у раним јутарњим

²² Молитва оѣъ злаго дажда. въ нѣдѣ оѣъца и сына и светаго духа (Каѣановскіј 1881: 157).

²³ Каѣановскіј 1881: 157. *Молитва од зле кише* и упутство „како и када употребити” молитву, налазе се у рукописној књизи манастира Савине из XVI века (Каѣановскіј 1881: 152). Иако сачувана у познијем препису, поменута молитва је средњовековна, као и многе друге, њој сличне, за које постоје сачувани преписи из ранијих столећа.

²⁴ И у другим крајевима средњовековне Европе организоване су током пролећа процесције и слични обреди. У римокатоличким срединама обично је то било у време празника *Rogationes* (три дана која претходе Вазнесењу) и на празник Телово (*Corpus*

сатима, пред зору (прејдѣ слънца), што је можда имало извесне паралеле у богослужбеним часовима манастирских братстава, али за разлику од њих, обављала се у отвореном пределу световне заједнице. Уметање комада олова са молитвом, односно запис-молитве у стабло дрвета и формирање средњовековног запис-дрвета, учинило је одређену крушку посебном у односу на околно дрвеће. На овај начин, одабрани простор у сеоском атару био је издвојен из профаног окружења са одликама светог места.

У ПОТРАЗИ ЗА СРЕДЊОВЕКОВНИМ ЗАПИСОМ
И СЕНОВИТИМ ДРВЕТОМ: СРЕДЊОВЕКОВНИ ИЗВОРИ
У СВЕТЛУ ЕТНОГРАФСКЕ ГРАЂЕ XIX И ПОЧЕТКА XX ВЕКА

У наведеним описима из средњовековних извора могу се препознати света места која су у народној култури знатно каснијег времена посведочена као *запис*, *миро* или *миросано дрво*, негде као *молитва* или *крст*, односно *оброк*, *оброчито* и *сеновито дрво*. Наведена места била су обележена, према речима Душана Бандића, табуисаним дрвећем традиционалне културе. Оно се у неким крајевима издвајало по свом положају, величини или изгледу (Bandić 1980: 244) и таквом дрвећу није се смело зло наносити, чак ни њихов плод убирати, док је поједина стабла (*сеновито дрво*) требало, једноставно, избегавати (Bandić 1980: 239–254). Називима *запис* и *оброк* означавано је дрво или, пак, камен, у којем је *записан*, односно урезиван крст или уз чије је стабло подизан посебан крст (Милићевић 1877: 151–155; Петровић 1998²: 188–189, 326). У крст урезан у кору дрвета уметани су различити црквени обредни реквизити као што су свето миро, тамјан, восак или је могао бити поливан вином, те се такво дрво називало *миро* или *миросано дрво*.²⁵ У фолклору XIX и XX века постоји податак и о мање учесталој пракси постављања молитве-записа на одређено дрво. У селу Кућанима на Златибору пронађен је 1878. године један такав *запис* у стаблу бора. Био је исписан на увоштеној крпи и садржавао је молитву против града и злог облака (Петровић 1998²: 190), што неодољиво под-

Christi), када су литије обилазиле сеоске међаше, као што су дрвеће, гребени, реке и сл. (Lindahl 2000: 772).

²⁵ „За време самога обреда, приликом урезивања крста у кору записа, сврдлом се начини рупа у дрвету. У њу се стави свето миро и тамјан, па се шупљина поново затвори воском” (Зечевић 1973: 45). У нешто сажетијем, али знатно ранијем опису, Милићевић (1877: 154) каже: „свештеник, свршивши молитву, мироше запис у три маха полије га вином” (пракса из Тимочке Крајине). Слична пракса задржала се до новијег времена (Васић 1998: 198).

сећа на поменуто средњовековну праксу постављања оловног *записа* на стабло крушке.

Верска и друштвена функција наведених светих места у парохији долазила је најјасније до изражаја приликом ношења литије у време хришћанских празника и прослављања помена светом. Изласком у световни простор, обилазили су се *записи* при којима су читане молитве и Јеванђеља, обнављао урезани крст или застајало ради одмора. Почетком XIX века било је забележено да су се празничне литије у појединим областима називале *крстоноше*, пошто су учесници носили крстове и иконе (Караџић 1818: 183–184; Милићевић 1877: 152–153; уп. Петровић 1998²: 273). У овом имену препознаје се снажна веза са средњовековним називом црквеног обреда, када се излазило „са крстовима у литију” (в. горе).

За разлику од текста из средњовековних требника у којима је, као што је речено, правац кретања литије схематски представљен због његове универзалне намене, етнографска грађа из XIX и почетка XX века садржи описе појединачних литија у конкретном крајолику. Ова грађа нам омогућава да се упознамо са низом различитих ентитета којима је друштвени простор руралног пејзажа парохије сегментисан. Уопштени називи *место* и *статије* из црквеног *Чина литије* добијају своје конкретне облике на терену у виду *записа* (Милићевић 1877: 155), црквица, извора и сл. (Ишевић, Доњокрајски 1905).²⁶ Приликом опхода, литија је била даривана у храни и пићу (Милићевић 1877: 155; Ишевић, Доњокрајски 1905). У тексту познатом као *Грбаљски статут* за који се дуже време мислило да потиче из XV века, а заправо припада знатно каснијој историјској епохи, као статутарна одредба наводи се следећа: „Сваки домаћин, испред чије куће прође народ с крстима, има изнијети народу да пије вина изобила” (Новаковић 1912: 112).²⁷ Организовање гозбе при *записима* и другим местима није било само у време литијног опхода, већ и поводом помена светом, односно *заветине* (Караџић 1818: 184; Зечевић 1973: 58).²⁸ Сагледан у поменутом светлу, средњо-

²⁶ Занимљиво је овом приликом приметити да су у савременом Великом Требнику у издању Епархије рашко-призренске (1993: 246–252) места где се литија заустављала ради молитве представљена као „дрво на коме је изрезан Крст, који се зове запис”, односно „запис или главно место”.

²⁷ Александар Соловјев (1931: 38) је показао да је статут фалсификат, „плод мистификаторског рада Вука Врчевића... као један исцрпан запис српског обичајног права и друштвених обичаја прве половине XIX века”.

²⁸ За више различитих описа литијиних опхода на основу теренских истраживања и сакупљене етнографске грађе у последња два века, видети Тодоровић (2005: 43–70, 104–140, 141–186).

вековни опис преноса моштију Св. Јована Рилског садржи основне елементе једне сеоске литије. То су верски обред на отвореном, кретање уз појање црквених песама, застајање ради одмора и обедовања „на зеленој трави” и стварање „знамења” ради обележавања светог места праника одређене заједнице.

Имајући у виду горе речено, можемо поставити питање да ли се у извесним називима пописаног дрвећа на међама средњовековних села може препознати дрвеће укључено у свети простор парохије. При том, не треба губити из вида чињеницу да су *записи* или *миросано дрвеће* из XIX века могли бити распоређени и на сеоским међама (Пантелић 1998²: 300; Бандић 2004²: 56). Знатно раније, у Мачви, негде почетком последње четвртине XIV века, у склопу властелинства манастира Раванице постојало је извесно дрво названо „Крстоношин храст” (крстоношинњ храст, Младеновић 2003: 54). Због свог имена, поменути храст је у савременој етнологији безрезервно сагледан у вези са *крстоношама*, и у њему се истовремено препознавало средњовековно дрво-запис (Петровић 1998²: 188–189). Дрво је припадало извесном „крстоноши”, особи којој је према фолклорној традицији из знатно каснијих времена указивана част да у литији носи посебно одабрани крст. Међутим, назив „крстоноша” не представља универзално и званично црквено звање и чин да би поуздано био документован у писаним изворима средњег века.²⁹ У складу са каснијом традицијом, могло би се претпоставити да наведено име упућује на учеснике литије који долазе из лаичке средине и обичајне праксе. Због малобројне и подацима не много речите средњовековне грађе, остаје и даље извесна недоумица да ли се у истом имену може безрезервно препознати средњовековна појава која би била слична, ако не идентична, са *крстоношама* и(ли) дрветом записом из XIX столећа.

Занимљиви су називи још неких ентитета који су били обухваћених системом сеоских међа на манастирским властелинствима. На границама између села Прчева и Чабића, односно бањског и дечанског властелинства, налазио се Кићени дуб (кикени доубь).³⁰ Слични микротопоним, Кићено дрвце (кикјено дрѣвце, Ивић, Грковић 1976: 66, 112, 117,

²⁹ Мало је вероватно да је наведени храст припадао особи чије би лично име или надимак било „Крстоноша”, пошто се такво име не налази у речнику српских личних имена (Грковић 1977) који је настао на различитој историјској изворној грађи.

³⁰ Наведени топоним забележен је у хрисовулама светостефанског и дечанског властелинства (Ковачевић 1890: 9; Ивић, Грковић 1976: 64, 97, 191); за поменута села и њихове међе, видети Пешикан 1981: 49.

237), забележен је на међама села Трепче и Града у Плаву, у горњем Полимљу, у оквирима дечанског властелинства (Ивановић 1954: 196, 198–199). У оба примера назив „кићен” упућује на окићено дрво, односно оно које би се повремено украшавало. Да ли се у поменутиим именима може препознати обичај добро познат у фолклору XIX и XX века, када се у појединим крајевима извесно дрво, обично *запис* или крст постављен уз дрво, украшавао венцима од цвећа, биља и плодова у време *заветине* (Зечевић 1973: 45; Бандић 2004²: 57)? Можемо се сложити са претпоставком Александра Ломе (2013: 105) у вези са топонимом „Кићено дрво” из Светостефанске хрисовуље да у њему препозна дрво-запис из етнографске и етнолошке литературе.

На слична размишљања могу да подстакну још неки називи дрвећа из средњовековних повеља. У дечанским хрисовуљама помиње се као међаш влаха Ратишеваца Обешено дрво (на *офѣшено дрѣво*, Ивић, Грковић 1976: 249). Исти назив забележен је и у повељи манастиру Хиландару од фебруара 1327. године (на *офѣшеног дрѣво*, и *одъ офѣшенога дрѣва* Стојановић 1890: 25). Да ли је име овог микропонима проистекло из физичког описа дрвета и његове крошње или из друштвене улоге која му је придавана? Можда је реч о једном и другом. У српском фолклору каснијих историјских епоха документована су веровања о *сеновитом дрвећу* које је обично представљено у храсту (*оброчити храст*) али и у другој врсти дрвећа. На таквом месту окупљају се натприродне силе (обично вештице) и уз такву врсту дрвећа није се смело дуже задржавати или дом подизати. Уколико би се пак поред *сеновитог дрвета* морало проћи, качили би се и вешали о његове гране, према обичају, кончићи, делови одеће, крпе и слично (Тројановић 1911: 68; Бандић 2004²: 54). Пошто је реч о табуисаном дрвећу у традиционалној култури оно је имало одлике светог, те су се уз такво дрвеће остављали и тешко оболели, ради оздрављења (Бандић 2004²: 54–55) или би се из истих мотива везивали о његове гране делови одеће и друге тканине (Петровић 1998²: 112).³¹

Веровање о дрвећу које настајују натприродне силе документовано је у српској средњовековној књижевности, али у сасвим другачијем контексту. У *Житију Јована Рилског* Димитрија Кантакузина (XV век), помиње се неуспео покушај свеца да се настани у шупљини једног дрвета, пошто су га одатле истерали нечастиви дуси који су се ту

³¹ У грчким земљама постајао је сличан обичај везивања тканина и делова одеће о дрвеће које се обично налазило у близини светих места обележених црквицом, односно капелом, манастиром или извором, ради оздрављења верника (Mucopolos, Dimitrokalis 1985–1986: 183–210).

пре њега настанили.³² У овој епизоди из свечевог живота нехотице се сачувало средњовековно фолклорно веровање о необичном и по људе опасном дрвећу.

У средњовековним повељама могуће је пронаћи још по неки топоним у чијем би се називу, можда, могла препознати друштвена функција појединог дрвећа, а да она није ограничена само на улогу мећника. Из Светостефанске хрисовуље издвајају се два дендронима са необичним именима: „Већна крушка” (оу вѣк'ноу кроуш'коу. и оу стоуден'ць, Ковачевић 1890: 4) на међама села Плава у Рашкој и „Бојатија крушка”, (от кроушкѣ боатнѣ, Ковачевић 1890: 3) у селу Гумништу у долини реке Клине. У књизи о топонимима манастира Бањске Александар Лома изнео је извесна објашњења ових имена, свестан оскудности података и методолошких ограничења. У првом дендрониму могла би се препознати крушка око које би се окупљали људи да би већали (Лома 2013: 43) – мада не би требало изгубити из вида да је у поменутиим крајевима тога времена у општој употреби била реч „збор”/„сбор”/„сабор” или „станак” – док би се други дендроним могао односити на крушку које се требало бојати (Лома 2013: 32), односно на *сеновито дрво*, казано језиком фолклорног наслеђа XIX и XX века.

ЗАКЉУЧАК

Анализа наведених извора указује да је у средњовековном руралном простору дрво представљало важан оријентир из којег је произишла његова разноврсна друштвена функција. Положај и врста одређеног дрвећа играла је важну улогу у друштвеној сегментацији простора, било да је олакшавала кретање људи у ненасељеном пределу и разграничавала сеоске атаре, било да је издвајала одређено место из световног окружења и придавала му одлике светог. Суочавање различитих врста средњовековних извора као што су пописи међа из повеља, подаци из житија, глосе у текстовима црквених обреда или упутства из апокрифних молитви – ма колико да је таква грађа разнородна, малобројна и подацима оскудна – омогућава нам да релативно поуздано сагледамо друштвену улогу дрвећа одређеног крајолика у контексту означавања светог простора локалне заједнице. Литија је излазила у отворено подручје световног обележја, где се заустављала ради читања молитви против елементарних непогода и других несрећа. Та су места

³² „Необично станиште што птицама доликује нашавши, у дупљу дрвета Јован уђе. Но, и када тамо дође, мноштво духова злобно на њега нападне. Љуто бијући, прогањајући, једва га живог оставе” (превод: Грковић Мејдор 1993: 88).

била унапред одређена и укључена у обред, а тиме у систем светих места парохије. Она су била обележена објектима којима је придавана извесна трајност, као што су, на пример, стабла појединих врста дрвећа. Њихова светост у хришћанском друштву Југоисточне Европе средњег века потиче од обреда којим су она *знаменована* „крсним знамењем” (догађај из *Рилске повести*) или постављањем записа-молитве са призивањем Свете Тројице (упутство из апокрифне молитве) којем је, као и крсту, придавано снажно апотропејско обележје. Са друге стране, у средњем веку није забележена употреба речи *запис* („записани” крст у стаблу дрвета), *миро* или *оброк* у значењу у којем су познати у етнографским истраживањима XIX и прве половине XX века. Ипак, извесна средњовековна пракса употребе појединог дрвећа у сегментацији друштвеног простора и друштвени и верски значај такве праксе у парохијском окружењу могу се препознати не само на основу малобројних и сажетих средњовековних пописа међа, описа појединих догађаја, садржаја извесних молитви и глоса унетих у текст обреда под утицајем обичајне праксе, као и у именима појединог дрвећа и њиховом просторном распореду, већ и у сагледавању наведених података у светлу богатог фолклорног наслеђа знатно каснијих времена.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ НЕОБЈАВЉЕНИ

- НБС №51: Рукописна књига Требник из друге половине XVII века, №51. Народна библиотека Србије.

ИЗВОРИ ОБЈАВЉЕНИ

- *Велики Требник* (1993), Призрен: Епархија рашко-призренска.
- Грковић Мејдор, Ј. (1993), *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика*, Стара српска књижевност у 24 књиге, 14, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга.
- Доментијан (2001), *Житије светог Саве*, (превод и коментари Љ. Јухас Георгиевска), Издање Т. Јовановић, Београд: СКЗ.
- Ивић, П., Грковић, М. (1976), *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад: Институт за лингвистику у Новом Саду.
- Качановскій, В. (1897), *Молитва съ апокрифическими чертами „отъ злаго (вредоноснаго) дождя”*, Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности ИАН, II–3: 608–610.

- Ковачевић Љ. (1890), *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА IV: I–XII, 1–23.
- Марјановић Душанић, С., Суботин Голубовић, Т. (2010), *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару (1336/1337)*, Стари српски архив 9: 65, 67.
- Михаљчић, Р., Шпадијер, И. (2007), *Слово браће Бранковића манастиру Хиландару (11. март 1365. – почетак децембра 1371)*, Стари српски архив 6: 151–166.
- Мишић, С. (2003), *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару (1327, јул 9.)*, Стари српски архив 2: 29–40.
- Мишић, С. (2004), *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о спору око међа Крушевске метохије*, Стари српски архив 3: 3–17.
- Младеновић, А. (2003), *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, Београд: Чигоја.
- Мошин, В. (1939), *Акти из светогорских архива*, Споменик СКА ХСI: 153–260.
- Новаковић, С. (1912), *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд: СКА.
- Павловић, И. (1882), *О Св. Луци и пренашању његовог тела*, Гласник Српског ученог друштва 51. Београд, 70–100 (= Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности: Од Григорија дијака до Гаврила Стефановића Венцловића*, Београд 1975, № XXVI).
- Свети Сава (1998), *Сабрана дела* (Приредио и превео Т. Јовановић), Београд: СКЗ.
- Синдик (2011), *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писма Србије, Босне и Дубровника I 1186–1321* (Приредили В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик. Редиговао Д. Синдик), Београд 2011: Историјски институт.
- Стефан Првовенчани (1999), *Сабрана дела* (Превод и коментари Љ. Јухас Георгијевска, издање Т. Јовановић) Београд: СКЗ.
- Стојановић, Љ. (1890), *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типиси, поменици, записи и др.*, Споменик СКА III: 1–226.
- Суботин Голубовић, Т. (2000), *Свети апостол Лука – последњи заштитник српске Деспотовине*, У: *Чудо у словенским културама* (Ур. Д. Ајдацић) Нови Сад: Научно друштво за словенске уметности и културе Београд, 168–178.
- Трифуновић, Ђ. (1975), *Примери из старе српске књижевности: Од Григорија дијака до Гаврила Стефановића Венцловића*. Београд: Слово Љубве.
- Шафарик, Ј. (1862), *Хрисовула Цара Стефана Душана, којом оснива манастир Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену*, Гласник Друштва српске словесности XV: 266–318.
- Каџановскиј, В. (1881), *Апокрифне молитве, гатања и приче*, *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XIII*: 150–163.

- Miklosich, F. (1858), *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae*.

ЛИТЕРАТУРА

- Бандић, Д. (20042), *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд: Нолит.
- Барјактаровић, М. (1952), *О земљишним међама у Срба*, Београд: САН.
- Божанић, С. (2013), *Чување простора: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Бојанин, С. (2004), *Средњовековна светковина између приватног и јавног*, У: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, (приредиле С. Марјановић Душанић, Д. Поповић), Београд: 246–279.
- Бојанин, С. (2005), *Забаве и светковине у средњовековној Србији (од краја XII до краја XV века)*, Београд: Историјски институт – Службени гласник.
- Бојанин, С. (2008), *Крст у сеоском атару: Сакрална топографија и њена друштвена функција у парохији средњовековне Србије*, Историјски Часопис LVI: 305–347.
- Бродел, Ф. (1992), *Списи о историји*, (превод Б. Јелић, И. Павловић, К. Јовановић), Београд: СКЗ.
- Васић, О. (1998), *Завећина – Заветина у селима Заглавка и Тимока*, Етно-културолошки зборник IV. Сврљиг: 197–200.
- Грковић, М. (1977), *Речник личних имена код Срба*, Београд.
- Ишевић Доњокрајски, И. (1905), *Ношење крста: Српски народни обичај из Црне Горе*, Годишњица Николе Чупића 24: 220–247.
- Зечевић, С. (1973), *Заветина у североисточној Србији*, Гласник Етнографског музеја у Београду 36: 43–66.
- Ивановић, Р. (1952–1953), *Дечанско властелинство*, Историјски часопис 4 (Београд 1954) 173–226.
- Карацић, Вук С. (1818), *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма*, Беч.
- Лома, А. (2011), *Топономастичка сведочанства Бањске хрисовуље*, У: *Повеља краља Милутина манастру Бањска – Светостефанска хрисовуља 2: Фототипије издања и пратеће студије*, (приредио Ђ. Трифуновић), Београд, 179–194.
- Лома, А. (2013), *Топонимија Бањске хрисовуље. Ка осмишљењу старосрпског топономастичког речника и бољем познавању опитесловенских именовних образаца*, Београд: САНУ.
- Милићевић, М. Ђ. (1877), *Славе у Срба*, Годишњица Николе Чупића 1: 90–162.

- Пантелић, Н. (1998²), *Дрво, Међа*, У: *Српски митолошки речник*, (ур. Ш. Кулишић, П. Петровић, Н. Пантелић), Београд: Етнографски институт САНУ–Интерпринт, 154, 300–301.
- Петровић, П. Ж. (1998²), *Врачање, Запис, Крстоноше, Оброк, Сен*, У: *Српски митолошки речник*, (ур. Ш. Кулишић, П. Петровић, Н. Пантелић), Београд: Етнографски институт САНУ–Интерпринт: 111–112, 188–190, 273, 326–328, 407–408.
- Пешикан, М. (1981), *Из историјске топонимије Подримља*, Ономатолошки прилози II: 1–92.
- Поповић, Д. (2006), *Под окриљем светости: култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Пурковић, М. А. (1940), *Одређивање међа*, Етнологија, Часопис етнолошког друштва у Скопљу, год. 1, Св. 2: 65–84.
- *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI–XIII вв*, Москва 1984: Академия наук СССР.
- Тодоровић, И. (2005), *Ритуал ума: значење и структура литијског опхода*, Београд: Етнографски институт САНУ.
- Томовић, Г. (2011), *Властелинство манастира Светог Стефана у Бањској*, У: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља 2: Фототипије издања и пратеће студије*, (приредио Ђ. Трифуновић), Београд, 195–249.
- Тројановић, С. (1911), *Главни српски жртвени обичаји*, Српски етнографски зборник 17, Београд: СКА, 1–239.
- Цонев, Б. (1923), *Опис на славјанските рѣкописи в Софийската народна библиотека II*, Софија.
- Vandić, D. (1980), *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd: XX vek.
- Vauzinger, H. (2002), *Etnologija: od proučavanja starine do kulturologije*, (prevod A. Vajazetov Vučen), Beograd: Biblioteka XX vek.
- Vojanin, S. (2013), *Sacred and profane topography in a medieval Serbian parish – An outline*. Зборник радова Византолошког института 50/2: 1013–1024.
- Burke, P. (1978), *Popular Culture in Early Modern Europe*, New York: New York University Press.
- Burke, P. (2001). *Popular Culture*, In: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, vol. V. Editor in chief P. N. Stearns, New York: Charles Scribner’s Sons, 3–13.
- Christian, W. A. (1981), *Local Religion in Sixteenth-Century Spain*, New Jersey: Princeton University Press.
- Gurevič, A. (1987), *Problem narodne kulture u srednjem veku*, (prevod L. Subotin), Beograd: Grafos.
- Lič, E. (1983), *Kultura i komunikacija: Logika povezivanja simbola*, Beograd: Prosveta.

- Lindahl, C. (2001), *Peasants*, In: *Medieval Folklore: An Encyclopedia of Myths, Legends, Tales, Beliefs, and Customs*, Vol. II, (editors C. Lindahl, J. McNamara, J. Lindow), Santa Barbara–Denver–Oxford: ABC–CLIO.
- Lindahl, C., McNamara, J., Lindow, J. (2000) *Preface*, In: *Medieval Folklore: An Encyclopedia of Myths, Legends, Tales, Beliefs, and Customs*, Vol. I–II, (editors C. Lindahl, J. McNamara, J. Lindow), Santa Barbara–Denver–Oxford: ABC–CLIO, XXIII–XXIX.
- Mucopulos, N., Dimitrokalis, G. (1985–1986), *Običaj vešanja krpa po drveću radi ozdravljenja bolesnika*, *Balkanica XVI–XVII*: 183–210.
- Schmitt, J. C. (1998), *Religion, Folklore, and Society in the Medieval West*, In: *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*, (eds. L. K. Little, B. H. Rosenwein), Oxford: Blackwell Publishers Inc., 376–387.
- Simpson, J. (1988), *Evropska mitologija*, (prevod S. Sarnavka), Opatija: Otokar Keršovani.

Stanoje Bojanin, Ph.D.

The Institute for Byzantine Studies SANU Belgrade

FORKED OAK AND HUMPED PEAR: TREES AND SEGMENTATION OF THE SOCIAL SPACE IN A MEDIEVAL PARISH

Summary

The lists of trees in the real space of village borderlines from Serbian medieval charters are the primary starting point for research of the social importance of trees in the landscape of a medieval village and parish community. In those lists, village boundaries go to *the two pears* and *three walnuts*, *in the oak* and *in the hawthorn* or *from the elm*, *to the willow*, etc. Distinguishing individual kinds of trees in a certain area shows their importance as a common landmark, independently of a specific borderline. The names by which those trees or landmarks were referred to were diverse: the Big tree, the Big beech, the Lonely dogwood, the Little hornbeam, the Forked apple-tree, the Dappled beech, the Bitter cherry, the Crossbearer's oak, the Red linden, the Ornate tree, or Prijezda's pear, Nikola's beech, etc.

Comparing the data from the borderline landmark lists of the charters with different medieval sources such as hagiographies, glosses in the texts of church services and official rituals (*Čin kako podobajet ishoditi s kr'sti v litiju*) or apocryphal prayers and their rites (*Molitva ot zlogo d'žda*) enables us to relatively reliably perceive the social function of trees in the context of the spatial fragmentation and marking out of holy space in a local community's landscape. Their importance is most clearly noticeable during the main religious holidays, the patron Saint's day

(*pomen svetom*) and processions (*litija*) in the spring season which is filled with unpredictable and bad weather.

The sacredness of a place distinguished from its surroundings by a particular tree in the Christian societies of Southeast Europe had its origin in unofficial church rituals (*znamenie s'tvoriše*) which probably accompanied the carving of a cross into the bark of a tree or attaching amulets with prayers, (*zapis-molitva*), on the tree trunks. It was believed that both of these objects, the cross and the amulet with prayer, had particular apotropaic meanings and traits. Aside from this, the chosen places usually helped preserve the memory of a holy event which had taken place as with the transfer of the relics of St. John of Rila in the 15th century. The medieval practice of segmenting social space using different trees can be seen in the rich folkloric heritage of the 19th and the first half of the 20th centuries. Thus, in this article it is important to point to the core methodological stances on the use of sources from different historical periods, rejecting the idea *that folklore, like a fossil, preserves a frozen image of the ancient past* (editors of the encyclopedia of *Medieval Folklore*) and the old *myth of an unchanging popular culture* (Peter Burke).

ГРУПКО ДОБРИЧЕВИЋ = ГРУПКО ПОПОВИЋ, ДА ИЛИ НЕ?

Доц. др Аранђел Смиљанић

Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет

Апстракт: Основни циљ рада је да се утврди да ли се дипломата породице Косача Групко Добричевић може идентификовати са Групком Поповићем, који је, такође, у више докумената забиљежен као посланик у служби ове породице. Највећи дио рада чини навођење свих помена Групка, као посланика војводе Сандаља и војводе и херцега Стјепана, без обзира на то како је у тим изворима означен („Добричевић“, „Поповић“, „Dobreaveg“, „Dobranichi“, „Grupchum diach“, „дијете укућно Групко“, „цариник – dohanerius“, „zarinich“, „gabelloto“, „factoris“). Захваљујући томе може се пратити његова континуирана активност у политичком животу босанске државе и њених веза са другим политичким субјектима тог времена. Кроз анализу извора, аутор изводи закључак да ли је у питању иста личност или не. Завршни дио рада указује на Групкову евентуалну сродност са другим особама укљученим у дипломатску службу Косача.

Кључне ријечи: Групко Добричевић, Групко Поповић, идентификација, Венеција, војвода Сандаљ, Дубровник, мисије, логотет, цариник, војвода и херцег Стјепан, дворанин, дипломата, наследници.

Изворна грађа биљежи име Групка Добричевића, Групка Поповића, али и Групка који је означен као дијак, логотет и цариник без навођења презимена. Заједничко за њих јесте то што су били укључени у дипломатску службу Косача. Тешко је у почетку рећи да ли је у питању иста или се радило о двије различите личности. Чак и у оним тренуцима када се чини да се они могу разликовати, појави се извор који сугерише супротно, и који их готово идентификује, о чему ће више бити ријечи при обради његове (или њихове активности). Несумњиво је да је у питању једна од оних ситуација када аутор добија нескривену жељу за путовањем у прошлост не би ли утврдио да ли је у питању иста личност или различите, које осим имена и службе истим господарима, немају ништа заједничко.

Ако желимо да одговоримо на у наслову постављено питање, у обзир морамо узети све могућности које су блиске његовом (или њиховом имену). У новембру 1412. као Сандаљев посланик у Венецији оз-

начен је „Grubacium Dobreaveg”¹. Тада је одиграо важну улогу у склапању мировног уговора између Млетачке Републике и Балше III, што је означено на одговарајућем мјесту „...spectabilem virum dominum Grubacium Dobreaveg, honorabilem suum ambassiatozem ad tractandum et concludendum pacem inter nos et dominum Balsam „². Међутим, не мора да значи да је то његов први помен у изворима, пошто постоји могућност да је забиљежен у једној тужби почетком 1412, када је означен као „Grupchum diach”³.

На повратку из Венеције, брод којим је Групко пловио захватило је снажно невријеме, те су били принуђени да дио робе с њега баце у море, о чему Дубровчани пишу Сандаљу средином децембра 1412. године⁴. Групково име („Grubaz Dobranichi”) забиљежено је и на Балшиној мировној повељи од 30. јануара 1413. године⁵. Крајем марта исте

¹ За то посланство, Сандаљ је у другој половини октобра тражио лађу у Дубровнику. Друштво му је правило Радослав, изасланик банице Анке и ћерке јој Катарине. Они су разрјешавали питање подјеле уложене имовине на добит између бивших супружника. Групко је, поред тога, за Сандаља и куповао одређену робу. У Дубровник се вратио 14. децембра 1412. Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Сарајево 2009, 383.

² Мировни уговор потписан 26. новембра 1412. предвиђао је да ће, уколико Балша прекрши споразум, бити дужан да врати Републици Улцињ и Будву. Ако то не учини, Сандаљ је требао Републици пружити помоћ у протјеривању Балше. Он је том приликом обећао да ће Балша вратити купљене градове. S. Ljubić, *Listine o odnošajih južnoga Slavenstva i Mletačke Republike VII*, 26–28; А. Babić, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj*, Сарајево 1995, 89; Б. Храбак, *Венеција и Сандаљ у његовом ширењу по Приморју почев од Херцег-Новог*, Бока 11, Херцег Нови 1979, 209.

³ „Brayan Pribilouich coram domino Marino de Bona conqueritur supra Tassouac Petieuich, Radman eius fratrem, Bubeglam nepotem Medulini, Stanisauum Grubigleuich, Grupchum diach, Meiugostum Conarbradich et Medulinum zupanum. Eo quia predicti per vim acciperunt sibi quattuor boues. Et hoc fuit die octauo septembris proxime preteriti in Parauo. Item conqueritur supra dictum Radman. Eo quia per simoniam accepit sibi ureperos tres ut faceret sibi reddere dictos boues et nil fecit.” DAD, Lam. de foris II, 133' (5. I 1412). Изражавам најтоплију захвалност проф. др Есаду Куртовићу са Филозофског факултета у Сарајеву који ми је уступио необјављене документе, који су искоришћени за ову, и других неколико напомена. У прилог томе да се радило о Сандаљевом посланику Групку сугерише помен жупана Медулина, за кога се зна да је у то вријеме био у служби Косача.

⁴ Они су Сандаља обавијестили да ће се дио бачене робе надокнадити од преостале робе, и то у процентима колико је његове робе било бачено у море. Требало је извршити процјену штете и један дио одвојити за надокнаду. Умјесто да дио његове робе задрже, Дубровчани су од Сандаља тражили 12 дуката за трошкове процјене износа настале штете. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–I*, Београд 1929, 286–287; Е. Kurtović, *Sandalj*, 384.

⁵ Како у млетачком документу стоји „el spectabele et egregio homo meser Grubaz Dobranichi”. S. Ljubić, *Listine VII*, 68. А. Babić, *Diplomatska služba*, 89; G. Čremošnik,

године, опет је боравио у Венецији када је подизао Сандаљев депозит⁶. За свог господара у Дубровнику је новембра 1415. набављао оружје⁷. Већ овдје је присутна прва дилема, пошто се у млетачким изворима означава као Грубач („Grubacium Dobreaveg” и „Grubaz Dobranichi”), а не као Групко. Вјероватно је у питању грешка коју је начинио неискусни писар у Венецији при писању наших имена. У том случају, више ћемо повјерења поклонити дубровачком писару који га је у поменутој тужби с почетка 1412. означио правим именом Групко као „Grupchum diach”.

Након паузе поново се јавља, овај пут као логотет, почетком маја 1420. када је у Дубровнику преговарао о продаји друге половине Конавала⁸. Преговори су били успјешни и Групко је по Сандаљевом овлашћењу написао другу повељу о уступању Конавала Републици⁹. Осам дана касније, Дубровчани су одлучили да документ о Сандаљевом улагању новца дају Групку¹⁰. Већ почетком јуна дошло је до побуне становништва у Конавлима, на шта је Сандаљ у договору са Дубровчанима ангажовао свог логотета Групка, који је са дубровачким изаслани-

Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka, GZM VII (1952) 278; Б. Храбак, *Венеција и Сандаљ*, 20–210; Е. Kurtović, *Sandalj*, 384.

⁶ Радило се о депозиту од 6.000 дуката, које је Сандаљ требао да дијели са бившом супругом и пуницом. Сињорија је обећала исплату новца када су они боравили у Венецији четири мјесеца прије тога, и сада је то требало и да се реализује. Б. Храбак, *Венеција и Сандаљ*, 210.

⁷ Било је то вријеме кад су Сандаља опасно притисли браћа Павловићи, који су у то вријеме уживали турску подршку након убиства њиховог оца кнеза Павла. Е. Kurtović, *Sandalj*, 384.

⁸ У омјеру 15 против 14, 9. маја није прихваћен приједлог „de intrando ad tractandum cum Grubacio ambaxiatori voyuode Sandagl pro emendo aliam parte que fuit voyuode Petri cum dimidia castri de Sochol et cum Obod et Civitate vechia integram pro eo precio quo empta fuit alia pars dicti voyuode Sandagl”. Радило се о Павловићевој половини, коју је у том тренутку држао војвода Сандаљ након што је поразио војводу Петра Павловића, највише захваљујући турској помоћи. У томе му је помагао Дубровчанин Тудроје Бавжелић, у то вријеме ангажован као Сандаљев дипломата. Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик СКА 66, Земун 1926, 26; П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971, 160; Е. Kurtović, *Sandalj*, 383, 387.

⁹ Преговори су успјешно окончани 20. маја тако да је Сенат три дана касније наредио припреме „pro possessione Canalis et castri Soccholii. G. Ćremošnik, *Bosanske i humske povelje*, GZM VII, 277–279; Р. Грујић, *Конавли*, 26; Ово свакако иде у прилог повезивању са личношћу дијака Групка, забиљеженог у тужби почетком 1412 (претходно наведено у тексту).

¹⁰ Вијеће је тада одлучило „de dando literam obligationis XVIIIIm yperperorum pro prima media parte empta Canalis Grubacio ambaxiatori voyuode Sandalie ... de dando predicto Grubaccio obligationem predictam sine ulla fideuissione”. DAD, Cons. Rog. II, 120 (28. V 1420).

цима отишао у ту жупу и на збору позивао на смирење и покорност дубровачкој власти¹¹. Групко Добричевић је почетком 1423. у Дубровнику примио дио Сандаљевог депозита¹².

Ако до тада и нема дилеме да се радило о истој личности, која је прво била дијак, затим угледни посланик у Венецији и логотет војводе Сандаља, проблеми са идентификацијом почињу у прољеће исте године. Наиме, 17. априла 1423. у једном Сандаљевом писму забиљежен је Групко Поповић¹³. Остаје отворено питање да ли је то иста личност као Групко Добричевић. У одговору на ово питање не може нам помоћи ни Сандаљева потврда о подизању новца из депозита с краја те године, у којој је његов посланик означен као „наш слуга, дијете укућно Групко“¹⁴. Чак би се могло рећи да овај помен додатно компликује посао око идентификације Групка, јер не знамо да ли се то односи на Добричевића или Поповића (наравно ако нису иста личност), или чак да је у питању личност која нема везе са претходним поменима Групка. У сваком случају, „наш слуга, дијете укућно Групко“ је у приличној несразмјери са „spectabilem virum dominum Grubacium Dobreaveg“, како су га Млечани означавали. У Сандаљевој потврди о подизању депозита као да се радило о некој особи на почетку дипломатске каријере.

Оставићемо ово питање по страни, те ћемо се вратити каснијим поменима Групка у служби војводе Сандаља. Као његов цариник („dohanerius“), Групко је први пут забиљежен 9. априла 1424. када је у Дубровнику договорено да заједно са Теодором Проданелићем исплати но-

¹¹ Иза побуне стајао је војвода Радослав. На народном збору, у присуству Дубровчана Орсата Замањића, Натала Прокуловића и Ловра Соркочевевића, Групко је упозорио на опасност од Турака с којима се Радослав повезао, те позвао све на поштовање уговора. Р. Грујић, *Конавли*, 26.

¹² Признаницу о томе потписао је својом руком **Грѣпко Добричевићъ слѣга воеводе Сандаља неговимъ посланиемъ и ш неговими...неговомъ печатниѡ придохъ ѡ Дѡбровникъ** У питању су биле турске аспре. Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 368–369; Групко за аспре није донио одговарајућу документацију, али су Дубровчани изашли у сусрет Сандаљу да му се „dandi dicto Grupcho dictos aspros et accipiendi dictam expeditoriam a fieri, faciendi omnes scripturas et cauales oportunas et scribendi et respondendi ad literas eiusdem voiuede“. DAD, Cons. Rog. III, 134 (4. I 1423); A. Babić, *Diplomatska služba*, 89.

¹³ У препису Руска Христифоровића наведен је као „Grubcho Popovich“. G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje*, GZM VII, 279.

¹⁴ У потврди о примању новца господар га означава као **слѣгѡ нашега дикте ѡкѡѣнкѡ Грѣпка**. Опет је подизао турске аспре. П. Каранотвртковић, *Србски споменици*, Београд 1840, 164–165; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858, 329; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 374–375; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje*, GZM VII, 279–280.

вац клесару Новаку Прибиловићу, који се обавезао да ће изградити цистерну и извести друге радове које Сандаљ од њега буде тражио у Соколу за мјесечну плату од 14 перпера и храну¹⁵. Сљедећи извор је веома важан јер нам открива презиме цариника Групка. Наиме, крајем августа 1425. забиљежен је цариник („zarinic”) Групко Поповић у улози посланика војводе Сандаља, који је преко њега подигао новац од царине, камате и конавоског дохотка¹⁶. Сљедећи пут јавља се почетком априла 1426. такође као цариник („gabelloto”) Групко, у послу који је подсејао на онај закључен са клесаром Новаком Прибиловићем. Занимљиво да се и овај пут биљежи име Теодора Проданелића. Једина разлика је што се овај пут закључује уговор са Радишом Богетићем¹⁷.

Средином августа 1426. Групко Поповић и Клапац Станковић подигли су добит на име новца који је њихов господар, војвода Сандаљ, имао уложеног у дубровачкој комуни, али и конавоски доходак¹⁸.

¹⁵ „Nouach Pribilouich lapicida promisit et se et omnia sua bona per aptay renuntian-do obligant laborare ac perfecte facere et construere voiuode Sandalio unam cisternam vel omnia altra laboreria que videbuntur et placebunt eidem voiuode in Sochol. Pro quo voiuoda ser Theodorus de Prodanello et Grupchum dohanerius dicti voiuode ad melius tenendem obligauerunt se et omnia ipsorum bona, dare et soluere dicto Nouach quolibet mensis quo steterit ad laboreria dicti voiuode Sandagl yperperorum quatuordecim et quod dictus voiuoda dabit sibi expensas necessariis oris pro eo tempore quo stabit cum ipso. Quod tempore incipe debet crastina die et finiturus est die quo licentiabitur ab illo voiuoda.” DAD, Div. Canc. XLII, 261 (9. IV 1424).

¹⁶ „Grupchus Popouich zarinich voiuode Sandali ad zarinam prope Ragusium, nuncius et ambasiator dicti voiuode Sandali ut patet per expeditorias hic affixas in sclauo scriptas, vice et nomine dicti voiuode Sandalii et vigore expeditoriarum hic affixarum ut supra, confessus et contentus fuit habuisse et recepisse a viro nobili et sapienti domino Rectore Ragusii ser Volzo de Babalio et suo minori consilio, dante et solvente nomine et vice et de denariis comunis Ragusii in una mane yperperos noningentos pro prode denario-rum, videlicet, yperperos XVIII^M quos idem voiuoda Sandalius habet in comune nostrum ad prode de quinque pro centenario in anno soluto prode predicto dictorum yperperorum XVIII^M anno de 1425 et completo de mense augusti presentis in die sancti Stefani dicti mensis et millessimi. Et in alia manu confessus et contentus est dictus Grupchus dicto no-mine habuisse et recepisse a predictis domino Rectore et minori consilio ut supra yperperos quingentos grossorum de Ragusio pro tributo Canalis debito ipsi voiuode soluto ipso tributo pro anno de 1425 finito in festo sancti Stephani de mense augusti presentis ut in expedi-toriis hic affixis continetur.” DAD, Div. Canc. XLIII, 189 (31. VIII 1425).

¹⁷ „Radissa Boghetich petrarius promisit super se et omnia sua bona ser Teodoro de Pro-danello et Grupcho gabelloto voyuode Sandagl stipulantibus et recipientibus nomine ipsius voiuode Sandagl, ire Schol ipius voyuode as faciendum ibidem unam cisternam.” DAD, Div. Canc. XLIV, 5^r (9. IV 1426). A. Babić, *Diplomatska služba*, 89; E. Kurtović, *Sandalj*, 390–391.

¹⁸ „Grupchus Popouich et Clapaç Stancouich nuntii spetiales et ambaxiatores voyuo-de Sandagl ad infrascripta ut patet per litteras expeditorias ipsius voiuode Sandagl scriptas in sclauo ... in una parte ducatos trecentos auri pro prode ducatis sex milium quos idem

У исто вријеме, и сам Групко је био у неколико кредитно-трговачких послова са Дубровчанима који су забиљежени у задужбеним књигама јуна 1426, фебруара 1427. и новембра 1431. године¹⁹. За нас је значајније од тога то што се у овим изворима уз име Групка налази презиме Добричевић („Dobrichieuich”), али и његова функција цариника („zarinich”). Имајући у виду да је и Групко Поповић, готово истовремено, (август 1425) означен као цариник, неминовно се намеће претпоставка да се ради о истој личности.

Сређином новембра 1426. забиљежен је „Glupchus Dobrichieuich factor magnifici voiuode Sandagl”²⁰, иза чега се сасвим сигурно крије

voiuoda habet in comune Ragusii.” DAD, Div. Sanc. XLIV, 53 (13. VIII 1426). Е. Куртовић, *Из историје банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку (улагање новца на добит)*, Београд 2010, 30.

¹⁹ „Nos Obrad Boroeuich, Radiuoy Dubraucich, Radin Dobrichieuich, Grubaç Obradouch et Grupchus Dobrichieuich zarinich confitemur quod super nos et super omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser Luce de Andree de Sorgo yperperos quatragesima septem cum dimidio usque ad festum sancti Michaelis de mense septembris proxime futuros ... Cum pacto quod Grupcho predicto non possit exigi de dicta quantitate plusquam yperperis quindecim et ultra ne quamquam.” DAD, Deb. Not. XIV, 29 (6. VI 1426); Са стране стоји: „Die V^{to} februarii 1427 ser Lucas de Sorgo confessus fuit habuisse et recepisse a contrascriptis Radiuoi, Obrad, Radin et Grubaç pro parte solucionis suprascripti debiti yperperos quindecim de quibus fuit plegius Grupchus ut in obligatione debiti contentur.” Изнад са стране: „Die VIII° nouembris 1431 infrascriptus ser Lucas de Sorgo creditor dedit potestatem Volcho Daboeuich sartori pro resto infrascripte obligationi de yperperis triginta duobus cum dimidio sine aliquo vigore supra Obrad, Radiuoi, Radin, Grubaç et Obriuoglia principales debitores ad melius tenentem secundum formam obligatione exceptato Grupcho plegio ponens ipsum Volchum in suum bonum et faciens eum procuratorem ut in rem suam. Ita quod dantibus ipse Volchus infrascripta obligatione suo nomine proprio uti possit in iudicio et extra et dictos yperperos 32÷ a dictis principalibus debitoribus et in bonis suis ad meliustenendem petere, exigere et recipere habere in animam jurare finem remissionem et omnem suam voluntatem tanquam de re propria.”

²⁰ „Glupchus Dobrichieuich factor magnifici voiuode Sandagl ex parte una et Volchassinus Racich tabernarius ex parte alia pro uno debito yperperorum sexaginta quos idem Volchassinus confessus fuit debere dare dicto Glupcho pro nomine voiuode Sandagl et pro vino dicti voiuode pro quibus idem Volchassinus erat in carceribus comunis, venerunt ad infrascriptum pactum et concordium, videlicet, quod dictus Volchassinus soluere teneatur et debet pro aptai renuntiando super se et bona sua pro parte dicti debiti usque ad Carnisprium proxime futuros yperperos triginta et alios yperperos triginta pro resto dicti debiti usque ad Pasca ascensionis domini proxime futuros cum pacto quod nisi soluint ut supra promisit in dictis terminis debeat reuerti ad carceres comunis. Pro quo Volchassinus et eius precibus et instantia infrascripti se constituerunt plegios et principales pagatores pro infrascriptis, videlicet, quantitatibus quilibet eorum pro sua quantitate ad meliustenendem cumdicto principali isto modo, videlicet, quod nisi dictus Volchassinus soluerit ad terminos ut supra promisit quod ipsi consignabunt personum eius ad carceres qua in carceribus consignata plegii ipsi sint franchi a presenti pleziaria, scilicet, vero non consignauerint utt supra tunc quilibet

Групко Добричевић, чије је име писар у Дубровнику погрешно написао. Почетком 1427. Сандаљ је преко Групка протествовао код Дубровчана због куповине Павловића дијела Конавала по вишој цијени него што су купили његов дио. То је био својеврсни дипломатски протест на који су Дубровчани одлучили да одговоре управо преко Групка²¹. Упадљиво је да се у овим одлукама уз име Групка не наводи нити презиме, нити његова евентуална функција цариника, па чак ни ознака да је у питању Сандаљев посланик или амбасадор. Шта је разлог томе, тешко је утврдити. Биће да су Дубровчани били повријеђени Сандаљевом дипломатском акцијом, због које им није било до посебног означавања његовог посланика, или су можда били у некој журби.

Ако не знамо о коме се Групку радило (ако их је било више од једног), онда сигурно знамо о коме је била ријеч крајем августа 1427. Тада је „Grupchus Porouich nuncius et ambasiator specialis magnifici voiuode Sandalii” долазио у град подно Срђа ради подизања добити за свог господара²². Сљедећи помен Групка, цариника војводе Сандаља („Grupchum duanerium vaiuode Sandali ad zarina”), није био посебно пријатан по њега. Наиме, у другој половини маја 1428. против њега је дубровачки грађанин Радоња Прибиловић подигао тужбу пред судом²³. Како је овај спор окончаан, није познато, али се зна да је у Дубровник поново долазио у другој половини јула исте године када му се Вијеће умољених извинило јер није имао одговарајуће овлашћење свог господара²⁴. Документ с краја те године значајан је у идентификацији Групка, по-

eorum soluere teneatur quantitate pro qua est plegius ut infra. videlicet. Renuntiantes omnes. Infrascripti sunt plegii: Ser Theodorus de Prodanello pro uerperis quindecim renuntiando uerperis XV, ser Marinus Ju. de Georgio pro uerperis tribus renuntiando, uerperis III”. DAD, Div. Canc. XLIV, 80 (18. XI 1426).

²¹ Они су, између осталог, тада одлучили „de induciendo super verbis reportatis per Grupchum parte voiuode Sandagl sub literis credentialibus ... de firmando literas sclavas que scribuntur Sandagl pro significatione conclusionis Canalis partes Radosai. Одлука је потврђена три дана касније када одлучују да respondendi petitionibus factis per Grupchum parte voiuode Sandagl”. DAD, Cons. Rog. IV, 1, 2' (2. и 5. I 1427).

²² DAD, Div. Canc. XLIV, 177 (31. VIII 1427). Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 30.

²³ „Radogna Pribilouich coram domino Rectore ser Andrea Bla. de Menze conqueritur supra Grupchum duanerium vaiuode Sandali ad zarina. In eo quia ipso ducente Ragusium castronos decem et equum unum casey onustum, dictus Grupchus accepit sibi castronum unum et unum caseum.” DAD, Lam. de foris VIII, 20' (23. V 1428).

²⁴ „Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et minori consilio excusationem faciendi Grupcho pro tubetis quos requirit dicens quod literas non recepimus superinde a Sandagl.” DAD, Cons. Rog. IV, 62' (21. VII 1428).

што је приликом његовог задужења забиљежено да се ради о Групку Добричевићу, царинику војводе Сандаља²⁵.

У октобру 1429. Групко је долазио у Дубровник по другу рату закупа дријевске царине²⁶. Вјероватно се поново радило о грешци писара који га је означио као Глупка. Крајем 1429. опет се биљежи у кредитним пословима са истим Дубровчанином као претходне године²⁷. На овом мјесту поново долазимо у извјесну дилему јер је он означен као „Glupcho Dobrichieulich gabelloto voiuode Sandagl”, док је на истом мјесту само нешто ниже забиљежен као „Grupchi factoris et gabelloti magnifici voyuode Sandagli”²⁸. Објашњење да се радило о писарској погрешци и овај пут дјелује као најреланије.

У другој половини марта 1430. Групко Добричевић, „gabelloto voiuode Sandagl”, поново се биљежи у кредитним пословима са дубровачким грађанима, већ помињаним Ратком Ракојевићем и Милорадом Радмиливићем²⁹. Дубровчани су 20. јуна 1430. тражили Групково свједо-

²⁵ „Ego Ratchus Rachoeulich Glutich confiteor quod super me et omnia bona mea obligo me dare et solvere Grupcho Dobrichieulich zarincih voiuode Sandagl et Stoicino zarinich voiuode Radosauii vel illi ex eis qui primo solutione petireit yperperos sexaginta tres grossorum Ragusii ad omnem voluntatem dictorum creditorum.” DAD, Deb. Not. XIV, 246' (22. XII 1428).

²⁶ „Glupchus gabelloctus ad zarinam voiuode Sandagl et Radiç Medulinouich nuntii dicti voiuode Sandagl et comitis Raichi pro ut patet per litteras dicti comitis Raichi qui sunt apud Ruschum cancellarium constituti coram spectabili milite domino Pasquali de Resti honor Rectore Ragusii et eius paruo consilio et testibus infrascriptis confessus et contentus fuerunt habuisse et recepisse a ser Rusco de Poza et ser Junio Ma. de Gradi officialibus salinariis gabelle de Narente dantibus et soluentibus pro secunda paga dicte gabelle ducatos auri quingentos.” DAD, Div. Not. XVI, 142 (20. X 1429). E. Kurtović, *Sandalj*, 385.

²⁷ „Ego Ratchus Rachoeulich Glutich tanquam principalis confiteor quod super me et omnia bona mea obligo me dare et solvere Glupcho Dobrichieulich gabelloto voiuode Sandagl et Stoicino gabelloto voiuode Radosauii vel illi ex eis qui primo solutionis petireit yperperos quadraginta sex usque ad diem vigessimam quinta mensis martii proxime futuros ... Pro quo Ratcho obligato predicto et eius precibus et instantia ego Petroe Rachoeulich frater dicti Ratchi pro dimidia, videlicet, pro yperperis viginti tribus et ego Milorad Radmilouich pro alia diomidia, videlicet, pro yperperis viginti tribus constituimus nos plegios et principales pagatores insolidum et ad meliustenendum cum ipso principali, videlicet, uterque prodimidia more predicto super nos et omnia bona nostra.” DAD, Deb. Not. XIV, 367' (14. XII 1429).

²⁸ „Audita petitione Grupchi factoris et gabelloti magnifici voyuode Sandagli petentes quod cum idem Grupchus vendiderit Petro ser Vite de Restis libris III^M ducentas XL^a lane in ratione grossos quatuor cum dimidio pro quolibet deceno libris.” DAD, Div. Canc. XLVI, 97'–98 (14. XII 1429).

²⁹ „Nos Ratchus Rachoeulich tanquam principalis et Milorad Radmilouich tanquam plegius confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et solvere Grupcho Dobricheulich gabelloto voiuode Sandagl et Stoicino Bogosalich gabelloto voiuo-

чење пред Сандаљем о учешћу његових људи у сукобу на подручју Требиња³⁰. Опус његових послова био је веома широк. Тако је, примјера ради, почетком јула 1430. у Дубровнику добио једну посуду мастила неопходну за рад канцеларије Косача³¹. Исте године, почетком септембра, Групко је јављао Дубровчанима о симптомима Сандаљеве болести на основу којих су они препоручивали да не једе сир³². Групко се поново биљежи, овај пут као фактор војводе Сандаља, мјесец дана касније (октобар 1430), када му је исплаћено 500 дуката на име друге рате годишњег закупа за дријевску царину³³.

Августа 1432. долазио је у Дубровник, при чему му је исплаћена добит на уложени новац, али не и конавоски доходак, како је очекивао³⁴. У истом послу, забиљежен је у другој половини септембра 1433. године³⁵. Мјесец и по дана раније, „Grupchus gabellotus voiuode Sandagl nuntius et commissus ipsius voiuode” (почетком августа) у Дубровнику је подигао добит од 600 дуката на уложени новац свог господара³⁶.

de Radosauii vel illi qui primo solutionis petireit yperperos octo grossos usque per totum mensem aprillis proxime futuros. DAD, Deb. Not. XIV, 393 (19. III 1430).

³⁰ Они су Косачи пружали и друге аргументе, а ако их не би прихватио онда је у њихову корист требао говорити његов дипломата Групко. DAD, Lett. di Lev. X, 166 (20. VI 1430).

³¹ Томе је претходило дубровачко писмо Бенедикту Гундулићу, посланику код Сандаља, о набавци материјала за канцеларију Косача. Очито је исто мастило употребљавано и у дубровачкој канцеларији. Е. Kurtović, *Sandalj*, 378.

³² У упутству поклицарима стајало је „pur di li concesso per lo formagio quello di mandaua esso voiuoda et data una lettera a Grupcho per quella cason que se abia fatto Grupcho della lettera non sapiamo ma ditte a voiuoda secondo e per lui rechiesto gli e stato concesso”. DAD, Lett. di Lev. X, 208' (1. IX 1430). С. Truhelka, *Konavoski rat (1430–1433)*, GZM 29 (1917) 173.

³³ У Вијећу умољених, 3. октобра, одлучено је „possendi dare Grupcho factori voivode Sandagl secundam pagam gabelle Narenti anni presentis”. Трећу рату је добио Прибислав Похвалић крајем фебруара сљедеће године. У документу, Групко је означен као Сандаљев „фактор”. Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, 129.

³⁴ Власти Републике правиле су проблем јер по њиховом мишљењу признаница није била добро написана. С тога су тражили да се донесе исправна копија признанице. Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, 138.

³⁵ Вијеће умољених је 17. септембра прихватило приједлог „solvendi nuntio voivode Sandagl pro gabella Narenti ducatos”, а то је забиљежено и шест дана касније у исправама нотаријата „de denarys comunis Ragusii ducatos auri quingentos pro integra solutione secunde page sacundi anni dicte gabelle Narenti”. Ђ. Тошић, *Дријева*, 131.

³⁶ DAD, Div. Not. XVIII, 78' (2. VIII 1433). Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, 34.

Почетком 1434. Групко, цариник војводе Сандаља, обавезао се на исплату одштете због пљачке коју су починили неки Власи³⁷. У истој години његово име биљежи се два пута (26. фебруар и 1. октобар), а односи се на подизање добити на уложени новац за свог господара. Занимљиво је да је у оба наврата означен као "Grupchus gabellotus voiuode Sandagl"³⁸. У међувремену, поменут је у одлуци Малог вијећа средином јула те године³⁹. Документи из прве половине сљедеће године драгоцјени су пошто откривају да је имао сина по имену Новак. У првом, из средине фебруара 1435. биљежи се као Групко, фактор војводе Сандаља, али се зато у другом, из средине маја, јавља „Nouach filius suprascripti Grupchi"⁴⁰.

Након смрти војводе Сандаља, Групко прелази у службу војводе Стјепана. Истина, његове прве акције везане су за Сандаљеву удовицу госпођу Јелу, која га је сасвим сигурно користила као особу која је дугогодишњом службом њеном мужу, стекла неограничено повјерење. Ово је дошло до изражаја крајем 1435. и почетком 1436, у новчаним пословима које је Групко обављао за њу. Ови су документи посебно значајни јер се у њима Групко означава као "Grupchus Popouich nuntius magnifice domine Jele relicte voiuode Sandagl"⁴¹, што нам у великој мје-

³⁷ Власи Мириловићи, Костадин Милошевић и Вукашин Лазаровић били су ухваћени због кријумчарења соли. Дубровчани су их ослободили, под условом да до поклада плате 20 перпера казне. Имали су право узети своје коње, а Групко се обавезао као гарант да ће они тај дуг измирити до предвиђеног рока. DAD, Div. Not. XVIII, 172 (13. I 1434). E. Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 2014, 221.

³⁸ DAD, Div. Not. XVIII, 191' (26. II 1434); DAD, Div. Not. XIX, 85' (1. X 1434). E. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 34.

³⁹ „Captum fuit quod officiales gabelle Narenti dare debeant Grupcho ducatorum auri quatuor pro dando cancellario Sandagl qui scripsit pouegliam pro gabella narenti.” DAD, Cons. Minus VI, 152 (15. VII 1434).

⁴⁰ „Nobilem et sapiente virum dominum Rectorem ser Mathum de Gradi sedentem loco et more solitis cum suis iudicibus ser Junio de Bona, ser Paladino de Gondola et ser Marino Mi. de Restis, audita petitione Grupchi factoris voyuode Sandagli petentis yperperos viginti septem et grossos septem pro bestiamine vendito Bosigcho Chiunilouich de Zoncheteto. Et versa vice responsione dicti Bosigchi confitentis de plano dictum debitum fore verum. Et visa forma statutorum etc. Christi nomine inuocato etc. lectum et pro summam iudicatum fuit quod dictus Bosigchus Chiunilouich dare et soluere debeat dicti Gruppcho dictos yperperos viginti septem et grossos septem iuxta formam petitionis predictae.” DAD, Div. Canc. XLVIII, 324' (16. II 1435). На истом мјесту, само испод, стоји: „Die XV maii 1435, Nouach filius suprascripti Grupchi fuit confessus habuisse et recepisse nomine suprascripti Grupchi patris sui pro quo Grupcho ipse Nouach se constituit et de ra"to promisit renuntiando.”

⁴¹ Заједно са Прибисавом дијаком, 21. новембра 1435, подигао је добит на уложени новац, а затим се у сличној активности биљежи 9. и 11. фебруара 1436, када је подигао

ри помаже у реконструкцији Групкових посљедњих дипломатских акција за Сандаљева живота.

Групко Поповић није служио само госпођи Јели, него је био веома драгоцјен и за младог војводу Стјепана, који се, сасвим сигурно, ослањао на његово искуство у немирним временима када су се непријатељи Косача окупили не би ли их уништили или свели на локалну властелу. У Стјепановој служби, Групко се помиње у мају 1436, када је с још једним искувеним дипломатом, Прибиславом Похвалићем, боравио у Венецији бранећи права младог војводе у Котору, при чему су имали успјеха⁴². Почетком јула 1436. Групко Поповић, Вукослав Вукшић и цариник Љубиша јављају се у улози посланика војводе Стјепана који су ишли у Котор због продаје двије младе робиње⁴³. Исте године, новембра мјесеца, писао је потврду о Јеленином преузимању оставе у Дубровнику⁴⁴.

добит за претходну годину. DAD, Div. Not. XX, 169' (11. II 1436); Ђ. Тошић, *Сандаљева удовица Јелена Хранић*, ЗРВИ 41 (2004) 432; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 46.

⁴² Радило се о правима наслеђеним од Сандаља на која је као његов законити наследник имао пуно право. Дужд је повељом потврдио да су Сандаљеве куће у Венецији и Котору, као и приход од Котора, сада пренесени на Стјепана као Сандаљевог наследника. А. Babić, *Diplomatska služba*, 85, 89–90; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 25; Е. Kurtović, *Sandalj*, 357–358; Пошто је которски кнез забранио Косачи сјечу дрва у својој области, Групко и Прибислав су тражили и добили одобрење да њихов господар има право сјече дрва. М. Šunjić, *Venecija i Bosna (odnosi u XIV. i XV. stolejcu)*, Sarajevo 1996, 205; Том приликом, они су Сињорји поклонили сребрену купу, која се касније стицајем околности обрела у Једрену. S. Ćirković, *Jedan primjer kruženja darova*, Spomenica akademika Marka Šunjića, Sarajevo 2010, 54.

⁴³ „Suprascripto millessimo et indictione et die dicti Jubissa douaneries magnifici et potentis domini Stephani vaivode Bossine habens licentiam a circumspetis viris Gruppico Popouich et Vochoslaus Vochsich nuntiiis prefati magnifici et domini Stephani ... dedit, vendidit et imperpetum tradidit et transactavit ... unam suam sclauam etatis annorum quindecim vel circa de genere bosinensium et heretica pravitate ortam vocatam lingua bosinensi Dieuena et ad baptismum in lingua latina Martha quam dictus magnificus dominus Stephanus redemi fecit a Theucris.” Ђ. Тошић, *Неколико примјера покатоличавања становништва из средњовјековне Босне*, 143.

⁴⁴ Потврда је завршавала сљедећим ријечима **ѣ** **Грѣкѣ писах(ъ)** **мошѣмъ рѣкомъ**. Она је примила 1.000 дуката, и то како истиче **свошѣмъ главошѣмъ**, дакле лично. F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 359; Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 390–391; Ова мисија је забиљежена и у Различитим исправама канцеларије: „Grupchus Popchouich et Pribissauus diach nuntii magnifice domine Jele relicte colende memorie voiuode Sandagl ut eorum missione patet credentialibus litteris predictae domine Jele in personam ipsorum Grupchi et Pribissauu nunciorum nomine et vice suprascripte domine Jele et vigore ipsarum litterarum que sunt penes Nicolam de Stella cancellario comunis littere sclauae, confessi fuerunt habuisse et recepisse a spectabili domino Rectore ser Paladino de Gondola et suo minori consilio ad plenum more solito congregato, dantibus et soluentibus de denariis

Групко („gabelotus nuncii et ambaxiatores domine Jele relicte vayuode Sandagl“) је 9. септембра 1438. у име Сандаљево удовице Јелене подигао добит на 3.000 дуката уложених у дубровачку комуноу⁴⁵. Почетком 1439. Групко (овај пут без ознаке функције или презимена) забиљежен је као Стјепанов посланик у Дубровнику, чија је молба била одбачена⁴⁶. У фебруару 1439. поново је ишао у Котор, овај пут у друштву са Вукманом Југовићем у трговачким пословима за свог господара⁴⁷.

Групков долазак у Дубровник почетком фебруара 1440. показао се неуспјешним, јер су га власти, на захтјев да се Косачи уступи галија или галеот, одбиле⁴⁸. Поново се јавља крајем априла исте године када му је исплаћено 380 дуката за посљедњу рату петогодишњег закупа, будући да су му 120 дуката дали прије рока⁴⁹. Оно што није успио

comunis Ragusii vigore libertatis sibi date a consilio rogatorum ut ipsa patet in libro reformationum dicti consilii rogatorum die ... presentis mensis nouembris, pro solutione prodis ducatos sex mille quos dictus voyuoda habet in nostro comuni ad prode de quinque pro cento et voluit, secundum eius ordinationem post eius mortem dari prefate domine Jele, ducatos auri trecentos pro integra solutione dicti prodis anni unius finiti die secundo mensis augusti proxime preteriti M^oCCCC^oXXXV. Pro quorum ducatorum CCC^{orum} auri perceptorum predicti Grupchus et Pribissauus fecerunt plenariam finem dicto nomine remissionem, quietationem, liberationem etc. prefato domino Rectore et suo minori consilio de amplius illos non petendo.” DAD, Div. Not. XX, 108 (22. XI 1435).

⁴⁵ Уз Групка се помиње Радач Рајковић у тој мисији. DAD, Div. Not. XXII, 96' (9. IX 1438). Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 40, 47.

⁴⁶ „Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo minori consilio possendi facere excusare super petitione facta per Grupchum nuntium vayuode Stipani de Paucho filio Michoz Slobradouich prout ipsi domino Rectori et suo consilio videbiter.” DAD, Cons. Rog. VII, 8 (8. I 1439).

⁴⁷ Они су требали у Котору за војводу купити два комада чохе кремезина украшена златом за 1.080 дуката. У документу од 19. фебруара помиње се једномјесечни износ плате коју Котор даје Стјепану за септембар 1438, а који је примио управо Групко. Ј. Стјепчевић и Р. Ковијанић, *Хранићи – Косаче у которским споменицима*, ИЧ 5 (1954–1955) 318–319; М. Злоковић, *Словенска жупа Драчевица*, Бока 1, Херцег-Нови 1969, 64, 71.

⁴⁸ Вијеће умољених је одлучило „excusandi se Grupcho nuntio et ambaxiatori voyuode Stipani pro galea aut galeotto nos requisitis”. DAD, Cons. Rog. VII, 117' (2. II 1440). С. Ћирковић, *Херцег*, 42, нап. 5.

⁴⁹ „Grupchus nuntius et ambaxiator voyuode Stipani ut constat pro litteras credentiales dominio nostro scriptis, que littere cum expeditoria infrascripte confessionis et solutionis remanserunt penes Nicolam de Stella, nomine et vice dicti voyuode Stipani confessus fuit habuisse et recepisse a ser Nicola Jo. de Poza honor Rectore comunis Ragusii et suo minori consilio dantibus et soluentibus de denariis et nomine et vice comunis Ragusii, vigore libertatis sibi tradite a consilio rogatorum, de qua patet in libro rogatorum consilii sub [50v] die XII presentis pro resto et integra solutione gabelle Narenti finitis die ultimo martii 1440, ducatos auri quingentos. De quibus scomputati fuerunt ducatorum ducati centum et viginti pro solutione et grossos nouem ante terminum. Ex quo residium quod nunc recepit

почетком фебруара, успио је пет мјесеци касније, пошто му је Велико вијеће одобрило превоз на дубровачкој лађи до Венеције⁵⁰. Потврда ове одлуке стигла је мјесец дана касније од стране Вијећа умољених⁵¹.

Након тога, заједно са Влатком Похвалићем, Групко је отпутовао у Венецију, гдје је крајем љета 1440. водио преговоре који су по интересе Косаче били мање успешни будући да су власти Републике одбиле да му предају Котор и пруже помоћ против бана Петра Таловца, али су обећале да ће војводу Стјепана препоручити код Турака⁵². Почетком јула 1441. Групку, као посланику војводе Стјепана, опет је одобрен превоз на дубровачкој лађи до града на лагунама⁵³. Тамо је Сињорији изложио захтјева војводе Стјепана у пет тачака⁵⁴. Након повратка, биљежи се у другој половини августа 1441. када је као Стјепанов посланик био у Дубровнику како би регулисао питање исплате конавоског дохотка⁵⁵.

При служењу Косачама, Групко није увијек био у потпуности вјеран. Тако је у марту 1442. боравећи у Венецији понудио своје услуге Сињорији против господара, али су га они одбили надајући се миру са Косачом, али и

ipse Gruppus [?] fuit ducatus trecentos et LXXVIII et grossos XXXIII÷ [33,5]. Faciens proinde ipse Grupchus nomine quo supra finem remissionem etc. Liberans et absoluens etc. Promittens etc. Renuntiantes etc. [51].” DAD, Div. Not. XXIV, 50–51 (26. IV 1440).

⁵⁰ „Prima pars est de consentiendo barcham unam expensis nostri comunis Grupcho nuntio voyuode Stipan pro portando ipsum Venetiarum et de Venetiarum Ragusium.” DAD, Cons. Maius VI, 40’ (7. VII 1440)

⁵¹ „Prima pars est quia barcha que alias data fuit et concessa Grupcho nuntio voyuode Stipani nomine ipsius voyuode pro conducendo ipsum Gruppum Venetiarum et postea retenta sequi debeat suum viagium Venetiarum cum ipso Grupcho et comite Vlacho.” DAD, Cons. Rog. VII, 182’ (8. VIII 1440).

⁵² Поред тога, они су успјели и да издејствују да се са млетачке територије протјерају сви бјегунци који су радили против њиховог господара. А. Babić, *Diplomatska služba*, 86–87.

⁵³ „Prima pars est de dando dicto Grupcho pro paregio predicto unam barcham ad sex remos que portare debeat ipsum Venetias et a Venetiis huc.” DAD, Cons. Maius VI, 119 (4. VII 1441).

⁵⁴ Заједно са њим у тој мисији учествовао је Влатко Похвалић. А. Babić, *Diplomatska služba*, 90.

⁵⁵ „Grupchus nuntius voyuode Stipani ut apparet per eius voyuode litteras penes Nicolam de Stella cancellarium ydiomatis sclavi existente, confessus et manifestus fuit nomine prefati voyuode realiter habuisse et recepisse a nobili et sapiente viro ser Andrea de Babalio honor Rectore comunis Ragusii dante et solvente de denariis comunis vigore libertatis consilii rogatorum sibi date die XVIII° presentis mensis augusti uerperpos quingentos pro integra solutione tributi Canalis pro anno presenti finito die tercio presente mensis, quo fuit festum sancti Stephani.” DAD, Div. Not. XXV, 98 (22. VIII 1441).

остављајући могућност сарадње ако до мира не дође⁵⁶. Ипак, ускоро се вратио у Стјепанову службу, који, очито, није сазнао за његову издају. Чак га је нешто доцније слао у Дубровник са захтјевом да се Иванишу Остојићу не пружи азил⁵⁷. Нова Групкова невјера биљежи се почетком јуна 1442. када је ишао у Венецију, али је прије тога садржај војводине инструкције открио Дубровчанима који су били у страху од тадашњих преговора Косаче с Млетачком Републиком⁵⁸. Преговори са Сињоријом тада нису довели до било каквог резултата, јер Групко није имао овлашћења да преговара о територијалним питањима⁵⁹. У марту 1443. био је дио посланства које је боравило у Венецији, а које је претходно било задржано на Шолти и опљачкано од стране Наталина Петрија, патрона једне млетачке лађе⁶⁰. Послије извјесне паузе поново је почетком јула 1443. забиљежен као „Grupco gabellotto Stiepani vaiuode”⁶¹. У истој функцији забиљежен је и четири мјесеца касније⁶².

⁵⁶ И други члан овог посланства, иначе Стјепанов рођак, Иваниш Остојић починио је сличну издају. Чудно је да су они то чинили независно један од другог, па им је одговор дат понаособ. С. Ћирковић, *Херцег*, 59–60 ; М. Ђунјић, *Venecija i Bosna*, 212.

⁵⁷ Стјепан је сазнао за Иванишево држање у Венецији, могуће управо преко Групка, који је у Дубровнику захтјев свог господара поткријепио оптужбом да је Иваниш узео неке његове ствари. Међутим, Дубровчани су то одбили сматрајући да се ради о изговору. С. Ћирковић, *Херцег*, 60.

⁵⁸ Вијеће умољених је 2. јуна одлучило „restituendi Gruppo (!) ambaxiatori voyvode Stipani ituro Venecias comissionem suam et litteras domini sui directivas ducali dominio Venetiarum nobis ostensas et lectos in presenti consilio ut iste Grupchus celeriter ire et sequi possit viagium suum Venetios”. С. Ћирковић, *Херцег*, 60–61, нап. 92.

⁵⁹ Млечани су чак забиљежили да Стјепанови посланици нису имали инструкције што неће бити тачно будући да су оне прочитане у дубровачком Малом вијећу по Групковој дозволи уочи његовог одласка у Венецију. С. Ћирковић, *Херцег*, 62.

⁶⁰ Уз Групка, у посланству се биљеже „Johannes Vlacovic” и „Lathco Roclavich”. Наталин их је ухватио јер је сумњао да иду арагонском краљу. Затим их је одвео трогирском кнезу, који их је ослободио видјевши њихове исправе. Разочаран тиме, Наталин их је опљачкао. Дошавши у Венецију, они су се на то пожалили, те је Сињорија почетком наредне године наредила да се опљачкано врати. М. Ђунјић, *Venecija i Bosna*, 217–218.

⁶¹ „Ad instantiam Martini Richi speciarrii Johannes Vitigh riuerius comunis retulit se de mandato domini Rectoris ser Martoli de Binçola presentasse Grupco gabellotto Stiepani vaiuode unam taciам argenti pro pignore et signo iperperis triginta octo et grossorum decem. Et eidem Grupco precepisse ut ipse infra octo dies proxime futuros debeat dictam taciам exegisse, aio quam ipsa vendetur ad publicum incantum secundum consuetudinem ciuitatis Ragusii.” DAD, Div. Canc. LVIII, 276 (1. VII 1443).

⁶² „Cum Stipan vaiuoda ordinasset unam certam gabellam supra bestias, videlicet, quod qualibet vaca vel bos soluent pro dacio grossos sexdecim et pro quolibet castrone grossos quatuor. Ser Franciscus de Benessa constituit se plegium pro Radouano Vermlianin et Vlatco Cuçou pro uerperos quinquaginta. Et dicti Radouano et Vlatcus dederunt unam

За вријеме Косачиног сукоба са новим краљем Стефаном Томашом, Групко је био ангажован да путује у Апулију с циљем да нађе савезника. Када су најамници стигли, Групко је тражио дозволу од Дубровчана да прођу преко њихове територије до Косаче⁶³. Почетком марта 1444. примио је добит за војводу Стјепана у Дубровнику⁶⁴. Исте године у септембру „Grupchus factor vauuode Steffani” примио је од Дубровчана одштету за стоку војводе Стјепана на његовом посједу у Новим земљама⁶⁵. У јануару 1445. у Дубровнику му је било дозвољено да извезе из Дубровника до 100 стари пшенице, али је јула исте године забрањено његовим поданицима да извозе жито⁶⁶. Почетком јуна 1445. био је дио Косачиног посланства које је у Дубровнику примило камате на уложени новац⁶⁷.

Једна од важнијих Групкових мисија била је она када је од јуна до августа 1445. као члан посланства војводе Стјепана боравио у Венецији водећи мировне преговоре. Вјероватно је новац подигнут у претходној мисији (почетком јуна) био искоришћен за њихов пут и боравак у граду на лагунама. Том приликом они су дошли без прописаног овлашћења, те се један од њих морао вратити, а у питању је био управо Групко⁶⁸. Када

peciam panni blaiui Grupco gabellotto dicti vaiuode presenti et acceptanti et confitenti eum quod dicta gabella nouiter imposita cum hoc pacto, videlicet, quod si dicta gabella non habebit durationem quod ipsa plegiaria cassari debeat et sit nullius valoris, et teneater ipse Grupcus teneatur restituere ipsam peciam panni dictis Radouano et Vlatco. Si vero ipsa gabella durabit et stabit firma, ipsi Radouanus et Vlatcus per aptai se obligauerunt ipsi ser Francisco de Benessa dare et soluere ad eis voluntatem dictos uerperos quinquaginta pro quibus ipse ser Franciscus constituit se plegium.” DAD, Div. Canc. LVIII, 110' (6. XI 1443).

⁶³ Он је био на челу посланства које је дошло у Дубровник тражећи превоз за Апулију, али су их дубровачке власти одбиле. Р. Сошковић, *Bosanska Kraljevina u prijelomnim godinama 144–1446*, Ванја Лука 1998, 87.

⁶⁴ DAD, Cons. Rog. IX, 25 (4. III 1444). Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 55.

⁶⁵ На основу ове вијести зна се да је стока у власништву војводе Стјепана била жигосана на дубровачкој територији. DAD, Div. Not. XXVII, 178 (12. IX 1444); Е. Куртовић, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, 133, 308.

⁶⁶ Д. Динић Кнежевић, *Промет житарица између Дубровника и залеђа у средњем веку*, Годишњак ФФ у Новом Саду XII–1 (1969) 85.

⁶⁷ Иако је исплата требала бити у августу, посланици су добили војводин новац много раније. DAD, Div. Not. XXIX, 97' (6. VI 1445). Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 55.

⁶⁸ На то упућује одлука Вијећа умољених од 21. јула 1445. да се да једна барка „pro Venetiis et Arulea” за Групка, посланика војводе Стјепана. Овлашћење је дан раније издао Стјепан у Соколу. А. Бабић, *Diplomatska služba*, 87; Б. Храбак, *Јадран у политичким и економским настојањима Сандаља Хранића и Степана Вуччића Косаче*, Зборник радова: Српска проза данас. *Косаче – оснивачи Херцеговине*, Билећа–Гацко–Београд, 2002, 420; Већ сутрадан је забиљежено: „Grupchus ambaxiator vouuode Stipani ut patet per litteras credentiales et expeditorias que apud Nicolam de Stella

се вратио са траженим овлашћењем, преговори су успјешно настављени, те је мировни уговор објављен 23. августа⁶⁹. Занимљив је документ из друге половине новембра те године, јер се у њему као свједоци помињу нећак цариника Групка по имену Петинац, као и Прибисав Групковић, који би евентуално могао бити Групков син⁷⁰.

Почетком 1446. Групко је поново био у Венецији преговарајући са тамошњим властима о побољшању међусобних односа након потписивања мировног уговора из августа претходне године⁷¹. Априла и септембра 1446. долазио је у Дубровник због подизања добити на уложени новац⁷². Након измирења Стјепана са краљем Томашем у мају 1446. када је дошло до погоршања односа са деспотом Ђурђем, цариник Групко ишао

cancellarium in ydiomate sclauo remanserunt, confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore ser Jacobo de Georgio et suo minori consilio presentibus et ibi dantibus et soluentibus, vigore libertatis superinde attribute a consilio rogatorum die heri de denariis et vice et nomine comunis Ragusii pro tributo Canalis anni unius finituri die secundo augusti proxime futuros uerpereros quingentos.” DAD, Div. Not. XXIX, 124 (22. VII 1445).

⁶⁹ Занимљиво да су овлашћење добили тек 19. августа, што је констатовано у одлуци Вијећа од тог дана. Два дана касније, уговор је сачињен, а објављен након још два дана. Потом им је уручен, те су Косачини посланици кренули кући. Посланство су чинили уз Групка још и Влатко Похвалић, дворски кнез Ђурађ и неки Иван. Прва двојица су по мишљењу А. Бабића били стручна лица – дипломате, док су друга двојица били представници двора и Стјепану потчињене властеле. А. Babić, *Diplomatska služba*, 87–88 ; М. Šunjić, *Venecija i Bosna*, 240–241.

⁷⁰ „Bositichus Radogstich de Zoncheto coram domino Rectore ser Marino Mi. de Restis fecit lamentum supra Zuietchum Dragoslauich, Ugrin Radisich cum sociis suis quos non cognoscit, dicens quod furati fuerunt peccudes tres. Et hoc fuit in Zarina. [Testes:] Petinaç nepos Grupchi gabelloto, Pribissauus Grupchouich, Millath Nemagnich, Vucossauus Bogoeuich, Giurchus Branchouich.” DAD, Lam. de foris, XIX, 278' (21. XI 1445).

⁷¹ Зна се да је Вијеће умољених у Дубровнику 12. јануара 1446. одобрило барку за Групков превоз у Венецију. Р. Џошковић, *Prijelomne godine*, 93–94.

⁷² Први пут у друштву са Вукманом Југовићем, а други пут сам. „Grupchus ambaxiator voyoude Stipani ut patet per litteras credentiales et expeditorias que apud Nicolam Stella cancellarium in ydiomate sclauo remanserunt, confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore ser Marino Junii de Georgio et suo minori consilio presentibus et ibi dantibus et soluentibus, vigore libertatis superinde tradite in consilio rogatorum et scripture in libro rogatorum die secundo septembris presenti, pro tributo Canalis anni unius finituri die secundo augusti proxime preteriti uerpereros quingentos. Item in alia manu ducatos auri trecentos pro prode ducatos auri VI^M esistenti in comune ad rationem quinque pro centenario anni preteriti. Qua propter dictus ambaxiator nomine et vice dicti voyoude fecit et facit finem remissionem, quietationem absolutionem et pactum de ulterius non petendo dicto domino Rectore et suo consilio.” DAD, Div. Not. XXX, 107 (15. IX 1446). Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 56.

је у Дубровник да тражи балистаре, али га је влада спријечила у томе⁷³. Послије дужег времена, један документ је забиљежио и Групково презиме. Било је то средином октобра 1448. када је у канцеларијским списима наведено: „Grupchum Popouich gabellotum vaiuode Stiepani”⁷⁴.

Постоји могућност да је дугогодишњи цариник и дипломата Косача, Групко након проглашења војводе Стјепана за херцега био награђен. Наиме, при крају једног нотарског записа априла 1449. Групко је забиљежен као дворанин херцега Стјепана⁷⁵. Почетком новембра 1449. Групко, са браћом Вукцем и Радишом, био је оптужен пред дубровачким судом због пљачке дубровачке стоке⁷⁶. Остаје отворено питање да ли се радило о „нашем” Групку, или о некој непознатој особи коју је са дипломатом Косача повезивало само име. Ипак, имајући у виду све до сада изложено, изгледнија је друга опција.

Оно што је сигурно јесте то да је херцегов посланик Групко крајем фебруара 1450. боравио у Дубровнику, гдје је подигао добит на уложени новац за свог господара⁷⁷. Његово име биљежи се у одлукама Вијећа умољених из средине новембра исте године⁷⁸. Ако је судити према историјској грађи, Групко је посљедњу мисију за херцега обавио првих дана марта 1451. када се његово име среће у неколико докумената. Том приликом, као дио Косачиног посланства, преговарао је о неким царинским злоупотребама. Поред тога, они су добили 300 дуката на име Сандаљевог новца уложеног на добит. Како су преговори показали напредак, посланици су на поласку били награђени пригодним поклонима⁷⁹.

⁷³ Дубровчани су тих дана отворено страховали од избијања непријатељстава између деспота и војводе покушавајући на све начине да их обуздају, а једна од мјера било је одбијање Стјепановог посланика у тражењу балистара. С. Ћирковић, *Херцег*, 95.

⁷⁴ DAD, Div. Canc. LXI, 241 (16. X 1448).

⁷⁵ „Et hoc in presentia Grubchi curialis cherzechi Stiepani.” DAD, Div. Not. XXXIV, 72' (29. IV 1449).

⁷⁶ DAD, Lam. de For. XXII, 269 (3. XI 1449).

⁷⁷ „Grupchus ambaxiator de chercech Stiepano prout apparet literas dicti chercech penes Nicolam de Stella cancellarium in ydiomate sclabo existentis, confessus fuit se habuisse et recepisse a domino Rectore ser Zupano de Bona et eius minori consilio dantis et soluentis nomine comunis Ragusii et vigore libertatis consilii rogatorum capte die [ostavljen prazan prostor] presentis mensis ducatus auri trecentos pro integra solutione prodis ducatorum VI^M quos dictus chercech habet in comune Ragusii ad prode de V pro C, videlicet, pro uno anno finito die tercio februarii presentis de 1450.” DAD, Deb. Not. pro Comuni, I, 5' (26. II 1450). Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, 57–58.

⁷⁸ „Prima pars est de consentiendo Grupcho quod possit emere pro filio de chercech et pro Radino gost et pro Radoan Vardich ea que scripserunt Grupcho lecta in presenti consilio.” DAD, Cons. Rog. XI, 264' (17. XI 1450).

⁷⁹ Групко се помиње у три записа првих дана марта: „Prima pars est de donando Iuano Vlachouich, Radiuoy Siglize et Grupcho ambassiatoribus chercech Stiepani et filio-

Све досад саопштено сугерише да би се на постављено питање око идентификације Групка Добричевића и Групка Поповића могло позитивно одговорити, односно да се радило о једној истој личности. Уосталом, навођење различитих презимена уз име није било ријеткост, а свакако су најпознатији примјери Браило Тезаловић, који је понекад означаван и као Микојевић (по оцу Микоју Радановићу) и Прибислав Вукотић, означаван и као Цреповић (фочанска трговачка породица). Симптоматично је да се у оба случаја ради о истакнутим дипломатама, што је и сам Групко био. Његове мисије без сумње га доводе у ред значајнијих дипломата обласних господара средњовјековне Босне. Могло би се рећи да је уз Прибислава Похвалића⁸⁰ више година био најважнији посланик и заступник војводе Сандаља.

Иако се са сигурношћу не може тврдити, постоји вјероватноћа да је његов син био познати дипломата Радич Групковић, који се први пут јавља 6. јуна 1443. у разријешници рачуна цариника Павка, коју је по овлашћењу војводе Стјепана однио у Дубровник⁸¹. У дипломатској служби Косача биљежи се у бројним мисијама које су обиљежиле наредне три деценије. Ако је судити према презимену, могуће да је у сродству са Групком био и Прибислав Поповић, који се као дипломата херцега Стјепана помиње почетком септембра 1461. када је подигао 300 дуката на име добити за уложени новац⁸². Слично се може рећи и за Гргура Поповића забиљеженог као посланика херцега Стјепана 1462. године⁸³.

rum de chercech.” DAD, Cons. Maius IX, 178' (3. III 1451). „Prima pars est de donando Iuano Vlachouich uyperperos quinquaginta, Radiuoy Siglize uyperperos quadraginta et Grupcho uyperperos treginta in pannis.” DAD, Cons. Maius IX, 178' (3. III 1451); „Iuan Vlacouich, Radiuoy Sigliza et Grupchus ambassiatores chercech Stiepani ... confessi fuerunt habuisse et recepisse ... ducatos auri trecentos integra solucione prodis ducatorum sex millium quos dictus chercech habet in comune nostro Ragusii ad prode de quinque pro centenario, uidelicet, pro uno anno finito die III februarii proxime preteriti de 1451.” DAD, Deb. Not. pro Comuni I, 10' (5. III 1451); A. Babić, *Diplomatska služba*, 90; С. Рудић, *Властела илirског грбовника*, Београд 2006, 130.

⁸⁰ Континуирана активност Прибислава Похвалића приказана је у раду А. Смиљанића, *Počteni vitez Pribislav Pohvalić*, *Viteška kultura* 3 (2014) 75–96.

⁸¹ Како Стјепан у свом писму наводи и **таи листъ ѿдахъ по Радичъ Грѣпковику да га да вашемъ госпо(д)ству...** М. Пуцић, *Споменици српски* II, Београд 1862, 103–104; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 58.

⁸² У документу је забиљежен као „Pribissauus diach”. М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас СКА CLXVIII (1935) 241; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 61.

⁸³ Е. Kurtović, *Sandalj*, 385; Томе у прилог иде презиме Поповић које се понекад налази уз Групково име, као и чињеница да су обојица били у служби истог господара, херцега Стјепана.

Arandjel Smiljanić
Banja Luka University, Faculty of Philosophy

GRUPKO DOBRICEVIC = GRUPKO POPOVIC, YES OR NO?

Summary

Although differently referred to in historical sources (name and title-wise), the diplomat Kosaca Grupko Dobricevic is the same person as Grupko Popovic. He first time appeared as a scribe in a suit at the beginning of 1412. At the end of the same year he spent some time in Venice taking part in peace negotiations between the Republic of Venice and the ruler of Zeta Balsa III. In the next few years he performed confidential tasks for duke Sandalj, and soon after that, in 1420, he was referred to as a clerk – auditor of the ruler's treasury. In the spring of 1424 he was first referred to as the duke's Sandalj's customs officer. During that decade he usually came to Dubrovnik performing lending and trade tasks for his ruler (withdrawal of money as income and invested money in the then community).

After Sandalj's death he was transferred to the service of his heir, duke Stjepan for whom he performed a number of important missions in Venice, among which stand out those in 1436, 1441 and 1445. At that, he would not always be loyal enough, as on two times already, in 1442, he offered his services against Kosaca, first to the Signoria and then to the people of Dubrovnik. Luckily, the duke Stjepan never learned about that, and he even awarded him for his service of many years. In the spring of 1449 Grupko was referred to in an office record as an attendant at a court of Herceg Stjepan.

After that he carried out a number of pecuniary tasks for the herceg (duke) in Dubrovnik, where he last time appeared in March 1451. Due to everything that he did, Grupko Dobricevic (Popovic) may be considered as one of the most important diplomats of district rulers of the Medieval Bosnia. Besides Pribislav Pohvalic, he certainly was Duke Sandalj's most important diplomat. Unlike Pohvalic, Grupko was of great help to Duke Stjepan too, so his activity in that regard may be compared to his other diplomats, like Rade's guest, Vukman Jugovic or Pribislav Vukotic. There is a possibility that Radic Grupkovic was his son, who stood out in the diplomat's service of Herzeg Stjepan and his son Vlatko. The same possibility exists for the less known Grgur and Pribislav Popovic who are recorded in Herzeg Stjepan's diplomat's service in the first half of the seventh decade of XV century.

КАРТА БОСНЕ ЂАКОМА КАНТЕЛИЈА ИЗ 1689. ГОДИНЕ

Др Гордана Томовић
Историчар

Апстракт: *Il Regno della Bossina* Ђакома Кантелија од Вињоле из 1689. године је прва регионална карта Босне која садржи велики број топонима. Овом приликом обрађени су они које је аутор нарочито истакао. То су били стратешки важни подаци – турска војна и управна седишта, затим речна мрежа и мостови преко река. Различитим ведућама Кантели је настојао да прикаже снагу фортификација и величину утврђених места. У посвети карте, Кантели помиње војног инжењера Клаудија Когоранија и подсећа на претка свог патрона који је ратовао против Турака у Босни. Тај податак, до сада незапажен и непознат из других извора, може се односити на Ђанфранческа Алдобрандинија и град Кључ на Сани, који Кантели приказује уз границу, насупрот Јајцу и изван Босне.

Кључне речи: Босна, карте, Ђакомо Кантели, Клаудио Когорани, Ђанфранческо Алдобрандини, босански утврђени градови.

Ђакомо Кантели да Вињола (Giacomo Cantelli da Vignola), прослављени италијански географ и картограф XVII века, рођен је 1643. у Монторселу (Montorsello) код Вињоле (крштен 22. фебруара), а умро је 30. новембра 1695. у Модени. После студија хуманистичких наука у Болоњи 1663–1669, постаје секретар маркиза Обици из Фераре; потом прелази у Венецију и почиње да се интересује за картографију. У пратњи француског амбасадора борави у Паризу где је могао да упозна познате француске картографе: Сансона (Guillaume Sanson), Дивала (Jacques-Andre Du Val) и Бодранда (Michel-Antoin Baudrand), са којим је касније одржавао преписку. Напредне идеје и метод рада француских картографа, утицали су на Кантелија да развије свој особен брижљив начин израде карата. По повратку у Болоњу, постао је секретар грофа Ринијерија Марескотија, са којим је често путовао по Италији. Око 1675. започиње Кантелијева дугогодишња и плодна сарадња са италијанским издавачем из Рима, Ђованијем Ђакомом де Росијем (Giovanni Giacomo de Rossi). Ова издавачка кућа објавила је прву Кантелијеву карту 1672. године (Света земља, Персија и Отоманско царство). Од 1680. током следећих година, Кантели и радионица Де Роси припремали су обја-

вљивање великог атласа *Mercurio Geografico*, са картама које су приказивале све познате делове света. Биле су израђене на папиру високог квалитета, са изванредним барокним детаљима и гравирама у картуши. Атлас је објављен у Риму у издавачкој кући браће Де Роси 1692. године.

По препознатљивом картографском изразу, брижљиво израђеним словима и детаљима, Кантели се с правом сматра творцем посебног италијанског стила у изради бакрорезних карата. Убрзо је стекао велику славу, те су му и папа Иноћентије XI и Франческо II д'Есте, војвода од Модене, понудили место дворског картографа. Определио се за војводу од Модене и новембра 1685. године постао је званични географ и дворски библиотекар Франческа II. У служби војводе од Модене израдио је многобројне карте и два велика глобуса. Умро је у Модени 1695. године.¹ Објавио је скоро стотину карата од којих су поједине посебно вредне, а међу такве се убрајају карта Србије и карта Босне. Највећи део Кантелијевих карата налази се у великом атласу *Mercurio Geografico* (Рим, 1692). Општина Вињола поседује посебну збирку Кантелијевих карата која броји 93 (*Fondo cartografico Giacomo Cantelli*).²

Као доступно, прегледно и лако разумљиво средство преношења информација, Кантелијеве карте утирале су пут новим сазнањима. Заснивале су се на тачнијим мерењима италијанских астронома и математичара, која су потом била допуњена или исправљена подацима са терена и, најзад, брижљиво уобличена у радионици географа и картографа. Поред тога, значај Кантелијевих карата треба посматрати и одмерити у светлости политичких догађаја онога доба. Велика турска офанзива против централне Европе, која је довела 1683. године до опсаде Беча, захтевала је да се пажња картографа усмери ка Дунаву и подунавским земљама. Кантели исте године (1683) објављује карту Западне Угарске, а 1684. године, када су удружене снаге Аустрије, Пољске и Млетачке републике (Света лига) на више бојишта нападале Турке, објављене су три значајне карте: надвојводства Аустрије, тока Дунава од Београда до Црног мора и карта Далмације, Истре, Босне, Србије, Хрватске са делом Славоније. Карта Далмације обухватала је и територију целе Босне. Све до 1690. године Кантели је израђивао и објављивао

¹Roberto Almagià, *Cantelli, Giacomo, Enciclopedia Italiana*, 1930, http://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-cantelli_%28Enciclopedia-Italiana%29/

²*Giacomo Cantelli Geografo del Serenissimo, Catalogo Mostra Vignola 1995–1996*, a cura di Bonazzi Alessandra, Bologna 1995 (каталог изложбе новембар 1995/ јануар 1996, поводом 300 година од смрти географа Ђакома Кантелија). http://www.auris.it/archivio-storico-comunale/sbi/fondi/cantelli_cb.htm.

вао карте балканског подручја, које је, по његовим речима, заснивао „на најновијим извештајима и по узору на најбоље карте”. На картама балканских земаља наглашена је важност речних токова, подесних за војне операције, па се на први поглед запажају увећани токови главних река и њихових притока, брижљиво израђена речна мрежа, градови и утврђена места смештени на рекама и језерима.³

ОПИС КАРТЕ

Краљевство Босне Ђакома Кантелија, прва регионална карта Босне, бакрорез је, димензија са рубом 486x615 mm, док сама карта запрема 405x534 mm. Цртеж карте аутора урезао је на бакарну плочу гравер Кл. Ботзот, а објављена је у познатој штампарији Ђованија Ђакома де Росија у Риму 1689. године.⁴ Наслов карте је у доњем десном углу, посвета на средини горе, а обе декоративне картуше су у оквиру саме карте. По обиму карте у двоструком линијском оквиру означене су стране света: север (Settentrione), југ (Mezzogiorno), исток (Leuante) и запад (Ponente), и степени источне географске дужине: 41°–43°, и северне географске ширине: 44°–45°. Смештај територије Босне између 42° и 44° степена географске дужине и 44° и 46° степена географске ширине среће се већ на карти Немачке (Средње Европе), коју је израдио Никола Кузанус 1439. године, а објављена је 1491. године.⁵ Док степени географске ширине приближно одговарају положају Босне, географска дужина далеко одструга, јер је зависила од различитог одређивања првог меридијана. Од 1634. године, према одлуци француског краља Луја XIII, почетни меридијан устаљује се на острву Феро (Феро, данас шпанско острво El Hierro, 16° 30' западно од Гринича), како је петнаест векова раније применио и Птоlemeј у својој *Географији*.⁶

Опширан наслов карте у 8 редова налази се у картуши коју чини декоративна таласаста трака украшена храстовим лишћем:

³ О Кантелију, са детаљном обрадом карте Србије, Милица Николић, *Карта Србије Ђакома Кантелија да Вињоле из 1689 године*, Историјски часопис XIX (Београд, 1972), 101–33; Achille Lodovisi, *L'Officina: ma chi di gratia è buono e bastante a questo? Giacomo Cantelli geografo del Serenissimo*, Bologna 1995 (каталог изложбе), 37–44.

⁴ У овом раду коришћен је примерак карте Босне Ђакома Кантелија из Националне библиотеке у Паризу, доступан у електронском облику: Bibliothèque nationale de France, Département Cartes et plans, CPL GE DD–2987 (5854) <http://gallicalabs.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53011672x/f1.zoom>.

⁵ Милица Николић, *Ренесанса Птоlemeјеве Географије, Monumenta cartographica Jugoslaviae II*, Београд 1979, 65–90, стр. 72–75 (о карти Николе Кузануса).

⁶ Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija*, Samobor, 2003, 57–60.

Il Regno della Bossina
diuiso nelle sue Provincie principali
da Giacomo Cantelli da Vignola
suddito, e Geografo del' Sereniss(immo) Sig(nore) Duca di Modena et c(etera)
Su l' esemplare delle Carte Migliori, e com la direzione delle
Memorie de piu accreditati Autori.
E dato in luce da Gio(uanni) Giacomo Rossi dalle Sue Stampe in Roma all'
Insegna di Parigi alla Pace con Priui(egio) del S(ummo) P(ontifico) l' Anno 1689.

У преводу:

Краљевство Босне
подељено на своје главне покрајине
од Ђакома Кантелија, названог од Вињоле
и географа Пресветлог господина војводе од Модене и осталог,
на основу најбољих карата и према навођењу успомена поузданијих аутора.
Донео на светлост дана Ђовани Ђакомо Роси у својој штампарији у Риму у
знаку Париза на Тргу мира, са дозволом Врховног Првосвештеника (папе)
године 1689.

Испод наслова у доњем левом углу карте је наведен размер (Scala), изражен на четири начина са графичким поређењем. Приказане су упоредне вредности италијанске миље (Miglia italiana), угарске леге (Leghe d'Vngheria), немачке леге (Leghe d'Alemagna) и одмерен један и по дан хода (Vn giorno e mezzo di camino). Потребно да се на овај начин изразе примењене размере на карти и одмерена растојања између појединих приказаних места и објеката, показује да су извори на основу којих је Кантели израдио карту Босне били различитог порекла и врсте: италијански, угарски, немачки и већим делом путописачки, где су се растојања мерила даном хода. Тако сазнајемо да је у време када је Кантели радио карту Босне, 1689. године, вредност дужине једног и по дана хода била изједначена са дужином од 30 италијанских миља, пет угарских и шест немачких лега. Према приближном прорачуну наведених мерних јединица, једна италијанска миља износила је 1.856 м, угарска лега 8.253,6 м и немачка лега 7.420 м, што би значило да је један дан хода износио од 28 до 30 км. Кантелијева карта Босне у целини је нагнута око 10 степени у правцу североистока и израђена је приближно у размери 1: 465.000.⁷ Слика 1. Ђакомо Кантели да Вињола.

⁷ Жељко Шкаламера, *Картографија Србије и југословенских земаља од XVII до XIX века, Србија и суседне земље на старим географским картама*, Београд 1991, 55–170, стр. 66–69 о Кантелију; 67 прорачун размере за 13 Кантелијевих карата (јужнословенске земље); 70 (прегледни лист за карте јужнословенских земаља).

Слика 1. Вакомо Кантели да Вињола
(непознати аутор, око 1680)

ПОСВЕТА КАРТЕ И КЛАУДИО КОГОРАНИ

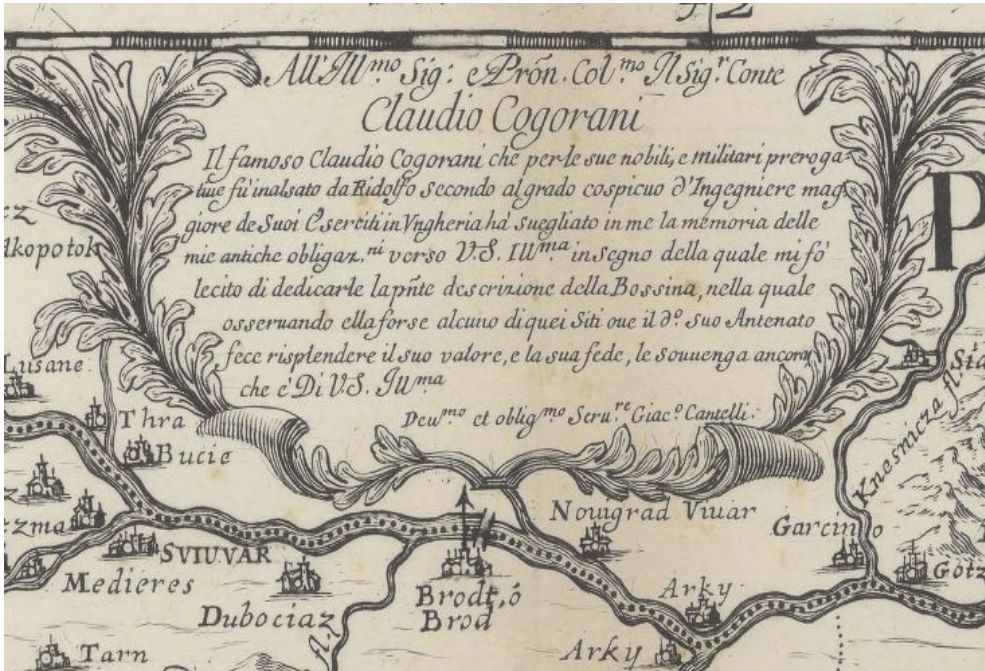
На средини горњег руба карте *Краљевство Босне* у барокној картуши оивиченој венцем од хрastoвог лишћа, Кантели је унео следећу посвету:

All Ill(ustrissi)mo Sig(nore): P(at)ron(e) Col(endissi)mo Il Sig(no)r Conte Claudio Cogorani il famoso Claudio Cogorani che per le sue nobili, e militari prerogative fu' inalsato da Ridolfo Secondo al grado cospicuo d' Ingegniere maggiore de Suoi Eserciti in Vngheria ha' suegliato in me la memoria delle mie antiche obligaz(io)ni verso V(ostra) S(erenita) Ill(ustrissi)ma in segno della quale mi fo'lecito di dedicarle la p(re)se)nte descrizione della Bossina, nella quale osservando ella forse alcuno di quei Siti oue il d(omin)o Suo Antenato fece risplendere il suo valore, e la sua fede, le souuenga ancora che e ' Di V(ostra) S(erenita) Ill(ustrissi)ma Deu(otissi)mo et oblig(atissi)mo Seru(ito)re Giac(om)o Cantelli

Наведени текст у преводу гласи:

Многопоштованом господину: заштитнику преузвишеном, господин гроф Клаудио Когорани славни Клаудио Когорани, кога је због његових племенитих и војних вештина уздигао Рудолф Други до угледног степена Великог инжењера његових војних трупа у Угарској, пробудио је у мени сећање на моје старе обавезе према Вашој пресветлој многопоштованости. У знак тога одлучио сам да вам посветим овај приказ Босне, на којем ће вас можда, док га посматрате, неко од оних места,

где је ваш предак заблистао у својој храбрости и у својој вери, подсетити да је и Ваше пресветле многопоштованости најоданији и најзахвалнији слуга Ђакомо Кантели. Слика 2.

Слика 2. Посвета Ђакома Кантелија на карти Краљевство Босне

Китњаста посвета открива занимљиве историјске појединости које нису запажене у досадашњим истраживањима ове карте. Кантели се у својој посвети у ствари обраћа свом патрону Франческу II д'Есте, војводи Модене и Ређа. На обавезу да изради карту Босне, раније дату војводи, подсетили су га личност и дело прослављеног војног инжењера Клаудија Когоранија. Кантели још додаје, да се на карти Босне налазе места где се сјајно истакао војводин предак као борац за веру, значи против неверника, Турака. Предак војводе Модене и Ређа није именован, но Кантели у посвети истиче заслуге војног инжењера Клаудија Когоранија у војним дејствима у Угарској у време цара Рудолфа II Хабзбуршког (1576–1612), чиме пружа и временски оквир. Зато је, на првом месту, потребно истражити живот и дело Клаудија Когоранија, затим међу прецима Франческа II открити везу с Когоранијем и угарским ратовањем против Турака и, најзад, открити оно место на Кантелијевој карти Босне где се у борби против Османлија истакао један италијански племић.

Клаудио Когорани из Парме (12. јун 1554. – 19. јун 1618), био је капетан и војни инжењер, пројектант и архитекта који је градио одбрамбене бедеме, тврђаве и неке цивилне објекте (Ливорно, Ређо), а активно је учествовао и у разним војним операцијама. Когорани је дванаест година био у служби Александра Фарнезе, војводе Парме и Пјаченце (1545–1592), највећег ратника друге половине XVI века. Александар Фарнезе, велики војни стратег и дипломата, прославио се у Фландрији као губернатор у име Филипа II Хабзбуршког, успешним деловањем и у војним, и у мировним операцијама. Опседао је и освајао побуњене фландријске градове и изградио чврсту линију одбране.⁸ У Фландрији је Когорани могао добро да упозна и проучи напредну ратну технологију и савремену одбрамбену војну архитектуру. После смрти војводе Александра Фарнезе 1592, Когорани прелази у службу Рудолфа II Хабзбуршког, цара Светог римског царства и краља Угарске и Чешке (1552–1612). У царским трупама у Угарској, Когорани је учествовао у борбама против Турака и са успехом радио на утврђивању градова Острогона, Алтембурга и Ваца, због чега је стекао звање главног војног инжењера на двору Рудолфа II.⁹ Активно је учествовао у одбрани Јегра у северној Угарској, који су Турци опсели под заповедништвом самог султана Мехмеда III. Опсада је трајала од 5. до 13. октобра 1596. године, а о том догађају капетан Клаудио Когорани поднео је детаљан и опширан извештај у писму упућеном цару Рудолфу II. Опсада и пад Јегра показали су и снагу, и слабости међународне хришћанске војне коалиције против Турака током такозваног Дугог рата (1591–1606). Иако је хришћанска војска примењивала нову ратну технику, имала савремена борбена средства и технички била боље опремљена од турске војске, на страни Турака били су бројнија војна сила и боље снабдевање.¹⁰ На тргу у опседнутом граду под заповедништвом пуковника Тирша, Чеха, било је око 3.500 војника (Мађара, Немаца и Француза). Међу њима је било око 400 Немаца наоружаних мускетама, 100 француских пешака и 60 са аркебузама, уз 29 топовских кола. Заповедник тврђаве био је Паоло Ниарес. Мађари су први пупустили и деветог октобра иступили су сви заједно пред заповедника тврђаве

⁸ Jean-Léon Charles, *Alessandro Farnese, duca di Parma e Piacenza*, Encyclopaedia Britannica on line.

⁹ *Dizionario biografico*, s. v. Cogorani, Claudio (on-line); *Memorie degli scrittori e litterati Parmisani*, raccolte dal padre Ireneo Affò e continuate da Angelo Pezzana, VII, Parma 1833, 588, nap. 1 (о Когоранију).

¹⁰ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 234–239.

жалети се да их је много страдало и да су исцрпљени непрекидним стражарењем. Како су и турски редови имали велике губитке, убрзо су уговорени услови предаје града. Било је договорено да војници с оружјем, коњима и пратњом изађу из града, али, када су 13. октобра Турци ушли у Јегар, настао је страшан покољ, опустошена је тврђава, опљачкани су сви војници, побијени су или заробљени.¹¹ За турску војску било је веома важно да се заплени савременије наоружање, нарочито краће и лакше пушке. Турци су Јегар држали све до 1687. године.

После пада Јегра 1596, Когорани је и следеће, 1597. године, бора вио у Угарској. Радио је на утврђивању града Ваца на горњем Дунаву. По повратку у Италију, утврђивао је бург Сан Донино у Парми. У трупама Иполита Бентивоља 1603. године учествовао је у експедицији у Гарфањани. Током 1611. радио је на утврђењима Ливорна, а 1614. био је у служби губернатора Милана. Умро је у Парми 1618. године.

Према родословном стаблу Франческа II д'Есте, један од његових даљих предака (чукундеда – *trisonno paterno*) Александар Фарнезе, војвода од Парме и Пјаченце, имао је веома успешну војну каријеру.¹² Повезаност Когоранија са Александром Фарнезе пада у период од 1580, када Когорани ступа у службу пармског војводе, до краја 1592. године, када је Александар Фарнезе умро, али је њихово заједничко деловање ограничено само на Фландрију. Још један славни предак Франческа II могао је да сарађује с Когоранијем и да има истакнуту улогу у италијанским савезничким трупама током угарско-турских ратних сукоба. Алфонсо II д'Есте, војвода од Фераре, Модене и Ређа (1533–1597), борио се против Турака у Угарској уз цара Фердинанда I Хабзбуршког 1566, али као савезник цара Рудолфа II 1583. године, и уместо личног учешћа, само је био вољан да пошаље своје војнике и новчану помоћ.¹³ Као главни војни инжењер цара Рудолфа II, Когорани је могао да учествује у утврђивању и одбрани угарских градова са трупама војводе Алфонса II у периоду од 1592. до 1594, када је војвода, будући без наследника, за велику суму од 400.000 шкуда добио дозволу од цара Рудолфа II да своје војводство пренесе нећаку Чезару д'Есте, далеком претку Франческа II д'Есте (чукундеда – *trisonno paterno*). Међутим, у

¹¹ *Atti e memorie della Regie Deputazioni di storia patria per le provincie dell'Emilia IV-1*, G. T. Vincenzi e nipoti, 1879, 194–220.

¹² Marina Romanello, *Francesco II d'Este, duca di Modena e Reggio*, *Dizionario Biografico degli Italiani*, Volume 49 (1997); it.wikipedia.org/wiki/Francesco_II_d'Este.

¹³ Romolo Quazza, *Alfonso II d'Este, duca di Ferrara*, *Dizionario Biografico degli Italiani*, Volume 2 (1960), www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-ii-d-este-duca-di-ferrara (Dizionario_Biografico).

том периоду нису познате никакве војне акције војводе Алфонса II д'Естеа, те стога он не би могао бити онај „antenato” (предак) на којег помишља Кантели.

Личност коју крију брижљиво биране речи Ђакома Кантелија у посвети на карти Босне, најпре би могао бити Ђовани Франческо Алдобрандини (1545–1601), такође далеки предак Франческа II д'Естеа (чукундеда – *trisono paterno*). Папа Климент VIII (1592–1605), из исте породице Алдобрандини, уздигао га је до високих положаја гувернера Анконе, црквеног генерала, кастелана кастела Сан Анђело, команданта папске гарде.¹⁴ Трипут је био командант папских трупа у Угарској: 1595, 1597. и 1601. године. После турског освајања добро утврђеног града Ђура (Raab, Győr) у северној Угарској, на ушћу реке Рабе у Дунав, 2. октобра 1594. године, папа Климент VIII одлучио је да пошаље у помоћ своје трупе под командом Франческа Алдобрандинија. Шаролика војска, где је било и помилованих одметника од закона, али и ветерана из Фландрије (Паоло Сфорца), кренула је из Рима 16. јуна 1595. године и 4. јула стигла под Беч, где се окупило 11.800 пешака и 650 коњаника.¹⁵ Алдобрандини се придружио војсци у августу и повео је на добро утврђени град Острогон (Gran, Estergom), који су већ од 1. јула држале под опсадом царске трупе Рудолфа II. Освајање Острогона (2. септембра), града који су бранили и природни положај и фортификације, било је важна и неочекивана победа. Одмах је поново освећена катедрала и у њој одржана свечана миса. Тим поводом папа је изјавио да за последњих 50 година није било освојено ниједно место тако важно за хришћанство као Острогон. Царске трупе под надвојводом Фердинандом заузеле су и Петрињу (14. октобра 1595) и још нека места у Хрватској, чиме је кампања 1594–1595. године била завршена. После успешног почетка, папске војнике су убрзо задесиле различите невоље: период киша, сукоб између царских и папских трупа око смештаја и снабдевања, и још већи сукоб између католика и протестаната. Појавиле су се и заразне болести, тако да је до 5. октобра било 2.500 болесних војника, а оболели су и команданти Марио Фарнезе, Франческо дел Монте и сам Алдобрандини. Док је Алдобрандини отишао у Пресбург, главнина његове војске логоровала је на дунавским острвима. Због лоших услова, почетком децембра војска је враћена у Италију. Ова

¹⁴ Georg L. Williams, *Papal Genealogy: The Families and Descendants of the Popes*, Jefferson 2004, 95 (Gian Francesco Aldobrandini).

¹⁵ Gregory Hanlon, *The twilight of a military tradition: Italian aristocrats and European conflicts 1560–1800*, (ed. Routledge), New York 2014 (друго издање), 84–85 (Франческо Алдобрандини).

кампања током 1594/1595. године папу Климента VIII коштала је 600.274 шкуда.¹⁶

Други пут папа је послао свог рођака Франческа Алдобрандинија на угарско ратиште 1597. године. Због претходног лошег искуства са смештајем и снабдевањем папске војске, Алдобрандини је почетком фебруара стигао на царски двор да би се решила спорна питања, нарочито око снабдевања муницијом. Савезници су се скупили у јулу у Алтенбургу (Mosonmagyaróvár), у северозападној Угарској. Алдобрандини је предлагао да се одмах нападне Буда, али су царски команданти сматрали да треба прво заузети Папу и Ђур. Папа је убрзо пала (22. августа), док је опсада Ђура била дуга и безуспешна. Папске трупе су се храбро држале, али када су почеле јесење кише, велики број војника се разболео, многи су дезертирали, тако да је од 7.000 остало само 2.000 оних који су се вратили у Италију.¹⁷ Трећи пут је папа послао Франческа Алдобрандинија у Угарску са војском од 9.000 војника која је 1. јуна 1601. године пошла из Рима; затим је пребродила пут преко мора од Анконе до Ријеке, а одатле марширала преко Загреба ка Вараждину. Кад су стигли у Вараждин, Алдобрандини је предложио да се крене на мањи град Кањижу, док су команданти царских трупа сматрали да треба ослободити Буду. Но, Алдобрандинију није било суђено да доживи злохуди исход свог плана и страшан пораз савезника код Кањиже. Разболео се од грознице и 17. септембра 1601. изненада умро у Вараждину. Његова војска наставила је ка Кањижи, током опсаде тешко је страдала и број војника је преполовљен, тако да их је остало само 3.500. Уз све ратне губитке у новцу и људству, Алдобрандини је био високо цењен – током последње кампање сваког месеца примао је уговорену суму од 3.000 шкуда („scudi tre mila d'oro”). Сахрањен је с дужним почастима 5. јануара 1602. и том приликом истакнуте су његове врлине и слава као освајача Острогона („Strigonii expugnatori”).¹⁸

Током све три кампање на угарско–турском ратишту (1595, 1597. и 1601. године) Франческо Алдобрандини је могао да сарађује с Когоранијем у различитим центрима војних операција (Острогон, Алтембург, Вараждин), на првом месту у Острогону 1595, чије је освајање п-

¹⁶ О учешћу папе Климента VIII и Ђан Франческа Алдобрандинија у савезничком Дугом рату против Турака, Ludwig Freiherr von Pastor, *The history of the popes*, (edited by Ralph Francis Kerr), Vol. XXIII, London 1933, 265–302; *Dizionario Biografico degli Italiani*, Volume 2 (1960), s. v. Aldobrandini, Gian Francesco.

¹⁷ Kenneth Meyer Setton, *Venice, Austria and the Turks in the seventeenth Century*, (ed. American Philosophical Society), Volume 192, 1991, 10, 14–16 (ратовање Франческа Алдобрандинија у Угарској).

¹⁸ L. von Pastor, *The history of the popes*, R. F. Kerr XXIII, 301, nap. 3.

рославило Алдобрандинија, а где је Когорани утврђивао градске бедеме. На територији Босне, коју приказује Кантели, њихова могућа сарадња у ратним дејствима може се претпоставити у поречју Сане и Санице, при доласку одморних папских трупа 1601. године, јер су тада од Ријеке војници пешице наставили до Загреба и Вараждина, логорујући у постајама и утврђењима угарске одбрамбене војне линије према Отоманском царству.¹⁹ Том приликом папске трупе су могле успут, са извесним скретањем, да нападну и ослободе део Сане са утврђеним градовима (Кључ, Сокол, Каменград), и припоје тај део Хрватској, управо како је Кантели означио повукавши границу између Босне и Хрватске од Градишке ка југу између Јајца и Кључа, са истакнутим ведућама оба града. Слика 3.

Слика 3. Градови Кључ и Јајце на Кантелијевој карти Босне

Кантелијев приказ краљевства Босне у целини одликују вишеслојност и селективни анахронизам: представљена је Босна, али ни она средњовековна, нити савремена турска, организована као босански санџак, већ она коју су описивали савремени путописци, фрањевци, трговци и уходе, а општа слика прилагођена је папским и империјалним хабзбуршким плановима, са довољно тачних података да ти планови о рестаурацији некадашњег босанског краљевства добију оперативну основу. При томе, Кантели не заборавља да признање које одаје далеком претку свог младог патрона поткрепи картографским прика-

¹⁹L. von Pastor, *The history of the popes*, R. F. Kerr XXIII, 301.

зом. Иако је, у време кад ствара карту Босне, граница између Хрватске и Босне била помакнута далеко на запад, Кантели је повлачи непосредно изнад Градишке, пресеца реку Осовицу, која се код Кобаша улива у Саву, и води граничну линију планинским развођем између Пливе и Сане, остављајући Кључ (Klutz) и Сокол (Zocolo) Хрватској, а Босни Јајце, чије је име преведено и на италијански језик (Iazi, Iaicza, alias Ouo). На карти Далмације, Истре, Босне, Србије, Хрватске и дела Славоније, из 1684. године, посебна пажња посвећена је припадности појединих места: црни двоглави орао означава земљу Хабзбурга, застава с полумесецом турску земљу, а лав млетачке земље; ту је Кантели град Кључ учртао у границама Босне.²⁰ Стога се може претпоставити да је на карти Босне Кантели свесно насликао краткотрајно стање када је, заслугом Алдобрандинија, могао бити ослобођен од турске власти и припојен Хрватској један уски појас између Пливе и Сане.

УТВРЂЕНИ ПОГРАНИЧНИ ПОЈАС ИЗМЕЂУ УГАРСКЕ И ТУРСКЕ

Од средине до седамдесетих година XVI века обнављана је и модернизована угарска погранична одбрамбена линија од Јадранског мора до тврђаве Коморан на северу, са преко 100 тврђава и утврђених постаја, при чему су важну улогу имали италијански војни архитекти, у то време веома цењени као најнапреднији у струци.²¹ Турци су врло брзо увидели предности западне модерне војне артиљерије и одбрамбеног и нападаог система, па су свим средствима настојали да одговоре истом мером. Готово три деценије изграђивали су сопствени погранични појас утврда да би задржали и одбранили освојену територију, истовремено уводећи новине у наоружање и опсадну војну тактику.²² Погранични одбрамбени појас између Угарске и Османског царства укључивао је северну и северозападну Босну, средњовековне Доње крајеве, а данашњу Босанску крајину. Између 1512. и 1536. године Турци су успели да заузму сва значајна утврђена места на Сави и јужно од Саве.²³ Угарско-турска граница полазила је на северозападу од Гра-

²⁰ Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija*, 309 *Detalj karte Dalmacije s tumačenjem*, *Giacomio Cantelli*, Rim 1684 (Hrvatski državni arhiv).

²¹ Познато је да су током XV и XVI века Италијани градили велики број тврђава у Угарској (Ђур, Коморан, Кањижа, Јегар, Тата, Папа, Веспрем, Ђула, Сигет), Gábor Ágoston, *Habsburgs and Ottomans: Defense, Military Change and Shifts in Power*, *The Turkish Studies Association Bulletin*, 22–1, Grand Rapids, Michigan 1998, 121–141, стр. 132 и нап. 19.

²² П. Рокаш, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, 219–222.

²³ Ј. Мргић, нав. дело, 161–169, стр.166 (1531. грађена тврђава у Кобашу).

дишке, даље пресекала ток Врбаске реке и спуштала се током Сане и Санице, уз које су Османлије, после освајања Сокола (1518) и угарске Јајачке бановине (1528) формирали нахију Сокол или Герзово, углавном између горњег тока Пливе и Сане.²⁴ После турског освајања више градова на Уни и пада Бихаћа 12. јуна 1592, угарско-турска граница померена је даље ка западу, и подручје на десној страни реке Уне, од Крупе на север, припојено је Босанском санџаку.²⁵ Промене граничне линије између реке Осовице и Уне у Босанској крајини забележене су и на неким старим картама. Волфганг Лациус на карти Угарске (*Hungariae descriptio*, 1573), доноси податак да ток реке Осовице дели Босну и Хрватску (*Onwizze fl. dividit Croatiam*), као и да су погранична места Градишка и Кобаш, турски (*Gradiskia Turcicum*, *Kobas turc(ic)um*). Слично се јавља и на карти Славоније, Хрватске, Босне и дела Далмације (*Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte*) низоземског картографа Герхарда Меркатора (1512–1594), где је правилно уцртан ток реке Осовице (*Onwizze fl.*) са ушћем у Саву код Кобаша, уз назнаку да су Ковач и Градишка турски (*Kowacz Turcicum*, *Gradiskia Turcicum*).²⁶

ОРОГРАФИЈА

Босна је приказана на Кантелијевој карти као планинскобрдска и шумовита земља. Протезање планинских венаца представљено је низовима кртичњака у перспективи, сенчених на источној страни, а гус-

²⁴ Милан Васић, *Герзово и његова околина у даљој прошлости*, Насеља на Балканском полуострву од XVI до XVIII вијека, Источно Сарајево 2005, 235–249, стр. 235 (нахија Сокол).

²⁵ Hazim Šabanović, *Bvosanski pašaluk – postanak u upravna podela*, Sarajevo 1982, 82–83.

²⁶ Волфганг Лациус, *Карта Угарске*, Антверпен, А. Ортелиус 1573, бакрорез ручно бојен, 54x39,5 цм, Народна библиотека Србије, Картографска збирка, Кр. II–438; Герхард Меркатор, *Карта Славоније, Хрватске, Босне и дела Далмације*, (ed. В. Блав), Амстердам, око 1630. године, Народна библиотека Србије, Картографска збирка, Кр. II–413 (бакрорез, ручно бојен, 54,5x43 цм). О унско-санском подручју на старим картама, са литературом: Mithad Kozličić, *Unsko-sansko područje na starim geografskim kartama*, Вућац–Сарајево, 2003, 193–198 (о Кантелијевим картама Далмације и Босне; стр. 198 аутор запажа да је изузетно занимљиво што Кључ „тај стари босански град, гдје ће скончаџи послједњи средњовјековни владар Кралјевине Босне, није укључен у такву Босну (*Bossina*), већ напротив у Хрватску (*Croatia*)”, међутим, не предлаже објашњење; исти, *Die geostrategische Lage des bosnisch-herzegowinischen Raumes im Südosten Europas gemäß alten geographischen Karten – Geostrategijski položaj bosansko-hercegovačkoga prostora na jugoistoku Europe prema starim geografskim kartama*, Stuttgart 2010.

тину шумског покривача треба да дочара мањи или већи број дрвећа са крошњом и сенком ка истоку. Само четири планине означене су именом.

1. Босанске планине („Monti della Bossina olim Vebius Mons”)

Гранични западни венац назван је „Босанске планине, раније планина Бебиус” („Monti della Bossina ol(im) Vebius Mons”). То је онај планински ланац који помиње у II веку Птоlemeј у Илирику, јужно од реке Саве.²⁷ Кантели смешта Босанске планине или Бебиус планину дуж северозападне границе Босне на природно развође савских притока и река јадранског слива, између изворишта Врбаса и Цетине, што одговара данашњој планини Динари, са врховима Динара 1.831 м и Троглав 1.913 м.

2. Пролог

У наставку овога венца Босанских планина према југоистоку протеже се планина Пролог (Prolog. M./ons/). Име планинског венца (данас Камешница) сачувало се у називу села Пролог, западно од Ливна, са превојем и прелазом висине 1.173 м на планини Камешници (врх Кањ 1.849 м).

3. Smisnizza Mons

Јужно од Бања Луке убележена је планина Смесница (Smisnizza M.), чије се име није сачувало. Могло би се повезати с местом Лишница, где је боравила војска краља Стефана Остоје 1399. године, потоњој Лишњици из турских извора (касаба с тргом, коначиште војске и читлук с краја XVI и почетка XVII века).²⁸ Данас постоји потес Лишње на путу, јужно од села Лишње и истоимене речице која се улива у Вијаку, леву притоку Укрине код Приједора. Ближа називу планине Смеснице на Кантелијевој карти је Семнишница, лева притока Врбаса.²⁹ У том случају, поред погрешног тока Лашве, и планина је уписана погрешно,

²⁷ Vebus Montes (Vaebi montes, Biblini montes) на Птоlemeјевој карти углавном се тумаче као Велебит, Александрина Цермановић Кузмановић, *Југословенске земље на Птоlemeјевој карти, Monumenta cartographica Jugoslaviae I*, Београд 1974, 11–30, стр. 21 (Vebus Montes). Бебијске Алпе, које народ тог краја назива Велебитом, помиње Алберто Фортис, који је користио Кантелијево карте и на више места се на њих осврће са критичким опаскама, Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, (priredio Josip Bratulić), Zagreb 1984, 278.

²⁸ Јелена Мргић, *Северна Босна 13.–16. век*, Београд 2008, 92–93, 195, 220, 269 (Лишњица, Лишње).

²⁹ Vjekoslav Klaić, *Bosna (zemljopis)*, Zagreb 1878, 42 (Семнишница).

на десној, уместо на левој страни реке Врбаса, па би требало да представља планину Козару (врх Лисине 978 м).

4. Иван планина (Mons Giouanin)

Иван планина уписана је у италијанској верзији имена (M(on)s Giouanin) и тачно смештена на развође слива Босне и Неретве и на границу двеју области, Горње праве Босне (Bossina Propria Superiore) и Горње Раме, погрешно изједначене са Врхбосном – Врхбосањем (Rama Superiore o Varbosanye). Иван планина са превојем Иван седло налази се на путу Коњиц–Сарајево.

ХИДРОГРАФИЈА

Приказивање хидрографске мреже било је за аутора карте важан циљ, који је настојао да оствари са великом пажњом, уносећи многобројне детаље. Брижљиво су уцртане веће и мање притоке, језера на изворишту појединих река и већи број речних острва. Одиста треба одати признање Кантелију да је на карти Босне доста успешно приказао речну мрежу. Међутим, приликом именовања појединих река дошло је до погрешака и понављања истих назива, пре свега због преузимања података, који се нису могли проверити на терену, са других карата различите размере. Територију краљевства Босне граниче и пресецају велики речни токови: на северу Сава, чија је ширина наглашена двоструком линијом, и њене десне притоке са разгранатом речном мрежом: Врбас, Укрина, Босна (Bosna fl.) и Дрина (Drina fiume).

1. Врбас

Већ југоисточно од Градишке код села Ковач (Kovac, данас Босански Ковач), дошло је до померања речних токова. Ковач је тачно смештен на малу реку Осовицу (Onwizze fl.), која се, источно од ушћа Врбаса (Veruatz, ò Veruetz, ò Varbus fl.), улива у Саву (Sava Fiume), али цео ток Осовице померен је узводно, преко границе са Хрватском, као да је Врбашка река, која се код Бос. Градишке улива у Саву, спојена са горњим током Унине притоке Сане са Саницом. Дуж изворишног тока Врбаса уписане су још неке варијанте имена реке: Vornatz, ò Veruetz fl., затим леве притоке Врбаса: Витина (Verina fl.), Бунта (Botzurha fl.) и Плива (Plina, ò Pliza fl.), али је на Бунту/Ботуру смештено место Јањ (Jan), које се налази северније, на реци Јањ, десној притоци реке Пливе. На Пливи се налази језеро код Јајца, а на ушћу Бунте у Врбас речно ос-

трво са два места; низводно на Врбасу уцртана су још четири речна острва (три су насељена), и два моста испред и иза Бања Луке.

2. Босна

Река Босна (*Bosna fl.*, *Bosna Fiume*) приказана је на Кантелијевој карти са снажном и развијеном речном мрежом која запрема северни и централни део територије, чиме се сликовито предочава да је по тој реци названо краљевство Босне. Подаци на које се ослањао Кантели у приказу тока Босне и њених притока нису успешно спојени и примењени, те има удвајања и погрешних именована како река, тако и појединих места. Лашва, лева притока Босне, уцртана је двапут: као *Sua fl.*, са пратећим местима на Лашви, тврђавом Торичан (*Dorizan*) и Травником (*Trauwine*), што је погрешно пресељено заједно са називом области Лашва (*La Sua*) у горњи ток реке Укрине, јер је саставница Велика Укринка схваћена као притока Босне. Други пут је река Лашва (*Lasua fl.*) уцртана јужније, приближно тачно, где су поново уписани Торичан (*Torizan*) на Лашви и Травник (*Traunich*) на левој страни у окуци Вишеградске реке (*Wischegrad fl.*), како је означен горњи ток Лашве. Са десне стране у њу се улива Плива, сада уписана под правим именом (*Pliva fl.*), али на погрешном речном току. Кантели није био сигуран шта је Врхбосна и какав је ток реке Усоре, леве притоке Босне, па уз име те реке напомиње: „Врхбосна, или Усора” („*Vorwossen, ò Vsor*”). Зато се уз насеље на левој страни реке Усоре погрешно уноси назив Врхбосна (*Warbosina, Werbossen*), старо име Сарајева. Због ове нетачности двапут је обележена река Жељезница, притока Фојничке реке, која се код Високог улива у Босну. Једном, као десна притока Усоре (*Selenitza fl.*); уз ушће су Крешево (*Kressow*) и Високо (*Wisoka*); поново, са напоменом којом Кантели допушта могућу грешку: „Милна, или Мисна, можда Жељезница” („*Milna, ò Misna, forsan Xelezniza fl*”). *Milna* је Млава, кратка лева притока Фојничке реке, у коју се улива Жељезница. Фојничка река се вероватно целим током раније називала Жељезницом, као што је уписао Кантели. Босна извире код места *Zelenzoga*, у ствари под планином Зеленгора, овде погрешно уписаном као насеље. Низводно од Сарајева у њу се улива Миљацка, или Невесињска река (*Migliazka, ó Nouacigne fl.*). Десне притоке Босне, са севера на југ, су: Спреча (*Spreza*), Крива река (*Kriurik fl.*), Гостовић (*Gostouik fl.*), Трстионица (*Taristiniza fl.*) и Дабровица (*Dabrouiza fl.*), вероватно Дубошtica, лева притока Криваје, чији је ток погрешно спојен са током Трстионице.

4. Дрина

Дуж реке Дрине (*Drina fiume*) тече граница између Босне и Србије, десном или левом страном реке. Од ушћа узводно води десном страном реке; код ушћа Дрињаче (*Drinaua fl.*) прелази на леву страну и заобилази насеље Дрињачу (*Drinauar*), које остаје Србији; даље тече десном страном реке до непознатог насеља *Vtiare Serviae, Viuare* (Бродар?), на ушћу реке Лим у Дрину, где прелази на леву страну реке и тече до непознатог места *Luenich, Iuence*, (можда Јелеч на Говзи, западно од Фоче), скреће даље ка југозападу, укључујући извориште реке Трине, код језера (*Trinauiz, Ternouiza, ó sia Cumirza*), које би одговарало Пивском оку.

Сложена хидронимија и разграната речна мрежа Дрине и дринских притока, а нарочито смештај насеља на реци и притокама, били су велики проблем за Кантелија. Није му било јасно да ли је Лим саставница Дрине, па уз ту реку бележи да је то Лим или Трина (*Lim, ó sia Trina*). Пиву, леву саставницу Дрине, такође замењује друга Трина. Зворник је уписан четири пута на различитим местима дуж Дрине: први пут погрешно смештен на ушћу Дрине у Саву (*Quornik, Zuornik*); други пут (*Zwobich*) код ушћа безимене притоке Дрине, можда Сапне; трећи пут на реци Трини код ушћа те реке у Дрину, са две варијанте имена за исто насеље (*Zoeuernich, Zuornich*), и четврти пут јужно од споја Дрине и Трине (*Zmenigk, Zuonich*). Међу овим називима може се препознати Сребреник, утврђење изнад Сребренице или утврђени град на реци Тињи под северним обронцима планине Мајевице.³⁰ У овим примерима слична звучност назива Зворник и Сребреник, као и код Врбаса и Врхбосне, произвела је разне варијанте и именованја, према томе како су имена локалних места чули и записивали странци. Кантели је прикупљене податке из различитих извора настојао да упореди са називима на старијим картама, које је понекад било тешко тачно прочитати, због рђаве технологије израде. Имагинарна река Трина очигледно је настала од спојеног тока Дрињаче и Криваје, јер Кантели на њу смешта Олово, са преводом имена на италијански језик (*Piombo, ó sia Olouo*). Непознато место јужно од Вишеграда на Дрини, *Luenich, Iuence*, вероватно Јелеч на Говзи, западно од Фоче, понавља се, уз Вишеградску реку, као *Luenitz, Leuenitz* далеко западније, на Лашви, левој притоци Босне.

³⁰ Десанка Ковачевић Којић, *Изглед Сребренице у дубровачким изворима, Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)* 203–218, стр. 205 (Сребреник утврђење код Сребренице (*Srebrnich, Strebrnich*)).

5. Неретва

У јужном делу представљен је горњи ток Неретве (Narenta fl.) са притокама. Иако је речна мрежа графички доста добро приказана, у означавању имена река дошло је до пометње, удвајања и погрешака, очигледно због различитих картографских предлогака. Као изворишни део Неретве означена је њена десна притока Неретвица, те је на њој погрешно убележен Коњиц (Cogniz), а као две посебне притоке Неретве означене су Буна и Буница. И сам Кантели је схватио да ту нешто није у реду, будући да је уз ток реке, означене као Буница, додао и напомену да је то можда Вишева (Buniza forsan Vissora). На тој реци, приближно тачно, поново је уписан Коњиц, схваћен као неко друго место и са нешто измењеном графицијом (Cogniza, Cognitha). Старо име Вишева за изворишни део Неретве, данас заборављено, које Кантели грешком бележи као Висора, помиње се у дубровачким изворима почетком XV века, а и Мавро Орбин у свом делу *Краљевство Словена* помиње да се извор Неретве налази у Вишеви, на граници Хума и Босне.³¹ Орбиново дело, објављено 1601. године, без сумње је било доступно Кантелију, као библиотекару богате књижнице војводе од Модене. Забуну на карти Босне изазвао је необични ток реке Неретве и снажни, али кратак ток реке Буне. Лева притока Неретве, Буна, која извире као јако врело код Благаја, прима с лева притоку Буницу и после кратког тока од само 8 км улива се у Неретву. Кантели није располагао јасним подацима, па је Буну означио као Благајску реку (Vlagais fl.), на којој је истоимени град, док је изворишни ток Неретве означио као Буницу, леву притоку Неретвице као Буну, а Неретвицу као Неретву. У тој збрци Мостар се нашао јужно од Благаја, уместо северозападно, а Невесиње је смештено између имагинарне Буне и Бунице, уместо источно од Благаја; река Неретва извире из језера код места Тођевац (Teglevaiz), близу, али такође нетачно. Док је изворишна челенка Неретве усечена између Равног брда и Гредеља, средњовековни град Тођевац налазио се у дринском сливу, на реци Суђесци, северно од Тјентишта, код села Тођевац и истоимене планине.³²

³¹ Михаило Динић, *Земље херцега Светога Саве, Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 178–269, стр. 228–229 (Вишева).

³² М. Динић, *Земље херцега Светога Саве, Српске земље у средњем веку*, 196 (Тођевац).

ГРАНИЦЕ КРАЉЕВСТВА БОСНЕ

Границе Краљевства Босне означене су тачкастом линијом која полази са северозапада обухватајући Градишку (Gradiska), иде током реке Саве ка истоку до ушћа Дрине, даље ка југу узводно Дрином до места Luenich, Iuence (Јелеч?), обухвата поречје горњег тока Неретве и њене десне притоке Раме, пење се према западу венцем планине Пролог и босанских планина, античке Бебиус планине (Динаре), затим, обухватајући цело поречје Врбаса, завршава код Градишке, одакле је почела. Да би се означило јасно припадање Градишке Босни, гранична линија исцртана је у виду малог полукруга изнад рубне траке са степенима.

Подела на провинције

Како сам Кантели каже у поднаслову своје карте, краљевство Босне подељено је на главне покрајине („diuiso nelle sue Prouincie principali”): Доњу Босну (Bossina Inferiore), коју чини већи северни део у поречју Врбаса, Босне и левих притока Дрине; и на Горњу Босну (Bossina Superiore), у горњем току Босне, обухватајући јужним границама Благај (Blagais), Тођевац (Tegleuaiz, Teleuaiz) и Вишеград (Vissegrad). Доња Босна даље се дели на три веће области: Усору (Vsora), Босну праву доњу (Bossina Propria Inferiore) и Соли (Sale), а Горња Босна дели се на две покрајине: Раму (Rama) и Босну праву горњу (Bossina Propria Superiore). Покрајина Соли дели се на горњи део, ка Сави и доњи, јужнији (Sale Superiore, Sale Inferiore), као и Рама (Rama Superiore, Rama Inferiore). Брижљиво одабрани и распоређени натписи својим протезањем, величином и врстом слова одражавају сликовито величину појединих покрајина и њихову даљу поделу на мање обласне целине. Линија од ситнијих тачака обележава границе пет главних покрајина краљевства Босне, али у оквиру главних покрајина мање области немају означене границе.

Управна седишта (Presidio)

У оквиру сваке покрајине уписан је велики број насељених места, углавном дуж река. Поред топографског знака за насеље у облику кружића насликани су неки елементи изгледа и структуре насеобинских целина (две или више кула, дуже грађевине с двосливним кровом, снажне округле куле, високи звоници или минарети), као ведуте града.

Копље изнад ведуте града, као ознака за управно седиште (*presidio*),³³ диже се изнад седам градова, а то су: Градишка (*Gradiska*), Брод (*Brod*, ó *Brod*) и Брчко (*Barka*, *Bertzka*) на Сави; Зворник (*Quornik*, *Zuornik*), Соколац (*Sokolaz*) и Вишеград (*Vissegrad*) у Подрињу и Јајце на Пливи. У групу тих управних седишта спада и Бијељина, чији је значај истакнут другачије, заставом изнад ведуте насеља.

1. Градишка

Градишка је 1535. пала под турску власт и убрзо постала седиште истоимене нахије и градишке капетаније, турске пограничне војно-управне јединице (1558. *gradysckay capitaneus*).³⁴ Слика 4.

Слика 4. Градишка на карти Босне Ђакома Кантелија

На карти Босне Ђакома Кантелија Градишка је представљена као велики град с мостом преко Саве, са вишом одбрамбеном кулом и развијеном градском структуром (грађевине, торњеви, куле, палисади). Због руба карте копље над градом закошено је улево.

2. Брод

Кадилук и нахија Брод помињу се од 1545. године. Тај, данас Славонски Брод, био је познат као Деспотов Брод (*Despot Brodi*). Припадао је, наиме, поседу српског деспота Стевана Бериславића, који је

³³ М. Николић, *Карта Србије Ђакома Кантелија да Вињоле из 1689. године*, Историјски часопис XIX, 103 (Кантелијева напомена у дну карте: утврђење са управним копљем = *Presidio*).

³⁴ Намдија Крешевлјакović, *Капетаније у Босни и Херцеговини, Изабрана дјела I*, (приредили др Авдо Сућеска, др Енес Пелидија), Сарајево 1991, 81–88 (капетанија у Градишкој).

убијен 1535, а његови градови заузети.³⁵ У бродску тврђаву 1536. године смештена је војна посада од 1.500 војника, од којих је 500 било азапа (пешаци у бродарској служби у утврђењима на пловним рекама); другу трећину чиниле су бешлије – посебан род плаћеничке коњице у пограничним тврђавама; трећи део посаде чинили су мартолози, у главном хришћани војници, нека врста полиције задужене за ред, пешаци и коњаници, или шајкаши у речној флоти. Османске власти придавале су Броду посебну пажњу. Изграђено је велико утврђење са сталном посадом; ту је било и седиште управника одговорног за послове закупа прелаза преко реке, емина.

Слика 5. Брод на карти Босне Ђ. Кантелија

Посада се временом смањивала, тако да је 1690. у Броду било стационирано само 400 војника.³⁶ Као истоимена удвојена насеља на реци Сави, која су спонтано или плански ницала са обе стране реке поред прелаза на реци, бродова, скела или мостова, настало је и насеље Брод са босанске стране. Како показује Кантели на карти Босне, управо тај босански Брод стекао је већи значај током XVI и XVII века. По ослобођењу града од Турака, 1691. године започета је обнова фортификација и израђени су различити пројектни планови захваљујући којима се зна како је изгледао бродски утврђени комплекс. Обухватао је на левој, славонској обали Саве мање четвороугаоно утврђење, дворач с две куле и

³⁵ Константин Јиречек, *Историја Срба I*, (приредио Јован Радоњић), Београд 1981², 419; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 218–219 (освајање Славонског Брода августа 1536; кадилук и нахија Брод 1545).

³⁶ Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929, 129–130; Olga Žirojević, *Turska utvrđena mesta na području današnje Vojvodine, Slavonije i Baranje, Turci u Podunavlju I*, Рапчево 2008, 129–184, стр.168 (Брод); Ј. Мргич, *Северна Босна 13.–16. век*, 360–361 (седиште еминлука у Броду).

једним бастионом, заштићен земљаним бедемом и јарком, као и током Саве, Мрсуње (језички реликт римске Марсоније), и Глоговнице. Варош је била одвојена од тврђаве, смештена уз обалу Саве и обухваћена правоугаоним бедемом са бастионима на угловима. На десној, босанској страни Саве налазило се знатно веће утврђење, заштићено двоструким полукружним низом звездастих бастиона. Између ова два наспрамна утврђења на супротним обалама реке Саве, налазило се издужено савско острво које је на оба краја имало по један редут, мало земљано утврђење квадратног облика.³⁷ Управо је савско острво олакшавало прелаз преко Саве и изградњу моста који је Кантели уцртао у Броду.

2.1 Arku

Низводно од Брода, такође с обе стране Саве и на ушћу Босне, уцртано је место Arku, вероватно село Клакар (Горњи и Доњи), познато неолитско налазиште под брдом Вучјак и позносредњовековно (Чардачине), југоисточно од Босанског Брода, пре него село Јаруге на левој страни Саве.³⁸ Арки је било једно од утврђења деспота Стефана Бериславића које су Турци разорили у Босни, када су, после његовог убиства, заузели деспотове поседе.³⁹

3. Брчко

Брчко (Barka, Bertzka), град на ушћу реке Брке у Саву, на Кантелијевој карти Босне приказано је као утврђење са једном кулом чији је значај истакнут копљем. Слика 6.

Слика 6. Брчко на карти Босне Ђ. Кантелија

³⁷ План тврђаве Брод израдио је Ј. К. Милер приликом разграничења по миру у Карловцу 1699. године, М. Slukan Altić, *Povijesna kartografija*, 270–271 (планови Брода на Сави), 462 (Ј. С. Müller, *План утврђења Брод 1699*, Ратни архив, Беч).

³⁸ Ј. Мргић, *Северна Босна 13.–16. век* 92, нап. 191 (о убикацији два прелаза на Сави названа Arku, с литературом); 93 (Arku на старим картама XVI и XVII века).

³⁹ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 129 (разорена утврђења деспота Стефана Бериславића).

Брчко је имало скелу са пристаништем и војну посаду у утврђењу, а у султанову благајну 1533. сливало се 1.000 акчи годишње од мо-старине преко Саве и 600 акчи од тржне царине. Приходи од брчанске скеле и трга стално су расли и од 1570. до 1585. усталили су се на 6.500 акчи годишње.⁴⁰

3.1 Оточац и Михајловац

Од Брчког узводно Кантели приказује издужено речно острво на Сави названо Оточац (Otoczetz), са малим утврђењем у североисточном делу. На обали рукавца су два утврђена места, веће Michalouetz, са мостом преко отоке и мање утврђење Zacz. У близини, према реци Спречи је Грачац (Graysacz, Greyschatz), утврђење са црквом и кулом на брду. Слика 7.

Слика 7. Оточац и Михајловац на карти Босне Ђ. Кантелија

Почетком XVI века помињу се оба места, дворач и варош Михајловац на обали или пристаништу Саве („castellum Myhalouch cum oppido.... in ripa seu portu Zauī”) и тврђава Грачац („castrum.... Grachacz”),⁴¹ што одговара слици коју даје Кантели. Речно острво Оточац и сада се може препознати источно од Босанског Шамца, где велику окуку Саве са доњим током реке Толисе спајају баровити повремени рукавци Саве, градећи речно острво између села Орашја, Толисе, Гребнице и Домаљевца. Михајловац је био напуштено село, пописано као мезра у нахији Грачац 1533. године.⁴² Грачац је данас Градачац, јужно од Б. Шамца,

⁴⁰ Шабач у прошлости 1, Шабач 1970, 125–126, 150 (Брчко); Ј. Мргић, Северна Босна 13.–16. век, 166–167, Брод–Градишка, 1536; 221–222, 247 (Брчко).

⁴¹ Ј. Мргић, Северна Босна 13.–16. век, 154–155 (Михаловац на картама 1572, 1578, 1620, 1664; траг пресељења насеља потес Mihalovas код Сл. Брода).

⁴² Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine), (dešifrovaо, preveo i obradio: Adem Handžić), Sarajevo 1986, 154 (нахија и тврђава Грачац, мезра

док је савско речно острво нестало после премера и аустро-турског разграничења по Пожаревачком миру 1718. године. Отада се на картама не појављује савско острво Оточац, док се Домањевац среће већ од 1745. (Карта Славоније и Срема, Ј. Гадеа – Хоманови наследници).⁴³ Трагови некадашњег Михајловца, кастела и вароши, могу бити садашња села Домањевац и Кострћ код ушћа Толисе у Саву.

4. Бијељина

Насупрот Оточцу, на обали другог речног острва, које и данас граде токови савских притока Јање, Јањице и Дашнице спојени каналима, Кантели је учртао Бијељину (*Biglina*), једино место приказано на карти са истакнутом заставом изнад насеља. Бијељина је била седиште истоимене нахије 1533. године, затим 1580. постаје касаба са тргом (пазар и годишњи сајам, панађур), и кадилук 1634. Евлија Челебија описује Бијељину као напредну касабу, угледан кадилук и војводалук и пашин хас (добро), који има јаничарског сердара и спахијског ћехају (заменика) зворничког санџакбега.⁴⁴ Слика 8.

Слика 8. Бијељина на карти Босне Ђ. Кантелија

Михаљевац у тимару Вука, приход 450 акчи), нап. 392 (стари назив нахије = Ненавиште); 201 (варош тврђаве Грачац).

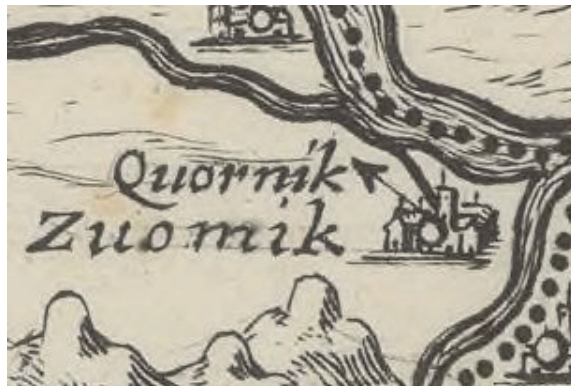
⁴³ Гордана Томовић, *Срби у дијаспори на картама XVI–XVII века*, Сентандрејски зборник 3, Београд 1997, 21–37, стр. 34, сл. 9 (Ј. Гадеа, *Хоманови наследници*, *Карта Славоније и Срема*, Нирнберг 1745, Библиотека Историјског института, сигн. К–119, инв. Бр. 9811).

⁴⁴ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk postanak u upravna podela*, 172 (нахија Бијељина 1533), 202 (кадилук Бијељина 1634); Adem Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku. Prilog istoriji naselja i islamizacije u sjeveroistočnoj Bosni*, *Prilozi za orijentalnu filologiju XII–XIII*, Sarajevo 1965, 65–74; Evlija Čelebija, *Putopis (odlomci o jugoslovenskim zemljama)* II, (превео i коментар написао Hazim Šabanović), Sarajevo 1957, 259–260.

Бијељина је, значи, издвојена од осталих места у Босни као седиште представника војне, судске и управне власти у првој половини XVII века, али, како насеље није никада било утврђено, изузев земљаног насипа са палисадама (шарампов), око џамије султана Сулејмана II,⁴⁵ уместо копља над ведутом, истакнута је застава.

5. Зворник

Средњовековни утврђени град Звоник, данас Зворник на Дрини, задао је велике муке Канателију, те га је, са различитом транскрипцијом имена, унео на карту Босне више пута. Само једном, међутим, када га погрешно смешта на леву страну ушћа Дрине у Саву (Quornik, Zuornik), изнад вињете већег утврђеног града диже се копље, закошено улево. Закошено копље изнад града, улево (Градишка, Зворник, Јајце) или удесно (Брчко), прилагођено је цртежу основе и нема посебног значења; ведуте Вишеграда и Сокоца имају усправно копље над градом. У близини рударског центра у Сребреници, Зворник је израстао у прометно трговачко место. Почетком XV века у подграђу испод тврђаве насеобина дубровачких трговаца и предузетника бројала је 640 чланова.⁴⁶ Слика 9.

Слика 9. Зворник на карти Босне Вакома Кантелија

Као важно погранично утврђено место, Зворник је 1476. године у оквиру Смедеревског санџака имао војну посаду од три групе мартолоса (укупно 138), који су обављали службу у тврђави као граничари и шајка-

⁴⁵ Миљана Detelić, *Epski gradovi – leksikon*, Београд 2007, 52 (Бијељина, с литературом).

⁴⁶ Десанка Ковачевић Којић, *Зворник (Звоник) у средњем вијеку, Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007, 25–43.

ши речне флоте.⁴⁷ Од 1483. град је постао седиште и главна тврђава Зворничког санџака, где је зворнички санџакбег столовао до краја XVII века.⁴⁸ Међу посадницима (мустахфизима) зворничке тврђаве 1533. године уписано је 118 тимарника; војници су били подељени у мање одреде (оде, од 5–10 војника и буљукe, од 10 људи), па су се у попису нашли: 1 серод (старешина оде), 2 сербуљака (старешина буљукa), 3 јаничара; диздар (заповедник посаде), ђехаја (заменик санџакбега), 2 градска стражара (капиџије); 3 тобџије и 1 старешина тобџија; 1 поткивач, 1 ковач, 3 јаничара, 1 самострелар (земберекџија), 1 стрелар, 1 оклопник (џебелија) и 1 старешина оклопника; 1 писар (катиб) и 1 имам (мусл. свештеник). Посада је бројала више људи, јер су појединци уписани са још неколицином („с друговима“).⁴⁹ Век касније, Евлија Челебија даје сликовит опис високе тврђаве на врлети до које се не може добацити стрела. Тврђавом управља градски заповедник – диздар, а посада броји 150 војника; ту седе кадија, спахијски ђехаја, јаничарски сердар, тржни надзорник, баждар, градоначелник, повереник за харач (емин) и грађевински надзорник (мимар-ага). Варош се дели на леву и десну, на обали Дрине. Пристаниште (скела) је врло прометно и безброј лађа плови све до Београда.⁵⁰

6. Соколац

Јужно од Сребрнице (Srebamiza, Argentina), на реци Дрињачи (Drinaa fl.), Кантели је приказао град Соколац (Sokolaz) у планинском пејзажу на врху брда, са три високе куле. Ради се о Соко–граду, седишту нахије Сокол у Подрињу, на десној страни Дрине. Утврђени град подигнут је на ушћу Шипљанске реке у Соколску реку, испод врха Рожањ (971 м) на Соколским планинама, североисточно од Љубовије. Испод града према Дрини протежу се села Соколац и Грачаница. Град, данас у рушевинама, био је још добро очуван крајем 1860. када га је посетио, описао и скицирао Феликс Каниц.⁵¹ Слика 10.

⁴⁷Ема Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560 (земља–насеља–становништво)*, Београд 2004, 135–136.

⁴⁸Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk postanak и управна podela*, 50–53; Ј. Мргић, *Северна Босна 13.–16. век*, 256–258 (нахија Зворник, насеља).

⁴⁹*Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, (ed. А. Handžić), 161–181 (тимари мустахфиза тврђаве Зворник); Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974, 293–305 (речник турских термина).

⁵⁰Евлија Челебија, *Putopis (odlomci o jugoslovenskim zemljama)* II, 256–259 (град Зворник).

⁵¹Фаликс Каниц, *Србија земља и становништво од римског доба до краја XIX века* I, Београд 1985, 419–424, стр. 420 панорама вароши и тврђаве Соко (цртежи).

Слика 10. Град Соколац на карти Босне Ђ. Кантелија

Није познато кад је утврђење подигнуто, а намена града је била да штити оближњи велики рударски центар у Црнци на десној обали Дрине. Већ првих година по освајању Србије и Босне, са другим рударским местима у Подрињу, која су припадала султановим добрима (хасовима), и рудник Црнча је издат у закуп (1468).⁵² Неколико година касније (1476) забележено је да Кемал, диздар тврђаве Сокол, у свом тимару држи 14 кућа у селу Подград „испод тврђаве Сокол”. Посаду соколске тврђаве 1519. чинила је група (џемат) од 10 мартолоса, а 43 становника села Подград, које се водило као варош (трг) соколске тврђаве. Били су ослобођени државних намета јер су као мајстори зидари (меремеџије) имали обавезу да одржавају тврђаву. Од средине XVI века посадници у тврђави били су тимарници (мустахфизи), чији је број варирао (18, 15, 14, 19); средином XVII века опао је на 12.⁵³ Град Соко био је седиште нахије Сокол све до XIX века. После исељавања последњих турских породица из Сокола у Босну, град је миниран и срушен 21. октобра 1862. године.⁵⁴

Насупрот Сокоцу на карти је уписано место Chelcbi – стари трг Рогатица, названа Челеби Пазар по Мехмеду Челебији Исабеговићу,

⁵² Adem Handžić, *Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća, Prilozi za orijentalnu filologiju* XXVI, Sarajevo 1978, 30, 33; *Азбуковица – земља, људи и живот*, Љубовија 1985, 78–91 (Фехим Џ. Спахо); 105–110 (Петар Трајковић); Момчило Спремић, *Црнча у средњем веку, Прекинут успон српске земље у позном средњем веку*, Београд 2005, 69–90.

⁵³ О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србију 1459–1683*, 146; (Соко); Миливоје Васиљевић, *Соко–град*, Шабац 1998, 30–42 (турски извори о тврђави Соко).

⁵⁴ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk postanak u upravna podela*, 169; М. Васиљевић, *Соко–град*, 118–120 (рушење Sokola).

турском господару земље Павловића (1463–1468).⁵⁵ Соколац, Вишеград и Зворник са уздигнутим копљем над ведутом града, Кантели уноси и у карту Краљевства Србије (Il Regno della Servia detta altrimenti Rascia, Рим, 1689), у Подрињу, такође у границама Босне.⁵⁶

7. Вишеград

На Кантелијевој карти Босне град Вишеград (Vissegrad) на Дрини приказан је са ведутом утврђеног града изнад које се диже дуго и усправно копље. То важно утврђење земље Павловића подигнуто је на стрмом узвишењу изнад ушћа Рзава у Дрину, са две снажне округле куле, како је Вишеград приказан 1531. године на гравираним у путопису Бенедикта Курипечића. Од почетка XV века развија се и подграђе које посећују Дубровчани (1433–1437).⁵⁷ Слика 11.

Слика 11. Вишеград на карти Босне Ђ. Кантелија

Одмах по освајању Вишеграда, Турци су ту основали кадилук (1462). У тврђаву је смештена посада (1469), а град је постао седиште

⁵⁵ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk postanak и upravna podela*, 129 и нап. 48; 133, 155 (нахија Рогатица 1528; касаба Рогатица 1558), 187 (кадилук Челеби Пазар или Рогатица, 1667).

⁵⁶ Милица Николић, *Карта Србије Ђакома Кантелија да Вињоле из 1689. године*, Историјски часопис XIX (Београд 1972) 101–133 (с фотографијом карте), стр. 103 (Кантелијева напомена у дну карте: утврђење са усправним копљем = Presidio).

⁵⁷ Десанка Ковачевић Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 98–100, стр. 98 Вишеград, гавира из Курипечићевог путописа, 1531; Марко Поповић, *Утврђења земље Павловића, Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево, 2003, 92–112, стр. 97–98 (Вишеград).

истоимене нахије. Стална војна посада у вишеградској тврђави, у којој су били и диздар, ћехаја и имам, задржала се све до XIX века.⁵⁸

На Кантелијевој карти Вишеград је представљен као утврђен град са једном снажном округлом кулом изнад које се диже високо копље. Виде се и два висока минарета, низ већих зграда повезан нижим обимним зидом, а до самог града води велики мост преко реке Дрине (Drina fl.). Дуги камени мост на једанаест стубова, који и данас премошћује реку Дрину, прославио је Вишеград широм Отоманског царства и целог света. Велелепну задужбину Мехмед-паше Соколовића зидао је највећи градитељ царства, Коџа Синан Мимар, од 1571–1577. године. Та славна „На Дрини ћуприја” Иве Андрића, заменила је дрвени мост преко реке, приказан 1531. (гравира Вишеграда у Курипечићевом путопису). Средином XVII века Евлија Челебија је забележио да Вишеград има јаничарског сердара, заповедника града (диздара), баждара и 70 редовних војника. У тврђави су биле војничке куће и складиште муниције, а у вароши 700 кућа, хан, купатило, чесме, дућани – све задужбине Мехмед-паше Соколовића.⁵⁹

8. Јајце

Град који Кантели приказује као посебно значајно управно седиште било је Јајце (Iazi, Iaicza, alias Ouo), на северозападној граници Босне. Јајце је било град Хрвоја Вукчића, престоница босанских краљева и јак управни и привредни центар средњовековне босанске државе од двадесетих година XV века.⁶⁰ Кантели посебно истиче Јајце, исписујући име града већим капиталним словима, даје две варијанте назива и превод на италијански: Iazi, Iaicza, alias Ouo.

Јајце је пало у турску власт без борбе маја 1463; ту је неколико месеци седео босански санџакбег, а у тврђаву се сместила војна посада од 430 људи. Организованом савезничком акцијом (Венеција, Угарска и папа), коју су помагали и херцег Стјепан и његови синови, крајем исте године, Јајце је ослобођено. Следеће године град је успео да издржи дугу турску опсаду и потом постаје седиште новоосноване угарске

⁵⁸ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk postanak u upravna podela*, 130–131; Милан Васић, *Земља Павловића у светлу турских извора, Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево, 2003, 305–326, стр. 310–311 (Вишеград). *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, (ed. Ahmed S. Aličić), Mostar 2008, 109 (тимар сераскера = војног заповедника, нахије Вишеград 1468/69).

⁵⁹ Evlija Čelebija, *Putopis (odlomci o jugoslovenskim zemljama)* II, 8–9 (Вишеград).

⁶⁰ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, 127–129 (Јајце).

Јајачке бановине. Добро утврђено Јајце дуго је и успешно одолевало турским опсадама и нападима (1464, 1491, 1512, 1525). После периода варљивог седмогодишњег мира између Угарске и Турске (1503), са падом Сребрника и североисточне Босне (1512), а коначно после турског освајања Београда и Шапца 1521, срушена је угарска одбрамбена линија према Османском царству. Крајем 1527. године, град Јајце предао се Турцима. Нахија Јајце помиње се од 1562, а град је постао седиште истоименог кадилука крајем XVI века.⁶¹ И Евлија Челебија, средином следећег века, уз сликовит опис тврдог града, бележи да је Јајце седиште кадилука, да има месног спахијског ћехају, јаничарског сердара, заповедника града (диздара), баждара, надзорника трга и посаду од 300 војника.⁶² Слика 12.

Слика 12. Јајце на карти Босне Ђакома Кантелија

Историјски и политички значај Јајца Кантели је нагласио избором капиталних слова за испис градског имена, а сликом овећег језера, на чијој је обали смештен град, настојао је да прикаже изванредан географски положај Јајца изнад ушћа Пливе, која се слаповима дугим 28 метара руши у воде Врбаса. Живописан појзаж око Јајца и града Језера описао је Себастијано Компања у осмој књизи своје *Географије*, рукопису који је завршен 1509. године: „Iaiza urbs est, loci, quondam regia, ad confluenta Plievae et Verbas posita. Profluit namque Verbas e montibus cui Plieua, in stagno prius immersa, in quo Issera oppidum in petra stagni aquis circumdata situm est, egrediens ad Iaizam septentrionem versus coniungitur siue in eum cadit, e superiori namque atque altissimo saxo in quo Iaiza se-

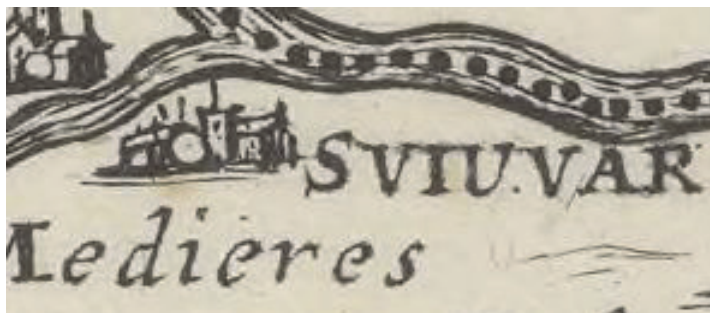
⁶¹ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk postanak u upravna podela*, 38–42 (Јајце 1463–1464), 55–57 (Јајце 1527), 178 (нахија Јајце 1562), 185 (кадилук Јајце)

⁶² Evlija Čelebija, *Putopis (odlomci o jugoslovenskim zemljama)* I, 230–233.

det, magno strepitu praecipitatur, deinde in Saum uadit.” (Некада краљевски град Јајце смештен је на ушћу Пливе у Врбас. Наиме, из планина истиче Врбас у који утиче Плива, пошто прво утоне у језеро, на коме се налази град Језеро, на стени у језеру окруженој водом, и излазећи код Јајца према северу спаја се с њим или упада у њега, и то се обрушава са великим хуком одозго са највише стене на којој стоји Јајце, а на крају /Врбас/ утиче у Саву.)⁶³

И поред општег веома оскудног знања о европским турским провинцијама, Јајце је било познато и другим географима и картографима, савременицима Ђакома Кантелија. Тако Пјер Дивал д’Абевил, француски дворски географ, у свом опису свих земаља света (Париз, 1651), за Јајце каже да је најбоље /утврђено/ место у Босни („Iaicza est la meilleure place de Bosnie”).⁶⁴

Сви градови које је истакао Кантели на својој карти Босне веома с копљем, и у једном случају са заставом, били су утврђена места у пограничном делу земље и седишта војне и управне власти и контроле речног промета. Значај других насеља у унутрашњости Босне – јаким привредних и управних центара, Кантели је нагласио графички и ликовно на други начин – већим капиталним словима за назив места и веома која се приближава стварности. То су: Свињар, на Сави, слика 13, Бања Лука, слика 14, смештена на обе стране Врбаса, са два моста, Сарајево, слика 15, на обе стране Миљацке, и Рама, слика 16, (Прозор), крај моста на реци Рами.

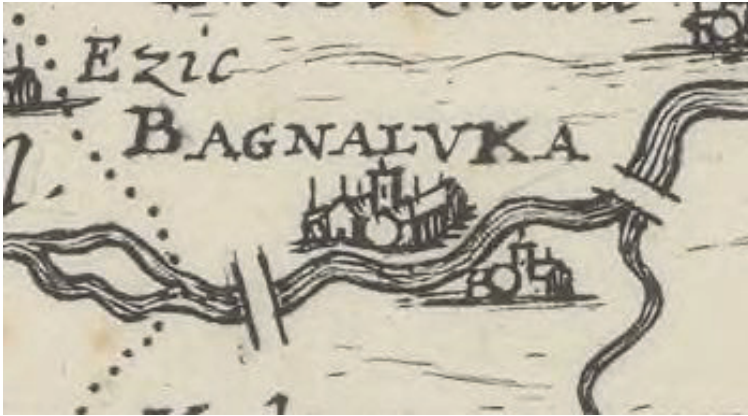
Слика 13. Свињар на карти Босне Ђ. Кантелија

⁶³ *Geographiae Sebastiani Compagni Liber VIII Europae*, fol. 36r, Vat. Lat. 3844, f. 1–260 (f. 35–44, 110–126, снимιο у Ватикану др Гавро А. Шкриванић); поједине листове поново је снимιο и запазио белешку на крају манускрипта да је завршен 13. VI 1509. године, др Марко Јачов, коме дугујемо велику захвалност.

⁶⁴ Радован Самарџић, *Београд и Србија у стисима француских савременика XVI–XVII век*, Београд 1961, 189 (Пјер Дивал, 1651. Јајце), 433 (Pierre du Val, 1651. Iaicza).

Свињар (Sviuvar), данас Србац на десној страни ушћа Врбаса у Саву, био је мање утврђено место (кастел). Кантели, међутим, већим исписом имена указује на његов значај, по свој прилици због бродоградилшта у Свињару, где су се израђивале лађе (насади) (1540).⁶⁵

Током XVI века Бања Лука је била седиште босанских беглербегова. Од почетка следећег века они све чешће бораве у Сарајеву, а заменици (ћехаје) заступали су их у Бањој Луци. Слика 14.

Слика 14. Бања Лука на карти Босне Ћ. Кантелија

Од 1655. званично седиште беглербега Босанског пашалука било је Сарајево, све до 1700. када је пренесено у Травник.⁶⁶

У историји насеља на месту данашњег Сарајева преплићу се повезана и различита именовања. У изворишном делу реке Босне, у области названој Врхбосна, по сведочењу дубровачких извора постојало је насеље по имену Врхбосна (Verbosenie, 1379). Насеље је било утврђено, будући да је ту био смештен турски војвода (1436, 1439). Уз утврђење Врхбосну, почетком XV века, појављује се седмични трг уторком – Торник (in Verbossani nautornich 1402), који су затекли Турци (1455) и који прераста у касабу и пазар Трговиште /Торковиште (1462, 1468/9). Поред утврђеног града и трга 1462. године Иса–бег Исхаковић подиже нови урбани центар: двор (сарај), дрвену џамију, мост, амам и водовод, велико коначиште (хан), куће, дућане и млинове. По сарају названи су ново насеље, потоње Сарајево, главни привредни и урбани центар Босне, као и област Врхбосна, која добија и турско име „вилајет Сарај–оваси” (поље око двора). Трговиште/ Торковиште

⁶⁵ Ј. Мрѓић, *Северна Босна 13.–16. век*, 359 (Свињар).

⁶⁶ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk postanak и управна podela*, 72, 177, 179 (Бања Лука).

остаје главни трг (пазар) вилајета Сарај–оваси (1468). После 1463. Сарајево је седиште босанског санџакбега, војни и управни центар, у коме се до краја XV века, као последица живог трговачког промета, развија најјача дубровачка колонија у Босни. Управо захваљујући томе задржало се предеоно и месно име Врхбосне. Мартин Сегон, улцињски бискуп српског порекла, каже да је Врхбосна главни град и главно седиште војводе, које је угарски краљ недавно (1480) спалио и порушио („locus Varbosania dictus, caput et sedes principalis ducis eiusdem gentis, non diu – nuper enim per Pannonum regem direptus atque incensus”).⁶⁷ Све до средине XVI века, Дубровчани су за нови центар Босне користили само старо име Врхбосна.⁶⁸ Временом је преовладало ново име Сарајево, постепено покривајући и обједињујући утврђени град Врхбосну, стари недељни трг (касабу, пазар) и шехер око новог двора. Слика 15.

Слика 15. Сарајево на карти Босне Бакома Кантелија

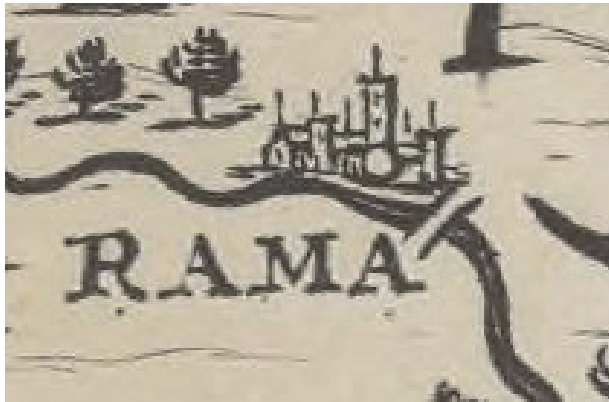
Кантелију Врхбосна није била добро позната, он тим именом назива горњи ток Усоре (Voxwossen, ó Vsox), а насеље Врхбосну (Warbosina, Werbossen) смешта на десну страну реке, док област Врхбосну изједначује са Горњом Рамом. Кантели препознаје највећи босански град као

⁶⁷ Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno – *Un umanista serbo-dalmata del tardo Quattrocento, Vita e opere*, di Agostino Pertusi, Roma 1981, 104;

⁶⁸ Константин Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 205–303, стр. 299, нап. 294; Десанка Ковачевић Којић, *О средњевјековном тргу на мјесту данашњег Сарајева, Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, 45–55; *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, (ed. Ahmed S. Aličić), 69–70 и нап. 1105, 1110 (vilajet Saraj-ovasi, Pazar Torkovište).

Сарајево (Saraio e Seraglio) и приказује га на карти Босне као добро утврђено насеље са обе стране реке, опасно бедемима. Сликаом града доминира снажна средња округла кула са звездастим круништем у западном делу, лево од реке. Друга четвртаста велика кула налази се у источном делу града, десно од Миљацке. Ова слика одговара утврђењу Врхбосна које су затекли Турци, и које су даље дограђивали. Изградња ових кула пада вероватно у време живе градитељске делатности у Сарајеву током XVI века, када су, највише заслугом великог везира Хусрев-бега (1521–1541), у граду подигнуте многобројне грађевине. Руинирану тврђаву са опкопом помиње и Евлија Челебија око 1660. године. У тврђави, са гвозденом капијом на истоку, били су градски заповедник, посада, џамија, кућа имама, мујезина, војних свирача, житни магацини и војничке куће. Заслугу за обнову вароши (шехера) Евлија приписује Ахмед-паши, који је био босански беглербег 1659–1660.⁶⁹

Област Раму у долини истоимене реке, леве притоке Неретве, Кантели ставља на границу са Херцеговином или Војводством Св. Саве (Hersegoiina, ó Ducato di S. Saba). За Херцеговину уз назив додаје и напомену: „већ препозната као део Босне, а други пут Србије, под именом Хум, Хелмо, Худвергија и Захумље („già riconosciuto per parte della Bossina, et altre uòlte della Seruia, sotto il nome di Chulmo, Chelmo, Chuduergia, e Zachulmia”). На карти Босне Рама припада Горњој Босни и дели се на Горњу Раму или Врхбосање (Rama Superiore o Varbosanye), у горњем току реке Раме, и Доњу Раму (Rama Inferiore), под ушћем реке у Неретву. Слика 16.

Сл. 16. Рама (Прозор) на карти Босне Ђ. Кантелија

⁶⁹ Evlija Čelebija, *Putopis (odlomci o jugoslovenskim zemljama)* I, 115–116 (Сарајево).

Прозор, главни град области, Кантели смешта доста тачно, на левој страну горњег тока реке, али га погрешно означава као место Рама, чије постојање није познато. Насеље је приказано на самој левој обали реке Раме, преко које постоји мост. Има већу главну кулу и две мање бочне, као и више дугих грађевина с двосливним кровом. Сам град Прозор (Prosor) Кантели погрешно смешта нешто северније, на ушће Млаве у Железницу (Фојничку реку), ван граница Горње Раме.

Прозор са Рамом (castrum Prozor in Rama et cum tota Rama), добио је Владислав, син херцега Стефана (1463).⁷⁰ У периоду под турском влашћу Прозор постаје главно место, трг (пазар) нахије Раме (1468/69); у тврђави Прозор (1468–1475) био је 21 посадник, међу њима су били диздар, ћехаја и имам.⁷¹ Нахија Рама с Прозором припадала је кадилуку Неретва до краја XVI века.⁷² Градић Прозор налази се код ушћа речице Прозорчице у Раму, на старом путу од Сплита ка долини реке Босне. Старо утврђење код града данас је у рушевинама.

Карта Босне Ђакома Кантелија од Вињоле из 1689. године садржи велики број топонима од којих су овом приликом обрађени они које је сам аутор нарочито истакао. Према својим сазнањима и могућностима, унео је на карту оно што је тада било потребно да се зна о Босни, а то су били, пре свега, погранични важни утврђени центри – турска војна и управна седишта, затим речна мрежа и мостови преко река. Различитим ведутама Кантели је настојао да прикаже снагу фортификација и величину утврђених места.

У својој посвети карте, упућеној војводи од Модене, Кантели посредним путем, преко помена војног инжењера Клаудија Когоранија, подсећа на даљег претка свог патрона који је ратовао против Турака у Босни. Тај податак, до сада незапажен и непознат из других извора, може се односити на Ђанфранческа Алдобрандинија и град Кључ на Сани, који Кантели приказује насупрот Јајцу, уз границу, али изван Босне.

⁷⁰ Михаило Динић, *Земље херцега Светога Саве*, 178–269, стр. 253–254 (Прозор и Рама, 6. децембра 1463);

⁷¹ *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, (ed. A. S. Aličić), 50 (Прозор, пазар у вилајету Краљ), 183–186 (посадници тврђаве Прозор у вилајету Краљ, са променама власника тимара до 1475).

⁷² Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk postanak u upravna podela*, 117, 128, 151, 204, 213 (Рама).

Слика 17. Карта Босне (Il Regno della Bossina) Ђакома Кантелија да Вињоле из 1689. године (gallicalabs.bnf.fr Bibliothèque nationale de France).

Списак слика:

1. Ђакомо Кантели да Вињола (непознати аутор, око 1680)
2. Посвета Ђакома Кантелија на карти Краљевство Босне
3. Градови Кључ и Јајце на Кантелијевој карти Босне
4. Градишка на карти Босне Ђ. Кантелија
5. Брод на карти Босне Ђ. Кантелија
6. Брчко на карти Босне Ђ. Кантелија
7. Оточац и Михајловац на карти Босне Ђ. Кантелија
8. Бијељина на карти Босне Ђ. Кантелија
9. Зворник на карти Босне Ђ. Кантелија
10. Град Соколац на карти Босне Ђ. Кантелија
11. Вишеград на карти Босне Ђ. Кантелија
12. Јајце на карти Босне Ђ. Кантелија
13. Свињар на карти Босне Ђ. Кантелија
14. Бања Лука на карти Босне Ђ. Кантелија
15. Сарајево на карти Босне Ђ. Кантелија
16. Рама (Прозор) на карти Босне Ђ. Кантелија
17. Карта Босне Ђ. Кантелија да Вињоле из 1689. године
18. (gallicalabs.bnf.fr Bibliothèque nationale de France).

Gordana Tomović, Ph.D.
Historian

THE MAP OF BOSNIA BY GIACOMO CANTELLI DA VIGNOLA (1689)

Summary

The map of Bosnia by Giacomo Cantelli da Vignola, Rome 1689, contains a large number of place names and in this contribution are studied those especially stressed by the author. According to his knowledge and possibilities, Cantelli has presented in the map facts about Bosnia needed then to be known, primarily important fortified frontier centres – Turkish military and administrative headquarters, then river network and bridges across rivers. By different picture of places (*veduta*) Cantelli tried to show the strength of fortifications and size of fortified places. In his dedication of the map, Cantelli indirectly, by mention of the military engineer Claudio Cogorani, hints to his patron's ancestor who fought against the Turks in Bosnia. This fact, so far unnoticed and unknown from other sources, may refer to Gianfrancesco Aldobrandini and Ključ on the Sana, which Cantelli pictures opposite Jajce, along the border, but outside of Bosnia.

DEMOGRAFSKA PODOBA ISTRSKEGA MESTA PIRAN
OKROG LETA 1890.

Dr Darja Mihelič
Zgodovinarica

Abstract: Mikroraziskava je zasnovana na rokopisnih poročnih formularjih kapiteljskega arhiva mesta Piran v severozahodni Istri za leta 1889 do 1892. V njih je ob imenu in priimku ter rojstnem datumu mladoporočencev naveden njun naslov, poklic ženina, ime in poklic njenih očetov ter ime in dekliški priimek njenih mater. Obe moški priči sta običajno označeni z imenom, priimkom in poklicem, včasih tudi z imenom in poklicem očeta. V omenjenih štirih letih je v zakon stopilo po 320 moških in žensk, skupaj 640 ali 5,2% od celotnega števila tedanjega piranskega prebivalstva, kar omogoča zanesljivo analizo frekvenc porok po datumih, starostne strukture mladoporočencev, priimkov, imen, poklicev itd.

Key words: Istra, Piran, population, demography, end of 19. Century.

UVOD

Jubilantka Desanka Kovačević Kojić se je v svoji bogati znanstveni karieri neredko posvečala zgodovini mestnih naselij in njihovega prebivalstva. Za njen zbornik želim prispevati izsledke raziskave, ki je sicer nastala že pred dvema desetletjema,¹ vendar je ostala relativno nepoznana.

Raziskava je omejena tako prostorsko, kot časovno in glede obravnavanih rokopisov. Prostor, ki ga obravnava, je mesto Piran na severozahodu istrskega polotoka s pripadajočim komunalnim zaledjem. Časovni okvir študije zajema štiriletno razdobje od 7. januarja 1889 do 8. decembra 1892. Tematsko je analiza omejena s podatki, ki jih nudi 322 poročnih formularjev iz kapiteljskega arhiva² v Piranu.

¹ Pri pripravi gradiva sta sodelovala mag. Jasna Poznič (r. Pocajt), ki je rokopise prepisala, in dr. France Mihelič, ki je gradivo programsko obdelal. France MIHELIC, Darja MIHELIC, Jasna POCAJT, Piransko prebivalstvo pred sto leti, *Annales* 5, Koper 1994, 191–202; Darja MIHELIC, France MIHELIC, Jasna POCAJT, *Piran. Mesto in ljudje pred sto leti = Pirano. La città e i suoi abitanti cent'anni fa* (Knjižnica Annales 12), Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1996.

² Danes župnijski arhiv sv. Jurija.

Za razliko od današnjega časa je bila poroka na Piranskem pred sto leti pretežno katoliško-cerkvena zadeva, praviloma neločljiva in sklenjena do smrti enega od zakoncev.³ Parov, ki so se poročili civilno ali po lastnih šegah v okviru svojih verskih skupnosti (npr. Židje) tedaj na Piranskem skoraj ni bilo. Po štetju 31. decembra 1890 je imela piranska občina 12 326 prebivalcev, od tega 6311 moških in 6015 žensk.⁴ V štirih letih, od 1889 do 1892, je bilo opravljenih 322 poročnih obredov med 644 partnerji. Nekateri med njimi so v pregledanem obdobju ovdoveli in se ponovno poročili, tako da gre v teh primerih za dvakratni nastop iste osebe: po dva taka primera zasledimo med nevestami in med ženini. V omenjenih štirih letih je v zakon stopilo po 320 moških in žensk ali 5,2% celotnega števila tedanjega piranskega prebivalstva. Presežek moškega prebivalstva nad ženskim, ki je razviden iz rezultatov uradnega štetja, tudi predpostavlja sklep, da je več moških ostalo neporočenih.

O VIRU

Kakšen vir je poročni formular tistega časa? – Na listu (nekako) formata A-4 so v latinščini označeni podatki, ki jih je bilo potrebno izpolniti ob poroki. Prav na vrhu je zapisano: *Pyrrani in Ecclesia*, v sledeči prostor v vrstici je vpisano ime cerkve, v kateri je bil opravljen poročni obred, in spodaj: *subdescriptorum sponsorum matrimonium celebratum fuit*.⁵ Pod tem naslovom si od leve proti desni sledijo rubrike s podatki: najprej datum (*Annus, Mensis et Dies Copulationis*),⁶ nato *NOMEN, COGNOMEN ET CONDITIO SPONSORUM*⁷ (najprej ženina,⁸ nato neveste),⁹ sledi rubrika z vpisom rojstnih datumov in hišnih števil bivališč kandidatov za zakon (*Aetas sponsorum, eorum Numerus domus*),¹⁰ še bolj proti desni so zapisana imena prič (*TESTIUM*) dogodka, skrajna desna rubrika omenja cerkveno osebo, ki je

³ Več o tem: Marija MOGOROVIĆ CRLJENKO, *Druga strana braka. Nasilje i legitimost u (izvan)bračnim vezama na području Porečke biskupije u prvoj polovici 17. Stoleća*, Zagreb, Srednja Europa, 2012.

⁴ *Special-Orts-Repertorium des österreichisch-illyrischen Küstenlandes, Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890*. Herausgegeben von der K. K. statistischen Central-Commission, Wien, Alfred Hölder, 1894, 95–98. Popis v Piranu in okolici ob katolikih omenja le štiri drugoverce.

⁵ V Piranu v cerkvi ... se je praznoval zakonski obred spodaj opisanih zakoncev.

⁶ Leto, mesec, dan poroke.

⁷ Ime, priimek in stan mladoporočencev.

⁸ Ženin je označen tudi s poklicem.

⁹ Tu je vpisano tudi ime, stanje (še živ – pokojni) in poklic njunih očetov ter ime, dekliški priimek in stanje, izjemoma poklic (dekla) njunih mater ter eventualno vdovstvo kandidatov za zakon z imenom in priimkom prejšnjega zakonskega partnerja.

¹⁰ Omenjeno je tudi eventualno tuje poreklo.

opravila obred (*Subscriptio Sacerdotis copulantis*). Pripombe in pomisleki glede zakona v primeru mladoletnosti ali sorodstva kandidatov za zakon so zapisani pod temi podatki. Obe (moški) priči sta običajno označeni z imenom, priimkom in poklicem, večkrat tudi z imenom, poklicem in stanjem (še živ – pokojni) očeta. Priči sta se včasih podpisali lastnoročno, včasih pa je njune podatke vnesel v ustrezno rubriko cerkveni uradnik. Poročne obrede je v obravnavanih štirih letih opravljalo 11 duhovnikov v 13 cerkvah, en poročni obred pa se je zaradi bolezni neveste opravil pri njej doma.

PRITEGNJENO PREBIVALSTVO

Število omenjenih oseb z različnim imenom in priimkom, ki jih srečamo v zapisih, znaša 1738, 988 moških in 750 ženskih. Dejansko število oseb, ki so nosile ta imena, je večje, a težko ugotovljivo. Pogosti so primeri različnih oseb z enakim imenom in priimkom. Razlog za to je v razširjenosti nekaterih družin (priimkov) in osebnih imen. V tem pogledu je zlasti ilustrativen primer imena Marija Fonda, ki se med različnimi (!) nevestami v kratkem pregledanem razdobju pojavlja kar šestkrat. – Ob upoštevanju manjših korekcij smo prišli do zaključka, da se za imeni v zapisih skriva najmanj 1867 različnih oseb, od tega vsaj 1569 živih. Delež teh je enak ali večji od 13% tedanjega piranskega prebivalstva. Ženske se v zapisih pojavljajo v štirih možnih vlogah: ženinove matere, eventualno njegove bivše žene, neveste ter njene matere. Moške osebe nastopajo na devet načinov: kot ženin in njegov oče, kot nevestin oče, kot nevestin bivši mož, v vlogi obeh moških prič oziroma njunih očetov ter kot cerkvena oseba, ki opravlja obred.

FREKVENCA POROK PO LETIH, TEDENSKIH DNEH, CERKVAH, IZVAJALCIH IN PRIČAH OBREDA

L. 1889 se je poročilo 76 parov, 1890 78 parov, 1891 je bilo sklenjenih 81 zakonskih zvez, v prestopnem letu 1892 pa 87. Ritem sklepanja zakonskih zvez je skozi leto nihal. Ljudje so se zlasti radi poročali v predpustnem času. Razpored po dnevih v tednu kaže, da je bilo več porok sklenjenih ob sredah in sobotah, medtem ko se na postni petek ni poročil noben par. V sredo 28. januarja 1891 (14 dni pred pustnim torkom 10. februarja) je sklenilo zakonsko zvezo kar devet parov.

Iz rubrike o cerkvah, kjer je potekal poročni obred, lahko ugotovimo imena 13 cerkva, kjer so se Pirančani poročali: cerkev sv. Jurija (158 obredov ali 50%), sledijo cerkve sv. Marije Tolažnice ali sv. Mihaela, sv. Roka, sv. Janeza Krstnika, sv. Klementa ali sv. Marije Zdravja, Blažene Device

Marije v Strunjanu ter sv. Jerneja v Sečovljah, sv. Štefana, sv. Marije Snežne, sv. Petra, sv. Martina v Sečovljah in sv. Lucije ter sv. Sabba v Kaštelu.

Poročne obrede v pregledanih štirih letih je opravilo 11 duhovnikov: največkrat piranski župnik Felix Sikich (203 poroke ali 63%), po številu opravljenih obredov so mu sledili kanoniki Josephus Fonda, Dominicus Vidali, Sebastianus Marchio, Laurentius Viezzoli, Antonius Predonzan(i), Paschalis Marchio, profesor višje gimnazije v Kopru in rektor poreškega konvikta Nicolaus Spadaro, emeritus accademicus, doktor teologije, profesor Georgius Trani, piranski minorit Josephus Rosso in (cerkveni) poverjenik (delegatus) Petrus Zobaz.

Med pričami porok se največkrat pojavljata »profesionalni« priči: Giorgio Viezzoli 113-krat, zvonar Domenico Maraspin pa 43-krat. Skupaj predstavljata četrtno od skupno 640 nastopov vseh prič, ki so pospremile ženina in nevesto na pot zakonskega stanú.

IZVOR, PREDHODNO ZNANSTVO MLADOPOROČENCEV

Vsi kandidati za zakon niso bili že po rojstvu Pirančani. Kar 153 od 640-ih (24%) je bilo rojenih drugod. To kaže na odprtost Pirana, pa tudi na tedanjo mobilnost ljudi. Kraji, od koder so izvirali mladoporočenci, so bili različni, največkrat pa je šlo za Primorsko s poudarkom na Istri. Med mladoporočenci je bilo devet nezakonskih. Večina je bila rojenih v Trstu, dva sta bila po rodu iz Štajerske, eden pa iz Splita. Tudi kraj trenutnega bivanja ali zaposlitve kandidatov za zakon, ni bil nujno Piran. Kot kraj bivanja (zaposlitve) ženina se največkrat omenjata Pulj in Trst. V Pulju, ki je bil tedaj že vojaška baza, so našli delo poklicni piranski ladjedelci in mornarji.

Ali so se Pirančani pred poroko dobro poznali? V dveh primerih sta se poročala ženin in nevesta v tretjem oziroma četrtem kolenu sorodstva in sta zato potrebovala posebno dovoljenje: tu je zgornje vprašanje odveč.

Kako pa je vplivala na izbiro zakoncev bližina bivališč? Glede tega nudijo odgovor hišne številke bivališč ženina in neveste. Hišne številke si sledijo sistematično, zaporedne številke pa označujejo sosednje hiše. Razlika vrednosti hišnih številk pomeni oddaljenost bivališč mladoporočencev. Raziskava je pokazala, da so se ljudje, ki so stanovali bližje, pogosteje poročali od tistih, katerih domovanja so bila bolj oddaljena.

DRUŽINE IN STAROST MLADOPOROČENCEV, BIORITEM NJIHOVIH STARŠEV

Štiri zaporedna leta, ki jih je zajela analiza, so razdobje, v katerem ima zakonski par (starši znanih kandidatov za zakon) navadno več otrok. Kar 80

parov ali 13% od vseh nastopajočih staršev se v zapisih v vlogi staršev omenja po večkrat: 72-krat se pojavljajo starši po dveh, 7-krat po treh in enkrat štirih kandidatov za poroko. Starostne razlike med omenjenimi brati in sestrami znašajo od 1 do 18 let, največkrat pa dve ali tri leta. Povprečna starostna razlika med znanimi brati in sestrami – mladoporočenci je slaba štiri leta in pol.

V družinah srečujemo tudi poroke dveh generacij, saj se je za poroko odločalo veliko število vdovcev in vdov, ki so imeli en zakon že za seboj. V kratkem pregledanem razdobju so se poročili tako otrok kot ovdoveli roditelj. Ovdoveli oče enega ali več mladoporočencev se je pojavil v vlogi ženina v osmih primerih. Dva od očetov-ženinov sta oddala v zakon dva oziroma tri otroke. V treh primerih se je poročila tudi ovdovela mati. Dve vdovi-nevesti sta bili materi dveh ženinov, ena pa je bila mati neveste. Nevesta-vdova se je poročila pod svojim dekliškim priimkom.

Koliko stari so se Pirančani odločali za poroko?¹¹ Pirančani so veljali za polnoletne z dopolnjenim 25. letom. Za mladoletne osebe (večkrat ženske) je vpisan zaznamek o dovoljenju za poroko. Takih zaznamkov je dosti (med 644 mladoporočenci gre v 234 primerih ali 36% za poroko pred doseženo polnoletnostjo). Po stanu zasledimo med *mladoporočenci* številne vdovce in vdove, ki so se poročali v drugo ali celo v tretje. Takih primerov je 89 ali 14%. Ponovno se je poročilo več vdovcev kot vdov, kar morda kaže na večjo umrljivost med zakonskimi družicami (zlasti v rodni dobi?).

V starostni strukturi kandidatov za zakon je velik razpon. Največ ženov se je poročilo med 23. in 30. letom starosti. Največ jih je bilo ob poroki starih 25 let. Najnižja starost mladoporočenca je bila 22, najvišja pa 71 let. Razpon med najmlajšim in najstarejšim ženinom znaša 50 let. Starostni razpon, v katerem so se poročale dekleta in žene, pa je 68 let. Tri neveste so se poročile že pri 16 letih, najstarejša pa je imela kar 83 let; izbrala si je dobrih 16 let mlajšega moža. Kolikokrat je šlo pri zelo mladih dekletih za zakon *iz nuje*, seveda ni omenjeno. V primeru, ko je 22-letna mladoletna nevesta že dobre štiri mesece po poroki umrla, pa je verjetno sklepati na smrt zaradi nosečnosti ali ob porodu. Njen vdovec se je čez dobri dve leti ponovno odločil za zakon – spet z mladoletnim dekletom. Največ nevest je bilo starih od 19 do 25 let, največ pa (mladoletnih) 21 let.

Starostna razlika med ženinom in nevesto je običajno znašala 0 do 10 let, največkrat pa štiri oz. pet let (v korist ženina). Nevesti sta bili v skrajnih primerih 17 let starejša oziroma 28 let mlajša od ženina.

¹¹ Statistika za daljše razdobje: Diego de CASTRO, *L'età media degli sposi al matrimonio nel corso di due secoli (1739–1938)*, v: *Studi in onore di Paolo Fortunati* (Università di Bologna, Istituto di statistica), Bologna, Clueb, 1980, 191–210.

Rojstni dnevi nevest in ženinov pa ne omogočajo le sklepanja o starosti, ampak dokumentirajo tudi bioritem¹² nekdanjih Pirančanov: mesec rojstva (in zlasti spočetja!) mladoporočencev. Največ jih je bilo rojenih januarja (spočetih v aprilu), kot mesec rojstva sledi marec (mladoporočenci spočeti junija), najmanj mladoporočencev pa se je rodilo junija (oziroma bilo spočetih septembra). April in junij sta bila torej (glede spočetja) najplodnejša meseca. Povprečje rojstev na mesec znaša 53. Vabljivo bi bilo potegniti primerjavo s številom porok v posameznem mesecu in ugotavljati, s kakšnim zamikom po poroki se rojevajo otroci. Za to obdelavo pa bi bilo potrebno pritegniti matične knjige rojstev, v njih iskati znane ženine in neveste ter rojstne datume njihovih prvorojencev, kar bi pomenilo novo raziskavo.

Podatkov o starosti staršev ob rojstvu otrok imamo zelo malo. Gre za primere, ko srečamo med *mladoporočenci*, za katere je v formularjih naveden rojstni datum, ovdovele starše ženinov in nevest, katerih starost nam je znana. Ne vemo pa, ali imamo pri otroku-mladoporočencu opraviti z ednim, najstarejšim ali najmlajšim otrokom. Znane tri neveste-vdove so rodile svoje otroke-mladoporočence dvakrat pri 32. in enkrat pri 26. letih. Znani ženini-vdovci (osem) pa so razen v dveh primerih vsi postali očetje med 30. in 40. letom. V enem primeru je dobil oče hčerko že pri 25. letih (ko jo je zaplodil, je bil torej še mladoleten), enkrat pa pri 44. Povprečna starost očetov ob rojstvu otrok je bila 36 let.

OBİČAJNA IMENA IN PRIIMKI, NJIHOV JEZIKOVNI ZNAČAJ, PRIMERJAVA Z AVSTRIJSKIM ŠTETJEM 1890

Posebej zanimiva so tedaj običajna moška in ženska imena in priimki, s katerimi nas seznanjajo pregledani formularji. Zapisi omenjajo okrog 120 različnih osnovnih oblik moških imen. 12 jih je bilo tako razširjenih, da je med vsemi omenjenimi imeni zavzemalo kar dve tretjini (66%). Najobičajnejše ime v Piranu je bilo Janez (Joannes, Giovanni); delež tega imena med moškimi imeni je znašal kar 13%. Sledila so imena Antonij (Antonius), Peter (Petrus), Frančišek (Franciscus), Jožef (Josephus, Giuseppe), Dominik (Dominicus), Jurij (Georgius, Giorgio), Miklavž (Nicolaus), Jernej (Bartholomaeus), Andrej (Andreas), Jakob (Jacobus, Giacomo) in Matevž (Matha-

¹² Podobna študija za dubrovniško območje je: Nenad VEKARIĆ, Irena BENYOVSKY, Tatjana BUKLIJAŠ, Maurizio LEVAK, Nikša Lučić, Marija MOGOROVIĆ, Jakša PRIMORAC, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda. (Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća)* (Posebna izdanja, Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice Knjiga 9), Zagreb – Dubrovnik, Hrvatska akademija znanosti in umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2000.

eus). Pregledani zapisi omenjajo blizu 90 enostavnih in različnih ženskih imen. Najobičajnejših 12 je med vsemi uporabljanimi imeni zavzemalo kar 73%. Največ deklet je ob rojstvu dobilo glavno ali drugo ime Marija (Maria). Delež tega imena med ženskimi imeni znaša med petino in četrtno (23%); sledijo imena Katarina (Catharina), Antonija (Antonia), Ivana (Joanna, Giovanna), Ana (Anna), Lucija (Lucia), Frančiška (Francisca), Elizabeta (Elisabetha), Dominika (Dominica), Helena (Helena), Agnes (Agnes) in Margareta (Margaritha).

Formularji omenjajo med 510 in 520 nedvomno različnih priimkov.¹³ Četrtnina (24%) v zapisih omenjenih oseb je nosila le 13 priimkov (Fonda, Petronio, Fragiaco, Ruzzier, Pitacco, Tamaro, Benedetti, Predonzan(i), Giraldi, Bonifacio, Fornasaro, Parenzan, Viezzoli).

Med priimki se pojavljajo številni stari piranski priimki, ki so po izvoru romanski. Skupaj s tipičnimi italijanskimi močno prevladujejo nad slovanskimi in nemškimi. Na slovanski izvor je moč sklepati pri približno dveh petinah priimkov. Več priimkov je tudi nemških. To pa je podoba, ko vsak priimek upoštevamo po enkrat in zanemarimo njegovo frekvenco. Če pritegnemo v oceno tudi različno razširjenost priimkov, se tehtnica močno prevesi v korist romansko-italijanskih priimkov, pri čemer pa je možno, da tudi nekdo z romansko-italijanskim ali nemškim priimkom pripada slovenski ali hrvaški etnični skupini – obratno je manj verjetno.

Sliko, ki jo nudijo poročni formularji, moremo preveriti tudi po podatkih avstrijskega štetja prebivalstva iz konca 1890, ki je beležilo tudi običajni pogovorni jezik domačinov. Piransko območje je merilo 79,71 km². Na njem je ob štetju živelo 12 326 oseb. Podatek o pogovornem jeziku je navedlo 12 085 oseb. 10 418 se jih je prijavilo za govoreče italijansko (86%), 1546 za slovensko (13%), 118 za nemško (1%) in trije za »srbsko-hrvaško«. Glede pogovornega jezika je opaziti razliko med ožjo mestno naselbino in okolico. Podoba pogovornega jezika v mestu (podatki za 7157 prebivalcev) je bila naslednja: 7130 oseb (praktično 100%) je uporabljalo v vsakdanji praksi italijanščino, devet oseb slovenščino, 15 nemščino in tri *srbsko-hrvaški* jezik. Okolica je bila bolj slovenska, čeprav slovenski jezik tudi tam ni bil v rabi niti pri tretjini prebivalcev. Od okoličanov (podatki za 4928 oseb) je 3288 (67%) ljudi v pogovoru uporabljalo italijanščino, 1537 (31%)

¹³ Piranske priimke raziskuje Marino BONIFACIO, *I Cognomi di Pirano, Atti e memorie della Società istriana di Archeologia e storia patria* 88, Trieste 1988, 315–357; IDEM, *Antichi casati di Pirano d'Istria: I Pagliaro dalle origini ai giorni nostri*, Trieste 1990; IDEM, *Antichi casati di Pirano d'Istria: I Contorno, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 92, Trieste 1992; IDEM, *Antichi casati di Pirano d'Istria: Indrigo*, Trieste 1995; IDEM, *Cognomi del comune di Pirano e dell'Istria (IV)* (Lasa pur dir), Pirano, Comunità degli Italiani »Giuseppe Tartini« Pirano, Edizioni Il Trillo, 2011.

slovenščino, 103 (2%) nemščino in nihče *srbsko-hrvaškega* jezika. Nedvomno drži, da je bila jezikovna podoba piranskega območja pred sto leti izrazito romansko-italijanska, korenite spremembe v njej pa so nastopile v preteklem stoletju, zlasti v njegovi drugi polovici.

PIRANSKA MESTNA STRUKTURA, STANOVANJSKA PRAVICA

Kot naslov bivališča 502 kandidatov za zakon srečujemo 355 različnih hišnih številka na Piranskem. Nekatere se omenjajo kot bivališče več bodočih zakoncev. V teh primerih gre včasih za sorodnike, ki živijo v isti hiši, ali pa so bile na teh naslovih večje hiše, kjer je živelo več družin. Najnižja hišna številka, ki jo formularji omenjajo, je 2, najvišja pa 1209.¹⁴

Hišne številke in družinska imena omogočajo zaključke o stanovanjski »pravici« nad hišami v mestu. Priimki, ki so v tem pogledu najopaznejši, so Fonda (pripadniki te družine se omenjajo v zvezi s 25 hišami), Petronio (živel so v 23 hišah), Fragiaco (16 hiš), Giral di (živel so na 14 naslovih), Bonifacio, Ruzzier in Tamaro (po 13 naslovov), Parenzan (11 hišnih številka), Pitacco in Ravalico (po 10 bivališč). Hiše teh družin si niso bile nujno blizu.

Omembe mikrotoponimov omogočajo tudi lokacijo nekaterih hiš z določenimi hišnimi številkami. Nižje hišne številke so bile locirane bližje mestnemu jedru. Sodeč po mikrotoponimih pa ni videti, da bi bilo oštevilčenje hiš opravljeno sistematično.

PIRAN V OGLEDALU V VIRU OMENJENIH POKLICEV

Poklicna struktura nekdanjih Pirančanov, ki jo omenjajo pregledani poročni formularji, odseva tako gospodarsko podobo nekdanjega Pirana, kot tudi njegovo skrb za vsestransko urejeno življenje ter kulturni in verski utrip.

Gospodarstvo Pirana je temeljilo na kmetijstvu, zlasti na poljedelstvu, s katerim se je ukvarjalo 45% v formularjih omenjenih oseb. Tozadevni poklici so: poljedelec, kmet, poljedelec-kolon, poljedelec-mornar, poljedelec-posestnik, posestnik, zasebnik-posestnik. Pirančani so bili večji morjeplovci,¹⁵ kar je razvidno iz velikega števila mornarjev, ki znašajo med omenjenimi poklici (mornar, mornar-krmar, mornar-kapitan) 15%. Poznavanje morja je bilo bistveno tudi za številne (5%) domačine, ki so se poklicno pre-

¹⁴ Prva nižja hišna številka od te je 987. Vrzel med njima vzbuja sum, da se je zapisovalec zmotil in v rubriko o hišni številki vpisal ženinov naslov v Trstu.

¹⁵ Nadja TERČON, Organizacija pristaniške in pomorsko-sanitetne službe v avstrijski monarhiji, *Annales* 3, Koper 1993, 243–256.

življali z ribolovom (ribiči). Nedvomno so številni Pirančani živeli od solarstva, ki pa ga med poklici ne zasledimo, morda se skriva za poljedelci in posestniki. Med ostalimi gospodarskimi poklici prednjačijo obrtniki. Nekateri se omenjajo preprosto kot obrtniki, mojstri, pri večini pa je poklic podrobneje opredeljen. Od prehrabnih strok se v zapisih pojavi mlinar in več mesarjev. V Piranu je že po tradiciji delovalo veliko število čevljarjev (čevljar, čevljar-krpač), kar se kaže tudi v poročnih formularjih. Tekstilnih obrtnikov je znanih malo, v zapisih srečamo enega tkalca in dva krojača, morda smemo sem prišteti tudi t. i. *manufakturista*. Številni Pirančani so se ukvarjali z lesno obrtjo: tesarstvom, kolarstvom, sodarstvom, ladijskim smolarstvom (poklici: tesar, tesar-posestnik, kolar, sodar, kalafat). Med kovinarskimi obrtniki so po številu zlatarji prekašali kovače in ključavničarje (poklici: zlatar, pozlačevalec, kovač, kovač-posestnik, ključavničar). Za izgradnjo mestnih objektov so skrbeli številni piranski zidarji in kamnoseki ter več steklarjev (poklici: zidar, vodja zidave-posestnik, kamnosek, steklar), zapisi pa omenjajo tudi arhitekta in načrtovalca stavb. V mestu so delovali brivci, znana sta tudi lasuljar in kopališki mojster. To pa ni vse: poleg strojnikov, mehanika in urarja naletimo tudi na železničarja in vlakovodjo ter na zaposlenega v *industriji sardin*. Število trgovcev v tedanjem Piranu ni bilo zanemarljivo, eden med njimi se je celo ukvarjal s knjigotrštvom (poklici: trgovec, /trgovski/ agent, trgovec-posestnik, kramar, špecerist, prodajalec knjig). Od gostinskih poklicev poročni formularji omenjajo krčmarje, kavarnarja, slaščičarja, gostiščarja-hotelirja in prodajalca toplih napitkov. Pomožna dela so opravljali nosači, vozač (krmar?), delavci, sluge, dekcle.

Piranska uprava je skrbela za urejeno mestno življenje. Za mestno okolje in njegovo varnost so skrbeli mestni čuvaji, stražarji, vratar. Zvonjenje je sodilo v delovno področje zvonarja, za razsvetljava v mestu pa je skrbel prižigalec luči. Mesto je imelo mestno ječo z nadzornikom-varnostnikom, bolnišnico/ubožnico s posebnim upraviteljem, pa tudi mestno shrambo s posebnim oskrbnikom. Od osebja, ki je skrbelo za zdravstvo, se omenjajo doktor medicine, zdravnik, dva kirurga, farmacevt, študent medicine. Vrste piranskih uradnikov, kot jih kažejo poročni formularji, so bile številne. Med njimi je bilo dosti računovodij, finančnikov in davkarjev, pa tudi cenilec in merilec polj, več pisarjev, notarjev, raznovrstnih kurirjev (občinski, magistratski, sodni). V sodnih zadevah so sodelovali sodni adjunkti, znan je tudi poklic advokata. Za posmrtno ostanke Pirančanov je skrbel grobar. Nekaj oseb si je služilo kruh z vojaškimi poklici (plačanec, vojak, vojak-načelnik kohorte pešcev, vojak-podstotnik).

Mesto kaže zanimivo podobo tudi v kulturnem in znanstvenem pogledu. V njem je delovalo več šolskih mojstrov, profesorjev, doktor teologije,

doktor civilnega prava-posestnik, dva slikarja, kipar, dva glasbena mojstra. V zvezi z opravljanjem poročnih obredov spoznamo nekatere cerkvene osebe, ki so živele v Piranu: župnika, kanonike, cerkvenega ministranta, člana minoritskega reda.

Poklici so pogosto prehajali od očeta na sina. Pri 320 ženinih srečamo 188 (59%) primerov, ko je sin opravljal isti poklic kot njegov oče. Formulirji omenjajo poklice dveh generacij, ženinov in njihovih očetov. Primerjava poklicev starejše in mlajše generacije kaže, da se slednja preusmerja od tradicionalnih poklicev kmetov in ribičev, kjer je relativni delež očetov večji, v (verjetno) donosnejši mornariški in druge poklice.

SKLEP

Pomen cerkve in poroke je imel okrog 1890 v katoliški Evropi drugačno težo kot danes.¹⁶ Ločitve in nezakonski otroci so bili relativno redki. Seveda so bile tudi zunajzakonske skupnosti tistemu času manj poznane, kar pa ne pomeni, da jih ni bilo.¹⁷ Starostna struktura mladoporočencev niti ni tako različna od sodobne, res pa je, da je bila tedaj meja polnoletnosti za sedem let višja kot danes, kar pa narave ni oviralo. Tako je bilo veliko mladoporočencev ob poroki še mladoletnih. Morda preseneča veliko število vdov in vdovcev, ki so se odločili za ponovno poroko. Pri izbiri datuma za poroko dandanes predpustni čas nima posebne teže, med dnevi v tednu pa se sodobni ženini in neveste najraje odločajo za soboto (in ne za sredo, kot v nekdanjem Piranu). Preseneča široka razširjenost nekaterih starih piranskih priimkov in zlasti nekaterih tradicionalnih osebnih imen, ki so danes povsem nemodena. Piran je v preteklem stoletju doživel največje spremembe v etnični in jezikovni sestavi svojega prebivalstva in v strukturi gospodarstva. V jezikovno-etničnem pogledu se je uveljavil slovenski element, v gospodarstvu pa sta se kmečki in poljedelski poklic umaknila v ozadje, ribolov pa je v veliki meri zdrknil na stopnjo dopolnilne popoldanske obrti.

¹⁶ O tem z obsežno literaturo: MOGOROVIĆ CRLJENKO, o. c. kot v op. 3.

¹⁷ V piranskem kapiteljskem arhivu sem med drugim gradivom našel tudi na moškega, ki se je poročil z žensko, s katero je imel prej že štiri nezakonske otroke.

Др Дарја Михелич
Историчар

ДЕМОГРАФСКА СЛИКА ИСТАРСКОГ ГРАДА ПИРАНА ОКО 1890. ГОДИНЕ

Резиме

Рад је заснован на истраживању спроведеном прије око двије деценије. Фокусира се на истарски град Пиран и његово залеђе и обухвата око 322 обрасца о склопљеним браковима за период 1889–1892. године, који се чувају у архиву у Пирану.

На ширем подручју Пирана, у аустријском попису становништва, који је спроведен крајем 1890. године, евидентирано је 12.326 лица – 6.311 мушкараца и 6.015 жена. У периоду 1889–1892, склопљена су 322 брака у цркви између 644 супружника. Будући да су неки од њих постали удовци или удовице, појављују се у истој улози два пута. Према процјенама пописа становништва из 1890. године, брак је склопљен између 320 мушкараца и жена, одн. 5,2% укупног становништва Приана, или 5,1% мушкараца и 5,3% жена у току горе наведене четири године. Већи број мушке у односу на женску популацију, што се види из објављених резултата аустријског пописа, води до закључка да су неки мушкарци остали неочењени.

Образац склопљеног брака идентификује младенце по њиховим именима и презименима, датуму рођења, адреси, те се у њему наводи професија младожење; такође, ту се наводи и име, стање (живи/умрли) и професија њихових очева, име, дјевојачко презиме и статус њихових мајки, као и евентуално да ли су кандидати за брак удовац односно удовица, те име и презиме претходног супружника. Оба (мушка) свједока обично се наводе по имену и презимену, професији, те се такође често назначавача име, професија и статус (живи/умрли) њихових очева. Жене се у евиденцији јављају у једној од четири улоге: младожењина мајка, могућа бивша супруга, млада или младина мајка. Мушкарци се јављају у различитим улогама: као младожења или његов отац, младин отац или евентуално бивши супруг младе; такође се јављају у улози свједока и њихових очева, као и свештеника који обављају свечани чин. У току четири године које смо посматрали, вјенчања је обављало једанаест свештеника у тринаест цркава Пиранске парохије, док се једна млада удала код куће због болести.

Број лица која се срећу у евиденцијама под разним именима и презименима је 1.740 мушкараца и 750 жена. Стварни број лица која носе ова имена је већи и тешко га је одредити. Синови и кћерке су често добијали имена по својим родитељима. Такође, постоје бројни примјери различитих особа са потпуно истим именима и презименима, што упућује на распоред неких

породица (презимена) и праксу давања имена дјечи по прецима, свецима и/или заштитницима пиранских цркви. Иза имена у евиденцији крије се бар 18.667 различитих лица, од тога 1.569 живих, што износи 13% тадашњег становништва Пирана.

Вјенчања нису била једнако распоређена током године. Бројнија су била у јесен и зиму. Људи су највише вољели да се вјенчавају у данима прије Васкрса. Међу становницима Пирана, фебруар је био мјесец са највећим бројем вјенчања, а децембар с најмањим. Најпопуларнији дани за вјенчање били су сриједа и субота, а ниједан пар се не би вјенчавао петком кад се постило.

У Цркви Светог Ђорђа обављано је 50% вјенчања, а највише их је склопио пирански парох, свештеник Феликс Сикић. Вјенчањима су најчешће присуствовала два „професионална” свједока, Ђорђо Виезоли и звонар Доменико Мараспин.

Нису сви кандидати за брак били родом из Пирана. Њих чак 24% било је рођено негдје другдје, што свједочи о отворености Пирана као и мобилности људи тог времена. Младенци су долазили из разних мјеста, најчешће са обале, а нарочито из Истре. Повремено је било назнака (нарочито када су у питању младожење) о тренутном пребивалишту које није морало бити Пиран. Два најчешће навођена мјеста боравка (запослења) младожења били су Пула и Трст.

Да ли су се становници Пирана међусобно познавали прије вјенчања? Да ли се више бракова склапало између кандидата за брак који су живјели ближе једни другима? – Одговор на ово посљедње питање дали су чланови домаћинства младожење „и младе”. Разлика у висини кућног броја означава раздаљину мјеста боравка младе и младожење. Људи који су живјели ближе једни другима вјенчавали су се чешће од оних чије су куће биле удаљеније.

Четири узастопне године које су обухваћене овим истраживањем представљају период у ком је брачни пар (одн. родитељи познатих кандидата за вјенчање) обично добио неколико дјеце. Колико има евидентираних вјенчања браће и сестара од истих родитеља? Најмање осамдесет или 13% свих наведених родитеља јављају се у неколико евиденција. Разлика у годинама међу њиховом дјецом је била између једне и осамнаест година, најчешће двије или три. Породице су такође организоване вјенчања двију генерација. У дотичном периоду стога није било необично да се и дијете и родитељ који је остао удовац (удовица) вјенчају убрзо једни послвије других.

У којој доби су се женили и удавали становници Пирана? Сматрало се да сазријевају у доби од двадесет пет година. Малољетнима је била потребна дозвола да се удају/жене. Била су 234 таква случаја, или 36%. По свом брачном статусу, многи „нововјенчани” били су удовци и удовице: 89 или 14%.

Старосна доб кандидата за брак била је у великом опсегу. Већина мушкараца женила се између двадесет треће и тридесете године живота, а највише њих у доби од двадесет пет година. Старосни распон за вјенчање дјевојака и жена био је ни мање ни више него шездесет осам година. Три дјевојке су се удале у доби од шеснаест, а најстарија „млада” имала је чак осамдесет три го-

дине. Не постоје назнаке о томе колико често су се младе дјевојке удавале „из потребе”. Међутим, постоји бар један случај двадесетдогодишње малољетне младе која је умрла око четири мјесеца након вјенчања, по чему се може закључити да је њена смрт узрокована компликованом трудноћом или порођајем. Већина младих имала је између деветнаест и двадесет пет година, а велика већина је имала двадесет једну годину (малољетне).

Разлика у годинама између младе и младожење ствара једну шаролику слику. У два екстремна случаја, млада је била седамнаест година старија, или двадесет осам година млађа од младожење. Младожења је обично био старији, уз уобичајену разлику у годинама између партнера – до десет година, а најчешће четири или пет година у корист младожење.

Рођендани младих и младожења осликавају биоритам бивших становника Пирана: они документују мјесец рођења (и зачећа) нововјенчаних. Већина нововјенчаних рођена је у јануару (а зачети у априлу), док је мањина рођена у јуну (а зачета у септембру).

А шта је са именима? Евиденције наводе око 120 различитих основних облика мушких имена. Далеко најчешће име у Пирану било је Иван (Јован, Joannes, Giovanni) за мушкарце и Марија (Maria) за жене. Четвртина (24%) лица наведених у евиденцијама имала је не више од тринаест презимена, а најчешће је Фонда (Fonda). Стара римска и типична италијанска презимена увелико доминирају над словенским и њемачким.

У аустријском попису становништва, спроведеном крајем 1890. године, такође се наводи језик комуникације који се користи међу становништвом. Осамдесет шест процената становништва изјашњавало се да говоре италијански, 13% словеначки, 1% њемачки, а само три особе рекле су за себе да говоре „српскохрватски”. У самом урбаном насељу готово 100% становништва се споразумијева на италијанском, девет их говори словеначки, петнаест њемачки, а троје „српскохрватски”. У околним подручјима словеначки језик користи мање од трећине становништва. Након пописа становништва из 1890. године, структура говорног језика у пиранској области била је изричито романско-италијанска; међутим, у другој половини прошлог вијека дошло је до драстичних промјена у том погледу, након увођења словеначких и дјелимично хрватских елемената.

Да сад мало погледамо ширу слику Пирана тог времена. Петсто два кандидата за брак дала су 335 различитих кућних бројева у области Пирана. Најнижи кућни број који се наводи у формуларима је 2, а највиши 1209. Нижи кућни бројеви су се налазили ближе центру града. Кућни бројеви и презимена нам такође омогућују да донесемо закључке у вези са власницима права на боравак, а највећи број њих носе романско-италијанска презимена. Листа микропонима нам такође омогућава да установимо локацију неких кућа преко одређених кућних бројева.

Занимања која се спомињу у прегледаним вјенчаним обрасцима описују дјелатности којима се баве становници Пирана. То су пољопривреда, морнарство, рибарство, трговина, угоститељство, занати и сродне активности, здрав-

ство; у обрасцима су наведени интелектуалци, умјетници, и др., званичници, као и свештеници и војне професије. Занимање које преовладава (45% наведених лица) су земљорадници. Петнаест процената становништва Пирана ангажовано је у поморству, а 5% се бави рибарством. У структури занимања становника Пирана недостају радници у соланама – можда се они крију иза професија као што су земљорадници и земљопосједници. Преостала занимања далеко заостају иза поменутих, иако су неке групе професија, нарочито занатлије и чиновници, бројчано доста јаки. Занимања су често преношена са оца на сина, иако међугенерациско поређење открива извјесна одступања. У наредним вијековима, економска структура Пирана била је промијењена: пољопривредна занимања повукла су се у позадину, а рибарство је у великој мјери сведено на ниво додатне послеподневне активности.

Пиранска администрација била је задужена да одржава уредан градски живот. Урбано окружење и његова сигурност били су у рукама градских чувара, страже и чувара капија. Звонар је био задужен за звоњење црквеним звонима а фењерција је палио улична свјетла. Град је имао свој властити затвор са чуваром-управником затвора, болницу/сиротиште са посебним управником, као и градско складиште са посебним чуварем. Остаци преминулих становника Пирана остављани су бризи гробара. Вјенчани листови откривају разнолику слику пиранских чиновника. Град је такође удомљавао неколико војних лица различитих чинова.

Према подацима из формулара, у Пирану је такође цвјетала култура и школство. У граду је живјело неколико учитеља, професора, доктора теологије, доктора права, два сликара, кипар и два учитеља музике. Здравство је било у рукама доктора медицине, хирурга и два фармацеута; такође се спомиње студент медицине.

Слика Пирана у задњој деценији 19. вијека може се генерално примијенити на сличне мање обалске градове, иако би сличне студије Копра, а нарочито Трста, највјероватније откриле један импозантнији портрет.

СРБИЈА НА ПУТУ НАЦИОНАЛНОГ ОСЛОБОЂЕЊА: УСТАНЦИ, АУТОНОМИЈА, РЕВОЛУЦИЈА (1788–1813)

Др Душан Т. Батаковић

Балканолошки институт САНУ, Београд

Апстракт: Србија је на прагу епохе национализма, крајем 18. века, погранична османска провинција која је, борећи се у редовима аустријских трупа и сузбијајући одметнуте јаничаре у име Високе Порте, постепено стицала аутономију унутар Београдског пашалука. Српска револуција (1804–1813), брзо је из локалне побуне прерасла у први рат за национално ослобођење у европској Турској. Била је то балканска верзија Француске револуције, обележена укидањем османског феудализма, успостављањем независне администрације и обновом националне културе. Својим зрачењем широм Балкана, од Далмације и Босне, до Војне Границе и на југу до Грчке, Српска револуција је имала све елементе социјалног и националног ослобођења. Упркос поразу 1813, пут ка националном ослобођењу и културној обнови био је широм отворен.

Кључне речи: Србија, Београдски пашалук, српски устанци и аустро-турски ратови у 18. веку, Српска револуција 1804–1813, балкански одједи, велике силе, социјална револуција, културна обнова.

БЕОГРАДСКИ ПАШАЛУК ПРЕД ПРВИ УСТАНАК

Османско царство је у XVIII веку, посебно у његовој другој половини, било суочено с великим искушењима: изгубљене ратове пратили су велики територијални губици; опадање ауторитета централних власти одвијало се упоредо са економским заостајањем, док су нереди и побуне у разним, не само граничним провинцијама, водили у војно растројство и феудалну анархију. Једна од видљивијих последица убрзаног раслојавања било је умножавање јаничарског реда. Муслиманско становништво се повлачило са изгубљених територија и тражећи нове изворе зараде, улазило у редове јаничара. Од некадашње ефикасне пешадије и посаде за одбрану пограничних градова, јаничари су, огрезли у корупцији и злоупотребима, све отвореније терорисали хришћанско становништво. У градовима, где су се постепено изједначавали са занатлијском чаршијом, јаничари су временом постали паразитски слој, непокоран средишњој власти у Цариграду. По руралним под-

ручјима, јаничари су покренули процес рефеудализације: од средине XVIII века наметали су се хришћанском сељаштву као паралелни господари: читлук-сахибије. Новим власницима имања хришћани, преведени у статус кметова, морали су да плаћају додатне намете: осим десетка спахијама, уведено је плаћање још крупније дажбине – седмине. Нове дажбине читлук-сахибије су наметале и убирале насилним мерама.¹

Процес рефеудализације био је, на политичком плану, праћен осамостаљивањем провинцијских намесника, који су, стварајући племенске или плаћеничке војске, све мање уважавали одлуке централних власти. Одметнуте паше и јаничарске вође су, од Босне и Србије, до Албаније и Бугарске, своју власт учвршћивали ослањањем на велики број *крџалија* – плаћеника и одметника који су крстарили Румелијом – европским делом османске Турске. Немоћна да одметнуте паше смени или да удружене јаничарске групе протера из непокорних области, Висока Порта је, ради избегавања даљег ширења анархије, најчешће прибегавала компромисним мерама. Из Цариграда је углавном потврђивано затечено стање: Висока Порта пристајала је да одметнуте паше призна као наследне господаре одређених области, док је јаничарским групама одобравала управу над оним областима где су бесправно приграбили власт. Богата подручја северне Србије, граничне зоне према Хабзбуршкој царевини, са великим аграрним потенцијалом и живот трговинском разменом са суседном Монархијом, посебно су привлачила одметнуте јаничаре. Они су настојали да овладају београдском тврђавом која се, због добре утврђености, могла држати с малом војном посадом, док се из ње лако контролисао читав *Смедеревски санџак*, који се традиционално називао Београдским пашалуком.²

Укупан положај Срба у Османском царству посебно се погоршао после укидања Пећке патријаршије 1766. године. Као нелојални поданици султанови – савезници Аустријанаца и Руса у ратовима са Османским царством – Срби су били кажњени укидањем Пећке патријаршије. Васељенска патријаршија у Цариграду преузела је управу над бога-

¹ Види: С. Новаковић, *Турско царство пред Први српски устанак 1780–1804*, Српска књижевна задруга, Београд, 1906; Б. Недељковић, *Историја баштинске својине*, Београд 1936, 84–144; Х. Шабановић, *Турски извори о српској револуцији*, Београд 1956, док. 7–35, *Историја српског народа V–1*, Београд, СКЗ, 1981, 7–24.

² Т. Stoianovich, *Factors in the Decline of Ottoman Society in the Balkans*, *Slavic Review* 4 (1962) 623–632; Исти, *The Social Foundations of Balkan Politics 1750–1941*, *Balkans in Transition*, Berkeley 1963, 297–315; В. П. Грачев, *Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII–XIX вв.*, Наука, Москва 1990.

тим српским епархијама и на владичанска места постављала редом, од Скопља до Сарајева, и од Пећи до Београда, грчке архијереје, који су до тих положаја долазили углавном новчаним откупом. Грчке владике су се, уместо очувања вере, одржавања писмености и просвећивања народа, преко парохијских и манастирских школа старале претежно о убирању црквених дажбина од пастве, како би компензовале средства уложена у куповину епархија. Последица таквог стања било је постепено ширење неписмености: неколико деценија касније, међу Србима у европској Турској, само су поједини калуђери и свештеници знали да читају и пишу. Отуђеност грчких великодостојника нагнало је православне Србе да се, уместо око цркве, све више окупљају око хајдучких вођа, парохијских свештеника и угледних трговаца који су се, извозом стоке у Аустрију, почели богатити, развијајући послове и ширећи круг оних који у трговини учествују. Главни ослонац Србима у европској Турској, били су њихови привредно напреднији, а културно и политички просвећенији сународници у Хабзбуршкој царевини: њихове везе су постепено јачале захваљујући серији аустро-турских ратова у XVIII веку, у којима су хришћани у Београдском пашалуку били савезници аустријске војске. Срби у јужној Угарској и европској Турској су преко сталних веза утврђивали везе и јачали свест о припадности истом народу.³

Вук Ст. Караџић напоменуо је у својој *Српској историји нашег времена* да Српска револуција „свој почетак има” у години 1788.⁴ Последњи аустро-турски рат (1788–1791) обележио је велики устанак Срба у Београдском пашалуку под командом Коче Анђелковића. По њему је читав устанак добио име Кочина Крајина. Тада је поново оживела идеја о стварању једне аутономне Србије под османском влашћу. Претходни аустро-турски ратови су северна и средишња подручја Србије, у два маха (1688–1690, и 1718–1739), довели привремено под аустријску администрацију. По одредбама савеза с Русијом (1781), Аустрија је ушла у рат 1788, након што је рат Османлијама претходно објавила царска Русија. Уочи објаве непријатељстава, Аустрија је, као и у претходним ратовима, у Србију упутила своје емисаре с циљем да створе мрежу повереника који ће народ подићи на устанак. Главни аустријски изасланик, капетан српског порекла Михаило Михаљевић, задобио је за

³ Д. Ј. Поповић, *О хајдуцима II*, Народна штампариија, Београд 1931, 127–133, С. Гавриловић, *Хајдучија у Срему у XVIII и почетком XIX века*, САНУ, Београд 1986.

⁴ В. С. Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена и животи најзнатнијих поглавица овога времена*, Скупљени историјски и етнографски списи 1, Београд 1898.

сарадњу углавном свештенике, калуђере и један део богатијих трговаца. У народу су преко свештеника растурани прогласи хабзбуршког владара (*патенти*) с позивом на устанак против Турака.

Пред улазак аустријске војске у Србију, Алекса Ненадовић, кнез у Посавини, који је на оружје подигао западну Србију, био је представљен цару Јосифу II у манастиру Фенеку. Цар му је тада изјавио: „Ја сам спремио 300.000 војске и хоћу и мислим да ваше отечество од Турака очисти, но хоће ли Бог дати то не знам. Ви сад идите и чувајте народ и уклањајте га у планине да се не пороби, а моја ће брига бити за вас.”⁵ Уочи рата, турске власти су, сазнавши за њихове везе с Аустријом, погубиле око 65 угледних људи из целог пашалука, изазвавши тиме велико врење у народу, спремном на обрачун с Турцима. У првим покушајима да заузму Београд, аустријске трупе имале су подршку неколико стотина Срба, добровољаца из непосредне околине града, од којих је затим у Срему образован увежбан и добро наоружан посебан добровољачки одред фрајкора (*Freicorps*) с Михаљевићем на челу.

КОЧИНА КРАЈИНА

Почетак ратовања у Србији отворио је једно ново жариште отпора, у средишњим областима, Шумадији и Поморављу, где је комбинујући герилски рат и класичне војне окршаје, устаничким снагама командовао богати трговац, капетан Коча Анђелковић. Он се, као и Ђорђе Петровић, будући вожд Карађорђе, одмах по објави рата, фебруара 1788, склонио у Ковин, аустријску варош наспрам Смедерева. Коча Анђелковић је и по богатству и по личним способностима, имао одређен углед у народу. За разлику од Карађорђа, који је учествовао у операцијама у склопу Михаљевићевих снага, Коча Анђелковић је с једном четом одмах по објави рата прешао Дунав и кренуо да диже буну. Наишавши на велики одзив у становништву, Коча је са знатним снагама продро у Шумадију и заузео Крагујевац. Његове снаге су током 1788. однеле неколико значајних победа и успешно пресецале главни правац снабдевања турске војске, тзв. Цариградски друм између Београда и Ниша. У народу запамћена као *Кочина Крајина*, побуна Срба је почела да добија обриси националног отпора, јер је растуће самопоуздање јачало амбиције устаника и уливало наде да је могуће коначно протеривање Турака из Србије. Славољубив и нестрпљив, незадовољан оклева-

⁵ Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Просвета, Београд 1951, 15.

њем аустријских трупа, капетан Коча почео је самостално да ратује, изазвавши тако незадовољство аустријске команде.

Аустријски команданти су, с друге стране, своје трупе распоредили на исувише широком простору, улазећи у велике бојеве са Турцима на босанском ратишту код Дубице, где је читава експедиција, и тамо уз подршку побуњених Срба, названа *Дубичким ратом*; ширина фронта који се од Дубице, дуж Саве и Дунава, протегао све до Влашке и Трансилваније, узроковала је изостанак ефикасне подршке устаницима у Србији. Снаге Коче капетана тако су се нашле усамљене наспрам многобројних османских трупа, које су се усредсредиле на сламање српског устанка. После шест месеци успешних бојева с Турцима, устанак Коче Анђелковића почео је да губи на снази. Без очекиване војне подршке, недовољно обучене и недисциплиноване јединице Коче капетана турске снаге потиснуле су према Дунаву септембра 1788, да би коначно биле разбијене у бици код села Брзаска. Том приликом ухваћен је и сам Коча Анђелковић и, за опомену Србима, у селу Текији, заједно са својим саборцима набијен на колац. У турској одмазди која је уследила, уништено је и 17 српских цркава.⁶

Хабзбуршке трупе продрле су дубље у Србију тек после освајања Београда у октобру 1789, изведеног под командом генерала Лаудона. Главни терет ратовања у северној и западној Србији носио је Михаљевићев фрајкор у којем се посебно истицао Радич Петровић, Карађорђевићев заштитник. Упркос поразу капетана Коче, устанак се поново развио у пуном опсегу: ослобођени су многи градови (Шабац, Ваљево, Смедеревево, Крушевац, Карановац, Њуприја и Пожаревац), устанком је била захваћена и Тимочка крајина, док је значајан продор учињен у правцу Новог Пазара, где се у одреду фрајкора који је ослободио манастир Студеницу борио и сâм Карађорђе, будући вожд Српске револуције. Устанак је кулминацију имао у Крушевцу, престоници кнеза Лазара, где је, пред црквом Лазарицом, свечано проглашено ослобођење Србије.⁷

Победоносни ход устаника и фрајкора нагло је заустављен променом међународних околности. Француска револуција (1789) и смрт хабзбуршког цара Јосифа II (1790), нагнали су Аустрију да уз посредовање Пруске, Енглеске и Холандије затражи примирје. Фрајкори су стога 1790. били приморани да заједно са аустријским снагама напусте Србију, да би убрзо затим читав одред био распуштен. Нагли крај устанка нагнао је близу 100.000 Срба да се, у страху од турске одмазде,

⁶ Детаљније: Д. Пантелић, *Кочина крајина*, СКА, Београд 1930.

⁷ Д. Павловић, *Србија за време последњег аустро-турског рата 1788–1791*, Београд 1910.

склоне на аустријску територију. Османлије су, међутим, уместо одмазде, а ради обезбеђивања пореских дажбина, позвали избегли народ да се врати на своја имања, обећавајући амнестију учесницима у побуни. Хабзбуршка царевина је најпре склопила примирје, а 4. августа 1791. с Османском империјом закључила мир на основи *status quo ante bellum*.

Граница између Хабзбуршке монархије и Османског царства поново се усталила дуж токова река Уна–Сава–Дунав. Српско становништво које је узело учешће у устанку било је по слову мировног уговора амнестирано, док су онима који су остали у Аустрији обећана грађанска права. Обе стране, и османска и аустријска, у мировном споразуму обавезале су се да оштрим мерама у пограничном подручју обезбеде јавни ред и мир. Ипак, међу Србима је остао горак утисак о аустријској вероломности. Упркос Михаљевићевим покушајима да придобије своје сународнике да остану у аустријској војсци, већина њих се вратила у Србију. Један од вођа устаника, кнез Алекса Ненадовић, разочаран што их је хабзбуршки владар оставио на цедилу („цар оставља мене и сав народ српски, као његови стари што су наше прадеде остављали често“) зарекао се да ће ићи „од манастира до манастира и казивати сваком калуђеру и попу да у сваком манастиру запише да више никад ко је Србин Немцу не верује.“⁸

У ЗНАКУ РЕФОРМИ:

ДЕЛИМИЧНА АУТОНОМИЈА БЕОГРАДСКОГ ПАШАЛУКА

Реформни султан, Селим III (1789–1807) сматрао је да су јаничари као непоуздана војска, склона нереду и огрезла у насиљу, препрека за успостављање савремено устројене војне силе. Јаничари су се слабо показали у одбрани Београда, па је султан, да би у опустошени Београдски пашалук поново населио избеглу рају, забранио јаничарима да се врате у Београд. Абу-Бекир-паша је као изасланик Порте, у Београду 1791. свечано саопштио Србима ферман којим је та одлука озваничена. Управа над београдским пашалуком је 1793. поверена Хаџи-Мустафа-паши, присталици реформи Селима III, који је пуних осам година управљао северном Србијом, штитећи послушну рају и прогонећи одметнуте јаничаре који су, помогнути од одметнутог паше Пазваноглуа из Видина, покушавали да поврате власт у Београду. Хаџи-Мустафа паша је због правичне управе остао запамћен као „српска мајка“. По њего-

⁸ Прота М. Ненадовић, *Мемоари*, Просвета, Београд 1951, 43.

вом доласку августа 1793. објављена су два Портина фермана којим је организована локална самоуправа Срба: 1) потврђене су старе самоуправне повластице, тј. кнезови и обор-кнезови, као локална српска власт, изабрани су од народа и потврђени од паше; 2) Турцима је забрањен улазак у српска села; 3) за Турке је требало подићи посебне ханове, како на пропутовању не би улазили у српска села. Посебан Портин емисар саопштио је Србима нове повластице којим су уређене пореске обавезе, натурална давања паши, врсте казне за Турке који би нападали Србе, а било је предвиђено да „цела земља” брани пашалук ако би га јаничари напали.

Три следећа фермана, издата 1794, одређивала су спахијама да могу становати само у Београду, одређена је висина пореза и осталих дажбина, а Србима је дозвољено да подижу и обнављају цркве. Посебним ферманом (1796) прикупљање свих дажбина пренесено је на обор-кнезове (старешине нахија). По аустријским извештајима, средином априла 1796, на скупштини кнезова Срби су за врховног кнеза изабрали Петра, ресавског кнеза, вероватно из Ћуприје. За шест година обновљено је и подигнуто 10 нових цркава и манастира, чиме је ојачан положај свештенства. „Кнежинска самоуправа” била је први корак ка задобијању пуне аутономије. Статус београдског пашалука био је налик аутономним повластицама које су уживали Грци на Пелопонезу и Архипелашким острвима.⁹ Привредни ефекти новог статуса били су значајни: за Хаџи-Мустафиног везировања десио се процват сточарства, пре свега због трговине с Аустријом, која је достигла суму од преко 1.300.000 форинти. Преко Београдског пашалука одвијао се скоро целокупан турски извоз стоке у суседне европске земље.¹⁰

Главни проблем у очувању кнежинске самоуправе била је борба са одметнутим јаничарима. У борбама са њиховим снагама, Хаџи-Мустафа паша ангажовао је и хришћане: наредио је свим нахијама да пошаљу 1.500 Срба за одбрану Београда, обећавајући да ће браниоци извесно време бити ослобођени пореза. Срби су се и 1793. и 1795, када су јаничари опасно угрожавали Београд, борили заједно с Порти лојалним Турцима. Народна војска састављена од Срба образована је у пролеће 1796, а њом су командовали српски кнезови. Била је то војна допуна српским повластицама о самоуправи. У новим сукобима Хаџи-Мустафа-паша је 1797. сазвао српске кнезове и затражио да свака нахија спреми по 1.000 наоружаних људи за борбу с одметнутим јаничарима,

⁹ Д. Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791–1794*, СКА, Београд 1927.

¹⁰ Види: Д. Јанковић, *Српска држава Првог устанка*, Нолит, Београд 1984.

па је убрзо била сакупљена војска од око 16.000 људи, која је имала одвојену команду од турске. Под командом Илије Бирчанина српске снаге однеле су значајну победу над јаничарском војском која је од Видина покушавала да се пробије до Београда и заузме његову тврђаву. Српски кнезови су 1799. Високој Порти поднели захтев да се, по потреби, свакој од 12 нахија Београдског пашалука упути 300 пушака и 100 сејмена за чување границе. Њихов захтев наишао је на повољан пријем у Цариграду, а велики везир је предлог Срба препоручио београдском везиру.

Преокрет у односима Високе Порте према Србима дошао је после Наполеоновог напада на Египат. Порта је била приморана да одметнутом Осман Пазваноглуу, видинском паши, призна положај султановог намесника, док је јаничарима био дозвољен повратак у Београд, где су, од заробљеног Хаџи-Мустафа паше изнудили „споразум” о враћању читлука. За само две године јаничари, предвођени четворицом старешина које је народ назвао *дахијама* (Аганлија, Кучук Алија, Мула-Јусуф, Мехмед-ага Фочић), успели су да потпуно преузму власт у Београдском пашалуку и да је осигурају убиством Хаџи-Мустафа паше. На управне положаје доведени су њихови људи, чиме је била окончана српска аутономија. Ради боље контроле прилика у пашалуку, подигнути су нови ханови, одакле су субаше са одредима сејмена имале потпуну контролу над свим деловима провинције. Уследило је не само комплетно претварање имања у јаничарске читлуке, него и увођење нових пореза, праћених ванредним наметима, бесплатним радом (*кулук*), додатним опорезивањем трговине и новим царинским дажбинама. Потпуно је био уништен стари тимарски систем који је током неколико векова био основа османске власти у Србији. Рефеудализацијом су биле погођене и спахије, чији се покушај обарања дахија 1802. завршио неуспехом.¹¹

Незадовољство у народу је, међутим, полако нарастало: кнезови су изгубили положаје, трговци стоком били пред банкротом, спремни да обуставе даљи извоз у Аустрију, сељаци под све јачим притиском преко додатних намета и кулука. Самовоља дахија огледала се у све учесталијем залажењу субаша у села, насилној заплени приноса, стоке и грабљењу девојака. Нагло је ојачала хајдучија — одметање у шуму. Припреме за устанак почеле су, убрзо после неуспеха спахија да изгнају дахије, на саветовањима кнезова и трговаца, свештеника и хајдучких харамбаша. Најпре су у планове уведени српски трговци у

¹¹Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794–1804)*, СКА, Београд 1949; Д. Јанковић, *Српска држава Првог устанка*, 38–55.

Срему, а потом су о припремама буне против дахија обавештени и поједини граничарски официри у суседном Хабзбуршком царству. Почетни план био је да се у име султана збаце дахије и поврате изгубљене аутономне повластице.

Стратешко опредељење да се устанак изведе у име султана, само против дахија, било је проузроковано тешким искуствима из претходних ратова и неповерењем у било какву спољну подршку, посебно аустријску, која би помогла општи устанак Срба против османске власти у пашалуку. Упркос формалним изјашњавањима да се устанак спрема само против дахија, српске старешине нису искључивале ни могућност општег покрета за збацивање османске власти. О томе сведочи успостављање тајних веза са народним првацима ван Београдског пашалука: од Херцеговине и Црне Горе до Босне и јужне Угарске.

СРБИ У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ: ДЕФИНИСАЊЕ НАЦИОНАЛНИХ ЦИЉЕВА

Српској револуцији (1804–1813) претходило је дефинисање националних циљева. Привилегије Србима у Хабзбуршком царству, успостављене 1690, просветним реформама средином XVIII века ограничене су до те мере да им је био угрожен национални идентитет. Мере просвећених Хабзбурга су, међутим, разбиле културну изолацију Срба и увели их у подручје зрачења западноевропске цивилизације. Носиоце националног покрета у настанку код Срба у Подунављу заталасале су идеје које су Француска револуција, а затим и Наполеонове армије разнеле широм феудалне Европе. Темишварски сабор 1790, сазван да изабере новог српског митрополита, следећи идеје просвећености и национално начело Француске револуције, покренуо је проблем решавања српског питања у Хабзбуршком царству.¹²

Основе просвећености и успостављање световне културе код Срба поставили су учени монах Јован Рајић (1726–1801), писац волуминозне *Историје разних словенских народа, најпаче Болгар, Хорватов и Сербов* и Доситеј Обрадовић, „српски Волтер”, писац многих поучних и филозофских списа просветитељске инспирације на прелому векова.

¹² С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, Архив Војводине, Нови Сад – Сремски Карловци, 1972; Н. Гавриловић, *Велика Француска револуција и Срби у јужној Угарској*, Зборник Матице српске. Серија друштвених наука, књ. 26, Нови Сад 1960, 18–39; D. Ђорђевић, *Balkan versus European Enlightenment Parallelism and Dissonances*, East European Quarterly X–4, 487–497.

Рајић је био представник „монашког историцизма”, који је повезивао средњовековно наслеђе с епохом просвећености. Рајићеве побуде биле су изразито просветитељске: све несреће српског народа потичу из два основна извора – неслоге владара и великаша и помањкања образовања. Стога је само путем општег просвећивања и научног истраживања могуће избећи понављање грешака из прошлости. Рајић је сматрао важним да историју Срба пише Србин, а не неки злонамерни странац, како би се преко историје обновила и развила национална свест.¹³

Рајићеви претходници Захарије Орфелин (хералдичка књига *Стематографија*, 1741) и Павле Јулинац (*Кратко введеније в историју происхождения славено-сербског народа*), дали су значајне подстицаје обнови националне свести на секуларним основама. Међу Србима који су, пригрливши просвећеност и рационализам, тежили реформисању српског друштва, расправљало се о начину његовог осавремењивања. Јован Мушкатиновић је 1786. у књизи *Кратко размисленије о празници*, објављеној у Бечу, предлагао Србима укидање многобројних празничних и нерадних дана, везаних за верске свечаности и обичаје. У спеву *Кратко написаније о спокојној жизни* (Беч 1788), Алексије Везилић је настојао да хришћанске врлине измири с духом просветитељства.¹⁴

Значајан прелом у конституисању модерне националне свести означила је појава широко читаних књига објављених између 1783. и 1788, из пера Доситеја Обрадовића, бившег калуђера, следбеника просветитељства, европских рационалиста и присталице антиклерикалних реформи Јосифа II. Доситеј Обрадовић је важио за „првог Србина који је нацију ставио изнад вере”, и заталасао читаво српско друштво у Хабзбуршкој империји: „Доситије Обрадовић бацио је семе у плодну земљу и имаућно српско грађанство у Бечу, Пешти и Трсту, у већим местима Аустрије, још израна се осећало српским и обилато помагало младу српску књижевност, која је себи поставила један циљ: буђење националног осећаја. Наши просветитељи из XVIII века са Доситејем на челу, будили су национално осећање руковођени рационалистичким идејама тога времена да просвету треба ширити на народном језику,

¹³ Рајићева *Историја*, објављена у четири тома у Бечу 1794–1795, била је један од главних извора знања о српској историји све до средине XIX века. Поново је штампана у Будиму 1823. (Ј. Радонић, *Српски историчар Јован Рајић*, Посебна издања САН, књ. CCIV, Београд, 1952).

¹⁴ Х. Жефаровић, Т. Месмер, *Стематографија. Изображеније оружјѣ Илирических* (1741), (прир. Д. Давидов), Галерија Матице српске Нови Сад, 1972. О идеолошким оквирима види опширније: М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. I, Просвета, Београд 1989.

како би се што брже и што успешније радило на остварењу опште и пуне владе Разума. Романтичари су наставили тај рад из уверења да оно што чини суштину једног народа, то је његов језик и да је начело народности највиши принцип модерног човечанства.”

Списи Ј. Рајића и Д. Обрадовића, који су међу образованим Србима у Аустрији имали велики одјек, послужили су, на почетку XIX века, као идејни темељи националне еманципације Срба у европској Турској. Доситеј је осуђивао заостајање православне цркве за духом времена, премда је одређена строгост у очувању старих црквених обичаја била сигурна препрека унијаћењу и германизацији у Хабзбуршкој монархији, и исламизацији у Османском царству. Као филозоф, Доситеј је заговарао примену науке и указивао на неспорну вредност образовања: успостављање савремене културе световне и народне. Била је то порука која ће изван одјек имати најпре у српским земљама под турском влашћу где отуђена грчка јерархија није била препрека лаицизацији чији су носиоци били не само Доситејеви ђаци него и народни свештеници и калуђери.^{15,16} Црквени великодостојници били су први носиоци идеје о обнови српске државе. Они су рачунали на Руско царство, као једину словенску империју и званичног (по Кучук Каинарцијском миру из 1774) заштитника православних хришћана у Османском царству. Најпре је Арсеније Гаговић, архимандрит манастира Пиве у Херцеговини, у мемоару поднетом руском двору (1803) тражио стварање „словенско-српског царства” које ће се простирати од Бугарске до Шибеника у Далмацији. Мемоар са сличним захтевом руском двору 1804. поднео је и Стеван Стратимировић, митрополит сремско-карловачки, духовни вођа Срба у Хабзбуршком царству. Уочи устанка из 1804, руском двору се обратио и бачки владика Јован Јовановић, тражећи од православног цара помоћ за једноверну сабраћу у Србији.¹⁷

¹⁵ У једном свом позном делу (*Мезимур*) Доситеј је развио идеје које је од краја XVIII века упорно заступао: „Србљи се по различним краљевствима и провинцијама различно и називљу: по Србији Србијанци.. по Босни Бошњаци, по Далмацији Далматинци, по Херцеговини Херцеговци и по Црној Гори Црногорци. Свуда једнако говоре, совршено и ласно се разумевају, развјешто се мало у провинцијалном изглашењу [дијалекту] распознају. [...] И најпростији Србин из Баната или из Бачке, он је у Србији, у Босни и Херцеговини, у Далмацији, поготову у Хрватској и Славонији и у Срему у својем истом рођеном језику и народу, био он источнога или римскога исповједанија.”

¹⁶ Доситеј је посебно осуђивао верску подвојеност међу Србима различитих вера: „Не раздељујте се и не мрзите се између себе за цркве грчку и латинску”. (М. Косић, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, Београд, САН, 1952).

¹⁷ D. Djordjevic, *Les révolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914*, Institut d'histoire, Belgrade, 1965, 18–19.

Угледни племић Сава Поповић Текелија у мемоару упућеном Наполеону (1805) предлагао је стварање простране јужнословенске државе под француским вођством, а свој пројект „српског или илирског” царства упутио је и аустријском императору Францу I.¹⁸ Концепција решења српског питања, код Срба у Угарској ослањала се на две могућности: везивање за Русију, словенску и православну, чему је нагињала црквена хијерархија, и прихватање аустријског посредовања и евентуално аустријског покровитељства, сагласно искуствима из претходних аустро-турских ратова. Таква двострука оријентација (уз нову, трећу варијанту решавања српског питања везивањем за Француску која се у Србији, после иницијалног Текелијиног мемоара из 1805, показала пожељном тек после 1810) исказала се као политички нужна и опортунa и после избијања устанка у Србији.

Тежиште српског покрета из јужне Угарске, са развијеним српским грађанством, моћним православним свештенством и многобројним официрским кором, већ почетком 1804. премешта се у Београдски пашалук где растућа репресија дахија ствара добру подлогу за општи устанак тамошњег хришћанског становништва. Премоћна већина аграрне популације ставила се под вођство локалних кнезова и трговаца, од којих су многи војно искуство стекли у *freicorps* и у Кочиној крајини. Планирање устанка превазилазило је границе Београдског пашалука: тежина османске репресије притискала је, подједнако или чак и више и Србе у Херцеговини, у Босни, на Косову и Метохији, у Македонији, у Рашкој области (Новопазарски санџак). Већ 1803. прота Матеја Ненадовић борави у Сарајеву где са тамошњим српским старешинама води тајне преговаре о заједничком устанку Срба у Босни, Херцеговини и Србији. Упоредо с тим, са српским трговцима и црквеним великодостојницима у суседној Аустрији успостављају се блиске везе и преговара се о набавци оружја и муниције. Карађорђе је, уочи устанка, обишао скоро читав Београдски пашалук, споразумевајући се с локалним првацима о будућем заједничком раду. Црногорски владика Петар I Петровић Његош је уочи избијања устанка игуману манастира Дечана у Метохији писао да „имамо намјеру ми Црногорци и Срби са београдске стране скочити на оружје против наших непријатеља Турака.”¹⁹

¹⁸ Види француски оригинал у: С. Текелија, *Описаније живота*, Просвета, Београд, 1966, 379–399; Д. Поповић, *Сава Текелија према Првом српском устанку*, Зборник Матице српске 7, Нови Сад 1954, 118–125; Н. Радојчић, *Сава Текелија*, Историјски часопис XII–XIII (1961–1962), Београд 1963, 1–12.

¹⁹ Д. Т. Батаковић, *Дечанско питање*, Историјски институт, Просвета, Београд 1989, 13.

ПОЧЕТАК СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ, 1804–1807.

Српски устанак против османске владавине, који је Леополд фон Ранке назвао *Die serbische Revolution*, започео је у Београдском пашалуку у фебруару 1804. Непосредан повод била је „сеча кнезова” – симултано погубљење најугледнијих народних старешина. Осетивши врење у народу, дахије су страховале од избијања општег устанка: садржина једног писма кнеза Алексе Ненадовића, упућеног аустријском официру у Земуну, потврдила је стрепње дахија и подстакла их да погубе најистакнутије старешине, могуће предводнике устанка. Крајем јануара на превару је ухваћено и посечено око 70 кнезова и старешина, међу њима и Алекса Ненадовић, Илија Бирчанин, Марко Чарапић, кнез Петар из Ресаве, а и монаси Хаџи Рувим и Хаџи Ђера. Остале старешине, међу њима и Карађорђе, склониле су се у шуме и почеле с нападом на јаничарска упоришта. На великој скупштини обласних кнезова, трговаца, и хајдука у Орашцу, на Сретење, 14. фебруара 1804, за вођу устанка је између 300 присутних представника западне и централне Србије, изабран најодлучнији међу старешинама, искусни бивши фрајкор, Карађорђе Петровић из Тополе. Учесници скупштине позвали су свих дванаест нахија на устанак.²⁰

²⁰ L. Ranke, *Die serbische Revolution*, Perthes, Hamburg 1829, допуњено издање; L. Ranke, *Serbien und die Türkei in neunzehnten Jahrhundert*, Leipzig 1879; Миленко Вукићевић, *Карађорђе I–II*, Државна штампарија, Београд, 1907–1912; Grégoire Yakchitch [Гргур Јакшић], *L'Europe et la résurrection de la Serbie 1804–1834*, Hachette, Paris, 1907; Émile Naumant, *L'armée de Karageorges*, Yougoslavie, Paris, Association des Étudiants Serbes, Croates et Slovènes 1927; Владимир Ђоровић, *Карађорђе и Први српски устанак*, Задужбина И. Коларца, 1937; С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, Просвета, Београд, 1954. Види новију литературу: М. В. Petrovich, *A History of Modern Serbia*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1976, vol. I, 27–81; Д. Перовић, *Из историје Првог устанка*, С. Љубве, Београд, 1979; Р. Перовић, *Прилози за историју Првог српског устанка*, С. Љубве, Београд, 1980; В. Стојанчевић, *Србија у време Првог устанка 1804–1813*, Народни музеј, Лесковац, 1980; *Историја српског народа V–1*, СКЗ, Београд 1981, 25–63; W. S. Vucinich (ed.), *The First Serbian Uprising 1804–1813*, Columbia University Press, Boulder & New York, 1982; *Историјски значај српске револуције 1804. године*, В. Чубриловић (ур.), САНУ, Научни скупови, књ. XVIII, Одељење историјских наука, књ. 5, Београд 1983; L. P. Meriage, *Russia and the First Serbian Insurrection*, Garland, New York & London, 1987; *Европа и Српска револуција, 1804–1815*, (ур. Ч. Попов), Платонеум, Нови Сад, 2004; D. T. Bataković, *A Balkan-Size French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective*, *Balkanica*, XXXVI (2005) 113–128; Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција 1804–1918*, СКЗ, Београд 2008. Сведочанства савременика: Д. Самарџић, *Казивања о Првом српском устанку 1804*, СКЗ, Београд 1980; документи: А. Ивић, *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, I–X, СКА/САНУ, Београд–Суботица–Београд, 1935–1977; С.

Међу устаничким вођама посебно су се истакли Јаков Ненадовић и његов синовац прота Матеја; у западној Србији, устаничке акције водили су Миленко Стојковић, Петар Добрњац, у источној Стеван Синђелић, а кнез Сима Марковић и Јанко Катић у Шумадији. Наспрам преко 200.000 Срба у око 1.800 села у пашалуку, било је око 40.000 „царских Турака” који су живели у градовима: трговци, спахије и занатлије, у малом броју етнички Турци, већином су потицали из редова исламизованих Срба или Арбанаса. Стратегија устаника, који су свуда објављивали да се боре искључиво против одметнутих дахија, а не против султана, била је добро замишљена: најпре су уништена дахијска упоришта по селима, потом по мањим местима, да би постепено била узимана и територија око већих градова. Први градови које су узели устаници били су Ваљево, Пожаревац, Шабац и Смедерево. „Царски Турци” нису дирани: устаници су им јамчили безбедност и позивали их у заједничку борбу против одметника од султанове власти.

Амбиције устаника да читав пашалук ставе под своју контролу показала је опсада Београда започета већ 1804. године. На скупштини у Остружници, која је била први општи скуп свих нахијских и устаничких старешина, решено је да се султан обавести о лојалности и да се од њега затражи повратак на полуатономни статус из претходне деценије, а да се руски посланик на Високој Порти замоли за заштиту: „Ми данас немамо друге помоћи и наде до прибегнути под заштиту престола рускога да би нас бедне хришћане... заштитио као и многе друге области што заштићава као: Крф, Влашку Молдавију и друге...” На захтев устаника, на аустријској територији је, под надзором аустријског генерала, граничарског команданта Славоније и Срема, у мају 1804. дошло до преговора с дахијским представницима, који су окончани неуспехом. Премда се држала неутрално, поштујући мировни споразум с Портом, Аустрија је настојала да не буде искључена из догађаја на њеним границама: устаницима је дозвољено да се снабдевају муницијом и оружјем преко овлашћених трговаца барутом, док је дахијама било дозвољено слање писама преко аустријске територије. Погранични аустријски команданти, међу којима је било и Срба, пратили су устаничке борбе с нескривеним симпатијама.²¹

Гавриловић, *Грађа бечких архива о првом српском устанку*, књ. I (1804–1810) САНУ, Београд 1986; С. А. Никитин, *Первое сербское восстание 1804–1813.гг. и Россия* (ур. В. Чубриловић), Наука, Москва 1980.

²¹ С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Матица српска, Нови Сад 1974.

Понуда Карађорђа да устаничка територија пређе под протекторат Аустрије, уочи скупштине у Остружници (с предлогом да један аустријски принц буде постављен за управитеља Србије), поласкала је цару Францу I: премда одбијена, ова понуда отворила је простор за аустријско посредовање на простору који је већ вековима сматран искључиво њеном зоном утицаја. Хабзбуршки владар издао је налог да погранични команданти саветују устаничке вође како да избегну турску одмазду, посредничка улога додељена је и митрополиту Стратимировићу, док је устаницима напоменуто да њихова земља „за сада не може припасти ником другом осим Порти.”

Изасланик Високе Порте, упућен да умири побуњену рају, босански везир Бећир-паша, стигао је у Србију у јуну 1804, уочи бекства дахијских вођа из Београда. Уз његову сагласност, дахије су ухваћене у бекству, на Дунаву, и одмах погубљене. Босански везир као уступак устаницима обећао је враћање повластице из ограничене аутономије успостављене 1793. године. Премда су изражавали најдубљу лојалност Порти и султану, устанци су захтевали да васпостављање аутономије и проширивање повластица гарантује једна страна сила – Хабзбуршка царевина.²² Свесни да се не могу надати подршци Беча, устанци су, на предлог Срба из круга митрополита Стратимировића, у Русију у септембру 1804. упутили трочлану делегацију (Прота Матеја, Јован Протић, Петар Новаковић Чардаклија), да од руског императора затражи заштиту, помоћ у новцу, оружју и муницији. У њиховој молби наглашава се да „Срби никад једнодушније нису мислили о ослобођењу своје отаџбине, нити га усрдније желели него данас. Божанском, природном и вечном везом крви, језика и вере, која постоји између Срба и Руса... могла би се будућа срећа српскога народа... на чврстој основи поставити.”²³ Изасланици су желели да царска дипломатија издејствује на Порти аутономан положај за Србију под руском заштитом, по угледу на Архипелашка острва. Руска реакција била је обазрива због пријатељских односа Санкт Петербурга са Цариградом, али је Србима ипак, уз мали новчани дар, обећано да ће се њихове жеље узети у обзир: саветовано им је да упуте једну делегацију на Порту и тамо изнесу своје захтеве.

²² Турско становиште у: *Турски извори о српској револуцији 1804. Стиси царске канцеларије 1789–1804*, књ. I (прир. Х. Шабановић), Историјско друштво НР Србије, Београд 1956.

²³ Из преписке устаника са бачким владиком Јованом Јовановићем око руског посредовања, већ се могла назрети њихова тежња за државном самосталношћу као коначним циљем.

Устаничко вођство је, охрабрено аустријским посредовањем и руским обећањем заштите, већ у мају 1805. на скупштини у Пећанима, утврдило непосредне циљеве устанка: од Порте се захтевало да се сви Турци трајно иселе из Србије, да земља добије посебну администрацију са својим кнезом и 12 обласних кнезова за сваки округ. После неуспелих преговора устаници су кренули у освајање утврђених градова. Победа над регуларним османским трупама на Иванковцу 1805, означила је преокрет у устанку: створено је самопоуздање да устаници могу сами да одлучују о сопственој судбини. Незадовољство у Цариграду било је огромно: једном фатвом, шеик-ул-ислам прогласио је устанике за непријатеље вере и објавио цихад, свети рат против Срба.

Изразито национални карактер устанка могао се јасно идентификовати. У писмима и актима домаћим командантима, у прогласима народу и у преписци са великим силама, Карађорђе се потписује као „србски командант” (у писму цару Францу I, 1805). У пуномоћју издатом српским депутатима 1. (12) маја 1805. јасно се наглашава национални карактер: „ми српски народ у Србији који живи оба чина и реда, како свештеничког тако и лаичког, старешине и начелници, како игумани протопресвитери и ђакони, тако и војни-начелници и народноначелници, кнезови и вилајет србски.” У писму султану из Пећана крајем априла 1805, међутим, Црни Ђорђе се потписује само као један у низу народних представника из нахије београдске. У пуномоћју изасланицима за аустријског и руског цара (Остружница 11/23. јануар 1806), наглашава се да могу деловати код „спаситеља наше нације” у име „народа нашег [...] у име свију Србијанаца и за све Србијанце”. У потпису „у име целе сербијанске нације Черни Георгије Петровић врховни командант у Србији”.²⁴ Један турски функционер који је провео годину дана затворен у Србији тврдио је 1806. да устаници намеравају „као што је некад краљ[кнез] Лазар изашао на Косово, сви ће на Косово изаћи. Они стално држе у рукама књиге о историји споменутог краља [*Историју* Јована Рајића] и она је велики подстрекач буне у њиховом разуму.”²⁵

Покушај султана да војно пацификује устанике завршио се двоструким поразом: његова босанска војска, премда бројчано надмоћна, тешко је поражена на Мишару (13. августа 1806), где је изгинуо велики број најспособнијих босанских бегова, од Кулина капетана и Синан-

²⁴ Р. Перовић, *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику*, књ. I, 1804–1808, Народна књига, Београд, 1978, 124, 125, 149.

²⁵ Р. Тричковић, *Писмо травничког везира из 1806. године*, Политика, Београд, 21. фебруар 1965.

паше из Горажда, до паше Видајића из Зворника. Други пораз почетком септембра Срби су нанели знатно бројнијим и боље опремљеним румелијским трупама у боју на Делиграду. После двогодишње опсаде, у децембру 1806. заузет је Београд, седиште пашалука, а у јануару је освојена и сама београдска тврђава. У устаничкој Србији, чија је војска већ бројала 50.000 бораца, највише се полагало на предстојећи рат Русије с Османлијама. У петицији руском императору, устаници су, оскољени победама, тврдили да би се „сви Срби из Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе, Далмације и Албаније с радошћу сјединили и за кратко време нову армију од двеста хиљада” створили.²⁶

Мисија устаничког изасланика Петра Ичка, који је с потписом Карађорђа и Младена Миловановића, пре битака на Мишару и Делиграду добио пуномоћје у „име свега српског народа”, имала је за циљ да уз руско посредовање, у Цариграду утврди споразум о будућој самоуправи Србије. Ичко је, међутим, био позван на Високу Порту тек после турских пораза код Мишара и Делиграда, када је султан показао спремност да изађе у сусрет захтевима побуњене раје: Срби би годишњи данак плаћали једнократно; уместо везира земљом би управљао финансијски чиновник (*мухасил*) којем би српски кнезови предали порез прикупљен за Порту; из Србије би били протерани јаничари, крцалије и „зли Турци”, док би Срби обезбеђивали границе ослобођене територије. У Београдски пашалук је потом упућен посебан изасланик Порте, чије је предлоге привилегија пажљиво саслушала и одобрила старешинска скупштина у Смедереву. Да би се Срби одвојили од Руса и спречили даљи заплети у Влашкој и Молдавији, Висока порта је посебан ферман с привилегијама Србији издала тек у јануару 1807, када су због избијања руско-турског рата, српске старешине већ одустале од споразума.²⁷

Избијање руско-турског рата крајем децембра 1806, охрабрило је српске устанике да јасно формулишу крајњи циљ устанка – обнову независне српске државе. Српско вођство је тако прихватило ризик да статус Србије уместо у билатералном споразуму са Високом Портом, буде одређен у зависности од односа снага међу великим силама. Руска

²⁶ М. Ђорђевић, *Ослободилачки рат српских устаника 1804–1806*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967.

²⁷ Србија би добила наследног „баш-кнеза” и изборне нахијске кнезове; годишњи данак прикупљали би кнезови; спахије би биле новчано обештећене; слободно би се вршило богослужење у српским црквама и отварале српске школе; кретање Турака било би строго ограничено и они би могли да станују само у тврђавама; паше би се на захтев Срба могле смењивати.

дипломатија изашла је у сусрет српским захтевима, смерајући да створи једну ширу базу јужнословенског окупљања против Османлија. На важност Српског устанка за читав балкански простор руске званичнике упозоравао је и Константин Ипсиланти, влашки господар. Руски цар Александар I је крајем 1806. даровао устаницима 4.000 дуката. Командант дунавске руске војске генерал Михаелсон добио је 1807. суму од 13.000 рубаља да успостави везу с Карађорђем. Охрабрен руском подршком, посебно прогласом Михаелсона, Карађорђе је одустао од Ичковог мира и прекинуо све везе са Цариградом. Председник Совјета Сима Марковић већ у марту 1807. нагласио је Портином изасланику да „Србија сматра себе потпуно независном, и не само што не плаћа данак, него никада неће подићи оружје против својих истоверника.”²⁸

НЕЗАВИСНОСТ, РУСКО ПОКРОВИТЕЉСТВО, СУКОБИ МЕЂУ СТАРЕШИНАМА

У јуну 1807. код Видина су се састале српске трупе с руском војском под командом генерала Исајева, која је потом ушла у устаничку Србију. Уз садејство с руским снагама 1807. уследили су војни успеси у биткама на Малајници и Штубику. После ослобођења Ужица 1807, у Београдском пашалуку скоро да више није било турских трупа. Обнова независне државе била је већ јасно дефинисана као циљ. Због неочекивано малог обима руске помоћи, Срби су поново помишљали да се обрате за помоћ Аустрији. Зато је специјални руски изасланик, пуковник Паулучи, српским вођама већ у јуну 1807. поднео нацрт документа у 13 тачака (*Паулучијева конвенција*) којим се Србија обавезује да ће, кад стекне независност, владара и државне чиновнике бирати уз сагласност Русије, док ће руски гарнизони бити стационирани на српској територији. У придобијању Срба, Руси су се, кад би се њихови штићеници обратили Аустрији, увек позивали на верско јединство, етничку и језичку сродност. Паулучи је јављао да је при склапању конвенције истакао „религију, језик, обичаје и рат, које Руси и Срби заједно воде против Турака, истоветност интереса, те добротинства нашег пресветлог господара која је показао према Србима, а а међу којима је најзначајније сједињавање наших са устаничким трупама.” Све то одлучно је утицало на Карађорђа: свечано је обећао да више неће тражити политички

²⁸ Г. Е. Маретић, *Историја српске револуције*, Филип Вишњић, Београд 1987, 143.

споразум с Аустријом и да ће се потпуно ставити под покровитељство руског императора.²⁹

Недуго затим у Србију је упућен посебан војно-дипломатски агент Константин Родофиникин (1807–1809) са задатком да надгледа војну сарадњу са Русијом и политички контролише устаничко вођство. Пореклом Грк, Родофиникин се стално мешао у унутрашње послове Србије, понашајући се као да је светионик цивилизације међу варварима. Његови самовољни поступци, међу слабо обавештеним Србима тумачени као воља званичне руске политике, оставили су рђав утисак у народу. Његово подстицање унутрашњих раскола у устаничком вођству (сукоб вожда Карађорђа и Совјета и подела на присталице Русије и Аустрије у Совјету) додатно су компромитовали Родофиникина у српској јавности.

Османско царство је због преврата у Цариграду у мају 1807. запало у велике нереде. Порази у рату против Наполеона приморали су цара Александра I да склопи мировни уговор у Тилзиту, што је знатно утицало на руске планове на Балкану. Примирјем с Турском у Слобозију (август 1807), било је предвиђено да се руске трупе повуку из Србије у Влашку. Карађорђе је невољно прихватио примирје, тако да у Србији од зиме 1807. до лета 1808. није било војних окршаја с Османлијама. Током затишја на фронтима, Турци су, забринуте бригом Русије за српске интересе, покушали да се нагоде с устаничким вођством, али је, понуда, уз сагласност руског изасланика одбијена: као услов тражене су међународне гаранције које би заједнички обезбедили руски цар и Наполеон као посредник између Русије и Високе Порте. Обновљени покушаји Срба да преговарају с Аустријом, најпре отварају границе за набавку хране и дозволама за куповину оружја и муниције, а затим и о преласку под покровитељство бечког императора (Карађорђе је нудио чак и присаједињење Србије Аустрији, с тим да не буде укључена у састав Угарске), такође су ометени захваљујући руском представнику у Србији.

На састанку Александра I и Наполеона у Ерфурту, после претходних разговора у којима је дотицана и судбина Србије, руски цар је одустао од првобитне намере да се она организује као независна држава, или да у склопу ширег преобликовања Османске царевине буде припојена Аустрији. По конвенцији склопљеној у Ерфурту (27. септембар 1808) за Србију је било предвиђено да остане унутар Османске импе-

²⁹ Е. Арато, *Формирање модерне грађанске српске националне идеологије*, Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до краја Првог светског рата, Историјски институт, Београд 1976, 153–154.

рије. Током припрема уставних реформи 1808, у настојању да разграниче надлежности руских изасланика и српских устаника, две депутације, упућене у главни руски стан у Јашију, поднеле су предлог о обнови српског царства које би осим Србије и Црне Горе, обухватило још и Херцеговину, Босну, Стару Србију и аустријске земље насељене Србима. Руски представници уверавани су да је вођство устанка већ склопило тајни савез са сународницима ван граница устаничке државе. Тај план је наишао на одбијање јер је излазио из оквира предвиђеног успостављања руско-турске границе на Дунаву.³⁰ Сваки продор Срба у јужном правцу, према Цариграду, за Русију је био непожељан, јер се није уклапао у њене глобалне планове о Србима као помоћној снази њеним империјалним циљевима.

Наставак рата с Османлијама (1809) после двогодишњег примирја, Русија је искористила да поново позове Србе у заједничку борбу, обећавајући Србији да ће ускоро поново изаћи на Дунав, а у мировном уговору поражене Турке натерати да Србији подаре аутономију под покровитељством руског цара. Русија је српски устанак, заједно с устаницима херцеговачких и црногорских племена, желела да искористи за успостављање војне комуникације између Дунава и Јадрана, једну „заштитну линију” која би се простирала од Црног до Јадранског мора. Руске трупе, међутим, нису избиле на Дунав, па је устаничка војска морала сама да уђе у жестоке окршаје с Турцима.³¹

Операције током 1809. вођене су у два правца: првим, под вођством Карађорђа у правцу Новог Пазара, с циљем да се тамо састану с Црногорцима, устаници су бележили успехе, док се на другом фронту према Нишу експедиција окончала катастрофом. После великог пораза на Чегру и погибије Стевана Синђелића (опкољен, читаво утврђење је

³⁰ У разговору с кнезом Прозоровским, српски депутат Југовић нагласио је да је Србима потпуну независност обећао генерал Михелсон у прогласу од 23. јануара 1807: „Штавише рекао нам је да би било стидно за Србе да плаћају данак Турцима. Цео народ је о томе обавештен и од тада он гаји наду на потпуну независност. Кнез Прозоровски је објаснио да је генерал Михелсон био само главни командант, без права да даје таква обећања, и закључио да се независност Србије не слаже никако с њеним географским положајем. Срби не могу захтевати од Русије да она претпостави интересе једне мале земље интересима простране руске царевине, нити да за њену љубав ратује са свима другим државама.” У разговору са генералом Голенсичев Кутузовим, Југовић је упозоравао да „један народ који има 164.000 записаних бораца против Турака, бориће се чак иако буде остављен самом себи... нити ће издати хришћане који су довели у Србију; они ће се тући полагајући наду у Бога и у своју српску браћу, која живе изван Србије.” (Нав. код. Г. Јакшић, *Борба за слободу Србије 1788–1816*, Геца Кон, Београд 1937, 80–82).

³¹ *Историја српског народа* V–1, 47–53.

подигао у ваздух), Карађорђе је напустио ратиште у правцу Црне Горе и кренуо да зауставља турски продор у унутрашњост Србије. Руски представник Родофиникин, пребегавши у Аустрију.

Незадовољни подршком Руса који су их отворено подређивали својим стратешким интересима, обећавајући им само аутономију у оквиру Османске империје, Срби су се обратили истовремено и Аустрији у Наполеону. Понуда Аустрији да посредује у измирењу с Портом није дала резултата јер кнез Метерних није имао поверења у српске понуде: сазнао је да се за посредовање они обраћају истовремено и Русима и Наполеону: Турци су инсистирали да се искључи свака страна гаранција споразума и да Срби „напусте за свагда и саму мисао о независности.”³² Истог дана када и Аустрији, Срби су заиса, се обратили и Наполеону I. Посебан Карађорђеви изасланик, Раде Вучинић, Србин из Карловца у Војној Крајини, упућен је 1809. преко Букурешта у Беч где се налазио француски император. У представци упућеној Наполеону тражено је покровитељство и заштита *la Grande Nation* за Словено-Сербе; истицане су привредне и политичке користи коју би Француска имала у случају да преузме заштиту Србије: „Слава оружја и подвиг Вашег Величанства разсејала се по целом свету... обрати позор Твој и на Славено-Сербов, у којима ћеш наћи мужество и верност као благодатељу; време и случај оправдаће ову истину и то да су достојни покровитељства Великога народа.”³³

У пропратном акту *Непоколебиме мисли или воља српског народа* које су састављене „с вољом и допуштењем народа српског и врховнога војводе Карађорђа Петровића” напомиње се да „српски народ не припада ником. Сувише да он седам година дана ратујући против мучитеља својих црном крвљу купио је себи и отечеству слободу; и из овога разлога има право избрати себи непосредно могућег покровитеља.” Устаници су указивали да би Србија с Босном и Херцеговином, под француском заштитом, захваљујући својој геополитичком положају била једна држава коју је немогуће освојити. Наполеону је, уз напомену да им Руси нису послали обећану помоћ, нуђено да у српске градове уведе француске трупе, наговештавајући да ће уз њих, на страни Фран-

³² Г. Јакшић, *нав. дело*, 96–97.

³³ М. Гавриловић, *Истиси из париских архива (грађа за историју Првог српског устанка)*, Српска краљевска академија, Београд 1904, док. бр. 402, Београд 16 (28) августа 1809. У потпису Карађорђе је означен као „врховни предводител народ сербскога” и „Правитељствујушчи совјет народни србски”. Вид. такође: *Lettres de Karageorges Pétrovitch prince des Serbes à Napoléon Ier pour lui demander sa protection et son aide 16 août 1809*, Paris [s.n.], 1931.

пуске, бити и њихови сународници из Босне, Херцеговине, Угарске, не искључујући притом ни Бугаре. Уз француску војну и финансијску подршку Карађорђе би лако дигао на устанак Босну и могао ослободити од Турака простор између Саве и Уне и преко Херцеговине се спојити са Французима у Далмацији.³⁴

Упоредо с Вучинићем, у Љубљану, седиште Илирских провинција, упућен је други српски делегат, капетан Никола Шкуљевић из Мостара, који је вождову поруку предао Мармону. Вучинић је у Париз поново упућен 1810, када је од Наполеона поново затражено да прими под заштиту Србе јер у *Provinces Illyriennes* живе такође и Срби, његови саплеменици. Вучинић је, подносећи разне представке, по налогу Карађорђа или самостално, остао у француској престоници од маја 1810. до почетка 1814. године. Наполеон га је о трошку француске владе задржавао за случај да се укаже потреба за сарадњу са Србима, премда је сумњао у могућност раздвајања српских од руских стратешких интереса на Балкану. Подстичући тајно Порту још од 1806. да силом угуши српски устанак, јер је иза њега стајала Русија, Наполеон је следећих година ипак хтео да остави маневарски простор за евентуалну сарадњу са Србима – држао их је у нади да их није сасвим заборавио.³⁵

Без праве подршке у Бечу и Паризу, Карађорђе је био принуђен да се поново обрати Русима с којима није прекидао односе. Уз помоћ нових руских снага које су ушле у Србију, устаници су 1810. повратили изгубљене територије и извојевали нове победе код Варварина и Лознице, али је даљи развој устанка све више зависио од исхода руских операција против Турака на Дунаву. Руско присуство у Србији утврђено је почетком 1811. уласком руског пука у војне посаде Београда, Шапца и Делиграда.

Улазак руских трупа у српску престоницу француски император је оценио као опасну, јер би успостављање јаке Србије под руским утицајем уздрмало француску власт у Далмацији и подстакло претензије и наде милиона православних хришћана на Балкану, који би се због религије обраћали искључиво Русији за војну и политичку подршку. Зато је сматрао да се не сме допустити да се руски утицај у Србији одржи и да мора да се спречи сваки покушај да се на овом простору учврсти

³⁴ М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, док. бр. 403.

³⁵ П. И. Поповић, *Француско-српски односи за време првог устанка. Наполеон и Карађорђе*, Коларац, Београд 1933, 129–138. Види: М. Гавриловић, *Српски покрет и руско-француски односи*, Из нове српске историје, СКЗ, Београд 1927; Д. Т. Батаковић, *La France et la Serbie, 1804–1813*, *Balkanica* XXIX (1998) 117–157.

једна православна управа. Враћање Србије под власт Високе Порте требало је, стога, извести уз посредовање Аустрије.³⁶ На српском питању, Русија је на почетку XIX века почела постепено да истискује Аустрију из средишта Балкана и наметне се, преко Србије, као водећи чинилац у даљем решавању Источног питања. Србија је, међутим, везујући се све одсудније за руске планове на Балкану, улазила у комплекс сложених односа других европских сила са Русијом.

Пред претњом Наполеонове кампање, Русија је крајем 1811. започела преговоре с Турском, да би 1812. у Букурешту склопила мировни уговор на основи *status quo ante bellum*, у којем се први пут изриито помиње Србија. Члан VIII предвиђао је амнестију за устанике и успостављање аутономије, али не и независност Србије. Устаничко вођство било је незадовољно одредбама уговора. Руски изасланик Ивелић убеђивао је Србе да прихвате одредбе уговора и уздају се у подршку руског цара. Делегација упућена на преговоре брзо се уверила да Висока Порта не намерава да испуни одредбе Букурешког уговора. Незадовољни Срби решавају стога да самостално наставе борбу, а тада и кнез Метерних поручује Порти да треба уништити српски устанак јер је претио да се разлије изван граница Османске империје. Три турске армије из Босне, јужне Србије и Бугарске, јачине 100.000 војника у лето 1813. нападе су и већ у октобру реокупирале устаничку Србију. Устаничке вође су с много народа (око 110.000 лица) пребегле у Аустрију. Сам Карађорђе, после кратког задржавања у Аустрији, уточиште је заједно с главним старешинама нашао у Русији.

По основним захтевима за сувереност и укидање феудализма, једнакост грађана и слободу сељачког поседа, Први српски устанак био је балканска варијанта Француске револуције, која је не само Србима у Османској империји, него и суседним народима пробудила веру у могућност националног ослобођења. Српска револуција је, међутим, из геополитичких разлога остала у дубокој сенци Наполеонових ратова, судбински везана за руску политику у Југоисточној Европи. Хабзбуршка монархија је са великом забринутошћу пратила развој прилика у Србији коју је од XVIII века сматрала зоном свог непосредног утицаја. Да би их одвојио од Руса, за Србе је на Високој Порти посредовао и нови аустријски канцелар, кнез Клеменс фон Метерних: издејствовао је споразум о умереној аутономији којим је, међутим, било предвиђено низ додатних, отежавајућих услова око турског суверенитета над Срб-

³⁶ *Correspondance de Napoleon Ier*, t. XXI, 2 août 1810–31 mars 1811. Impr.-Impériale, Paris, 1861, doc. No 17518; Види такође: П. И. Поповић, нав. дело, 162–163.

ијом. Ни такав споразум, разумљиво, није могао да задовољи тежње српских устаника за независношћу.

Српски устанак (1804–1813) значио је почетак процеса националне еманципације балканских народа, која ће, супротстављена османском поретку, уз тежње за стварањем националних држава, једно-времено имати и карактер фундаменталног друштвеног преображаја. Слободан сељачки посед био је основа грађевине на којој је засновано ново уређење, без аристократије и пратећих феудалних односа, са снажним егалитарним тежњама једног доминантно аграрног друштва. Начело народности, као универзални модел обнове националних држава, постаје нова политичка доктрина која ће далекосежно одредити односе Срба и мултиетничке Хабзбуршке монархије, царства чији се поредак заснивао на феудалним правима и династијском легитимизму. Јакобински модел *l'Etat nation* – обнова српске државе по начелу суверености нације – комбинован с немачком концепцијом Volk-а као заједнице језика, традиција, обичаја и историје, преплићући се и постепено се спајајући у једну специфичну доктрину, прераста у дугорочно опредељење током следећих стотину година.

Prof. Dušan T. Bataković Ph.D.
Institute for Balkan Studies
Serbian Academy of Sciences and Arts Belgrade

SERBIA ON THE ROAD TO NATIONAL LIBERATION: REBELLIONS, AUTONOMY, REVOLUTION (1788–1813)

Summary

It was not by chance that the first Balkan revolution (1804-1813), at the beginning of the era of nationalism, occurred in Ottoman-held Serbia. In this northern province of the Ottoman Empire, bordering the Habsburg Monarchy on the Danube and Sava Rivers, the central authority was the weakest while foreign influence was stronger than elsewhere within Turkey-in-Europe. Central Serbia (i.e. 12 *nahis* of the *pashalik* of Belgrade) was populated predominantly by Christian Orthodox Serbs, who had more dynamic and profound contacts with the Western world. Frequent wars, forced migration and resettlement campaigns on the shifting borderland between the Habsburg and Ottoman Empires made ties between the Christian Orthodox Serbs more intensive, in spite of various social and political statuses that they enjoyed under different imperial realms. The logistic support of

the Habsburg Serbs for their brethren in Ottoman-Serbia proved to be a fundamental element in the establishment of Serbia's own institutions.

The first phase of national emancipation was related to the semi-autonomous status enjoyed by the Serbian population after a series of wars and rebellions, when they achieved necessary military experience, and by guarding the Ottoman system against renegade janissaries, obtained significant privileges prior to the 1804 Serbian revolution. Out of thirty-three petitions submitted by the Serbs from the *pashalik* of Belgrade to the Ottoman sultan from 1793 to 1806, only five referred to the agrarian problems while twenty-eight others were related to the extent of their local autonomy. Growing discontent of Serbia's population by outlawed janissaries that usurped their power within the *pashalik* of Belgrade, severely limiting the autonomy obtained from sultan Selim III, eventually triggered a new, wide-scale insurrection (1804) that turned into both a social and a national revolution after 1807, when insurgents, encouraged by the Russian presence in the Danubian principalities and afterwards in Serbia as well, proclaimed independence from Constantinople. In spite of repeated efforts to obtain political support and imperial protection from both from Vienna and Paris for the insurgent Serbia, its leader Karageorge Petrović was bound to follow the geopolitical schemes of Russia who was directly involved in the Balkans, including Serbia. Although the First Serbian Insurrection, labelled by Leopold von Ranke as the Serbian Revolution, was crushed by the Ottomans in 1813, after its leaders rejected the autonomy envisaged by the 1813 Bucharest Treaty, the way to the national liberation, followed by the abolition of feudal ties and gradual cultural recovery, was already open.

L'AUTRICHE-HONGRIE ET LA BOSNIE-HERZEGOVINE 1878–1918: L'HISTOIRE D'UN MALENTENDU FATAL

Slobodan Šoja
Historien et Diplomat

Abstrait: Ce texte traite de la véritable nature de la politique de l'Autriche-Hongrie envers la Bosnie-Herzégovine après le Congrès de Berlin ainsi que de toutes les ambiguïtés de cette politique à la fois civilisatrice et déshonorante mais surtout oppresseur pour la population autochtone. Ce dernier aspect de la politique austro-hongroise fut, en effet, décisif pour le sort de la Double Monarchie qui s'est trouvée – surtout grâce à sa politique anti-nationale en Bosnie-Herzégovine – confrontée à un monde aux aspirations complètement différentes. Les deux mondes étant incompatibles, le choc entre eux fut inévitable et fatal.

Deuxième grand sujet de cet article est la naissance du mouvement des jeunes révolutionnaires, membres de la Jeune Bosnie, dont la naissance est liée à la politique de l'Autriche-Hongrie qui empêchait l'essor des mouvements nationaux des Slaves du sud et la coopération de tous ces mouvements visant à la création d'un Etat (yougo)slave indépendant. La politique répressive et autocratique de l'Empire des Habsbourg fut la raison principale de la formation de la Jeune Bosnie dont les membres furent des contestataires acharnés et irréductibles de l'Autriche-Hongrie.

En comparant ces deux conceptions du futur des Balkans, l'auteur conclut que dans le drame balkanique et mondial de 1914, il est plus important de réfléchir sur les idées et les ambitions du comte Leopold Berchtold et son entourage que sur celles de Gavrilo Princip et ses amis.

Mots-clés: Bosnie-Herzégovine, Yougoslavie, Balkans, Autriche-Hongrie, Nationalisme yougoslave, Jeune-Bosnie, Ivo Andrić, Benjamin Kállay, Gavrilo Princip.

Lorsque le dimanche 28 juin 1914, un peu avant onze heures du matin, Gavrilo Princip assassina l'archiduc François-Ferdinand et son épouse Sophie Hohenberg, personne ne pouvait imaginer qu'il avait, en réalité, mortellement blessé un empire multiséculaire. De plus, deux balles de pistolet suffirent pour accélérer l'histoire du monde entier et pour mettre fin à l'existence de quatre empires et la naissance ou la renaissance de plusieurs Etats

slaves. Un résultat surévalué, certes, mais plus qu'impressionnant pour un très jeune garçon ordinaire, grandi dans un pays marginal.

Pour comprendre les motifs et les raisons directs de l'attentat de Sarajevo en 1914, il faut connaître les caractéristiques principales de l'administration austro-hongroise en Bosnie-Herzégovine et ses rapports avec la population autochtone. Il est nécessaire de donner cet aperçu afin de mieux comprendre les positions et les réactions des acteurs historiques en 1914. L'Autriche-Hongrie n'est restée en Bosnie-Herzégovine que quarante ans. Cela ne suffit même pas à la meilleure administration du monde de séduire la population locale et de la convaincre que c'est l'administration idéale dont elle a besoin. Nous savons depuis longtemps que le comportement des nouvelles autorités envers la population locale n'était pas exemplaire et, au moment de l'attentat, une forte majorité des autochtones rêvait du départ de l'Autriche-Hongrie. On peut même affirmer que c'est déjà en 1878 qu'a commencé le chargement du pistolet de Gavrilo Princip et qu'une armée de mécontents, de pauvres et de tous ceux qui aspiraient à la liberté et à l'unification yougoslave avaient participé à ce chargement.

*L'OCCUPATION DE BOSNIE-HERZEGOVINE EN 1878:
CHOC DES CULTURES*

L'été 1878 en Bosnie-Herzégovine n'était pas comme les autres. Le 13 juillet 1878 au Congrès de Berlin les grandes puissances ont mandaté l'Autriche-Hongrie d'occuper la Bosnie-Herzégovine¹. Les motifs habsbourgeois d'occuper et d'administrer la Bosnie-Herzégovine ont été de nature politique, stratégique et économique et ils pouvaient s'appliquer également à la politique balkanique de l'empire en général². Sur le plan politique, le but principal de l'Autriche-Hongrie a été d'empêcher les plans et les projets nationaux serbes et yougoslaves, incompatibles avec l'avancée habsbourgeoise en direction des Balkans. Sur le plan stratégique, l'essentiel a été d'assurer une position dominante de contrôle des principales routes balkaniques. Et sur le plan économique, la Bosnie-Herzégovine était intéressante

¹ Voir plus dans Grgur Jakšić, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu: rasprava iz diplomatske istorije* [La Bosnie-Herzégovine au Congrès de Berlin: une étude de l'histoire diplomatique], Belgrade 1955.

² Momtchilo Nintchitch, *La crise bosniaque (1908–1909) et les puissances européennes*, 2 vol., Paris 1937.

à cause de sa richesse en matières premières et surtout parce qu'elle constituait un passage commercial important avec l'Orient³.

En Bosnie-Herzégovine occupée tout était à faire. L'Autriche-Hongrie y arrive après une guerre de trois ans qui a ravagé le pays. Le retard par rapport au reste de l'empire était énorme. L'industrie et les investissements n'étaient pas très présents en Bosnie-Herzégovine pendant la période avant 1878⁴. L'objectif de la politique économique de l'Empire des Habsbourg a été d'introduire les mesures nécessaires afin de rendre ses provinces occupées plus riches et d'améliorer la situation économique et sociale de la population. Consciente de sa mission civilisatrice⁵ sur cet ancien territoire ottoman, la Double Monarchie savait très bien ce qu'il fallait faire et comment le faire, en commençant par la réforme de l'administration et jusqu'à la réforme même des mœurs qui maintenaient la Bosnie-Herzégovine dans le passé. Le ministre des Affaires étrangères, Haymerle, était même très ambitieux⁶. Il souhaitait faire de la Bosnie-Herzégovine un modèle pour les autres pays balkaniques, surtout ceux qui se trouvaient sur le chemin vers Salonique.

Ainsi, mouillée depuis 1463 dans le monde et l'esprit ottomans, la Bosnie-Herzégovine changea brusquement de direction en août 1878 et entra, malgré elle, dans le giron de la civilisation occidentale. Ce grand changement, imposé par le nouveau conquérant et le nouvel Empire, a divisé la population locale. Les orthodoxes⁷ et les musulmans⁸ du pays ont laissé ou-

³ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903* [Le régime de Kállay en Bosnie-Herzégovine 1882–1903], Sarajevo 1987, 18–38.

⁴ Ilijas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine* [La naissance de la classe ouvrière en Bosnie-Herzégovine et son développement jusqu'à 1914], Sarajevo 1980, 11–32; Branislav Begović, „Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme otomanske vladavine” [Le capital étranger dans l'économie forestière en Bosnie-Herzégovine pendant l'époque ottomane], *Radovi Šumarskog fakulteta i Instituta za šumarstvo i drvnu industriju u Sarajevu*, V (1960), 52–53, 139, 181, 212–227.

⁵ Robin Okey, *Taming Bosnian nationalism: the Habsburg 'civilizing mission' in Bosnia, 1878–1914*, Oxford, 2007, 29–34.

⁶ Ferdo Hauptmann, *Djelokrug austrougarskog zajedničkog ministarstva finansija* [Les compétences du Ministère commun des finances de l'Autriche-Hongrie], *Glasnik ADABiH III* (1963), 17 ; Ferdo Hauptmann, *Andrassyjeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije* [L'héritage politique d'Andrassy et la politique bosnienne de l'Autriche-Hongrie après l'occupation], *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, VI (1970–1971), 452.

⁷ La population orthodoxe serbe ni diminua ni augmenta pendant l'époque austro-hongroise. Elle représentait en 1879 42,9% de la population totale, en 1885 42,7%, puis 42,9% en 1895 et 43,5% en 1910.

vertement savoir à la Double Monarchie qu'elle n'était pas la bienvenue en Bosnie-Herzégovine. En revanche, la population catholique⁹ fut loyale et la seule qui s'était réjouie de l'arrivée de l'Autriche-Hongrie. Ainsi, pendant plus de trente ans, la résistance silencieuse des musulmans et orthodoxes devra cohabiter en Bosnie-Herzégovine avec l'enthousiasme non dissimulé des catholiques¹⁰.

Les premières trois décennies, les musulmans étaient, sous différentes formes, les plus résistants à la nouvelle occupation. La première fut la forme classique : le choc direct et armé¹¹. Lorsque l'armée impériale tenta de conquérir le pays „avec un orchestre de musique”, comme on le pensait et comme on le disait, une résistance armée très farouche fut réservée au général Josip Filipović qui commandait les troupes austro-hongroises. Un millier de morts et environ quatre mille blessés fut la conséquence de l'occupation¹². Deuxième forme de résistance fut d'ordre mental : ne pouvant pas accepter les nouvelles autorités chrétiennes, une partie de la population fidèle au Sultan décida de quitter la Bosnie-Herzégovine. Cela explique, en partie, la raison de la baisse de la population musulmane en Bosnie-Herzégovine.

La troisième forme fut très particulière. Il s'agit de la résistance passive appropriée à la population conservatrice de Bosnie-Herzégovine, habituée et éduquée pendant des siècles d'affronter les changements brusques et moderne avec une grande suspicion, voire mépris. Les musulmans étaient persuadés que le Sultan reviendra et que le Kaiser sera chassé. Ceux qui ne voulaient pas quitter le pays ont trouvé une solution pour faire semblant que l'Empire Ottoman vivait encore en Bosnie-Herzégovine. Originale et dégoûdée, la population musulmane s'est repliée sur elle-même dans les endroits où „le Boche” ne s'aventurerait guère, notamment au cœur de la vieille

⁸ Les musulmans connurent une petite baisse de la population au cours de l'occupation autrichienne. En 1879 ils représentaient 38,7% de la population totale, en 1885 36,9%, puis 35 % en 1895 et 32,2% en 1910.

⁹ Les catholiques ont augmenté le plus leur population entre 1878 et 1914. De 18,1 en 1879, les catholiques représentèrent 19,9% de la population totale en 1885. En 1895 ils étaient 21,3%, et finalement 22,9% en 1910.

¹⁰ Sur la période austro-hongroise en Bosnie-Herzégovine voir une excellente étude en allemand, traduite en serbo-croate: Srećko M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918): die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, München, 1994; (Srećko M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju 1878–1918: inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar 2002).

¹¹ Naučni skup „Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini” [Colloque scientifique : La résistance en Bosnie-Herzégovine contre l'occupation de l'Autriche-Hongrie], Sarajevo 1979.

¹² László Bencze, *The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878*, New York 2005.

ville, Bašćaršija, une ruche ottomane par excellence. Tout a été déjà construit dans l'ancien style: impossible donc que le conquérant impose sur cette zone un nouveau style architectural. Il n'a qu'à chercher ailleurs les espaces pour l'expansion de l'architecture de l'Europe centrale. Quelques incendies à Bašćaršija ont été toujours attribués aux Autrichiens qui, selon les « réfugiés », tentaient à tout détruire afin d'effacer des traces de l'architecture ottomane. C'est ainsi qu'un système des permanences a été spontanément organisé. Il y avait toujours quelqu'un qui veillait à ce que l'incendie qu'on croyait imminente ne se propageât pas.

Cachés dans cet oasis de l'architecture et du quotidien ottomans, ses habitants défiaient à la fois le temps et le conquérant. Ils s'étaient tellement bien cachés que l'historiographie yougoslave ne les a pas retrouvés et, par conséquent, ne s'est jamais occupée de cette forme de résistance. Certains de ces réfugiés volontaires passaient toute la journée dans des cafés enfumés, silencieux et triste, buvant des cafés innombrables et fumant sans cesse. Les voyageurs étrangers nous reproduisent parfois cette ambiance¹³. Ils avaient souvent l'impression de se trouver au Moyen Orient. Et en réalité, ils se trouvaient dans un refuge temporaire et absurde, fuyant la modernité. Ainsi à Sarajevo après 1878 existaient parallèlement deux mondes différents, vivant dans des siècles différents. A quelques mètres seulement les gens se saluaient à deux façons totalement opposées : on entendait les salutations séculaires de *sélam aleikoum, merhaba, mashallah, inshallah*, d'un côté et quelques mètres, ou quelques siècles, plus loin les nouveaux passants dans les rues centrales de Sarajevo, venus de l'Empire, disaient les uns aux autres : *Habe die Ehre, Küß die Hand* etc. Drôle de mélange de la *Gemütlichkeit* viennoise et de la familiarité et la simplicité sarayéviennne¹⁴. Le ton, pourtant, a été donné par la civilisation occidentale, incomparable avec ce microcosme des rebelles passifs de Bašćaršija, comptant le temps à reculons. En résumé, l'handicape principal de la Double Monarchie dans sa mission civilisatrice en Bosnie-Herzégovine fut la longue occupation ottomane, demi-séculaire, occupation qui a forgé en Bosnie-Herzégovine un trait de caractère et une mentalité complètement opposés de ceux dont l'Empire des Habsbourg fut l'incarnation. On proposait la modernité et la nouvelle culture à une population qui fuyait la modernité tout

¹³ Voir par exemple l'excellent livre de Guillaume Capus, *A travers la Bosnie et l'Herzégovine: études et impressions de voyage*, Paris 1896.

¹⁴ Momo Kapor, écrivain serbe né à Sarajevo, dans son excellent roman *Le tapis vert du Monténégro* (éditions L'Age d'Homme), donne une merveilleuse image de ce croisement et de cet enchevêtrement des civilisations. Il y parle du *combat* de „l'Occident calculateur contre l'Orient irrationnel. Jean Sébastian Bach contre un muezzin enroué criant du sommet d'un minaret. La spéculation catholique ou l'inertie orthodoxe contre le fatalisme islamique. La neige des glaciers alpins contre la fumée d'un narghilé...”

en méprisant la culture. Si les élites musulmanes avaient salué la nouvelle administration, c'était pour des raisons pragmatiques, mais les masses, trop habituées à l'ancien, n'ont jamais accepté le nouvel empire d'autant plus que leur situation sociale ne s'était pas du tout améliorée.

Les Serbes ont également participé à la résistance armée en août 1878. La population orthodoxe du pays s'est insurgée par l'inertie parce que la révolte constituait une partie significative de leur histoire pendant l'occupation ottomane. Alors que le mécontentement des musulmans était lié à la disparition de la domination turque et musulmane et de différents privilèges que cette couche de population jouissait dans la société, les Serbes espéraient voir l'unification de la Bosnie-Herzégovine avec la Serbie.

La question principale par laquelle les Serbes devaient juger le nouveau dominateur en Bosnie-Herzégovine fut la question sociale, plus précisément la question agraire. Le changement du pouvoir en Bosnie-Herzégovine en 1878 a donné l'espoir aux serfs chrétiens que l'Autriche-Hongrie mettra fin à leur calvaire social. Ils croyaient que le nouveau gouvernement allait apporter des nouvelles conditions de vie, nettement améliorées. Rien ne changea pourtant. La réforme agraire a été reportée pour une période indéfinie.

Beaucoup d'études historiques sur la question ont été publiées¹⁵, mais cette situation sociale est le mieux relatée dans un petit récit d'Ivo Andrić, intitulé *L'histoire du serf Siman*. Même s'il s'agit d'un texte littéraire, l'histoire est très authentique et sa symbolique mérite d'être étudiée en profondeur. Comme tous les paysans de Bosnie-Herzégovine pendant l'époque ottomane, les serfs avaient différentes obligations envers leur propriétaire terrien. Tant qu'ils pouvaient les serfs respectaient les lois ottomanes, mais avec l'arrivée de l'Autriche-Hongrie, ils décidèrent de ne plus payer leurs tributs aux Turcs, espérant que le jour de leur libération sociale était arrivé avec l'arrivée d'un empire chrétien.

Les attentes trop fortes et impatientes se transforment souvent en déceptions, encore plus grandes. Le pouvoir chrétien a remplacé le pouvoir ottoman, certes, mais les lois relatives au statut social des serfs avaient demeuré. La nouvelle société, constituée sur d'autres valeurs, n'était pas encore prête d'offrir aux serfs un peu plus de justice. Justice qu'ils n'ont jamais eue et qui espéraient tant. Le héros de l'histoire d'Ivo Andrić, le métayer Siman, l'a bien senti. Il avait du mal à comprendre que sa situation dans la société ne s'était nullement améliorée. Aussi, amer, déçu et désespé-

¹⁵ Voir notamment Hamdija Kapidžić, *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)* [La question agraire en Bosnie-Herzégovine pendant l'administration austro-hongroise de 1878 à 1918], ANUBiH Radovi 16 (1973).

ré, a-t-il décidé de faire sa propre justice en refusant de remplir ses obligations envers son propriétaire¹⁶.

Toutefois, le pouvoir autrichien ne veut pas remettre en question la propriété foncière et il a laissé les propriétaires musulmans de préserver leurs droits semi féodaux. Jusqu'à la fin du règne austro-hongrois la question agraire ne sera pas délibérément résolue. Autrement dit, 90% de la population agricole aura une raison forte pour manifester son hostilité envers les autorités austro-hongroises¹⁷. De plus, les Serbes ne pardonneront jamais à Vienne ce manque de bonne volonté et ce refus d'améliorer la situation des paysans. Et si Vienne avait résolu la question agraire en faveur des paysans chrétiens dans les premières années de l'occupation? Sur le plan psychologique, la Double Monarchie auraient pu gagner si importante faveur des chrétiens, notamment des Serbes. Mais entre les masses serbes et les élites musulmanes, Vienne a préféré de séduire ces dernières. C'était une grande occasion manquée qui a clairement établi la position négative de la majorité de la population serbe envers l'Empire. A la question agraire s'ajouteront très vite d'autres questions très importantes: politique, nationale, éducative, culturelle... Les questions immédiatement transformées en malentendus, incompréhensions, problèmes et animosités profondes qui creusaient l'écart entre les deux.

¹⁶ La scène est très révélatrice, témoignant des relations de l'époque. C'est une discussion entre le serf Siman et son *ancien* propriétaire, Ibraga, dialogues très historiques et réels, rapportés par Ivo Andrić:

„– Tu vois, Ibraga, les temps nouveaux sont arrivés, nouvelle justice et le nouveau juge.

– Oui, le Dieu a voulu que les temps changent, mais tu es un homme intelligent, Siman, et tu sais bien qu'il n'existe pas le droit donnant à toi ce qui appartient à moi.

– Eh, bien si, il en a, Ibraga, il y en a. Ce qui est à toi aujourd'hui appartenait à autrefois à mes ancêtres et le jour est venu que les choses redeviennent comme avant.

– Tu vas trop loin, Siman.

– Je peux aller aujourd'hui où je veux.

– Tu crois?

– Je peux, autant que je veux, Ibraga.

– Bon, je suis venu quand même pour récupérer la moitié des prunes qui m'appartiennent par la loi.

– Eh, non, c'est fini. Si tu veux manger des prunes, manges autant que tu veux, mais tu n'emporteras aucune, pas une seule! Je brûle d'envie de te voir repartir les corbeilles vides de ce même verger d'où tu es toujours rentré les corbeilles pleines. Je fais cela pour le repos de l'âme de tous les morts depuis quatre cents ans. Pendant quatre cents ans vous étiez nos maîtres, désormais c'est notre tour et cela pendant quatre cents ans et après on va se mettre d'accord qui va dominer après, pendant les nouvelles quatre cent années ».

¹⁷ Le héros d'Andrić n'est certainement pas le seul à dire, avant de plonger dans l'alcool, une phrase bien plausible : „Le Boche m'a trompé, salaud haineux, mais c'est moi qui a le droit, c'est moi qui a le droit!”

BENJAMIN KALLAY: LA MODERNISATION
OU LA DIVISION ETHNIQUE

Les deux dernières décennies du XIX siècle de l'histoire de la Bosnie-Herzégovine furent fortement marquées par l'activité de Benjamin Béni Kállay, nommé ministre commun des finances en 1882, et par conséquent administrateur des provinces occupées¹⁸. Ce diplomate hongrois, bon connaisseur des Balkans avait de très grandes ambitions et voulait changer totalement le destin et l'image de la Bosnie-Herzégovine¹⁹. Tâche plus facile à imaginer qu'à réaliser. Cependant, Kállay s'est donné une autre tâche, bien avant d'être en mesure de pouvoir changer le sort et l'histoire de la Bosnie-Herzégovine. Cela remonte aux temps où il était le consul de l'Autriche à Belgrade. Après l'entretien avec le premier ministre serbe, Jovan Ristić, le 10 novembre 1868, Kállay note dans son journal: „ce serait vraiment un grand résultat si j'arrivais à éloigner les Serbes des Croates. La tâche est énorme, mais je vais agir dans cette direction. Depuis longtemps je considère que ces deux peuples ne peuvent être des amis car les deux aspirent à l'hégémonie. Leurs revendications envers la Bosnie-Herzégovine sont identiques. La question de ces provinces est donc cette pomme d'Eris qui, habituellement et à temps utile jetée parmi eux, pourrait aliéner les uns des autres”²⁰. Plus tard, le 10 avril 1877, peu avant de devenir le *Sektionschef* à Ballplatz, dans un mémorandum envoyé à l'empereur François-Joseph, Benjamin Kállay avait défini sa philosophie politique comment administrer la Bosnie-Herzégovine: „la division religieuse en Bosnie-Herzégovine constituait une occasion avantageuse pour les autorités habsbourgeoises dont il fallait profiter”²¹. Il ne changera pas cette philosophie jusqu'à sa mort.

Son activité en Bosnie-Herzégovine eut deux visages bien différents. D'un côté, Kállay réussit à faire nettement progresser le pays sur les plans administratif, économique et culturel. La modernisation fut rapide et visible

¹⁸ Sur Benjamin Kállay et sa politique en Bosnie-Herzégovine, ainsi que sur les politiques hongroise et autrichienne dans les Balkans, voir le livre monumental et incontournable de Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903* [Le régime de Kállay en Bosnie-Herzégovine 1882–1903], Sarajevo 1987.

¹⁹ „Je n'ai d'autres objectifs et pensées que de satisfaire mes ambitions... Je garde toujours l'espoir qu'un jour je deviendrais le leader d'un peuple”, dans: *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868–1875* [Le journal de Benjamin Kállay], traduit et commenté par Andrija Radenić, Belgrade – Novi Sad, 1976, 175.

²⁰ Cité dans : Tomislav Kraljačić, *Kalajeva politička prošlost i djelatnost do 1882. godine* [Le passé politique de Kállay et son activité jusqu'à 1882], Prilozi Instituta za istoriju, 18 (1981), 107.

²¹ Cité dans Vasilj Popović, *Kalajev plan o Bosni* [Le projet de Kállay sur la Bosnie], *Kalendar Prosvjete za 1936*, Sarajevo 1935, pp. 24–26.

et l'économie était stable et croissante²². Les recettes ont augmentées de 7,3 millions de florins en 1882 à 25 millions de couronnes²³ en 1902. En même temps fut construit 830 km de chemins de fer²⁴. Le grand développement des communications, des routes et des chemins de fer, était d'intérêt politique, militaire et économique. Les locaux engagés dans les travaux ont été bien payés. Les emprunts pour la construction ont été cherchés dans l'Empire des Habsbourg et dans l'Europe, mais c'est le pays qui devait toujours rembourser les annuités des crédits de son propre budget²⁵. L'industrie de bois en Bosnie-Herzégovine fut bien développée et la plus importante. Les autorités ont introduit plusieurs mesures afin d'attirer le capital étranger. Le développement de cette industrie fut rapide et les bois de Bosnie-Herzégovine pouvaient être vendus entre 20 et 25% moins cher que les bois autrichiens, ce qui alarma les hommes d'affaires dans l'Empire qui parlait même de *Bosnische Gefahr*²⁶. Entre 1903 et 1912 les exportations allaient de 80,4 millions à 130,2 millions de couronnes, tandis que les importations s'élevaient de 90,6 en 1903 à 174,7 couronnes en 1912. Il faut ajouter que le déficit ne fut pas préoccupant parce que les besoins pour l'armée habsbourgeoise figuraient dans les importations et c'est Vienne qui payait la totalité de ces frais importants.

Néanmoins, la politique nationale et sociale de Kállay fut un échec total. Devant le danger de l'explosion des sentiments nationaux, veillant surtout à ce qu'aucune des communautés ne devienne trop forte, Kállay n'avait d'autre réponse que le contrôle strict et acharné des activités nationales ou religieuses de chaque communauté, contrôle plein d'interdictions et de privations. Plus les sentiments nationaux se développaient et se consolidaient, plus les restrictions policières furent importantes et impitoyables. C'est alors

²² Dževad Juzbašić: *Neke karakteristike privrednog razvitka Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1914. godin* [Les caractéristiques du développement économique de Bosnie-Herzégovine de 1878 à 1914], *Pregled* 3 (1984), 233–244.

²³ En 1891 la couronne remplaça le florin.

²⁴ Dževad Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kallayeve ere* [La construction des chemins de fer en Bosnie-Herzégovine dans le cadre de la politique austro-hongroise jusqu'à la fin du règne de Benjamin Kallay], Sarajevo 1974, 115–121, 253–262.

²⁵ Ferdo Hauptmann, *Financiranje bosanskohercegovačkog željezničkog programa iz godine 1913* [Le financement du programme ferroviaire de Bosnie-Herzégovine en 1913], Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu I (1963), 121.

²⁶ Branislav Begović, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878–1918)*, sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku prerađu drveta [Le développement de l'industrie forestières en Bosnie-Herzégovine pendant l'administration austro-hongroise (1878–1918), avec aperçu particulier sur l'exploitation des forêts et le façonnage industriel des bois], Sarajevo 1978, 59, 162.

qu'à la surprise générale, vers la fin des années 1880 et au début des années 1890, Kállay prit une décision parfaitement illogique. En plein envol des sentiments nationaux serbes et croates, Kállay – le même « visionnaire » de 1868 qui voulut exacerber et augmenter des divisions religieuses en Bosnie-Herzégovine et en profiter politiquement – entama le processus de la formation d'une seule nation en Bosnie-Herzégovine²⁷. Autrement dit, il fallait diminuer ou éliminer le sentiment national existant parmi les différentes communautés et le remplacer par un sentiment d'appartenance à la nation bosnienne, une nouvelle nation faisant partie de ce grand empire multinational.

Il était toujours difficile de gérer la question nationale en Bosnie-Herzégovine même si on proposait des solutions heureuses. Et la formule de Kállay, même à court terme, ne fut pas du tout heureuse. Mettre l'accent sur les divisions et lancer par la suite l'idée de formation d'une seule nation aux moments où les sentiments nationaux grandissaient, constituait une politique fatale à long terme. Déjà en 1895, Kállay avoue que cette conscience ne s'est pas répandue dans le pays. Benjamin Kállay a tout simplement travaillé contre la nature. Il en était parfaitement conscient et il a même intégré dans sa philosophie et sa pensée politique que le sens de son règne consistait à s'opposer à la création d'un Etat démocratique²⁸. Selon Ivo Andrić „le système des lycées autrichiens en Bosnie n'avait qu'un seul but : étouffer tout germe de l'idée d'indépendance ainsi que tout penchant vers quelque chose d'original, créatif ou supérieur”²⁹.

L'histoire peut souvent être injuste avec certains de ses héros du passé, notamment si elle les juge exclusivement d'après ce qu'ils n'avaient pas fait. L'historiographie, yougoslave en particulier, se souvient surtout de Kállay qui a échoué dans sa tentative mal engagée de créer contre nature une nation artificielle sur le territoire de Bosnie-Herzégovine. On oublie toujours que le sens de son action a été également la modernisation de la société en général, de l'administration et de la technologie. Il s'agit d'un travail extraordinaire et ces résultats positifs sont inséparables de sa politique nationale malmenée.

Le premier aspect de son activité, la modernisation et l'euro-péisation du pays, eut un effet positif sur tout ceux qui furent satisfaits parce que l'anarchie et la corruption – dominant la vie quotidienne pendant l'époque

²⁷ Tomislav Kraljačić, *op. cit.*, 186–308.

²⁸ Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918* [La création de la Yougoslavie 1790-1908], Belgrade 1989, vol. II.

²⁹ Dans son conte *Crveni cvet* (La fleur rouge), Andrić se souvient d'un professeur fanatique de loyauté. Après quelques années, dit Andrić, „son travail pédagogique se transforma en lutte acharnée contre la jeunesse, les caprices juvéniles, contre le besoin permanent des jeunes de jeux, rires, changements ou des nouvelles”.

ottomane – étaient disparues et la loi et l'ordre étaient introduits par la Double Monarchie. Les personnes qui avaient un esprit entrepreneur ont parfaitement profité de ces nouvelles conditions et se sont vite enrichies. Ainsi, dans la deuxième génération de la population locale, toute religion confondue, on trouvait une couche sociale loyale à l'Empire des Habsbourg qui n'était pas prête à se battre contre lui. Ce groupe va constamment augmenter mais restera toujours minoritaire, limité aux gens riches et privilégiés dans la mer des mécontents, privés de droits ou persécutés.

Au début du XXe siècle apparaîtra sur la scène politique une nouvelle génération qui entrera souvent en conflit avec la génération précédente. Dans une lettre écrite en 1911, l'idéologue du mouvement des jeunes de Bosnie-Herzégovine, Vladimir Gaćinović a brutalement témoigné de ce conflit des générations en parlant de „nos pères, nos dictateurs, nos tyrans”³⁰ qui forcent leurs enfants de vivre paisiblement et dans la loyauté. Par l'instinct et le souci paternel, certes, mais aussi parce qu'ils croyaient que le progrès économique et culturel, réalisés par Vienne devaient ramener leurs enfants au moins vers le respect envers l'Empire. C'est le contraire qui s'est produit³¹. Rien de plus simple que s'opposer aux autorités après s'être opposé aux parents. Et cette force d'opposition ne s'explique pas, elle ne se définit pas, elle est spontanée et insaisissable. Et deviendra fatale le 28 juin 1914.

GAVRILO PRINCIP, LA JEUNE BOSNIE ET LA JEUNE JOUGOSLAVIE

Le milieu où Gavrilo Princip est né le 13 juillet 1894 l'a fortement marqué. Le progrès que l'Autriche-Hongrie a accompli sur tous les plans en Bosnie-Herzégovine, concentré dans les villes, n'est pas allé jusqu'au village d'Obljaj, le lieu de naissance de Princip. A l'ouest de la Bosnie, près de la Croatie, dans ce village pauvre et abandonné, Gavrilo a vécu sa tendre enfance en souffrances, autour des autres qui souffraient. Sa famille pourtant, n'était pas la plus pauvre. Son père se déplaçait beaucoup et gagnait ce qu'il fallait pour vivre normalement. C'est la raison pour laquelle il décida d'assurer l'éducation à ses enfants. Le fils aîné, Jovo, est ainsi parti pour Sarajevo. Le père de Gavrilo, Petar, avait une liaison amoureuse avec une

³⁰ Vojislav Bogićević, *Mlada Bosna. Pisma i prilozi* [La Jeune Bosnie. Les lettres et les autres documents], Sarajevo 1954, 57.

³¹ Une scène dans la cathédrale orthodoxe à Sarajevo est très révélatrice. Lorsque, pendant la messe, le chef de l'église orthodoxe en Bosnie-Herzégovine, le Métropolitain Letica, les mains en l'air et le regard vers le ciel, bénissait l'Empereur François-Joseph – dont le portrait de deux mètres se trouvait dans sa chambre – tout le monde s'est agenouillé sauf les jeunes écoliers. (cf. Vladimir Dedijer, *Književnost i istorija* [La littérature et l'histoire], Belgrade 1985, 171.)

catholique du village voisin. Son père ne lui permit pas de se marier et à l'âge de 30 ans il épousera une fille de 17 ans, Marija. Elle est dynamique, décidée, adroite, franche, libre, indépendante, pas trop pratiquante... Gavriilo était celui que, parmi ses huit enfants, elle aimait le plus, tellement il lui ressemblait. Les biographes de Princip ont noté qu'il avait commencé à marcher lorsqu'il n'avait que neuf mois³². A l'école, Gavriilo était un excellent élève et passionné de lecture. Il collectionne déjà des livres et lit beaucoup. Il est curieux, honnête. Sa mère témoignait qu'il était toujours prêt à se battre lorsqu'il sentait que quelque chose n'était pas juste. Il n'avait pas peur d'affronter même celui qui est plus âgé que lui ou plus fort que lui. Il fallait justifier le nom de famille.

C'est en 1907 qu'il quitte définitivement son village natal. Son frère aîné Jovo a, installé près de Sarajevo, à Hadžići, avait déjà entamé une modeste carrière d'entrepreneur, commerçant en bois et en charpentes. Il va finir par y ouvrir une scierie. Si Jovo ne s'était pas débrouillé et devenu aisé, Gavriilo serait resté dans sa maison natale. A Sarajevo, Princip a failli s'inscrire dans l'école militaire, étant donné qu'elle était gratuite. On imagine mal aujourd'hui Gavriilo Princip porter l'uniforme de la *K.u.K bewaffnete Macht*. En dernière minute le frère de Gavriilo changea d'avis et il l'inscrit dans l'école de commerce. Il est toujours un excellent élève et encore plus passionné de lecture. « Les livres constituent ma vie », dira-t-il à plusieurs reprises. Seul, indépendant, entouré de livres, il commence à réfléchir et à construire sa philosophie du monde et de la vie. Il faut savoir et toujours souligner qu'il s'est formé tout seul. Il lit tout le temps, à l'école, pendant les cours sous la tablette, chemin faisant, pendant le repas... le soir, en cachette, parce que les propriétaires des petites chambres à bas prix ne permettaient pas le gaspillage de l'énergie. Il aime lire Alexandre Dumas père, Eugène Sue, Xavier de Montépin, Victor Hugo, Guy de Maupassant, Walter Scott, les romans policiers... Maigre et de petite taille, il n'aimait pas le surnom *Gavrila*, ce qui signifie le petit Gavriilo. Amateur de Victor Hugo, il préfère qu'on l'appelle *Gavroche*. La Bosnie-Herzégovine multiethnique l'attire de plus en plus. Parmi ses amis proches, il compte des musulmans, des catholiques, des juifs. Il ne voyait autour de lui que des frères en souffrance. Ce trait de caractère de Gavriilo Princip est le plus important et le moins accentué dans l'historiographie, surtout l'historiographie contemporaine.

En 1911 on distingue déjà un garçon plein d'énergie et de ténacité. On le voyait se promener dans les rues portant les badges en couleurs rouge-

³² Sur la vie de Gavriilo Princip voir: Drago Ljubibratić, *Gavriilo Princip*, Beograd, 1959; Božidar M. Tomić, *Poreklo i detinjstvo Gavriila Principa* [Les origines et l'enfance de Gavriilo Princip], Nova Evropa, 26 octobre 1929 ; Božidar M. Tomić, *Rod i dom Gavriila Principa* [La famille et la maison de Gavriilo Princip], Narodna odbrana, 46–49 (1939).

bleu-blanc-rouge, symbole de l'organisation progressiste serbo-croate, créée vers la fin de l'année 1911. Le président de cette organisation fut Ivo Andrić et Princip figurait parmi les premiers membres. Les radicaux les appelaient *les caméléons*. Le nom des *radicaux* fut donné à tous ceux qui étaient exclusivement serbes ou croates et qui ne se mélangeaient guère entre eux. Dans ce sens il est caractéristique une lettre de Gavrilo Princip, en date du 17 avril 1912, à son camarade de l'école Marko Maglov, alors étudiant en médecine à Prague: „Nous avons ici deux groupes : les nationalistes serbes qu'on appelle les radicaux et les progressistes [...] Les Croates se sont joints à nous et nous avons commencé à travailler. Les radicaux nous ont immédiatement attaqué, en nous reprochant que nous n'étions pas de véritables Serbes. Parmi nous se sont établis la haine et l'abîme [...] On ne pouvait rien faire parce que les affaires personnelles jouent ici un rôle plus important que les affaires communes”³³.

Il faut savoir que la grande majorité des Serbes et de Croates de Sarajevo étaient des *radicaux* et qu'ils suivaient très attentivement ce qui se passait dans la vie politique en Croatie et en Serbie. Il n'y avait pas beaucoup de contacts entre eux. De l'autre côté, à partir de 1911, la jeunesse progressiste serbo-croate a fait les premiers pas vers le rapprochement de deux nations. Les musulmans participaient également dans ce processus, plus précisément ceux qui commençaient à se déclarer serbes ou croates. Les jeunes progressistes étaient les premiers et les seuls à le faire. Il faut également savoir que la grande majorité des Serbes et de Croates de Bosnie-Herzégovine prônaient la politique de l'utilisation des moyens légaux en vue d'obtention de quelques avantages politique ou autre. Ils préféraient les négociations et la ténacité. Un seul groupe, complètement minoritaire et isolé, celui des jeunes indomptables, avait suivi son propre chemin, où ils ont vécu entre l'incompréhension et le danger, entre l'outrage et la trahison³⁴. C'étaient des membres de la Jeune Bosnie, organisation non officielle de la jeunesse progressiste serbo-croate, qui regroupait les jeunes qui ne reconnaissaient pas de frontières religieuses, nationales et même étatiques. Ce fut un mouvement que personne ne pouvait arrêter. Autant ils étaient en Bosnie-Herzégovine pour une étroite coopération multi-religieuse, autant ils étaient tous, à la différence des radicaux majoritaires, pour la formation de la Yougoslavie.

³³ Vojislav Bogićević, *Mlada Bosna. Pisma i prilozi* [La Jeune Bosnie. Les lettres et les autres documents], Sarajevo 1954, 130–133.

³⁴ Slobodan Šoja, *Bila jednom jedna omladina. Mlada Bosna između mučeništva i nerazumijevanja* [Il était une fois une jeunesse. La Jeune Bosnie entre le martyre et l'incompréhension], *Politeia* 7 (2014), 107–125.

Les trois premiers mois de l'année 1912 restèrent marqués par la solidarité entre la jeunesse yougoslave. Après l'introduction du régime despotique de Slavko Cuvaj en Croatie, en janvier 1912, les jeunes croates organisèrent immédiatement les grandes manifestations à Zagreb afin de s'insurger contre ce régime. Elles étaient immédiatement suivies des manifestations de solidarité à Sarajevo, en février 1912³⁵. Ce fut le baptême de feu pour Gavrilo et ses amis. En premières lignes, Princip se trouvait parmi ceux qui ont été blessés lors des affrontements avec les gendarmes, commandés par un Hongrois. Le sabre a touché Gavrilo Princip le long du dos en déchirant complètement son costume et en laissant des égratignures sur sa peau. Il ne manquait qu'un ou deux centimètres pour le toucher mortellement, comme ce fut le cas avec un élève musulman qui périt dans ces affrontements. A partir de cette date, la politique de *Landesregierung* à Sarajevo va se radicaliser³⁶ et l'année suivante, au mois de mai, le gouverneur du pays, le général Oskar Potiorek, va introduire *Ausnahmegesetze*, les mesures extraordinaires très strictes, en interdisant toute organisation ou association serbe. Le résultat en fut fatal : lors du procès en octobre 1914 contre les complices dans l'attentat du 28 juin, les jeunes ont répété à plusieurs reprises que les mesures de Potiorek les avaient consterné et encouragé de perdurer dans leur combat. Ces mesures ont donc bien renforcé la solidarité des jeunes en Bosnie-Herzégovine mais aussi sur l'espace yougoslave, solidarité qui se transformera en un mouvement révolutionnaire général, solidarité qui ressemblait à un poison contre laquelle la Double Monarchie n'avait pas de contrepoison.

En automne 1912 Princip s'installe à Belgrade³⁷. Lors de son séjour il est discret et ne fréquente que ses compatriotes de Bosnie-Herzégovine. Il continue à lire passionnément et il rêve toujours les mêmes rêves. Et puis un jour, à l'adresse d'un ami de Princip, Nedeljko Čabrinović, arrive à Belgrade une enveloppe en provenance de Bosnie-Herzégovine, datée du 17 mars 1914. Dans l'enveloppe il n'y avait qu'une petite coupure de presse, plus précisément une information très courte que François-Ferdinand devait venir en Bosnie-Herzégovine pour assister aux manœuvres militaires. A l'intérieur de cette lettre il n'y avait aucun autre papier ou message. Dès la réception de la lettre,

³⁵ Slobodan Šoja, *La jeunesse yougoslave de l'Autriche-Hongrie au début du XXe siècle et sa perception des Guerres balkaniques, Etudes danubiennes*, t. 29, n° 1–2, 2013, 47.

³⁶ Hamdija Kapidžić, *Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912 godine* [Les désarrois de la politique austro-hongroise en Bosnie-Herzégovine en 1912], dans *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom. Članci i rasprave* [La Bosnie-Herzégovine sous l'administration austro-hongroise], Sarajevo 1968, 112.

³⁷ Sur le séjour de Princip à Belgrade voir Ratko Parežanin, *Gavrilo Princip u Beogradu: Mlada Bosna i Prvi svetski rat* [Gavrilo Princip à Belgrade: La Jeune Bosnie et la Première guerre mondiale], Belgrade 2013.

Čabrinović la montra à Princip. *Il l'a lu*, raconte Čabrinović, *et ne dit rien*. Le soir, pendant le dîner, Princip demande à Čabrinović de sortir à l'extérieur afin que personne ne les entende et lui propose de commettre l'attentat. *Après de petites hésitations, j'ai accepté*, dit Čabrinović. *Nous nous sommes donnés la parole en se serrant la main*. Voici l'histoire la plus courte, la plus simple et la plus claire sur l'Attentat de Sarajevo. L'idée de l'attentat a été complètement spontanée et elle était le résultat du malentendu incurable existant entre une partie de la population de Bosnie-Herzégovine et la Double Monarchie. Personne ne s'est mêlé ni influencé la décision de Čabrinović et Princip qui ont vite trouvé le troisième complice, Trifko Grabež, jeune lycéen de Sarajevo habitant ensemble avec Princip et Čabrinović à Belgrade. Une fois l'équipe formée, elle avait besoin des armes. Le trio connaissait un certain Djuro Šarac, leur ami de l'école de Sarajevo, un peu plus âgé qu'eux. C'est par l'intermédiaire de Šarac que la Main noire est entrée en contact avec les trois complices. Le soutien de la Main noire était logistique et non pas idéologique. Cette organisation militaire secrète a organisé les entraînements pour apprendre aux garçons de tirer, parce qu'ils n'ont jamais vu le revolver. Mais la grande question qui se pose est la suivante: qui a cherché qui et pourquoi ? Qui a fait le premier pas ? Ce sont les membres de la Jeune Bosnie qui se sont adressés non à la Main noire mais à ceux qui pouvaient leur donner des armes. Est-ce que c'était la Main noire où une société de chasse de Niš ou d'autres villes ou villages, cela leur était parfaitement égal. Ce sont des armes dont ils avaient besoin et rien de plus.

Le 28 mai 1914, les complices passent en Bosnie-Herzégovine clandestinement. Il leur restait un mois de vie en liberté. Et ce fut une véritable liberté que les services de l'ordre de Sarajevo n'avaient aucunement perturbée ! En effet, même si les policiers savaient que Čabrinović et Princip, qualifiés déjà comme dangereux, étaient en ville, personne ne les a dérangés. Etrange. En général, l'attentat de Sarajevo est un exemple rare du hasard : la victime s'arrête à deux pas de l'assassin qui, en plus, est un tireur sans aucune expérience. Pourtant, ses deux balles ont été mortelles. Si on rajoute que la sécurité fut d'un niveau lamentable, qu'aucun des dizaines de milliers de soldats que François-Ferdinand inspectait à la veille n'est arrivé pour assurer sa protection, on pourrait peut-être oser se poser timidement la question si François-Ferdinand, chasseur passionné, était envoyé en Bosnie-Herzégovine délibérément au moment où la saison de la chasse venait de commencer ? Une chasse particulière et inédite où l'héritier du trône ne sera pas le chasseur mais le chassé. Bref, si l'attentat était *inévitabile* à cause des sentiments très réchauffés de la Jeune Bosnie, il fut *possible* grâce à l'absence de sécurité et au choix du jour de visite.

L'attentat de Sarajevo constitue la finale inévitable d'une obsession suicidaire juvénile de tuer les symboles de l'oppression et des souffrances, en se sacrifiant en même temps. En fait, Nedeljko Čabrinović et Gavrilo Princip ont fait ce que beaucoup de jeunes rebelles évoquaient dans leurs écrits. Trois mois avant l'attentat de Princip, dans un quotidien de Sarajevo, le poète Jovo Varagić, 26 ans, membre de la Jeune Bosnie, explique le mieux la philosophie et sens de la vie des membres de la Jeune Bosnie: „Nous préparons le terrain pour les événements nouveaux et il nous appartient une tâche noble de creuser des chemins périlleux au prix de nos propres vies, notre paix et notre bonheur. Un amour inexplicable et passionné envers notre peuple et notre pays est en train de remplir nos cœurs. Il ne s'agit pas d'amour romantique et sentimental, c'est un amour étroitement lié aux cabanes ruinées de nos métayers, à leurs champs en jachère et à leur statu nécessaire. En un mot, dans nos cœurs se reflètent les maux de notre pays, mais dans le sens propre du terme. Dans chaque cœur bat le cœur de l'autre et de nous tous. Les générations d'aujourd'hui sont appelées à préparer la vie plus digne des futures générations. C'est un instinct d'une mère qui s'occupe de ses enfants, un instinct de la conservation personnelle”³⁸.

A la veille de l'attentat, le 27 juin 1914 au soir, Gavrilo Princip a promis à Žerajić qu'il allait le venger le lendemain. Ses coups de révolver vont témoigner très brutalement de l'incompatibilité et du malentendu fatal existant entre l'Empire des Habsbourg et des Slaves du sud. Malentendu spontané, naturel et irrémédiable. Risto Radulović, écrivain serbe, éditorialiste et rédacteur en chef de *Narod*³⁹, un des principaux journaux au début du XXe siècle en Bosnie-Herzégovine a résumé ces rapports de façon simple et clair: „même le meilleur gouvernement autrichien en Bosnie-Herzégovine est un gouvernement ennemi pour nous”. Pero Slijepčević, membre de la Jeune Bosnie, futur grand critique littéraire, se souvient d'une phrase si révélatrice d'un musulman du peuple s'adressant aux nouvelles autorités: „vous êtes sages, vous travaillez bien, mais on ne vous aime pas et qu'est-ce que vous pouvez faire !? On ne vous aime pas même si vous versiez de l'or sur nous!”⁴⁰.

L'attentat de Sarajevo est en fait la conséquence d'un choc inévitable entre deux conceptions totalement opposées, relatives à la cartographie politique des Balkans, celle de l'Empire des Habsbourg qui visait la conquête du maximum de l'espace balkanique et celle de ses sujets balkaniques qui rê-

³⁸ *Srpska riječ*, le 14 mars 1914.

³⁹ *Nation*.

⁴⁰ Les deux citations dans : Pero Slijepčević (éd.), *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje* [Le combat de Bosnie-Herzégovine pour la libération et l'unification], Sarajevo 1929, 12.

vaient de la libération du territoire yougoslave. Les idées de la liberté se sont développées en Bosnie-Herzégovine non grâce à l'occupation autrichienne mais à cause de l'occupation autrichienne. Le monde s'est enflammé en 1914 non parce qu'il y avait des têtes échauffés prêts à se sacrifier pour la construction d'un monde nouveau fondé sur les valeurs morales et sur l'amour fraternel, mais parce qu'il y avait des têtes froides prêtes à sacrifier la paix du monde pour ses intérêts égoïstes. Autrement dit, dans le drame balkanique de 1914, transformé en drame mondial, il est plus important de réfléchir sur les idées et les ambitions de Berchtold et son entourage que sur celles de Gavrilo Princip et ses amis.

Слободан Шоја
Историчар и дипломата

АУСТРОУГАРСКА И БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА 1878–1918: ПРИЧА О ЈЕДНОМ ФАТАЛНОМ РАЗМИМОИЛАЖЕЊУ

Резиме

Текст се бави питањем истинске природе политике Аустроугарске према Босни и Херцеговни последије Берлинског конгреса, као и лицем и наличјем те политике, која је истовремено била и цивилизаторска и понижавајућа али, изнад свега, тлачитељска и непријатељска према локалном становништву. Овај посљедњи апсект хабзбуршке политике био је заправо пресудан за судбину Двојне Монархије која се, захваљујући својој антинародној политици у Босни и Херцеговини, као и по природи ствари, нашла суочена са једним свијетом потпуно другачијих стремљења. Пошто су посриједи била два некомпатибилна свијета, сукоб између њих био је неизбјежан и кобан.

Друго питање које се анализира у овом чланку је рађање омладинског револуционарног покрета Младе Босне, чији је настанак везан за аустроугарску политику, која је покушавала зауставити буђење националних покрета код Јужних Словена, као и онемогућити сарадњу свих националних покрета који су имали за циљ стварање једне независне (југо)словенске државе. Аутократска и репресивна политика Хабзбуршког царства била је главни разлог стварања Младе Босне чији чланови су били горљиви и несавладиви противници Аустроугарске.

Поредећи двије концепције будућности Балкана, хабзбуршку и југословенску, аутор закључује да је у балканској и свјетској драми, која ће наступити 1914. године, важније испитати улогу, идеје и амбиције грофа Леополда Берхтолда и његовог окружења, него Гаврила Принципа и његових другова.

ШВЕДСКИ КАПИТАЛ У РУДАРСТВУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ: АД „КОСМАИ” ИЗ ХЕЛСИНБОРЈА

Мр Душан Топаловић
Педагошки завод Стокхолм, Шведска

Апстракт: Производња и прерада олова и сребра на подручју планине Космај датира из периода римске управе на овом подручју. Сматра се да су космајски рудници били активни и у периоду средњовјековне српске државе, те да је рад у њима прекинут у вријеме отоманске окупације. У другој половини 19. вијека српска држава је у више наврата покушала да, било у властитој режији или пак издавањем концесија, обнови производњу у замрлим космајским рудницима. Сви ови покушаји су, међутим, били кратког даха, да би ангажовањем шведског капитала 1907. дошло до новог покретања рада на експлоатацији космајског олова и сребра. Превасходни циљ овог рада је да пружи нова сазнања о доласку и обиму пословања шведског капитала у космајским рудницима олова и сребра у периоду од 1907. до окупације Србије 1915. године. Рад је утемељен на коришћењу разноврсне грађе шведске провeнијенције и релевантне литературе домаћег и страног порјекла.

Кључне ријечи: Космај, рударство, олово, сребро, концесија, шведски капитал, Акционарско друштво „Космаи”.

У исцрпној студији о заступљености страног капитала у рударству Кнежевине и Краљевине Србије историчарка Даница Милић се сусрела с проблемом реконструкције поријекла капитала којим је 1907. финансирано покретање производње у замрлим космајским рудницима олова и сребра. Ослањајући се углавном на секундарне изворе, колегиница Милић је извела аналогни закључак да се радило о норвешком друштву из Сулитјелма иза кога је вјеровала да је стајао белгијски капитал. Пресудан утицај у том погледу на њу је извршио податак да је поменуто норвешко друштво посредством белгијског капитала раније пословало у Мајданпеку. Због тога, спорадичне податке који су указивали да се у ствари радило о шведском друштву и шведском капиталу, неоправдано је одбацила као нетачне.¹ Циљ нам је да на основу подата-

¹ Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Историјски институту Београду, *Југословенске земље у XX веку* 4, Београд 1970, 384–386.

ка које нуди шведска изворна грађа, пружимо нова сазнања о доласку и обиму пословања шведског капитала у космајским рудницима олова и сребра у периоду од 1907. до окупације Србије 1915. године.

Експлоатација рудних богатстава на подручју планине Космај датира још из периода римске управе на нашим просторима. Приликом бројних истраживања овог богатог археолошког подручја утврђено је да је у атарима данашњих космајских насеља Бабе, Губеревца и Стојника у позноатичком периоду организована значајна производња и прерада олова и сребра. У близини ових налазишта Римљани су подигли рударске насеобине, а у Стојнику се налазио и мањи каструм.²

Вјерује се да су поменути рудници били активни и у средњовјековној српској држави те да је производња у њима прекинута након успостављања османске управе на овом подручју. У бечком Ратном архиву постоји грађа која укјазује да је у кратком периоду аустријске управе у XVIII вијеку (1718–1739) био обновљен рад на експлоатацији космајског олова, да би након рестаурације турске власти и у том погледу опет било заведено старо стање ствари.³

Биће потребно да протекне још читав један вијек па да се створе нужни предуслови за обнову рударске производње на тлу Србије.⁴ Прекретницу у том погледу представља пионирска мисија на испитивању рудних богатстава земље коју је по наруџби кнеза Милоша од 24. августа до 28. новембра 1835. обавио шеф саксонских рудника, барон Хердер.⁵ Једна од најзначајнијих тековина ове мисије огледала се у томе што је Србија тада учртана у привредну мапу Европе као рударско подручје које обећава. Од тада су учестале посјете страних рударских стручњака који, за рачун страних налогодаваца или пак српских вла-

² Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века* I, Српска књижевна задруга, Београд 1985, 343–344. Од новије литературе види J. F. Merkel, *Imperial Roman Production of Lead and Silver in the Northern part of Upper Moesia (Mt. Kosmaj Area)*, Гласник Српског археолошког друштва 23, Београд 2007, 39–78.

³ Д. Милић, нав. дј., 161.

⁴ Д. Милић, нав. дј., 33; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918* II, Просвета, Београд 1989, 73.

⁵ Д. Милић, нав. дј., 33–35; Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004, 100–101; М. Самарџић, *Посета барона Хердера Србији и први план за изградњу железнице*, Истраживања 18, Нови Сад 2007, 139.

сти, обилазе земљу проучавајући њена рудна богатства и могућности њихове експлоатације. С друге стране, држава се у почетку опирала уласку страног капитала у ову грану привреде, вјерујући да тај посао може да финансира и организује сама. То се посебно односило на експлоатацију метала са широком примјеном у војној индустрији, међу које спада и олово. Кнез Милош се у фебруару 1837. обратио Хердеру с молбом да му преопручи саксонске стручњаке који би руководили пословима око отварања првих домаћих рудника гвожђа, олова и угља.⁶

Олово су сељаци – рудари у ограниченим количинама и прије Хердерова доласка копали у Подрињу. С намјером да избјегне посредничку трговину, држава је 1837. донијела уредбу о монополу на откуп овог метала. Ова уредба је остала на снази до 1845, када због недостатка новчаних средстава проузркованих порастом производње држава опет уводи слободну продају олова уз услов плаћања дажбине од 10 % на прометну вриједност. До појачаног интересовања државе за експлоатацију оловне руде посебно је долазило у вријеме ратова. Тако је, у јеку Кримског рата, у државној режији 1854. покренута експлоатација и прерада олова из старих тросквишта на Авали и Космају. Пројекат је био кратког даха, а до нове иницијативе за покретање експлоатације олова на подручју Космаја доћи ће опет пред избијања српско-турског рата, 1877. године.⁷ Добро обавијештени Феликс Каниц је у вези с тим забиљежио да је по налогу Министарства народне привреде рударски инжењер и професор на Великој школи, Љубомир Клериф, те године извршио испитивања тросквишта око села Бабе, Стојника и Губеревца. Клерифева истраживања су показала да, поред оловне код Губеревца, има и жељезне руде, те да само у околини Бабе има 427.000 кубних метара односно 10.500.000 метарских центи троскаве. На основу анализа узорака која су потом урађене у Београду и Пшибраму у Чешкој, процијењено је да ова рудишта садрже око 1,2 милиона метарских центи олова и 740 метарских центи сребра. Вриједност налазишта у први мах је процијењена на скоро 11 милиона динара за олово и 4.340.000 за сребро,⁸ при чему није узет у обзир садржај чистог олова и сребра у троскави. Када је доцније и то укалкулисано, вриједност се попела на 24.000.000 динара. У међувремену, почетком фебруара 1878, Министарство народне привреде је издало концесију на тросквишта у атару села Бабе познатом рударском предузетнику Јосифу Штајнлехнеру, да

⁶ М. Самарцић, нав. дј., 140.

⁷ Д. Милић, нав. дј., 35, 70, 103, 191.

⁸ Ф. Канитц, нав. дј., 344.

би већ средином августа била издата и друга концесија на име из-вијесног др Брила и Петра Јовановића из Београда. Њима је тада дод-јељено право да врше експлоатацију на ширем подручју космајског рударског базена уз услов да од сваке истопљене центе олова држави уплате износ од 25 пара. Повластице су, међутим, исте године пре-несене на аустријску фирму "Steinlechner, Freund & Ko" уз услов да годишње претапа најмање 200.000 метарских центи олова. Сходно томе, нови инвеститор је одмах након покретања радова 1878. подигао топионицу с једном пећи система Лаурион, да би до 1880. убацио још двије пећи истог типа. Међутим, услијед лоших техничких рјешења на пећима, пројекат се показао нерентабилним, те је убрзо пропао.⁹ Након овог неуспјеха врло мало је рађено на истраживању космајских тросквишта, а топионица за троскаву биће обновљена тек 1907. ангажовањем шведског капитала.¹⁰

Долазак шведског капитала у космајске руднике везан је за име београдског индустријалца Максе Антонијевића.¹¹ Њему је Министар-ство народне привреде 30. децембра 1905. издало, а потом 22. октобра 1906. и потврдило концесију на експлоатацију и прераду свих врста минерала на више локалитета у космајском рударском базену. Антони-јевић, који је уживао углед доброг познаваоца прилика у домаћој ин-дустрији, више пута до тада је иступао као претходница доласку стра-ног капитала у српске руднике. На том пољу, он је тијесно сарађивао са њемачким држављанином Леом Зензесом, који је од 1903. у Србији водио послове белгијског рударског друштва „Société anonyme des Mi-nes de cuivre de Maidan Pek“.¹² Након добијања концесије, њих двојица

⁹ Ф. Канитц, нав. дј., 344–345, Д. Милић, нав. дј., 161–162.

¹⁰ Д. Милић, нав. дј., 162. Посве је нејасно због чега је у каснијој анализи коле-гиница Милић занемарила ову чињеницу.

¹¹ Макса Антонијевић, поријеклом Ужичанин, по занимању је био кујунџија. Након доласка у Београд, 1867. купио је часовничарску радњу у данашњој Чика Љу-биној улици бр. 13. Године 1890. Антонијевић купује плац и кафану на углу Обили-ћевог венца и Кнез Михаилове улице. На истом мјесту ће његов син Милутин, углед-ни београдски златар, 1926. подићи прекрасно здање у чијем приземљу се до скоро налазио познати ресторан „Руски цар“. За Максу Антонијевића се зна да је био један од оснивача и чланова масонске ложе „Побратим“. О дјелатности ове ложе и улози Антонијевића у њеном стварању види више на URL: <http://www.mason.co.rs/index.-php/8-2013-12-08-12-16-14>.

¹² Д. Милић, нав. дј., 150.

су покушали да заинтересују њемачку фирму Rotschild из Франкфурта да уложи капитал у космајске руднике, али у томе нису успјели. У везу са шведским капиталом Антонијевић и Зензес ступају преко инжењера Емила Кнудсена, директора комплекса рудника бакарног пирита у области градића Сулитјелма у сјеверној Норвешкој. Кнудсен је у Србији од раније „био познат у вези са монтирањем специјалних пећи за прет-апање руда у Мајданпеку“.¹³ Из једног шведског извора сазнајемо да је приликом посјете Сулитјелми 1906. (не наводи се прецизан датум) Зензес упознао Кнудсена с могућностима које нуди Антонијевићева концесија.¹⁴ Са своје стране, Кнудсен се у октобру исте године у вези с тим обратио угледном шведском индустријалцу Нилсу Персону из Хелсинборја, већинском власнику акционарског друштва које је стајало иза експлоатације пирита у Сулитјелми.¹⁵ Персон, кога је био глас да је заинтересован „за све што се налази под земљом“, одмах је показао велико интересовање за Кнудсенов прједлог.

Из једног новинског чланка сазнајемо да је Кнудсен почетком 1907. боравио у Србији гдје је обишао концесионо подручје. Кнудсен је тада обавио разговор с министром Народне привреде Костом Стојановићем који му је обећао подршку и помоћ владе у наредном пословању.¹⁶ Након повратка у Скандинавију, Кнудсен је у облику промеморије свом послодавцу предочио детаљну калкулацију трошкова и могућности које би посао на експлоатацији и преради космајског олова и сребра у погледу добити могао да пружи. Рачунао је да би на годишњем нивоу било могуће

¹³ Исто, 385. Ради се, заправо, о специјалном моделу пећи за топљење руда које је овај Норвежанин патентирао у фебруару 1903. године. Из једног норвешког текста сазнајемо да је средином септембра 1904. једна делегација белгијског „Société anonyme“ из Мајданпека с директором Фромонтом на челу боравила у Сулитјелми гдје је на лицу мјеста студирала такозвани „Кнудсенов процес“ топљења бакра. Тада је постигнут договор да се три такве пећи монтирају у Мајданпеку. Тим поводом је из Сулитјелма у Мајданпек 1906. упућен монтер Един Кристијансен који ће у Србији остати пуне три године. О томе види Kjell Lund Olsen, *Kobbersmelting i Sulitjelma* (Топљење бакра у Сулитјелми) на URL: <http://www.sulisavisa.no>. О техничким особинама овог процеса види Emil Knudsen, *Nogle iakttagelser ved Pyritsmelting efter den saakaldte Knudsen-proces* (Неколика запажања у вези са топљењем пирита такозваним Кнудсеновим процесом), *Bergverksnyt* 1, nr.2, Kristiania 1908, 20–22; Исто, *Pyrite Smelting by the Knudsen Method as Practised at Sulitjelma, Norway*, *The Mineral Industry XVII*, New York 1909, p. 315–23.

¹⁴ Tekniska Museets arkiv, Carl Sahlins berghistoriska samling, CS - F3 – 521 A.8. На истом мјесту наилазимо на податак да се „Зензес касније оженио Кнудсеновом кћерком“.

¹⁵ О Нилсу Персону (1836–1916), почасном њемачком конзулу и познатом шведском индустријалцу с краја XIX и почетка XX вијека, види више у Karl Hjalmar Lundgren, *Konsul N. Persson*, Lund 1919.

¹⁶ Svenska Dagbladet, No 59, *Den svenska gruvdriften i Serbien*, петак, 1. март 1907.

претопити 40.000 тона троскаве, од чега би, уз претходно одбијање базних трошкова,¹⁷ само од олова годишња добит износила 358.000 франака.¹⁸ Сматрао је да би се из тоне олова могло извући 2.230 грама сребра, те да би чиста добит од продаје овог метала износила око 295.000 франака. Све у свему, укупна добит на годишњем нивоу према Кнудсеновој рачуници износила би 653.000 франака. Од тога је на крају одбио суму од 27.000 франака на име трошкова транспорта до Будимпеште, те 6.500 франака на име концесионе таксе која је износила 1 % на продајну суму. Сматрао је да би на поправку топионице и рудничких галерија требало уложити 166.000 франака. На крају је навео да је од стране владиних стручњака количина троскаве грубо прорачуната на милион тона, што је пак оцјенио као доњу границу.¹⁹

Након што је размотрио Кнудсенову промеморију, Персон је с неколико старих пословних сарадника 22. фебруара 1907. у Хелсинборју основано Акционарско Друштво „Космаи”. На оснивачкој скупштини је размотрен и усвојен статут којим је регулисана сврха, организација и финансирање Друштва. Сходно томе, основна сврха Друштва била је стицање економске добити од експлоатације и прераде руда на подручју одређеном у Антонијевићевој концесији. Одлучено је да се у посао уђе с минималним капиталом од 360.000 круна или 500.000 франака, док је као горња граница одређена сума од 1.080.000 круна односно 1.500.000 франака, расподјељених у акције од 3.600 круна односно 5.000 франака. Привремену управу Друштва до прве редовне сједнице чинило је шест чланова на челу са већинским акционаром, Нилсом Персоном. Поред Персона, који је посједовао 25 акција, у управу су тада ушли: трговац на велико Аугуст Силван, геодета Фабиан Реинг, књиговођа Карл Калмер, инжењер Карл Ингелсон и холандски почасни конзул Стуре Персон Хенинг, син Нилса Персона, сваки са по 15 акција. Том приликом је одлучено да у следећем сазиву у управу уђу Зенсес и Кнудсен. Пошто се радило о страним држављанима, Друштво је у том погледу било дужно да затражи краљеву сагласност, што је убрзо и учињено. На крају је одлучено да Нилс Персон и инжењер Ингелсон

¹⁷ У расходе су урачунати: дневнице радницима за дванаесточасовни радни дан с два сата паузе 2 франка, 35 франака за тону кокса, 3 франка за тону креча, транспорт троскаве до топионице 1 франак и трошкови топљења 12.25 франака по тони троскаве.

¹⁸ При томе је рачуната цијена од 15 пунди стерлинга по тони олова. Кнудсен је урадио и једну резервну варијанту у коју је укалкулисао најнижу тржишну цијену олова од 12 фунти стерлинга по тони. У том случају укупна годишња добит на олово износила би 430.000 франака.

¹⁹ Tekniska Museets arkiv, *Carl Sahlins berghistoriska samling*, CS - F3 – 521 A. 8.

изврше преузимање концесије од Антонијевића и да уједно предузму потребне кораке на регулисању имовинских односа.

Почетни капитал од 360.000 круна, расподјелен у 100 акција, до краја је био уплаћен почетком марта о чему је Друштво обавјестило Краљевски регистарски и патентни завод у Стокхолму. Послови око регистрације завршени су 14. марта.²⁰ Преузимање концесије извршено је почетком јуна након што је Министарство народне привреде 10. маја 1907. Антонијевићу потврдило раније додјелене повластице.²¹ Као надокнаду за концесију, Антонијевић, Зенсес и Кнудсен добили су 360.000 круна у акцијама.

Овако је изгледала једна акција

²⁰ Riksarkivet, Patent – och registreringsverket, Registreringshandlingar till AB upphörda 1897 – 196, E3A 917; Riksarkivet, Finansdepartementet 1907, 12, No 35 – 47, E1a 1885.

²¹ Riksarkivet, UD 1902 års dossiersystem, v. 1452. Д. Милић, нав.д., 384.

Почетком новембра 1907. Друштво је обавјестило Краљевски регистрациони и патентни завод да је извршило уплату 60 нових акција у вриједности од 216.000 круна, те да у догледно вријеме има намјеру да уплати још 40 акција у вриједности од 144.000 круна. У првом случају се радило о Зензесовим и Кнудсеновим, а у другом о Антонијевићевим акцијама. Најављена сума у потпуности је била уплаћена 11. фебруара 1908. године. С тим се укупни капитал Друштва попео на 720.000 круна.²²

Почетком септембра 1907, Друштво је у Србију упутило комисију која се састојала од угледног рударског стручњака Густафа Гранстрема, конзула Персона Хенинга и директора Вилхема Шутса. Њихов задатак је био да изврше детаљнија испитивања концесионог подручја и да изврше припреме за покретање експлоатације и прераде руде. Према извјештају који је у вези с тим радом поднесен на увид, рударски ареал од 38 км² простирао се у атарима села: Перцан, Бабе, Стојник, Ропчево, Лисовић, Манић и Губеревац. Жељезничка станица Раља, на пружном правцу Београд–Ниш, била је удаљена 8 км од главних тросквишта која су се налазила 6 км западно од села Бабе. Пробе су узете са 150 наслага. Концентрација олова у троскви кретала се од 3,7 до 14, 5%. Приликом три велике анализе утврђена је средња вриједност олова на 7, 37 % и 276 гр сребра у тони троскаве што је одговарало 37 гр сребра из 100 кг прерађаног олова. С друге стране, анализа дубинских наслага олова показала је да је оно веома богато сребром. Трошкови око подизање топионице и модернизације рудника процјењени су на 500.000 франака. Све у свему, комисија је сматрала да ће чиста добит на годишњем нивоу након одбијања свих трошкова износити око 1.600.000 франака.²³ Разлика у односу на Кнудсенов прорачун једним

²² Ово је уједно била највећи капитал којим је Друштво икада располагало. С друге стране, констелација акција унутар Друштва више пута је мјењана тако да непосредно прије избијања рата 1914. имамо следећу ситуацију: Густав Торнерјелм 4 акције, општина Хелсинборј 6 акција, Алма Калмер 3 акције, Карл Ингелсон 12 акција, Нилс Персон 25 акција, АД Сулитјелма 50 акција, Макса Антонијевић 40 акција, Лео Зензес 30 акција и Емил Кнудсен 30 акција. Један од узрока овим промјенама била је смрт старих акционара. Примјетно је да је највећи дио старих акција откупљиван од стране АД Сулитјелма. Riksarkivet, Patent – och registreringsverket, Registreringshandlingar till АВ upphörda 1897 – 196, ЕЗА 917.

²³ Tekniska Museets arkiv, Carl Sahlins berghistoriska samling, CS - F3 – 521 A. 8. Овај извор се темељи на подацима које је инжењер Гранстрем уступио свом пријатељу, директору Карлу Салину, након што је 22. новембра 1923. у удружењу рударских ветерана „Sankt Örgjens Gille“ у Стокхолму одржао предавање на тему „О једном шведско-њемачком предузећу за прераду олова из старих римских рудника у Србији“. С друге стране, у приватном Гранстремовом архиву пронашли смо концепт једног писма у коме се непосредно након повратка из Србије, 15. октобра 1907, обратио

дјелом се темељила на чињеници да је цијена олова на међународном тржишту у међувремену порасла.²⁴

Приликом радова на испитивању рудишта Швеђани су пронашли 33 примјерака римског рударског новца из периода Царства и више оловних посуда разне величине које су коришћене за испирање и пренос метала. Новац је поклоњен „Класичном археолошком семинару“ Универзитета у Упсали, а посуде музеју у Хелсинборју. У једној шведској докторској дисертацији из 1937. извршен је детаљан опис ове нумизматичке збирке.²⁵

Радови на експлоатацији и топљењу олова отпочели су у децембру 1907. године. На оправку рудника, подизање нове топионице и инфраструктурних објеката, уложено је 700.000 франака.²⁶ Првобитна намјера је била да се крене с претапањем старих наслага троскаве, па да се након тога настави с дубинском експлоатацијом. До краја 1908. претопљено је 42.245 тона троскаве са чиме су у потпуности била испуњена производна, али не и финансијска очекивања. Проблем је био у томе што је из троскаве у просјеку извлачено од 2,44 до 6,27 % олова. Други превид је направљен у погледу цијене кокса за који је умјесто предвиђених 35, плаћано 55 франака по тони. Све у свему, у првој години рада добијено је 1.472 тоне чистог олова и 488 кг сребра. Нешто мањим темпом производња је настављена и у идућој години.²⁷

И у наредном периоду топљење је нередовно вршено, да би, услед недостатка радне снаге проузрокованог избијањем рата с Турском у јесен 1912, било потпуно обустављено. Ова станка је искоришћена да се приступи радовима на детаљном испитивању концесионог подручја. Том приликом су извршена дубинска испитивања тросквишта тако што

Феликсу Хофману, дугогодишњем управнику рудника Мајданпек и рудника злата „Света Варвара“ у Кучајни, да га упути на стручну историјску литературу о експлоатацији космајског олова у периоду римске управе, што је овај у писму од 7. априла 1908. и учинио. Kungliga Biblioteket, Gustaf Abraham Granströms arkiv, ACC165_78, ämnesordnade handlingar, serie 1, v.13.

²⁴ Према једном новинском чланку цијена олова на међународном тржишту 1907. износила је 20 , а 1906. 17 фунти стерлинга по тони. Политика, бр. 1304, *Продукција олова*, уторак, 4. септембар 1907. године.

²⁵ Ulf Täckholm, Studien über den bergband er Römischen Keisarzeit, Uppsala 1937, 173.

²⁶ Ако је вјеровати оцјени једног шведског рударског инжењера, који је за рачун једног другог шведског друштва 1907. вршио испитивање рудних потенцијала Србије, ова топионица је била највећа те врсте на свијету. Tekniska Museets arkiv, Bror Ortons enskilda arkiv, Ö1 2.1.

²⁷ Tekniska Museets arkiv, Carl Sahlins berghistoriska samling, CS - F3 – 521 A. 8. Упореди са Д. Милић, нав.дј., 385.

је на сваком од њих бушен вертикалн шахт од врха до дна. На већим тросквиштима бушено је и до седам таквих пробоја. Све у свему, пробе су на крају узете са 148 мјеста. Испитивања су и овог пута показала да се у тони троскаве у просјеку налази 7,60% олова и 54 грама сребра. Тада је урађена и детаљна карта цијелог концесионог подручја. На ове радове је утрошило око 8.000 круна.²⁸ На основу добијених података, управа Друштва је у мају 1913. донијела одлуку да обнови производњу чим политичке прилике у земљи то буду дозволиле. С тим у вези одлучено је да се дотадашњи губитак од 342.289 круна отпише, те да се на име амортизационих трошкова расходује још 90.000 круна. Тиме је укупни капитал Друштва смањен на 288.000 круна. У циљу побољшања своје финансијске подлоге, Друштво је одлучило да прибјегне емитовању такозваних *префаранс* акција којима је новим акционарима давана предност у погледу расподјеле добити и већа сигурност у случају стечајног поступка.²⁹ Овај корак није, међутим, довео до жељеног циља, али то није обесхрабрило Друштво које је наставило да улаже у космајске руднике. Из једне промеморије коју је у марту 1918. управа Друштва упутила шведском Министарству иностраних дјела сазнајемо да је до окупације Србије 1915. у космајске руднике уложен капитал од 1.241.739 круне. Поред топионице и лабораторије за испитивање руда, у склопу рудника подигнуто је било читаво мање насеље, кантина, управна зграда, два магацина, штала и гаража за локомобил те резервоар за воду и нафту. Комплекс је био елентрифициран а имао је и властиту телефонску линију. У близини жељезничке станице у Раљи налазио се још један магацин.³⁰ Све то указује да су Швеђани дугорочно планирали свој посао у Србији. У томе их је, међутим, омело избијање Првог свјетског рата и окупација Србије у јесен 1915. године.

Непосредно након окупације, аустријске војне власти су почетком децембра отпочеле припремне радове за покретање производње у космајским рудницима. Реагујући на то, Друштво је у циљу заштите својих економских интереса крајем децембра отпочело преговоре с Министарством рада у Бечу. У име Друштва преговоре је водио Емил Кнудсен који се још од 1909. налазио на позицији директора рударске

²⁸ Riksarkivet, UD 1902 års dossiersystem, v. 1452.

²⁹ Riksarkivet, Patent-och registreringsverket, Registreringshandlingar till AB upphörda 1897–196, E3A 917.

³⁰ Riksarkivet, UD 1902 års dossiersystem, v. 1452.

фирме „Mitteberg Kupfer A/G” из Салзбурга.³¹ Преговори су се отегли до фебруара 1918, када је, услијед немогућности изналагања компромиса, донесена одлука да се ангажује арбитража једне независне државе. Избор је пао на Швајцарску, односно њеног председника, Феликса Калондера. Тако је, након окончања рата, у марту 1920. донесена арбитражна одлука да се Космају на име одштете исплати сума од 14.800.000 аустријских круна с ретроактивном каматом од 5% на период од 1. јанура 1917. године. Према подацима којима је Друштво располагало, аустријске окупационе власти су у периоду од маја 1916, када је почела експлоатација, до краја окупације, извезле или на лицу мјеста претопиле 227.726 тона троскаве.³² Арбитражом није, међутим, била обухваћена штета које су аустријске војне власти проузроковале неконтролисаним сјечом шуме унутар концесионог подручја, те пљачком и уништавањем рударских постројења и објеката приликом свог повлачења из Србије. С тим у вези Друштво је у септембру 1920. од аустријске стране затражило исплату додатне надокнаде у висини од 4.385.900 франака у злату. То је вратило ствари опет на почетак. Спор се потом отегао до почетка јануара 1927, када је уз свестрано залагање шведског Министарства спољних послова постигнут договор према коме је Друштву исплаћена сума од 155.631 долара. Радило се о заосталом новцу из једног депозита с којим је шведско Министарство спољних послова располагало у вези са заступањем аустроугарских интереса у САД током рата.³³ У међувремену, Друштво је у децембру 1920. стављено под стечај. Формално-правно је угашено 23. јуна 1932. године.³⁴ Производња у космајским рудницима након 1918. није покретана.

³¹ О Кнудсену види у Per Munthe – Kaas Sandvik, *En Norsk bergingeniør – Julius Emil Knudsen (1856–1944)* (Један норвешки рударски инжињер – Јулиус Емил Кнудсен 1865–1944), *Jernkontorets Bergshistoriska utskott* Н 47, Stockholm 1990, 57 – 69.

³² Овај податак се у потпуности подудара с податком до кога је дошла историчарка Милић, нав. дј., 465.

³³ Riksarkivet, UD 1902 års dossiersystem, v.1452.

³⁴ Riksarkivet, Patent-och registreringsverket, Registreringshandlingar till AB upphörda 1897 – 196, E3A 917.

M.Sc. Dušan Topalović
Pedagogical Institute Stockholm, Sweden

SWEDISH CAPITAL IN MINING OF THE KINGDOM OF SERBIA:
JOINT STOCK COMPANY „KOSMAI” FROM HELSINGBORG

Summary

The paper discussed the business activities of the Swedish joint stock company *Kosmai* from Helsingborg in Kosmaj mines of lead and silver from its founding in 1907. till the occupation of Serbia in World War I at the end of 1915. The company in 1907. purchased this concession for the sum of 360.000 kroner in shares, from well known Serbian industrialist Maksa Antonijević. He was repeatedly awarded with this concession by the Ministry of National Economy of the Kingdom of Serbia. Company had a capital of 720.000 kronor partitioned into 200 shares of which the value is reached 3.600 kronor. A key role in the founding of the Company had famous Swedish industrialist Nils Person, who was the owner of the copper pyrite mine in the city Sulitjelma in Northern Norway. Launch of production and smelting of lead began in December 1907, but work did not meet financial expectations they had before entered the job. After the outbreak of the Balkan Wars of 1912–1913, production is fully terminated due to lack of manpower. Period of suspension of the production, Company was used to complete research works of concession area, which started in 1907, with the intention to rebuild production after the war. However, the outbreak of the First World War, thwart these plans. After the occupation of Serbia, in December 1915, the Austrian occupation authorities have launched the production of lead in the concession area.

During the war The Company has seemed more unsuccessful attempts to make a deal with the Austrian Ministry of War in Vienna about the compensation of their economic interests.

After the war the question of compensation is resolved in March 1920. by arbitration President of the Swiss Confederation Felix Calonder. Nevertheless, the Austrians have sought to avoid the completion of their obligations and the dispute dragged until 1927. After the war the Company has not initiated production in Kosmaj mines. The activity of the Company is terminated in June 1932.

ВЕРТИКАЛА ЕВРОПСКО-ТУРСКИХ (ОСМАНСКИХ)
СУКОБА И ПРОЖИМАЊА

Жељко Вујадиновић
Историчар

Апстракт: Турско (Османско) царство вијековима је представљало темељни образац европског виђења исламског свијета. Европска и оријентална историја доживљаване су као вишевијековна супротност. На почетку, и Европа и Османско царство симултано су били у експанзији: Европа у духовној и економској, а Османско царство у освајачкој и војној. Истакнути су узроци, мотиви, логика, методологија, путеви османске експанзије према територији данашње Европе, разлози каснијег слабљења Османског царства, као и трагови његовог присуства у Европи, а посебно на Балкану. Проблематизовани су савремено проучавање „другости”, узроци и природа интересовања Запада за незападну историју. Историјска проблематика односа двају свјетова сагледана је у контексту савремених геополитичких актуелности. Република Турска израсла је у демографску, привредну и војну силу, која безуспјешно покушава да уђе у породицу европских друштава. Због суздржаности Европе, из ранијег историјског искуства дијелом су васкрснули појмови оријентализам и неоосманизам. У том контексту отвара се питање судбине Балкана у вртлогу прожимања европских и турских утицаја.

Кључне ријечи: Европа, Османско царство, Турска, Балкан, ислам, оријентализам, неоосманизам.

УСПОН ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА И ЕВРОПСКИ ОДГОВОР

Утицај на Европу Османлије су остваривале превасходно у вријеме свог успона, од средине XIV вијека до последње, неуспјеле, опсаде Беча крајем XVII вијека. Освиг новог вијека – хуманизам и ренесанса, турско освајање Цариграда (1453), почечи штампарства (1455), географска открића (од 1492), реформација (од 1517) – у мањој или већој мјери повезан је са напредовањем османске Турске у Европи. „Модерна историја почиње под притиском османских освајања”, запазио је лорд Џон Ектон (1834–1902). Од 1520. до 1580. „турска пријетња” Европи била је „најтежа и најинтензивнија”.¹ Васиљ Поповић је прије скоро једног вијека истакао да је основни мотив егзистенције Хабзбуршке монархије било спречавање

¹ P. Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, London 1968.

турских похода у Европу.² Експанзија Османске империје била је условљена природом њеног првобитног, номадског друштва, какво је било још у евроазијским степама. Пасишта за стоку водила су номадске народе према цивилизованом југозападу. Привремено нарушена, укоријењена и стабилна друштва Средњег истока показала су се способним да апсорбују незване госте и да, комбинацијом вјерских одредаба ислама и номадског етоса мобилности и освајања, створе нов квалитет који је границе муслиманског свијета пренио далеко изван класичних оквира – до Кине, Индије и источне Европе. Номади инволвирани у друштва Средњег истока, с временом исламизовани, сачували су многа изворна обиљежја, а тиме и препознатљив идентитет у новој средини. Њихове војне способности осигурале су осјећај супериорности, који их је сачувао од крајње асимилације. Задржали су језик и степску ратничку етику. Номади у сеобама постају државотворни и господарећи на освојеној земљи, управљајући затеченим становништвом као раније својим стадом.³

Учвршћивањем династије (прво селџучке, а затим османске) Турци су се усмјерили и на исток и на запад, па су и према Хиндустану и према европском хришћанству постали главни исламски ратници и освајачи.⁴ Анадолија је постала исламска матица, дијелом и због турског пустошења Ирака и Сирије. Као најамници у византијској војсци, а касније самостално, Турци су битно утицали на балканска збивања.⁵ Опредјељење за сунитски ислам важан је чинилац израстања османске Турске у велику силу. Нижи слојеви становништва лакше су задржавали стару исламску традицију прихватајући Турке, а не шиитске господаре. Комплементаран традицији турског номадског друштва био је и исламски концепт светог рата (џихад). Не само војни систем већ и цјелокупна државна и друштвена организација Царства, прилагођавани су непрекидним освајањима. Османске власти преузимале су цијеле институције и законе покорених земаља, прилагођавајући их свом уређењу, чиме се и потчињено становништво лакше интегрисало.⁶ Султан, обавезно из османске династије, врховни је војсковођа и

² В. Поповић, *Источно питање*, Београд 1996, 65–66 (прво издање објављено је 1928).

³ А. Тојнби, *Истраживање историје* 1–2, Београд 1971. Ове идеје прихватили су и разрађивали бројни други историчари. Тојнбијева циклична теорија филозофије историје, и поред изражених нејасноћа и непрецизности, конзистентно је развијена у опозицији према једнолинијском и телеолошком тумачењу друштвених промјена. О раној турској историји: В. А. Гордлевский, *Государство Суљдџукидов Малой Азији*, Москва 1960.

⁴ Х. Иналџик, *Османско царство. Класично доба (1300–1600)*, Београд 1974, 14–51; *Османско царство*, (ed. Р. Мантран), Београд 2002, 38–93.

⁵ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1996, 495–512.

⁶ Послије заузимања Новог Брда 1455, Турци су у потпуности преузели рударски закон који је деспот Стефан Лазаревић (1402–1427) потврдио 1412; в: Н. Радојчић, *Закон*

законодавац, али и роб система. Своје најближе сараднике, „стубове Царства”, од средине XV вијека постављао је углавном из редова бивших хришћана. Флексибилна административна подјела била је један од елемената раширене локалне аутономије. У систему „миријске земље”, спахија, коме је султан додјеливао посјед на уживање, превасходно је војник, коњаник. Тако је село, које се налазило на том посједу, развијало извјесну локалну аутономију.⁷ Вјерска толеранција сунитског ислама и социјалне повољности у односу на средњовјековне државе, видљивији у раној османској историји, ослабили су отпор хришћанских балканских (а и анадолских) сељака. С друге стране, Турска је усавршавала војну организацију. Лаку номадску коњицу смјењивале су спахије, који су се од прихода са тимарских посједа добијених на уживање (не и у власништво) опремали за рат.⁸ У почетку, у њихове редове улазио је и знатан број хришћана. Поред спахија, које су чиниле основицу провинцијске војске, развијана је и јаничарска пјешадија, регрутована „данком у крви” (девширма).⁹ У односу на касније вријеме, у раној османској историји мање су биле изражене вјерске супротности између ислама и хришћанства. Тада није преовладавао отворени и енергични прозелитизам, а поједини дервишки синкретистички редови (као хетеродоксне бекташије, блиске јаничарима) проповиједали су да организоване монотеистичке религије – и хришћанство и ислам – представљају само несавршено приближавање несазнатљивој истини, која се састоји у мистичној личној заједници са Богом.¹⁰ У првим интензивнијим контактима, балкански хришћани често нису доживљавали ислам као нову религију, већ специфични хришћански правац. Као да је постојала некаква веза између религија, па је исламизовани конвертит одбацавао претходно хришћанско васпитање, не мијењајући пут трагања за Богом и Истином. Дугорочно, исламизација је онтолошки знатно превазилазила уско вјерски процес – била је улазак у исламско-оријенталну цивилизацију, коју је одликовао специфични модел права, социјалне и политичке организације, умјетничко стваралаштво и став према људском животу и судбини. У крајњој линији, исламизација је трансформисала свијест; у каснијој историји представљала је покушај интеграције у сваком погледу разнолике државе. Ислам је „религија и држава” (*din wa dawla*), подједнако је управљао ду-

о рудницима деспота Стефана Лазаревића, Београд 1962; о утицају српског средњовјековног права на турско законодавство: М. Беговић, *Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима*, Историјски часопис 3, Београд 1952.

⁷ Детаљније: М. Екмечић, *Улога ислама у социјалном и политичком развоју Балкана*, зборник: *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)*, Београд 1997, 15–55.

⁸ Х. Иналдик, *Османско царство*, 147–168.

⁹ G. Goodwin, *The Janissaries*, London 2006 (ел. издање).

¹⁰ Dž. Ćehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1986, 156–185.

ховним и свјетовним животом своје пастве.¹¹ Велика побуна шиитских муслимана почетком XVI вијека, коинцидирала је са јачањем персијске државе под династијом Сафавида (1501–1736), са којом је османска Турска водила готово непрекидне ратове 1514–1639. и 1722–1746. године. Упоредо са овим раздором јачала је и вјерска (а тиме и политичка и социјална) нетолеранција према хришћанима.¹² Постепено је тријумфовао вјерски фанатизам.¹³ Углавном су ратови, али и друге потребе, стварали класу немилосрдних, „социјално искоријењених” људи, спремних да пређу религиозне границе, највише због моћи. Турска их је радо дочекала, понудивши им истакнута мјеста у војсци и државној управи. Посебно су били отворени према шпанским Јеврејима¹⁴, кад су увидјели могућност њиховог доприноса османској економији. Успон Турске, војничке побједе, богат ратни плијен, екзотика, привлачили су способне авантуристе и ренегате из европских земаља. Према Европи Османлије су наступале различитим путевима, у два „виљушкаста” крака: а) преко Балкана, на источни Дунав и уз Црно море; б) кроз средоземни басен, морским путевима.¹⁵ И на балканском и на угарском подручју понегдје су зависни сељаци у турским освајачима видјели ослободиоце.¹⁶ Послије заузимања Београда 1521, отворени су путеви према Бечу и Трансилванији. Побједа на Мохачу 1526. над разнородном угар-

¹¹ Неки теоретичари ислама сматрају да је тек став имама Хасана ел Бене (1906–1949), оснивача покрета Муслиманска браћа – да је ислам вјера и држава, социјални закон и систем живота – унио преокрет у исламску мисао. До тада се ислам сводио на ибадет и извјесне вјерске појаве. Настојања да се ислам тумачи одвојено од своје политичке и социјалне компоненте блиска су хтијењима „да исламско друштво има однос према вјери слично западном друштву”. в: А. Dž. Emin, *Sveobuhvatnost islama*, Novi Pazar 2002. Ипак, ко наређује обреде, наређује и законе; „обавеза је сваког муслимана да их не раздваја.”

¹² Из готово непрегледне литературе о исламизацији, по посљедицама можда најважнијем процесу балканске историје под турском влашћу, издвајам: *Османски извори за исламизационните процеси на Балканите (XVI–XIX век)*, редактори: И. Калицин, А. Велков, Е. Радушев; одговорни редактор: С. Димитров, Софија 1990; А. Желязкова, *Разпространение на ислама в западнобалканските земи под османска власт XV–XVIII век*, Софија 1990; М. Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, Издбрана дјела 1, Источно Сарајево 2005.

¹³ Х. Иналцик, *Османско царство*, 254–263.

¹⁴ Ј. Тадић, *Шпанија и Дубровник у XVI веку*, Београд 1932.

¹⁵ О стратегији, тактици и методу турских освајања, в.: Н. Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest*, *Studia islamica* 2, Paris 1954, 103–129.

¹⁶ Посљедњи босански краљ Стефан Томашевић (1461–1463) јадао се папи Пију II (1458–1464) да су његови поданици спремни да прихвате турску власт уколико краљ не добије војну помоћ са Запада: „Показују се љубазни према сељацима; обећавају да ће ... бити слободан који к њима отпадне... Лако је могуће да ће народ ... од мене отпасти, ако не види да сам твојом влашћу ојачан”. в: V. Klaić, *Povijest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 323.

ском војском, најзначајнији је војнички успјех султана Сулејмана (1520–1566).¹⁷ У више наврата, у периоду 1529–1683, велика турска полиглотска армија покушала је да заузме Беч. Ти јуриши постепено су се дегенерисали у „серију мрачних, безобличних и неодлучних граничних ратова”. До краја XVII вијека Угарска се налазила у агонији између Хабзбурговаца и Османлија. Други правац турских напада одвијао се кроз Средоземље. Са освајањем Цариграда, његових арсенала и залиха дрвене грађе у Грчкој и на Црном мору, Турци су створили флоту, која је заузела истакнуто мјесто у походима на западно Средоземље. Пошто су загосподарили Родосом (1522) и помјерили витезове Ивановаци на Малту, Османлије су преузеле поморску иницијативу. Улога Малте на мору може се упоредити са оном коју је Беч имао на копну. Побједа над турском флотом код Лепанта 1571. вратила је хришћанским државама иницијативу на мору, гдје су се углавном сукобљавале око обала сјеверне Африке. Алжир је био главно стратешко упориште ислама за повремене поморске акције против Шпаније и Италије.

Монополист у трговини сољу, посредник у извозу олова из Албаније и Босне у италијанске области и увозник европског текстила у Турску – Дубровачка република – била је у вазалном положају према Турској. Након пропасти економије Ђенове, Дубровчани су попунили насталу празнину. Њихови бродови крстарили су између Цариграда, Александрије, Триполија, Бејрута, Солуна, Анконе. У сталном сукобу са Млетачком републиком, Дубровчани су били једна од значајнијих повезница Запада са Турском.¹⁸ Турско продирање у Европу оставило је видљиве трагове у историји Шпаније. Цијело друштво било је оријентисано на дуготрајну борбу против турских похода. Војска и морнарица одржаване су повећањем пореза, што је у шпанском друштву стварало фермент сталног сиромашења. Иако је, теоретски, Шпанија била једна од најбогатијих држава Западне Европе, практично се радило о „стерилном просперитету, издвојеном на репродуктивне класе” у друштвеном врху. Медитерански походи против Турака прогутали су вријеме, енергију и финансије, а њихов негативни учинак на шпанско друштво видјеће се тек у XVIII вијеку, када се држава показала као ослабљена и дезинтегрисана.¹⁹

¹⁷ Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 132.

¹⁸ Иван Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952; Тома Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973; Радован Самарџић, *Велики век Дубровника*, Београд 1962; Вук Винавер, *Дубровник и Турска у XVIII веку*, Београд 1960.

¹⁹ F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, 1–2, Београд 2001; P. Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 137–139; J. Тадић, *Шпанија и Дубровник у XVI веку*.

Италијанско копно садржавало је „најосјетљивије тачке” европског контакта са Левантом. Напуљ, Сицилија, Ђенова и Милано, средином XVI вијека постали су дио шпанског империјалног система. Ђенова је била финансијер шпанских сукоба са исламом. Венеција и Ђенова примјер су османског утицаја на економски и социјални систем италијанских држава. Корист од трговине са Турском имале су уже млетачке области, нарочито град Венеција, који се брзо развијао (1509 – 115.000 становника; 1563 – 168.000). Млетачка република је односе с Турским царством градила на двије премисе: фортификацијом кључних мјеста у својим посједима и – у поморским биткама – давањем предности кратким и брзим кампањама, из којих би онда дипломатија настојала да извуче што више користи.²⁰

Више чинилаца омогућило је офанзивне турске походе. Покретна лака коњица комбинована је са покретима јаничара. У борби им је била дорасла тешка њемачка коњица, али ће јој слабија покретљивост одузимати иницијативу. Није мање била важна неслога хришћанских држава²¹. Још је Мехмед Освајач (1451–1481) Османско царство, као универзалну монархију, сматрао јединим законитим наслједником Римске империје: „Светска империја мора бити једна, са једном вером и једним сувереном. Нема подеснијег места од Цариграда где би се остварило то јединство”.²² Као да је наговјештавао знатно касније Наполеоново сагледавање изузетног стратешког значаја Цариграда, или визију руског министра спољних послова Сергеја Сазонова (1911–1916), према којој је господар мореузâ осуђен на понављање историје Византијског и Османског царства. Повластице које су поједине европске земље капитулацијама добијале у трговини са Турском, султани су доживљавали превасходно као израз своје милости. У запису из 1538. султан Сулејман изразио је своју моћ: „У Багдаду сам шах, у Византији цар, у Египту султан; шаљем своје бродове на европска мора, у Магриб и Индију. Султан сам који је преузео круну и престо Угарске, а њене становнике претворио у понизне робове...”²³

ЕВРОПА И СТАГНАЦИЈА МОЋИ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА

Послије покоравња Угарске (1541), Турска није више наилазила на растресена балканска друштва, разбијена социјалним конфликтима

²⁰ P. Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 108; F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*.

²¹ На хришћанску неслогу жалио се и папа Пије II, истичући да ће малу војску Турци лако поразити, док ће велика брзо доћи у конфузију. према: P. Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 128.

²² Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010.

²³ Х. Иналцик, *Османско царство*, 59.

и вјерски измијешана, те је с временом губила војну предност. Пред Бечом су се сусрели са дубоко укоријењеном католичком средином. Хабзбуршка армија, изграђивана на европским ратиштима деценијама раније, показала се дораслом, а касније и супериорном у односу на турску војску. Поред тога, постојао је и тактички разлог за јењавање турских јуриша на Беч: од Цариграда до Угарске турска војска марширала је преко три мјесеца. Вријеме ратовања било је од средине априла до краја октобра, па је већ Угарска представљала „исцрпљујућу тачку”. Систем аустријских војних граница, стваран од 1530, прво је успорио, а потом сасвим зауставио турске освајачке акције. Бродом се од Цариграда до Венеције путовало више од мјесец дана. Како војска на копну, тако и флота на мору може ратовати од прољећа до краја јесени.

Почеци краја османског надирања на Европу и – сљедствено – „несазнатљивога” Источног питања, повезани су са смиривањем на ранијим фронтима. Након окончања вјерских ратова у Европи, покренутих расколом у католичкој цркви у XVI вијеку, Хабзбурговци су се више ангажовали у југоисточној Европи. Тешки и разарајући Тридесетогодишњи рат (1618–1648) одвијао се истовремено са унутрашњим превирањима у самој Турској.²⁴ Од неуспјешне опсаде Беча 1683, односно завршетка Бечког рата 1699, Турска почиње назадовати и „свјетска дебата” о опасности од ње лагано прераста у Источно питање – питање опстанка османске државе и диобе њених европских посједа међу европске државе баштанице.²⁵ Растући значај градова, стимулисан повећањем луксуза и јачањем виших слојева друштва, урушавао је унутрашњу кохезију Османског царства. Побуне јаничара постале су редовна појава, а њихова сабља сјекла је главе и „стубовима царства”. Вријеме од почетка Кипарског рата 1570. до почетка Кандијског рата 1645, поодавно је названо „временом смутње”, по узору на нешто касније настало, а раније завршено – руско. Постепено се дегенерисао цијели систем, губећи ранији полет. Султани су постали зависници харема и уживања. Неки су више вољели „флаше него бојеве”, нису предводили војне походе, а ако би се на то одважили, био је то формални ритуал. Спахији војни поход престаје бити императив, а и приходи са тимара ријетко су били довољни да га опреме за војну. Војнички опоравак, видљив у кампањама према Пољској и Украјини, био је привремен и краткотрајан. Друштво није било спремно на побједу новчане економије. Промјене су утицале на психологију владајуће класе. Насљедна земљопосједничка класа борила се против дисциплине централне власти и

²⁴ *Историја Османског царства* (ed. Робер Мантран), 273–283.

²⁵ Васил Поповић, *Источно питање*.

апсолутне монархије, која се ослањала на наименоване чиновнике. У узалудном покушају враћања на идеје и праксу ране османске историје, тражио се излаз из тешкоћа и будући прогрес. Неспремност на промјене посебно се неповољно одразила на стање у војсци. Тако је Карловачки мировни уговор 1699. означио коначну и преломну тачку војног биланса између хришћанске Европе и исламске Турске.²⁶

Источно питање испостављало се као „питање прерасподеле моћи и територија између консолидоване западне Европе и Русије на рачун Османског царства у време његовог историјског назадовања од 1683. до 1923”.²⁷ Као што су се европске државе тешко усаглашавале у заједничкој борби против Турског царства у вријеме његовог уздицања, још више су се сукобљавале у вези са дуготрајним процесом његовог назадовања. Везивање равнотеже великих сила за судбину Турског царства резултирало је сталним преплитањем њихових међусобних утицаја. Да Турско царство може да послужи у „противљењу Русији”, увидио је Наполеон почетком XIX вијека, а Британија је све до Првог свјетског рата предњачила у настојањима да се сузбије руски утицај на глобална европска збивања. Кримски рат (1854–1856) означио је крај ере класичних вјерских ратова. Поражена у том рату, Русија је изгубила статус велике силе. Занемаривши одредбе уговора у Паризу 1856, Русија је 1871. поново постала актер свјетске политике. Тројни савез царева Русије, Пруске и Аустрије водио је Берлинском конгресу 1878. године. Заоштравала се борба за подјелу колонија, због чега су створени блокови великих сила, који ће у наставку водити Први свјетски рат. У таквим околностима развијали су се и балкански национални покрети.²⁸ Албер Сорел пророчки је предвидио да ће Европа рјешењем Источног питања неизбежно отворити питање Аустрије²⁹, а историчар Жак Ансел је међу саставним елементима Источног питања истакао стварање нових балканских нација.

Општи учинак османских напада на Европу је многострук. Тешко је доказати да су византијски културни посленици, који су избјегли на Запад послије турског заузимања Цариграда, одлучујуће допринијели појави италијанске ренесансе. Међутим, турска освајања оставила су велике трговачке и војне последице на Европу. Затворен је „пут свиле” – стари

²⁶ *Историја Османског царства* (ed. Робер Мантран), 545–631.

²⁷ М. Екмечић, *Предговор* трећем издању књиге Васиља Поповића, *Источно питање*, Београд 1996, 26.

²⁸ О балканским националним покретима, М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 1–2, Београд 1989.

²⁹ М. Екмечић, *Предговор* трећем издању књиге Васиља Поповића, *Источно питање*, 19–20.

трговачки копнени пут, којим су разне мирођије са Истока допремане у Европу, што је убрзало откривање поморског пута око Африке. Затварањем традиционалних путева, Турци су приморали трговачке силе да траже алтернативне излазе. У вријеме назадовања, Османско царство неуспјешно је покушало да копира европска достигнућа, прије свега у војној и социјалној организацији. У друштву неразвијене социјалне динамике, у којем је вријеме „спорије одмицало” у односу на западноевропска друштва, „ислам је коначни циљ ставио на почетак”. Покушај напуштања те парадигме у XIX вијеку представљао је „најдужи век империје”.³⁰ Процес секуларизације друштва у Републици Турској у сталном је сукобу са његовом реисламизацијом, преовлађујућом у садашњости.

ЕВРОПСКО И ОСМАНСКО (ТУРСКО) КАО АНТИПОДИ

Османски утицај на Европу садржавао је и формирање свијести савремених Европљана о Турској и Турцима. Свијест је варијирала од земље до земље и од класе до класе. Мартин Лутер је у Турцима видио остварење „времена ужаса”, које је још свети Јован најавио, док је сељаштво Њемачке и централне Европе уопште, било у сталном страху од Турака.³¹ У једном говору одржаном 26. ептембра 1459, папа Пије II (1458–1464) нагласио је како су „варвари ... умрљали Јустинијаново узвишено здање Мухамедовом одвратном службом...”³² Поред свештеника, међу писцима антитурских памфлета било је много истакнутих имена. Њихова полазна основа је да је заустављање турског продора обавеза Европе. Посебно су пољски и хабзбуршки публицисти инсистирали на томе да Турци угрожавају не само европску територију већ и европске вриједности. Лодовико Ариосто и Торквато Тасо Европу су сматрали „као јединствен социјални и економски систем и једну географску област”. Иза овог секуларног жаргона назирало се истицање хришћанског идентитета Европе. Ипак, супротстављени интереси европских држава, односно њихових суверена, онемогућавали су паневропски покрет против Турског царства. У наведеном говору, папа Пије II истицао је како се „због незнатних разлога хришћани одмах лате оруж-

³⁰ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд 2010, 7 (цитира турског историчара Илбера Ортајлија о најдужем вијеку османске историје).

³¹ Ž. Delimo, *Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka I*, Novi Sad 1986, 174–175. Лутер је вјеровао да „изванредна недјела” Антихристова непосредно претходе крају свијета. Сматрао се савремеником Антихриста, чији је дух папа, а тијело „Турчин”, при чему први напада и мучи Цркву Божју „духовно”, а други „тјелесно”. в: исти аутор: *Страх на Западу од XIV до XVIII века: опседнути град*, Сремски Карловци – Нови Сад 2003.

³² Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 156.

ја и бију кржаве битке; против Турака, који вређају нашег бога, уништавају наше цркве и који желе да потпуно униште хришћанско име, против њих нико неће да подигне руку”.³³ Поједини писци (Николо Макијавели, Паоло Ђовио, Жан Боден) учавали су добре стране турског државног система, али је то више била жеља да се похвалом Турске подстакну реформе у сопственим државама. Од 1480. до 1609. у Европи се појавило око 80 књига о Турској, напрема 40 о новооткривеним Америкама. То је и релативно мјерило јавних мишљења о овим темама.³⁴ Насупрот томе, проницљиви и умјешни ствараоци и управљачи Османског царства показали су само минимално интересовање за историју и језике народа које су освојили.

У визионарској поеми Locksley Hall (1842), енглески пјесник Алфред Тенисон изражава у то доба прилично увријежено мишљење о контрастима европске и оријенталне историје. Европа је центар свјетских збивања, која се брзо одвијају. Тенисонова визија да оријентална историја методолошки и садржајно не превазилази безначајно понављање била је, може се слободно рећи, опште мјесто у европској мисли XIX, а у великој мјери и XX вијека³⁵. За западну мисао балкански простор турског времена (а и прије и после њега) дио је „неевропске” културе, иако се он не може изопштити из европских токова. С друге стране, ниједна незападна „цивилизација” није се много интересовала за западну историју док је Запад није освојио. Међутим, од касног средњег вијека у западном свијету постојала су интересовања за незападну историју.³⁶ Проучавање Оријента представљено је и као интелектуално оружје западног империјализма. Хришћанска Европа

³³ Исто.

³⁴ P. Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 148–149. Као куриозитет наводимо да је француски „принц пјесника” Пјер де Ронсар предлагао да се европски народи у цјелини преселе у Америку, а Европа препусти Турцима.

³⁵ Илустративан је примјер из енциклике *Immortale Dei* (1885). Папа Лав XIII честита хришћанској Европи што је „уљудила варварске народе и извела их из дивљаштва у цивилизацију” и што је „предводник и учитељ народâ” у прогресу и слободи. Према енциклици, ова европска достигнућа била су могућа само због тога што су се Европљани држали праве вјере, што, наравно, није случај са другима; в. текст *Енциклике* на http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_1-xiii_enc_01111885-immortale-dei_en.html (приступ: 27. мај 2013). Пишући пола вијека раније, Тенисон је имао практичније оправдање за европску супремацију – „у пароброду, жељезници, у учењима која су уздрмала човјечанство”, в: A. L. Tennyson, *Locksley Hall*, у: „The Norton Anthology of English Literature”, New York – London 1993, 1073.

³⁶ О могућностима и тешкоћама сагледавања и проучавања историје „Другог”, в. есеј Б. Луиса, једног од водећих западних експерата за исламски свијет: B. Lewis, *Other People's History*, у: „Islam and the West”, Oxford University Press, New York – Oxford 1993, 119–130 (преведено, ово предавање Б. Луиса објављено је и у часопису „Znakovi vremena” 2–3, Sarajevo 1998, 2–13, под насловом *Povijest drugih naroda*).

дуго је одређивана као контрастна слика исламској Турској и обиљежена је препознатљивим вјерским сукобом као и сукобом „азијског и европског духа”. У дискурсу, како га је разумијевао Мишел Фуко,³⁷ Турско царство је схваћено као западни стил доминације, реструктурисања и посједовања власти над њим³⁸. Европска култура ојачала је сопствену снагу и идентитет профилишући се наспрам Турског царства као свог сурогата или чак свог скривеног Ја. Исламска Турска империја била је најдубља и најчешћа европска слика о Другоме³⁹. Запад се бавио Истоком због својих потреба. Света мјеста хришћанства била су на Средњем истоку; њени свети списи написани су (осим на грчком) на неевропским језицима. Од успона ислама до опсаде Беча 1683, хришћанска Европа страховала је од исламског освајања и, посљедично, од конверзије становништва. Конвертити у ислам западно од Ирана и Арабије били су из хришћанства. Већина нових муслиманских посједа тог времена преотета је од хришћана. Западно интересовање за Исток проистицало је и из научног, и уопште интелектуалног развоја Европе у новом вијеку. С друге стране, арапски, са грчким и латинским, био је језик науке и филозофије. Још један фактор у расту оријентализма на Западу јесте ширење трговине и развој буржоаског урбаног друштва. Западне трговачке компаније пословале су у муслиманском свијету; муслимани у Европи нису имали сличну могућност.⁴⁰ Оваква

³⁷ Фуко је историју културе разматрао као укупност међусобно различитих и несводивих „дискурзивних пракси”. Суштина његове тезе је „велико интернирање” или одвајање „различитих” у луднице или затворе, које почиње у првим вјековима модерног доба. Њихову „криминализацију” спроводи „доминантни разум” који у сваком дискурсу који одступа од његових правила, препознаје опасну бунтовничку поруку; в: М. Фуко, *Историја лудила у доба класицизма*, Београд 1980; Исти, *Археологија знања*, Београд 1998.

³⁸ Ипак, чињенице захтијевају додатна промишљања. Арапски језик у Француској изучава се од 1538. (када је отворена катедра на Collège de France), у Енглеској од 1633. на Кембрицу и од 1636. на Оксфорду. Када је Франсоа I основао катедру арапског, Турци су још пријетили Бечу, њихова флота доминирала је Медитераном, а сам Франсоа је тражио помоћ на двору Сулејмана Величанственог. Чак и вијек касније, када су катедре арапског основане на Кембрицу и Оксфорду, читав Балкан и пола Мађарске још су били под турском влашћу, в.: В. Luis, *Povijest drugih naroda*, 7.

³⁹ У XX вијеку западноевропски дискурс о Другом мијењао је свој објекат: од краја Првог свјетског рата Балкан је од Оријента преузимао мјесто „унутрашње Другости” Европе. Сада квалификативе „балканизма” у свјетској научној и политичкој јавности углавном персонификују Срби. М. Todorova, *Imaginary Balkan*, Beograd 1998; одлична је и студија Б. Шијаковића, *Критика балканистичког дискурса*, Никшић 2000; в. и: Ж. Вујадиновић, *Од глобализације преко регионализације ка балканизму и српском титању*, зборник: „Интеграција и личност”, Бања Лука 2005, 171–197. Збивања 11. 09. 2001. опет су актуелизовала цивилизацијску поларизацију „хришћански Запад” – „исламски Исток”.

⁴⁰ О овим питањима веома компетентно расправља Б. Луис, *Povijest drugih naroda*, 2–13.

историјска генерализација имплицира хомоген европски став према Турском царству. У стварности, у том ставу, постојале су изражене разлике.⁴¹ У посљедње вријеме на сцени су сасвим другачији ставови о природи Оријента и Турског царства и као такви све више стичу свој легитимитет. Промјена парадигме, условљена геополитичким приоритетима, у новије вријеме произвела је разбијање готово јединствене западне матрице у погледима на Османско царство и ислам. Поимању ислама као тоталитарног фундаменталистичког покрета супротстављено је гледање на ислам као на модел толеранције и савремености. Супротстављена гледишта карактеришу и написе о Турском (Османском) царству, у западном поимању – донедавно главном „државном” репрезенту ислама.⁴² Царство се представља као модел постојања и функционисања „мултиетничке” и „мултирелигијске” државе. Наводи се да, иако то царство није увијек живјело у атмосфери потпуне хармоније, скоро шест вијекова муслимани, Јевреји и хришћани живјели су заједно, без искуствених сукоба као преовлађујућег фактора у њиховој егзистенцији. Ријетко је која од група живјела изоловано према чисто вјерском или језичком принципу. Немуслиманима је било дозвољено да живе у складу са својим обичајима све дотле док ти обичаји нису провоцирали муслимане. Немуслиманци су слободу од војне обавезе надомјешћивали плаћањем личног пореза. Пошто поријекло није играло значајну улогу, одлучујући чиниоци који су утицали на положај у држави били су: бити муслиман, знати турски језик и бити ментално и физички способан. Од хришћанске дјеце која су одвођена данком у крви попуњаване су елитне војне јединице – јаничари и владајућа политичка елита која је доминирала Царством од средине XV до средине XVII вијека.

⁴¹ У овом смјеру углавном се (до новијег времена) развијала европска историографија о Турском царству.

⁴² У савременом добу, из сложених стратешких интереса, Запад је апострофирао Иран као најизразитијег експонента експанзионистичког ислама. Посљедњих година донекле је утихнула – разумије се, привремено – декларативна западна антииранска (под чим се првенствено подразумева критика система власти) реторика. Догађаји у вези са сукобима у Грузији (Јужној Осетији и Абхазији, август 2008) пружили су једно од могућих објашњења за попустљивију западну политику према Ирану. Запад се још није ослободио подозрења према Русији. Њен поновни успон посљедњих година пробудио је наизглед превазиђену западну „русофобију”. Погледи САД (чију политику слиједи велики дио западних земаља) према Русији преламају се са погледима према исламском свијету. Тежња да Запад (под предводништвом САД) употреби ислам као једно од средстава за постизање будућих рјешења – првенствено оних која искључују сваку ревитализацију Русије и „православног блока” – није нова у политици западних земаља, в: А. Вал, *Исламизам и САД – алијанса против Европе*, Београд 1998; о историјским коријенима ове политике, М. Екмечић, *Исламерица*, у: „Огледи из историје”, Београд 1999, 467–491.

Многи су остајали у контакту са својим породицама, а неријетко су у свом родном крају подизали задужбине. Преузимани су закони и други прописи од покорених држава, као рударски закони Србије и Босне, што је доказ „зачуђујуће флексибилности” Турског царства. Угњетавање и експлоатација потчињених, које је расло у временима кризе државе и привреде, односило се и на муслимане и на Јевреје и на хришћане. Религије и њихови представници које је постављао султан, били су инкорпорирани у државу. Турска освајања нису прекинула балкански успон у европском духу, већ су тај цивилизацијски и културни комплекс обогатили и уздигли на виши ниво. Нарастајући економски проблеми докидали су раније законе и поредак и ширили деспотизам.⁴³ У складу са наведеним, процес исламизације карактерисан је различитим научним и политичким судовима. Иако су раније доминирали ставови о исламизацији као државној политици Турског царства са честим елементима насиља, сада се исламизација приказује као добровољни процес, а конверзија немуслимана у ислам као израз посебне части и привилегије. Вид те привилеговане части јесте и данак у крви, који је у таквом поимању као синтагматска конструкција потиснут појмом девширма. У дијелу литературе инсистира се на терминолошкој дистинкцији: „прихватање или примање ислама” наспрам „исламизације” – термина који се користио у свјетској науци. Због асоцијација на насиље, појам „исламизација” непожељан је у дијелу новије литературе, посебно у радовима објављеним у Федерацији Босне и Херцеговине. Употребом синтагме „прихватање или примање ислама” истиче се мотив добровољности и, имплицитно, супериорности ислама. Османско царство, међутим, никада није превазишло своју номадску основу. Организовано „за пљачкање”, нашло се у кружном систему који се завршавао тамо гдје је и почињао: освајања су захтијевала нове походе, прилив нових робова и нових територија. Из унутрашње архитектонике тог система морао је произићи пораз.

⁴³ Литература у овом духу је обимна. Издвајам, Н. Inalcik, *Türkler ve Balkanlar*, зборник: „Balkanlar”, Istanbul 1993, 9–33; О. Koloğlu, *Osmanlı Döneminde Balkanlar (1391–1918)*, исти зборник, 41–97; Hans Georg Majer, *The Functioning of a Multi-ethnic and Multi-religious State: The Ottoman Empire*, зборник: „Ислам, Балкан и велике силе”, Београд 1997, 61–71; К. Karpat, *The Ottoman Past and Today's Turkey*, Brill 2000; Е. Ihsanoğlu (priređivač), *Historija osmanske države i civilizacije*, Sarajevo 2004, и друге турске историје Османског царства. У вези са недавно објављеном књигом, *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini* (priređili В. Braude i В. Lewis), Sarajevo 2007, њени „приказивачи” и промотори представили су Турско царство као „прави примјер мултиетничке државе”. Знатним дијелом, и савремена историографија држава проистеклих из некадашње СФРЈ (изразито – ентитета Босне и Херцеговине – Федерације БиХ) која се бави „турским временом”, спадала би у ову групу. У много коментарисаном говору у Сарајеву октобра 2009, актуелни министар спољних послова Турске Ахмет Давутоглу такође је истакао „хармонију” као основни историјски садржај „османског Балкана”.

Држава није успјела да интегрише разнородне елементе у хомогену цјелину. Царство се није одвојило од историјских почетака. Чим је престало да осјећа олакшице нових господара, сељаштво покорених земаља настојало је да збаци ново бреме. С временом су се продубљивале социјалне и вјерске разлике. Тако Царство није израсло у „органиско друштво”. Губљење „стваралачког социјалног циља” био је један од наговјештаја почетка краја.

11. СЕПТЕМБАР 2001. – ПОВРАТАК НА СТАРЕ СУПРОТНОСТИ?

Прелаз из другог у трећи миленијум није био само симболика. Као да су се обистинила ранија катаклизматична предвиђања о смаку свијета. Прву годину XXI вијека обиљежили су напади „муслиманских фундаменталиста”⁴⁴ на зграде неколико значајних институција у САД, репрезенте њене политичке, војне и економске моћи. У стању опијености послије побједице над Источним блоком, Запад се одједном нашао у шоку. Васкрсле су визије оријентализма⁴⁵. Ислам се интензивно доживљава као примарна пријетња опстанку западног свијета; не представља се као културни идентитет, већ као политичка идеологија⁴⁶. Папа Бенедикт XVI упозоравао је на повезаност ислама и насиља (2006), што је проузроковало оштре реакције цијелог муслиманског свијета. Карактеристичан примјер, са дозом ксенофобичности, представљају ставови новинарке Оријане Фалачи. Пошто се „продала султанима”, Европа је већ промијенила име у „Еурабија”. Инвазија муслимана на Европу у великом је замаху, јер се „муслимани размножавају као пацови”. У Европи „не смије да се слободно воли и мрзи”, па ако „не волимо муслимане идемо у пакао”. Бивши италијански премијер Силвио Берлускони утврдио је да „генетско наслеђе западне цивилизације јесте да цени вредности као што су слобода дру-

⁴⁴ Убрзо послије 11. септембра 2001. појавили су се написи у којима је оспорена званична верзија да су припадници Ал каиде виновници отмице путничких авиона и напада на зграде СТЦ у Њујорку и Пентагона у Вашингтону. О тој теми снимљено је и неколико ТВ емисија.

⁴⁵ О многостраним значењима *оријентализма*, посебно као о моделу дискурса: Е. V. Said, *Orientalizam*, Београд 2000.

⁴⁶ Карактеристичан примјер представља приказивање филма *Fitna (Раздор)* Холанђанина Герта Вилдерса, марта 2008. *Куран* је у филму представљен као књига која подстиче на насиље и у том смислу упоређена са *Mein Kampf*-ом Адолфа Хитлера. Вилдерс је отворено истакао да ислам представља пријетњу Западу. Услиједила је реакција влада већине исламских држава као и исламских заједница у Европи. Иако је филм повучен са сајта Вилдерсове странке, и касније је приказиван на другим интернет сајтовима, нпр. *youtube.com*. Сличне реакције услиједиле су и након објављивања „карикатура пророка Мухамеда” у једном данском часопису, средином 2007.

штва и појединца, док исламска цивилизација те вредности нема”.⁴⁷ На могућност уласка Републике Турске у Европску унију, поред осталих, отворено је реаговао (2007) надбискуп Салцбурга. Истакао је да би пријем Турске значио поништавање европске, нарочито аустријске (хабзбуршке) историје и да због свог историјског наслеђа Турска „једноставно не припада Европи”.⁴⁸ Најновији исламски радикализам, акције терористичког карактера у Европи, успон (иако само тренутни) Исламске државе, још више су удаљили Републику Турску од Европе. Односи европских држава (иако тешко постижу јединствен став) и Републике Турске, као никада до сада условљени су глобалним дешавањима, збивањима у арапском свијету и поновним успоном Русије. Раније, резолуције о турском геноциду над Јерменима у Првом свјетском рату, усвојене у Уједињеним нацијама (1985–1986), Европском парламенту (1987) и парламентима преко 20 држава, изазивале су отворене реакције турске владе.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Савремено израстање Републике Турске у велику силу праћено је покушајима обнове мисије некадашњег Османског царства (неоосманизам).⁴⁹ Саставни дио тог процеса је (ре)исламизација друштва и напуштање секуларних кемалистичких традиција, што је, уз неријешено курдско питање, неспојиво са замишљеном позицијом лидера југоисточне Европе. Турска, која је значајна привредна, демографска и војна сила, издваја се као водећа земља исламског свијета, посебно оних земаља у којима доминира сунитски ислам. Њени стратешки интереси протежу се од крајњег запада Балкана до средње Азије. Тај уједињени исламски простор представљао би респектабилну снагу. Предводећи исламске покрете, Турска спречава и јаче руско присуство на Балкану. Обнова османистичке традиције праћена је реисламизацијом друштва и напуштањем традиције кемалистичке секуларне државе. Актуелна су и размишљања о обнови хабзбуршке средње Европе. Тако би Балкан поново постао подручје сусрета исламског појаса и католичке средње Европе. У вези са наведеним, још је отворено питање: Да ли Турска на Балкану жели „стабилност” или „доминацију”? У зависности од стајне тачке, одговори се дијаметрално разликују. Да ли у пракси може да функционише „амалгам ... од ислама, капитализма и либералне демократије”? Да ли је Балкан Турској потребан само као транзит, веза

⁴⁷ O. Fallaci, *La Forza della Ragione*, Roma 2004 (цитирано према листу „Vreme”, број 696, Београд, 6. мај 2004).

⁴⁸ RTL, ТТХ, 2007.

⁴⁹ Д. Танасковић, *Неоосманизам. Повратак Турске на Балкан*, Београд 2011.

са Западом?⁵⁰ Да ли се иза лијепих ријечи актуелних турских политичара крије једноставна намјера реинтеграције османске баштине? Отворено је и питање да ли ће Европа дефинисати јединствену политику према балканским земљама, којима за пријем у ЕУ стално испоставља нове услове. Кад су у питању балканске земље (или неки њихови дијелови) са знатним удјелом исламске популације (Албанија, БиХ, област Косова и Метохије), дилема је да ли ће их Европа пригрлити или на неки начин препустити утицају Турске, која би онда постала пандан концепту ЕУ. Не би то била само сатисфакција Турској за неулазак у ЕУ, као што ни аустроугарска окупација БиХ 1878. није била само компензација за претходни губитак неких италијанских покрајина. Ни у том случају није све тако једноставно. Реисламизација друштва и неријешено курдско питање спречавају Турску да у југоисточној Европи стекне водећу улогу.⁵¹

Željko Vujadinović
Historian

A DIACHRONIC VIEW OF THE HISTORY OF CONFRONTATION AND APPROXIMATION BETWEEN EUROPE AND TURKEY

Summary

The Islamic world used to be perceived by Europeans through the pattern of the Ottoman Empire. European and Oriental histories were seen as opposites. At one time, Europe and Turkey went through a simultaneous period of expansion. For the former, this expansion was spiritual and economic; for the latter, it was territorial and military. The author examines the causes, motives, logic, methods, paths and traces of Ottoman expansion into Europe, the reasons for the decline of the Empire, and Ottoman influence on Europe, especially the Balkans. The paper problematises how Otherness is studied in the West today, as well as the causes and nature of the interest of the Western world in non-Western history. The issues that affected European-Turkish relations in the past are explored in the context of the current geopolitical situation. The Republic of Turkey has grown into a demographic, economic and military power and is trying, thus far unsuccessfully, to enter the European family of nations. Europe's reservations, partly due to its experience, have resurrected the terms Orientalism and neo-Ottomanism. This inevitably brings up the question of the future of the Balkans in the context of interactions between Europe and Turkey.

⁵⁰ В. интервју проф. С. Озела, Политика, 9. јануар 2011.

⁵¹ Ж. Вујадиновић, *Будућност региона у свјетлу промјена у Европи и Турској*, НСПМ, Посебно издање: „Петнаест година Дејтонског споразума и будућност Републике Српске”, Београд 2011, 90–94.

ЗБОРНИК РАДОВА У ЧАСТ
АКАДЕМИКУ ДЕСАНКИ КОВАЧЕВИЋ КОЈИЋ

Издавач

АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

За издавача

АКАДЕМИК РАЈКО КУЗМАНОВИЋ

Лектор

МИЛЕНА АНЂИЋ

Техничко уређење

ВЕСА ШОБОТ

Штампа

ГРАФОМАРК

ЛАКТАШИ

ГРАФОМАРК

ЛАКТАШИ

За штампарију

ЈЕЛЕНА МИЛИНЧИЋ

Тираж

300

ISBN 978-99938-21-74-8

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

94(497)(082)
012 Ковачевић Којић Д.
929 Ковачевић Којић Д.

ЗБОРНИК радова у част академику Десанки Ковачевић Којић /
[главни уредник Рајко Кузмановић ; одговорни уредник Драгољуб
Мирјанић ; уредник Ђуро Тошић ; приређивач Жељко
Вујадиновић]. - Бања Лука : Академија наука и умјетности
Републике Српске, 2015 (Лакташи : Графомарк). - 616 стр. : илустр. ;
24 см. - (Зборник радова ; књ. X. Одјељење друштвених наука ; књ.
38)

На спор. насл. стр.: Conference Proceedings in Honor to Academician
Desanka Kovačević Kojić. - Тир. и лат. - Радови на више језика. -
Фотографија Десанке Ковачевић Којић. - Тираж 300. - Стр. 19-35:
Биографија Десанке Ковачевић Којић / Ђуро Тошић. - Стр. 37-65:
Библиографија Десанке Ковачевић Којић / Славица Мереник. -
Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз
радове. - Summary.

ISBN 978-99938-21-74-8

COBISS.RS-ID 5542680